

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG
TÖRTÉNETE
ALAPÍTÁSÁTÓL A JELENKORIG.

HARMADIK KÖTET.

EGYHÁZAK

A PÜSPÖKSÉG ALAPÍTÁSÁTÓL 1566. ÉVIG.

NAGYVÁRAD.

1884.

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE.

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG

EGYHÁZAI

A PÜSPÖKSÉG ALAPÍTÁSÁTÓL 1566. ÉVIG.

NAGYMÉLTÓSÁGU ÉS FÖTISZTELENDŐ

LIPOVNOKI LIPOVNICZKY ISTVÁN

VÁRADI PÜSPÖK

RENDELETÉRE

IRTA

BUNYITAY VINCZE

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG KÖNYVTÁRÁNA, A MAGYAR TUD. AKADEMIA L. TAGJA.

EGY TÉRKÉPPEL, 93 DARAB SZÍN- S FÉNYNYOMAT ÉS RAJZZAL.

NAGYVÁRAD.

1884.

B E V E Z E T É S.

FORRÁSOK. — A BÉCSI CODEX TARTALMA, KORA, HITELESSÉGE. — A Vatikáni Tizedjegyzékek. — ADATBŐSÉGŐK VILÁGÁNÁL AZ EGYHÁZMEGYE. — KÖZÉPKORI TÉRKÉP. — AZ EGYHÁZMEGYE HATÁRAI, TERJEDELME, FELOSZTÁSA.

AZ ALAP, melyen Szent-László váradi egyházmegyéje áll, ugyanaz, mint nyolczszáz év előtt, de terjedelmében s kivált felosztásában annyira megváltozott, hogy régi alakja már csak szét-szórt történeti emlékekből ismerhető meg s állítható vissza. Ez emlékek leggazdagabb forrása az ugynevezett pápai tizedjegyzék a XIV-ik század első feléből, mely eddigelé legrégibbnek is tartatott; de legujabban előtűnt egy más forrás is, mely nem oly bő ugyan, mint az előbbeni, de még sem kevésbbé becses, mert egy félszázaddal régibb amannál; még keresztény művelődésünk megalapítóinak, az Árpádoknak korából való.

A bécsi udvari könyvtár egy kézirati hártya-codexet őriz, mely 119 folioból áll s Salzburgból került a könyvtárba. Az írás rajta igen szép, néhány gyönyörű initialéval, az egyes szakaszok pedig váltogatva veres és kékre festett betűkkel; kötése bőr, renaissance nyomokkal. Első táblájának külső oldalán festett betűkkel e két sor áll:

«liber qui incipit flecto genua
et enchiridion beati Augustini».

Ennél azonban jóval több tárgy van benne, de amelyek magukban véve nem érdekelnek minket.¹ Annál érdekesebbek, sőt fontosak

¹ Könyvtári jegye: 1062. (Salish. 227.) m. XIV. 119. 4°. Magassága 23·2, szélessége 15·4 cm. — Tartalma: 1. 1^a—45^b *Summa theologica*. — 2. 45^b—48^b *Sententiae quaedam ex Aristotele cum commentario*. — 3. 48^b *De Prisciani definitione*

azon feljegyzések, melyek a közben-közben üresen maradt lapokon fordulnak elő, vagy talán ezen feljegyzéseket az egyes hártya-levelekre még mint különállókra írták, s ezen csak egyik oldalukon beírt leveleket később, a codex írásakor mintegy szükségből használták fel. Erre mutat legalább az a körülmény, hogy míg a codex lapszélei egybeült hiánytalanok, a jegyzetes levelek alsó s felső sorai s a szélein volt betűk majd mindenütt lemeteszvék, mert a codex többi leveleinél magasabbak és szélesebbek lévén, azok nagyságára vágattak körül.

A 109^b, 110^b, 111^b oldalak jegyzetei egyes községek által fizetett tizedekről szólnak; a községek mind biharmegyeiek.

A 118^a oldal ismét egyes községek, vagy helyesebben azok lelkészei által befizetett pénzösszegeket sorol fel; ezek is biharmegyei községek.

A 110^b, 118^a, 119^{a-b} oldalakon különféle kiadások, kölcsönzések állanak az előbbenitől elütő írással.

A 110^{a-b} oldalon egy beszéd Szent-László királyról; a 111^a oldalon ismét egy beszéd ugyanarról.

A 117^{a-b} oldalakon egy B. nevű egyházi jogtudor panaszolkodik a győri és zágrábi püspököknek, hogy épületeit Miklós nádor hatalmasul elfoglalta; közbenjárásukat kéri. Alább néhány sornyi feljegyzés arról, hogy Szent-Tamás esztergomi prépostjának husvétkor és pünkösdkor mely falvak mily ajándékokat tartoztak adni? Ugyanitt némi tollpróbálgatások is vannak.¹

A 118^b oldalon a budai káptalan ítélete egy elválási ügyben.

syllabæ. — 4. 49^a—57^b *Itinerarium mentis in deum.* — 5. 57^b—58^b *Sermo super textum: Pœnitentiam agite.* — 6. 59^a—87^b *Honorius Augustodunensis: De imagine mundi.* — 7. 87^b *De coitu.* — 8. 88^a—89^a *Sermo de Christi natura.* — 9. 89^b—90^a *Expositio versiculorum quos diabolus cuidam fecit.* — 10. 90^b *Adnotationes diversæ, ut rationes domesticæ, sententiæ theologicæ etc.* — 11. 91^a—109^b *S. Aurelius Augustinus, Enchiridion.* — 12. 109^b *Notata de redditibus ecclesiasticis.* — 13. 110^a—110^b *Sermo de S. Ladislao.* — 14. 110^b *Continuantur notata de redditibus ecclesiasticis.* — 15. 111^a *Alius sermo de S. Ladislao.* — 16. 111^b *Continuantur de redditibus ecclesiasticis.* — 17. 112^a *Sermo de Christo.* — 18. 112^b *Sermo.* — 19. 117^a *Epistola Magistri B. ad episcopum Jaurinensem.* — 20. 117^b—119 *Continuantur notata de redditibus et erogationibus etc.*

¹ Háromszor egymásután e szokásos bekezdés: «Capitulum ecclesiæ Waradiensis omnibus Christi fidelibus præsentem paginam inspecturis».

A 119^b oldalon végre Benedek mester levele a tatár pusztításról, ki, úgy látszik, mint szemtanu beszél.¹

Hogy ki és mikor írta e feljegyzéseket? az nincs megjelölve; de a biharmegyei tizedek s a tollpróbálgatások váradi vonatkozása már sejtetik, hogy szerzőjük, vagy legalább tulajdonosuk közel állhatott Váradhoz; a kiadások tételei pedig nyilván elárulják, hogy nagy ur volt, ki a begyült tizedek s fizetésekkel mint sajátjával rendelkezett, kinek szolgálai, mesteremberei, papjai voltak, sőt sajátjának nevezhette a biharmegyei Fenesvárt is, mely pedig, mint tudjuk, Várad püspökének birtoka volt.² És itt, e tételnél nyomon vagyunk; a titkos ismeretlent bizvást kereshetjük a váradi püspökök közt, de melyik korban?

A kiadások rovata (119^a oldal) ismételve emliti Csatári Pált, mint olyat, kinek szolgálait a feljegyzések írója fizeti.³ Egy egészen más, a leleszi országos levéltárban levő oklevél szerint Csatári Pál 1294-ben csakugyan a váradi püspök szolgálatában állt, s a püspök testvérével vagy rokonával, Jakabbal kezét fogva, védte Lóránt erdélyi vajda ellenében Fenesvárt.⁴ De a jegyzetek írója is emliti két testvérét, kiknek egyike Mihály, a másiknak pedig, eléggé meglepőleg, szintén Jakab neve van.⁵ Ez adatokat összevetve, nem kételkedhetünk, hogy a kér-

¹ Ez utóbbiakat, B. jogtudor levelétől kezdve, közli KNAUZ N: *Monumenta Ecclesie Strigoniensis*. II. 419. s köv. ll. E közlemények s még inkább Marczali Henriknek a codexből vett töredékes másolatai fordították figyelmemet e becses forrásra.

² «Ratio frugum allatarum sive numerus ad castrum nostrum Fenes tantus est» etc. 118^a oldal. — *E munka II. kötete 309. s köv. ll.*

³ «Hæc sunt nomina servientium famulorum: duo servientes Michælis, duo servientes Pauli de Chatar... Item Paulo de Chatar... Ladislao comiti nostro... Petrus decimator noster» etc. 119^a 119^b 111^b oldal.

⁴ «Nos Rolandus Voyvoda significamus, quod nos Jacobo fratri domini Episcopi Waradiensis, Ladislao filio Benedicti, Paulo de Chatar et aliis in castro Fenes commorantibus treugam et pacem ac securitatem omnimodam quindecim dierum, a die, quo descenderint de prædicto castro promittimus et concedimus... Datum in dominica proxima ante Ascensionem Domini anno eiusdem M^o CC^o nonagesimo quarto». WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*: X. 153—4 ll.

⁵ «Michæel frater noster». 110^b oldal. És: «Pro Jacobo fratre nostro tene-mur Henc sartori XII. pensas denariorum minorum (et) decem denarios». 119^a oldal. — Másutt ismét: «Nos Jacobus præpositus et conventus de promontorio waradiensis damus pro memoria, quod constitutis in nostra præsentia magister emeritus ab una parte, specialis notarius B(enedicti) dei gratia episcopi waradiensis, pro domino suo episcopo waradiensis et magistro Jacobo fratre eiusdem,

déses feljegyzésekben a kiadások sorozata II. Benedek váradi püspökről s úgy látszik, egyenesen a püspök kezétől származik, és így kora az 1291—1296. évekre esik.

De a bevételek jegyzéke egészen más írás s hihetőleg a tizedszedő vagy más őrnök keze munkája; kérdés tehát: vajjon az is Benedek püspök korából származik-e? A bevételeknek a kiadásokkal való együttléte ugyan már azok összefüggését mutatja, de ha mégis némi kétely forogna fenn felőle: a jegyzék egyes tételei ezt is teljesen eloszlatják. Nevezetesen említi Szalárdot, Adorjánt, mint «a vajda» birtokait.¹ E vajda nem más, mint a fentebb említett Lóránt erdélyi vajda, ki, mint tudjuk, csakugyan birta az épen e korban annyira szerepelt Adorjánvárt tartozékával, Szalárdal együtt.² De Lóránt vajda 1297-ben már halott,³ a bevételek kérdéses jegyzéke tehát még 1297 előtt, vagyis szintén Benedek püspök korában keletkezett.⁴

E szerint a bécsi codex közbeszurt feljegyzései úgy bevételi, mint kiadási részökben II. Benedek váradi püspökkel egykoruak; közleményei egyéb történeti adatokkal, mint láttuk, teljesen összhangzanak: ennél fogva püspökségünk történetének hiteles, sőt leghivatottabb forrását képezik.

ab altera vero comite Cosma filio Cosmæ» *Hazai okmánytár*: VII. 198. l. Ez oklevél év nélkül kelt, de az okleveleinkben ugynevezett Kis Kozma 1270—1304. évek közt említetik (*Hazai okmánytár*: VII. 124. 354. ll.), s 1295—1299. évekre esik Jakab várad-előhegyi prépostsága is. (*E munka II. köt.* 395 l.).

¹ «Villa Zalard voyvodæ . . . in Adrian voyvodæ». 110b oldal.

² Lásd alább: BIHARI FŐESPERESI KERÜLET — ADORJÁN.

³ «universas terras et possessiones præfati Rorandi infidelis, quæ inde a tempore exstirpationis eius nostro possidentur nomine . . . Datum in octavis festi beati Joannis apostoli. Anno Domini M. CC. nonagesimo septimo». III. Endre király levele. FEJÉR GY.: *Codex dipl.* VII. 4. 239. l.

⁴ Egyéb, kor-meghatározó adatai: a fentebbi Kis Kozmán kívül, kit szintén említ, megnevezi Erdőt (109b oldal) s ennek fia, mint házas ember, 1322-ben fordul elő (NAGY I.: *Anjoukori.* II. 45. l.). Mikót, Martaleus fiát (110b oldal), ki 1284-ből ismeretes. (*Hazai okmánytár*: VII. 187. l.). Ivánkát, Odon fiát, ki ismét 1275—1297. években fordul elő. (*Hazai okmánytár*: VII. 154. és 259. ll.). — Pétert, Gok testvérét (111b old.), ki ismét 1284-ben említetik. (WENZEL: *Árpád-kori* XII. 421. l.) — Vagy Rafain bánt, Debreczen egyik birtokosát, ki 1324-ben már rég halott. (*Zichy-okmánytár*: I. 252. l. — De legbiztosabban tájékoztat Péternek, Dorog fiának neve, ki a feljegyzésekben még élő (110b oldal), de 1297-ben már meghalt «nunc decessisse dicitur». (*Zichy-okmánytár*: I. 85. l.)

E forrás az eddiginél nagyobb világosságot vet először is magára Benedek püspökre, mert hogy a feljegyzések B. jogtudora s Benedek, Szent-Tamás esztergomi prépostja nem más, mint a hasonló nevű későbbi váradi püspök: azon alig kételkedhetünk; de még érdekesebben világítja meg egyházmegyénk régi terjedelmét, felosztását, egyházainak kitünőbb vagy szerényebb helyzetét, miközben kegyuraik egész sorával is megismertet. Minderről lesz alkalmam alább részletesen szólani; itt csupán annyit említek, hogy ez egyetlen forrás püspökségünk három főesperesi kerületének s ezekben egy várnak, három monostornak és 169 községnek tartotta fenn emlékét, melyek közül negyvenhetet kétszer, tizenkilenczet pedig háromszor is említ s melyeknek nagy része ma már nem létezik.

Másik forrásunk, mely az előbbinél egy félszázaddal későbbi, de sokkal gazdagabb és teljesebb, az 1332—1337. években szedett pápai tizedek jegyzéke. Az Avignonból kiküldött tizedszedők bevételeikről részletes jegyzékeket irtak s ezeket a begyűlt összegekkel együtt átszolgáltatták a pápai udvarnak. A jegyzékek a vatikáni titkos levéltárban őriztetnek ma is.

Hazánkfiak, kik a kereszténység fővárosában történelmi tanulmányok végett megfordultak, figyelmesekké lőnek e jegyzékekre, s úgy látszik, hogy először is Koller József, kit Pécsnek nagynevű püspöke, Klimó György utaztatott Rómába. Koller felismerte e tizedjegyzékek nagy történelmi becset, s rólok, valamint általában a pápai tizedszedéstről munkát is szándékozott kiadni.¹ Az őt közelebből érdeklett pécsmegyei tizedjegyzékeken kívül többet is lemásolt belőle, nevezetesen a veszprémi s *váradi* egyházmegyékre vonatkozókat, bár nem teljesen: amabból három, ebből csupán egy évi (1335-iki) folyamat. Ez utóbbiakat közlé Prayval, ki szintén oly érdekesekeknek ítélte azokat, hogy még Koller előtt, sőt annak hire-tudta nélkül, sietve kinyomatá.²

¹⁻² «Communicavit hæc mihi RR. D. Josephus Koller, Canonicus Quinque-Ecclesiensis, qui de *Decima Pontificia opus molitur*. — Quare, si forte ferret ægre, quod decimam Diocesis Vespriensis illo inconsulto vulgavi, factum infectum volo». PRAY GY: *Hierarchia Hungarica*. II. 139. l. jegyz., hol (139—149. ll.) közli a váradmegyei tizedjegyzéket is; a veszprémmegyeit „*Diatribes*” című munkájának 232—264. ll. — A váradmegyeit átvette KERESZTURI J: *Descriptio Eppatus et Capituli Varad.* I. 179—187. ll.

S Praynak e közleménye volt az első tükördarab, mely a régi váradi egyházmegye képét megmutatta, habár csak töredékesen is. E képen merengtünk azután, inkább sejtve, mint látva a valót, közel egy egész évszázadig.

1859-ben Theiner Ágoston azon nagyszerű kiadványába, melyben a vatikáni titkos levéltárnak a magyar egyházra vonatkozó történeti adatait közli, — felvette a tizedjegyzékeket is, de ismét nem teljesen, s azon aggodalomkeltő megjegyzés kíséretében, hogy e jegyzékek részint olvashatatlanok, részint elrongyolodtak.¹

A váradi megyét illetőleg többet ad, mint Pray, mert a tizedszedés első, második és harmadik, sőt hatodik éveiből is közöl, de csak mintegy mutatóványokat; az egész egyházmegyét egy évről sem adja teljesen. Pedig arra, hogy egyházmegyénk régi állapotáról lehetőleg teljes képet nyerjünk, a jegyzékek minden évfolyama s az is egészen szükséges, mert, mint már Theiner mutatóványaiából is látható, az al-tizedszedők oly engedelkenyek valának, hogy nem mindenkitől vették be minden évben a tizedet, és így sok lelkész s avval együtt ugyanannyi község s egyházi rangfokozat neve nincs meg minden évben. Hasonlóképen a személy- és helynevek helyesírása is sok kívánni valót hagy hátra, a mi, valamint az említett sok hiány is csak a különböző évfolyamok összehasonlítása által igazítható s egészíthető ki.

A tizedjegyzékek eredeti példánya egy kemény táblákba kötött, ívrétű irott könyvet képez, mely két részből áll. Az első rész (1—38. levél) az 1317-iki bevételekről szól, a második rész, a 39-ik levéltől kezdve, az 1332—1337-iki tizedeket sorolja fel mingyárt először is a váradi egyházmegyéből (39—47. levél.) A két rész kétségkívül csak a bekötés alkalmával került együvé,² s hogy a második rész csakugyan önálló egészet képezett egykor, mutatja egyebek közt az is, hogy első levele (most a 39-ik) valamikor legszélről állt s ez állapotában nedves-

¹ «Libri decimarum istarum sexennialium, existentes in tabulariis secretioribus Vaticanis, *partim illegibiles, partim corrupti et corrosi sunt; quare hæc fragmenta tantum exscripsimus*». THEINER Á: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. (Romæ, typis Vaticanis. I. II. tomus.) I. 556. l. s eutól kezdve a 588. lapig terjednek az 1332—1337-iki tizedjegyzékek.

² Bekötésekor ezen, nem egészen helyes sarkíratot nyerte: «*Rationes Collectorie Poloniæ, et Hungariæ. 1317. 1332—1337.*».

ség fért hozzá, mely sorait több, mint felerészben olvashatatlanná tette.

Ez egy külső hibáját leszámítva, különben tökéletesen ép s egész. Anyaga papir, lapjaira a tételek sorai két hasámban írvák egykoru, de nem magyar kéztől. Írójának idegen voltára vall az a körülmény, hogy sajtószerűsége helyneveinket rendesen eltorzított alakban adja,¹ a mely helynév pedig «De» szótaggal kezdődik, mint Derecske, Debreczen, ott ama szótagot a latin præpositionának veszi, s külön írja, és külön ismét a helynév utóbbi részét, például: «de Brecen» Debreczen helyett; «de villa Reichke» Derecske helyett.² Nyelvünkben való járatlansága okozza azt is, hogy az egymáshoz hasonló betűket felcseréli s akárhányszor ír még a nagy betűkben is például **B** helyett **Z**-t, vagy épen **G**-t. Különben hibái egyéb történeti adatok segítségével, de legkivált a jegyzőkönyv különböző évi tételeinek egybevetése által legnagyobb részben kijavíthatók.

E jegyzékek ugyanis a tizedszedés mind a hat évről szólnak, felsorolván évről-évre névszerént, hogy ki miféle javadalomtól mily összeget fizetett?³ Elkezdik Váráddal, folytatják s végzik a vidékkel; a püspöktől kezdve a legszegényebb káplányig, Várad plébániáitól a legkisebb falusi lelkészségig — kevés kivétellel — az egész egyházmegye személyzetét s községeit felölelik.

Váradon a székesegyházon kívül tíz egyházat s mintegy hetven világi papot említenek, kik között van 1 püspök, 3 prépost, 6 főesperes, 16 kanonok, 12 karkáplány, 5 egyszerű pap, 13 lelkész, 8 káplány stb.

¹ Például: «Assumhari. Azzunuisari» = Asszonyvására. — «Omer» = Ó-Marja. — «Tumsansuna. Tursansa» = Túr-Sámson. — «Vynum. Vymer» = Új-Marja stb.

² «Petrus sacerdos Ecclesiae beatæ Virginis de Brecen;» másutt: Petrus sacerdos de villa *iuxta brecem* Debreczen helyett. Ismét: «Andreas sacerdos de villa *Reichke*» Derecske helyett stb. Mind itt, mind az előbbeni pontnál idézett esetekben a helyes olvasásra az vezet, hogy t. i. a hat évi folyam ugyanazon hely vagy személyre vonatkozó esetei egymás mellé állítandók, melyek így kiegészítik vagy helyreigazítják egymást; gyakran az is megesik, hogy az eltorzított helynevet egyik vagy másik évfolyamban ugyanazon személynév s tizedösszeg mellett helyesen kiírva találjuk.

³ E tizedekről s különösen szedése módozatairól lásd fentebb I. kötet 174—5 ll.

A vidéken már hat főesperesi kerületet tüntetnek fel mintegy 236 egyházzal s ugyanannyi lelkészszel. E tekintélyes számban 111 olyan, melyet a bécsi codex is említ; a többi, egy-kettő kivételével, itt fordul elő először.

A kép teljességéhez nem is hiányzik egyéb, mint az ugynevezett kolduló szerzetesek klastromainak jegyzéke, a mi kétségkívül érezhető hiány, mert ezek épen e korban terjedtek el nálunk leginkább oly helyeken, hol a tatárjárás előtt apát- vagy prépostsági monostorok léteztek. De a vagyontalan szerzetesek ki voltak véve a tizedfizetés alól, azért nincs nyomuk a tizedjegyzékekben. A szerzetes papságot mindössze három apát s két prépost képviseli bennök; ez utóbbiak egyike Váradon székel, a többiek széjjel a megyében.

Ezekből látható, hogy a tizedjegyzékek oly adatbőséggel kínálnak, mely míg egyrészt püspökségünk középkori helyrajzi viszonyait világítja meg, másrészt vagyoni, műveltségi s nemzeti állapotaikat is feltünteti. Egy-egy helyen a lelkészek s oltáros papok nagyobb száma vagy tekintélyesebb tizedösszege mindenestre oda utal, hogy ott nagyobb várost vagy községet, s virágzóbb jólétet keressünk, s mit a Váradi regestrum távcsövén át még csak homályos körvonalakban láttunk,¹ itt már világosan kidomborodik előttünk, hogy tudniillik egyházmegyénk oly tájai is, hol most a pusztaság lakik, vagy idegen oltárok állanak, egykoron magyar vagy legalább velünk hitrokon elemekkel valának megnépesítve.

Egyházmegyénk régi terjedelmének s felosztásának mindkét történeti emléke: a bécsi codex s a pápai tizedjegyzékek tehát egyaránt hitelesek, csupán teljességök hagy némi kívánni valót hátra. Egyéb történeti adatok szerint ugyanis már a XIV-ik század elején voltak oly egyházi állomásaink, melyek egy vagy más okból még a tizedjegyzékekből is kimaradtak; és ismét a XIV-ik század közepétől még folyton keletkeztek újabb állomások, melyek a korábbi tizedjegyzékekbe, természetesen, nem juthattak be, de a melyekről újabb jegyzékeink nincsenek vagy legalább még lappanganak. Eszerént egyházmegyénk középkori térképe is, melyet a bécsi codex s a tizedjegyzékek adatai nyomán összeállítánk s mellékelünk (*a kötet végén*), fővonásaiban hiteles, de apró részleteiben is teljes nem lehet.

¹ *E munka I. köt.* 79. l.

A térkép összeállításánál legnagyobb nehézséggel járt a határok kijelölése, kivált az egyházmegye nyugati tájain, melyekről a bécsi codex teljesen hallgat s a tizedjegyzékek is csak nagyon fogyatékosan tudósítanak. Történeti adataink világánál annyi tisztán látszik, hogy egyházmegyénk éjszakon az egri, keleten az erdélyi, délen ismét az egri, nyugaton pedig a csanádi, váci s esztergomi egyházmegyékkel volt határos;¹ de hogy ez egyházmegyékkel mely pontoknál érintkezett? annak szabatos meghatározására nem mindig elegendők az adatok. És e nehézség még azon, úgy látszik, általános beosztással sem volt elhárítható, mely szerint az egyes püspökségek több-kevesebb, de többnyire teljesen egész vármegyéket foglaltak magukba, mert például Zárándvármegyének csak éjszaki része tartozott Várad püspöki székéhez, s Biharvármegye terjedelme, kivált éjszakkeleten, egészen más vala. Ily körülmények közt a határok megállapításánál egyedül az szolgálhatott irányadón, hogy a rendelkezésünkre álló források mely községeket melyik egyházmegyébe helyeznek? ez irányadás azonban ismét nem bizonyult mindig kielégítőnek, mert sok község, mely épen a határt jelölné ki, vagy teljesen hiányzik a jegyzékekből, vagy pedig annyira kiveszett még emléke is, hogy ma már pusztá helyét sem ismerik.

A községek ezen hovatartozása szerint körvonalozva a határokat, feltűnik előttünk egyházmegyénk középkori alakja, mely éjszakon a Hortobágyi-pusztától le a Fejér-Körösig, s napkeleten az ugynevezett Kalotaszegtől a Hármas-Körös s a Berettyó összefolyásáig terjedett. És e terjedelem korántsem volt a pusztá véletlen vagy önkény szüleménye, hanem azon vármegyék ős politikai felosztása szolgált alapjául, mely vármegyék a ma határok közé estek. E vármegyék: Bihar, Békés és Zárándnak egy része.² De Biharvármegyének azon éjszakkeleti

¹ Az egri megye déli szomszédossága e megyének egy nemcsak különálló, hanem messze is szakadt része, a pankotai vagy régibb nevén sombolyi főesperesi kerület révén történt. (PÉTERFFY K: *S. Concilia*. II. 266. l.) — Az esztergommegyei, szintén feltűnő szomszédság onnan eredt, hogy az utólag megtérített kún községeket az esztergomi érsek joghatósága alá helyezték. (PÉTERFFY K: *i. h.* 270 l.). — A többi egyházmegyék kiterjedése leginkább a tizedjegyzékekből látható.

² Aféle történeti nyomok, mint Vitéz János váradi, s Hédervári László egri püspök embereinek az ugocsamegyei tizedek miatt történt véres összeütközése

részét, mely a Berettyón túl, Szalacstól kezdve Margitáig s innét Széplakig terjed, hasztalan keressük a bécsi codex vagy a tizedjegyzékek várad-egyházmegyei tudósításaiban, jelölül annak, hogy nem a váradi püspökhöz, de Biharvármegyéhez sem tartozott, a mint csakugyan részént a régi Közép-Szolnok, részént Krasznavármegyék kiegészítő részeit képezte, és csak Zsigmond király korában jutott Biharhoz.¹ Ellenben Kalotaszeg, melynek községei Bánfi-Hunyad körül csoportosulnak, nem, mint jelenleg, Kolos-, hanem Biharvármegye alkotó részét képezte,² s ime, Bánfi-Hunyadot a többi kalotaszegi községekkel együtt meg is találjuk úgy a bécsi codex, mint a pápai tizedjegyzékek váradi vonatkozásu lapjain.³ Egyházmegyénk e terjedelme tehát Biharvármegye éjszakkeleti részeinek eredeti, ős alakját tükrözi vissza.

Hasonlót tapasztalunk Békésvármegye nyugati határainál is: Szarvas, Orosháza, Komlós s a velők szomszédos községek nem találhatók a tizedjegyzékek váradmegyei lelkészégei közt, mert a közép-korban nem Békésmegyéhez, hanem részben a Kúnsághoz, részben Csanád- és Csongrádmegyéhez tartoztak.⁴

Ellenben Gyulán alul, a Fejér-Körös jobb partján emelkedő községek a tizedjegyzékekben mint váradmegyeiek fordulnak elő, de poli-

(SZIRMAY A: *Notitia Comitatus Ugochiensis*. 29. l.); vagy Szilasi Vincze nagybányai plébánossága s Gyulai Miklós tasnádi vikáriussága, bár Vitéz János váradi püspöktől származtak, mégis csak tűnékeny jelentőségűek s távolról sem igazolják, mintha akár Szatmár, akár Ugocsamegyék állandóan a váradi püspökök joghatósága alá tartoztak volna.

¹ «*possessiones . . . regales Margithafalva et Keech hungaricales ac Dyseer, Zunyogd, Akor et Lyky Walachales, populosas ac pradium Hertzig appellatum . . . alias in Zulnug et Crazna, nunc vero procurantibus prioribus possessoribus earundem omnino in Bihoriensi Comitatu existentes.*» . . . Zsigmond király 1421-iki levele. FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 6. 461. l.

² Ulászló király 1496. «*Budae in vigilia bb. Petri et Pauli ap.*» kelt levelével «*Castrum tunc Hunyadvara, nunc Sebesvára vocatum, antea in Bihoriensi, nunc Kolosiensi Comitatu habitum . . . cum pertinentiis*» Losonczy Bánffy Ferencz és Imrének s atyafiaiknak adja. *Br. Bánffy-család levéltára*. H. 1. — SZEREDAI A: *Notitia capituli Albensis*. 9. l., hol Körösfő birtokot, a győromonostori Mikolák szomszédóságában, Bihar megyébe helyezi.

³ Az 1557-iki tordai gyűlés is a kalotaszegi tizedről említi, hogy azelőtt a váradi püspököt s káptalant illette. SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. 78. l.

⁴ HAAN L: *Békésvármegye hajdانا*. I. 50. l.

tikailag már a Chartularium szerint is Zarándmegyéhez tartoztak.¹ Eszerént itt a bevett szokás ellenére ugyanegy megyét ketté szakítva s két külön püspökségbe kebeleztve látunk azon nem kevésbé feltűnő sajátsággal, hogy a tizedeket, a püspöki joghatóság ez ismertető jelét, kevés kivétellel, mégis csak az egyik püspök, az egri élvezé.²

És a mily eltérő egyházmegyénk alakulása már terjedelmében, épen oly sajátságos felosztásában is. Egyes főesperesi kerületei nem ölelnek fel, mint más egyházmegyékben, egész vármegyéket, hanem mindjárt maga Biharvármegye három főesperesi kerületre oszlik, sőt déli, a Zarándmegye felé eső tájain egy negyedik számára is tekintélyes területet szolgáltat. E felosztás pedig korántsem indokolható Biharvármegye ismeretes nagy terjedelmével, mert ime, mellette Békésvármegye, bár a szerényebb terjedelműek egyike, lelkészsegeinek száma meg összesen is csekély: mégsem egy, hanem két főesperesi kerületbe osztaték.

Közelebről tekintve, egyházmegyénk a középkorban e következő részekre oszlott:

1. *Várud*, a székváros, melynek összes papjai s lelkészei a tizedjegyzékek mindenik évfolyamában a főesperesi kerületektől elkülönítve soroltatnak fel, kétségtelen jelül annak, hogy mintegy külön kerületet képeztek vagy a székesegyházi főesperes hatósága alatt, vagy pedig kivéve minden főesperességi hatóság alól, közvetlen magának a

¹ In Comitatu de Zarand habemus istas villas, videlicet medietatem villæ Vadaz, medietatem villæ Zyntha et medietatem villæ Chwba, necnon villam Jenew totaliter». *Batthyány-Codex*: I. 13. rubr. — *Leges eccl*: III. 233. l. — Vannak azonban Biharmegyére mutató nyomok is, így az imént említett Szintyéről Beckenschläger János váradi püspök 1467-iki levele mondja: «possessionem nostram Kis-Synthe vocatam in Comitatu Bihariensi existentem et habitam». *Budai országos levéltár kincst. oszt.* Paulini Kápolna. 1. 9. — 1552-ben pedig úgy Szintye, mint a többi Fejér-Körös vidéki püspöki s káptalani birtokok a biharmegyei adókönyvekben fordulnak elő, de mindkét helyen talán csak épen azért, mivel váradi püspökségi birtokok voltak.

² FEJÉR GY.: *Codex dipl.* V. I. 157. l. Az itt idézett királyi levél azonban alig kétségbevonhatólag csak az Egerhez tartozó zarándi részek tizedeit mondhatja az egri püspökhöz tartozóknak, mert a váradi Chartularium midőn fentebb idézett helyén Vadászt, Szintyét, Chwbát káptalani birtoknak nevezi, kévéssel alább megjegyzi, hogy a tizedek «ad Episcopum Varadiensem . . . pertinere dignoscuntur», tehát épen úgy, mint a Csanádban vagy Erdélyben létezett váradi káptalani birtokok tizede a csanádi, illetve az erdélyi püspökhöz tartoztak.

püspöknek alája rendelve. Az ilyen, ugynevezett «exempta» plébániák s más egyházi javadalmak, melyek főesperesi székdíját sem fizettek, IV. Béla idejétől voltak szokásban nálunk,¹ s hogy egyházmegyénkben már a tizedszedés korában sem valának szokatlanok, látni fogjuk alább.²

2. *Bihari* főesperesi kerület, mely Váradtól éjszakra terjedett, magába foglalva az ugynevezett Nyírségnek Biharmegyébe eső részeit, minélfogva Nyíri kerületnek is neveztetett.³

3. *Homorogi* főesperesi kerület. Ez Váradon alul az egyházmegye nyugati s déli tájait ölelte fel, de csak a Fekete-Körös jobb partjáig.

4. *Kalotai* főesperesi kerület, mely Váradtól kezdve, napkelet felé vonult, mindenütt a Sebes-Körös mentében, e folyónak egész eredetéig, a kalotaszegi Körösfőig.

5. *Köleséri* főesperesi kerület. Ez már nem állott közvetlen összeköttetésben a székvárossal, csak főhelye, a nevet adó Kölesér, mely a középkorban tekintélyes város volt, állott Váradhoz a lehető legközelebb. E kerület Kölesérről kiindulva, dél felé huzódott, s Bártornál átlépve a Fekete-Körös jobb partjára a Fejér-Körösig terjedett.

6. *Békési* főesperesi kerület. Mint neve mutatja, a hasonló névű vármegyében terjesztette ki határait, de annak csak alsó részeiben, a Fejér- s a Hármaskörös jobb partjain. Végre

7. *Szeghalmi* főesperesi kerület, mely szintén békésmegyei volt, a Sebes- és Hármaskörös jobb parti részeit foglalván magába.

Egyházmegyénk e felosztásánál, mint látjuk, kiváló figyelmet fordítottak a természetes határookra, főleg a folyóvizekre, a mi annál inkább indokolt vala, mert hajdan mindenütt, de kivált Békésmegyében nagyobb vízbőség uralkodott. Ehhez járult még a forgalmai eszköz-

¹ FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* IV. 3. 95. l.

² *Homorogi főesperesi kerület*: BELÉNYES.

³ «Nota decimationis de Nyr» és ismét «Rationarius cutelli de Nyr». *Bécsi codex.* 109b 110b oldal. Mindkét helyen ugyanazon községeket sorolja fel, mint alább az «In archidiaconatu Byhoriense» című rovatban, a mi által az egykor oly kérdéses «cutellus» vagy «cultellus» kifejezés még érthetőbb lesz, hogy t. i. kerületet jelentett, legfeljebb talán azzal a megkülönböztetéssel, hogy ezzel nem szorosan egyházi, az archidiaconatussal pedig csakis egyházi felosztást jelöltek meg.

zök gyarlósága, valamint az a körülmény is, hogy a középkorban ugy a lelkészek, mint a hivek nem annyira a székvárosban lakó főesperesre, mint inkább ennek vidéki helyettesére, az alesperesre valának utalva. Az egymással könnyebben érintkezhető községeket tehát egy csoportban hagyták, s valószínűleg ily okokból történt, hogy a különben korlátolt terjedelmű Békésmegye, de melyet a meg-megáradó Körös gyakran két, egymással nem közlekedhető részre szakasztott, csakugyan két kerületre osztaték.

Ama körülmény pedig, hogy a Békésmegyén kívüli főesperesi kerületek terjedelme annyira megközelíti egymást, nyilván arra vall, hogy e felosztás egyházmegyénknek még első alakulása korából való; mert később, midőn a hegyek s posványok által nem akadályozott vidékeken a népesség már annyira nőtt, hogy maga a bihari kerület egyházainak száma megközelítette a többi kerületek összes egyházait, a későbbi korban kétségkívül más felosztást követtek volna.

TIZEDIK KÖNYV.

A PÜSPÖKI SZÉKVÁROS.

A SZÉKESEGYHÁZ HELYE.

SZENT-ISTVÁN, MAJD SZENT-LÁSZLÓ ÉPÍTKEZÉSE. — A VÁR VAGY VÁROS-E A SZÉKESEGYHÁZ HELYE? — VÁRAD RÉGI KÉPEI S A HAGYOMÁNYOS EMLÉKEK. — EZEK S A TÖRTÉNELMI ADATOK MEGVILÁGÍTJÁK A SZÉKESEGYHÁZ HELYÉT.

VÁROS, mely Szent-László bihari püspökségének székhelye lön, e püspökség székesegyházából virágzott fel, azért először is a székesegyházról kell szólanunk. A magyar kereszténység megalapítójáról, Szent-István királyról seholsem olvassuk, hogy midőn hazánk püspökségeit alapítá, azoknak egyszersmind székesegyházakat is épített volna. A szentmártonhegyi, pécsváradi, szalavári, bakonybéli szerzetes monostorok, valamint a székesfejérvári s ó-budai káptalani egyházak nemcsak alapításukat, hanem építésöket is Szent-István királynak köszönik; de püspöki székesegyházaink közül amaz egy is, melynek keletkezéséről biztos tudósításunk van, tudniillik a csanádi,— püspökének, Szent-Gellértnek buzgalmából emelkedett fel.¹ Ez adatokból jogosan következtethető, hogy első szent királyunk csak a szerzetesi vagy társaskáptalani monastorokat építé; a püspöki székesegyházak építésének gondja pedig a püspökök vállaira nehezedett. Hasonlót tapasztalunk a váradi székesegyház keletkezésénél is.

Szent-László király Váradon eredetileg, mint láttuk,² csak társaskáptalani prépostságot alapított, s annak egyházát, ragaszkodva a Szent-Istvántól öröklött hagyományhoz, ő építteté fel. Így értesít erről a krónikás, és szavainak hitelét még emeli ama körülmény, hogy a

¹ IPOLYI A: *Az egri megye székesegyháza. Emlékkönyv Bartakovics B. aranymiséjének ünnepére.* 102. l.

² *E munka I. kötete* 29. l.

váradai monostor az alapító szent király halála után is «az ő monostorának»,¹ a székesegyház pedig, bár a Boldogságos-Szűz tiszteletére volt szentelve, századok multával is «Szent-László egyházának» neveztetett.

Hogy hol, a mai Váradnak mely pontján emelé fel a szent király az ő székesegyházát? ez oly kérdés, melyre már a dolog természeténél fogva csak az a felelet lehet, hogy — a várban. Középkori püspökségeink székesegyházait: az esztergomit, egrit, gyulafejérvárit stb. kivétel nélkül mindig a várban látjuk: így kellett ennek lennie Váradon is. És evvel az említett kérdés felett napirendre is térhetnénk, de ama jelentés, mely már 1692-ben azt mondá székesegyházunkról, hogy teljesen nyoma veszett s a legvénebb emberek sem emlékeznek már rá, hogy hol állt?² e jelentés még mindig uralkodik a kedélyeken, s a kérdés sokak előtt véglegesen tisztázva nincs, azért azelől kitérnünk nem lehet.

Nem arról van kétség, hogy a székesegyház a várban állt-e? mert e mellett hiteles tudósítások szólnak Rogeriustól kezdve Miskolczy Istvánig; vagy Szalárdi Jánosig,³ s ugyanazt bizonyítják a Chartularium, továbbá Várad püspökeinek vagy székeskáptalanának számtalan adatai⁴ hanem inkább azt kell megállapítani, hogy Várad régi vára a mainak helyén állt-e? s nem birt-e a mainál nagyobb terjede-

¹ «beatus Ladislaus . . . sepultus Waradini in monasterio suo». THURÓCZI J: *Chronica Hung.* II. 59. fejez.

² «Hoc unum dolendum, quod nec foris, nec intus in arce sit ullum templum. Sancti Ladislai sacram ædem curiosius investigavi, sed nec vestigium illius reperi, nec ullus vetulorum senum pagensium (mert Várad régi lakosai a török foglaláskor szétfutottak) recordatur, ubinam fuerit». PODHRADCZY J: *Szent László király tetemeinek históriája.* 62. l.

³ «castro per violentiam occupato . . . quia Cathedralem ecclesiam subito intrare nequierunt» etc. ROGERIUS: *Miserabile carmen.* 34. fej. — Miskolczy tudósítását közli SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern.* 1804. 89. l. — «turrium Ecclesiae Waradiensis una cecidit in Dominica Judica . . . 1443 . . . Fit rumor primum in curia Episcopi, dehinc mox in civitate; rumori additur clamor, fit denique tristis concursus ad castrum.» SCHWANDTNER J: *Scriptores rerum hungaricarum.* II. 23. l. 1. jegyz. — SZALÁRDI J: *Síralmas krónika. Újabb nemzeti könyvtár.* II. 35. és 363. ll.

⁴ BATHYÁNYI I: *Leges eccl.* III. 358. l. a 9-ik rubrika végén. — Várad püspökei épen úgy, mint a székeskáptalan leveleikben számtalanszor említik, hogy székesegyházok a várban áll.

delcsmel olyaténképen, hogy a belvárost is magába zárta, és így a székesegyház talán nem is a várban, hanem a belvárosban emelkedett?

E kérdések tisztázása már nehezebb, mert Várad középkori egyházai s épületei megsemmisültek, egyedül régi várának körfalai maradtak ránk, bár csonkán s újabbkori javításokkal vegyesen; mindemellett mégis csak e falak tájékozhatnak minket Szent László egyházának helye iránt, ha tudniillik ama falak vonalait s alakját összehasonlítjuk azon rajzokkal, melyek a régi Váradot s nevezetesen annak várát tüntetik elő.

A régi Váradról eddigelé tizenhárom rajz és egy térkép ismeretes. Ezek között egy sincs ugyan, mely Szent László városát fénykorából, tudniillik a XV-ik századból, vagy legalább a XVI-nak első feléből örököltette volna meg; de van egy mégis, mely nemcsak legrégibb valamennyi társai között, hanem keletkezésének körülményeinél fogva is legtöbb figyelmet érdemel.

Ez ugyanaz a rajz, melynek fénynyomata e munka II. kötetének 309-ik lapja mellett látható, s mely Váradot, vagy helyesebben a váradi várt 1598-ból, az ez évben ellene intézett török ostrom alkalmából tünteti fel. E rajz egyik melléklete Ortelius Jeromos azon munkájának, melyet hazánk hadi történeteiről 1395-től saját koráig, nevezetesen 1607-ig irt össze.¹ Várad említett ostroma éppen e kor végére esik, a kérdéses rajz tehát egykoru. Az a körülmény pedig, hogy Ortelius Várad ostrománál csaknem szóról-szóra átv teszi Röderer Menyhért váradi várparancsnok tudósítását, melyet ez a lefolyt ostromról fővezérének, Miksa főherczegnek beterjesztett,² — nagyon valószínűvé teszi a feltevést, hogy Ortelius ugyanegy kézből nyerte ugy a rajzot, mint a tudósítást, és így az nemcsak egykoru, hanem egyszersmind szemtanu férfiutól származik.

¹ E munkát csak 1665-iki kiadásában ismerem, de kiadója az előszóban említi: «sind des Herrn Ortelii Seel. Historien in ihrer richtigen Ordnung ganz unverrucht und unverändert, wie er dieselbigen vom 1395 bis auf seine Zeit, nemlich in das 1607 Jahr . . . selbst verfasst gehabt, allhier verblieben, auch mit eben denselbigen Kupferstüchen, so damahls dabey befindlich gewesen, versehen».

² V. ö. ORTELIUS *redivivus et continuatus*. (Frankfurt. 1665.) 244—248. ll. és Röderer Menyhért császári tábornagy tudósítása a kemsieri herczeg-püspöki levéltárból. *Történelmi tár.* 1878. évfolyam 99. s. köv. ll.

Annyi bizonyos, hogy e rajz, legalább a váradi várat illetőleg, nem képzeleti mű, mert ha a rajzbeli vár falai s árkaiknak elrendezését összehasonlítjuk a ma is fennálló várfalak s árkok alakjával: azokat egymással teljesen egyezőeknek látjuk; valamint ugyanazon a ponton találjuk rajta Szent-László székesegyházát is, ahová azt történeti emlékeink helyezik, tudniillik a vár kellő közepén.

Hasonlóképen ide helyezi a székesegyházat Váradnak 1692-ki térképe is, mely a vár közepén egy három tornyos, szentélyes, tehát egészen templomalakú alaprajzot tüntet fel, bár azon megjegyzéssel, hogy ott volt a török basa lakása.¹ E tudósítás azonban korántsem hihetetlen, mert tudjuk, hogy Bethlen Gábor fejedelem a székesegyház lebontott köveiből királyi palotát épített ugyancsak a székesegyház helyén;² sőt talán annak alsó falaira, mi által a palota a székesegyház körvonalait továbbra is megtartotta.

A többi rajzok, bár csinos, sőt jeles darabok is vannak köztök, mint a híres Houfnagel Györgyé, történeti szempontból mégis kevés vagy épen semmi értékkel sem bírnak, mert vagy csak Ortelius közleményének többé-kevésbé sikerült utázmatai, vagy pedig csupán képzeleti művek, oly jelenségeket tüntetvén fel, melyek Váradra távolról sem illenek, például hogy vára hegyen vagy szorosban hegyek közt emelkedett, vagy hogy Szent-László egyháza s a város többi egyházai még oly korban is állanak, midőn azok már rég elpusztultak.³

¹ «Wohnung des Bassa, worinnen, man saget, es seye ein Keller, in welchen 300 Personen logiren können.» Mondja a térkép tárgymutatója 66. szám alatt. *Nemzeti Muzeumi könyvtár: fametszetek gyűjteménye.*

² «Az régi királyoktól klastrom formájában, faragott kövekből rakatott, két igen magas, friss tornyu . . . belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű pompás, királyi épületeket fundált és kezdett azok helyében, láttam lerajzolván.» SZALÁRDI J.: *Síralmas krónika. Újabb nemzeti könyvtár.* II. 35 l.

³ E rajzokból tizenegyet s az említett térképet elősorolja BUBICS Zs.: *Magyarországi várak és városoknak a m. n. muzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei.* 45–46. ll., hol a térkép hasonmását kicsinyített alakban, s Várad egyik rajzát 1692-ből közli is. Ez utóbbi rajz nagyon előnyös színben tünteti fel Váradot, de sajnos, nem egyéb, mint egyike a már említett képzeleti műveknek: azok a tekintélyes épületek, egyházak s nevezetesen Szent-László ikertornyos egyháza a várban, melyek e rajzról felénk mosolyognak, 1692-ben már nem léteztek; Várad ekkor, a harmincz évi török birtoklás után, inkább hasonlított egy szegény faluhoz mint várososhoz s csakis várának erődtímenyei miatt birt még

De e különböző helyen és időben megjelent rajzok egy dologban mégis feltűnőleg egyetértenek, abban tudniillik, hogy székesegyházunk helyéül mindig a vár központját jelölik meg. Ez egyetértés nyilván a közérzet, a hagyományos emlékek kifolyása, és ez, összevetve a fentebb mondottakkal, azon biztos tájékozást nyújtja, hogy Szent-László váradi székesegyháza nem a városban, hanem a ma is meglevő vár közepén állt, a mint ez nem is lehet másképen, mert, mint tudjuk, nem a székesegyház épült a várban, hanem a székesegyház köré, annak védelmére építék a várt és várost.

fontossággal. — A tizenkettedik rajz BIZOZERI S: *Notizia de' regni d' Ungheria.* (Bologna 1687.) 66. lapja mellett látható; végre a tizenharmadik SIG. CONTE ERGOLE SCALA: *L'Ungheria Compendiata.* (Modena. 1685.) 35. l. mellett, de ezek szerzői sem látták soha Váradot.

A SZÉKESEGYHÁZ ÉPÜLETE.

TÖRTÉNELMI S RÉGÉSZETI NYOMOK. — SZENT-LÁSZLÓ ŐS EGYHÁZA, TERJEDELME S FELOSZTÁSA. — ELSŐ ÁTALAKÍTÁS. — A BÁTHORI-FÉLE SZÉKESEGYHÁZ. — TORNÝOK S KAPUK. — CSARNOKEGYHÁZ. — KÖRÚT. KÁPOLNA-KOSZORU. — MÉRETEK. — FAL- ÉS ÜVEGFESTÉSZET.

LEGRÉGIBB írónk, ki a székesegyházról pusztá nevénel többet mond, Rogerius váradi kanonok; de terjedelmét, felosztását, szóval épületét ő sem írja le, csak sejtenünk engedi előadása, hogy szilárd, s ama kor szokása szerint erődszerű épület volt, mely azoknak, kik a tatárok elől falai közé menekültek, legalább egy időre védelmet nyújthatott.¹ A váradi káptalani Chartularium már bővebben foglalkozik a székesegyházzal, de az egyház, mint maga leírja, nem az első, a Szent-László emeltette, hanem egy későbbi, XIV-ik századi épület; az elsőről csupán annyi feljegyzése van, hogy az «eléggé ékes volt».² Kimerítőbb tudósítást várhatnánk a bécsi krónikától, mely a XIV-ik század közepén készült, s mely műnek fényoldala, hogy előadása tárgyait gyönyörű, színgazdag képekben is bemutatja. Így tesz Szent-László király halálának leírásánál is, mellékelvén hozzája egy képet, mely négy tornyos, három hajós egyházat tüntet fel, keleti végén félkörű apsisal, nyugati ajtaja előtt pedig egy szekérrel, melyen feje körül szentfényű s kezeiben királyi jelvényeket tartó halott fekszik. E halott kétségkívül Szent-László király azon alkalommal, midőn holttestével a szekér, a krónika kisérő szövege szerint, temetőhelyére, a váradi székesegyház elé érkezik.³ E képnek tehát

¹ *Miserabile carmen*. 34. fejr.

² «Erat autem eadem Ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa satis». *Batthyány-codex*: I. 1. rubr. — *Leges eccl*: III. 219. l.

³ Bécsi codex. Bicsérdy János másolata. 101. levél. *Budapesti n. m. könyvtára*.

székesegyházunkat alapítója, Szent-László korából kellene feltüntetnie, de, sajnos, nem úgy van; e kép, ha figyelmesebben megtekintjük, láthatjuk, hogy határozottan csücsíves idomokat mutat, ilyenekkel pedig a Szent-László építette egyház semmi esetre sem bírhatott. És itt végre jutottunk azon, eddigelé ismeretes írott emlékeknek, melyek Várad első székesegyházával komolyan összeköttetésbe hozhatók, és így le kell tennünk a reményről, hogy Szent-László váradi egyházát legalább közel koru adatok nyomán teljes eredetiségében megismerhessük.

De az írott emlékeken kívül a régi épületeknek romja vagy szét-hullott köve is egy-egy betű, mely multjokat gyakran egész teljességében megvilágítja. A váradi várban, az annyszor említett 1881-ki építkezések alkalmával is kerültek elő oly mérműves, faragott kövek, több mint száz darab, minőket csak középkori egyházak falaiban találunk, s köztök olyanok is, miknek stjlje s durva kidolgozása Szent-László korára vall. E kövek azonban Szent-László egyházának multja érdekében biztosan nem értékesíthetők, mert legnagyobb részök, s épen a legrégibb koruak nem a székesegyház hajdani helyén, hanem attól többé-kevésbbé távolabb, s már újabb épületek falaiból kerültek elő. A várban pedig több egyház s kápolna emelkedett, s ezek egyikét, mint egy 1600-ik évi leltár említi, Szent-László király egykori kedves imahelyének tartá a hagyomány, hol gyakran szokott egyedül ájtatoskodni.¹ A kérdéses kövek tehát ép úgy lehetnek ez egyházak, mint a székesegyház kövei. Annál kívánatosabbnak, sőt szükségesnek tűnt fel tehát egy rendszeres ásatás a székesegyház hajdani helyén, hol, mint reméltük, a Szent-László építette ős székesegyháznak legalább alapzata, ha nemis teljesen, de részben még megvan, s az egyház hajdani alakja s arányainak egyedüli s legbiztosabb adatait rejtegeti. Az ásatás 1883 őszén ép oly nagy anyagi áldozattal, mint szakértelem és lelkesedéssel ment végbe,² és habár csak töredékes, szétszórt nyomokat szolgáltatott, de mégis elegendőket a végre, hogy a szakférfitu gyakorlott szeme s még élesebb elméje felismerje, és mint látni fogjuk, körvonalozni is tudja általok Szent-László annyira elfeledett egyházát.

¹ E munka II. köt. 192. 205. ll. és itt alább.

² Az ásatás költségeire Várad püspöke s káptalana mintegy ötezer forintot áldozott, s a munkálatokat heteken át Rómer F. F. kanonok ur vezette.

Különben a feledés, mely ez egyházat oly mélyen takarja, nem érthetetlen. Első keletkezésű egyházaink, mint a székesfejérvári, esztergomi, egri stb. az idők s körülmények szerént megváltoztatták eredeti, ős alakjokat, és megváltoztatta Szent-László váradi egyháza is, még pedig elég korán, alig egy század múlva keletkezése után. Ehhez járul még, hogy első fennállásának ezen aránylag rövid kora, a XII-ik század, különben is szegény történelmi emlékekben még országos érdekű dolgokat illetőleg is. De lássuk első átalakulásának történetét.

Az annyiszor említett 1881-ki, várbeli építkezések alkalmával, az udvar központjától nyugat felé, 2·60 méter mélységben egy középkori egyház nyugati oldalának maradványaira akadtak. E helyen állt, mint láttuk, Szent-László egyháza, és így a feltárult maradványok csakis ez egyház alkatrészeit képezhették egykoron. A maradványok a kapuzat s ikertorony aljából állottak, melyen az előbbeninek kőbéllete néhány deciméter magasságban, s a déli toronynak egyszerű kajácsból álló talppárkánya szintén fenmaradt. E torony építészeti jellegénél fogva nem illik sem Szent-László, sem Báthori András püspök (1329—1345) korába; keletkezése inkább a jelzett időköznek mintegy közepére, a XIII-ik század kezdetére esik.

Történeti emlékeink között egy sincs olyan, mely székesegyházunk XIII-dik századi újraépítéséről vagy átalakításáról értesítene; de ez egyház történetéből, épen a jelzett korban nem hiányoznak oly mozzanatok, melyek rendesen nagyobb mérvű építkezéseket vonnak magok után: ilyenek püspökségünk királyi alapítójának szentté avatása (1192) s egy félszázad múlva a tatárpusztítás. Ez utóbbi korba azonban az említett torony keletkezését s vele a székesegyház átalakítását helyezni nem lehet, mert a káptalani Chartularium a tatárjárás utáni eseményeket már jól ismeri, mert itt, mint maga megvallja, levéltári jegyzetek s az éltesebb kanonokok tudósításai állottak rendelkezésére; mindemellett, hogy a székesegyházat mindjárt a tatárjárás után újra építették volna, szóval sem említi. Ellenben, midőn a Báthori püspök által átalakított egyházzal azt írja, hogy az még az első, a Szent-László építette egyház volt:¹ ezzel egyenesen azt jelzi,

¹ *Erat autem eadem Ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa satis, sed tandem fecit eam ampliore» I. rész 1. rubr.*

hogy újraépítéséről egyáltalában nincs tudomása, hogy tehát az nagyon régen, s oly korban történhetett, melyről megszakadt a hagyomány, s az irott emlékek is megsemmisültek, vagyis a tatárjárás előtt. Székesegyházunk átalakítását tehát akkor, Szent-László király szentté avatztatásának korában kell keresnünk.

Ez esemény, mint láttuk, püspökségünk történetére döntő befolyást gyakorolt; ¹ a királytól kezdve az utolsó jobbágyig egész nemzetünk figyelme s léptei Várad felé irányultak, az első, a mindenesetre korlátolt terjedelmű székesegyház tehát nem lehetett többé sem elég tágas, sem elég fényes, minélfogva Várad intéző köreinek, s első sorban a püspöknek a székesegyház megújításáról kellett gondoskodniok. Várad püspöki székén ekkor Elvin ült, már származásánál fogva is előkelő, gazdag s mindennel megelégedni nem tudó férfiú, kiről legujabban ép oly érdekes, mint tárgyunkba vágó adatok merültek fel.

Belgiumban a namuri Szent-Alban egyházának krónikája említi, hogy, szerénte, a XI-ik században Leuduinus bihari püspök Magyarországból Lotharingiába ment atyafi-látogatni, mely alkalommal Namurban is megfordult s az említett egyháznak ereklyéket ajándékozott. ² E bihari püspök kétségkívül váradi volt; biharinak nevezi püspökün-

¹ *E munka I. köt. 84. köv. ll.*

² «Leuduinus episcopus Bichariensis, genere Lothariensis, causa suos visendi Pannoniam aggressus, Leodio vel Andenne morabatur. Dei vero providentia causa visitationis nobilissimum comitem (II. Albert) expetivit, qui ab eo honorifice susceptus est et habitus cum amicis. Qui videns locum hunc jam dirutum, sed aliquantulum erectis parietibus reedificatum, hic missam celebrans, multum dedit reliquiarum. Dedit de corpore S. Georgii martiris, similiter de corpore proprio Nicolai confessoris Smirneorum episcopi et aliorum, quorum nomina Scripsit in eterno celestis littera libro. Quomodo autem pontifex, de quo mentio facta est, easdem reliquias sit adeptus, scribi precipit, et penes nos scriptum retineri. Factum esse hoc modo nobis notificavit, verumque esse confirmavit. Stephanus rex Pannoniorum, ex pagano chisticola factus, vere fidei imitator erat, Deoque devotus. Orta vero bellorum tempestate, que a barbaris infertur imperatori Constantinopolitane urbis, rex Constantinopolis eundem Stephanum ad bellandam barbariem sibi adseivit, cuius aminiculo Cesariem sibi infestam vi debellavit. Cumquo Constantinopolitani predas raperent et urbem divitiis denudarent, vir vere catholicus Stephanus a rapina deflexit mentem. Qui ingressus templum S. Georgii reliquias, quos invenerat, asportavit, coluit et cum reverentia, utpote christianus, in vita sua servavit. Sed ipso defuncto Andreas in regno successit. Qui noviter intronizatus, dum antecessoris inquireret ornatum et supellectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret, et quorum

ket egy másik, 1184-ki szintén idegen forrás,¹ s a namuri krónika előadása is, mely nem egykoru, hanem XV-ik századi, szintén az idézett forrás korába, a XII-ik század végére teendő. Ezt javasolja nemcsak püspökségünk keletkezésének története, hanem magának e krónikának a régibb eseményekre vonatkozó előadása, mely nem mindig biztos, így midőn a namuri egyházat Szent-Kornél pápa által (251) szentelteti fel, vagy midőn hazánk s Konstantinápoly érintkezéseiről s az ereklyék említett kiviteléről szól, a mik határozottan nem Szent-István, hanem III-ik Béla királyunk korába illenek. Ezekhez járult még a püspök neve, mely ugyanazon krónika másolataiban is különböző változatokban fordul elő,² s mely sokkal ritkább, hogy sem ugyanazon püspöki névsorban egy század elforgása közben kétszer is előforduljon. Semmi kétség ugyanis, hogy Leuduinus vagy Liedvinus nem egyéb, mint külföldi alakja ama püspökünk nevének, kit hazai forrásaink Elvinnek s egy hozzánk beköltözött család ivadékának neveznek.³ Ez Elvin püspök tehát székesegyházunk első átalakításával méltán összekötetésbe hozható, s minthogy az említett torony alappárkányzata kiválólag francia alakításnak bizonyul, a kapuzat pedig már határozottan csúcsíves idomokat mutat: ugyancsak Elvin püspök lehetett az, ki az ikertorony építőmesterét lotharingiai útjából hazánkba hozta. Ama nyugati tájakon, nevezetesen Franciaországban már a XII-ik század folyamán, s a következő század elején hazánkban is feltűnnek a csúcsíves építészet első alkotásai.⁴

És itt előadásunk igazolására jön Miskolczy István 1204. évszáma is, melyet a székesegyház belső oszlopainak egyikén bevésve látott.⁵ Ez évszámban lehet alaki hiba, de lehetetlen, hogy lényegében igaz ne legyen. Miskolczy ép oly tudvagyó, mint figyelmes szemlélő, ki

lipsana essent, pro certo sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partem sibi retinuit; ibi eas assumpsit, quas nobis postea dedit.» *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis.* VON H. BRESLAU.

¹ *E munka I. kötete* 64. l. 1—2. idézet.

² Liedinies. Liedvinus. Leudinus.

³ *E munka I. kötete* 81. l.

⁴ HENSZLMANN I: *A topuszkói templomrom.* *Archaeologiai értesítő.* 1882. évf. 239. lap.

⁵ «quarum (columnarum), una hanc habet inscriptionem: 1. §. 2. §. 04.» SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern.* 1804. évf. 87. l.

még a harangok feliratai iránt is érdeklődik s feljegyzéseiben egyaránt ügyesnek s megbízhatónak bizonyul. Ezenkívül feljegyzett évszáma mellett szól a Szent-László sirjának felvételét követő építészeti szükség s az ikertorony alakzata. Mily arányokban történt székesegyházunk ez első átalakítása, melyet Elvin püspök megkezdett, utódja, Simon pedig mindjárt püspöksége elején, 1204-ben befejezett? arról még lesz szó alább.

Székesegyházunk történetének harmadik s már nem annyira hézagos korszaka a XIV-ik században, történelmi emlékeink szaporodásával s az egyház nagyobb mérvű s fényesebb kifejlődésével veszi kezdetét. A mint Róbert-Károly király uralkodásának második felében hazánk belviszonyai megszilárdulnak, az emelkedő jóléttel a tudományok s művészetek ápolása is lendületet nyer. Az új korszakot, mely után, Nagy-Lajos uralkodása idejében, hazánk fénykora következett, Telegdi Csanád érsek nyitotta meg esztergomi nagyszerű építkezéseivel.¹ Rajta függött az ország szeme, de kivált Váradé, mely városnak, mondhatni, szülötte volt: itt kezdette fényes pályáját s itt volt egykor kanonoktársa Báthori Andrásnak is, ki vele egykorulag Szent-László egyházmegyéjének kormányán ült.

Báthori András püspök nyomába lépett Csanád érseknek, s egyéb alkotásai között hozzá fogott székesegyháza megújításához. A csúcsíves építészet, melynek alkotásai, mint egy kőbe öntött ragyogó költemény, szemet, szívet bájolnak el most is, akkor (1342) már közeledett teljes kifejlődése fénykorához, s kivált az Ur szent testének sátorai, a szentélyek valának azok, melyeken leginkább ragyogtatta teremő erejét. Báthori is, mint Csanád érsek, először a szentélyt alakította át, s korának szokása szerént, a régi, félkörű apsiszal záródó s ép oly szűk, mint homályos szentélyt magas, világos s nem kevésbé tágas, mint fényes hossz-szentélylyel váltotta fel. Valószínűleg már akkor készen volt tervével, hogy az egész székesegyházat átépíti, csak hogy tervét fokozatosan kívánta megvalósítani. Építkezéseiről nem maradt ránk részletes tudósítás, de egyes elejtett szavak is elegendő tájékozást nyújtanak felőlök.

¹ IPOLYI A: *Az egri megye régi székesegyháza. Emlékkönyv Bartakovics érsek aranymiséjére.* 132—133. l.

A Chartularium ama megjegyzése, hogy a Báthori építette székesegyház a régít nagyságával körülfogta,¹ nyilván arra vall, hogy a régi, csak egy hajós egyház oldalfalai helyére egy-egy oszlopsort emeltetett, az oldalfalakat azután az oszlopsorokon kívül huzatta fel, a mi által az egyház két mellékhajót nyert, s így három hajós dómmá alakult át. És még itt sem állapodott meg.

«Czellákat emeltetett a szentély körül» folytatja a Chartularium,² s az egyszerű szavaknak alig sejtett fényes értelme van. Francia építésszek már a XIII-ik században egy új s meglepően szép alakítással nevelték a csúcsíves építészet különben is becses s annyira változatos idomait. A mellékhajókat ugyanis nem hagyták a szentély kezdeténél, mint rendesen bezáródni, hanem folytatták tovább az egész szentély körül, mi által egy körutat nyertek, mely az egyik oldalhajót a másikkal összekötötte, és így lehetővé tette, hogy nagyobb ünnepek alkalmával körüljárhatták processzióval az egész egyházat, magát a szentélyt is, a nélkül, hogy ki a szabadba kellett volna lépniök. Ily körutat látunk ma is a budapesti belvárosi plébánia-egyházban, itt azonban a körut külső falain kívül semmi sincs egyéb, mint a szabad tér, de némely egyházaknál, ha azokat még fényesebben akarták előállítani, a külső falaknál sem állapodott meg az építésszek alkotó ereje. Kapuszerű nagy réseket törtek rajtok, s e réseken túl egy-egy sokszögű kápolnát emeltek, melyekbe a bejárás a szentélyt övező körutról nyílt. Így az egész szentélyt apró kápolnákból álló koszorúval, az ugynevezett kápolnakörrel vették körül, melyet hozzánk legközelebb a krakkai székesegyházban ma is láthatunk. Ez alakítás valóban még változatosabbá tette csúcsíves egyházainkat s fokozta azok megragadó hatását a látogatókra, de épen ezért, bár létesítése nagy áldozatokba került, nem maradt műpártolók nélkül.

Ily fényes alakításu, kápolnakörös egyház jelenleg egy sincs ha-

¹⁻² «fecit eam (Ecclesiam) ampliorem in longitudine Andreas Episcopus... novissimis vero diebus idem anno domini Millesimo CCCXLII. inchoavit aliam Ecclesiam, quæ priorem sua magnitudine circumeinxit et pulchritudine exsuperat et consummavit omnes cellas circa chorum præter testudines, quas perfecit Demetrius Episcopus.» *Batthyány-codex*: I. 1. rubr. — *Leges Eccl*: III. 319. 1. A «chorus» középkori értelemben az egyház szentélyét jelenti, hol a kanonokok, mint ma is mondjuk, chorusban vannak.

zánkban, de hajdan, eddigi adataink szerint, kettő létezett: Egerben és Szent-László városában, de itt jóval előbb, még Báthori András alkotásából. Valóban e főpap fenkölt szellemét, valamint áldozatkészége nagyságát s anyagi eszközeinek bőségét ~~mi~~ sem igazolja inkább, mint épen az a körülmény, hogy székesegyházát eme legdiszesebb, de egyszersmind legköltségesebb terv szerint emeltette fel.

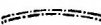
A kápolnakörben legtöbbnyire öt vagy hét kápolna szokott állani; a páros szám ritka. A legnagyobb szabású egyházaknál, mint az öt hajós kölni dóm, hét kápolna van; a három hajós egyházaknál rendszeren öt. Ugyanannyit kereshetnénk adatok hiányában székesegyházunk mellett is, de a Chartularium, mely Báthori András püspök második utódjának életében készült, legalább is öt kápolnát említ,¹ s minthogy ugyanazon Chartularium szerint Báthori egész kápolnakört épített: nem alaptalanul hihetjük, hogy e kört szintén öt kápolna képezte. Az öt kápolna feltűnése pedig nyilván arra mutat, hogy ennyi kápolnával szemben székesegyházunk szentélye is öt oldallal volt alakítva.

Így alakult át harmadszor és utoljára Szent-László székesegyháza, mert ezentúl már csak részleges építkezésekről, vagy helyesebben javításokról értesülünk, mint midőn 1443-ban egyik tornya ledől vagy midőn temetőhelyül újabb kápolnákat emelnek melléje, mint Thurzó Zsigmond püspök is. De bár az épület, melyet az alapító szent király Isten- és hazaszeretete emelt Váradnak, már a XIV-ik században teljesen átváltozott, sőt elenyészett, nemzetünk mégis a kegyeletet, melylyel a szent király alkotása iránt viseltetett, átvitte az új székesegyházra is, s azt, mivel a szent király sírja benne pihent, hiven és mindig Szent-László egyházának tartotta s nevezte.²

¹ A *Leges eccl*: III. 246. lapjának eme mondatát: «ad unam Capellam sancti Demetrii» a *Batthyányi-codex*: I. 39. rubrikája eképen egészíti ki: «ad unam capellam nonarum, quæ est iuxta capellam sancti Demetrii.» Itt a «capella nonarum» kifejezésnek van értelme, mert voltak ily elnevezésű kápolnák is, s így e helyen két kápolnáról lenne szó; de ugyancsak a Chartularium eme, többször előforduló kifejezését: «capella nova» «capellarum novarum» tartva szem előtt: meg kell engednünk, hogy a Chartularium másolója tollhibából is írhatott «Capellam nonarum»-ot «Capellarum novarum» helyett. A kápolnák száma tehát ötön felül bizonytalan.

² «Sőt amely régi, öreg, gombos, merőn aranyozott nagy keresztek, még a (Szent-)László királytól csináltatott két igen magas tornyokon . . . valának» egy-

És most fordítsuk figyelmünket a mellékelt alaprajzra (*I. tábla a kötet végén*), melyet Henszlmann Imre, kinek a műépítészet terén negyven éves multja van, az általam vele közlött történeti adatok s az 1881. és 1883-ki ásatások feljegyzései után ép oly szakértelemmel, mint bámulatos szorgalommal alkotott meg, s melylyel Szent-László ős egyházát, valamint későbbi megújulásait mintegy szemünk előtt felépíti. Ez alaprajz magyarázó szövegét, mely a szakértelemmel kiválólag érdekelni fogja, alább egész terjedelmében adjuk, itt csupán elbeszélő részeit közöljük.

Az alaprajz közepén hosszan végig futó ----- vonal, mely az egész rajzot két egyenlő részre osztja, az egyház tengelyét jelöli. Így nevezik az építészek azt az egyenes vonalat, mely az egyház nyugati ajtaja küszöbének központját a legkeletibb oldal központjával köti össze. E tengely mellett, a rajz felső részén 3 jegy a kutat jelöli, mely a vár udvarának közepét foglalja el, s úgy az alaprajzon, mint a vár udvarában a székesegyház hajdani helyzete felől legbiztosabb tájékozást nyújt. A kut felett, tehát kelet felé, kettős vonallal jelzett félkör a Szent-László építette székesegyház apsisának fala; ettől jobbra és balra az egyszerű ----- vonal kifut, s mindkét helyen egy-egy négyszöget, mint valamely kereszt két karját képezve, a keleti két torony helyét s alakját jelöli: ugyanazon egyszerű vonal e tornyok nyugati oldaláról párhuzamosan tovább nyugat felé tart, s az egyház hajójának déli s északi oldalfalait mutatja; végre az egyenes vonal jobbról is balról is újra megtörik, s mint fentebb az apsisnál, itt szintén két egyenlő négyszöget képez, melyekkel a nyugati iker-torony helyét jelöli meg.

Eszerént a Szent-László építette egyház, mint a XI-ik századi többi székesegyházak, a székesfejevári, esztergomi, pécsi stb. szintén négy tornyos volt, de nyugati ikertornyát, hogy az egyház egyetlen bejárásának, mely köztök nyílt, védelmet nyujthasson, erősebbre építették, épen úgy, mint Kalocsán. Hajója csak egy volt kereszthajó nélkül, mint egyházainknál rendszerént; de a kereszthajó hiányát mintegy

koron, beszéli Szalárdi János (*Síralmas krónikája*. IX. 9.) a török azt is magával vitte vala 1660-ban. És ez elbeszélés ismét egyik bizonyossága annak, hogy a krónikások, valamint a nép is chronologia vagy archaeológiával nem sokat gondol.

pótolták a keleti tornyok, melyek a székesegyháznak mégis kereszt-, sőt a nyugati ikertorony hozzájárulásával magyar apostoli keresztalakot adtak. Szent László székesegyháza tehát fővonásaiban hasonlított a pécsi, ma is meglevő, négy tornyos egyházhoz, csak hogy annál egyszerűbb és kisebb volt: egész hossza nem tehetett többet harminczhét méternél.

Épen e korlátolt terjedelem okozta később, hogy az alapító királynak szentté avatása után az egyházat nagyobbitani kellett. A nagyobbitás a nyugati oldalon történt, hol a tornyoktól öt méter távolságra új ikertornyot emeltek, a hajót is idáig mozdíták elő, és így az egyház, mely többi részeiben érintetlen maradt, már mintegy ötvenhárom méter hosszúságot nyert. Az új tornyok az alaprajz legalján ————— vonallal jelölvék. Ellenben Báthori András építkezése csak az új tornyokat hagyta meg; az egyház egyéb részeit egészen átalakította. És most lássuk az egyházat, sajnos, nem a valóságban, hanem csak a hézagos történeti adatok gyenge mécsvilágánál.

Szent-László székesegyháza Báthori püspök átalakításában is, ős keresztény szokás szerint, keletelve állt, azaz hosszabb oldalaival nyugatról kelet felé vonult. Falait négyszögű faragottkövek képezték, csak boltozatánál használtak téglákat a kögerinczek üres közeinek betöltésére.

Az egyház négy sarkán ugyanannyi torony emelkedett, mert Báthori leszedette ugyan a régi, keleti tornyokat, de közvetlenül eredeti helyök keleti oldalánál ismét felépíté:¹ E tornyok helyeit jelölik az alaprajz felső részének két oldalán kiálló négyszögű ————— vonalak. A keleti tornyok magasságáról nincs tudósításunk, de a nyugatiak magasságát Miskolczy I. után, ki a torony lépcsőinek számát feljegyezte, mintegy harmincz méterre tehetjük,² a mi, ha csak a toronyfalak emelkedését jelzi is, még mindig csekély magasság, s egyenesen arra vall, hogy e tornyok a XIV-ik századnál régibbek voltak, mert

¹ A négy tornyot említi a *Chartularium: I. rész 39. rubr.* — Miskolczy István naplója, valamint az 1600-iki váradi leltár már csak a nyugati két tornyot említik, mert az egyház keleti része még a XVI-ik század közepén elpusztult (*Miskolczy István naplója*), s vele együtt pusztulhattak el a keleti tornyok is.

² Ugy itt, mint a még következő helyeknél a kellő indokolást megadja Henszlmann Imre említett tanulmánya alább.

Báthori püspök korában a már virágzó csúcsíves építészet magas és karcu tornyokat emelt. A tornyokat gúlaalaku sisak fedte veres, sárga és zöld mázos cserepekkel, s hegyökben aranyos gombokból kereszt emelkedett; hasonló színes cserepek takarták az egyház hajóját is, s ragyogó színjátékukkal az épület előkelőségét már messzire hirdették.¹

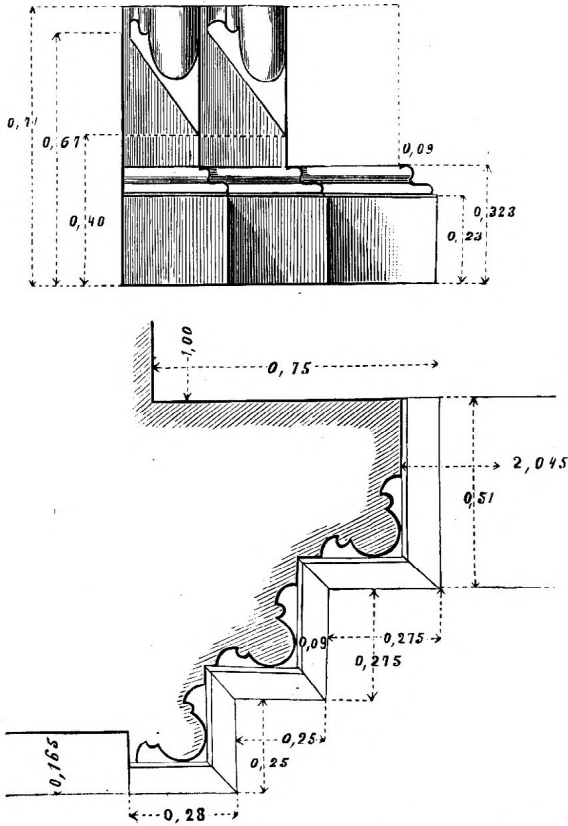
Feltűnő építészeti sajátossága volt, hogy oldalfalait, a csúcsíves ízlés szokása ellenére, külső táмок nem erősíték, a miből ismét az következtethető, hogy három hajós, de ugynevezett csarnokeyház volt, azaz, hogy főhajója nem emelkedett túl a két oldalhajón, mert táмок nem lévén, ívek sem emelkedhettek az oldalhajók felett a főhajó falainak támogatására.

Az egyház belsejébe két kapu nyílt: egyik a nyugati ikertorony között, a másik a déli oldalhajó közepén. Az első, melynek feltalált alsó részeit a mellékelt rajzban közöljük (*I. szám*), mint látjuk, eléggé csinos, sőt díszes volt, az egykoru feljegyzés mégis csak egyszerűnek nevezi, a mi nyilván annak jele, hogy a másik kapu volt a fő, az igazán díszes.² A főkapu és csarnoka a középkori egyházak nevezetes részét képezte: itt tartották az istenítéleti, majd szentszéki gyűléseket, itt hirdették ki az ítéleteket, a pápák búcsu-leveleit, itt kötötték a házasságokat s eskették meg a perlekedőket; azonfelül a főkaput mindig úgy tekintették, mint az ur Jézus jelképét, a ki magát kapunak ne-

¹ «Ante templum duæ turres ex quadro lapidibus visuntur, ad quarum unam ab imo ad superius podium gradu 79. passibus longo et scala 14. passibus longa ascendi; tecta turrium testis colore flavo, viridi, rubro nitentibus splendent; desuper aurati sunt globi et cruces.» *Miskolczy I. naplója*. SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungarn*. 1804. 84. l. — «In hac area (arcis Varadiensis) est templum majus, quod S. Ladislai Regis vocatur . . . Hoc templum lateribus quadratis per totum erat tectum, cuius media pars una cum testudine templi iam diu est collapsa, medietas tamen, ea quoque globis et vetustate satis lacera, exstat. Habet hoc templum optimas duas, easque coniunctas turres, quarum una non nullo in loco, præsertim circa fenestras per hostes (1598-ban) globis est, uti satis cernentibus patet, pulsata; forma tamen manet.» *Inventarium universale rerum omnium in arce Varadiensi in Anno sexcentesimo, die vero prima mensis Aprilis repertarum*. BUDAI ORSZ. LEVÉLTÁR KINCST. OSZT: *Urbariarum et Conscriptionum*. 36. 34.

² «templum majus . . . januam habet primam duplicem, ad duas partes divisas . . . Posterior janua est simplex.» *1600-iki inventarium i. h.*

vezte, melyen az égbe juthatunk. Ez okból a főkapu kidíszítésére mindig nagy gondot fordítottak, kivált a csúcsíves építészet virágzása korában. A főkapuk kőbélleteiről méltán el lehet mondani a költővel, hogy ott «vésű hegye által virágzik a holt (kő) s hajt levelet, lombot».¹

1. sz. — A váradi székesegyház egyszerűbb kapuzatának alsó része s alaprajza.

Ezenfelül a kapuzat horonyaiban, mint a kassai dóm déli s éjszaki kapuin ma is láthatjuk, gyámköveket alkalmaztak, azok mindenikére apró szobrokat helyeztek, leginkább szent királyaink s hazai védszentjeink szobrai, melyek felett ismét díszfedélcék vagy leveles s kereszt-

¹ Arany János.

virágos toronyfiak emelkedtek. De még ennyivel sem elégedtek meg: a kapu felett rendszeresen díszormózatot is alakítottak, a melyet ismét szobrokkal s domborművekkel népesítettek meg, s általok gyakran egész történetssorozatot tettek szemlélhetővé, vagy hazafias feliratokkal igyekeztek a szíveket megragadni.¹ Így jöttek létre nagyobb egyházainknál, mint Esztergomban, Szent-Mártonhegyén stb. ama kapuk, melyeket «porta speciosa» néven emlegetnek történeti hagyományaink, s nyelvünkön talán a «himes egyház» vagy «himes udvar» példájára himes kapuknak neveztek.

Székesegyházunk főkapuja a déli mellékhajó oldalfalának közepén nyílt, szemközt Szűz-Mária kisebb egyházával, mely épen ezért a székesegyház főkapujának csarnokától «kapucsarnok melletti egyház»-nak is neveztetett.² E főkapu kétségkívül eléggé fényes volt arra, hogy méltó társa legyen hazai székesegyházaink e nemű alkotásainak, de hogy fényessége miben s mily elemekből állt? azt ma már meghatározni nem lehet, mert történeti emlékeink hallgatnak róla azon egy, sovány adaton kívül, hogy szárnyas ajtaja volt,³ s az 1883-ki ásatás is már egészen lerombolva találta; de a széles alapfalak, melyeket bal kapufelének helyén felfedezett (*i* és *p* betűk az alaprajzon), nyilván tekintélyes voltára vallanak. Az 1881-ki építkezés alkalmával felszínre került ugyan egy ív-tagozat is, mely festés nyomait viselte magán;⁴ de hogy kapu s épen a székesegyház főkapujának ívezetéhez tartozott-e? eldönteni nem lehet. Végül, minthogy itt, a déli kapunál volt a székesegyház főbejárása s ennél fogva dísztere: valószínű, hogy a szent királyok álló szobrai is, nem mint eddig hittük a székesegyház éjszaki oldalán,⁵ hanem Szent László-lovagszobrával együtt itt a főkapu előtt állottak.

Belépve a székesegyház akár fő-, akár mellékkapuján, elének tárult az egyház belvilága, melyet két sor oszlop, hat-hat egy sorban,

¹ Az esztergomi főegyház himes kapuja felett e magasztos óhaj kifejező mondat állt: «*Mentem sanctam, spontaneam; honorem Deo et Patriae liberationem.*»

² «*ecclesiam beatæ Virginis minorem de juxta porticum.*» Lásd alább: A SZÉKVÁROS EGYÉB EGYHÁZAI — SZŰZ-MÁRIA KISEBB EGYHÁZA.

³ 1600-iki *inventarium* idézett helye.

⁴ A feltalált kövek leltárának 56-ik száma alatt.

⁵ E munka I. kötete. 188 l.

három hajóra osztott.¹ Az oszlopok helyeit az alaprajzon kettős körök jelölik. A hajó hat oszloppárján tul, kelet felé, egyenes vonalban két oldalt még három-három oszlop következett, melyek már a szentély oldalait, a végső s már kisebb öt oszlop pedig annak sokszögű záródását képezte. A hajó két oszloppárjának külső oldalainál vonultak a mellékhajók, melyek a szentélynél a körutba folytak össze, s a köruton tul a kápolna-koszoru foglalt helyet.

A mellékhajók aránylag keskenyek valának, egy-egy csak 3.915 méter széles, de a főhajó már 10.440, és így az egyház a hajóknál 18,270 méter szélességre terjedett; a tornyoknál azonban még szélesebb vala, mert ezek, kivált a keletiek, hatalmasan kiszöktek az egyház testéből. Magassága, mint csarnokegyháznak, 20.880 méterre tehető; egész testének hossza pedig 65.785 méter, mely terjedelem székesegyházunkat hazánk leghosszabb egyházai közé helyezi.

A talaj sárga, zöld és kékszinű márványkoczkákkal volt kirakva,² tehát hiven a középkor szokásához, mely a sokszin alkalmazását nemcsak a festészetben kedvelte, hanem különféle színű kövekből vagy téglákból, azok rendszeres összeillesztésével egész egyházakat is emelt.³ Midőn pedig tapasztaljuk, hogy Szent-László székesegyházánál még a talaj s a héjazat felületének is változatos szin kölcsönöztek: hihetnők-e, hogy csupán a belső faltereket hagyták volna meg fejr egyhanguságukban, az annyira kedvelt sokszinű díszítés nélkül? E célra kétségkívül felhasználták ama bársony szőnyeget, melyekről már a Chartularium említi, hogy nagy ünnepek vagy fejedelmi temetkezések alkalmával, mint ajándékok, jutottak a székesegyház birtokába,⁴ s melyek között bizonyynyal voltak ugynevezett gobelinek is, minők például a krakkai székesegyház oldalain, mint megannyi falfestmények, ma is függenek, s míg roppant arányaikkal meglepik a szemlélőt, szinompájokkal elbájolják. De másrészt, minthogy a műtörténelem adatai szerént nem létezett egy basilika vagy dóm sem, mely ha nem egészen, legalább részben kifestve ne lett volna:⁵ történeti nyomok nélkül is

¹⁻²A hajók tizenkét oszlopát s talajának sokszinű márványkoczkáit említi MISKOLCZY I. *naplója*.

³ IPOLYI A: *Téglaépítészeti műemlékek Magyarországon*.

⁴ *E munka II. kötete* 270. l.

⁵ IPOLYI A: *Magyarorsz. középk. festészete emlékeiből. Kisebb munkák*. I. 224. l.

biztosra vehetnők, hogy amint Várad püspöki palotájának, úgy székesegyházának feldiszhítésére is meghívták a festőművészetet. E feltevés történeti nyoma s indoka a mellékelt festmény. (II. tábla.) Ki egyházaink középkori falfestményeit hacsak hű másolatban látta is, azonnal felismeri, hogy itt egy ilyen falfestmény töredéke áll szemei előtt, mely ép állapotában a csúcsives kor annyira kedvelt műidomát, a négylevelű rózsát tüntette fel, legfelső levelén egy mellképpel. Ily mellképek a középkori egyházakban nem ritkán egész sorozatot képeztek, s kétségkívül a mellékelt kép sem állt egyedül, de társai már elenyésztek nyomtalanul. A mellképen látható alak jobbájában könyvet tart, a tudomány jelvényét, fején püspöki főveg ül, de melynek felső része hiányzik, testét főpapi jelmez takarja; mindez arra utal, hogy az alakban a négy szentatya egyikének, Szent-Ágostonnak képét keressük.

A festmény érdemleges méltatása a magyar műtörténelem feladata lesz, melynek anyaga, ha már össze leendő hordva, talán az is kiderül, hogy festményünk melyik mesternek műve? Itt csupán annyit akarunk még említeni, hogy e kép, melyet a művész al fresco festett a falra, s mely rajzának szépségével s színhangulata bájával egyaránt meglep, e nemű hazai képeink legszebbike, XIV-ik századi mű, s olasz mesterre vall. Feltűnők rajta a fejér pettyek, melyek a bajuszt és szakált tarkázzák, s az öszülést jelzik. Kár, hogy színei, kivált a kék, már meghalaványodtak s a szemek is nagy sérülést szenvedtek; de még csoda, hogy ily állapotban is megmaradt. Midőn 1881-ben azon épületet, mely a székesegyház délnyugati tornya felett vonult keresztül, lebontották, a falak mészrétege alatt török írásokat s a falakban számos, csúcsives izlésben faragott köveket találtak. E fal tehát kétségkívül még a törökvilág előtt keletkezett, s egyik alkotásrészét képezte azon épületeknek, melyeket Bethlen Gábor fejedelem a székesegyház köveiből emeltetett. Ugyanezen falból bontották ki ama faragottkövet is, mely egyik oldalán e szép falfestmény-töredéket viselte: minélfogva alig kételkedhetünk, hogy e kő székesegyházunk egyik letört tagja, s a rajta volt festmény ez egyház falfestményeinek maradványa. De ha talán a vár kevésbbé jelentékeny egyházaihoz tartozott is egykor, még ez esetben is jogosult marad a feltevés, hogy ha ezek ki voltak festve, annál inkább a püspökség főegyháza. Sőt midőn látjuk, hogy hazánk legkülönbözőbb vidékein a középkori egyházak

falfestményei leggyakrabban Szent-László életének főbb mozzanatait tüntetik fel, még pedig ugyanazon felfogással a Dunántul, mint a Szepességen vagy Erdélyben: nem térhetünk ki a gondolat elől, hogy ez nem pusztá véletlenségből történt így, hanem egy országosan elfogadott előkép nyomán.¹ S ez előkép lételet hol kereshetnők több jogsultsággal, mint épen a szent király sirja közelében, az ő alkotásának, a váradi székesegyháznak falain?

Nehezebben tájékozhatjuk magunkat a székesegyház üvegfestésze felől. A csúcsives építészet az ablakokra kiváló gondot fordított, s alkalmazza is oly sűrűn, hogy az egyház éjszaki falát néha kivéve, a többi oldalafalakat mindenütt áttörte, s az aránylag keskeny, de annál hosszabb ablakokkal könnyedekké s átlátszókká tette. És nem elégedett meg azzal, hogy ablakainak belvilágát különféle, kőből faragott mértani művekkel, néha rózsza, majd lóhere vagy halhólyag idomokkal töltötte ki, hanem még az ablakok üvegkarikáira is szokott szingazdagságával képeket festett, melyeknek tárgyait, mint a falfestményeknél, a szentírás vagy a szentek életének történeteiből merítette. Szépek, megragadók voltak az így festett ablakok; mintha tündöklő angyalok jelentek volna meg bennök az egyház földjén térdelő s fohászkodó híveknek!

Az ilyen üvegre festett képekből alapjoknak nagy törékenysége miatt általában kevés maradt reánk; hazánkban és így püspöki székhelyünkön is épen semmi. De midőn azt látjuk, hogy a nyugati műveltségnek nem volt egy eszméje, nem egy ténye, melyet nemzetünk magáévá ne igyekezett volna tenni: bizvást hihetjük, hogy az üvegfestészet hazai székesegyházaink ablakairól sem hiányzott, s legkevésbé Szent-László váradi székesegyházából, melynek oly főpapjai valának, mint Vitéz, Kálmáncsehi, Perényi, kik még könyveik lapjait is ragyogó szépségű festményekkel ékesítették fel.

De Szent-László székesegyházának felékesítésénél a képzőművészet másik ikertestvére, a szobrászat, szintén nem maradhatott el; ez már a csúcsives építészet oly gazdag ornamentikájával együtt járt, s az 1881-ki építkezés alkalmával felszínre is került egy szobor feje és bal keze, mely egykor a Bold. Szűzet, mint fájdalmas Anyát állította

¹ RÓMER F. F: *Régi falképek Magyarországon*. 32. s köv. ll.

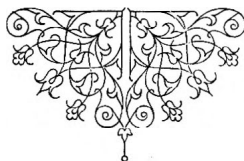
elő. E töredékek maguk is sokat szenvedtek, de, kivált a fej, roncsolt állapotjában is oly szép, oly kifejezéssel teljes, hogy lehetetlen fel nem ismernünk rajta a művészi kezet, s legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy csak egyszerű homokkőből s nem nemesebb anyagból alkották.

És így székesegyházunk akár arányainak nagyságát, akár egyes részeinek fényét tekintve, hazánk nemcsak legnagyobb, hanem egyszerűs mind legpompásabb egyházai között foglalt helyet, melyet míg a Chartularium írója a tulajdonosok szokott szerénységével szépségesnek mond,¹ Zsigmond király már tündöklőnek s elbájolóknak nevez,² s nevezhetett méltán.

¹ *Batthyány-Codex*: I. 1. rubr. — *Leges eccl.* III. 219. l.

² «inter ceteras regni nostri Ecclesias delectabili splendore corruscat.»

FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 4. 613. l.

A SZÉKESEGYHÁZ OLTÁRAI.

A KÖZÉPKORI OLTÁROK FEJLŐDÉSE. — SZENT-LÁSZLÓ EGYHÁZÁNAK RÉGI,
UJABB S LEGUJABB OLTÁRAI. — A HOZZÁJOK FÜZŐDŐ TÖRTÉNETI EMLÉKEK. —
BIRTOKAIK NYOMAI.

KÖZÉPKOR basilikái s dómjai meglepnek már külsejökkel, de még inkább azon titokzatos s rendkívüli alakokkal népes világgal, melyet belsejök tár elénk. A mit az emberi ész szépet, nagyot, magasztost gigondolni s az emberi kéz kőben, képben, himzéssel vagy ötvösműben kifejezni képes, mindazzal felékesítve látjuk a csúcsíves egyházak belsejét. A tér, melyet az egyház oldalfalai ölelnek körül, bár a napjainkban szokásos székek s padok még hiányzanak,¹ mégsem üres, nem egyhangu: a márványkoczkákkal vagy mozaikkal kirakott talaj, mint egy óriási szőnyeg, nyiltan, szabadon terül szét szemünk előtt, s belőle sűrűn egymás mellett magas pillérek emelkednek oly karesuan s könnyedén, mintha cseppkövek vagy éppen fellegoszlopok gyanánt a magas boltozatról ereszkednének alá. S a pillérek lábaitól kezdve fel egész a boltozatok zárkövéig, és oldalvást egyik pillértől a másikig mindenütt faragványok, gyámkövek, fülkék, mennyezetek, toronyfiak állanak, kidiszítve a természetes vagy képzeleti világ növényeivel s állatjaival, s megnépesítve a szent vagy a hazai történelem alakjaival. És mind e diszítés nem utánczolt, nem hamis; a legbámulatosabb faragvány is tömör kő vagy fa, melyhez legfeljebb még a festészet járult, hogy a dermedt kőszobornak életet, a színetlen fa- és kőfaragványnak színt és jellemet, fényt és árnyat adjon.

¹ A XVI-ik század második felében tűnnek fel először.

De a legkiválóbb gond az oltárookra irányult, melyeket a középkor ma már szokatlan számmal állított, de a nagyobb szám még mintegy versenyt keltett azok mennél gazdagabb előállításában. Az oltárasztal oldalai már a basilikai s román izlés korában faragványokkal voltak díszítve épen úgy, mint a vértanuk azon sarkophagjai, melyek felett az őskeresztények áldoztak. Ugyancsak e korban szokásban volt az oltár asztalára helyezni az ugynevezett dipty- és triptychonokat vagyis könyvalaku szekrényeket egy vagy két ajtóval, melyeknek belsejében elejéntén az egyház védszentjei, jöltevői vagy főpapjai s kitűnő tagjainak nevei voltak feljegyezve kegyeletes emlékezet okáért; a szekrényajtók külső s belső lapjai pedig dombor- és vert műben vagy faragványokban a Megváltó s a szentek alakjait tüntették fel. Ez ajtós szekrényekből keletkeztek később a szárnyas szekrényoltárok, midőn azok belsejében az egyszerű nevek helyét szobrok foglalták el, s magát a szekrényt is faragványok és festvénytáblákból alkotott keretekbe foglalták. E keretek a XIII-ik századtól kezdve, midőn a miséző áldozár többé nem arczzal, hanem háttal fordult a nép felé, és így az oltárokat már a falakhoz lehetett támasztani, — e keretek egyre nagyobb arányokat öltenek, míg a XIV-ik században a csúcsíves építéset magasba törekvő és sokfélekép tagozott rendszeréhez képest magas, pyramidalis alakban valóságos ékítmény- és szoborerdővé fejlenek.¹

Székesegyházunk oltárai kétségkívül szintén keresztülmentek eme fejlődéseken s változásokon, közelebbről azonban sem anyagukat, sem művészeti becsőket meg nem határozhatjuk, mert még jóval a székesegyház elenyészte előtt megsemmisültek² s anélkül, hogy részletesebb tudósítás maradt volna rólok. Számuk s védszentjeik nevei mégis előfordulnak történeti emlékeinkben, sőt olykor-olykor alapítóik és igazgatóikról, a hozzájuk fűződő emlékezetes eseményekről s a székesegyházban elfoglalt helyökről is értesülünk.

Ezekszerént oltáraink keletkezése három időszakba osztható, tudniillik a Báthori püspök építkezését megelőző, továbbá az ő épít-

¹ IPOLYI A: *A középkori szobrászat emlékei Magyarországon. Kisebb munkái.* I. 144—5. ll. — 1502-iki tudósítás szerint a székesfejérvári koronázó egyház főoltárán hatvan ezüst szobor ragyogott. MARCZALI H: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. Magyar történelmi tár.* XXIII. 106. l.

² «Altaria omnia destructa.» 1600-iki tudósítás i. h.

kezése s a Chartularium keletkezése (1374) közé eső, s végre az erre következő időszakokra. Az első korszakokból huszonnyolcz oltárt ismerünk, melyeknek névsorát ezennel bemutatjuk, már csak azért is, mert általa mintegy bepillanthatunk ama kor lelkületébe s megismerhetjük vallásos, hazafias gondolkozását, családi érzületét, szóval kegyeletének irányát s tárgyait.

OLTÁROK.

1. *Szüz-Mária nagy* oltára. Ez volt kétségkívül már keletkezése idejére nézve is az első oltár, mely a székesegyház védszentjének tiszteletére állt s abban a főhelyet foglalta el. A «nagy» jelző tehát már ez okból is méltán megilleti, de még azért is, mert ugyanezen czímen még egy más oltárt is találunk.

2. *Szüz-Mária kisebb* oltára.

3. *Szent-Péter*,

4. *Szent-Pál*,

5. *Evangélista-Szent-János*,

6. *Szent-Bertalan*,

7. *Szent-Lukács*,

8. *Szent-Tamás* apostolok oltárai.

9. *Keresztelő-Szent-János*,

10. *Üdvözítőnk*,

11. *Szent-Miklós*,

12. *Szent-György*,

13. *Szent-Kozma és Demjén*,

14. *Szent-Katalin*,

15. *Mindszent és*

16. *Szent-Kereszt* oltára. Ezután következnek a hazai vonatkozásuak.

17. *Szent-Márton*,

18. *Szent-Béla*,

19. *Szent-Gellért*,

20. *Szent-István* király,

21. *Szent-Imre* herceg, és

22. *Szent-László* király oltára.

E huszonkét oltárt úgy mutatja be a Chartularium, mint a melyeknek keletkezése, az egy Szent-László oltár kivételével, a székes-egyház alapításával egykoru,¹ de e meghatározás tágabb értelemben veendő, s az alapítás egész korszakára, sőt a tatárjárást megelőzőt egész időre kiterjesztendő. A Chartularium ugyanis megvallja, hogy ez oltárok keletkezésének történetét, egyet-kettőt kivéve, nem ismeri;² másrészt bizonyos, hogy amint kicsiny volt a Szent-László építette első egyház, úgy oltárai is csak kis számmal lehettek, és csak később, midőn a vallásosság s áldozatkészség növekedtével a székesegyház nagyobb arányokban újra épült, szaporodtak az oltárok is. Valóban feltennünk sem lehet, hogy az oltárok száma több, mint két századon át csak keveset változott volna, mikor a Chartularium, írott adatai szaporodtával, ugyanezen korszak alig harmincz évi időközéből nem kevesebb, mint hat oltár keletkezéséről tudósít.

Ez oltárok :

23. *Szent-Vincze és Szent-Lajos,*

24. *Szent-Erzsébet,*

25. *Szent-Domokos,*

26. *Szent-Anna,*

27. *Szent-Ilona,*

28. *Szent-Háromság* tiszteletére állottak.

Ez utóbbi, mely 1333-ban emeltetett,³ bezárja a régi oltárok sorát, s következnek azok, melyeket Báthori András püspök s az ő példáján fellelkésedve, mások az új székesegyházban állítottak. Ilyenek :

29. *Szent-András* apostol,

30. *Szent-Bereczk,*

31. *Szent-Mihály,*

32. *Szent-Lélek,*

33. *Krisztus urunk szent testének,*

34. *Szent-Erzsébet,*

¹⁻²«sunt instituta tempore foundationis Ecclesiae nostrae, nec scitur pro certo, qui easdem Capellas et altaria dotaverunt, praeter . . . altare sanctae Crucis . . . post canonisationem autem sancti Regis Ladislai institutum fuit ad eius sepulchrum sub eius titulo altare.» *Batthyány-Codex* : I. 39. rubr. — *Leges eccl* : III. 244—5. II.

³ *Batthyány-Codex* és *Leges* i. h.

35. *Szent-Lőrincz,*
36. *Szent-Margit és Dorottya*
37. *Szent-Jakab,* az öregebb
38. *Szent-Lélek,*
39. *Szent-Balás,*
40. *Szent-Demeter,*
41. *Szent-Zsigmond,*
42. *Szent-Mária-Magdolna,*
43. *Szent-Katalin,*
44. *Szent-Domokos,*
45. *Szent-Gergely* oltára.

A Chartularium befejeztekor, 1374-ben tehát a székesegyházban, hová a régi oltárokat is áthelyezék, összesen negyvenöt oltár állott; tekintélyes szám, de nem szokatlan oly korban, midőn kisebb-szerű egyház is tudott felmutatni tiz-tizenkét oltárt, a nagyobb egyházak pedig harminczat-negyvenet. E szám azonban még itt sem állapodott meg: a következő korban mig nem apadt a vallásos buzgalom, tovább szaporodtak az oltárok is. Így értesülünk:

46. *Tizezer vértanu vitéz,*¹
47. *Sarlós-Boldogasszony,*²
48. *Gyümölcstőlő-Boldogasszony,*³
49. *Szent-Zsófia,*⁴
50. *Szent-Ágota,*⁵
51. *Tizenegyezer szűz vértanu*⁶ és
52. *Három király oltáráról.*⁷

Eszerént Szent-László váradi székesegyházában mintegy ötven oltár emelkedett, de lehetett még annál is több, valamint kevesebb is, mert valószínű, hogy mindenkinek emléke nem jutott el korunkig, amint például legujabban is arról értesülünk, hogy Thurzó Zsigmond a székesegyház mellett kápolnát épített,⁸ de a kápolna oltáráról már nincs tudósításunk; másrészt pedig arról is van tudósításunk, hogy az oltár védszentjét megváltoztatták.

¹⁻⁶ *E munka II. kötetének* 157., 151., 148., 138., 172., 176., 138., 145., 157. ll. — GÉRESI K: *Gr. Károlyi-oklevéltár*: II. 321. l.

⁷ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: N. R. 699. 54.

⁸ *Lásd alább*: SÍROK ÉS SÍREMLÉKEK.

És a buzgóság, mely az oltárokat ily tekintélyes számban összehalmozá, annál inkább méltánylandó, mert nem volt elég azokat, bár nagy költséggel, csak felemeltetni; hanem azoknak, s a szolgálatukra rendelt egyházi férfiaknak fentartására alapítványt is kellett tenni.¹ Azt se feledjük, hogy ez oltárok kevés, vagy éppen semmi kivétellel műbecsessel is bírtak, melyekre, ha fenmaradnak, mint más szerencsésebb egyházak hasonló műdarabjai, — most büszkeséggel tekintenénk, mert kézzelfoghatólag tanusítanak, hogy volt monumentalis művilága nemzetünknek is.

De az oltárok száma mellett olykor azok helyzetéről is értesülünk, a mi annál érdekesebbek, mert középkori egyházunknak ma már szokatlan beosztásával ismertetnek meg. Így olvassuk, hogy Keresztelő-Szent-János, Szent-Demeter és Szent-Domokos oltárai egy-egy kápolnában állottak. Evangelista-Szent-János és Szent-András kápolnájában pedig már két-két oltár emelkedett. Továbbá, hogy Szent-Márton oltára a jobb (éjszaki) oldalon a keleti torony alatt foglalt helyet s utána sorban éppen hat oltár következett; ellenben Szent-Péter oltára a bal (déli) oldalon állt a másik keleti torony alatt.² De vannak nemcsak földszinten álló, hanem ugynevezett «függő» oltárok is, mint Szent-Tamásé, vagy Üdvözítőnké, mely a szentély felett, Szent-Gellérté, mely még magasabban állt,³ mint a kassai dómban a Három-királyok oltára ma is. Volt oltár a sekrestyében (Szent-Erzsébet); a nyugati kapu felett (Szent-Kataliné); a nyugati bal torony alatt (Szent-Léleké); de még a lépcsők alatt is (Szent-Lukácsé).⁴ Szent-László egyházának tehát legféltreesebb helye is kedves volt s a középkori ember az ő szíve alázatosságában örömmel állította fel ott is kégyeletének bármily drága emlékét, — csakhogy felállithatta!

¹ *E munka II. kötete* 9—10. ll.

² «a latere dextro altare sancti Martini sub campanili . . . in sinistro latere altare sancti Petri sub alio campanili» *Batthyány-Codex*: I. 39. rubr. — *Leges eccl.*: 244—5. l., de itt sok kihagyással.

³ «altare pendens sancti Thomæ . . . superius ad arcum altare sanctorum Cosmæ et Damiani; necnon altare sancti Salvatoris supra chorum; nam superius in pulpito, eundo ad oratorium sancti Ladislai altare sancti Gerardi.» *I. h.*

⁴ «Altare autem sanctæ Elisabeth in sacristia nostra . . . altare sanctæ Catharinæ super januam occidentalem . . . sub turri leva occidentali est altare Spiritus sancti . . . altare sancti Lucae sub gradibus.» *I. h.*

És mily vonzó dolgokat beszélnek nekünk ez oltárok századok előtt élt atyáinkról! Szent-Péternek, az apostolok fejének oltára nyilván arról tanuskodik, hogy a keresztény társadalom tagjaiul érezték magukat, s hódolattal viseltettek a kereszténység közös atyja iránt. Mint szabad nemzet, kiválólag tisztelték a szabad szólás vértanuját s oltárt emeltek Keresztelő-Szent-Jánosnak; Szent-Márton oltárával pedig a hazai föld e szülöttjének oltalmába ajánlák magukat. Nem feledkeztek meg kereszténységünk első ültetőjéről, a fényes származású Szent-Béla püspökről, és Szent-Gellértről sem, ki a gyenge ültvényt vére hullásával öntözte s nevelte. Hazafiságukat hirdeti amaz öt oltár, melyet Árpádházi szentjeinknek: István, Imre, László, Erzsébet és Margit emlékének emeltek; családi hagyományok szólnak Szent-Lajos és Szent-Kereszt oltáraitól, melyek közül az elsőt Károly király királyi ősenek, — az utóbbit pedig V. István király nemzetsége czimereinek, a szent keresztnek tiszteletére állított. Hitvesi hűség és szeretet emlékei a László nádor s a Simon bán özvegye által emelt oltárok; fiui kegyelet vezette Báthori András püspököt, midőn atyja védszentjének, Szent-Bereczknek állított oltárt; a püspök és káptalannal pedig a mélyen érzett hála emeltette a Szentháromság oltárát jóltevőjök, Tamás fiának sírja felett. És így tovább, minden oltár egy-egy vallásos vagy hazafias érzület megtestesülése, s mindeniknek háttérében családi hagyományok vagy magánemlékek bús vagy örömdetes, de mindig vonzó képe emelkedik.

Ezenkívül a középkor társulati szokása is sokat tőn az oltárok szaporítása s fényének emelése körül. Várad iparosainak czéhei, továbbá az ugynevezett kalandos társulatok: Szent-György vitézeinek, a Szentlélek vagy Krisztus szent testének társulatai versenyeztek egymással új oltárok emelésében, s székesegyházunkban Szent-György, Szentlélek vagy Krisztus szent testének oltárai is ily társulati alkotások lehettek.

Meg kell még jegyeznünk, hogy történeti forrásaink az elősorolt oltárok majd mindegyikének említik igazgatóit,¹ a miből önkényt következik, hogy mint mindenütt, úgy Váradon is az oltárok javadalmakkal valának egybekötve, melyeknek hasznát az oltárigazgatók

¹ KANONOKOK ÉS KARBELI PAPOK. *E munka II. kötetének* 58—188. ll.

élvezék. Hogy mikből álltak e javadalmak? azt közelebbről a Char-tularium sem határozza meg, noha több, mint husz ilyen igazgatói javadalmat sorol fel; egyes kifejezéseiből azonban legalább általános-ságban megtudjuk, hogy az igazgatók lakáson kívül többnyire szőlőt is birtak s a begyült tizedek s offertoriumokból osztalékot nyertek.¹ Némi részletekről határozottan, de annál több hézagossággal még a következőkben értesülünk.

A Szent-Kereszt oltárának birtokában volt egy Fancesal nevű falu, melyet valószínűleg V. István ifjabb király adott oly végre, hogy ez oltárnál a megholtakért szent miséket szolgáljanak.² Ez oltár az kétségtől, melyet későbbi oklevelek Halottak oltárának neveznek, és így ez oltár birtokát képezte azon váradi ház és szőlő is, melyet János-Zsigmond választott király 1566-ban, mint láttuk, Melius Péter debreczeni lelkipásztornak adományozott.³

Szent-László király oltárához tartozott egy szőlő a váradi hegyen; ⁴ Szent-Miklós oltárához szintén egy szőlő, de melyről csak annyit tudunk, hogy a váradi klarisszák egyik szőlejének szomszédságában esett.⁵ Hasonlóképen egy-egy szőlőt találunk Szent-Gergely és Szent-István oltárainak birtokában, melyek közül az első Gergely váradi ör-kanonok, utóbb (1359) esanádi püspök hagyományozta védszentje oltárának; ⁶ de az utóbbiról csak annyi ismeretes, hogy a váradi he-gyen, a kápolnai pálosok klastromának közelében, Nagy Péter kanonok szőlejével volt határos.⁷ Szent-Mihály oltárának, mely Szent-András kápolnájában állt, szintén volt egy szőleje a váradi Csonka nevű he-gyen; ⁸ de a Három király oltárának már két szőlejét ismerjük, me-

¹ Az egri székesegyházban is Szent-László király oltárának igazgatója, mint egy 1402-iki oklevél mondja, némely borsvamegyei falvak tizedének negyedében részesült. *Leleszi országos levéltár.*

² *E munka I. kötete* 124. l. és ezen III-ik kötetben alább: *Bihari főespe-resi kerület* — KERESZTES.

³ *E munka II. kötete* 227. l.

⁴ «ex vinca quondam Romani iuxta vineam magistratus altaris sancti Regis Ladislai consistenti.» *Batthyány-codex*: II. 5. rubr. — *Leges eccl*: III. 252. l.

⁵⁻⁷ *E munka II. kötete* 495., 88., 98. ll. — «Unam vineam prope Capel-lam Hæremitarum Beatæ Virginis in vicinitate vineæ altaris sancti Stephani sitam.» KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 187. l.

⁸ «Capitulum ecclesiæ Waradiensis . . . ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod constituto coram nobis personaliter provido Mar-

lyek szintén Várad határán estek, nevezetesen az egyik a Kis-Setétág nevű hegyen, a másik pedig a Nádashgyen egy felől főtisztelendő Csáki Mihály erdélyi királyi korlátnok, tanácsur és országos helytartó, másfelől pedig Albert deák, biharvármegyei jegyző szőleje közt. Mindkét szőlőt II. János választott király 1569-ben Saasváry Gergely és Demeter testvéreknek adományozta.¹

tino literato jobagione nostro de vico sancti Jacobi ab una, ab altera siquidem partibus honorabili domino Stephano praeposito ecclesiae sancti Thomae martyris de promontorio Strigoniensi et concanonico nostro, necnon Petro Bothos de Feleghhaz nunc in vico Veneciarum residente, fratre scilicet carnali ipsius domini Stephani praepositi, — per eundem Martinum literatum sponte confessum est in hunc nodum, pariter et relatum: quomodo ipse Martinus quandam vineam suam in monte Chonka appellato, in vicinitate vineae Stephani Bycho ab orientali, item altaris sancti Michaelis in Capella beati Andreae fundati a meridionali, necnon Gregorii, Vicarius nuncupati ab occidentali, et Mathiae pellificis ab aquilonari plagis situatam et existentem praefatis domino Stephano praeposito ac Petro Bothos pro viginti florenis auri puri sibi iam per eos plene persolutis in perpetuum dedisset et vendidisset, imo dedit et vendidit coram nobis tenendam et possidendam, pariter et habendam, assumens idem Martinus praefatos dominos Stephanum praepositum et Petrum Bothos, eiusdemque Petri haeredes contra quoslibet impeditores et causidicos intra et extra iudicium in pacifico dominio praetactae vineae tenere et conservare propriis suis laboribus et expensis. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras privilegiales sigilli nostri autentici munimine roboratas duximus concedendas. Datum feria quinta proxima ante festum annunciationis beatae Mariae virginis gloriosae (marcz. 24.), anno domini millesimo quadringentesimo quadragésimo tertio, honorabilibus viris dominis Johanne praeposito, Petro lectore, Nicolao cantore, Johanne custode, decretorum doctore, aliisque canonicis ecclesiae nostrae memoratae humiliter deo famulantibus et devote.» *Eredeti, hártya, fejér-fekete selyem-zsinóron függő pecséttel, de a pecsét már elveszett.* BUDAI ORSZ. LEVÉLTÁR KINCST. OSZT.: D. L. 13714. N. R. 522. 39.

¹ «totales, integras duas vineas ad altare trium Regum in ecclesia nostra Waradiensi fundatum pertinentes.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* N. R. 699. 54.

A SZÉKESEGYHÁZ EREKLYÉI S EREKLYE- TARTÓI.

SZENT-LÁSZLÓ EREKLYETARTÓ MELLSZOBRA. — RÉSZEI, MŰVEZETE ÉS KORA. —
EGYHÁZI, HADI ÉS JOGI RENDELTETÉSE. — ARCZKÉPI HASONLATOSSÁGA. —
TÖRTÉNETE. — SZENT-LÁSZLÓ KÉT KARJA. — EGYÉB EREKLYÉK.

CSODÁLATTAL határos kegyelet, melylyel nemzetünk Szent-Lászlóra már annak életében tekintett, még gyöngédebb s eszményibb lőn a szent király halála után. A három évi gyász enyhíté a nemzet fájdalját, de közelebb is hozta a szíveket az elhunyt emlékéhez. Az ország legtávolabbi részeiből zarándokutat tesznek a szent király sirjához, melyet nemcsak csókokkal illetnek s könyekkel áztatnak, hanem, mint döntő tényezőt, belé vonják a nemzet igazságszolgáltatásába is. Már Valther püspökünk korából értesülünk, hogy a vitás tárgyakat Szent-László sirjára helyezték azon biztos tudattal, hogy gyanúsított birtokosa oly szent helyről nem fogja merni elvinni azt, ha nem övé; amint úgy is lőn.¹

Eközben úgy Váradon, mint az ország minden részében a szent király szavai s tettei mellett meg-megemlegeték «teljes, szép piros» arczulatát, «embereknél kedvesb» tekintetét s termete szépségét, mely már magában is «császárságra méltó», amint ezt a régi egyházi ének, kétségkívül régi szájhagyomány után, még ma is emlegeti.² De

¹ *E munka I. kötete. 54. l.*

² «Te arczul teljes, szép piros valál,
Tekinteteden embereknél kedvesb,
Beszédedben ékes, karodban erős;
Lám, mindent te ejtesz, ki veled küzdik.

Csak szépséged császárságra méltó,
Hogy szent korona téged méltán illet.

Tagodban ékes, termetedben díszes,
Válladtól fogva mindeneknél magasb;

Testedben tiszta, lelkedben fényes,
Szivedben bátor, miként vad oroszlán,
Azért neveztek bátor Lászlónak
Mikoron méglen ifjudad volnál.»

volt-e oly festő, szobrász, avagy himző, ki e termetet vagy arczot sietett megörökíteni még a király életében, mint az 1031-ből származó koronázási palást, mely eredetileg casula volt, Szent-István király alakját? nem említik történeti forrásaink;¹ csak a XIII-ik században akadunk némi nyomokra, melyek arra mutatnak, hogy a váradi székesegyház már ama korban Szent-László királynak élethű mellszobrát őrizte.

Hogyan nyilvánult keresztény őseink tisztelete a szentek ereklyéi iránt, nevezetesen hogyan készítettek, az emberi test főbb részeit utánozva, különféle alaku s drágábbnál drágább ereklyetartókat? azt már fentebb Szent-István király jobbjáról szoltunkban érintettük.² Itt csak annyit kell említenünk, hogy az ereklyetartók összes nemei közt legbecsesebbek voltak a fej-, vagy mellképek, avagy szobrok, melyekbe az illető szentnek fej-, áll-, váll-, vagy melleöntjának részeit helyezék, s melyeket többnyire természetes nagyságban, az eredeti arcz hasonlatosságára készítettek. Ez ereklyetartókat a középkori egyházi műnyelv fej-, koponya-, majd mellkép, olykor a classicus *herma* névvel jelöli meg.³

Ily mellszobrok a külföld jelesebb egyházaiban ma sem ritkák, de hajdan még számosabban léteztek. Egyik legkitűnőbb példányuk volt Szent-Lajos mellszobra koronával és drágakövekkel diszítve, mely arczkép hasonlatossággal birt, a nevezett szentnek koponyacsontját tartalmazá s VI. Fülöp francia király adományából jutott 1286 táján a párisi St. Chapelle birtokába.⁴ Magának a prágai Szent-Vid egyház

¹ A Szent-László köpenyéből készült zágrábi mise-ruhán látható két himzett alak, egyike Szent-László király lehet s talán egykoru is, de oly kezdetleges mű, hogy rajta az arcz ép úgy lehetne nőé, mint férfié. HENSZLMANN I: *Archaeologiai értesítő*. X. 165—171. ll.

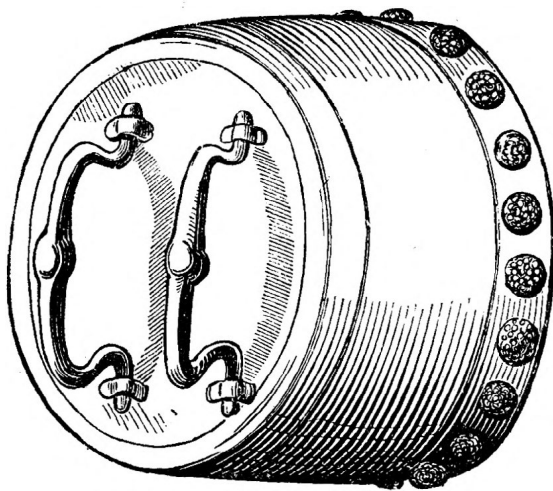
² *E munka I. kötete*. 322. s köv. ll.

³ Caput, cranium, pectorale. IPOLYI A: *Magyar ereklyék*. 4. l. holott idézők Boromei Szent-Károlynak idevágó szavai: «Sanctorum autem capita, quæ a corporibus disjuncta sunt, — separatim a corporibus reponi conveniens erit; inclusa scilicet in theca aurea aut argentea, vel ubi præ inopia non potest, ænea inaurata, quæ capitis cum collo, dimidiatoque pectore, formam, similitudinemque exhibeat.»

⁴ IPOLYI A: *Magyar ereklyék*. 23. s köv. ll., hol a nevezetesebb e nemű művek ismertetése is olvasható.

kincstárának, 1387-ből fenmaradt leltára szerint, nem kevesebb, mint huszonzét ily hermája volt.

Hazánk, mely a nyugati műveltség nyilvánulásaival folyton lépést tartott, szintén nem volt hijával az eféle műveknek, s bár azok legnagyobb részének még emlékét is elseperte az idő, néhány mégis eljutott korunkig s nemzeti művelődésünk közkinsét képezi; másokról pedig legalább történeti emlékeink hangoztatják még, hogy léteztek. Így értesülünk Szent-István király mellszobráról, mely a székes-

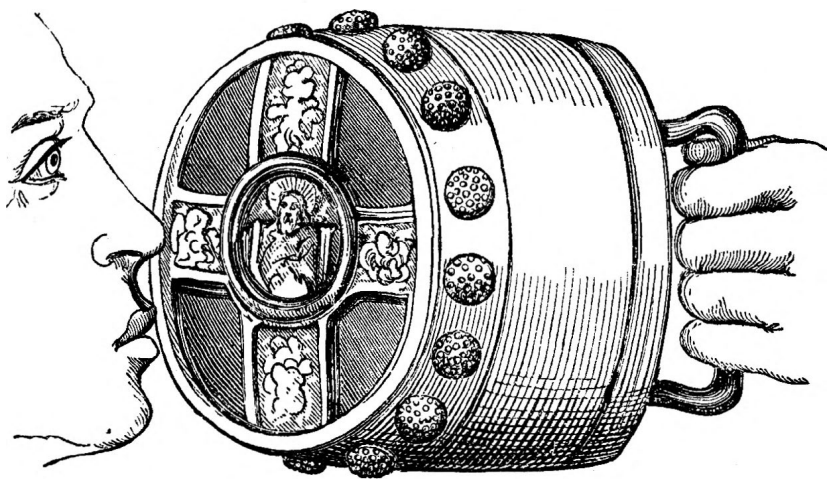

2. sz. — Szent-László fejereklyéjének tartója.

fejérvári királyi, s ugyanazon királyunknak «arany és drágakőtől fényes fejéről», mely a zágrábi székesegyházban őriztetett; valamint ez utóbbi helyen őriztetik ma is egy újabb kori (1635-ki) mellszobra, mely kétségtől a réginek csak folytatása. A mólki monostor műkin-
csei között megvan ma is hazánk egyik védszentjének, Kálmán vértanunak fejereklyetartója, mely 1517-ig szintén a székesfejérvári egyházban létezett, és amit mindenképpen ki kell emelnünk, megvan Szent-László királynak ugyanazon hermája is, mely a XVI-ik század közepéig székesegyházunk legfőbb kincsét, s századokon át nemzetünk hődotának tárgyát képezte.

Ezen ereklyetartó, melynek fényképét mellékelve közöljük, (III. tábla), vastag ezüst lemezből készült, ugynevezett vert-mű, fino-

mabb részleteiben vésettél is vagy karczolóssal kidolgozva s filigrán művel diszítve. Sulya állítólag mintegy tizennégy font ezüst; magassága: 65 cmtr és így az emberi természetes nagysághoz közel jár. Valóságos királyi mellszobor, fején koronával, de amelynek már csak az alsó része a rajta látható tiz kisebb liliummal az eredeti; az ezek felett emelkedő nagyobb levelek már a XVII-ik század elejéről valók, mikoron a szobor megujjittatott s elvesztett drágaköveinek helyei cseh-üvegekkel töltettek be.¹

3. sz. — Szent-László fejereklyéjének tartója.

A korona a fejről levehető s alatta kis ajtó rejtezik, mely felnyitható, s melyen belül a fej üregébe egy ezüst tok van betéve. E tokot tünteti fel a mellékelt 2. számú kép kettős fogantyújával együtt, melynek segítségével a tok a fej üregéből kivehető, s a hiveknek, mint a 3. számú kép mutatja, csókolásra nyujtható, mert e tok foglalja magában tulajdonképen az ereklyét: Szent-László fejének felső részét az állkapcza nélkül.² A csont rendkívül kemény és erős, s

¹ A korona karimájának belsejébe bekarczolva e felirat áll: *Napragi Eppus Pragæ renovavit Anno 1600.* s felette a püspök címere.

² Az állkapcza némi más részzel együtt Bolognában van; hogyan került oda? azt feledés takarja. PODHRADSKY J: *Szent-László király tetemeinek históriája.* 26. l.

a felső fogsor, mely egyedül van meg, nagyobbára ép fogakat mutat. A tok hosszabb oldalaival henger alakot képez, a fogantyúkkal átellenes oldalát pedig, hol egy emberi arc az ereklye csókolására közeledik, egymásra keresztbe fektetett s domborművel díszített két pánt foglalja el, végre az ezek által üresen hagyott négy szögleten veres selyem szövet látható, mely az ereklye-csontot takarja. E szögleteken azonban eredetileg kristályüveg állhatott, melyen át a szent ereklyét látni lehetett.

Az egymást keresztező pántok domborművezetét a 4. szám alatt szintén ide mellékelte kép tünteti elő. Középütt vonalzattal s pontozott, úgynevezett gyöngyékítménnyel keretelve, látjuk Krisztus urunk megdicsőült alakját, amint trónon ülve, baljában térdére támasztott könyvet tart, s felemelt jobbjának három első ujjával, a nyugati egyház szokása szerint, áldást osztogat. Körülötte félkörös s levélalakzatu szegélylyel díszített keretben a négy evangelista foglal helyet, kezeikben mondatszaggal, melyen nagy gót betűkkel az illető evangelista neve áll. Jobbról: S. MATEUS; balról: S. LUCAS; fent, az Űdvözítő feje felett: S. MARCUS; lábainál pedig: S. JOHANNES. Az egész kép jelentése kétségkívül az, hogy Krisztus, mennyei trónján s az evangelisták körében székelve, áldja a szentet, kinek itt van ereklyéje, és áldja mindazokat, kik ez ereklye tiszteletére jövén, szentjeiben tisztelik az Istent.

Maga a mellszobor szakállas, bajuszos, gazdag hajzatu s fényes ruhába öltözött királyi férfit állít élénk. Az arc kifejezése a szobor jelen állapotában merev, sőt ijesztő, de eredetileg kétségkívül nem ilyen volt; most az egész arc és fő egyszerűen arannyal van befuttatva, eredetileg azonban az arcot testszín, a szemeket, fogakat és ajkakát pedig, valamint a hajzatot, szakállt és bajuszt megfelelő színű zománcz fedte. Valóban, ha az öltöny, mely a szobor vállait s mellét takarja, annyi gonddal van, mint látni fogjuk, zománczozva; s midőn a szobor egész előállításában a szépre, a művészire való törekvés oly élénken nyilvánul: lehetséges-e, hogy ugyanazon mesteri kéz épen a legfőbbbet, az arcot alkotta volna ily torz, ily természetellenes kifejezéssel? Ellenkezőt bizonyít nemcsak az általános szokás, melynél fogva a kitünőbb hermák arcát, mint például Nagy-Károly császáráét, az élő arc színét utánozó zománczval vonták be;

hanem még inkább azon bár csekély zománcz-maradvány, mely szob-
runk szeméin s felső fogsorának bal szögletében még látható. Szóval
az arcz, mely férfias szépségével egykor egy nemzetet ragadott el, e

4. sz. — Szent-László fejereklyéjének tartója.

mellszobron is csak szép és fenséges lehetett; különben a késő ivadék,
mely már nem láthatta a szent király élő vonásait, hogyan énekel-
hette volna e szobornál az idézett egyházi ének ama szavait: «Nem
elégszik senki terád nézni?»

Legegyszerűbb a szobron a nyak ékessége, mely nem egyéb, mint egy sima, domboru ezüst abroncs vagy gyűrű; de valószínű, hogy ez is, mint a korona felső része, későbbi mű, az eredeti nyakdisz egészen más s jóval ékesebb lehetett. Annál díszesebb a vállakat és a mellet borító, gazdag színezetű zománczozat, mely dús mintázatu filigránműbe van foglalva. Itt a tagozást ezüst vert-műben erősen ki-domborodó hárántos vonalak képezik, melyek, egymást jobbra-balra átszelve, csürlődő négyszög-alakokat, lent és fent pedig, hol a vonalak csak egyfelől metszik egymást, háromszögeket képeznek. Mindezen négy- és háromszögek terét, kivéve egy középsőt, egymáshoz egészen hasonló mintázatu diszitmények foglalják el, nevezetesen eredetileg veres, de az idő által már megbarnult zománcz alapon egy-egy virág, melynek filigrán sodronnyal szegélyezett kelyhe s négy nagyobb és négy kisebb levele van. A kehely a virág közepén sárga, a nagyobb levelek kék, a kisebbek zöld színű zománczcal borítvák, s a nagyobb levelek közt két-két, összesen nyolcz aranycsillag ragyog. Kiválólag díszes a szobor legalsó része is, hol az erőteljes tagozással képzett háromszögeket hármassal levelek törik át és így a szobor ruházatát mintegy csipkézettel szegik körül. Az egész tehát, kivált színeinek eredeti élénksége korában, mint egy gazdag színpompájú királyi öltöny borult a szobor vállaira.

Az említett középső négyszög azonban, mely a szobor mellén foglal helyet, nem az említett virágdiszt, hanem Magyarország czimere-t viseli szintén színes zománczozással s a mellékelt képen látható alakításban. (5. szám.) Két kis paizs közt egy nagyobb emelkedik, melyen a négy pólya látható; felette hármassal levelű korona, két oldalán két bárd, a kúnverő király szokott jelvénye; a két kis paizsban hármassal halom felett az apostoli kettős kereszt.

E czimer szobrunk korának meghatározása céljából kiváló figyelemre érdemes, mert a szobor megújításának ideje, mint láttuk, koronájának belső részén fel van ugyan jegyezve, de keletkezéséről nincs semmi felirat, valamint arról egyéb történeti emlékeink is hallgatnak; azon tájékozást tehát, mit e tekintetben a mű határozottan csúcsíves elemei nyújtanak, e czimer alakzata van hivatva biztosabb irányba terelni. Hazánk czimerének előállítása, tudvalevőleg, koronként változott, de történeti adataink szerint bizonyos, hogy bemuta-

tott alakjában Mária és Zsigmond királyaink korában volt használatos. Ereկyetartó szobrunk keletkezése tehát kétségkivűl e korban kere-sendő, ahová különben székesegyházunk történeti emlékei is uta-sítanak.

Láttuk, hogy nem sokkal 1406. év előtt a székesegyház sekres-tyéjében támadt tűz ott mindent megemésztett,¹ egyebek közt Szent-László király fejereklyéjének tartóját is megolvasztotta, anélkül azon-ban, hogy magát a mindennél drágább szent ereklyét csak legkevéssbbé

5. sz. — Szent-László mellszobrának czimere.

is megsértette volna, amint e körűlményt az erről szóló királyi oklevél magasztalólag említi.² Ekkor tehát új ereklyetartót kellett készíteni s im, a szobor művezetének csúcsíves elemei, de kivált hazánk czimeré-nek fentebbi alakja egészen meglepőleg ugyane korra vallanak, minél-fogva szobrunk keletkezésének korát bizton tehetjük a XV-ik század

¹ *E munka I. kötete 222. l.*

² «universa, quæ suis viribus cedentia reperit, vorax ignis absorbuit; unum tamen eiusdem gloriosissimi Regis meritis adtribuendum, relinquere vir-tute sanctitatis est coactus. Singulare quippe miraculum et cunctis admirandæ novitatis eventus, nec ullis unquam sæculis obliviscendus, quod cum in eadem sacristia ignis ipse furtivis augmentis, nullo sciente, succreverit, certisque combusti-

első éveire. Kevesebb biztossággal tájékozhatjuk magunkat a szobor készítőjét illetőleg; hogy hazai mű, az csaknem bizonyos: ötvösművészetünk, kivált Nagy-Lajos király fényűző udvarának hatása következtében, ekkor legvirágzóbb korszakát élte, s a szobor filigrán zománcozatában hazai műgyakorlatunknak éppen egyik, megkülönböztető sajátására ismerünk. A szobor megrendelője azonban teljesen bizonytalan. Lehet, hogy az ép oly lelkes, mint bőkezű műbarát maga Zsigmond király volt, ki éppen e korban tette váradi nagy alapítványát;¹ de Szent-László városának püspöke s káptalana is magának tarthatá fenn a szerencsét, hogy alapítója s védszentje iránti hódolatát új ereklyetartóval kifejezze. A czimer maga ez ellen nem bizonyít: annak használata nem volt kizárólagos joga királyainknak; Vitéz János még könyveinek címlapjára is kifesteté, mint láttuk, hazánk czimerét.² Es hazai papságunk azon anyagi eszközöket, miket szent királyaink az ő kezeibe tettek le, nem csupán egyházi bizománynak tekinté: nemzeti czélok, különösen a magyar tudomány és művészet érdekében is mindig tudta érvényesíteni azokat.

De minthogy e máig meglevő herma csak mintegy helyettesítője annak, mely az említett sekrestyebeli tűz alkalmával megsemmisült: ebből világos, hogy Szent-László királynak ilyen ereklyetartója már ama végzetes tűz előtt is létezett. Csakugyan már a XIV-ik század második felében készült Chartularium ismételve említi a szent király ereklyéit, sőt egyenesen fejét is,³ hol a fej alatt kétségkívül ereklyetartóba zárt koponyája értendő. Valamivel korábbi időből még érdekesebben szól a dubniczi krónika, midőn elmondja, hogy 1345-ben a székekelyek a köztők levő kevés magyarral a tatárok nagy sokaságát

bilibus demolitis, etiam thecas capitis et reliquiarum ipsius sanctissimi regis in liquidum resolverit: ita tamen naturæ suæ vires ignis amisit, vim propriæ virtutis oblitus, ut eiusdem reliquias ne dum de combustione servaverit illas, imo nec aliqua tetigit fumositatem, procul absiliens, intactas reliquit, velut quondam Moysi rubus, volantibus flammis, uri quidem putatus oculis mortalibus; operatione Dei, qui non in se tantum, sed et in suis sanctis mirabiliter operatur, incombustus apparuit.» Zsigmond királynak 1406. október 19-én kelt levele ugyanazon király 1415-iki átiratában. FEJÉR Gy: *Codex dipl.* X. 4. 523. l.

¹ *E munka I. kötete.* 227. l.

² *E munka I. kötete* 285. lap s melléklete.

³ *Batthyány-coder:* I. 28. s II. 7. rubr. — *Leges eccl:* III. 240. és 254. ll.

levágták karddal. A harc három napig folyvást tartott. Beszélük — ugymond a krónikás — hogy míg a harc a keresztények s tatárok közt folyt, csodálatos dolog! Szent-László feje a váradi egyházban nem találtaték. Midőn végre az egyház öre megtalálta, szokott helyén volt ugyan a szent fő, de úgy átizzadva, mintha csak elevenen nagy munkából, vagy forró hőségben nagy messzeségről tért volna vissza. A megfoghatatlan eseményt egy vén tatár fogoly derítette fel, ki elmondá, hogy nem a székely, nem is a magyar had verte meg őket, hanem az a Szent-László, kit segítségökre hívtak. Ugyanezt állíták a fogoly társai is, hogy gyors lovon ülő nagy vitéz, fején arany koronával, kezében bárdal, tette őket semmivé hatalmas ütéseivel; a vitéz feje felett pedig a légben csodás fényességű, szép asszony látszott fején szintén koronával. Világos azért — teszi hozzá a krónikás — hogy a székelyeket, kik Jézus hitéért küzdének, maga a boldogságos Szűz és Szent-László segíté meg a pogányok ellen, kik erejökben és sokaságukban bizakodtak. E magasztos, legendaszerűleg hangzó hagyományban, mint már Ipolyi megjegyzé,¹ őseink azon hadi szokása tükröződik vissza, hogy amint vitték háboru esetén a franczia királyok előtt Szent-Márton ereklyéjét vagy a dalmátok a magyarok ellen az óriás Kristóf-nak fejét: úgy atyáink is magukkal vitték Szent-László fejereklyéjét, hogy jelenlétével s égi közbenjárásával segítse a sereget, s ilyenkor a hős király feje nem volt található a váradi egyházban. De ez ereklyét, mint külföldön, úgy nálunk sem hordozák fedetlenül, azért e körülmény is amellet bizonyít, hogy már e korban létezett Szent-László király hermája.

Sőt midőn a XIII-ik század végéről olvassuk, hogy Lodomér püspök a váradi püspökség legvénebb jobbágyait Szent-László fejére esketi,² vagy hogy már 1229-ben Gyapoly comes és társai Váradon Szent-László ereklyéire birói esküt tesznek:³ bizonyosak lehetünk

¹ *Magyar ereklyék* 15. l. — E hagyományt dolgozta fel Arany János «Szent-László» című, gyönyörű költeményében.

² *E munka I. kötete* 112. l.

³ «Anno dominicæ incarnationis millesimo ducentesimo vigesimo nono . . . (comes) Gyopol ex una parte et filii Absolonis ex altera . . . præstito sacramento super sepulchrum et reliquias sancti Regis Ladislai, invicem sibi iuraverunt» etc. *Váradi regestrum*: 345. oklevél.

benne, hogy Szent-László szentté avatztatásakor is, midőn százados sirját felnyiták, követték amaz őt keresztény szokást, hogy a test főbb részeit a sirból kivették s külön ereklyetartókba zárták. Szóval, a váradi székesegyházban Szent-Lászlónak fejereklyéje, s az alapító szent király érdeméhez méltó ereklyetartója már 1192 óta létezett.

És itt meg kell említenünk még egy más körülményt is. A bemutatott, máig meglevő mellszobor, mint láttuk, Zsigmond király, tehát a csúcsíves izlés legvirágzóbb korában keletkezett. Ez izlésnek egyik jellemző sajátága épen az, hogy szakított a bizanczi s román művészet merev, sőt természetellenes alakításával; feladatául tekinté a természetesnek hű utánzását, aminthogy e korban veszi kezdetét az élethű arcképezés is. Mindemellett szobrunk fején a szakál és hajszálak előállításában, a bajsz végeinek csigaalaku tekeréseiben, valamint a szem és száj alakításában annyi merevséget és modorosságot látunk, hogy, csupán ezekből ítélve, ereklyetartónkat lehetetlen volna Zsigmond korabelinek tartanunk, hanem jóval régibbnek. Hogy az 1406 táján elolvadt ereklyetartónak feje épségben, vagy legalább kijavítható állapotban maradt volna meg, arra az idézett oklevél gondolnunk sem enged; inkább hihető, hogy az új szobor fejét szándékosan készítették a már divatja mult modorossággal a régi szobor fejének mintájára, mert abban Szent-László fejét s arcza vonásait látta megörökítve a hagyomány.

Bármint legyen a dolog, mindenesetre nagy kár, hogy midőn a szobor arczának zománczozata megsérült, ahelyett, hogy szakértelemmel kijavították, vagy legalább érintetlenül hagyták volna: a még meglevő zománczmaradványokat is egészen eltávolították. Valóban, érdekes lenne látnunk, hogy milyen volt, vagy legalább közel korácsuak által milyennek tartaték Szent László király! A szobor jelen állapotában az arcznak csupán körvonalai maradtak reánk, melyek mig egyrészt határozottan keleti fajjelleget mutatnak, másrészt hatalmas arányaikkal valóban oly férfiura vallanak, ki a róla szóló ének szerént: karjában erős s vállától fogva mindeneknél magasb vala.

A mellszoborhoz tartozik egy sima, aranyozott ezüst kürt, melyet négy tagolt gyűrű három mezőre oszt. A gyűrűk kettejére egy-egy ötszirmu virág alaku gomb van erősítve, melyek karikát tartanak, hogy azok segedelmével a kürt felakasztható legyen. E kürt eredete,

valamint rendeltetése ismeretlen; lehet, hogy csak történeti emlék, de az sem lehetetlen, hogy Szent-László fejereklyéjének körülhordozása alkalmával az ereklye előtt szokták harsogtatni, hogy a drága nemzeti kincs jelenlétére felhívják a figyelmet. Említésre méltó, hogy Szent-Lajos mellszobra mellett is kürtöt találunk.

Szent-László hermájának rendes álló helye a székesegyház éjszakeleti tornya alatt, az ott létezett sekrestyében volt, de nem valamely talapzaton, amint az szintén szokás vala, hanem bizonyos szekrényben.¹ Innet vasárnapokon, vagy ha idegenek kívánták látni, hétköznap is a sekrestyebeli kis oltárra helyezték;² de nagy ünnepeken, mikor a püspök végezte az isteni tiszteletet, s különösen Szent-László napján a főoltáron állíták ki köztiszteletre.³

Rendes helyén két ízben is nagy veszély fenyegette; egyszer a már említett sekrestyebeli tűz alkalmával, máskor pedig 1443 ápril 7-én, midőn a felette emelkedő torony összedőlt s kövei a sekrestye boltozatát is betörék. Ez alkalommal azonban nemcsak maga az ereklye, hanem a mellszobor is sértetlenül maradt.⁴ E helyen állott kétséggkívül a következő században is, midőn egy 1549-ki ének ismét említi Szent-László «szépen ezüstbe foglalt fejét»,⁵ de már többé nem az ősök kegyeletével, az okiratok s egyházi feljegyzések, a legendák s ajtatos hagyományok magasztaló hangján, hanem a hitujítók gúnydalaiban. Ezentul a szobor Váradon létéről nincs többé emlékezet; mikor egy félszázad múlva ismét feltűnik, akkor már nem Váradon s nem is a váradi egyház birtokában van, s kétségtelen, hogy az ecsedi várba szállított váradi kincsek közül a váradi káptalan beléegyezése nélkül, sőt akarata ellenére jutott idegen kezekbe. Hogy Szegedi Be-

¹⁻² «turrium Ecclesie Waradiensis una cecidit in Dominica Judica . . . anno Domini 1443. Erat sub ipsa turri Wolta quædam seu sacristia Woltata, in qua reliquiæ Sanctorum et præsertim caput et utraque manus S. Ladislai solebant conservari et ibidem etiam a populo visitari etc. succustos . . . non reposuit caput ipsum ad locum seu armarium, pro eius conservatione deputatum, sed dimisit simpliciter in Altari, in ipsa sacristia habito, ad quod exponi seu collocari consueverat, dum a peregrinis visitabatur.» Az egykoru Ivanics Pál váradi kanonok jegyzete Vitéz János leveleihez. SCHWANDTNER J: *Scriptores rerum hungaricarum*. II. 23. l.

³⁻⁴ *E munka II. kő. 303. l. — I. 265. s köv. II.*

⁵ IPOLYI A: *Magyar ereklék* 18. l.

nedek kanonok amaz ereklyecsontot, melyet Szent-László sirjának feltörése alkalmával megmentett, Báthory Andrásához vitte, egyenesen arra mutat, hogy a székesegyház egyéb kincseivel Szent-László feje is már az ecsedi várban volt; amint pedig Báthori András e Szegedi hozta ereklyét az esztergomi székesegyháznak juttatta,¹ úgy ő, vagy utódai elidegeníthettek egyebet is, nevezetesen a fejereklyetartót. Csakugyan, hogy e kincsekből jogtalan elidegenítések történtek, nyilván mutatja Derecskei János és Garay Márton volt váradi kanonokok 1577-ki tiltakozása,² és még határozottabban Melyth Pálnak 1603-ban kelt levele, melyben Rudolf császár-királynak jelenti, hogy Szent-László koronájának felét, mely Váradról az ecsedi várba vitetett, Szokolai György ecsedi várnagy fiától megszerezte s azt most a királynak felajánlja.³

Az alapító szent király fején kívül még két karja is, mint drága ereklye, őriztetett a váradi székesegyházban. Határozottan említi ezt mind Ivanics Pál kanonok, mind a káptalani Chartularium.⁴ Kétségkívül Szent-László fejével egyidejűleg, sirjának felnyitása alkalmával vétetett ki a két kar is s azon kor szokása szerint ezüst s mindenesetre diszes és karalaku ereklyetartóba foglaltatott. Ivanics Pál említi is a szent karok ezüst ereklyetartóit,⁵ de azok alakjáról sem nála, sem más forrásunkban bővebb felvilágosítást nem találunk. Valószínűleg különböző alakjuk volt a Szent-István jobbjának behajtott karalaku ereklyetartójától s inkább hasonlíthattak a zágrábi egyház azon, maig

¹ «hanc partem reliquiarum . . . Magnifico D. Comiti Andreae de Bathor donavit, idemque D. Comes Anno 1566. die 2-a Junii Ecclesiae Strigoniensi dedit conservandum.» PODHRADCZY J: *Szent-László király tetemeinek története*, 44—45. ll.

² *E munka I. kötete* 423. l. 1. idézet.

³ *Századok. 1871. évf.* 662—663. ll. És itt érdekes kérdések merülnek fel: egy egészen más koronáról van-e itt szó, vagy arról, mely Szent-László mellszobrának fejét ékesíti? s e kérdéses félkorona megvan-e még a bécsi császári kincstárban? de e tárgyra e munka további folyamán még visszatérünk.

⁴ «oblationibus . . . ad caput, ad utramque manum sancti Regis Ladislai offerendis» etc. *Batthyány-codex*: II. 7. rubr. — *Leges eccl*: III. 254. l. de itt «manum» helyett hibásan «memoriam» áll.

⁵ «manus seu brachium utrumque ipsius sancti (Ladislai) . . . integra, simul cum ipsorum thecis argenteis, desub eadem ruina levata sunt.» SCHWADTNER J: *Scriptores rerum hungaricarum*. II. 23. l.

meglevő ereklyetartójához, mely épen Szent-László király karesontját foglalja magában. Ez ezüst lemezből készült kar, mely a könyöknél kezdődik s csinos fa talapzathból egyenesen emelkedik ki, kezében szintén ezüst csatabárdot, Szent-László jelvényét tartva. A kar mellső oldalán hosszudad nyílás van, melyet kristályüveg takar s melyen át az egy arasz hosszú karesont szemlélhetők.

E kézereklyék szintén kiváló tisztelet tárgyai valának s mint a fej, a székesegyház legdrágább kincse gyanánt tartattak. Ünnepelesebb alkalmakkor szintén az oltárra szokták őket tenni s körmenetek vagy nagy öröm idején körül is hordozák a város utcáin, mint 1443. fekete-vasárnapján, midőn a karok a fejeklyével együtt sértetlenül kerültek elő a ledőlt torony romjai alól. Ennek öröme Várad püspöke rögtön körmenetet indított az ereklyékkel, hogy megmutassa az aggódó népnek azok megmaradását.¹

A kézereklyék sorsára vonatkozó adatokban szintén szegények vagyunk; 1443. után nincs többé rólok emlékezet, és így azt sem tudhatjuk, hogy a XVI-ik századi pusztulások alkalmával mi történt velök, hova jutottak? Ha a zágrábi ereklye legalább fél-karesont volna, vélhetnők, hogy a váradi két kar egyike jutott oda; de, mint láttuk, csak egy töredék az, s különben is a zágrábi püspökség ikertestvére a váradinak: mindkettő Szent-László alkotása, hihető tehát, hogy már e szent alapító sirjának megnyitásakor a zágrábi testvér reménkedve kért s a váradi szeretettel nyújtott ily ereklyét.

Hasonlóképen mint drága ereklyét őrizte a váradi székesegyház azon leplet is, melybe egykor a szent király holt teste takarva volt s mely valószínűleg szentté avatásakor, 1192-ben vétést ki sirjából, midőn szent testét uj lepelbe takarták. E lepel kétségkívül nem egy azon «királyszinű, kamuka lepedővel», melyben az öregebbik Rákóczy György 1638-ban állítólag Szent-László tetemeit a föld alá rejtette.² Szent-László feje, s két karja, mint láttuk, nem volt koporsójában, sőt e koporsóból azt a kevés testrészt is, mit ama kor ereklyeszeretete még szét nem hordott, 1565-ben kihányták: ama kamuka lepedőben tehát lehetett más királyi halottnak, de nem Szent-Lászlónak teste.

¹ *E munka I. kötete* 266. l.

² PODHRADCZKY J: *Szent-László tetemeinek históriája.* 66. l.

De az ereklyeként őrzött lepel színéről s anyagáról egyéb forrásaink sem értesítenek, valamint általában keveset tudhatunk róla, mert csupán egyszer fordul elő, midőn a Chartularium említi, hogy Szent-László feje s két karja mellett szemfedelét is ki szokták közszemlére tenni, mikoron a hivek emellé is tesznek kegyes adományokat.¹ További sorsa egészen ismeretlen.

Ezekenkivül volt-e még egyéb a szent király ruházatából vagy fegyvereiből a váradi székesegyház birtokában? adatok hiányában nem tudhatjuk; de valószínű, hogy történeti nevezetességű csatabárdja vagy győzelmeinek egyik-másik hadi jelvénye, mely a székesegyház keletkezésével oly szorosan összefüggött, középkori szokás szerint ott függne annak falain.

De régi egyházaink alapítójok vagy védszentjök ereklyéin kívül egyéb ereklyékben is nagyban bővelkedtek. Így volt ez Váradon is, amint I. Károly király 1326-ki levele,² s Ivanics kanonok feljegyzése Szent-László fején kívül egyéb ereklyéket is említ, anélkül azonban, hogy azokat, egynek kivételével, névleg felsorolná. Ezen egy Szent-Agota karja szintén ezüst s gazdagon diszitett kézalaku tartóban. Tulajdonképen az aradi társaskáptalani egyház birtoka, honnat csak biztosabb megőrzés végett hozatott át a váradi székesegyházba, mert eredeti helyén a törökök gyakori beütései miatt veszélyeztetve volt. Mikor történt ez áthozatal? feljegyezve nem találjuk, de bizonyos, hogy 1443-ban már Váradon létezett s a többi ereklyékkal együtt közel járt a megsemmisüléshez.³ E körülmény valószínűleg csak sietteté az ereklye visszavitelét s pár évvel utóbb, 1457-ben már csakugyan ismét az aradi egyházban találjuk.⁴

Végül Zsigmond király, hogy Szent-Zsigmond király és vértanu testét a cseh hussziták rombolása ellenében biztosítsa, 1424-ben Prá-

¹ «illa, quæ ad eius (S. Ladislai) sepulchrum et orar'um . . . offeruntur. *Batthyány-codex* : II. 7. rubr. — *Leges eccl* : III. 254. l.

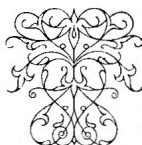
² FEJÉR GY: *Codex diplom.* VIII. 3. 68. ll.

³ «etiam brachium S. Agathæ, quod propter metum et incursum Turcorum ab Ecclesia Orodienſi per capitulum loci eiusdem ad Ecclesiam Waradiensem pro tutiori conservatione assignatum fuerat, integra simul cum ipsorum thecis argenteis desub eadem ruina levata sunt.» SCHWANDTNER J: *Scriptores rerum hungaricarum.* II. 23. l.

⁴ FÁBIÁN G: *Arad vármegye leírása.* 257. l.

gából elhozatta azt és Várad székesegyházába helyezteté.¹ Ez ereklyéről azonban lehozatalának említésén kívül egyéb tudósítás épen nem maradt ránk; s valószínűleg azért, mert annak Váradon létele szintén csak ideiglenes volt s a csehországi zavarok lecsendesültével ismét visszavitetett Prágába.

¹ PRAY GY: *Epistolæ exegeticæ*. 116. l. b) jegyz.

A SZÉKESEGYHÁZ ÖLTÖNYEI S EGYÉB SZERELVÉNYEI.

KÖZÉPKORI BŐKEZÜSÉG AZ EGYHÁZAK FELSZERELÉSÉBEN. — A TATÁRJÁRÁS
ELŐTTI EGYHÁZI SZERELVÉNYEK. — CSÚCSIVES KORI MŰDARABOK. — UJABB
VESZTESÉGEK. — KÉT LETTÁR. — AZ ELTÜNT ÉS FENMARADT EGYHÁZI KIN-
CSEK. — ORGONA. — HARANGOK. — ÓRA.

BŐKEZÜSÉG, családi gyász vagy öröm, művészi becsvágy s az em-
beri szív annyiféle indulatja, élesztve a vallás ihlete által,
mesés kincseket halmoztak össze egyházainkban a századok
folyása közben. És bár elemi csapások, országos vagy helyi veszélyek
ama kincsek számát sokszor megapaszták, helyenként teljesen is meg-
semmisíték: a mégis fenmaradt műdarabok, és még inkább az egyhá-
zak régi leltárai hirdetik ma is, hogy egykor gazdagok valánk, hogy
volt izlésünk és voltak művészeink, kiknek nemes alkotásait érteni és
becsülni tudók.

Szent-László váradí egyháza, hová királyok és fejedelmek, fő-
urak és főpapok zarándokoltak életökben s temetkeztek halálokbán,
épen ezen körülménynél fogva szintén gazdag volt műkincsekben, sőt
hazai egyházaink egyik leggazdagabbja. Kik kincset érő drágaságot
zártak kedves halottjaikkal a koporsóba,¹ s gyászmisék alkalmával
oly fáklyákat égettek, melyekbe arany vagy ércpénz volt rejtve, hogy
ha a fáklya leég, a pénz az egyházban széthulljon: ² az ily kegyeletes
lelkek nem lehettek kevésbbé bőkezűek az oltár iránt, melyen halott-
jaik emlékének áldoztak.

¹ Czézlás a székesegyház helyén 1756-ban talált királyi korona, ország-
almára s négy darab arany karpereczre, melyek a bécsi császári kincstárban
őriztetnek s az 1884-iki budapesti ötvösmű-kiállítás legértékesebb tárgyaihoz
tartoztak.

² CSÁNKI D: *I. Mátyás udvara. Századok.* 1883. évf. 763. l.

Bizonyosan már Szent-László királyi bőkezűséggel gondoskodott új alkotásának, a váradi egyháznak felszereléséről. Előtte állt nagy elődjének, Szent-Istvánnak példája, ki egyebek között a székesfejérvári egyházat, melyben temetőhelyét választá épen úgy, mint Szent-László a váradiban, — oly gazdagon ajándékozta meg egyházi ruhákkal és szent edényekkel, hogy életének írója, Hartvik püspök, azok nagy számát s becsét egyaránt álmélkodva említi.¹ És amint első királyunk neje, Gizella ugyancsak a fejérvári egyház számára sajátkezűleg himzett casulát, oly szépet s gazdagot, hogy királyaink koronázó palástját abból készítették: úgy Szent-László korának királyi vagy főrangú hölgyei szintén siethettek koruk büszkeségének, a váradi egyháznak felékesítésére. Közelebbit azonban székesegyházunk első felszereléséről mondanunk nem lehet, mert hiányzanak az adatok, s csupán hat gyertyatartóról találunk említést, melyek még a XV-ik században megvoltak s a hagyomány szerint Szent-Lászlótól származtak.²

Általában inkább értesülünk a székesegyház kincseinek veszedelme vagy épen megsemmisüléséről, mintsem azok gyarapodása vagy számáról. Midőn III. Béla király korában a keleti császárok udvarával gyakoribb érintkezésbe jövénk s hazai képzőművészetünk magasabb lendületet nyert, székesegyházunk kétségkívül sok új s ép oly becses, mint érdekes műdaraboknak jutott birtokába, mint ezt Sándor püspöknek fentebb bemutatott főpapi gyűrűjéből is gyaníthatjuk.³ Püspökségünk alapítójának szentté avatása után még kedvezőbb korszak állott be, és Rogerius kanonok már említi is a székesegyház felhalmozódott arany kelyheket, keresztjeit, füstölőit s egyéb arany edényeit, de csak azért, hogy azok megsemmisültét jelezze.⁴ S a szent edényekkel együtt semmisültek meg a még veszendőbb könyvek, öltönyök, szőnyegek.

¹ «innumerabilia palliorum, paramentorum et aliorum ornamentorum ibi esse genera, circa altaria tabulas plures auro purissimo fabricatas, lapidum species pretiosissimorum in se continentes, ciborium arte mirabili supra christi mensam erectum, cameram omni genere vasorum cristallinorum, onichinorum, aureorum, argenteorum pleniter refertam.» M. FLORIANUS: *Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis*. 19—20. ll.

² KERESZTURI J.: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 102. l.

³ *E munka I. kötete* 98. l.

⁴ «thuribula, cruces et calices aureos et vasa aurea et alia, dedita ad altaris ministeria comminuerunt.» 34. fejezet.

A kár mindenesetre nagy volt az elpusztult tárgyaknak már anyaga, de még inkább műbecse tekintetéből. A középkorban — mint Ipolyi oly híven vázolja — magával a műépítéssel nemcsak a szobrászat és festészet jártak karonfogva, hanem a kisebb művészetek is: az ötvös és kovács, az arany, ezüst, réz és faművektől kezdve minden mesterségek egész a szövésig és himzésig. Ahol egy basilika vagy dóm épült, ott a szobrász vésője, a festő ecsetje, az ötvös kalapácsa, a himző tűje, szóval minden művészet és mesterség egész a fényűzésig vetekedett ezen magasztos műalkotmányokat díszíteni.

Igy történt, hogy a középkor egyházi művészetében, kezdve az oltártól egész az ajtókilincsig, a kehelytől a csengétyűig minden egyházi eszköz s edény, szóval az összes bútortat egy és ugyanazon műizlésnek és műiránynak öszhangzó s egyöntetű idomában, s annál fogva a közönséges mesterséget felülhaladó művészi felfogással és tervezettel készült. Elég a műértőnek csak egy ilyen műmaradványt, vagy annak csupán egy töredékét látnia, hogy még most is, századok múltával, szabatosan meghatározza annak korát és izlését: annyira magán viseli minden részlet korának műjellegét. Ez pedig nem jelent kevesebbet, mint, hogy minden ily mű, sőt műtöredék, egy-egy műemlék történeti becsével bír.¹

A tatárjárás előtti kor műdarabjai pedig annál becsesebbek, mert ma már nemcsak ritkák, hanem sajátos, a későbbi korok izlésétől sokban elütő idomokat tüntetnek fel. Mint az akkori építészen, úgy rajtok is az alacsony, zömök, gömbölyű vagy félkörű alakítás az uralkodó; díszítésök változatos, a színezés gazdag. Általában a byzanci s román izlésű egyházi eszközök még nagyban emlékeztetnek a keleti egyház szerelvényeinek alakjára s különösen színeire. A feszületek kezdetlegeseek, az alakok merevek s modorosak, a kelyhek inkább öblösek. A főpap fővege alig egy arasznyi magas s mint casulája vagy palástja, arany vagy ezüst szövet, sokszor egészen gyöngyökkel kirakva s drágakövekkel ékesítve; leggyakrabban a casulára selyemszálakkal képek himezvék: hazánk védasszonyának, szent királyainknak képei vagy az ur Jézus s a szentek életének jelenetei. A püspöki bot néha csak fa vagy elefántcsont, de művészi díszítésénél

¹ *Magyar ereklyék.* 3. l.

fogva akkor is értékes s fent egyszerű görbülettel végződik. Az albák, valamint általában a fejjerneműek, az oltárterítők, a szentély felöltöztetésére szolgáló függönyök, a papi székek terítői nélkülözik a csipkéket, helyettök himzést vagy ezüsttel átszőtt művészi diszítést viselnek. Gond volt még a misekönyv táblájára is, mely nagyobb egyházaknál ércből, többnyire ezüsből készült s ereklyét foglalt magában.

Az ily szép tárgyak a tatárjárásban mind megsemmisültek; a felszerelés munkáját újra kellett kezdeni. Lodomér, Imre, Báthori, Meszesi püspökök, Csanád prépost vagy Károly, Nagy-Lajos királyok s a Borsa és Aba nemzetségek tagjai, kik székesegyházunk iránt különben is élénk érdeklődést tanúsítanak, kétségkívül fedezték a tatárok által okozott hiányokat, sőt székesegyházunk gazdagságát mint birtokokban, úgy műkincsekben is addig még el nem ért fokra emelték. Az e korszakban nyert darabok műbecsökre nézve a legértékesebbek lehettek. Anjou-házi királyaink s az Avignonban székelő pápák közelebb hoztak bennünket a nyugati nemzetek, különösen Olasz- és Franciaország műveltségéhez, s bő alkalmunk nyílt megismerni ama legnemesebb alkotásokat, melyeket a keresztény művészet a XIV-ik század folyamán felvirágozott csúcsives izlésben létrehozott.

De 1406. táján megtörtént ama végzetes sekrestyebeli tűz, s ami szépet és becseset másfél század munkája s áldozatkészsége összegyűjtött, megsemmisült ismét. Arany-ezüst kelyhek, keresztek, ereklyetartók elolvadtak; himzett s irott képek és gyöngyökkel ékes öltönyeink s könyveink hamuvá lettek.¹

A nagy veszteség pótlását most Zsigmond király kezdhette meg, folytatták Scolari, Vitéz, Pruisz püspökök, a káptalan kitünőbb tagjai, s adományaik: a kelyhek, az urmutatók, a főpapi fővegek, botok, gyűrűk még mindig a csúcsives izlés legnemesebb alakításával készültek; a missalék, antiphonalék szintén még kéziratok, de ragyogó színpompájú czimlapokkal s kezdőbetűkkel; az öltönyök aranynyal-ezüsttel áttört, vagy skófiumos, azaz gyöngyökkel egészen kirakott s közben drágakövekkel ékesített darabok.

Eldődeik példájától nem maradtak távol Szatmári, Thurzó, Pérenyi püspökök sem, de korukban a műizlés kezd változni; fellép az

¹ *E könyv I. kötete. 222. l.*

ugynevezett renaissance, mely úgy a tudomány, mint a műalkotás terén az ó-classicai, görög és római minták után indult. Az írott könyvek mellett megjelennek a nyomtatottak is s kezdik amazokat a közhasználatból a könyvtári ritkaságok közé szorítani.

Más tekintetben is nagy fordulat állt be. Eddig, mint láttuk, az ország, élén a királylyal, gazdagítja az egyházat: a XVI-ik században változik a szerep s a király, az ország vesz az egyház kincseiből. A mohácsi vészt megelőzőtt napokban, de a következő években is a hadi költségek fedezése vagy várak kijavitása végett többször hozzá nyultak az egyházak kincseihez.¹ Izabella királyné, visszatérte után (1556) már egyenesen rájuk tette kezét; János-Zsigmond fejedelem pedig még azt is elfoglalta, (1566) mit anyja meghagyott.²

Igy csak azon egyházi szerek kerültk ki, legalább egy időre, az elpusztulást, melyeket a váradi székeskáptalan a két Báthorynál, s talán még más, az ős valláshoz hű férfiaknál elhelyezett. A fejedelmi gondoskodás azonban még e helyeken is felkereste őket s birtokukba jutni törekedett. Nevezetesen Izabella királyné, midőn megtudta, hogy a váradi Szent-Ferencz- és Szent-Domokos-rendüek Bayoni István és János várában, a biharmegyei Bajonban nagyobb mennyiségű egyházi szereket tettek le, nem nyugodott, míg e szereket a jog s a nemesi ház sérthetetlenségének ellenére hatalmasul ki nem csikarta.³

Ami a Báthory András és Miklós hűségére bízott szerelvények nemét, számát vagy értékét illeti: azokról határozottan csak annyit tudunk, hogy értékök ötvenezer magyar forintra becsültetett.⁴ Ez ama kor pénzvizonyai között nagy összeg volt s napjainkban legalább is ötször annyi tőkének felel meg. De, ha nem csalódunk, e kincsekről némi részletes tudósítások is maradtak fenn, melyek figyelmet érdemelnek.

Forgách Ferencz esztergomi bibornok-érsek (1607—1615) érte-

¹ *E munka I. kötete* 375. l. — 1530-ban János király az esztergomi káptalantól már másod ízben kér az egyház kincseiből; 1543-ban pedig a veszprémi egyház ékszereit fordítják a veszprémi vár kijavitására. *Magyar Sion*. V. 675. és 359. ll.

² *E munka I. kötete* 425., 441. ll.

³ *Lásd alább: A SZÉKVÁROS EGYÉB EGYHÁZAI — Szentlélek egyháza.*

⁴ *E munka I. kötete* 422—423. ll.

sülvén, hogy az csesdi várban nagyobb mennyiségű egyházi ruhák s eszközök hevernek használatlanul, ajánlatot tőn II. Mátyás királynak, hogy azokat megveszi. Erre a királyi kincstár, kétségkívül legmagasb utasításra, meghagyta a bibornok-érsek testvérének, Forgách Zsigmondnak, ki ekkor Kassa s a felső részek kapitánya volt, hogy a kérdéses szereket irassa össze és szállíttassa Kassára. Az összeírás Ecseden 1615. február 1-én történt, s a felvett leltárt vagy annak másolatát megküldék az érseknek, s így kerülhetett az a Forgách-család levéltárába s evvel legközelebb a nemzeti muzeum könyvtárába.¹

E leltár magyar és így mint nyelvmemlék is felette érdekes, mert sok olyan műszavat s egyházi elnevezést foglal magában, melyek már-már kihaltak. Készítői előtt régibb leltár, úgy látszik, nem volt ismeretes, s azért az egyes darabokat úgy irták össze, amint találták, tudniillik ládák szerint. Találtak pedig öt ládát, melyekből kettőnek tartalmát részletesen felsorolják az utolsó darabig: az elsőben 86, a másokban 85 darabot. Csupa kamuka, selyem, bársony, aranyos, gyöngyös, himzett, sokszor «igen gazdag» dalmatikák, palástok, menték, «oltár elejben való öltözetek» stb. A harmadik ládából csak 15 darabot sorolnak fel egyenként, de hozzá teszik: «ezekben felül holmi stólák, és egyéb nyakravalók (humeralék) és oltári öltözetek vadnak». Hajdan a humeralék is gazdagon ékesített darabok valának. A negyedik láda tartalmát illetőleg már csak az imént idézett szavakat ismétlik, azon hozzáadással, hogy «Graduálok pedig numero öt.» Végre az ötödik «záros ládában» (tehát a többiek, úgy látszik, nyitottak valának) volt: tizenegy réz kehely, aranyos; egy öreg (nagy) réz kehely «az lába aranyos» és tizennyolcz «réz tányérok aranyosok». Infulákat azonban, bár a bevezetésben ilyenekről is szól, nem említnek.

A leltár tehát nem teljes, sőt a ládák vagy egyes darabjaik hovatartozását sem említi; de a történeti tény, hogy székeskáptalanunk Ecsedbe szállíttatta egyházi kincseit, arra mutat, hogy ezen csesdi, gazdátlan műkincsek közt, melyek fejedelmi gazdagságu egyházra valának, Szent-László váradi székesegyházának eltűnt szerelvényeit keressük. Azért e leltárt, melyhez még visszatérünk, e cikk végén közöljük.

¹ Közölte *Majláth* Béla s hecses felvilágosító jegyzetekkel kísérte *Czobor* Béla. *Egyházművelészet*i lapok. 1881. évf. 105. s köv. II.

Amint Forgách primás elhunyt, anélkül, hogy az egyházi szerekkel, melyek időközben csakugyan Kassára vitettek, czélt ért volna: Németh Jakab kassai jezsuita sietett Forgách Ferencz utódát, Pázmány Pétert megnyerni, hogy ez egyházi szerek külföldre vitelét, hatán az szándékoltatnék, akadályozza meg.¹ E végből 1617. márczius 7-én levelet intézett Pázmányhoz, s mellékelte a kérdéses szerelvények jegyzékét latin nyelven, de amely nem fordítása az Ecsedben készült leltárnak, s egészen más felfogással is keletkezett.

Németh látván, hogy némely darabokon fel van írva, vagy a ruhákra varrt papirszeleteken fel van jegyezve az egyház neve, melyhez az illető darab tartozott, jegyzékét tehát két részre osztotta: egyikben azokat számlálja elő, melyeknek volt birtokosa ismeretlen; a másikon pedig az ismeretesekeket. Ez utóbbiak csak annyiban érdekelnek bennünket, hogy a püspökségünkhöz tartozó váradi és szalárdi klastromok némely szerelvényei is említetnek köztök, amint azokról már fentebb szólottunk.² Annál inkább érdemes figyelmünkre az ismeretlen illetőségű darabok jegyzéke.

Tizenhárom oltár elé való öltözet (antependium), a szövet s a diszítés finomságánál fogva oly becsesek, hogy négyet közölök, bár egy már szakadozott, a kassai királyi kápolna szerzett meg magának, hármat az egri káptalan. Harminczhét casula, köztök egy sines, mely legalább selyem, s gazdagon himzett ne volna; huszonnyolcz palást, kettő drágakövekkel ékesített; kilencz dalmatika hasonló gazdagságúak; négy szőnyeg; öt könyv, melyből négy hártya: egy zsoltáros könyv, melyet Ujlaki Bernát ferencz-rendű szerzetes írt, egy antiphonarium s két graduale; körül-belül husz réz kehely, s ezenfelül számuk meghatározása nélkül: albák, manipulusok, stolák, humeralék, mely utóbbiak közül, mint a jegyzék említi, öt gyöngyökkel ékes. A fentebb említett leltár mellett közlöm e jegyzéket is egész terjedelmében; egymáshoz tartoznak úgy is, s oly érdekesek, hogy könyvet lehetne rólok írni. A váradi püspökség történetéből pedig nem szabad hiányozniok: oda tartoznak.

¹ «ne a sua Maiestate demandetur, ut paramenta praefata extra Ungariam in Germaniam vehantur, et dives Germania, paramentis alias abundans, augeatur his modicis reliquiis.» KNAUZ N: *Régi egyházi ékszerek. Magyar Sion 1864. évf. 218. l.*

² *E munka II. kötete 441. és 455—456. ll.*

A jegyzékben foglalt műdarabok ismeretlen származásuaknak vannak ugyan feltüntetve, de székeskáptalanunk Ecsedbe szállítá kincseinek egy részét, s ha a jegyzék minden egyébről szólóban csak erről hallgat: jogunk van hozzá, hogy ez ismeretlenekben székesegyházunk kincseit keressük. Az antiphonalék s gradualék talán épen azok, melyeket Pruisz János püspök ajándékozott a székesegyháznak.¹

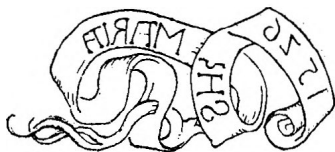
Ugyanitt van helyén megemlitenünk, hogy XVII-ik századi tudósítás szerint 1638-ban (1618?) a székesegyház lebontása alkalmával egy királyi koporsóra is akadtak, melyben drágaköves arany koronát, királyi botot, urmutatókat, egyházi öltönyöket, arany-ezüst rudakat találtak, sőt egy darab, tyuktojásnyi nagyságu, ragyogó gyémántot is.² Ily kincseket ma is találunk középkori egyházak kincstárában, például az egykor lengyelországi Csensztóchóban, melyeknek oltárára királyok kormánybotjaikat, hősök kardjaikat, érdemrendjeiket letették s feláldozták; lehettek ilyenek Szent-László váradi egyházában is; mindemellett az idézett tudósítást további adatok felmerültéig csak tartózkodással fogadhatjuk. Hasonlóképen nem bizonyos, de valószínű, hogy szintén a váradi székesegyház tulajdonát képezték egykor ama tárgyak is, melyeket egy 1600-ki leltár Szent-László hermájával s a hozzá tartozó kürttel együtt említ, ugymint: egy nagy, aranyozott ezüst kereszt, egy ezüst füstölő a tömjéntartó csolnakkal, egy ezüst mosdótál és kanecso, két aranyozott ezüst gyertyatartó, két aranyozott ezüstbe foglalt olajtartó szaru,³ mely utóbbiak kétséggkívül ugyanazok, melyek most, stilszerűleg megújítva, a győri székesegyház kincsei közt őriztetnek. Annyi bizonyos, hogy Szent-László egyházának középkori kincseiből jelenleg egy műdarab, de egy töredék vagy foszlány sincs a

¹ *E munka I. kötete* 313. l.

² «In der Frankfurtischen Frühlings Relation dess 1639. Jahres, stehet am 99. Blat, dass als die Kirch allhie gantz abgebrochen worden, man in December Anno 1638. im durchgraben eine Crufft, und darinn einen königlichen Sarck, und in solchem ein überaus köstliche gülden, und mit Edelsteinen versetzte Cron, ein Scepter, Monstrantzen, und andere Mess, oder Kirchen Ornat, darunter auch ein helleuchtenden Diamant, so gross, als ein Hüner Ey, beneben silbern Bänck, und Stangen gefunden habe.» ZEILLER M: *Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm. 1660.* 315. l. E tudósítás utóbbi része valóban mesésen hangzik.

³ KNAUZ N: *Magyar Sion.* I. 711—712. II.

mai székesegyház birtokában. Sőt Szent-László ereklyetartó mellszobrán kívül még létezése is csak négy darabnak ismeretes, s ezekből is kettő nem annyira a székesegyház, mint inkább egyik püspökének birtokát képezte. E két műdarab: Perényi Ferencz misekönyve s főpásztori botja. Az előbbeniről már szólottunk,¹ s azon alkalommal kifejezők abbéli sejtelmünket, hogy az ifju főpap ama gyönyörű könyvet első miséje alkalmára szerezte. E sejtetem azóta valónak bizonyult: a püspök testvére, Perényi Péter 1522. január 29-én Berthóty Szaniszló sárosi várnagyhoz intézett levelében úgy ír a püspök első miséjéről, mint a mely a legközelebbi napokban meg fog történni.² A főpapi bot ismét arra mutat, hogy Perényi nem elégedett meg a nagyobb egyházi rendekkel: püspökké is fel akarta magát szenteltetni vagy már fel is szentelteté. A bot 1526-ban, tehát Perényi el-

6. sz. — Perényi F. püspöki botjának felirata.

hunytának évében készült, amikor még nem érte ugyan el a püspöki rendhez szükséges kánoni kort; de ez akadály nem volt elháríthatatlan.

A pásztorbot (*IV. tábla*) ezüst, aranyozva; öntött, vert és véssett mű, melynek szárát rá véssett körték s pikkelyek díszítik, s legalsó végén, de megfordított írással, a következő feliratot viseli: « 1526. IHS MARIA » vagyis: *1526 Jesus Maria. (6. szám).*

A kampó alatt a bot nyaka akanthusz-levelek között hét oldalú oszlopot képez, s az oldalak mindenikén levélsomókkal díszített ívek alatt a következő jeleneteket látjuk domborműben: 1. Szent-Joákim és Anna találkozása. 2. Az angyal üdvözlete. 3. Szűz-Mária Szent-Erzsébetnél. 4. Szűz-Mária a templomban. 5. Jézus a jászolyban.

¹ *E munka I. kötete 372. l.*

² FRAKNÓI V. *szíves közlése az erdélyi muzeum kéziratárából.*

6. Jézus a templomban. 7. Jézus az írástudók közt (?). Maga a kampó nyolcz oldalú; hátulsó oldalán indák közt tizenkilencz koronás mellkép ül: Jézus királyi ősei; a mellékoldalon a tizenkét próféta szobrocskája van, a többi oldalakat virág és lombdiszítés fedi. A kampó végéből gránátvirág nyílik, mely felett lángoló és sugárzó dicskőr között Szűz-Mária félalakja emelkedik, jobbában jogart s balján a gyermek Jézust tartva, fején korona; tehát épen úgy, mint a káptalan pecsétjén a székesegyház védasszonya. Végre a Bold. Szűz háta mögött, vas-

7. sz. — Perényi F. váradí püspök czimere.

tag sodrony keretben, zöld alapon, kék mezőkkel a Perényi czimer áll (7. szám), mely körül sárkány tekerődzik, jelöl, hogy a Perényiek egykor a Sárkány-rend vitézei valának; legfelül pedig a pásztorbot tulajdonosának egyházi méltóságát jelezve, püspöki főveg emelkedik. A bot jelenleg a nyitrai székesegyház drága kincsét képezi.¹

A másik két darab, két kis kancsó, ugynevezett ampolna, melyet a középkori egyházi szokás szintén ép oly művészettel, mint pazar gazdagsággal állított elő. Mindkét darab tökéletesen egyenlő; ezüst, gazdagon aranyozott, vert, vésett és áttört mű. (V. tábla.) Talpa, valamint öble izléssel csoportosított körtékből van alakítva, melyeknek tövén drágakövek ragyognak; öntőcsövét hosszú sárkány-kigyó teste képezi; fedele tetején, keresztvilág felett, szárnyas angyalka ül,

¹ PULSZKY K: *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*. II. 2-ik terem. 93—95. ll.

alsó része pedig az egyiken A (aqua), a másikon V (vinum) kék zománczos betűvel van megjelölve. Jelenleg a nemzeti muzeum tulajdona, hová Jankovich Miklós gyűjteményével került, aki Totes Izsák ó-budai kereskedőtől, s ez ismét Gróf Bethlen Elek özvegyétől szerezte meg. A Bethlen családhoz, állítólag, a váradi székesegyház kincsei közül jutott,¹ ami székesegyházunk ismeretes történeténél fogva nagyon is hihető. Jankovich XIV. vagy éppen XIII-ik századi műnek, s királyi ajándéknak hiszi; de csak az bizonyos, hogy mindenesetre fejedelmi gazdagságu kincs, s a csúcsives izlés kései korából származik, sőt a körték jelenléte már renaissance idomot mutat.

Székesegyházunk egyéb szerelvényeiről már csak történeti emlékeink szólnak, de azok is felette hézagosan. Így értesülünk orgonájáról, mely azon a karzaton állt, hol — tudósításunk szerint — Izabella királyné szokott imádkozni.² Ugyanaz a hely lehetett ez, melyet a Chartularium Szent-László oratoriumának nevez,³ s mely a szentély közelében, az egyház déli oldalán állhatott.

Az orgona mellé azonban énekeseket s zenészeket is kell vennünk. Az énekesekről már a Chartularium több ízben emlékezik; midőn pedig olvassuk, hogy Vitéz János Franciaországból zenemestert hozat,⁴ bizonyosnak vehetjük, hogy a magas műveltségű főpap nem elégedett meg az egyszerű kürtösökkel s dobosokkal s hazai zenészeink síp, trombita vagy lant-játékával, hanem az Olasz- és Franciaországban annyira kifejlett vonóshangszereket is alkalmazni ki-

¹ «Pretiosa hæc antiquitatis monumenta a vidua Comitissæ Alexii quondam Bethlen per Veterobudensem argenti questorem Isaacum Totes Marosvásárhelyini pro monialibus femineis cambiata sunt. Eodem referente, ampullas hæc olim ad Ecclesiam cathedralem Varadiensem spectantes, per familiam Bethlenianam ab inde in Transylvaniam delates exstitisse . . . Quævis earum ponderat semiuncias viginti quinque et septem decimas sextas ($25 \cdot \frac{7}{16}$); ambæ igitur in summa ponderant: semiuncias quinquaginta et quatuordecim decimas sextas.» *Nemzeti muzeum: Collectio Jankovich.* 39. l.

² «Chorus, in quo Regina olim audire solita fuit missam, exstat una cum corpore organi.» 1600-iki leltár. *Budai országos levéltár kincst. oszt.: Urbaniar et Conscript.* 36. 34.

³ «altare sancti Salvatoris supra chorum, nam superius in pulpito, eundo ad oratorium sancti Ladislai» etc. *Batthány-codex: I.* 39. rubr. — *Leges eccl.: III.* 245. l.

⁴ *E munka I. kötete.* 288. l.

vánta. Vitéz kezdeményezését, kivált Mátyás király udvarának a zenészetre is nagy hatása következtében,¹ ez udvar legállandóbb hive, Pruisz püspök kétségkívül annyira kifejlesztette, hogy az a következő püspökök, nevezetesen a pompaszerető Thurzó, Perényi s Frater György alatt teljesen felvirágozhatott.

Maradtak némi tudósítások a székesegyház harangjairól is. A nyugati toronyok egyikében, úgy látszik, a dél-nyugatiban három harang állt: két középszerű és egy kisebb; az észak-nyugatiban pedig kettő, az előbbenieknél jóval nagyobb: az egyiknek átmérője egy öl volt, a másiké valamivel kisebb.² Amazt, mint felirata tanúsítja, Pruisz János váradi püspök öntette 1478-ban s a székesegyház védasszonyának tiszteletére Mária nevet adott neki; ³ a kisebbiknek koronája alatt körülfutó szalagban a négy evangelista neve volt kiöntve s ezek után e két szó: magister Albertus. Ez kétségkívül a harangöntő mester neve.⁴ Ez utóbbi harangok egyike, de hogy melyik? az meg nem határozható, negyven mázsát nyomott.⁵

A két nyugati toronyból tehát összesen öt harangot ismerünk, de eredetileg ezekben is több lehetett, s míg a keleti két torony állt, kétségkívül azok sem voltak harangok nélkül. Ezekről azonban semmi tudósításunk eddigelé; de bizonyos, hogy a középkorban többet harangoztak, mint napjainkban, a harangok is számosabbak valának: azért találjuk az egyházaknál a harangozók egész seregét.⁶

¹ CSÁNKI D: *Első Mátyás udvara. Századok.* 1883. évf. 569. s köv. ll.

² «In hac (turri) sunt tres campanæ; duæ mediocres, tertia vero minor. In altera turri . . . habentur . . . duæ campanæ maiores: una est unius cubiti seu orgiæ lata, altera paulo minor.» 1600-iki váradi leltár i. h.

³ *E munka I. kötete* 314. l.

⁴ *Miskolczy I.* tudósítása, ki csak ezen egyik toronyban fordult meg; a másik torony harangjairól nem is ír. Az ő mérése szerint: «Campanæ maioris interior ambitus seu circumferentia lata 18. palmorum et quinque digitorum . . . minoris interior circumferentia 17. palmorum, exterior 23. cum inscriptione: Lucas. Marcus. Mateus. Joannes. magister Albertus.» SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern.* 1804. évf. 89. l.

⁵ SZALÁRDI KRÓNIKÁJA. *Ujabb nemzeti könyvtár. Második folyam.* 34. l. — Ama már elavult közmondás: «Nem úgy korog az orrod, mint a váradi harang» a fentebbi harangok melyikére vonatkozott s tulajdonképen mit jelentett? ma már alig határozható meg; valószínű is, hogy a közmondás eredetileg másképp hangzott.

⁶ *E munka I. kötete* 148. l.

A nagyobb harangok tornyában, tehát az éjszak-nyugatiban, mely inkább a vár közepén, s a főkapuhoz, valamint a tulajdonképeni városhoz is legközelebb emelkedett, — állt az óra, mely, minthogy a nagyobb harangok mellett említették,¹ kétségkívül ütő szerkezettel s a torony külső falán mutató-táblával is birt, amilyen toronyórák már a XV-ik században hazánkban is léteztek. Mikor nyerte székesegyházunk ezen szerelvényét, mely annál költségesebb volt, minthogy kezelése vagy javítása végett, az órák nagy ritkasága miatt, külön mestert kellett tartani vagy messze földről hozatni? adatok hiányában meg nem határozható; de midőn 1487-ben már az esztergomi érseki palotán is találunk órát:² alig lehetséges, hogy legalább ugyanakkor Szent-László váradi egyházának is ne lett volna órája.

A gépies szerkezetű órák előtt, mint mindenütt, ugy kétségkívül Váradon is, napórát használtak, melynek egyik érdekes példánya még ma is látható a zemplénmegyei Gálszécs plebánia-egyházán 1899 (1499) évszámmal.³

I.

«Regestum Vestium Sacerdotalium et infularum, Stolarumque et id genus aliarum, quæ in arce Echied haecenus exstiterunt, iam præsentibus Generosis et Egregys Dnis nimirum Gabriele Pernieszi de Osztophan Sacr. Cæsar. Regiæque Mattis Arcis et Praesidy Echjed Capitaneo supremo, et Joanne Besseneyey delegato Commissario, nec non Reverendo et Clarissimo Viro Dno Joanne Cegledi Pastore Eccliae Echjedien. Præsente item duobus Castellanis inprimis Benedicto Czokniaj, et Sigismundo Possaj; Duceque militum Pedestris ordinis Thoma nimirum Choruasio et Thoma Gebej, Laurentioque literato Theremi Vice Prouisore et alys quibusdam Præsentibus et descriptarum et obsignatarum ordo et numerus sic sequitur. Anno Domini 1615. Prima die Mensis February.

¹ SCHEDIUS L: *Zeitschrift* 1804. évf. 89. l.

² BR. NYÁRY A: *A modenai Hyppolit-codexek. Századok.* 1874. évf. 5. l.

³ CZOBOR B: *Egyházművészeti lap.* 1880. évf. 248. l.

- I. Egy zöld Publikán¹ színő Dalmatika, ki arany fonallal töczöt² és szentek kepei vadnak rajta.³
- II. Egy fekete virágos barsony⁴ Dalmatika vont arany kereszt⁵ rajta.
- III. Ez is azon forma.⁶
- IV. Ismet ezis azon forma kereszt rajta es kepek.⁷

¹ «A publikán színű öltönyök — fejtegeti CZOBOR B. — gyakran előfordulnak a XVI—XVII. századbéli leltárakban. Ezen adatunk egyike a legérdekesebbeknek, mert a «publikán» szín a «zöld» jelzővel kapcsolatosan bizonyítja, hogy az a zöld-színnek volt bizonyos válfaja. Egyébiránt itt meg kell említenünk azt is, hogy mit neveztek e korban *publikán*-nak? A régi leltárak adataiból kivehető, hogy a publikán név alatt madarat értettek. Így Tatay István hagyatékának 1607-ben, január 24-én kelt jegyzékében olvassuk: «Egy skatulyában három gyermeknek való bokréta gyöngyös *publikán toll* az egyikben.» (RADVÁNSZKY, II. köt. 125. l.) Károlyi Kata, losonci Bánffy Istvánné hozományának 1595. február 26-án kelt összeírásában következő ide vágó adatra találunk: «egy fűgő *publikán* formaiu kýnek az mellýeben Safill az kerületiben Rubintok es Gemantok vadnak fl. 150.» (RADVÁNSZKY-nál u. o. 76. lap.) E leírás egy *pendeloque*-ra vonatkozik, mely rubintok- és gyémántokkal körített publikán madarat ábrázolt, mellén saphirkóval; értékét 150 frtra becsülte a jegyzék készítője. SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában (Heidelberg, 1621. 262. lap) a publikán «Pelicanus, Psittacus»-nak van fordítva. Meg kell jegyeznünk, hogy a pelikán madár alatt akkortájt a kajdácot vagy papagályt is értették, melynek, s nem az előbbinek volt zöld színű tolla. Mindezekből kitetszik, hogy a *publikán*-szín, a papagály zöld színét, mely a sárgásba játszik, jelenti.

² Töczöt = tűzött, azaz arany fonállal hímzett.

³ A hímzett szent képek dalmatikánkat az értékesebbek közé emelik. Megjegyezzük, hogy a latinból kölcsönzött s magyarosan írt «dalmatika» szó sokkal jobb, mint a Lonovics által használt «*dolma*» elnevezés, melyet, jobb magyar szó hiányában, többen felkaptak. Inkább tartsuk meg a helyes idegent, mint rossz újat készítsünk!

⁴ E dalmatika fekete virágos bársonyból készült levén, a virágok vagy metszve, vagy benyomatva lehettek rajta. Templomi öltözeinkben kívül különösen az előkelő nők ruhái készültek ilyenmő virágos bársonyszövetből. Károlyi Kata 1595-ben viselt egy fekete nyomtatott és egy vörös virágos nyomtatott bársony szoknyát. (RADVÁNSZKY id. mű. I. köt. 170. lap.)

⁵ A vont aranyra nézve v. ö. *Egyházművészeti lap*. II. 18. l. 23. jegyz. Érdekes adat, mely szerint a mai nap csak casuláink hátán használt keresztidomot a XVII. század elején még a dalmatikákon is alkalmazták. Ezen dalmatikán értékes volt a kereszt, mert vont aranyszálakból hímzett vala.

⁶ Más szóval a II. számú dalmatika párja.

⁷ Szintén aranyfonállal készült kereszt van rajta, s ezen kívül hímzett képek.

V. Egy zöld barsony Dalmatika.⁸

VI. Item egy szederies⁹ barsony Dalmatika Asszonyunk Szűz Maria kepe rajta.¹⁰

VII. Item egy zöld barsony Dalmatika kepek vadnak az aljan.¹¹

VIII. Egy veres viragos¹² Dalmatika kepek vadnak rajta.

IX. Veres viragos Dalmatika kepek vadnak rajta.¹³

X. Veres viragos barsony¹⁴ Dalmatika arany kereszt raita.¹⁵

⁸ Valószínűleg egészen síma bársony dalmatikát kell itt értenünk, mert virágokról, hímzésről nem tesz a leltár készítője említést.

⁹ A szederjes szín tudvalevőleg a kék és vörös bizonyos vegyülete, s így a bíbornak (i. h. 19. lap, 24. sz. jegyzet) egyik neme. Hogy a szederjes szín alatt csakugyan a régi értelemben vett bíbort kell értenünk, kitűnik Zaberdini Horváth Mátyás és testvére Kata, Károlyi Mihályné közt végbement osztály 1579. évi május 26-án kelt leveléből, melynek magyar eredetijét ugyanazon évben a jászói convent fordította latinra. Itt fordul elő a «szederjes athlacz», latin nyelven «*ex athlasio punice coloris*» alakban (v. ö. RADVÁNSZKY, id. mű, II. köt. 45. lap).

¹⁰ Míg az I. számú drága dalmatikáról egyszerűen azt jegyezte meg a leltár szerkesztője, hogy «szentek képei vannak rajta»: addig a szóban levőt már pontosabban körülírja, hogy a bold. Szűz képe van — magától érthetőleg — hímzeve rajta. Érdekes példa a «Patrona Hungariae» kiváló tiszteletére.

¹¹ E síma zöld bársony dalmatika *alján* említ a leltár írója képeket. Alig tarthatnók helyesnek e szövegezést, ha itt — mint fentebb — szentek képeit kellene értenünk, mert példátlanul állana e dalmatika, melyen az illető művész hímzési tételül egyedül az öltöny alját használta volna föl. Nézetünk szerint alig csalódunk, ha e képek alatt a donatorok czimereit sejtjük, melyek az egyházi öltönyök alsó részén szoktak hímzeve előfordulni.

¹² Itt a «vörös viragos» jelző az anyag elhallgatásával, úgy látszik a selyemre vonatkozik, mert ha egyéb kelméből lett volna, a leltár készítője bizonyynyal fölemlíti vala.

¹³ Leírása egészen egyezik a VIII. számúéval s így alighanem párja volt.

¹⁴ A viragos bársonyra v. ö. 4. sz. jegyzetünket.

¹⁵ Ezen arany kereszt valószínűleg hímzett volt, még pedig miután nincs kitéve a «vont» jelző, hihe'ő, hogy — mint az eddigi képekről is sejtjük — az úgynevezett *lemez-hímzés* (*Plattstich, broderie en point-laz*) neméhez tartozott, melynél a kép nem magára a szövetre, hanem egyes durvább vászondarabokra volt hímzeve, melyeket azután aranszálakkal (*Goldjäden*) befoglalva erősítettek a selyem vagy bársony szövetre. A középkorból fennmaradt egyházi öltönyeink műhímzései jobbra ily technikát tárnak elénk. Így az esztergomi főszékesegyház műkincsei között több ily hímzésű casula található. Ez az oka, hogy a szövet elrongyollódása esetén a hímzett vászondarabokat más öltönyre tehették át, s így sokszor mulatszádi, sőt egészen modern szabásu casulákon is középkori hímzéseket találunk.

- XI. Egy fekete barszony arany kereszt raita.¹⁶
 XII. Zöld sima¹⁷ barszony Dalmatika.
 XIII. Egy veres viragos kamuka¹⁸ Dalmatika kereszt vagion rajta.¹⁹
 X4. Item egy veres atlacz²⁰ Dalmatika vont arany kereszt rajta.
 X5. Fekete viragos barszony arany kereszt rajta.
 X6. Egy szek fű szín²¹ viragos barszony Dalmatika vont arani kereszt rajta.
 X7. Mas szek fű szín aranias²² Dalmatika.
 X8. Szederjes²³ sima barszony Dalmatika aranias kepek vadnak rajta.²⁴

¹⁶ Itt szintén külön vászon-lemezre hímzett keresztet kell sejtenuünk, mely aranszálakból levén, nagyobb értéket képviselt.

¹⁷ A «sima» jelző kétségtelenül a 8. sz. jegyzetben adott értékenyre vall. Leltárunk szerkesztője több helyütt nem tette ki e jelzőt, de hogy ezen esetekben díszítés nélküli, sima szövület kell értenünk, mutatja az egyéb körülírások elhagyása, melyek a szövet mintájára (virágos, nyomtatott stb.), vagy pedig a szövet hímzésére vonatkozva, leltárunkban sok helyütt előfordulnak.

¹⁸ A «kamuka» kifejezést illetőleg az i. 19. l. 28. sz. jegyzetere utalunk. Megjegyzendőnek véljük, hogy B. RADVÁNSZKY nézete, mely szerint nehéz virágos selymet (id. mű, I. köt. 172. lap) ért alatta, nem zárja ki magyarázatunkat, mely nyelvészeti adatokra támaszkodva, a selyemszálakat juhteve-szőrrel vegyítve feltételezi. Érdekes azt is tudni, hogy ez egyszínű virágos kamukánál a virágokat a szálak forgatása által idézték elő.

¹⁹ Az anyag elhallgatása, selyemszálakból hímzett keresztre utal.

²⁰ Ezen szövet anyagát eléggé ismerjük ma is. Az XVI—XVII. századokban igen kedvelték s szeltében használták egyházi és házi öltönyökre. Árát illetőleg megjegyezzük, hogy olcsóbb volt ez, mint a bársony és a kamuka. (V. ö. RADVÁNSZKY, id. mű, I. köt. 176. lap: 1620-ban Bécsben egy szoknyára való, 14 rőf barackvirág színű virágos atlasz, rőfjét 4 forint 25 denárba számítván, 59 forint 50 denárba került).

²¹ A «szegfű szín» elnevezés alatt épen úgy, mint a «bíbor» névnel említők, egész sorát lehet értenünk a színárnyalatoknak. Jelen esetben azonban, miután egyházi öltönyökről van szó, melyek csak liturgicus színekben készülhetnek, csupán a tűzes vörös, vagy — az alábbi 31. szám alatt következő — égszínkéket érthetjük alatta. Egyébiránt megjegyezzük, hogy a szekfűszin szövetek igen kedveltek voltak.

²² Valószínűleg aranszálakkal hímzett virágos dalmatikáról van itt szó, melynek anyaga bársony lehetett, s csak azért nem jegyezte föl ezt leltárunk készítője, mert a közvetlen előtte föl sorolt dalmatika szintén bársonyból, még pedig a szóban levővel egyenlő szegfűszin bársonyból készült vala.

²³ V. ö. a főnebbi 9. sz. jegyzetet.

²⁴ Arany hímzetű képei, a főnebb leirt VI. számu, szintén szederjes és hímzett dalmatikánál becsesebbé teszik.

X9. Ismet²⁵ egy viragos vont arañas oltarra valo öltözet.²⁶

20. Egy oltar eleibe valo szederjes tarka öltözet.²⁷

21. Egi sima zöld barsony oltar elejben valo.²⁸

²⁵ Az «ismét» szócska a latin «item» fordítása, mely nem vonatkozik egyébre, mint az elősorolási számra. Ez világosan kitűnik jelen esetben is, mivel ily tárgyú tétel még nem fordult elő eddig leltárunkban.

²⁶ Kinek ne tűnnék föl az «öltözet» kifejezés ezen esetben, midőn nem személyről, de tárgyról, még pedig templomi butorról van szó? Ennek kellő magyarázására fel kell említenünk e korszak uralkodó szokását, mely szerint a lakó szobák és termek falait szőnyegekkel és egyéb drága szövetekkel egészen bevonták, egyszóval *felöltöztették*. Bethlen István fejedelem 1646-ban kelt végrendeletében igen találóan «ház-öltözék»-nek nevezi azon kárpitokat és szöveteket, melyeket örököseinek hagyott (v. ö. RADVÁNSZKY, id. mű, III. köt. 280—286., 290. lapok). A templomok sem képeztek kivételt, sőt talán mondhatjuk, hogy ezek falainak felöltöztetése sokkal régibb, mint a most említett profán szobáké. Nagyobb ünnepek alkalmával a szentély falait, sőt a szentélyszékek hátfalait (*dorsalia*) biblikus képkörökkel beszőtt szőnyegekkel ékesítették. Itt-ott székes-egyházainkban és nagyobb városi templomainkban ma is dívathan van a szentélyszékek és a templom hajójában levő első néhány sor padok térdeplő részét, az ünnepek színei szerint, vörös vagy kék posztóval bevonni. Az oltárt, mint a templom leglényegesebb butorát, nevezetesen annak homloklapját (*tumba*) bizonyos ünnepeken szintén be szokták vonni drága kelmékkel, szőnyegekkel stb., mely szövetek régi magyar leltárainkban — mint jelen esetben is — «oltárra való» vagy «oltár elejben való öltözet» név alatt szoktak előfordulni.

Ezen «öltözetek» a latin leltárakban «*antipendium, tabula*» nevek alatt ismereteseek s mintegy későbbi alakjait képezik azon vert arany s ezüst domborműves tábláknak, melyek drágakövekkel ékítve, nagy kincset képviselnek. Ilyenek vannak még maig a velencei sz. Márk, a milánói sz. Ámbrus-templomokban (u. n. «*Palla d'oro*»-k) s a hajdani baseli dómé, jelenleg a párisi Cluny-muzeum kincsei között őriztetik. Elefántesontból faragott példányokról is szólnak emlékeink. Így pl. a pannonhalmi anyamonostor műkincsei között, melyek II. József császár rendeletére mesés potom áron elárvereztettek, az 1804-ki leltár említ egy ily remek példányt, mely egy öl hosszú és három láb széles volt s a Megváltó élettörténetét ábrázolta faragott műben. Valaha 40,000 forintba becsülték: József császár hivatalos becsüsei pedig 20 forintba! — Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy az «antipendium» latin műkifejezést «oltár-elő» névvel jelöltük eddig nyelvünkön; azt hisszük, a régi körülírás: «oltár elé való öltözet» vagy rövidebben *oltár-öltözet* még ma is zamatosabb magyar kifejezés és inkább ajánlható.

²⁷ Ezen antipendium szederjes és tarka színűnek valószínűleg azért nevezetetik, mert más színű virágokkal van ékítve.

²⁸ Harmadik antipendiumunk leírásánál elhagyja a leltár szerkesztője az «öltözet» kifejezést, mert főnebb már kettőt nevezett meg e régi magyar zamatú műszóval.

22. Ismet egy szederjes viragos kamuka kamsa, cziuklias.²⁹
23. Ismet egy fejer viragos vont arany keresztes kamuka.³⁰
24. Egy oltar elejben valo szederjes vont araniel tarkazott barson.
25. Egy fejer viragos kamuka galleros³¹ czafrangos³² kamsa.
26. Mas azon forma.³³
27. Item egy viragos fejer kamuka kin giöngiös feszölet³⁴ vagion.³⁵

²⁹ E «csuklyás kámza» alatt nem érthetünk egyebet a mai pluviale-nál. A ki egyszer az egyházi paramentumok fejlődését ismeri, tudni fogja, hogy a pluviale — mint neve is gyaníttatja — nem volt más, mint egyházi esőköpeny. Nevezetesen azon functiók alkalmával, melyek Isten szabad ege alatt mennék ma is végbe (u. m. temetés, körmenetek, harang-, kereszt-, búza- és tűzszentelés stb.) használta a pap a csuklyával ellátott pluvialét. Hova lett a csuklya azóta ezen öltönyeinkről? Amint kiment a divatból a csuklya felhuzása a pap fejére, hogy azt szélről és esőtől óvja, az értelmetlen egyházi öltönykészítők a csuklyát lebecsülték a pluviale közepén, a pap derekán alul egy, formájából egészen kivetkőztetett pajzs idomában, s hogy még kevésbé legyen érthetővé ősi rendeltetése, csúcsára egy rengeteg bojtot akasztottak! Ki ismer ma a palástokban a régi csuklyás pluviale-kra? Pedig ily régi idomu példányok még maig vannak a külföldi székesegyházak kincstáraiban. Így pl. szépek és nagyérdükiek a danzigi Mária-egyház hasonló műdarabjai (v. ö. HINZ, die Schatzkammer der Marien-Kirche zu Danzig, 1870., V—VI. táb. és 28. lap), melyek már nem tették ugyan az esőköpeny szolgáltatait, de azért a csuklya idoma eredeti alakjában fordul rajtok elő, bár szabásuknál fogva már nem húzhatók föl a fejre. A ma is használatban levő pluvialeknál a céltalan pajzsot mellőznünk, s helyette legalább historiai reminiscencia gyanánt a csuklya idomra szabott szövetet régi helyére vissza kellene helyoznunk.

³⁰ Szintén csuklyás palást, de már nem egyszerű, hanem virágos kamukából és vont aranykeresztel ékítve, a drágább öltönyök közül való.

³¹ Hogy e «galléros» kámza szintén pluviale, kétségtelen. A csuklya helyett már annak gallér idomu utódját ismerteti meg velünk a leltár készítője, mert a rajta elő nem forduló csuklyát meg sem említve, egyszerűen «gallérosnak» nevezi.

³² A «czafrang» alatt a mai rojtokat értjük. A pluvialek csuklya idomra vágott szövetének szélén már a középkorban használtak drága arany- és selyem-rojtokat.

³³ Nem párja ugyan, de a 25. számhoz hasonló pluviale.

³⁴ Giöngiös feszölet = gyöngyökkel himzett feszület.

³⁵ Ugy látszik fölösleges szó. A feszület vagy a főnebb (15. sz. jegyzet) említett alakban, t. i.: vászonlapra hímezve, más szövetre nem alkalmazva lehetett; vagy ha a «vagon» szó a leltárban ismételten előforduló «rajta» szócskával volna kiegészítendő (?), akkor csakis galléros pluvialét érthetnénk itt, mert a főnebb 25. és 26. számok alatt azokról volt szó.

28. Egy Szek fű szín Dalmatika keskeny arany prem³⁶ rajta.
29. Egi oltar elejben valo fejer ornamentum.³⁷
30. Vgian oltar elejben valo atlacz.
31. Egi egh szín³⁸ atlacz kamsa.
32. Egi fejer kamuka kamsa.
33. Egi zöld barsony Dalmatika kin vont arany kereszt vagion.
34. Egi fejer Dalmatika vont arany kereszt rajta.
35. Egi kek³⁹ barsony Dalmatika vont arany kereszt rajta.
36. Ismet egi fejer kamuka mente.⁴⁰
37. Ismet egy czonka uyu⁴¹ kamuka mente.⁴²
38. Egi fejer viragos kamsa.
39. Egi zöld Dalmatika, kamuka, arany kereszt rajta.
40. Egy veres viragos barson Dalmatika arantias feszölet⁴³ rajta.
41. Item egy Dalmatika arantias viragos veres barsony.
42. Egi oltar elejben valo fejer arantias kamuka.

³⁶ Arany prém = arany paszománt. Igen sokszor előfordul a leltárakban.

³⁷ Az «ornamentum» szó a magyar «öltözet» helyett áll itt, mintegy ezen szövevek rendeltetését, mely az oltár díszítésére czélzó, fejezve ki általa.

³⁸ Az égszín = világos-kék. Ezen színű egyházi paramentumok és öltönyök a bold. Szűz (Regina Cœli) ünnepein használtattak a középkorban. (V. ö. BOCK, Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters. 1859—1872. II. köt. 252. lap.)

³⁹ Itt a «kék» szín alatt, a szigoruan liturgicus viola-színűek helyett, abusus gyanánt ma is szélitiben használt közönséges sötét-kéket kell értenünk, melynek szaporítása újabb megrendelések alkalmából, épen nem helyeselhető.

⁴⁰ Kérdezhetné valaki, hogyan kerül elő az egyházi öltönyök közt a *mente*? Igen egyszerűen. A díszmentéket egyes ünnepélyek alkalmával, mint pl. körmeneteknél, nemcsak a középkorban és a későbbi XVI—XVII. századokban használták, de még ma is némely városi plébániatemplomok- és székesegyházaknál használják. Így pl. a Székesfehérvártról az úrnap körmenet alkalmával hat ifju, magyar öltönyben és a templomban e czélra őrzött egyforma szabásu fehér prémes, arany sujtásos vörös színű mentében veszi két oldalt a baldachint körül, kezökben égő gertyával. Ily rendeltetésűek lehettek a leltárunkban előforduló menték is.

⁴¹ *Czonka uyu* = csonka ujj, oly mente, melynek ujjá vagy szabásánál rövid, vagy pedig idő viszontagságai folytán csonka volt.

⁴² E másik mente úgy látszik szintén fehér volt, mint az előbbi, mert különben színéről is tett volna említést a leltár írója.

⁴³ Aranynyal himzett feszülettel díszített dalmatika, mint a X. számú bársony; lehet hogy épen annak párja, mert az is veres virágos bársony szövetből készült volt.

43. Egi fejer vont ezüst⁴⁴ czemölete.⁴⁵
44. Egý veres viragos czemölet⁴⁶ oltar elejben valo.
45. Egý viragos atlacz kamsa.⁴⁷
46. Ismet egy fekete atlacz mente.⁴⁸
47. Egi zöld barsony mente.⁴⁹
48. Egi zöld barsony oltar elejben valo.
49. Egý oltar elejben valo veres atlacz.
50. Egý fejer kamuka mente.⁵⁰
51. Item egi zöld kamuka Dalmatika arany kereszt rajta.
52. Ismet egi Narancz színö⁵¹ barsony, cziuklias papi öltözö.⁵²

⁴⁴ A vont ezüstről már a nagy-kállai kincsek közt megemlékeztünk (*Egyházművészeti lap* II. 18. l. 23. j.). B. Radvánszky a vont ezüstöt 1579-ben találta először említve, Horváth Gáspár ezüst és arany marhái között (v. ö. id. mű I. köt. 167. lap), melyeket Thaly Kálmán közölt, nevezetesen a 8-ik ládában létező utolsó tárgy gyanánt említették: «*Item egi darab vont ezüst tabit*» (id. mű, II. köt. 32. lap). A vont ezüst kelme ára közel állott a drága vont aranyéhoz. 1612-ben Thurzó Borbála részére Bécsben röfjét szoknyára valónak 23 frtért vásárolták, s így a 18³/₄ röf, nem kevesebb mint 428 frt és 70 denárba került (u. o. 151. lap).

⁴⁵ A «*czemölet*» vagy «*tsemelet*» régi leltáraink szerint a kamuka egy neme, melyben a teveször túlnyomó s a selyem kevés, mely okból pl. az 1627-iki árszabás a csömölyét-et az olcsó selyem szövetek közt sorolja fel (v. ö. Magyar Tört. Tár. 18. köt. 209. lap). Már volt alkalmunk említeni (19. lap, 28. sz. jegyzet), hogy mai nap is némely vidéken a régi «csemelet» néven ismerik az ily kevert teveször- és selyemből szőtt kelméket. Leltárunk e tétele alatt szintén oltár elé való, vont ezüsttel ékített csemelet-szövetű öltözetet kell értenünk.

⁴⁶ E csemelet virágai a szálak forgatása által jöttek létre.

⁴⁷ A «*kámzsa*» szó alatt kétségtelenül a csuklyás-palást, vagyis a mai pluviale értendő. A csuklyáról azért nem teszen említést külön a leltár készítője, mert a «*kámzsa*» elnevezés magában foglalja annak lényegét, a csuklyát. Hasonló név alatt alább is több ízben említették ezen egyházi öltönyt (v. ö. 67., 68., 69., 71. stb. tételeket): míg fönnebb, ha palásznak neveztetett, mindig hozzá tette az író, hogy *csuklyás*; vagy pedig (alább a 2. ládában található öltözetek közt fordul elő a 3. sz. a.) egyszerűen fölemlíti, hogy «*Palast, kin kamsa* (azaz csuklya) *is vagion*».

⁴⁸ Leltárunk harmadik mentéje. Fekete színben az első.

⁴⁹ A negyedik mente. Zöld színben az első.

⁵⁰ Ötödik mente. Fehér-színű már fordult elő főnebb (36. sz. alatt).

⁵¹ A narancs- (másképp aranyárga) színű egyházi öltönyökre nézve megjegyzendő, hogy mint az arany-szín helyettesítői, bármily liturgicus színű öltönyt helyett használtak voltak s napjainkban is meg van e kivétel engedve a szegényebb templomoknak és hittérítőknek.

⁵² «A csuklyás papi öltözet» alatt kétségtelenül pluvialét kell értenünk.

53. Egy veres viragos papi öltöző barsony.
54. Araniás fejer kamuka.
55. Egy Narancz szino barsony Dalmatika.
56. Egy fejer kamuka Dalmatika vont arani kereszt rajta.
57. Egy veres viragos kamuka.
58. Item egy fejer kamuka Dalmatika, vont arani kereszt rajta.
59. Ismet egy fejer viragos Dalmatika, kamuka.
60. Egy veres viragos barsony oltar elejben valo.
61. Egi Sarga viragos vont arani Dalmatika arani kereszt es aranias boglarkak⁵³ vadnak raita.
62. Fejer kamuka Dalmatika arany kereszt raita.
63. Egy fejer kamuka viragos Dalmatika.
64. Egy viragos Tabit⁵⁴ oltar elejben valo.
65. Ismet egy veres oltar elejben valo keskeny barsony.
66. Ismet egi kek kamuka Dalmatika kin vont arany kereszt vagion.
67. Egi Zöld atlacz kamsa aranias.⁵⁵
68. Egi fejer kamuka kamsa.
69. Egi test szín⁵⁶ kamsa aranias.

⁵³ A boglárkák alatt a dalmatikák aranyozott, ezüst- vagy más érclemezekből készült díszes gombocskáit értjük, melyek a középkorban s a XVI. és XVII. századokban is elő szoktak fordulni a dalmatikán. (V. ö. Bock, id. mű, II. köt. 100. lap, VII. táb. I.). Ezen, néha igen csinos művezetű áttört boglárkhoz erősítették a díszes bojtokat.

⁵⁴ A «*tabit*» B. Radvánszky szerint a szövet egy neme volt, melyet profán ruhák anyagául is használtak. (V. ö. id. mű, I. köt. 179. lap), Szenczi Molnár Albert szótárának főnebb (1. sz. jegyzet) hivatolt kiadásában magyarázatát nem találjuk; de a Czuczor-Fogarasi-féle szótárban (VI. köt., 5. lap) következő felvilágosítást nyerünk felőle: «Tábit, habos selyem szövet. Párizspápainál: *sericum undulatum*. Szabó Dávidnál: *habos csemele*. Elavult s idegen eredetű szó. Faludinál: *tábat*. Francziául: *tapis*. Heyse szerint: *Gewässerter Doppeltaffet*, Silbermohr, a persa *utabi* szóból, mely szerinte annyi mint *Kostbarer Seidenstoff*».

⁵⁵ Ezen, zöld atlaszból készült kámza, mint főnebb (47. sz. jegyzet) megjegyeztük, nem más, mint csuklyás pluviale.

⁵⁶ A «*test-szín*»-re már nem mondhatjuk azt, hogy a liturgicus szabályoknak megfelelő. Abusus volt azok használata épen úgy, mint ma néhol a kolduló szerzetesek és falusi templomok egyházi öltöneyei között a rikitőbnnál rikitőbb színű, összevissza zagyvált miseruhák és egyéb egyházi ruhák, melyeket kritika nélkül elfogadnak a lelkészek és az egyház csak a szegénység czímen tűri használatukat.

70. Viragos aránias kek atlacz.⁵⁷
71. Fejer aránias kamuka kamsa.
72. Aránias veres viragos barsony.⁵⁸
73. Egy veres viragos kamsa.
74. Fejer vont ezüstös⁵⁹ oltar elejben valo.
75. Egy veres atlacz oltar elejben valo.
76. Egy fejer viragos kamuka oltar elejben valo.
77. Egy fejer oltar elejben valo aránias kamuka.
78. Ismet egy veres viragos aránias barsony, fekete barsony kereszt raita.⁶⁰
79. Sarga⁶¹ viragos vont arany Dalmatika.
80. Fejer kamuka aránias virágos, oltar elejben való.
81. Egy fekete aránias barsony kamsa.
82. Egy viragos vont arany Dalmatika.
83. Veres kamuka Dalmatika.
84. Fejer kamuka Dalmatika arany keresztos.
85. Egy oltar elejben valo fejer aránias kamuka.
86. Veres atlacz sima⁶² Dalmatika, arany feszület⁶³ rajta.

Az Masodik ladaban az kik vadnak.

1. Egy veres vont arany Dalmatika, vont arany kereszt raita.
2. Egy fejer viragos vont arany mente.
3. Ismet egy emelt virago¹ vont arany Palast, kin kamsa is vagion.

⁵⁷ T. i. kámzsa, mert az előtte és utána való darab szintén kámzsa.

⁵⁸ Ez is kámzsa, azaz csuklyás pluviale.

⁵⁹ A «vont ezüst» (v. ö. 44. sz. jegyzet) ezúttal fordul elő másodsor leltárunkban, s most is oltár elé való öltözet említettik e drága szövetből.

⁶⁰ Fekete bársony kereszttel díszített szövetünk szintén oltár elé való öltözet.

⁶¹ Sárga (t. i. színű selyem) virágos alapon, vont arany szövetű dalmatikáról van itt szó.

⁶² A «sima» kifejezés jelenti, hogy a veres atlasz nem volt virágokkal beszőve.

⁶³ Az «arany feszület» alatt nyilván aranszálakkal vászonlapra hímzett s csak azután a veres színű sima atlasz szövetű dalmatikára felvarrott ékességet kell értenünk, miként azt már fönebb (15. sz. jegyzet) említettük.

¹ Az «emelt virágu» kifejezés alatt a magas, domborhímzést érthette leltárunk írója és így e vont arany pluviale egyike lehetett a legjelesebb műdara-

4. Egy szederjes aranyas barsony czonka uyu mente.
5. Item egy fejer viragos vont aranyas kamuka, arany kereszt raita.
6. Azon forma vont arany keresztos.
7. Egy vont arany cziuklias Palast igen draga marha.²
8. Egy veres viragos barsony Dalmatika.
9. Ismet egy emelt virago vont arany Dalmatika, igen szep.
10. Egy viragos aranyas fejer kamuka mente.
11. Ismet egy oltar elejben való veres viragos aranyas barsony.
12. Item egy kekkel tündöklő³ vont arany Dalmatika, neholt gjöngiös.⁴
13. Egy veres viragos vont arany mente, emelt virago szep.⁵
14. Egy zöld barsony Palast, cziuklias.
15. Egy szederjes sima barsony Dalmatika, vont arany kereszt rajta.
16. Egy kek feketeuel⁶ es vont arannial valo Dalmatika.
17. Fejer viragos kamuka, oltár elejben valo.
18. Egy veres viragos aranyas barsony mente.
19. Egy veres viragos aranyas kamuka Palast, cziuklias.
20. Ismet egy veres feketeuel tündöklő⁷ barsony mente.
21. Item egy veres viragos aranyas mente ki igen szep.

boknak. Emelt virágu palástról emlékezik még a leltár írója alább, a harmadik ladában felsorolt tárgyak közt, 18. sz. alatt.

² A «*marha*» szó tősgyökeres régi magyar kifejezés, itt ma megfelel neki a «jószág».

³ «*Tündöklő*»-nek a régi leltárak azon szövegetek nevezik, melyek a világosság felé fordítva, bizonyos szint játszottak (v. ö. b. RADVÁNSZKY, «Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században», I. köt. 172. lap). Jelen esetben vont arany dalmatikánk *kék színbe* játszott, s ezért mondja leltárunk, hogy «*kekkel tündöklő*».

⁴ Itt-ott gyöngyökkel kivarrrva. Ellentétben a «*gyöngyös feszület*» és hasonló kitételekkel, melyek apró gyöngyszemekből hímzett műdarabok voltak: míg e leírás csupán a szórványosan alkalmazott gyöngyöket jelenti.

⁵ Egyike lehetett a leltár legszebb műdarabjainak, mely okból a «*szép*» jelzőt nem hagyta el az író.

⁶ «*Kék feketeuel*» = kékbe játszó feketével, azaz oly kékbe játszó fekete színű dalmatika, mely vont arannyal ékitve a gyászszertartásoknál használtatott.

⁷ Fekete színbe játszó vörös bársonymente.

22. Egy veres feketeuel tündöklő⁸ barsony mente.
23. Egy veres viragos barsony Dalmatika vont aranykeresztes es gjöngiös.
24. Oltar elejben valo fejer vont arany öltözet.
25. Egy kek viragos vont arany kamuka,⁹ kek gjöngiös feszölet raita.
26. Egy oltar elejben valo lepedő,¹⁰ kinek az széle aranyas.¹¹
27. Veres aranyas barsony Palast.¹²
28. Egy kek, feketeuel és vont arannial tündöklő Dalmatika, arany keresztes.
29. Egy oltar elejben valo vont aranyas Perem.¹³
30. Egy darab töczöt vont arany, Dalmatikara valo Perem.¹⁴
31. Egy oltar elejben valo öltözet, kinek az ket resze¹⁵ fejer viragos vont arany, veres viragos vont arany.¹⁶
32. Egy veres viragos barsony mente cziuklias.¹⁷
33. Egy veres viragos vont arany Dalmatika, kin feszölet vagion.

⁸ A 20. számuval egyező leírás miatt, ennek párja lehetett.

⁹ T. i. oltár elé való öltözet, mint a 24. szám alatt említettik.

¹⁰ A *«lepedő»* kitétel alatt a fehér oltár-abroszt kell értenünk. Mindkét elnevezésnek megvan a maga jogosultsága. Lepedőnek nevezhető, mert a Krisztus urunk koporsójában eltemetésekör használt gyolcskendőket (*linteamenta*) jelképezi; de abrosznak is mondható, mert az utolsó vacsora emlékére alapított mennyei eledel consecratiója megy végbe fölötté, mint az Úr asztalán.

¹¹ «Széle aranyos» = vont arannyal szegélyezett.

¹² E palástinál nem említettik a kámzsa, vagy csuklya, ennél fogva valószínűleg ha volt rajta egykor, bizonyára leveszett róla. Leltárunk lelkiismeretes írója figyelmét az ily apróságok sem kerülték ki.

¹³ Itt — tekintettel a közvetlen utána, 30. sz. alatt leírt tárgyra — nyilván csak az oltár-öltözet keretétől szolgáló *vont aranyos prémet*, más szóval paszomántot lehet értenünk.

¹⁴ A dalmatikára való tűzött (= hímzett) vont arany prém, a 29. sz. tárggyal együtt már anyagánál fogva értéket képviselhetett, de sőt jelen esetben művészi bece is volt, mert hímzett vala.

¹⁵ Egyike az érdekesebb adatoknak. Az oltár-öltözet *«két része»* alatt e paramentum elő- és hátlapját érthetjük, melyek más színűek lévén, az ünnepek szerint megfordítható volt.

¹⁶ Nevezetesen az egyik fehér viragos vont arany, a másik veres hasonló drága kelméből készült. Ma a szegényebb templomok oltárvánkosai ily szerkezetűek s az ünnepek színei szerint forgathatók.

¹⁷ E «csuklyás» bársonymente rendeltetése ismeretlen előttünk.

34. Igen szep tarka barka,¹⁸ fejerrel, zöldel tündöklö¹⁹ barsony mente.
35. Egy kek sima barsony Palast cziuklias, kin vont arani kereszt vagion.
36. Egy niakra valo²⁰ es mise mondo ruhahoz²¹ szederjes barsony, giöngjös ezüstös, aranias,²² kiben egy kő is vagion.

¹⁸ A kevert színekre találó, ismeretes kifejezés.

¹⁹ Mint főnebb (86. lap) a 3. számú jegyzetben említettük, csak hogy e barsony mente fehér és zöld színt játszott, ha a világosság felé fordították.

²⁰ A «nyakra való» a «humerales»-ra találóbb kifejezés, mint az újabban felkapott «vállkendő», mert nem annyira a pap vállait, mint inkább nyakát van hivatva befödni a humerale. A ki az egyházi öltönyök liturgikus fejlődését ismeri, tudni fogja, hogy eredetileg a pap, a fejére húzott kámszát vonta be vele és csak az «introitus» elmondása után eresztette azt le vállaira. E szokás ma már csak a kámszás szerzeteseinél maradt fön. Ezek közt is csak a karmeliták és dominikánusok lépnek ki felhúzott kámszával az oltár elé.

²¹ A casulát «*misemondó ruhá*»-nak nevezi leltárunk. E tétel kétségtelen bizonyíték arra, hogy a leltárunkban felsorolt nagyszámú dalmatikákat nem ismerte félre és nevezte meg hibásan az inventarium írója casula helyett, hanem az csesdi vár egyházi műkincsei, valóban ritka gazdagságu templomi paramentumokból állottak, melyek közül, leltárunk készülte előtt, a casulákat, valamint több más tárgyakat is eleve széthordották.

²² Szederjes barsonyunk egy casulához és humeraléhoz való szövet volt; ez utóbbi nem más, mint a «*parura*», vagyis szegély (v. ö. Egyházművészeti lap I. köt. 252. lap), mely arany- és ezüstsálakkal, gyöngyökkel ékitve, díszül szolgált. Nem kevésbé érdekes, hogy e parurát kő is díszítette. Hasonló humeralék a középkorban nagy számmal voltak, melyek emlékét az inventariumok tartották fön. Csak néhány adatot sorolunk itt föl. A budavári plébánia-templom kincsei közt, melyeket 1626-ban Pozsonyból visszaadtak, említetnek: «*Sex Hummeralia gemmata itidem cum telis. Quatuor Humeralia simpliciter gemmata sine telis*» (Győri tört. és régészeti füzetek, III. köt. 91. l.); ugyancsak a budavári u. n. Magdolna-templom kincseinek 1526. évi leltárában «*Item zwo Leissten auf zway Humeral sein baid mit perlen gehefft, di ain Leissten hat ettlich Stain, werden nit für guet geacht*» (PODHRACZKY, Hist. diplom. urbis Budens. et Pesth. II. köt. 699. lap, a m. n. muzeum kéziratgyűjteményében). A XV. századból, a pozsonyi dóm 1425. évi inventariumának következő adatát idézzük: «*humerales similitur de perulis* (igy) = perlis» (v. ö. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale; Wien, II. Jahrg., 1857, 152. lap). Igen érdekes adalékokat tartalmaz a londoni sz. Pál-templom inventariuma, melyből csak kettőt idézzük: «*Item, amictus breudatus de auro puro, cum rotellis, et amatistis et perlis. Item amictus cum parura de rubeo saneto breudato cum imaginibus.*» (V. ö. BOURASSÉ, Dictionnaire d'archéologie sacrée. MIGNE kiadásában, Paris, 1862, I. köt. 202. lap.)

37. Egy veres viragos Dalmatika aranjas feszülető.
38. Item egy veres aranyas barsony emelt virago igen szep Palast,²³ kinek az ket szeli töczöt vont arany,²⁴ és az kam-saian egy üvegh gomb²⁵ vagion, mas aranyas gombal.
39. Egy veres viragos barsony Dalmatika feszületes.
40. Egy fejer viragos kamuka Dalmatika arany kereszt raita stolaiaual¹ eggiöt.
41. Ismet egy sarga viragos vont arany² Dalmatika, veres aranyas barsony kereszt³ raita.
42. Egy fejer viragos aranjas Dalmatika kin aranyas feszület⁴ vagion.
43. Egy oltar elejben valo fejer viragos vont arany öltözet.
44. Egy veres viragos kamuka oltar elejben valo.
45. Egy Alba⁵ az kinek az ket vege⁶ és az vya vont aranjas.⁷

²³ Ezen emelt virágos, vörös aranyos bársony (pluviale) az ecsedi paramentumok közt kiváló helyet foglalhatott el, mert a leltár írója «igen szép»-nek nevezi.

²⁴ Pluvialékn széle, pereme nem egyszerűen vont arannyal, de vont arany hímzéssel volt ékítve.

²⁵ A kámszán levő üveg (valószínűleg kristály) gomb (*pomellum*) gyakran előfordul a középkori pluvialékon, a mai bojtt helyett; sőt a dalmatikákon is a bojtt felső szálainak összetartása céljából. (V. ö. Bock, Geschichte der liturgischen Gewänder der Mittelalters, II. köt. 100 lap; VII. táb. fig. 1.)

¹ Az első «stóla», mely inventariumunkban előjön. Ez esetben nem casulához tartozó, de egy kamuka dalmatikához való stóla. Leltárunk ezen adata a mellett bizonyít, hogy hajdanta szintén voltak a dalmatikákhoz stólák, de ezek — mint kisebb tárgyak — többnyire elvesztek.

² E sárga virágos vont arany dalmatika az egyházi szabványok értelmében, minden liturgikus szín helyett használható volt. (V. ö. 84. lap, 56. sz. jegyzet.)

³ A veres aranyos bársony kereszt, mint betét, előfordul ugyan a régi dalmatikákon és casulákon, de ma mint össze nem tartozó színek együtt alkalmazása tilos.

⁴ Ismét egy dalmatika, melyen nemcsak kereszt, de feszület, azaz Megváltónk a kereszten volt hímézve.

⁵ Leltárunk első albája. Ujrolag fölemlítjük itt, hogy inkább tartsuk meg az idegen eredetű, «alba» szót, mintsem az egyházi öltönyökre kevésbé illő «miseing»-et használjunk.

⁶ Két «vége» alatt csakis a nyak számára metszett nyílást és alsó körszélét lehet értenünk.

⁷ Valamint alul és fölül, úgy az ujjain is vont arany díszítés a «parurára» emlékeztet. (V. ö. fönnebb 88. lap, 22. sz. jegyzet.)

46. Ismet egy veres, zöldel tündöklő arancias Palast; cziuklias
47. Ismet egy viragos arancias Dalmatika, kin arancias töczöt
feszölet⁸ vagion.
48. Igen szep veres viragos vont aranjas mente.
49. Zöld sima barsony czuklias Palast.
50. Egy szekfü szín⁹ viragos barsony czuklias.
51. Egy szederjes sima barsony Dalmatika, arany keresztes.
52. Egy zöld viragos vont arany Dalmatika, kin arancias töczöt
kereszt vagion.
53. Egy darab oltar elejben valo veres vont arany öltözet.
54. Egy fejer viragos kamuka cziuklias.
55. Egy arancias tarka barka¹⁰ Palast.
56. Ismet egy veres viragos vont arany oltar elejben valo öltözet.
57. Egy giöngiös niakra valo.¹¹
58. Egy szederjes viragos vont arany Palast kin ket gomb¹² vagion.
59. Egy niakra valo giöngiös zöld barsony.¹³
60. Mas szinten oljan.¹⁴
61. Egy zöld viragos vont arany Dalmatika, arany keresztes.
62. Egi zöld viragos barsony Dalmatika arancias feszölető.
63. Egy veres viragos barson Dalmatika arancias feszölető.
64. Oltar elejben valo szek fü szín arancias barsony ornamentum.
65. Egy tarka barka arancias Dalmatika kin szederjes feszölet¹⁵
vagion.
66. Egy Alba kinek az szeli arancias.¹⁶

⁸ Ismét aranyszálakkal hímzett feszülettel ékesített dalmatika, mint fönebb a 42. sz. alatt leírt példány.

⁹ T. i. palást, mint az előtte, 49. sz. alatt meghatározott pluviale, erre utal a «cziuklias» kitétel is.

¹⁰ E palást szövete hasonló lehetett a 2-ik ladában 34. sz. alatt felsorolt (v. ö. 88. lap) mentéhez, melyet a leltár írója szintén «tarka-barka» névvel jelölt.

¹¹ Hasonló humeraleről fönebb (v. ö. 88. lap, 36. sz.) emlékezett a leltár.

¹² E gombok magyarázatát már fönebb (89. lap, 25. sz. jegyzet) adtuk.

¹³ Ismét humerale, zöld bársonyra hímzett gyöngyös parurával.

¹⁴ Párja az 59-ik számúnak.

¹⁵ Miután itt arany hímzésről említés nem tétetik, valószínű, hogy e feszület puszta szederjes színű selyemszálakból volt készítve.

¹⁶ A fönebbi 45. sz. alatt hasonló albáról emlékezik a leltár, de az vont arannyal volt ékítve.

67. Ismet egy zöld viragos Dalmatika, vont arany keresztes.
68. Egy szegh fű szín atlacz,¹⁷ kin töczöt aranyas kereszt vagjon.
69. Egy szederjes atlacz niakra valo, kin giöngiös Angial kepek¹⁸ vadnak.
70. Ismet egy veres viragos kamuka Palast.
71. Egy sarga vont, viragos oltar elejben valo ornamentum.
72. Harom giöngiös niakra valok, kikben kövekis¹⁹ vadnak.
73. Egy fejer aranyas viragos giöngjös Dalmatika, feszölet rajta.
74. Item egy zöld viragos Dalmatika, kin aranjas töczöt feszölet vagion.
75. Egy oltar elejben vont aranjas szep öltözet.
76. Egy veres viragos vont arany Dalmatika, igen gazdag.²⁰
77. Negy giöngiös niakra valok szepek
78. Egy aranyas fatiolka.²¹
79. Ismet egy veres viragos aranyas barsony Dalmatika, kin aranyas feszölet vagjon.
80. Egy szep niakra valo barsony, giöngjös aranjas.
81. Egi fejer kamuka niakra valo, giöngjös es köves.²²
82. Egy veres vont arany barsony oltar elejben valo, igen gazdag.
83. Egy veres viragos barsony Dalmatika, kin aranjas töczöt feszölet vagion.
84. Egy veres viragos vont aranyas Palast, kin egy gomb²³ vagion.
85. Egy niakra való, giöngiös.

Az harmadik ladaban az melliek vadnak.

1. Egy zöld aranyas viragos atlacz Dalmatika vont arany kereszt raita.

¹⁷ T. i. dalmatika; erről levén a közvetlen előző szám alatt szó.

¹⁸ Angyalok képeivel ékített humerale. V. ö. a 88. lap, 22. sz. jegyzetben közölt adatokat, melyek a londoni sz. Pál-templomra vonatkoznak. Az ily, különösen gyöngyökkel hímzett képes humeralek a ritkább műdarabok közé tartoztak.

¹⁹ Drága kövekkel ékített humeralékról a budavári Magdolna-templom inventáriuma emlékezik. V. ö. 88. lap, 22. sz. jegyzet.

²⁰ Más szóval: igen értékes műdarab.

²¹ E fátyol rendeltetése valószínűleg az oltáriszentség befödése volt, midőn az a sz. sírra tétetett.

²² A 72. szám alatt felsorolt három humeraléhoz hasonló.

²³ E pluvialén csak egy gomb fordul elő, míg az 58. sz. alattin kettő.

2. Egy oltar körniöl²⁴ valo, aranjas szeel, keskeny szabasu.
3. Egy oltar elejben valo aranjas öltözet.
4. Egy veres oltar elejben valo sima barsony.
5. Egy Narancz szín²⁵ aranjas barsony Dalmatika, aranjas fesző-
let rajta.
6. Ismet egy Palast.
7. Item egy veres arañas barsony Palast.
8. Ismet egy veres dufla tafota töczöt arany Premekkel szep
igen nagy velum²⁶ aki alat Prosuntiot szoktak jarni.
9. Egy sarga emelt, vont arany öltözet, oltar elejben valo.
10. Egy zöld arañas tarka barka Palast.
11. Egy Narancz szín kamuka Palast, belől egh szín²⁷ tafotauaal
bellet.
12. Egy darab zöld barsony oltar elejben valo.
13. Ismet egy darab oltari öltözet, kin aranjas Angial kepek²⁸
vadnak.
14. Egy veres arañas viragos barsoni Palast, kin cziuklia vagion.
15. Egy veres barsony fekete emelt virago Palast.

*Ezekben feliol hol mi stolak, es egjeb niakra valok es oltari
öltözetek vadnak.*²⁹

*Az negyedik ladaban vad ak eggiel mas öltözetek ugimint Stolak
niakra valok, Albak es egiebek. Gradualok pedig numero öt.*³⁰

²⁴ Ezen keskeny aranyos szövetet ünnepek alkalmával az oltár körül füg-
gesztették föl.

²⁵ Narancs színű egyházi öltönyről, az I. lądában levő, 52. sz. alatt felsorolt
pluvialéban emlékezett a leltár írója (l. 83. lap), és alább egy hasonló, de egy-
szerűbb hársony dalmatikáról az 55. sz. alatt.

²⁶ E velum alatt a mai mennyezetet (*umbraculum*) kell értenünk, mert
ilyet körmeneteknél (mint a leltár nevezi: «*prosuntiót jární*») már a XVII. szá-
zadban használtak volt.

²⁷ Égszín kék.

²⁸ Ezen antipendium leltárunkban az egyetlen, mely képekkel volt ékesítve,
még pedig jelen leírás értelmében, e képek aranyszálakkal himezetek voltak.

²⁹ Itt cumulatív számítja elő a leltár írója, a valószínűleg kevésbbé értékes
vagy silányabb fentartású stólákat, humeralékat és antipendiumokat.

³⁰ A negyedik lada tartalma szintén cumulatív van elősorolva. Itt meg
kell jegyeznünk, hogy a leltár címében határozottan említett «*infulák*» valószínű-
leg itt a negyedik lądában lehettek elhelyezve az «*egyebek*» közt, mert az egész

*Item egy kis Záros ladaban vagion tizen egy rez kelyk*³¹ *arantiasok*
*Es egy öreg h rez keljnek az laba*³² *arantias.*

*Ismet tizen niolez rez tanierok*³³ *arantiasok.*

Gabriel Perneszy Capitaneus Echidiensis m. p.

Ezek hogi igi legienek enis Cegletj János m. p. tulajdon kezem irasommal es peczietemmel megh erősitem.

Item, qui subra J. Cegleti.

Ozokniai Benedek ecclí fő porcolab m. p.

Sigismondus Possaj Supremus Castellanus arcis ecedensis, m. p.
(Mindannyi aláírás mellett ép pecsétek.)

Külsején a levéltári jegy: N° 6° Fas. 151.; vörössel pedig: Fasc. Z. N° 220 s ezen irat czim: † Anno 1615: Tertia die Mensis Febr. Echedj Varabol, kiutetett paramentomoknak, es egyéb Egyházi Ornamentomoknak Registroma: etc: Áll összevarrott 3 ívből (6 levél), melyből 1 levél tiszta. — MAJLÁTH BÉLA. » *Egyházművészeti lap.* II. 105. l.

II.

«Paramentorum eorum Catalogus, quæ incertum, ad quam olim Ecclesiam pertinuerint.

1. Antipendium ex viridi holoserico, cum subductura subrufa. — — Utitur eo Capella suæ Maiestatis *Cassoviæ*.

inventariumban külön megnevezve nem fordulnak elő. Ugyanitt őriztetett az 5 graduale is.

³¹ Az érczből készült egyházi paramentumok közül mindössze tizenegy rézből készült aranyozott kehelyről emlékezik a leltár, bizonyosságul annak, hogy a roppant kincset képező egyházi öltönyökhöz méltó arany és ezüst edényeket már előbb elszállították a várból.

³² Leltárunk pontossága mellett szól e tétel, mert a nem teljesen, de csak lábán (talpán) aranyos réz kelyhet, lelkiismeretes jegyzőnk nem számította a többi tizenegy, egészen aranyos réz kehelyhez.

³³ Az itt felsorolt aranyozott réz tányérok alatt vagy a kelyhekhez való patenákat, vagy pedig ezekkel vegyest azon középkori kisebb-nagyobb réztálatokat kell értenünk, melyek biblikus tárgyú és symbolikus domborképeket (a bűnbeesés, a kanaani szőlőfürt, angyali üdvözet, sz. György vitéz, kicsinyeit vérrel tápláló pelikán, oroszánt fojtogató Sámson stb.), valamint rejtélyesnek látszó feliratokat ábrázolnak. E réztálatokról behatóan értekezett dr. RÓMER FLÓRIS, *Archæologiai közlemények.* III. köt. 129—138. lap.

2. Antipendium ex viridi holoserico lacerum, cum lacera subductura. — — Est in Ecclesia pagi *Sebesiensis* Domini Generalis.

3. Antipendium simplex variorum colorum, ad rubrum magis inclinans, cum alba subductura. — — In Ecclesia pagi *Ossiko* Domini Generalis.

4. Antipend. ex holoserico rubro, vetus, scuta aurata habens intexta per totum, cum suffultura nigra. — — In Ecclesia pagi *Sebes* Dni. Generalis.

5. Antipend. ex serico rubro, refertum floribus et scutulis ex auratis filis, presso et elevato opere textis, cum alba suffultura. — — In Capella Regia *Cassovia*.

6. Antipend. ex holoserico rubro, cum grandibus scutis ex auratis filis, textis opere presso et elevato, cum subductura sub-rufa. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

7. Antipend. ex rubro holoserico cum alba subductura. — — In pago *Bartosfalva* dni. Generalis.

8. Antipend. ex holoserico rubro, opere presso et elevato textum, ex auratis filis, cum subductura cærulea. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

9. Antipend. attritum ex holoserico variorum colorum, cum octo tabulis et suffultura cærulea. — — In pago *Wisk* Dni. Generalis.

10. Antipend. longum ex frustis holoserici cinerei coloris et frustis materiæ textæ, ex auratis filis, presso et elevato opere, cum subductura rufa. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

11. Antipend. album ex damascena, cum intertextis scutis ex viridi serico et auratis filis, detritum, cum rubea subductura. — — In Sacello Regio *Cassovia*.

12. Antipend. album ex damascena, cui intertexta sunt magna scuta ex auratis filis per totum, cum suffultura rufa. — — In Regio Sacello *Cassovia*.

13. Antipend. album ex damascena, scutulata auratis filis cum rufa subductura. — — In *Szécsény* claustro Franciscanorum.

14. Casula ex holoserico Cæruleo, mixto cum stamine ex auratis filis, presso et elevato opere, Cum rufa subductura. *Crux a tergo habet B. Virginem cum infante Jesu et duobus sanctis, Infra B. Vir-*

ginem sunt alij duo sancti, acupicti coloribus diversis in aurata textura. — — In Agriensi Capitulo Jaszoviæ.

15. Casula alia, similis priori per omnia, Excepto, quod in *Cruce sit s. Petrus, ex eius utraque parte est Annuncians Angelus et B. Virgo, Infra s. Petrum sunt duo alij Apostoli. — — In Regio Sacello Cassoviæ.*

16. Casula ex holoserico cæruleo, attrita, cum subductura subrufa. *Cruz habet B. Virginem cum infante, supra quam et a lateribus sunt tres Angeli acupicti rudi opere, Infra eos sunt duæ Virgines. — — In Agriensi Capitulo Jaszoviæ.*

17. Casula detrita ex holoserico cæruleo, cum subductura cærulea. *Cruz texta est ex auratis filis et vario serico, lata tres digitos. — — Domi in Cista.*

18. Casula ex holoserico violaceo, cum subrufa subductura. *Cruz est ex auratis filis, simpliciter texta, in eius summitate est Purificatio B. Virginis acupicta. In lateribus Annunciatio B. Virginis. Paulo infra sunt alia mysteria B. Virginis, ruditer texta. — — In pago Herknecht (helyesben: Hertneck) Dni. Generalis.*

19. Casula ex violaceo et rubro serico, detrita. *Cruz habet B. Virginem cum Jesulo, cum aliquot Virginibus acupictis ad basin Crucis. — — Domi in Cista.*

20. Casula ex violaceo holoserico florigero, cum subductura subrufa. *Cruz habet s. Franciscum, cum duobus fratribus lateralibus. Infra est S. Clara et S. Augustinus acupictus opere simplici. — — In pago Ossiko Dni. Generalis.*

21. Casula detrita ex holoserico Castanei coloris, cum alba subductura. *Cruz habet Visitationem B. Virginis, Paulo infra Adorationem trium Regum et alia tria mysteria vitæ Christi. — — In pago Sebes Dni. Generalis.*

22. Casula detrita ex holoserico Castanei coloris sine Cruce. — — Domi in cista.

23. Casula ex Violaceo holoserico, cum stamine ex auratis filis florigeris, elevato et presso opere textis, cum subductura subrufa. *Cruz superne habet S. Michælem Archangelum cum lateralibus Gabriele Archangelo et B. Virgine, Infra sunt S. Jacobus et S. Rochus acupicti simpliciter. — — Domi in cista.*

24. Casula detrita ex Cæruleo holoserico, cum stamine ex auratis filis per totum, elevato et presso opere texta, cum alba suffultura. Crux est ex fimbria aurata unius circiter digiti latitudine. — — Domini in cista.

25. Casula Viridis ex serico Atlasz, cum subductura subrufa. *Crux habet simplici opere Christum, vulnera ostentantem sua, cum lateralibus Angelis duobus, Infra habet alios duos sanctos.* — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

26. Casula Viridis ex damascena, cum subductura cærulea attrita. *Crux habet S. Paulum cum flosculis, simpliciter acupictis circumquaque.* — — In pago *Wisk Dni. Generalis.*

27. Casula Viridis ex Damascena, scutatim texta argenteis filis per totum. Crux est ex holoserico violaceo, cui intertexta sunt fila aurata, presso et elevato opere. — — In pago *Sebes Dni. Generalis.*

28. Casula Viridis ex Damascena, cum subductura subrufa. *Crux habet depositionem Christi ex Cruce, Infra sunt Vestigia ascendentis Christi, cum alio sancto.* — — In pago *Bartosfalva Dni. Generalis.*

29. Casula Viridis ex holoserico florifero, cum subductura subrufa. *Crux habet Crucifixum, infra et circa eum sunt tres angeli, a latere duos latrones crucifixos habet. Infra sunt Judæi, B. Virgo et Joannes Christum deplorantes; opus simplex.* — — In pago *Ossiko Dni. Generalis.*

30. Casula Viridis ex serico cuius stamen est ex auratis filis presso opere, subductura subrufa. Crux a tergo est eiusdem materiæ, *cum bracteolis acutis, auratis, dependentibus et bullis.* — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

31. Casula Viridis ex holoserico florifero, cum subductura cærulea. *Crux est Græco opere facta ex aureis filis, in summitate eius est B. Virgo, Infra est S. Basilius, cum collateralibus duobus sanctis, Postea est S. Athanasius, S. Nicolaus et S. Georgius M.* — — In Claustro Franciscanorum in *Szecheny*.

32. Casula alba ex holoserico, cum intextis floribus et scutulis ex auratis filis et rubro serico, cum suffultura subrufa. Crucem nullam habet. — — In pago *Sebes Dni. Generalis.*

33. Casula alba attrita ex Damascena, cum subductura subrufa. *Crux habet S. Paulum in summitate, In lateribus B. Virginis Annun-*

ciationem, Infra sunt alij tres Sancti acupicti. — — In Claustro Franciscanorum in Szecczeny.

34. Casula alba ex Damascena, cum subrufa subductura attrita. *Cruz simplici opere habet superne Crucifixum, a latere duos Angelos, sanguinem excipientes, Infra S. Joannem et B. Virginem, In basi Virginem sanctam. — — Domi in Cista.*

35. Casula alba attrita ex Damascena, cum subductura subrufa. *Cruz habet B. Virginem opere simplici. A lateribus et infra alios quoque sanctos acupictos. — — In pago Bartosfalva. Dni. Generalis.*

36. Casula alba ex Damascena, subduct. subrufa. *Cruz habet in basi S. Barbaram, paulo superius S. Stephanum, deinde alium S. Episcopum. In transversa cruce est Annunciatio B. Virginis. In summitate est quidam sanctus acupictus. — — In pago Ossiko Dni. Generalis.*

37. Casula alba ex Damascena, subduct. subrufa. *Cruz habet opere elevato Christum Crucificum, supra eum est Pater et Spiritus sanctus. In basi Crucis est S. Georgius hastatus, conculcans Draconem. — — In pago Herknecht Dni. Generalis.*

38. Casula alba lacera, ex Damascena cum Cruce, in qua est *S. Christophorus et a lateribus et infra alios quatuor sanctos (igy). — — Domi in cista.*

39. Casula alba ex serico Atlasz, cum nigra subductura, vetus. *Cruz habet Crucifixum simplici opere. In basi est Calvaria mortui. — — Domi in Cista.*

40. Casula rubra ex holoserico florigero, cum argentatis filis texto scutatim. Subduct. subrufa. *Cruz habet S. Paulum primum Eremitam, cum crucula in manu. A latere et infra habet quatuor alios Sanctos acupictos presso opere. — — In pago Hertnek Dni. Generalis.*

41. Casula rubra ex holoserico florigero, subduct. subrufa. *Cruz habet Crucifixum super ramum, ex auratis filis textum. In basi Crucis ramalis est Calvaria defuncti acupicta. — — In Capitulo Agriensi Jaszovia.*

42. Casula rubra ex holoserico florigero, aspersa passim auratis rosulis intextis, subduct. caerulea. *Cruz habet Crucifixum, supra quem est pelicanus. A latere utroque Crucifixi est S. Joannes cum B. Vir-*

gine. In basi est S. Maria Magdalena cum Euangelista. — — In Regio Sacello Cassoviensi.

43. Casula rubra ex holoserico florigero, aspersa hinc inde floribus et rosis auratis, subduct. cærulea. *Crux est simplex, habens Crucifixum cum duobus sanctis utrinque et tribus alijs sanctis sub Cruce. — — In Agriensi Capitulo Jaszovia.*

44. Casula rubra ex holoserico, scutulata per totum filis auratis, subduct. alba, Non habet Crucem. — — In Claustro *Szczeceny* Franciscanorum.

45. Casula ex serico flavo et rubro scutulatim texta, cum alba subductura. caret Cruce. — — In *Welyke* pago Dni. Generalis.

46. Casula rubra ex holoserico florigero et scutulato, subduct. subrufa. *Crux habet Crucifixum, super arbore virescentem, simplici opere, Infra est B. Virgo, S. Joannes et S. Magdalena. — — In Bartosfalva pago Dni. Generalis.*

47. Casula rubra ex holoserico, scutulatim argentatis filis texto, subduct. est subrufa. Crux est ex nigro holoserico. — — In *Sebes* pago Dni. Generalis.

48. Casula nigra ex holoserico, attrita, cum stamine rubro florigero. subduct. subrufa. Crux est ex fimbria sericea rubra, trium digitorum latitudine. — — In *Bartosfalva* pago Dni. Generalis.

49. Casula nigra, præcedenti per omnia similis, præter Crucem, quæ est ex fimbria texta ex serico et auratis filis, *cum hac inscriptione: Spera in Deo. — — In Ossiko pago Dni. Generalis.*

50. Casula alba ex damascena scutulata auratis filis, cum sufflura ex viridi tafetta. *Habet 5 Circulos in Cruce, in quibus sunt B. Virgo, Annunciatio, Joannes Bapt. et alius sanctus. — — In Szczeceny clauastro.*

51. Pluviale viride, breve ex Rassa, lacerum, subduct. alba. Cappa est violacea, cum nodo simplici, ex viridi serico. — — Domi in cista.

52. Pluviale viride ex serico cum flosculis ex rubro ac cæruleo serico et auratis filis ornatum. Subduct. viridis. Cappa est rubra, sine nodo dependulo. — — Domi in Capella Regia *Cassoviensi.*

53. Pluviale ex auratis filis cum stamine ex serico albo, subduct. rufa. Cappa est ex holoserico viridi, cuius stamen est auratum filum. caret nodo dependulo. — — In *Herknecht* pago Dni. Generalis.

54. Pluviale rubrum simplex et curtum ex Rassa, subduct. alba. Cappa ex viridi serico, sine nodo. — — Domi in cista.

55. Pluviale rubrum ex holoserico, ex auratis filis elevato et presso opere texto, subduct. est subrufa. Caret Cappa. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

56. Pluviale variorum colorum ex serico et auratis filis varie exornatum, subduct. subrufa. Cappa est ex auratis filis cum fundamento albo, *habet globum magnum oblongum ex crystallo una cum nodo ex viridi serico cum Penicillo*. — — In *Herknecht* pago dni. Generalis. (V. ö. fentebb 89. l. 38. szám.)

57. Pluviale ex alba Damascena, cum scutis viridi rubroque serico atque auratis filis ornata, subduct. subrufa. Cappa eiusdem coloris est, cum Nodo ex auratis filis simpliciter texto. — — Domi in Capella Regia *Cassoviensi*.

58. Pluviale album ex Damascena, subduct. subrufa. Cappa habet nodum ex auratis filis et peniculo sericeo oblongo. — — In Agriensi Capitulo *Jaszovia*.

59. Pluviale album ex Damascena cum rubra subductura. *Cappa habet acupictos serico vario et auro duos sanctos Episcopos*. Item Nodum ex auratis filis et rubro serico, cum peniculo oblongo. — — In Agriensi capitulo *Jaszovia*.

60. Pluviale ex alba Damascena, cum subduct. rubra. Cappa habet parvum Nodulum ex auratis filis et dependulum peniculum sericeum. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

61. Pluviale album ex Damascena cum subduct. subrufa. Cappa caret nodo. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

62. Pluviale album ex Damascena, detritum, cum subduct. subrufa. Cappa amisit omne ornamentum. — — Domi in cista.

63. Pluviale ex nigro holoserico cum stamine rubro, *quod hinc inde auratis pomis intextis est ornatum*. Subduct. est subrufa. Cappa est sine nodo. — — In Capitulo Agriensi *Jaszovia*.

64. Pluviale aliud priori per omnia simile. — — In *Agriensi* Capitulo.

65. Pluviale rubrum ex Rassa, cum alba subduct., simplex sine cappa. — — Domi in cista.

66. Pluviale album ex Damascena, cum alba subduct. Cappa est

ex rubro holoserico, ornato auratis filis in modum scuti. Nodus est ex auratis filis et serico vario textus, cum peniculo sericeo. — — Domi in cista.

67. Pluviale rubrum ex holoserico florigero cum rosulis auratis et viridibus sericeis hinc inde dispositis ornatum. Subduct. subrufa. Cappa est ex serico variorum colorum texta et ornata rosulis auratis interspersis. Cum Nodo magno ex auratis filis est serico rubro texto et peniculo sericeo propendenti. — — Domi in Capella Regia *Cassoviensi*.

68. Pluviale rubrum ex holoserico florigero cum scutis et rosulis auratis opere presso bene dispositis. Subduct. viridis. Cappa est eiusdem materiei, sine Nodo. — In *Bartosfalva* pago Dni. Generalis.

69. Pluviale album ex Damascena, detritum, cum subduct. subrufa. Cappa est sine nodo. — — In Agriensi Capitulo *Jaszovia*.

70. Pluviale album ex undulata, detritum, cum fusca subductura. Cappa est rubra simplicissima. — — Domi in cista.

71. Pluviale album ex Damascena, detritum, cum rufa subduct. Cappa est sine nodo. — — In Agriensi Capitulo *Jaszovia*.

72. Pluviale violaceum, textum scutulatim auratis filis, subduct. cærulea. *Cappa habet duos globos ex lapide cinerei coloris, cum peniculo sericeo propendulo.* — — In Regio Sacello *Cassoviensi*. (90. l. 58. sz.)

73. Pluviale nigrum ex holoserico, cum aurato fundo, partim elevato, partim presso opere scutulatim texto. Subduct. subrufa. Cappa est ex rubro serico, et auratis filis textum flavoque serico. caret nodo. — — In Regio Sacello *Cassoviensi*.

74. Pluviale Cæruleum ex Damascena, scutulis ornata ex filis auratis, iam detritum. Subduct. cærulea. Cappa est sine nodo. — — In *Sebes* pago Dni. Generalis.

75. Pluviale Castanei coloris ex Damascena, detritum, subduct. ex serico cæruleo, lacero. caret Cappa. — — Domi in Cista.

76. Pluviale Castanei coloris ex holoserico, detritum; alba subduct. Cappa est cum penicillo sericeo pendenti. — — Domi in cista.

77. Pluviale cæruleum ex serico, rufa subduct. Cappa est ex nigro holoserico, cum fundamento florigero rubro et scutulis auratis. *Globus ex lapide cinerei coloris et peniculum sericeum pendentem habet.* — — In *Ossiko* pago Dni. Generalis.

78. Pluviale parvum lacerum ex cæruleo serico, cum male auratis filis olim textum. Subductura cærulea, sine Cappa. — — Domi in cista.

79. Dalmaticæ duæ ex rubro holoserico, cum fundamento ex auratis filis elevato et presso opere *eleganter* texto. Subduct. subrufa. — — In Agriensi Capitulo *Jaszovia*.

80. Dalmatica alba ex Damascena cum subduct. subrufa. Manicæ habent fimbrias ex serico rubro, tres digitos circiter latas. — — Domi in cista.

81. Dalmatica alba ex Damascena, subduct. rufa. Manicæ habent fimbrias ex holoserico rubro, duos digitos latas, striatim texto. — — Domi in cista.

82. Dalmatica rubra ex holoserico cum fundamento ex auratis filis pressim texto. Subduct. subrufa. — — In Agriensi Capitulo *Jaszovia*.

83. Dalmaticæ duæ nigræ ex holoserico, laceræ, quarum stamen ex rubro serico est. Habent sparsim intermixtas rosas auratas opere presso. Subduct. subrufa. — — In Agr. Cap. *Jaszovia*.

84. Dalmaticæ duæ albæ ex Damascena scutulatim auratis filis intertexta *eleganter*. Subduct. subrufa. — — In Agr. Cap. *Jaszovia*.

85. Dalmatica viridis ex holoserico, detrita, cum subduct. cærulea. — — Domi in Cista.

86. Dalmatica nigra ex serico, cum subduct. nigra. — — In Claustro *Szecheny*.

87. Dalmatica rubra ex holoserico, mixto hinc inde viridi serico, cum fundamento ex albo serico. Alicubi etiam inspersum est holosericum violaceum et luteum. Subduct. cærulea. — — In Claustro *Szecheny* Franciscanorum.

88. Peristromata duorum colorum, albi et rubri, ex Damascena, cui ex auratis filis scutulatim intextæ sunt pulchræ formulæ. Duas albas tabulas habet, duas rubras. Est longitudine unius hominis, attritum. — — In Sacello Regio *Cassovia* utuntur eo pro suggestu ornando.

89. Peristroma alterum, simile priori, præter longitudinem, quia hoc superat illud longitudine. Caret subductura, attritum. — — In *Cassoviensi* Sacello.

90. Fimbria quædam Peristromatum prædictorum ex simili materia, longa 10 circiter ulnas.

91. Peristroma aliud textum ex meris auratis filis presso et elevato opere scutulatim. Immixtus est etiam violaceus color inter formulas. Subduct. est ex serico cinerei coloris, Latum est 4 circiter unlas, longum quinque. — — In *Cassoviensi* Sacello regio.

92. Libri sunt quinque: *Alexandri de Hales* tomus unus. — — Domi in cista.

Quatuor libri in membrana scripti, videlicet:

93. Psalterium Davidis, *scriptum a fratre Bernardino de Ujlak Franciscano*. — — In claustrum *Szecheny* Franciscanorum.

94. Antiphonarium de sanctis. — — In regio sacello *Cassoviensi*.

95. Gradualia duo valde mutila in initio et fine; ita ut vix dimidius liber supersit uniuscuiusque. — — Domi in cista.

Quædam ex Casulis habent suas stolas, Manipulos et Humeralia; quædam alterutrum horum habent; pleræque nec stolas, nec manipulos, nec humeralia habent. *Vix quinque Humeralia sunt margaritis ornata*, reliqua sunt simplicia.

Albæ sunt pauculæ et illæ ipsæ vetustate semiputrefactæ, pleræque omnes laceræ. Meliusculæ in Parochias Dni. Generalis sunt distributæ.

96. Calices dicuntur esse Viginti circiter, ex Cupro, inaurati. Eorum plerique carent patenis aut sunt compressione læsi. — — Domi in Cista.» — KNAUZ N: *Régi egyházi ékszerek. Magyar Sion*. II. 218—227. II.

SIROK ÉS SIRKÖVEK.

SZENT-LÁSZLÓ KIRÁLY SIRJÁNAK HELYE, MAJD OLTÁRA. — MEGUJÍTÁSA S ÚJ HELYE. — ALAKJA. — ELPUSZTULÁSA. — EGYÉB SIROK. — FARKAS BÁLINT, SCOLARI, THURZÓ PÜSPÖKÖK SIREMLÉKEI. — NÉVTELEN S TÖREDÉK SIRKÖVEK. — KENÉZ PESTI BIRÓ S PRUISZ JÁNOS PÜSPÖK SIREMLÉKE.

KÖZÉPKOR ama szokása, hogy az egyházak köré temetkezett, s kitünőbb egyéniségeknek az egyház belsejében is megengedő a temetkezést, korán megnépesíté az egyházakat sirokkal és sirkövekkel. Bécsben, Krakkóban s általában a külföldön, hol az egyházak nem pusztultak el s nem is szenvedtek annyit, mint nálunk, — telvék az egyházak szebbnél-szebb, nem ritkán nagyszerű siremlékekkel, és nemcsak belsejökben, hanem külső falaikon is. Hazánkban sem volt ez máskülönben. Amit egy XVII-ik századi török utazó a székesfejérvári főegyházról említ, hogy mindenik zugában egy-egy fejér márványból kifaragott csodálatos alak (szobor) állt, s kőkoporsókban drágaköves, aranyos koronával királyok s főpapok feküdtek:¹ az, kisebb-nagyobb mértékben, rá illik középkori székesegyházaink legtöbbjére, melyeknek fenmaradt csarnokaiban, mint Gyulafejérvárott, Nagyszebenben, Szepesváralján stb. még ma is nevezetes sirkövekre akadunk.

Szent-László váradi egyháza, melyben főpapok s főurak mellett királyok s fejedelmi sarjadékok választák temetőhelyöket, szintén gazdag volt siremlékekben, köztök olyanokban is, melyeken a művészi kidolgozás fénye vetekedett az anyag belbecsével. De mindenek között legdrágább s legszebb is volt a székesegyház alapítójának, Szent-László királynak sirköve, melyről úgy az egyházi ének, mint az egykoru költő vagy utazó egyaránt magasztalólag szól.

¹ *Archaeologiai értesítő.* III. 266. l. — *Századok* 1870. évf. 240. l.

Hogy a székesegyház mely táján temették el a szent király hamvait? nem említik történeti forrásaink; de ismeretes e tekintetben a középkor szokása, s a szívósság, melylyel szokását megtartotta anynyira, hogy szinte törvénynyé emelte, melytől csak kivételesen engedett eltérést. Az egyházak alapítóinak rendszerént az egyház legelőkelőbb helyén, a szentélyben, a főoltár előtt nyitottak sirt; ott kellett állnia eredetileg Szent-László sirjának is. Ezt igazolja az 1883-ki ásatás egyik igen fontos lelete. A székesegyház talaja alatt tekintélyes nagyságu s déli oldalán két ajtóval bíró sirt találtak, mely az alaprajzon betűvel van megjelölve. E sir a Báthori-féle székesegyháznak már egészen a főhajójába, de a Szent-László építette székesegyháznak, legalább részben, szentélyébe, a főoltár közelébe esett, mert ez egyház szentélye a keleti tornyok nyugati oldalainál kezdődött, s ama korban, midőn a miséző pap még arcczal fordult a hivek felé, s a papság a miséző pap háta mögött foglalt helyet: a főoltárt nem az apsis keleti oldalán állították fel, hanem ettől távolabb, nyugat felé. E sir tehát ily helyen s ily terjedelemmel csak Szent-László sirja lehet. Egyszerű, földalatti helyiség volt, melynek tetejét sima, az egyház padozatával vízszintes kőlapok fedheték; déli oldalára a két ajtót csak később, talán akkor vághatták, midőn a szent király hamvait egyre sűrűbben és sűrűbben kezdték látogatni.

De itt a szent test csak egy századig nyugodott. Már az ős keresztények a vértanuk s hitvallók tetemeit szentté avatztatásuk alkalmával felvették sirjaikból, s fent az egyházban a tiszteletökre emelt új oltár alatt vagy felett helyezték el. Így látjuk Rómában Szent-Péter, Krakkóban Szent-Szaniszló siroltárait az egyház közepén, a főhajóban emelkedni; az utóbbi helyen Szent-Szaniszló ezüst koporsója az oltár felett áll. Váradon is 1192-ben a szentté avatás ünnepélyességei között Dénes művész III. Béla király parancsára felnyitatta Szent-László sirját, s drága ereklyéit, új ezüst koporsóba zárva, a tiszteletére emelt oltáron helyezte el, melyet fenn az egyházban valószínűleg ugyanaz a Dénes művész állított fel.¹ Hol, az egyház mely pontján emelkedett az

¹ «Post canonisationem autem sancti Regis Ladislai institutum fuit ad ejus sepulchrum sub eius titulo altare.» *Batthyány-codex*: I. 39. rubr. — *Leges eccl*: III. 245. l.

uj oltár? s miből és milyen művészettel volt előállítva? nem mondják történeti emlékeink; de nemzetünk legnépszerűbb királyának tiszteletére készült, s oly művelt izlésű király idejében, mint III. Béla, kinek korában hazai szobrászatunk, mint a korából fenmaradt műemlékek tanusítják, már teljes kifejlődése fokán állt, és így jogosan hihetjük, hogy Szent-László király első oltára műbecsére nézve is első volt a hazában. Emellett szól még az a körülmény, hogy a király Dénes mesztért nem csupán a királyi sir felnyitásaért, hanem még inkább az oltár vagy koporsó sikerült előállításáért nemességre emelte, s ugy látszik, királyi adományban is részesíté.¹

Ez oltár azonban alig ért meg egy félszázadot: 1241-ben áldozatául esett a tatárok pusztításának; de midőn ismét csakhamar látjuk, hogy királyaink s királynéink újra sűrűn zárandokolnak a szent király megmentett tetemeinek sirjához;² midőn továbbá olvassuk, hogy 1273-ban Szent-László fejereklyéjére, 1304-ben sirjára tesznek esküt;³ nem kételkedhetünk, hogy a tatárok elvonulása után Várad intéző köreinek legelső gondja volt e sir és oltár helyreállítása.

A XIV-ik századtól kezdve, különösen I. Károly és Nagy Lajos királyok leveleiben egyre gyakrabban hallunk Szent-László sirjáról;⁴ királyokat, fejedelmeket, legelőkelőbb nemzetségeink tagjait látjuk köréje temetkezni oly sűrűn, hogy az egyházi ének joggal mondhatá:

«Környülfekszenek téged császárok,
Püspökök, királyok, jobbágy-urak».⁵

Ugyane korban maga a szent király sirja is, legalább helyére nézve, nevezetes változáson ment keresztül. Az 1883-ki ásátás a székesegyház déli oszlopsorának közepén, a harmadik s negyedik oszlop

¹ *Várad regestrum*: 341. l.

² *E munka I. kötete* 84. és 112. ll.

³ KNAUZ N: *Magyar Sion*. 1863. évf. 387. l.

⁴ «Ecclesiae B. Virginis Varadiensis, in qua beatissimi Ladislai regis et Confessoris, nostri progenitoris sacra tumba, aliorumque plurimorum Sanctorum reliquiae sunt mirifice conditae, continuis divinitus corruscantes miraculis et langvidis ac debilibus iugiter restituentes beneficia sanitatum.» Károly király 1326-iki levele. FEJÉR Gy: *Codex dipl.* VIII. 3. 68. l. — Lajos király levele *e munka I. kötetében* 178. l.

⁵ A «jobbágy» eredeti értelme, mint tudjuk, főnemes.

között, tehát épen szemközt a főkapuval tekintélyes alapfalazatot talált (az alaprajzon *n* betűvel megjelölve), mely Henszlmann I. véleménye szerint csak Szent-László síroltárának alapzata lehet s véleményét alább következő tanulmányában kellőleg indokolja is. Valóban, a drága sír helyét illetőleg e tájra utasítanak a Báthori székesegyház befejezése után szerkesztett Chartularium szavai s egyéb történeti nyomok is. Szent-Katalinnak két oltára állt a székesegyházban: egyik a nyugati kapu felett, másik a hajó déli oldalán, s mint a Chartularium megjegyzi, Szent-László király oltára mellett, mely pedig sírja vagy ravatala felett emelkedett.¹ Ugyanezen oldalon állt amaz ismételve említett karzat vagy oratorium, mely a szent király sírját látogató királyok s fejedelmi személyek számára épült, melyből az egykoru feljegyzés szerint Izabella királyné is hallgatni szokta a szent misét,² s mely kétségkívül úgy állt, hogy abból a királyi látogatások főokára, Szent-László sírjára látni lehetett. Az ősz tudós, Henszlmann I. ép oly gyakorlott, mint éles szeme a csekély falmaradványokban helyesen ismerte fel az annyit keresett, drága sírnak egykori helyét; ott állt az valóban, egy oldalról, úgy látszik, Szent-István, más oldalról Szent-Imre herczeg oltárai között, mintegy nemzeti Pantheont képezve. És helye itt, szemben a főkapuval, a legnagyobb tapintattal volt kiválasztva még azon okból is, mert régi egyházainkban a szószék rendszeren a főhajó éjszaki oldalán emelkedett, székesegyházunkban tehát szemben a szent király sírjával, és így Várad főpapjai, midőn Szent-László vallásos s hazafias erényeit dicsőítve szónokoltak, szemben álltak a

¹ «in sinistro latere altare sancti Petri sub alio campanili» (itt tehát a dél-keleti torony alatt vagyunk, mert a bal oldal középkori egyházi értelemben dél felé esett; jobbra az éjszaki vagy evangéliumi oldal). Szent-Péter oltára után, tehát a déli oldalon következtek egymásután: «altare sancte Lucæ sub gradibus; altare pendens sancti Thomæ martyris; altare sanctæ Catharinæ virginis iuxta sepulchrum sancti Regis Ladislai». És ismét kevésse alább ugyanegy rovat alatt: «altare sanctæ Katherinæ super januam occidentalem.» *Batthyány-codex*: I. 39. rubr. — *Leges eccl*: III. 245—6. ll., de e helyen egész sorok, nevezetesen az annyira sarkalatos kifejezés: «in sinistro latere» hiányzanak.

² «in sinistro latere... altare sancti Salvatoris supra chorum, nam superius in pulpito, eundo ad oratorium sancti Ladislai» etc. *Imént idézett helyen.* Talán azért is nevezték Szent-László oratoriumának, mivel a szent király sírjának legmagasabb látogatói számára épült. — És ismét: «Chorus, in quo Regina olim audire solita fuit missam, exstat.» *1600-iki inventarium*

királyi páholylyal, de a szent király sirjával is, s e sirra mutatva, lelkesítheték úgy a királyt, mint a szegény jobbágyot nemzetünk ez eszményképének tisztelete s követésére.¹

E helyre azonban a sir csak Báthori András püspök építkezése után juthatott, midőn az első székesegyház oldalfalait oszlopsorral váltották fel s az addig osztatlan hajóhoz mellékhajókat csatolva, a szent király sirja minden oldalán szabadon s tágas téren állhatott. De hogy a tatárjárás után emelt szent sirt és oltárt egyszerűen csak áthozták-e a Báthori építette székesegyházba vagy a székesegyházzal együtt azt is megújíták, s a székesegyház stíljének megfelelőleg a csúcsíves ízlés gazdag ékítményeivel állíták fel? e kérdésekre hasztalan kérünk választ történeti forrásainktól. Felette kevés az is, és hézagos, amit e sir alakja s anyagáról megtudhatunk nagy veszteségére műtörténetünknek, melynek így egyik legérdekesebb lapja csaknem üresen marad.

Csezmiczai János váradi kanonok költeménye említi először Szent-László király sirjának «fényes márványoszlopait»,² márványból ékesen faragott sirt említ egy XVI-ik századi utazó is.³ Valóban így látjuk a krakkai ős székesegyházban ma is a lengyel királyok sirjait: a hossz-négyszöget képező, márványból faragott ravatal vagy nyitott koporsó többnyire hármassal, szintén márvány lépcsőzeten nyugszik; a ravatalon, mintegy kiterítve, a király életnagyságu alakja fekszik szintén márványból vagy bronzból, fején korona, kezében királyi pálcza, mellette két oldalt fegyvere és czimere, lábainál többnyire oroszlán. Ruházata korhű, termete, vonásai élethivek. A ravatal négy oldalát domborművek töltik be, melyek többnyire a koporsóban nyugvó

¹ II. Benedek váradi püspöktől (1291—1296.) két ilyen beszéd vagy helyesebben fogalmazvány maradt fenn, melyet a püspök latinul írt le, de másképp, mint magyarul el sem is mondhatott. Ezek egyikét, melyben a püspök a kevéssel előbb kimúlt Kun-László király viselt dolgainak hatása alatt Szent-László erényeiről: az igazságosság, bölcsesség, szeretet és tántoríthatlanságról szolt a magyar néphez és királyhoz, talán éppen III. Endre s Fenena királyné jelenlétében, — alább bemutatom.

² *E munka I. kötete* 83. l., 3. idézet.

³ «ubi (Varadini) divus olim Ladislaus Rex Hungariæ, felicis memoriæ, suam habet sepulturam, marmore eleganter excusam, tanto Principe dignam.» Reychersdorff György tudósítása a XVI-ik századból. SCHWANDTNER J.: *Scriptores rerum hung.* I. 788. l.

életének főbb mozzanatait, olykor, mint Nagy-Kázmér király atyjának ravatalán († 1333), temetése egész csoportozatát s pompáját tüntetik fel. A halott arca felett a ravatal színének megfelelő márványból, gazdag művezetű mennyezet magaslik fel, melyet a ravatal oldalaiból kiemelkedő oszlopok, többnyire nyolcz, tartanak; de néha, mikor a ravatal veresmárvány, a mennyezet oszlopaival együtt bronz, mi a műnek színváltozatosságot kölcsönöz s hatását fokozza.

Ily oszlopos ravatal emelkedhetett Szent-László sirja felett is, csak hogy itt a ravatal felső része, mint hajdan a vértanuk s hitvallók koporsai, oltárrá volt alakítva, és így ugynevezett eiboriumos oltárt képezett. Oszlopain állhattak a négy evangelista ama szobrai, melyeket utóbb Hagymási Kristóf váradi kapitány, a monda szerint, megcsonkitott, fejeiket letörvén, s melyek egyikét utóbb valaki lopvást elvitte; ¹ alant pedig, a ravatal oldalainak faragványai domborműben a szent király tetteit, s talán temetése vagy szentté avatásának meghatározó jeleneteit örökíték meg.

E helyre vágyott tehát századokon át annyi szív; ide zárando-koltak nemcsak hazánk legtávolibb részeiből, hanem a külföldről is annyi kegyelettel, hogy például Ulászló lengyel király 1412. tavaszán Debreczentől e sirig gyalog tette meg az utat; ² és oly számosan, hogy például az 1525-ki jubileum alkalmával külön, a török elleni hadjárat költségeire, tehát a haza oltárára közel hatszáz forint gyűlt be.³

Szent-László sirját 1565-ig sértetlenül megőrizte a székes-, majd a Szent-István-káptalan; az idézett évben, mint tudjuk, János-Zsig-

¹ SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. 88—89. ll.

² «Feria secunda, in crastino dominicæ Ramis palmarum (1412-ben márczius 28.) ambo reges (Ulászló lengyel s Zsigmond magyar király) de Cassovia egressi, faciunt nocturnum in Tokay. Feria 3. transvadato fluvio Thissa in rure; feria 4. in Dobrinczam (Debreczen); feria 5. Wladislaus Rex Poloniæ limina S. Wladislai Hungariæ Regis, cuius Corpus in Varadino requiescit, honoraturus, pedibus iter conficiebat, Sigismundo Rege Hungariæ eum itinere equestri præcedente. Quindecim diebus reges ambo apud Varadinum morati, pascha Domini illic agunt. DLUGOSS: *Hist Polon.* XI. 326.

³ «Nos Johannes de Dooz thesaurarius regiæ maiestatis etc. recognoscimus per præsentis litteras nostras, quod nobis reverendissimus dominus Franciscus de Peren episcopus ecclesiæ Waradiensis una cum capitulo eiusdem de pecuniis iubilei anni præsentis dedit et assignari fecit manibus nostris ad mandatum maiestatis suæ in novis monetis florenos quingentos quadraginta quinque, in

mond párthívei feltörték azt s a szent királynak még benne volt ereki-lyeit kiszórták.¹ Egy évre rá a drága sir, mely különben már üres volt, gazdátlanul, egészen sorsára hagyatva maradt, és csakhamar érezte is ádáz kezek pusztításait, mert amit Miskolczy István 1609-ki uti naplója Szent-László kápolnájáról s megcsonkitott szobrairól ír, az minden valószínűség szerint e ciboriumos, vagy mennyezetes sirra vonatkozik.

Szent-László királyon kívül, mint tudjuk, egyéb királyi s fejedelmi férfiak és hölgyek is nyertek a váradi székesegyházban temetőhelyet, de hogy ezeknek hamvai felett állottak-e emlékkövek? nem említik történeti forrásaink. Azonban alig hihető, hogy I. Károly és Zsigmond királyok vagy László opólyi herczeg s nádor ide temetett nejeiknek ne állítottak volna emlékkövet; vagy hogy a Borsa, Aba nemzetségek s Simon bán családjának sirjai jeltelenül állottak volna. Magának Zsigmond királynak is csak sírját ismerjük;³ emlékkövé-ről vagy ravataláról hallgat a történelem. A székesegyház alaprajzán, Szent-László első sírjának keleti végében, a β betűvel jelzett hely Mária királyné sírja lehet, ki, mint tudjuk, Szent-László lábainál temettetett el, bizonyosan ős keresztény szokás szerint, lábaival az oltár felé;

antiquis vero monetis florenos quatuor, denarios triginta quinque... Datum Waradini, in festo Sanctæ Elizabeth viduæ, anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto.» Papir, alant gemmával veres viaszba nyomott pecséttel. *Gr. Károlyi-család levéltára*: Miscell. 56.

¹ *E munka I. kötete* 440. és II. 226. ll.

² Károly király 1326-iki levelében mondja az Aba nemzetségbeli Neksei Demeter tárnokmesterről, hogy ez Zuhna nevű birtokát «venerabili Ecclesiæ B. Virginis Varadiensi... in perpetuam elemosynam et suæ et Parentum suorum, necnon ipsius magistri Alexandri, Patris sui, sub ipsius Ecclesiæ ala in domino quiescentis animarum ob remedium et pro obtinendo æternæ salutis bravio... dedit, donavit et contulit». FEJÉR GY: *Codex dipl.* VIII. 3. 68. l. — A Borsa nemzetségbeli Kopasz nádor, valamint Simon bán özvegye is kétségkívül azért emeltetett oltárt a székesegyházban, hogy ott hitvesök vagy nemzetségök tagjainak hamvai pihentek.

³ A síratat:

Caesar, et Imperium, tuus en ego Roma sacratum,
rex non ense, sed pietatis ope.

Pontificem summum feci, spretis tribus, unum,
lustravi mundum Schisma negando malum.

KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 89. l.

ellenben a nyugati bejárás előtt ama feltűnő terjedelmű sir, melyet δ betű jelez, valószínűleg Mária királyné férjének, Zsigmond királynak sirja volt.

A sok főpap s egyházi férfitól közöl, kik egy félezred év alatt Szent-László egyházába temetkeztek, szintén számosnak jelölte nyughelyét egy-egy sírkő vagy épen nagyobb szerű emlék; de ezek is, egyet kivéve, egész a legujabb korig teljesen ismeretlenek valának. Csupán Farkas Bálint váradi püspök (1490—1495.) siremlékét ismertük, de azt is csak egy rövid tudósításból, mely nem tudott egyebet mondani róla, mint hogy ez emlék, hihetőleg nem szobor, hanem ravatal, veres márványból készült.¹

Az 1883-ki várbeli ásatások e tekintetben is nyereségeseknek bizonyultak s több főpapunknak addig ismeretlen sírkövét hozták felszínre. Ilyen először is Scolari András sírköve, ki származása helyéről a közéletben Flórenczinek neveztetett. A sírkövön, melyet az alaprajzon κ betűvel jelzett helyen fedeztek fel, s a mellékelt kép (VI. tábla) híven tüntet fel, — domborműben, főpapi ornatusába öltöztetve s fekvő helyzetben látjuk magát az elhunyt püspököt. Fején, mely négy bojtos bőrpárnán pihen, püspökfőveg, mely a románkori infuláknál már jóval magasabb. Nyakát magas, messze álló gallér fogja körül; vállairól középkori, harangidomu casula folyik le sűrű, modoros ránczokkal, mert a kezek, mintegy emelkedett helyzetben, a mell alatt egymásra fektetvék. Kezein keztyűk, de gyűrűk nem láthatók, noha ama kor főpapjainak mindenik ujján, még a hüvelyk s kisujjon is egy-egy gyűrűt látni nem ritkaság. A casulát az ily ruháknál a középkori leltárakban annyiszor emlegetett kereszt szegi át, melynek bal oldalán, a jobb kézről mintegy lecsüggőleg, a manipulus két keskeny ága látható. A casula alól előtűnik a szintén keskeny stóla két rojtos vége, ezalatt ismét a főpapi tunicella, mely alól az alba folyik le, eltakarva a lábakat egész hegyökig. A lábak alatt, mint a főpapoknál rendszerént, úgy itt is, a hűség jelképe, kutya fekszik fejével bal felé. Jobb térdénél czimerpaizs foglal helyet, három rézsut futó polyával; bal

¹ «Ex rubro marmore monumentum Valentini Pontificis Varadiensis vidi, qui obiit anno a salute parta 1495. quarta calendas Majas.» Miskolczy I. 1609-ki tudósítása. SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. 88. II.

oldalánál pedig főpásztori botja fekszik, melynek gombjáról a közép-korban szokásos kendő lóg le s kampóján, kívül hármass bogycát, belül pedig négyszirmu virágot tüntet fel.¹

Sajnos, hogy az arc, mely az ily emlékeken rendszerént élethűséggel vagy legalább is némi hasonlatossággal szokott kidomboritva lenni, nagy sérülést szenvedett, kivált az orr s az ajkak táján, mely állapotában csak annyit láthatunk, hogy az arc szakálltalan s a haj hátra fésűlve a fülek aljáiig ért, hol körbe vágott volt.

A siremlék mind a négy szélét gyönyörű minuskula betűkkel felírás szegi körül, mely a pásztorbot felső végénél kezdődik s következőleg olvasható:

1. hosszú sor:

hic iacet reuerendus ◊ i ◊ x^o pr ◊ dñs s Andreas s florentinus s
huus ◊ ecclie ◊ waradien ◊ pontifex s venera

2. alsó sor:

ndus ◊ deu ◊ ac ◊ gentibus ◊ hung

3. hosszú sor:

arie ◊ dilectus ◊ qui ◊ obiit ◊ x^o ◊ viii ◊ die ◊ mensis ◊ Ianuari ◊
vii ◊ hora ◊ noctis ◊ ano ◊ dñi ◊ m^o ◊ r ◊ r ◊ r ◊ r ◊ x

4. felső sor:

x ◊ vi ◊ hic ◊ honorifice ◊ sepultus

kiegészítve: *Hic iacet reverendus in christo pater dominus Andreas florentinus, huius ecclesiae waradiensis pontifex venerandus, deo ac gentibus hungariae dilectus, qui obiit XVIII. die mensis Ianuarii, VII. hora noctis, anno domini M. C. C. C. XXVI. hic honorifice sepultus.*

E siremlék, mely különben csak egyszerű fejér kő, mindemellet becses maradványa székesegyházunknak, mert míg egyrészt régi főpapjaink sirjairól, valamint külsejök, s különösen öltözetökről fogalmat ad, másrészt érdekes adattal is gazdagítja püspökségünk történetét. Scolari András halálának idejét eddigelé, az adatok hézagossága miatt, csak hozzávetőleg lehetett megállapítani, hogy tudniillik 1426 január 1—24-ke közt halhatott el;² most e tekintetben is biztos tájé-

¹ ROMER F. F: *Jelentés a nagyváradi ásatásról. Archaelogiai értesítő. Új folyam.* III. XX—XXII. II. de itt a halál napjában hiba van.

² *E munka I. kötete* 239. l.

kozást nyerünk, midőn a sírkő feliratából megtudjuk, hogy csakugyan 1426-ban, január 18-án éjjel szűnt meg élni. De hogy e sírkő az alatta pihent főpap eddig ismert Scolari nevét «kijavitáná»,¹ az tévedés. Püspökünk magát azon pecsétjén, mely saját eredeti levéléről függ, s melyet ő maga vésetett, hivatalosan használt, — határozottan *Scolari*-nak nevezi, valódi neve tehát az volt; a *Florenczi* név, mely pecsétjének kitört helyén kétségkívül szintén megvolt,² csak származását jelző előnév, a vezetékeven mitsem változtató, épen úgy, mint Vitéz János püspökünk igazi neve mindig Vitéz, bár kortársai, sőt a váradi Chartularium is szintén származása helyéről *slavóniainak* (Sclavus) nevezték.³ Scolari András florenczi származása pedig sírkövének feltalálása előtt sem volt ismeretlen; sőt ha nem ismernők Scolari nevét, családi származásáról maga a sírkő felirata nem nyújthatna felvilágosítást, mert Florenczi név alatt többen is szerepelnek.

Nem kevésbé becses egy másik siremlék, melyet szintén az 1883-ki várbeli ásatáskor Romer F. F. talált meg az alaprajz *Λ* betűvel jelölt pontján, de mint az előbbenit, úgy ezt is már nem eredeti helyén.⁴ Ez is Várad egyik püspökének, az előkelő származásáról, valamint műveltsége, építkezései s változatos életéről egyaránt nevezetes Thurzó Zsigmondnak siremléke. Egyszerű fehér homokkőlap, nem, mint az előbbenit, csúcsíves, hanem szintén kora izlésének megfelelőleg, már renaissance betűkkel.

Az egész kőlap, mint mellékelt képén (*VII. tábla*) látható, két mezőre van osztva; a felsőben, mely magasabb, keretbe foglalva látjuk a Thurzók czimerpaizsát, felső mezejében jobbra tekintő, koronás fél-oroszlán, az alsóban három rózsa öt-öt szirmmal; a paizs felett

¹ ROMER F. F. a váradi káptalanhoz beadott jelentésében. *Káptalani levéltár*. — *Egyházművészeti lap*. 1883. évf. 331—2. ll. — *Archaeologiai értesítő*. Új folyam. III. XXII. 1.

² Ilyenformán: «Sigillum andree de scolariibus de florentia episcopi waradiensis.» *V. ö. E munka I. köt.* 242. l.

³ FRAKNÓI V: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. 9. l.

⁴ A sírkövek összehányt állapota, valamint általában az ásatás színterén tapasztalt nagy rendetlenség részben annak is tulajdonítható, hogy a szent emlékü József nádor 1826-ban a régi székesegyház helyén szintén ásatott. WENZEL G: *Thurzó Zsigmond*. 51. l. 1. idézet.

két oldalt lebegő, hosszú leffentyűkkel püspökfőveg. A keret alatt számos rövidítéssel s közbeszurt, apróbb betűkkel a következő felirat :

ISIGIS > THVRZO > ANTIS > WARAD >
 DE > SE > AD > LEC >
 HW > HVZO > LOI > PRNCP > AVTHR > QE > SACLLI >
 DOMO > DV > TCO > PERONET > ORBE > TVBA >
 PARCE > MV > QIS > QS > LGS > HEC > EPHA > SONV >
 RVPRE > NA > NVRVS > TV QZ > NOR > ERIS >
 M > D > X > II > PRI > NO > SEP > FATS > GESS >
 > VI > IDS > TVMVLTVS > EST >

Mai olvasás szerint: *I (?) Sigismundus Thurzo, Antistes Waradiensis de se ad lectorem :*

Huius Thurzo loci princeps, autorque sacelli,

Dormio dum toto personhet orbe tuba.

Parce meum, quis-quis legis haec epitaphia, somnum

Rupere, nam numerus tu quoque noster eris.

*MDXII. pridie nonas septembris fatis concessit, VI-o Idus tumultatus est.*¹

Ezen siremlék épen úgy, mint az előbbeni, történeti szempontból is becses. Megtudjuk általa Thurzó püspökünk halála napját: szeptember 4-ét, amely eddig ismeretlen volt; de egy történelmi tévedésből is kiigazít. Pray szerint Thurzó püspök szülőföldén, Lőcsén temettetett el,² s ime, most kiderül, hogy nagy történetírónk ez állítását nem valamely kútfőből meríté, amint csakugyan forrást nem is idéz: ez emlékkő ugyanis, melynek feliratában kéri a püspök, hogy álmát ne háborgassák, kétségtelenül tanusítja, hogy ő e kő alatt pihent, és így Váradon temettetett el negyednapra halála után.

A következő két kép szintén főpapi sírkövekről van véve, melyek ugyancsak a székesegyház helyén, 1883-ban kerültek napfényre. Ezek egyike, (*VIII. tábla*) mely az egyház padozatán fektetett s ott az

¹ ROMER F. F. *olvasása. Arch. értesítő i. h.*

² «eius corpus Leutschoviam, locum natalem, advectum, ibidem humi conditum est.» *Hierarchia*. II. 186. a) jegyz. V. ö. *E munka I. kötete* 364. l.

emberek lépései alatt csaknem simára kopott, bár még emellett darabokra törve van, annyit mégis enged látnunk, hogy a sarkő felső részén valamely bölénynek vagy tinónak levélesomókkal diszitett szarvai felett főpapi főveg emelkedik. Felirata olvashatatlan. A másik sarkő (*IX. tábla*) mind anyagára, mind művezetére nézve a lehető legegyszerűbb s legigénytelenebb; még csak felírás sincs rajta, csupán egy főpásztori bot, mely a Scolariéhoz nagyon hasonlít, kivéve, hogy szára egészen sima.

Annál díszesebb lehetett egy másik veresmárvány siremlék, melynek néhány összetört darabját szintén az 1883-ki ásatás hozta fel.¹ Az összeilleszthető darabokon egy főpásztori bot alsó vége

látszik, mellette balról hosszú öltöny, valószínűleg az alba alja terült szét egy jobbra tekintő kutyára, melyen a főpap lábai pihentek. Feliratából csak az évszám egy része: «anno domini mccc» betűzhető ki.

Ezenkívül az 1881-ki alapásatások alkalmával felszínre jött két sarkő-töredék, melyek egyikén, mint mellékelt hasonmása mutatja (*8. szám*), a felirat egy része: «DE RAVEN» olvasható, s valószínűleg azon Raweni (Ravennai?) Mihály ősenek siremléke lehetett, ki a XV-ik században mint királyi ügyész s biharmegyei birtokos említettik.² A másik töredéken már renaissance betűkkel a «SEBASTENSIS»

¹ RÓMER F. F: *jelentése. Váradi káptalani levéltár.*

² *Lásd alább: Bihari főesperesi kerület — FÉLEGYHÁZ.*

szó áll, ami kétségkívül a hasonló nevű címzetes püspökségre vonatkozik, és így e kő a váradi káptalan azon tagjai valamelyikének siremléke lehetett, kik ama püspöki címet a XV-ik század végén vagy a XVI-ik elején viselték.¹ Ezekhez hasonló sírkő-töredék látható még a Bethlen-, s a Királyfia-bástya közt emelkedő várfal legfelső részébe építve, de amelynek szintén már renaissance kori betűiből valamely név vagy évszám ki nem olvasható. Ellenben Kenéz másképp Szücs András pesti bíró sírköve, melyet 1777-ben a várfalak tövéénél találtak meg, fennvan ma is, s a mintegy 120 cmtr magas s 40 cmtr széles egyszerű kölap e feliratot viseli:

HIC SEPVL
VS EST AN
DREA^S KENEZ^Z
SIVE ZEVCH
IVDEX CIVIT
ATIS PESTIENS^S
IS QVI OBYT
IN DE XVII
MEN^S SEPTEM
BRIS A 1554.

Mai olvasás szerint: *Hic sepultus est Andreas Kenez sive Szücs, iudex civitatis Pestiensis, qui obiit in die 18-a mensis septembris anno 1554.*²

És itt meg kell még emlitenem Pruisz János váradi püspök (1476—1490.) siremlékét, melyet e munka I. kötetének megjelenése

¹ Ilyen volt Alattyáni Miklós prépost. *E munka II. kötete* 52. l.

² E sírkő jelenleg Várad-Olasziban az Országút napkeleti házsorának, éjszokról számítva, hatodik háza udvarán található. — SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. évf. 90. l. r) jegyz. a feliratot így közli:

«HIC SEPVLTVS EST
ANDREAS KENEZ SIVE ZEVCH
JVDEX CIVITATIS
PESTIENSIS
AD
ISABELLAM REGINAM LEGATVS
QUI OBIT
IN DIE XVIII. MENSIS SEPTEMBRIS
1554.»

óta a morvaországi Magyar-Hradischon volt alkalmam láthatni, és így mit e sírkőről az idézett kötet 321. lapján közöltem, saját tapasztalásom után kiegészíthetem.

A sírkő csakugyan a sekrestyében áll, ennek a szentélybe s a klostrom folyosójára nyíló két ajtaja közt a falba illesztve. Egyszerű homokkőlap, mely hossznegyszöget képez; magassága 1.91 cm., szélessége pedig 81 cm., kidolgozása minden izlést, sőt csint is nélkülöz, kétségkívül valamely közönséges kőfaragó munkája.

Belső terét a püspök alakja foglalja el életnagyságban. Fején drágaköves infula, melynek kettős csúcsát, ama kor szokása szerint, egy-egy arany kereszt foglalja el s hosszú, rojtos két szalagja a vállakon keresztül a mellre van vetve. Nyakán, valamint a mellén keresztbe fektetett kezek csuklóinál a szerzetesi ruha végei láthatók; jobb lábán is, mely egyedül tűnik elő s meztelen, a szerzetesek saruja van. Albája felett, melyet derekához durva korda szorít, vecsernye palástot visel, mely szintén drágaköves és gyöngyös, mint infulája. Főpásztori botja csúcsívés izlésű s a püspök testén keresztbe van fektetve úgy, hogy kampója jobb arcza mellett pihen; alsó vége pedig bal lábáig ér. Ugyanitt, bal térdénél áll czimerpaizsa, mely mezejében három nyilat visel.¹ Arcza szakáll és bajusztalan, elhízott, de ajkainál becsett, mint

¹ Hasonló czimeres pecsét látható ama, már idézett 1490-iki oklevelen (*E munka I. 322. l. 4. idézet*), de melyről eddigelé nem volt bizonyos, hogy Pruisz vagy más főpap pecsétje-e? mert a pecsétnek körirata nincs s Pruisz püspök aláírása felett két pecsét áll, melyek mindenike egészen különbözik e főpapnak idézett helyen ismertetett szárnyas-lovas pecsétjétől. Most azonban már kétségtelen, hogy az oklevél három nyilas pecsétje Pruiszé, és így e püspök két pecsétet használt, melyek közül a szárnyas-lovas e főpapnak csupán humanista voltára vonatkozik.

II. Benedek váradi püspök szentbeszéde Szent-László királyról:

«*Beata terra cuius rex nobilis est.* Beata lingua que nunquam nisi de deo novit constituere sermonem. Verba secundo proposita sancti Jeronimi expergeficientis, suscitantis et incitantis quemlibet fidelem ad omnium transeuntium frivolas fabulaciones deponendas et solas Christi laudes alacriter et continue cum iubilo referendas. Beata, inquit, lingua et cor. Sed cum hoc paucorum sit, ymo nullorum, nisi ab eo detur a quo bona cuncta procedunt, salvatorem nostrum una mecum salutare ut me participem faciat illius beatitudinis linguam meam aperiens ad enarranda sua mirabilia et corda nostra illuminans ad enarrata cum operis effectu audienda. Dicamus ergo unanimiter: pater noster et Ave Maria.

oly embereknel, kiknek fogaik már hiányzanak. Szemei nyitvák, de azoknak kifejezést adni a kőfaragó nem tudott. Az alak körül, a kőlap négy szélén e felirat áll, mely hibáival szintén avatatlan kézre vall:

1. felső rövid sor:

ANNO : DNI : DOO OBV

2. hosszú sor jobbról:

REVERENDVS · IN · XPO · PATER · FRATER · IOHNS · QDAM

3. alsó sor:

EPPVS · WARADIEN.

4. hosszú sor balról:

HIIC 5 TVMVLATVS 5 CVIVS · ANIMA 5 DEO · VIVAT 5 ZC.

Mai olvasással: *Anno Domini (M)D09 (=1509) obiit Reverendus in Christo Pater Frater Johannes quondam Episcopus Waradiensis, hic tumulatus, cuius anima Deo vivat in coelis.*

Beata terra cuius rex nobilis est. Verba ista leguntur in libro Jesu filii Syrac, vel secundum aliam appellationem in ecclesiastico et potuerunt ea dici tempore sancti regis Ladislai, quia ipsius temporibus gens et terra Hungarorum beata non incongrue potuit praedicari. Commendatur autem in eisdem verbis idem sanctus rex Ladislaus a duobus. Commendatur primo a regalis dignitatis veneranda altitudine. Commendatur secundo a virtuose nobilitatis ammiranda amplitudine. Primum intelligitur cum rex appellatur, secundum declaratur cum nobilis affirmatur. Fuit autem sanctus rex Ladislaus nobilis non solum nobilitate Carnali que multis adest et plerisque ad periculum, sicut testatur sanctus Gregorius: nonnullis solet nobilitas generis parere innobilitatem mentis; sed etiam nobilitate mentali que in infinitum pocior est, sicut anima melior est carne et ideo scribit sanctus Jeronimus: Ille apud deum potencior est, non quem nobilitas generis, nec dignitas seculi, sed quem devocio fidei et sancta vita commendat. Notandum autem quod inter alia multa quatuor sunt que decent statum regium, quibus sanctus rex Ladislaus extitit sollempniter decoratus, scilicet *veritas, providencia, humanitas et strennuitas*. Fuit enim ipse rex beatus Ladislaus verus in iudiciis, providus in negociis, humanus in suis, strennuus in preliis. De primo scribitur in proverbiis Salomonis: rex qui iudicat in veritate, tronus regni eius in eternum firmabitur. O sancte rex Ladislai, verus iudex extitisti et vivens et mortuus. De veritate iudicii tui, cum vivebas, patet illis amplius qui tuam legendam amplius legerunt vel tua mirabilia plenius didicerunt (*sic*). Iusticiam (*sic*) vero quam mortuus fecisti, patuit in illo, cui cifum aureum vel argenteum a quo calumpna auferre volebat, de tua tumba sacratissima mirabiliter reddidisti. Sed domine sancte rex Ladislai, licet bene advertisses in tuo iudicio illud Isaye quantum ad alios: Ve qui iustificatis impium pro muneribus et iusticiam iusti aufertis ab eo; tamen et de tua persona coram facie creatoris iusticiam facere nequaquam omisisti, sicut dicit sanctus Johannes apostolus: Si dixerimus quod peccatum

non habemus, nos ipsos seducimus et veritas in nobis non est. Ergo fideles si veri iudices de nobis coram deo esse cupimus, nos miseros et peccatores iudicemus secundum sanctam doctrinam sancti Bernardi: Expediit ut me iudice discuciam et cognoscam, quam vilis, quam fragilis, quam labilis ego sum, et sequatur iudicium accusationis non excusacionis. De secundo legitur in evangelio sancti Luce: Quis rex iturus, commissurus bellum contra alium, nonne sedens prius cogitat si possit cum decem milibus occurrere ei, qui venit cum xx milibus, bene debet occurrere quam dictam providenciam regiam hosti suo occurrere (*sic*), antequam terram suam ingreditur. O sancte rex Ladislave quam mentetenus istam providenciam habuisti, corporaliter tuos prudenter custodiendo et spiritualiter hostes spirituales viriliter expugnando. Debemus enim hosti nostro spirituali antequam consensum nostrum ingreditur in primis foribus primarum cogitacionum discrecius obviare et ideo obtulit sanctus Petrus: adversarius vir diabolicus tamquam leo rugiens circuit querens quem devoret. Cui resistite fortes in fide. O domine sancte rex Ladislave, qualiter huic antiquo hosti restitisti, narrent et nuncient qui tuarum sanctarum lacrimarum profluvia in monasterio Waradiensi duos lapides cavancia audierunt aut viderunt. De tercio scribitur in libro Job: cum sederem quasi rex circumstante me exercitu, eram tamen merencium consolator. Nonne ita audistis de domino nostro sancto rege Ladislavo? ymo ita. Erat enim *pater orphanorum*, sublevator oppressorum, consolator afflictorum. Nam a tota regno suo quasi oblito nomine suo proprio rex pius appellabatur. In cuius signum post eius obitum tribus annis tota Hungaria ipsius lugens mortem, ab omni genere musicorum et timpanorum silendum decrevit et cessandum. O sancte rex Ladislave utinam tui successores tuam pietatem adverterent, et tua vestigia sequerentur. Sed veniet tempus quando audient illud scriptum libri Sapiencium: Audite reges et intelligite, discite iudices finium terre, quoniam data est a domino potestas vobis et virtus ab altissimo, qui interrogabit opera vestra et cogitationes scrutabitur. Vobis enim reges, qui non estis *sequaces sancti regis Ladislavi*, sic consulitur in ecclesiastico: noli esse sicut leo, in domo tua evertens domesticos tuos. De quarto scribitur in libro regum: Iudicabit nos rex noster, et egredietur ante nos et pugnabit bella nostra pro nobis; quod sine dubio de domino nostro sancto rege Ladislavo verum fuisse, constat omnibus. Fuit enim vir magni prelii, defendens manu armata, potenti et virili. Legitur de eo quod cum semel hostibus regnum suum devastare volentibus obviaret et exercitus ipsius famis periculo gravaretur, ad partes ipsius dominus feras misit innumerabiles et sic esuriencium famem f..... Ad secundum vero secundum virtuosam nobilitatem sciendum quod virtutibus eum plenum fuisse, virtus divina miraculis innumerabilibus demonstravit. Audivistis enim inter cetera quod corpus suum exanime famulis suis nescientibus et nolentibus currus iuvamine.... cuius quum (?) Waradinum asportavit. Cetera respiciantur in legenda sancti Ladislavi.» A dölt betűkkel szedett helyek az eredetiben aláhuzták; a kipontozott helyek olvashatatlanok. V. ö. *Fentebb*: BEVEZETÉS 2. lap. Másolta KÁROLYI ÁRPÁD, ki e nagy szívésségeért fogadja köszönetemet.

A SZÉKVÁROS EGYÉB EGYHÁZAI.

A VÁRBAN. — A KÖRÖS BAL PARTJÁN. — UGYANANNAK JOBB PARTJÁN. —
A VÁROSON KIVÜL.

KÖZÉPKOR minden jelentékenyebb városa feltűnőleg gazdag volt egyházakban; nem ritkán még a külvárosok egy-egy mellékuteczájában is két-három egyház emelkedett, néha ugyanannyi klostrommal, mint egykor Budán vagy Krakkóban jelenleg is. Így volt ez, aránylag a város nagyságához, Váradon is; Szent-László székesegyháza köré sűrűn csoportosultak a világi vagy szerzetes papság, a tan- vagy jótékony intézetek egyházai és kápolnái. Székvárosunk e szent épületeit, az áttekintés könnyítése végett, négy külön csoportra osztom: azokra, melyek a székesegyház mellett a várbán; továbbá a város bal és jobb Körös-parti részében; végre amelyek a városon kívül, de határában álltak.

A VÁRBAN.

Szűz-Mária kisebb egyháza. A vár éjszaki vagy helyesebben keleti kapuja, továbbá a püspöki palota s a székesegyház közt emelkedett, ez utóbbinak déli kapuja közelében, s ezért kapucsarnok melletti egyháznak is neveztetett.¹ Keletkezését valamint építőjének nevét

¹ «Debetur etiam succentori dimidia pars domus lapideæ, quæ est in Castro retro minorem ecclesiam beatæ Virginis a porta septentrionali consistens, nam alia pars eiusdem, quæ est a meridie, iuxta curiam Episcopalem, debetur subcustodi.» *Batthyány-codex*: II. 9. rubr. — *Leges eccl*: III. 258 l., de itt hibásan. Más adattal, mely ez egyház helyét csak ennyire is megjelölné, eddigelé nem

mély homály fedi; lehet, hogy eredetileg temetői kápolnául épült épen úgy, mint a kassai Szent-Mihály-kápolna, mely a mellette emelkedő dómnak szintén déli kapucsarnoka előtt áll. Keletkezése valószínűleg még a tatárjárás előtt történt, legalább Rogerius szerint a várban már akkor több egyház emelkedett.¹

E kisebb egyház nevével a XIV-ik század első negyedében találkozunk először, midőn Csanád váradi prépost társas-káptalant alapít szolgálatára s az egyház fejétől bucsukat eszközöl ki számára, hogy a hivek előtt annál kedvesebbé s látogatottabbá tegye.²

Ez időtől kezdve a kisebb egyház emlékezete folyvást előfordul történeti forrásainkban, de anélkül, hogy valami rendkívülit hallanánk felőle. Végre 1557. táján hallunk illet is, tudniillik, hogy Varkocs Tamás, Izabella királyné hadvezére, egyebek között a kisebb egyházat is «semmivé tevő».³ Szoros értelemben veendő-e ezen kifejezés vagy pedig csak azt jelenti, hogy az egyház, eltöröltetvén társas-káptalana, árván maradt s talán fel is gyujtatott? adatok hiányában meg nem határozható.

Keresztelő-Szent-János egyháza. Tudósításaink erről még hézagosabbak, mint az előbbeniről. 1472-ben találkozunk vele először, midőn szintén társas-káptalant nyer;⁴ de hogy maga az egyház ekkor épült-e fel vagy már előbb is létezett? arról nem szólnak történeti adataink. Csak a Chartularium mély hallgatása, mely ez egyházat még mellékesen sem említi, mutat mintegy arra, hogy keletkezése a XIV-ik századnál későbbi.

Helye még csak annyira sem mutatható ki, mint az előbbeni egyházé; csupán sejtenünk lehet, hogy talán a vár nyugati kapujának közelében állt. Épületéről, alakja s arányairól szintén hiányzanak a

rendelkezünk. — Az 1600-iki váradi leltár a székesegyházon kívül szintén említi a várban még egy egyházat: «Secundum templum est in opposito huius templi magni,» mely szavak, a székesegyház déli kapuzatából kiindulva, vonatkozhatnak a kis egyházra is.

¹ *Miserabile carmen.* 34. fej.

² *E munka II. kötete* 192. l.

³ *E munka I. kötete* 429. l. 1. idézet, hol a «az várban ... Bódog asszony» kifejezés kétséggel ezen kisebb Mária-egyházra vonatkozik; a nagyobb egyház még ezután is áll.

⁴ *E munka II. kötete* 204. l.

tudósítások; de a várbeli közelebbi ásatások alkalmával oly mérműves, s kivált csúcsíves jellegű kövek is kerültek elő, melyek, korlátoltabb arányaiknál fogva, ezen vagy az előbbeni kisebb egyház alkatrészeit képezhették.

A két egyház sorsa különben is összeforrt: a XVI-ik század közepén egyszerre s ugyanazon kéz által pusztultak el.¹

Szent-László- király kápolnája, mely toronyszerűleg emelkedett, s melyről századok multával is fentartá magát a kegyeletes hagyomány, hogy azt még Szent-László rakatta s az ép oly szent, mint hős király abban szokott magányosan imádkozni.² Valóban ily kápolna volt-e, vagy pedig talán csak Szűz-Mária elpusztított kis egyházának fenmaradt tornya? meg nem határozhatjuk, mert többé nem hallunk felőle.³

A KÖRÖS BAL PARTJÁN.

Szent-Lélek egyháza. A vár nyugati kapujának közelében emelkedett s a Szent-Ferencz-rendűek klastromának szolgált egyházul. Épületéről semmi egyéb tudósításunk, mint hogy a Szent-Ferencz utczában állt, 1549-ben zsindefedelét megújítani szándékoztak, s hogy nyolcz évvel utóbb Varkocs Tamás ezt is elpusztítá.⁴ Szerelvényeinek egy részét a szerzetesek, mint láttuk, az ecsedi várban igyekeztek biztonságba helyezni, más részét pedig, nevezetesen huszonnégyszáz kelyhet, tizenkilenc patenát, öt keresztet, három urmutatót, két ezüst ampolnát, három füstölőt s temjéntartó csolnakot, két pacemet, egy ezüst kézereklyetartót s egy aranyozott ezüst tálat Tövisi Imre⁵ szerze-

¹ *E munka I. kötete* 429. l. 1. idézet, hol «az várban Szent Jánost» kifejezés minden kétséget kizárólag Keresztelő-Szent-János egyházára vonatkozik.

² «Est etiam circa culinam magnam et in opposito domus supra dictae provisoris Capella una iustar turre per S. Ladislaum facta, quae eiusdem divi Ladislai Oratorium vocatur; ibi enim privatim semper orasse dicitur.» 1600-iki váradi leltár. *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Urbaniar. et Conscrip. 36. 34.

³ *Következő idézet.*

⁴ *E munka II. köt.* 439. l. és I. köt. 429. l. 1. idézet.

⁵ In nomine domini Jesu. Anno eiusdem millesimo quingentesimo quinquagesimo sexto, vigesima secunda die mensis Augusti ego frater Emericus de Thuyis ordinis fratrum minorum regularis observantiae, provinciae Hungariae Salvatoris. fratrum eiusdem ordinis minister, tempore obsidionis Waradiensis dedi

tes Bajony Istvánnak adta át megőrzés végett, de Izabella királyné elkoboztatta.¹

Ismeretlen rendü apácák egyháza, melyről csupán annyi tudósítás maradt fenn, hogy az imént említett Ferencz-rendüek klastromának átellenében állt.²

Szent-Kereszt egyháza. Várad plebániái egyházainak tekintélyesebbike, melyet Alattyány Miklós püspöki helynök is, midőn a város lelkészeinek ír, első helyen említ,³ s melynek plébánosai míg egyrészt a pápai tizedek alkalmával társaiknál jóval nagyobb összeget fizettek, másrészt kitüntetett férfiak valának. Mindezen jelek arra utalnak,

in manus egregii domini Stephani de Bayon, *ad conservandum* ecclesiarum ordinis nostri res infra annotatas: Calices viginti quatuor; patenas decem et novem; cruces quinque; monstrantias tres; ampulas duas argenteas; turribula tria cum naviculis; duo pacificalia; manum parvam argenteam; scutellam unam ex argento deauratam.» — Papir, pecséttel, melynek közepében nagy kereszt, körirata olvashatatlan. *Gr. Károlyi-család levéltára*. 8. 23. Külsején: «Az cseri barátok marhájának száma, kit adtak volt Bajony István uramnak.»

¹ Nos Capitulum ecclesie Sancti Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensi memorie commendamus per presentes, quod egregii Stephanus et Johannes de Bayon in ipsorum propriis personis nostram veniendo in presentiam, per modum protestationis nobis significari curaverunt in hunc modum, quod cum in istis temporibus disturbiosis honorabiles et religiosi *fratres de ordinibus beatorum Francisci et Dominici confessorum in claustris et cenobiis Sancti Spiritus et Omnium Sanctorum in civitate Waradiensi fundatis* et constructis degentes, omnes res et bona ecclesie eorum preclara et pretiosissima, causa tutelae defensionis et fidelissimae conservationis in castellum et domum ipsorum protestantium Bayon nuncupatum in Comitatu Byhariensi existentem et habitum importassent, ibidemque locassent et deposuissent; nihilominus tamen Serenissima domina domina Isabella Dei gratia Regina Hungarie, Dalmatie, Croatiae etc. domina nostra clementissima, ignoratur qua de causa, huiusmodi res et bona praetectorum claustrorum fratrum Sancti Spiritus et omnium Sanctorum ab ipsis protestantibus recepisset et extorsisset potentia mediante in praedictum et dampnum ipsorum fratrum et per consequens ecclesiarum praedictarum, memoratorumque potestantium contra voluntatem et libertatem domus eorum valde magnum. In cuius rei testimonium praesentes litteras nostras antelatis protestantibus iuris ipsorum ad cautelam damus et concedimus. Datum feria quarta Paschatis anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo septimo.» Eredeti, papir, hátpecsét nyomaival. *Gr. Károlyi-család levéltára*. 8. 25. — Mindkét becses oklevél Géresi Kálmán ur szíveségéből jutott kezemhez, de már későn arra, hogy e munka illető helyein, nevezetesen a II. kötet 436. s 438. lapjain értékesíthetők lettek volna.

² *E munka II. köt. 486. l.*

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt. D. L. 19502.*

hogy helyét a balparti város legjelentékenyebb részében, a tulajdonképeni városban keressük, mely a mai nagy piacon terült el. Itt, nevezetesen a város legnyugatibb szélén, csakugyan találunk is tornyos egyházat, melyet a krónikás «nagy templomnak nevez»,¹ s a város 1598-ki rajza is feltüntet.²

Ez kétségkívül legrégibb lelkészi egyháza volt Váradnak, mindemellett keletkezéséről épen nem, s létezéséről is csak a XIV-ik század első felében értesülünk. Ekkor találkozunk első ismeretes plébánosával, Tamással, ki 1332—1334. években két márka pápai tizedet fizetett s a következő három évben még egy fél márkával többet. Eszerint javadalma értékesebb volt a belényesi s debreczeni lelkészek, sőt a székesegyház egyszerű kanonokjainak javadalmánál is.³ Plébániájának népessége mellett pedig az a körülmény bizonyít, hogy segédlelkész is állott oldalánál, mi a középkorban, mint látni fogjuk, csak kivételesen, a nagyobb plébániákon fordult elő. Ily segédlelkész volt az idézett évek elején György s utóbb András áldozár, kik 28 garas pápai tizedet fizettek, tehát többet, mint a gyulai és sok előkelő plébános.⁴

Ugyanezen századból még két plébánosa ismeretes: 1360-ból Kozma, aki egyszersmind székesegyházi kanonok volt;⁵ és Lukács, ki még imént nevezett elődjénél is magasabb rangot viselt, mert 1384-ben mint Várad műszerető püspökének, III. Jánosnak püspöki helyettese fordul elő.⁶

Ezután közel egy századig nem találkozunk Várad szentkereszti plébánosával, ami különben nem is feltűnő, ha meggondoljuk, hogy középkori papjaink emlékezetét nagyobbára jogügyi iratok tartották fenn, s ezekben rendszerint a káptalanok tagjai szerepelnek, a lelkészkedő papság csak ritkán, mintegy kivételesen. Ilyen kivétel János, szintén szentkereszti plébános, kit Dobokai Miklós 1461-ben egyik ügyvédeül vallott be a kolosmonostori konvent előtt.⁷ Hogy minő ösz-

¹ SZALÁRDI J: *Ujabb nemzeti könyvtár. II. folyam.* 366 l.

² *E munka II. köt.* 308. l. melléklete.

³⁻⁴ *Vatikáni t. levéltár: Rationes Collectoriae Poloniae et Hungariae 1317. 1332—1337. 40. s köv. II.* — THEINER Á: *Monumenta Hung.* I. 557. l. tévesen «Berengarius»-t irt Georgius helyett.

⁵ *E munka II. köt.* 98. l.

⁶ *E munka II. köt.* 112—3. II.

⁷ *Hazai okmánytár: V. 264. l.*

szeköttétesben állott egymással e két férfit? s általában, hogy ki volt, melyik családnak sarjadéka János plébános? nem említik történeti forrásaink. A középkor papjai, mint a főpapok és szerzetesek jelenleg is, rendszerént nem használják családi nevöket s csak szerény keresztnévökön fordulnak elő. Pedig János plébános családi nevét érdekes lenne tudnunk, mert e név talán véglegesen is eloszlathatná ama homályt, mely a világhírű képiro, Dürer Albert családi nevét legalább némelyek előtt még mindig takarja. Dürer ugyanis irva hagyta, hogy atyai nagybátyja, János harmincz évig volt váradi plébános;¹ nem lehetetlen, hogy e nagybátya s a fentebbi János plébános egy személy: legalább a nevek, a kor s a hely találkoznak.

Hasonlóképen csupán a keresztnév használata miatt nem állapítható meg, hogy azon érdekes bronz pecsétnyomó, melyet itt Váradon találtak s melynek felső mezejében a bold. Szűz látható a kis Jézussal, alant pedig egy áldozár e felirattal: + S IOHANNIS PRESBITERI azaz *Sigillum Johannis Presbyteri*,² — hogy ez a fentebbi János vagy más hasonnevű váradi plébános vagy inkább kanonok pecsétnyomója-e?

Vitéz János fényes korszaka után csak Fráter György püspök borulni kezdő idejében találkozunk ismét és utoljára egy váradi plébánossal, de névtelenül, s még az sincs feljegyezve, hogy csakugyan szentkereszti plébános volt-e? Csupán annyit tudunk róla, hogy 1536-ban, a váradi béke tárgyalásakor, János király őt küldte, mint követét, a pápához,³ mely kitüntetés kétségkívül magasabb képességeinek tanujele.

Szentlélek egyháza. Különböző a Ferencz-rendűek fentebb említett egyházától. A vár előtt, azon kanonoki ház mellett emelkedett, mely szegények házává alakíttatott.⁴ Szintén a pápai tizedek korában tűnik fel, midőn két áldozárt látunk szolgálatában, kiknek egyike: Péter előkelőbb volt s 20—30 garas évi tizedet fizetett; a másik: János

¹ HAAN L: *Dürer Albert családi nevérol.* 13. l.

² CZOBOR B: *Egyházművészeti lap.* 1881. évf. 30. l.

³ KÁROLYI Á: *Adalék a nagyváradi béke történetéhez. Századok.* 1878. évf. 603. lap.

⁴ *E munka II. köt.* 271. l.

14—16-ot.¹ Plébániai egyház volt-e már akkor? arra adatunk nincs, de később, nevezetesen 1489-ben már mint ilyen említették.²

Ismeretes egyik oltára is, mely hazánk fejedelmi hölgyének, Szent-Erzsébetnek tiszteletére volt szentelve s melyről az ispotály olykor Szent-Erzsébet ispotályának is neveztetett.³ Ez oltárnak hagyta Balás comès neje, Erzsébet asszony 1339-ben, Váradon kelt végrendeletében egy szőlő felét s magának az egyháznak menyéttel bélélt subáját.⁴

A XVI-ik század közepén ez egyház is érezte Varkocs Tamás kezének súlyát,⁵ de úgy látszik, hogy nem pusztult el teljesen, mert valószínűleg ez azon Szentlélek egyháza, melyet 1558-ban az új hit követői a maguk számára kértek Izabellától, de a királyné azt felelte, hogy ez egyházat már a szegényeknek adta⁶ vagy talán helyesebben csak meghagyta továbbra is a szegények házának egyházául.

Szent-Jakab egyháza. Már 1332—1337. években mint plébániai egyház fordul elő és sokkal tekintélyesebb volt az előbbeninél, mert plebánosa, Albert a tizedszedés mindenik évében nyolczvan garast fizetett, káplánya, Péter pedig ez összeg negyedét.⁷

Helyéről csupán annyi tudósításunk maradt, hogy azon utczában állt, mely ez egyházzól Szent-Jakab-utczának neveztetett s melyben kanonoki házak is valának.⁸ Ez utóbbi körülmény arra mutat, hogy szintén közel állhatott a várhoz s valószínűleg azon városrészben, mely a vár délnyugati szegletétől kezdve a Hévjó, ma Pecze folyó táján emelkedett s olasz gyarmatosairól Páduának nevezteték.⁹ Hogy

¹ *Vatikáni t. levéltár* : Rationes Collect. 1332—7. II.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 19502.

³ *E munka II. köt.* 172. l.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 3280. és 3297.

⁵ *E munka I. köt.* 429. l. 1. idézet, hol «az Ispitály» kifejezés, minthogy egyházakról van szó, az egyházat jelenti.

⁶ SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek.* II. 90. l.

⁷ *Vatikáni t. levéltár* : Rationes Collect.

⁸ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 954. 49.

⁹ «Prædicti vero vici Bolonia et Padua a vico prædictæ Civitatis Venetia, alio nomine Tykol nuncupato, limitantur per alium ramusculum eiusdem fluvii Crisii, currentem inter ipsum vicum Venetia et villam Hydkwzzewlews (Hidköz-Szőlős) dictam, qui ramusculus infra vadum, quo itur ad dictam villam Zewlews reflectitur quasi contra septemtrionem et transiens iuxta claustrum sanctæ Annæ

Varkocs Tamás dulása ez egyházat teljesen megsemmisíté, azt János-Zsigmondnak egy 1566-iki levele igazolja.¹

Szent-Márton egyháza. A város legszerényebb egyházainak egyike; 1332—1335. években András, 1336-ban János papja, a következő évben pedig csak Domokos káplánya említettik, kik évenként 28 garas pápai tizedet fizettek.² Plebánosáról tehát ekkor még nincs szó, de 1489-ben már a plebániák közt fordul elő.³

A fentebb említett Erzsébet asszony 1339-iki végrendeletében ez egyházzól is megemlékezett s finom bársony mentőjét felében ez egyháznak hagyá, másik felében pedig a már szintén említett Szent-Kereszt egyházának.⁴

Ami helyét illeti: egy 1511-iki oklevél szól Szent-Márton kápolnájáról, melynek akkor Nyéstay Márton volt igazgatója s mely Váradon «a káptalan városrészében» állt.⁵ Ha e kápolna nem más, mint épen ez az, úgy látszik, kápolnaszerű kis egyház, akkor legalább annyira tájékozva vagyunk, hogy ez egyház helyét a város dél-nyugati tájain keressük, mert a káptalan városrészei itt állottak. És itt állott azon Szent-Márton-utca is, mely kétségtől ez egyháztól vette nevét, s melyhez ama történeti emlék fűződik, hogy abban született Pázmány Péter.⁶

Boni egyház. Védszentje nincs kiírva, és így nem lehetetlen, hogy az alább következő Szent-Mihály-egyház, melynek ismét közséje

Monialium et demum iuxta hortum cervorum coniungitur alio ramusculo eiusdem fluvii (helyesebben a Hévjóval) penes fossatum Castri et ex opposito palatii Episcopalis transeunti.» *Batthyány-codex*: I. 13. rubr. — *Leges eccl*: III. 232. l.

¹ *E munka I. kötete* 429. l. 1. idézet.

² *Vatikáni t. levéltár*: Rationes Collect.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: D. L. 19502.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*, D. L. 3280.

⁵ *Gr. Vay-család levéltára.*

⁶ Talán anyai, a Massay-ak házában, ez utcában állt ugyanis Massay Imre háza, melyet János-Zsigmond tőle hűtlensége miatt, mert Ferdinándhoz szítozt, elvett s Beregszói Hagymássy Kristóf huszti várnagy s mármarosai sóprefektusnak adott. A fejedelemnek Váradon 1561. jun. 5-én Nyakázó Ferencz váradi kapitányhoz intézett levele. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Gyulafejevárv. Bihar. 2. 37. Massaynak 1570-ig lehetett alkalma megengesztelni a fejedelmet. — Pázmány Györgynek, Péter testvérének nemesi curiája, melyet 1603-ban a váradi jezsuitáknak eladott, Várad-Velenczén állt. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Jesuit. Varad. II. 5. 6. 7.

ismeretlen. Mindenesetre plebániai egyház volt, mert a pápai tizedek 1332—1334. években, tehát három ízben említik Pál plébánosát és káplányát, amazt 28, ezt 10 garas tizeddel.¹ Mivel pedig Várad plebániái közt említik, s a XIII-ik századi bécsi codexben is majd Olaszi, majd Száldobágy, Püspöki és Szőlös községek társaságában fordul elő:² bizonyos, hogy Várad közvetlen közelében állt, sőt valószínűleg a város kötelékébe tartozott. Semmi kétség benne, hogy az ugynevezett «boni kut,» mely forrásvizéről ma is ismeretes, e község vagy külváros határán állt egykoron, s annak emlékét őrzi eltűnése után századokkal is. Mert korán elpusztulhatott, talán még az 1474-iki török dúlás alkalmával, vagy nevet cserélt: Bon vagy hasonló nevű községet már az 1552-iki adókönyvek sem ismernek. Nem lehetetlen azonban, hogy itt Várad Bolonya nevű külvárosával van dolgunk s Bon nem egyéb, mint a hivatalos «Bononia» név megrövidített alakja. Bolonyát csakugyan Várad azon oldalára helyezi a Chartularium,³ hol a boni kut esik, s Bolonya éppen úgy, mint Bon egyszerre tűnnek el vagy beolvadnak a városba.⁴

Szent-Mihály egyháza. Mint plebániai egyházat említi Alattyány Miklós vikarius 1489-iki levele,⁵ s ezenkívül még csak annyit tudunk róla, hogy Varköcs Tamás ezt sem kímélte meg.⁶ Helye is ismeretlen, de Váradnak Szent-Mihály-napi vásárai talán éppen ez egyház táján

¹ «Paulus plebanus de Bon XIX. grossos. Vicarius suus X grossos pro decima primi anni.» Ismét: «Paulus plebanus de Bon solvit XXVIII. grossos pro decima secundi anni.» Szintén így a harmadik évben, csak az összegben van eltérés. *Vatikáni t. levéltár*: Rationes Collect. 40. 42. 43. ll.

² «Item in uno curru de villa Bn (= Ben vagy Bon). Item in uno curru similiter in villa Olaci.» És ismét alább: «Zaldubag 1 marcam; Pispuky VIII. marcas ... Ladizlao comiti nostro solverunt ... Zeleus III. marcas ... (villa) Laurency 1 marcam. Bena II. marcas et duas pensas et VIII. denarios.» *Bécsi udvari könyvtár*: Codex 1062. folio 118 a. és 119 b.

³ *Lásd fentebb*: SZENT-JAKAB EGYHÁZA 9. idézet.

⁴ A váradí káptalan egy 1376-iki levele még említi: «rectam quartam partem ... molendini duarum rotarum super fluvium Kynsi (igy Krysii helyett) in fine platee dictae Cixitatis nostre (Várad) Bolonia vocata.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: D. L. 6371., de itt a Körös alatt valószínűleg a Hévjó értendő, melybe, mint láttuk, a Körös egy ága a vár mellett bevezettetett, s ezért Kis-Körösnek is hivatott. (*E munka II. köt. 308. l. mellett Várad rajzán: Q betű.*)

⁵⁻⁶ *Fentebb idézett helyek.*

estek, s a népünk által annyira kedvelt bucsui összejövetelekből származtak.

Mindszent egyháza. A város azon részében állt, mely a vár és Szőlős között terült el s a szintén e tájon létezett püspöki vadaskerttől Vadkert nevet viselt. A nevezetesebb városrészek egyike volt külön birák alatt,¹ s Várad annyira híres középkori vásárainak hárma: a vizkeresztnapi, hushagyókeddi és Szent-Lőrincz-napi «Vadkertben esett s mindenik két-két hétig tartott.»² Ez utóbbi Szent-Lőrincz-vásár mintegy arra mutat, hogy Váradnak azon része, melyet XIII-dik századi iratok Szent-Lőrincz név alatt említenek s mely név utóbb egészen kihalt, nem más, mint amely később Vadkert név alatt fordul elő. Feltűnő azonban, hogy a pápai tizedjegyzékek sem Vadkertet, sem Szent-Lőrincz vagy Mindszent egyházát nem említik Váradon.

Plebánosai közül kettőt ismerünk: Mátét 1496-ból és Mihályt 1528-ból.³ Ezenkívül még csak annyit tudunk róla, hogy szintén egyike volt a Varkocs által elpusztított egyházaknak.

Mindszent egyháza. A váradi Szent-Domokos-rendüek birtokában találunk ily czimű egyházat, mely lehetett a fentebb említett vadkerti, de egy egészen más egyház is. Ez utóbbi esetben helye ki nem mutatható, mert általában ez egyházzal még csak annyi ismeretes, hogy szerelvényeinek némi részét 1557. táján a bajoni várba szállították.⁴

Szent-Anna egyháza. Váradnak Velenceze nevű külvárosában állt, mely a vártól napkeletre esett s már a XIII-ik században ama néven fordul elő.⁵ Egyházáról azonban még a XIV-ik századi tizedjegyzékek-

¹ «Michael Racz judex, jurati et universi cives de vico Wadkerth civitatis Waradiensis. 1452.» *Budai országos levéltár kincstári osztály*: Monial. Poson. S. Claræ. 43. 62.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. 1. 12. — WENZEL G: *Árpádokori új okmánytár*: VII. 172. l.

³ *Budai orsz. levéltár*: Paulini. Kápolna. 1. 10. — Monial. Poson. 41. 31.

⁴ *Lásd fentebb 121—122. lap*: SZENTLÉLEK EGYHÁZA.

⁵ *Bécsi udvari könyvtár*: Codex 1062. folio 119. a. Neve, mint az olasz-honi Velencezé is, magyar okiratokban «Venencze.» V. ö. VERANCICS A: *Összes munkái*. II. 15. l. — A Chartularium egy más «Tykol» (= tyúkól?) nevét is említi. *Batthyány-Codex*: I. 13. rubr. — *Leges eccl*: III. 232. l.

ben sincs emlékezet, csak 1338-ban halljuk először, hogy Báthori András Velenczén telkeket vásárol, hogy oda új klostromot és egyházat építsen, s midőn két év múlva az építést bevégezte, a klostromot Szent-Klára apáczaival népesítette be, az egyházat pedig, melyet Szent-Anna tiszteletére szenteltetett fel, plebániái egyházzá emelte, de helyet engedett benne az apáczáknak is.

Plebánosán kívül több pap állt szolgálatára,¹ de ezek közül egyet sem tudunk megnevezni; plebánosai közül is eddig csak három ismeretes: első plebánosa, Fülöp 1342-ből, továbbá Jakab 1351-ből, végre Pallér László 1410-ből.²

Az egyházakon kívül ugyanczen városrészben egy kápolnát is találunk: mely a székeskáptalan prépostjáé volt, valószínűleg ennek lakásán, s már 1334-ben említetik, de védszentjének megnevezése nélkül.³ Bővebb tudósítások e kápolnáról is hiányzanak.

A KÖRÜS JOBB PARTJÁN.

○ *Olaszi egyháza.* E városrész nevét a XII-ik századtól kezdve folyton emlegetik történeti forrásaink,⁴ egyháza védszentjének nevét még sem jegyezték fel számunkra. Az bizonyos, hogy Várad legtekintélyesebb egyháza volt, mely már a XIII-ik században két pappal rendelkezett.

Első ismeretes papjai Jakab és Ambrus, kik 1291—1296 közt említetnek azon érdekes megjegyzéssel, hogy Várad püspökétől, bizonyosan mint kegyurtól — egyebek között — tizenöt köből rozs járt számukra.⁵ Az 1332—1336. években is két lelkészt látunk oltárainak szolgálatában; ezek egyike István, a plebános, ki az egyházmegye összes lelkészei közt legtöbb tizedet, három márkát fizetett, ami elő-

¹ «rector . . . cum suo clero,» mondja Báthori András püspök alapító levelében ez egyház lelkészére vonatkozólag. *E munka II. kötete* 490. l. idézet.

² *Imént idézett hely* és KERESZTURI J.: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 199. lap.

³ Petrus sacerdos Capellæ Præpositi solvit VIII. grossos.» *Vatikáni t. levéltár*: *Rationes Collect.* 43. b l.

⁴ *E munka I. köt.* 39. l.

⁵ «Jacobus et Ambrosius sacordotes de Olozi habent de nostro (II. Benedek püspöktől) XV. cubulos siliginis.» *Bécsi udvari könyvtár*: 1062. folio 119. a.

kelőségének nyilvános jele; segédje János csak mint egyszerű áldozár fordul elő évi hat garassal.¹ És itt Olaszi lelkészeinek névsora megszakad; az egész középkoron át többé mit sem hallunk ez egyházzól, még a hely is, melyen állt, ismeretlen marad előttünk.

Szent-Egyed egyháza. Plebánosai gyanánt együtt említettnek 1335-ben Iván és Miklós évi negyven-negyven garas tizeddel.² Ezeken kívül még csak egy plebánosát ismerjük: Karácson Istvánt, kiről 1422-ben van szó, amidőn azt is megtudjuk, hogy ez egyháznak a váradi hegyen, a kápolnai klastrom tájékán volt egy szőleje is.³

Kétségtől azon utczában állt, mely róla Szent-Egyed-utcának neveztetett s mely a mai Országutnak felel meg. Itt, a jelenlegi gör. kath. egyház s finővelde helyén emelkedett, s környékén, vagy mint az oklevél mondja: Olasziban, híd végénél piacz volt, melyen minden nap lehetett árulni s Várad Szent-Egyed-napi vásárai is valószínűleg itt tartattak.⁴

Szent-Péter egyháza. Azon hegy lábainál épült, melyen ma a kálvária áll, s mely ezen egyház védszentjéről, az apostolok fejedelméről Szent-Péter hegyének, viszont az egyház a hegyről, Szent-Péter hegyi egyházának neveztetett.⁵

A város kevésbbé jelentékeny egyházaihoz tartozott; lelkésze a pápai tizedszedés korában csak egy volt, ki nem is neveztetik plebánosnak, s gyakran változik, mint az a szerényebb javadalmaknál nem ritkaság. 1332—1334-ben Miklóst találjuk lelkészi állomásán, de aki a következő évben már eltűnik s helyét Péter foglalja el, akit ismét, egy év múlva, István vált fel. Tizedök csak husz garas évenként.⁶

¹⁻² *Vatikáni t. levéltár*: Rationes Collect. Ugyanitt 39. folio *b* olvasható: „... Stephanus de Olasci solvit III. marcas fini argenti pro beneficio plebanie sue,» de, sajnos, hogy ez István olaszii plebános a tizedjegyzékek összes hat évi folyamában csak ez egyszer fordul elő; segédjét, Jánost az 1332. 1333. 1335. és 1336-ik évi lajstromokban mindenütt előtaláljuk.

³ *E munka II. kötete* 463. l. 6. idézet.

⁴ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* Paulini, Kápolna. 1. 12.

⁵⁻⁶ «Nicolaus sacerdos S. Petri de monte (solvit) V grossos.» *Vatikáni titkos levéltár*: Rationes Collect. *Poloniae et Hung.* 1317. 1332—7. folio 40. a. de a tizedösszegben tollhiba lehet, mert ez a következő években mindig: XX.

Meddig maradt István pap e lelkeszi állomáson? ki nem nyomozható, mert sem róla, sem utódairól többé semmi emlékezet. Magával az egyházzal is csak nagysokára, a XVI-ik század közepén találkozzunk ismét, midőn azt halljuk felőle, hogy Varkocs Tamás szintén felégeté.¹

Ez volt az egyedüli egyház a Körös jobb partján, mely a székeskáptalan birtokán, és így annak kegyurasága alatt állt. De hogy a XVI-ik században már társaskáptalana és így prépostja is lett volna, az merő tévedés.²

Szent-Miklós egyháza. A Körös közelében, Olaszi legalsóbb végén állt, s eredetileg a városon kívül, magányosan, mert a Szent-Ágoston-rendű remetek klastromának szolgált egyházul.³ Később a város terjedésével vesztetett magányosságából s a feléje vezető uton egy egész utca képződött, mely az egyház védszentjéről Szent-Miklós-utcájának neveztetett.⁴

A VÁROSON KIVÜL.

Szent-István első vértanu egyháza. II. István királyunk alkotása s később temetőhelye; fél ezredéven át a premontrei rend monostorának egyháza. Azon a szép hegyen állt, mely a Körös partján, a mai vasuti hiddal szemben emelkedik s mely az egyház védszentjéről Szent-István hegyének neveztetett.⁵

Mint királyi alkotás, kétségkívül emlékszerű épület volt, eredetileg a román ízlés félkörű idomaival, később talán csücsíves csarnokok

¹ *E munka I. kötete* 429. l. 1. idézet.

² A tévedésre kétségkívül az adott alkalmat, hogy az 1552-iki biharmegyei adókönyvben Szent-Péter neve után ez áll: «Capituli», ami arra magyaráztatott, hogy saját káptalanáé; de az adókönyvek 1553-ik évi folyamában már ez áll: «Zenthpeter wezaya Capituli Waradiensis p(ortæ) VIII.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII. 158. l. Világos tehát, hogy az előbbeni megjelölés épen úgy, mint az utóbbi, azt akarta mondani, amit más forrásokból is tudunk, hogy Váradnak Szent-Péter utcája a váradi káptalané. A felállított s a Királyi könyvekbe is beiktatott Szent-Péter-hegyi prépostságnak tehát nincs történeti alapja; mult századi Schematismusaink nem is tudnak róla.

³ *E munka II. kötete* 483. l.

⁴ «Alól, napnyugat felől a Körös felé, Olaszi végéből ment ki Szent-Miklós utcája.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. 1. 12.

⁵ *E munka I. kötete* 55. l.

s kimagasló tornyokkal. Bizonyosat, sajnos, nem mondhatunk, mert ez egyház épületéről Várad széttűllött vagy elpusztult iratai nem szólnak s egykori helyén követ kövön nem találunk.

Varkocs Tamás dúlta fel az egyházat is monostorával együtt;¹ itt kezdődött végenyészete.

Szüz-Mária kápolnai egyháza. Mint már láttuk, a város határának egy más, elbájoló pontján állt a Bihari-hágó közelében, a Nádas-hegy alatt, a kedves Csurgó-forrás felett.² Mellette emelkedett a hazafiak legjobbainak, a pálosoknak klastroma. Csúcsíves izlésben épült, de arányairól s tagozatainak gazdagságáról nincs tudósításunk; csupán annyit tudunk, hogy oltárai közt volt egy, melyet Scolari András püspökünk emeltetett Szent-Apollónia tiszteletére, testvére, Ozorai Pipó pedig bizonyos réttel ajándékozott meg.³

Szent-Jeromos egyháza. Tulajdonképen Fudi-Vásárhely határán állt, de oly közel Váradhoz, hogy maguk a pálosok, kiknek klastromuk létezett mellette, inkább Váradhoz számították.

1435-ben már két egyház emelkedett itt: egyik a régi, de a melyben még az idézett évben is emeltek egy új oltárt a bold. Szüz tiszteletére, melyet Demeter helybeli prior kérelmére fr. Péter felszentelt püspök s váradi vikárius szentelt fel, ki ugyanakkor Szent-László, Szent-Imre s más szentek ereklyéivel is megajándékozta az egyházat. Ugyanekkor épült fel a régi mellett az új egyház is, mint említők, csúcsíves izlésben,⁴ s Szent-Jeromos tiszteletére, de főoltára Krisztus urunk szent testének volt felszentelve. Körülötte nyilvános temető volt, melyet szintén Péter vikárius szentelt fel.⁵

¹⁻² *E munka I. kötete* 21., 429. ll. — II. köt. 389., 460. ll.

³ «Anno 1426. Philippus de Sclaribus de Florentia donavit quoddam pratum in territorio prati (?) Rortho (?) ad Altare S. Appolonie, quod in hoc monasterio fundavit Andreas Episcopus Waradiensis. Vide in litteris Capituli Waradiensis. *Gr. Fesztetich keszhelyi könyvtára.* Csonlosi J. szives közlése.

⁴ *E munka II. kötete* 471. l.

⁵ «Anno 1345. frater Petrus episcopus venocenoponensis (?) et substitutus Waradiensis ad petitionem fratris Demetrii prioris huius loci dedicavit unum altare in honorem b. Mariæ V. in antiqua ecclesia et ibidem reposuit reliquias SS. Ladislai Regis, Emerici ducis, Mauri, Gerardi Episcopi et Martyris, Mariæ-Magdalene, Undecim mille Virginum. Idem consecravit cœmeterium circa novam

Ezen egyház s Várad között, az útfélen állt egy kápolna is Szent-László tiszteletére,¹ de a melyről hiányzanak a további tudósítások.

Ecclesiam fiendam ad honorem S. Jeronimi, cuius altare maius est Corporis Christi.» Ugyancsak a Festetich könyvtárból, az «Inventarium privilegiorum Eremitarum S. Pauli» czimű codexből közli *Csontos J.* Hogy e különben becses adat évszámában tollhiba van, az kétségtelen; ezt igazolja egyebek között Péter püspöki helyettes kora is. V. ö. *E munka II.* 129. l. *Péter egyházi jogtudor*, de kinek nevénel sajtóhibából áll 1536. év 1436. helyett.

¹ «in fine civitatis prope Capellam S. Regis Ladislai infra fossatum et prope Heremitorium sancti Iheronimi confessoris.» *Batthyány-codex* : I. 21. rubr. — *Leges eccl* : III. 237. l.

A SZÉKVÁROS S LAKOSAINAK ÉLETE.*

TERJEDELEM. — NÉPESSÉG. — VÁROSRÉSZEK. — UTCZAI KÖVEZET S VILÁGÍTÁS. —
FORGALOM. — IPAR S KERESKEDELEM. — ÜNNEPÉLYEK. — IRODALMI FOGLAL-
KOZÁS. — SZÓRAKOZTATÓ S JÓTÉKONY HELYEK. — FÖLDI PARADICSOM.

Régi Várad, mint általában középkori városaink nagysága távolról sem felel meg azon fogalomnak, melylyel napjainkban a nagy városokról birunk. A vár, mely városaink magvát s támpontját képezte, már költséges s védelmet igénylő erődítményei miatt sem nyulhatott ki nagyobb területre; a köréje csoportosult külvárosok pedig, e korunkban oly népes helyek, eredetileg csak egy-egy utczáat képezték, azért nevelők az egész középkoron át csak «utca» (=vicus), még akkor is, midőn már több utczára szaporodtak fel s egész városrészt alkotának. Ehez járult, hogy a régi házak még városokban sem épültek oly sűrűn és magasán, mint most, hanem inkább falvaink módjára csak földszintesen és ritkán emeletre; rendszerént mindenikben csak egy-egy család vagy háznép lakott s mindenikhez tágas udvar és kert csatlakozott.

Igy volt ez Váradon is, sőt kiválólág így itt, hol a minden oldalról sűrűn reá támaszkodó községek a város nagyobb kiterjedését különben is gátolák. Erősen lábrakapott ugyan a vélemény, hogy Várad középkori terjedelme sokkalta nagyobb volt a mainál, nevezetesen, hogy a szomszéd Vásárhely község helyén állt a város piacza s a szintén szomszéd Püspökiben Várad püspökének palotája;¹ de ez

* *E cikk első részét lásd fentebb I. köt. 36. s köv. II.*

¹ «Die Mauren der Stadt und der Festung mögen sich sehr weit erstreckt haben. Man will noch heut zu Tage behaupten, dass wo jetzt das Dorf Vásárhely

minden komolyabb alapot nélkülöző vélemény. Vásárhely, valamint Püspöki s a Váráddal szomszédos többi községek, mint láttuk, s még bővebben fogjuk látni, már a XII—XIII-ik században, tehát Váradnak még csak fejlődése korszakában is, s később még inkább, önálló, külön egyházi s világi szervezettel bíró községek, körülvéve mindenikök egy-egy határral, mely őket Váradtól, sőt ennek külső határától is teljesen elválasztotta. Némelyeknek, mint Fudi, Vásárhely, Volf vagy Ósinek pedig még birtokosaik is egészen mások valának, mint Váradnak.

Várad határa, alig számbavehető eltéréssel, ma is az, ami volt századok előtt; ismeretes a régiek féltékenysége s szigora a határvonalak megőrzésében. E határ építésre alkalmas része, ha egészen be lett volna is népesítve, legfeljebb akkor fogadhatott volna magába oly nagy várost, mint a milyennek sokan a régi Váradot képzelik; de e határ nagyobb részét szőlőművelésre s mezei munka alá kell hagynunk, mert Váradnak, mint láttuk, bor- és buzatermelése volt, s ha lakosai élő földjeiket keveselék, az annak róható fel, hogy mint a püspök, úgy a káptalan a határ egy részét nem oszták ki a lakosok között, hanem majorságilag műveltették.¹

Egyébiránt a régi Várad terjedelmét illető nézeteltérések onnan származnak, hogy leírás vagy megbízható kép, mely annak középkori alakját hiven tüntetné fel, vagy legalább lakosainak számával ismeretne meg, — nem maradt ránk. Mi egészen másképen vagyunk, ha a Chartularium, midőn említi, hogy Várad polgárai mennyivel adóztak fejenként,² egyuttal azt is fel találja jegyezni, hogy az így begyűlt összeg mily magas vala! E feljegyzés elmaradt, és így egészen más módhoz kell folyamodnunk, hogy székvárosunk középkori népességéről s ennek általa nagyságáról legalább megközelítő képet nyerhessünk.

Várad telkeinek számát az 1552-iki adókönyvek összesen 545-re teszik. Ha Váradon is, mint a városokban mindenütt, a földbirtok annyira megoszlott, hogy egy-egy telek négy háznép birtokában is volt: akkor Várad 2180 házat vagy háznépet számlált; ha pedig minden háznépre általában öt tagot veszünk, kijön 10,900 lélek,

liegt, der Marktplatz gewesen sey, und wo nun Püspöki steht, der Bischof gewohnt habe.» SCHEDIUS L: *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. évf. 90. l. r.) jegyzet.

¹ *E munka II. kötete* 297. és 259. ll.

² *E munka I. kötete* 297. l.

vagyis hogy a középkori Váradnak legfeljebb tízezer lakosa lehetett. E szám, kivált mai mértékkel mérve, csekélynek látszik, de városaink, Esztergomot, Székesfejervárt, sőt Pestet sem véve ki, csak hazánkiai szemeiben voltak nagyok; az idegen, nagy városokat látott utazó Egert kis falunak mondja,¹ Kolozsvárt csak eléggé népesnek, Brassót, Szebent épen úgy, mint Váradot, kicsinynek.²

De a középkori Várad hírét s jelentőségét nem is nagyságának vagy feltűnő népességének köszöné, hanem azon fontosságának, melyet a hozzája fűzött nemzeti hagyományok, a benne székelő egyházi intézmények, az előnyös fekvés, az ipar és kereskedelem biztosítának számára.

Kivéve legdélibb, a Hévjó mentére eső részeit, minden oldalán korlátozottabb terjedelemmel bírt, mint jelenleg. Éjszak-Nyugaton a Páris-pataka képezte határát, melynek nevét kétségkívül azon latin faj hozta ki ős hazájából, mely itt új hazát talált.³ Hol a Páris-pataka a szőlőhegyek közül kilépett, ott, körül-belül mai hídjának bal oldalán, emelkedett a város éjszaki kapuja s azon belül Olaszi, mely valószínűleg csak hazánkfiaitól nevezteték így el, első gyarmatosai e város többi részeinek: Velenczének, Pádúa- s Bolonyának példájára aligha nem Párisnak nevezték, legalább e tájon még 1608-ban is találunk Páris-

¹ «Inscriptio Turcica, quæ visitur supra portam Ecclesiæ in arce Agriensi existentis, quadrato marmori incisa, Turcice: (következik a török szöveg.) Hungarice: «Amikor mi ebbe a faluba jöttünk, e helyen egy nagy keresztyén templom állott... A keresztyének bolondok voltak, hogy ők oly nagy fáradsággal és költséggel ilyen kis faluban oly nagy templomot építettek... 99 (999 = 1577.) esztendőben.» *Magyar történelmi tár*: VII. 259. l.

² «La città di Brassovia non è molto grande. — Collusuar e città... ben popolata. — La città di Cebin... non molto grande. — Varadino e città piccola in pianura senza alcun altra Serraglia di muro, ne d'altra sorte.» Francesco della valle de Padoa, Gritti Alajos pohárnokának emlékirata. NAGY IVÁN: *Emlékiratok Gritti Alajosról. Magyar történelmi tár*. III. 24–26. ll.

³ Zoroaster követői, a görögök, Amerika vagy Britannia új lakosai a folyóknak, melyeknél megtelepedtek s a városoknak, melyeket alapítanak, régi hazájok városai s folyóinak neveit adák. Hasonlóképen a lengyelek Szibériában azon gyalogutakat, melyek a rengeteg hóban kunyhóik egyikétől a másikig vezetnek, Varsó utcáiról nevezték el. PESTY F: *A helynevek és a történelem*. 25. l. Így cselekedtek, mint látjuk, Várad első gyarmatosai is, s a későbbi Új-Bécs vagy a még későbbi Német-utca helynevek szintén alapítók származását jelölik; valóban, a helynevek a nemzetek mozgalmainak ösvénymutatói.

utcát.¹ Keleti végein a város a Körösnek mind jobb, mind bal partján csak a Szent-István hegyéig ért,² és így a mai Kolosvári-utca jóval rövidebb volt; Ősi felé pedig a város legfeljebb a mai hely. val. egyházig terjedhetett.

A városrészek felosztásában s neveiben a XIV-ik század óta lényeges változás történt: a Körös jobb partján Olaszi és Szent-Péter megmaradtak, de ez utóbbin túl, kelet felé, a XVI-ik században már Viz-utcát találunk. A bal parton még nagyobb a változás: a régi Hétközhely, Padua, Bolonya, Egerszeg, Ujfalu elnevezések már feledésbe mentek, helyettök a hangzatosabb «Várad városa», továbbá Uj-Bécs, Kandia neveket halljuk, s a régiekből csak Velenceze, Vadkert és Szombathely élnek még.³

Nehezebb, sőt adatok hiánya miatt részben lehetetlen is az egyes városrészek mindenikének helyét körvonalozni vagy csak meg is jelölni. Olaszi mai helyén állt a Páris-pataka s azon főút között, mely az említett éjszaki kaputól a vár felé vezetett a Körös hidjáig, mely a mai Nagy-híd táján kötötte össze a várost. E főúttól keletre Szent-Péter állt s azon túl még tovább keletre Viz-utca.

A Körös bal partján a «város» a vár előtt, a mai Nagy-piaczon foglalt helyet; ettől nyugatra, Ősi felé, Szombathely s tovább Kandia.⁴ A vár keleti oldalán esett Velenceze, ettől délre, Szőlős felé, Vadkert; végre — ha a nyomok nem csálnak — a vár s a Körös között Uj-Bécs.

Hol állt azon bennünket legközelebből érdeklő «Káptalanszer», melyet történeti forrásaink emlegetnek? biztosan meg nem határozható; de valószínű, hogy a vár nyugati kapuja s a Körös említett hídja közt.

A város tehát nem volt nagy terjedelmű, de éppen azért, mert

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Kolosmonostor. Bihar. 3. 2.

² A *Chartularium* szerint a Körös az említett hegynél folyik be a városba. *Batthyány-codex* : I. 13. rub. — *Leges eccl.* : III. 232. II.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscriptio. Bihar. VIII.

⁴ Kandia helynév az alföldi városokban, mint Körös-Tarcsán, Füzes-Gyarmaton, Debreczenben, Diószegen stb. szintén előfordul s rendszeren a városok legvégén s hogy nem a török foglalás korából származik, mint némelyek vélik (*Uj magyar muzeum. 1850—1. évf. I. 373 l.*), mutatja azon körülmény, hogy Váradon már 1553-ban találkozunk vele.

kimagasló épületeit, a várat bástyaival, a székesegyházat négy tornyával, s a mintegy husz monostort és egyházat nem szétszórva, hanem szűk téren, mintegy csokorba kötve, tüntette fel — annál kellemesebb hatást tett a szemlélőre.¹

Benn a városban ki voltak-e kövezve az utcák, vagy legalább a főbbek? adatunk rája nincs, mert Várad nem oly szerencsés, hogy középkori jegyzőkönyvei fenmaradtak volna; de Szent-László városa nem állott utána Pozsonynak vagy éppen Nagybányának s e városokban már a XV-ik században találunk utcakövezetet?² Éjjeli világításról szintén hiányzanak a közvetlen tudósítások, de kétségtelen, hogy mint mindenütt ama korban, úgy Váradon, e nemcsak egyházi, hanem erősen vallásos városban is, majd minden ház homlokzatán volt egy-egy kis fülke s abban valamely szentnek képe vagy szobra, mely előtt éjjelenként lámpák égtek s ezeknek világa míg egyrészt tájékozást nyújtott az utcákon, másrészt bepillantást is engedett az alvó város lelkületébe.

A terek s utcák, kivált a várban s a közlekedés főbb vonalain népesek és élénkek voltak, mert a város mindig látott kisebb-nagyobb számu idegeneket, kiket vallásos buzgóság, üzleti érdek vagy éppen csak kíváncsiság hozott falai közé.

Királyaink, még az olyan rövid uralkodásu is, mint Ottó, gyakran felkeresék Szent-László városát;³ itt töltének egy vagy más ünnepet, s néha hetekig eltartott itt mulatásuk.⁴ Majd jöttek idegen fejedelmi férfiak vagy az ország főtisztviselői, hogy itt részleges gyűlést tartsanak, mint Drugeth Vilmos, Garai Miklós, Pálóczi Máté nádorok, vagy hogy kedves halottjaikat temessék el Szent-László sirja mellé, mint Kopasz nádor vagy László opolyi herczeg. Hogy ily alkalmakkor mekkora kíséret követte a királyokat, sőt a főembereket is, mutatja azon

¹ A hagyomány szerint Váradnak hajdan hetvenhét egyháza volt (KERESZTURI JÓZSEF: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 287. és II. 93. ll.), de az, mint e munka folyamán meggyőződhetünk róla, szoros értelemben nem vehető; részben a régi meg oltár s oltárigazgató emléke tükröződik benne vissza.

² Br. NYÁRY A: *A modenai Hyppolit-codexek. Századok 1874. évf. 5. 1.*

³ 1307. hamvazó-szerdáján Váradon volt. NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* I. 121. lap.

⁴ Zsigmond s Ulászló lengyel király 1412-ben a husvét ünnepét itt tölték s tizenöt napig időztek Váradon. *Lásd fentebb: SIROK ÉS SIRKÖVEK.* 108. l.

körülmény, hogy például Nona városába a bán, a város különös kiváltságánál fogva, csak harminczadmagával mehetett be. Ezekenkívül a meg-megujuló püspöki s főispáni beiktatások, a püspöki s káptalani zászlóaljak koronkénti őszpontosítása s gyakorlatai, a világi és szerzetes papok növendékeinek, s az iskolák tanulóinak ifjú serege szintén emelék a város elevenségét.¹

De Erdély s az anyaország honvédelme s kereskedelmének egyik főútja is Várad felé vette irányát. Itt vonultak át a keletre menő királyi követségek s hadseregek számtalanszor;² az erdélyi szászok, Buda és Pest kereskedői vagy a még távolabbi Csetnek vashámorosai ide hozták vagy itt vitték keresztül árucikkeiket oly gyakran, hogy ez utóbbiak a váradi kovácsok, kard- és sarkantyugyártók czéhének tagjai valának.³

De Váradnak magának is élénk ipara s kereskedelme volt. Ezt igazolják, irott történeti emlékek hiányában is, épületei s egyházai, de legkivált székesegyháza, melyek az egyszerű kőművestől kezdve a kép-íróig vagy szobrászig minden iparosnak s művésznek foglalkozást nyújtottak s a kereskedelmet is elősegítették.

A közönségesebb iparral foglalkozó mesteremberek emlékét egy 1481-iki váradi czéhlevél őrzötte meg, mely még egy régiebbnek megújítása, s mely a kétségekívül sok hasonló levél közül egyedül maradt

¹ «Egy nagy arany lánczot, kiben százhusz arany forint vagyon, hagyom tanuló keresztyén szegin papoknak, deákoknak» *Kendy* Ferenczné 1551-iki végrendelete. KÁROLYI Á: *Századok*. 1876. évf. 748. l.

² *E munka* I. köt. 185., 225., 299., 395. stb. II. — II. köt. 164. l.

³ Quia iidem curriperi de Chyetnek cum predictis Magistris fabris in uno Calendino sive Cehali magistratu existere noscuntur, ob hoc ipsi curriperi in quibuslibet nundinis festi pentecostes singulis annis, perpetuis temporibus, de quolibet curru eorum præfatis magistris singulum unum Orthonem (dán pénz-nem) denariorum pro tempore currentem, prout etiam *olim* inter ipsos consuetum fuisset, dare, ipsique Magistri . . . si qui ex dictis curriperis hic (Váradon) mori contigerit, more solito honorifice sepelire teneantur.» A váradi káptalannak a váradi kovácsok, sarkantu- és kardgyártók számára 1481-ben megújított czéhlevele, minthogy a régi az 1474-iki török dúlásban megsemmisült. János-Zsigmond választott király 1570. január 29-én Gyulafejevártt kelt átirában. Eredeti, hártya, függő pecsétje elveszett s maga a levél annyira szakadozott és elavult, hogy csupán vegyi tinta segedelmével volt némileg kibetűzhető. *Nagyváradi városi levéltár.*

fenn számunkra.¹ Az 1552-iki adókönyv nem kevesebb, mint hetvenöt különféle mesterembert sorol fel Váradon. De a ritkább mesterek, sőt művészek nyomaival is találkozunk. A már Szent-László sírjánál említett Dénes művészen kívül 1339-ben Váradon látjuk Arnold szobrászt családotul, kit valószínűleg Báthori András püspök nagymérvű építkezései foglalkoztattak;² a következő században Várad Imre harang-öntő tűnik fel, ki a vele egykoru és szintén váradi származású Péter kalocsai érsekkel egy családból eredhetett, s kinek nevét egy ma is meglevő szép harangja hirdeti.³ Majd aranyművesekkel⁴ s üvegeseikkel találkozunk,⁵ sőt alig kételkedhetünk, hogy azon hat darab, arannyal futtatott ezüst pohár, a maga nemében gyönyörű munka, melyet Várad városá János-Zsigmond születése alkalmából küldött a kis királyfinak, szintén váradi ötvösök műve.⁶ Midőn pedig olvassuk, hogy Kendy

¹ «Capitulum Ecclesiae Variensis memoriae commendamus . . . quod venientes nostri in praesentiam universi Magistri Mechanici fabri, necnon Calcaripari et Poliatores civitatis nostrae Variensis praedictae . . . supplicationes et querimonias nobis deponere curarunt, quomodo litterae sive privilegia eorum eis super libertate Cechatus sive Magistratus ipsorum a Divis Dominis Praelatis huius Ecclesiae nostrae data et concessa per infelicem adventum ac irruptionem saevissimorum Turcorum ab ipsis alienata et deperdita . . . (hiányzó szavak) nos exinde debita precum cum instantia, ut ipsa privilegia sive Magistratus libertatis ipsorum eisdem de benignitate solita de novo reddere et restituere dignaremur iuris eorum uberioris ob cautelam. Nos igitur, quorum interest subiectorum commodis invigilare:» kérelmeket teljesítik. «Datum in festo ad Vincula beati Petri apostoli (aug. 1.) anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo primo. Venerabili ac honorabilibus dominis Joanne praeposito, Gregorio lectore, Valentino cantore et Dionysio custode, aliisque Canonicis in dicta ecclesia nostra salubriter existentibus et devote.» *Várad városi levéltár.* Sajnos, hogy az oklevél e munka I. és II. kötetének összeállításakor még nem volt olvasható.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: D. L. 3280. — KERESZTURI J.: Descript. Epp. et Capit. Varad. I. 151. l.*

³ *Alább: Bihari főesperesi kerület — NAGYMIHÁLY.*

⁴ Sali Gergely Várad-Olaszi bírája s tanácsa bizonyítja, hogy Vadkerti Tatár László s neje eladták Olasziban levő házokat, Horváth László fiainak s Aranyműves («Aurifex») Antalnak házai közt, nemes nagyszántai Párthási Imrének 25 magyar arany forintért. 1515. *Budai országos levéltár kincst. oszt.: Paulini. Kápolna. 4. 5. — BALLAGI A: Kecskeméthy W. Péter ötvöskönyve.*

⁵ «Item Anthonio vitripari Waradini commoranti, Nepoti quondam Stephani vitriparis» etc. Kolozsvár bírájának 1510-iki levele. JAKAB E: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* 318. l.

⁶ Jelenleg a nemzeti muzeumban őriztetnek; 1778 táján az ecsedi lápból

Ferencz az ő nejének «törött alju előkötőjét és főkötőjét Váradon vette vala», előttünk áll székvárosunk divatcikk-kereskedése vagy éppen himző ipara, ami különben is a székesegyház s a többi egyházak szükségletei következtében s az apácák iskoláinak hatása alatt annyira kifejlődött, hogy a himzők, arannyal, gyönggyel dolgozók s képirók vagy faragók már a mohácsi vész előtt egész czéheket alkotának nálunk.¹

Egyébiránt az áruhelyek, melyeket már IV. László idejében Kalandos mester lerontott,² a boltok, melyeket az 1481-ben megújított czéhlevél annyiszor emleget;³ a váradi iparosok azon szokása, hogy gyártmányaikat a ház ablakába, mintegy kirakatba, tették szemlélet végett,⁴ s a mindennapi vásár «a vár előtt» s «Olasziban a hid végénél»:⁵ mind azt mutatja, hogy Váradnak élénk forgalma volt mindig, s még inkább országos vásárai alkalmával, melyek évenként ötször-hétszer estek s mindenik két-két hétig tartván, az év egy negyedrésztében folyvást a jövők-menőkkel népesíté be a város utcáit.⁶

Más szellemű, s nem kevésbbé élénk mozgalmat keltettek a városban a vallásos színezetű vagy éppen egyházi szertartások, s ünnepek. A vallásegység ama korszakában érdeklődött azok iránt mindenki, mert legszentebb: vallási és nemzeti hagyományainak megdiszítését látta azokban.

kerültek elő, mely körülmény élénken emlékeztet a váradi egyházi kincseknek Ecsedbe szállítására.

¹ Érdekes czéhszabályaik megvannak KOVACHICH M. Gy: *Formula solennes styli*. 206. s köv. ll.

² *E munka II. köt.* 290. l.

³ «nullus mercatorum ac Boltha habentium et aliorum quorumlibet negotiatorum» etc.

⁴ *E munka I. köt.* 253. l.

⁵⁻⁶ «Nagyváradon volt országos sokadalom öt, mindenik két-két hétig tartott. Vadkertben esett három: Vízkereszt napján, hushagyó-kedden és Szent-Lőrincz napján. Pünkösdi vásár Péntek- és Szombathely utcáin esett; Szent-Egyed-napi Olasziban. Ezekenkivül volt még két sokadalom Szent-Mihály és Szent-Ferencznapi, azoknak is szabadságok volt, de a kalmárok reá nem jöttek.» 1703-iki tanuvallomás. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini kápolna 1. 12. E vallomást egyéb történeti adatok megerősítik, részben kiegészítik, így a Ferencznapi vásárt említi az 1592-iki Císisó vagy naptár. FRAKNÓI V: *Schlauch Lőrincz püspök könyvtára. Magyar könyvszemle.* 1877. évf. 15. l.

A sok egyház mindenikének volt évenként egy-egy bucsunapja, valóságos népünnep, melyen szíve-lelke örvendett boldognak-boldogtalannak. Majd jöttek a sátoros vagy külön ünnepek; a buzasztentelő vagy keresztjáró napok; Szent-László király két ünnepe vagy Urnapja, mikor a székesegyház öreg harangjának szavára a város összes pásága kivonult a szent kereszttel, kezeikben Szent-László király ereklyetartó szobrával s a többi drága ereklyékkal, vállaikon ama szingazdag himzésekkel s aranytól, gyöngyöktől ragyogó infulák, casulák s palástokban, melyeknek fenmaradt példányai ma is bámulatunkat keltik fel. Eljöttek a város atyái is, élükön az öreg bíróval, azután a különféle czéhek családjaikkal, ünneplő ruhájukban, felbokrétázva, kezeiken keztyű,¹ kezökben égő gyertyák és fáklyákkal s mindenik a maga zászlaja alatt.² Talpon volt az egész város, mikor egyszerre megszólaltak mind a husz egyház harangjai és zugásukba kürtök, tárogatók harsogása, dobok pergése s Szent-László népének örömekeke vegyült. Milyen napja, milyen ünnepe volt akkor Váradnak! A legegyszerűbb ember szíve is megtelt a jónak, a szépnek áhítatával; a lelkek felmagasztosultak, kiengesztelődve a multak keserveivel, s megerősödve a jövő küzdelmeire.

Majd voltak egyszerűbb ünnepek is: minden czéhnek havonként egy-egy szent miséje, melyről elmaradni nem volt szabad senkinek; továbbá az iparos inasok felszabadítása legénynyé, vagy középkori

¹ «idem novus magister... dare tenetur... duobus magistris ceharum, cuilibet ipsorum unam cirotecam manulem, ad quinque digitos se extendentem.» A debreczeni kovácsok és szíjjgyártók 1489-iki czéhlevele, mely említi azt is, hogy a váradi czéhlevelek mintájára készült. *Nemzeti muzeumi levéltár.*

² «Item volumus — mondja a káptalan a többször idézett 1481-iki czéhlevélben — quod præfati Magistri fabri, necnon calcaripari et poliatores, tam scilicet Magistri, quam alii sub titulo artis eorum in hac civitate existentes et commorentes singulis annis in festo Sacratissimi Corporis Christi, prout scilicet ab antiquo usque in præsentiarum inolitum fuit et est observatum, honeste iuxta facultatem eorum ornati, luminaribus et velis consvetis, audita voce seu sono campanæ summæ missæ ad Ecclesiam cathedralem convenire et auditis divinis iuxta nostram ordinationem processioni interesse et ipsam diem, veluti festum solemne cum magna et pacifica iucunditate celebrare absque omni discordia teneantur.» Nem érdektelen, hogy midőn János-Zsigmond ez oklevelet 1570-ben átirja s megerősíti, az idézett pontra nézve azt mondja: «excepta superstitione ceremoniarum papisticarum, quæ Dei beneficio ubique in ditone nostra abolita sunt et nos abrogari volumus.»

kifejezéssel «apród»-dá s apródok remeklése s mesterré avatása, ami mind ünnepélylyel s lakomákkal járt. Az új apród négy tál ételt s nyolcz itcze bort tartozott adni, az új mester pedig hét tál ételt sülttel, sajttal, gyümölcsessel s hozzá száz itcze bort, melyből az asszonyoknak két itcze járt ki.¹ Majd jöttek a névnapok, lakodalmak, keresztelők, melyek alkalmával megjelent a diákok énekkara s dalaiban gyönyörködött a félváros.² És a prédikációk, azok a keresetlen, szívből jövő, szívhez szóló szent beszédek mennyi vigaszt, örömet, gondolkozásra, beszélgetésre mennyi tárgyat adtak! A középkorban az egyházi szószék az volt, mi napjainkban az időszaki sajtó; a papnak minden héten volt alkalma szólani a néphez replika nélkül, és szavai alkották meg a közvéleményt.

Eközben érdeklődtek a papok és szerzetesek irodalmi munkássága iránt is, sőt némelyek tényleg is belé vegyültek e munkába. Mig Frater György püspök a Várad regestrum kiadásával, Illosvay István hazai törvényeink összegyűjtésével foglalkozott, addig Veres Balás, Várad birája, ki e hivatala mellett a vármegyei jegyzőséget is visel, mindegyik talált időt arra, hogy Verböczy híres Hármas könyvét magyarra lefordítsa, s művével 1563-ban már készen volt.³

De Várad épületei nem voltak oly sűrűk és magasak, hogy egészen eltakarták volna a hegyeket és mezőket. A természet szépségei s gyógyító levegője s forrásai után csak kezét kellett kinyújtani a városnak. A püspök kertje a vár déli oldalán aligha volt elzárva a közönség elől⁴ s Olasziban csakugyan találunk sétáló vagy mulató kertet.⁵ Fürdők benn a városban is voltak,⁶ de azok gyöngye, Szent-László fürdeje

¹ «nullus beanus infra tres annos aprodinus fore non potest, et dum aprodianus factus fuerit» etc., következik a lakomák rendezését illető intézkedés. 1489-iki debreczeni czéhlevél. *Nemzeti muzeumi levéltár*.

² *E munka II. kötete* 24. l. — Az ugynevezett főiskolai cantusok a XVI-ik századnál mindenesetre régiebbek.

³ BATHYÁNY I: *Leges ecclesiasticae*. I. 22. l.

⁴ *E munka II. kötete* 259. l.

⁵ 1608-ban Váradon «hortus pergulanus in vico Paris-utca in vicinitatibus hortorum ab oriente Caspari Hatos, a parte occidentali Antonii David,» melyet Marosvásárhelyi Tölcsér Pál negyven magyar forintért elad Várad Inczedy Mátyásnak. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Kolosmonostor. Bihar. J. 2.

⁶ *E munka II. kötete* 266. 494. ll.

sem állt messze, hogy alkalmul szolgáljon egy rövid, de annál kelle-
mesebb kirándulásra.

És Várad lakosai közt azok sem maradtak elhagyatva, vigasz-
talanul, kikhez az élet mostoha volt. A betegek, özvegyek ápolásáról s
halottak tisztességes eltemetéséről a középkori ugynevezett kalandos
társulatok s az egyes czéhek szabályaik értelmében külön gondoskodtak;
emellett több olyan intézet is emelkedett Váradon, s a város közelében,
mely egyenesen a szegények vagy betegek ügyét karolta fel, s az élet
keserveinek enyhítését ismerte nemes feladatának. Ilyen volt a sze-
gény tanulók többször említett tápintézetén kívül¹ ama «poklosok
háza», mely e néven többször előfordul történeti emlékeinkben,² s a
mai megyei kórház helyén, akkor a városon kívül állt; továbbá a
«vakok teleke»,³ melynek rendeltetéséről szintén neve nyújt felvilágo-
sítást. Ezekhez számítható az ispotály, mely a város elaggott vagy
elszegényedett polgárainak nyújtott menedéket,⁴ végre a legfontosabb,
ama gyógyintézet, mely Szent-László fürdejében az uri rend fürdei
vagy szórakoztató helyiségei mellett egyenesen a vagyontalan betegek
ápolása végett keletkezett. Volt-e ez intézetnek, melyet utóbb a török
is megkimélt, rendes fürdőorvosa? adatunk arra nincs; de lelki orvosa,
tudniillik lelkésze nem hiányzott, valamint kápolnája sem, melynek
harangjáról még a XVII-ik században is történik említés.⁵

¹⁻² *E munka II. kötete* 125., 288. és 489. ll., ez utóbbi helyen lásd az
idézetet.

³ *E munka II. kötete* 201—202. ll. 9. idézet.

⁴ *Fentebb: SZENTLÉLEK EGYHÁZA.* 124. lap. És «sui molendini unius et sim-
plicis rotæ, in fluvio Crisii . . . prope descensum pauperum constructi et habitii
etc. A váradi káptalan 1407-iki eredeti oklevele. *Budai orsz. levéltár kincst.*
oszt: D. L. 9311. Egy-e az itt említett szegények háza azzal, mely a vár előtt
állt? vagy különböző? adatok hiányában meghatározni nem lehet.

⁵ «Si qua residuitas erit de præscriptis (bonis), lego illis pauperibus, qui
iacent in thermis S. Ladislai Regis, ut Petrus presbyter cisdem emat unam
vineam.» Az 1531-ben lefejezett Ártándy Balás végrendelete. *Lásd alább: ÁRTÁND.*
Az idézett végintézkedésnek csak úgy van értelme, ha elfogadjuk, hogy a fürdőben
kórház is állt s Péter áldozár annak lelkésze s egyuttal elüljárója volt; különben
a betegek, mint ilyenek, mit is csináltak volna a szőlővel, s egyéb birtokaikkal?
mert hogy Ártándy hagyatéka nem állt egymagában, abban bizonyosak lehetünk.
Ily kórház stb. mellett szól Szalárdi János is, ki a Várad alá érkezett törökökről
írja: «A szultánok, murzák a Szent-László gyönyörűséges bányájában (így hívják
Biharban közönségesen a fürdőt) megferegetek vala; maga pedig a chám . . . a nyo-

De Szent-László városa közelebb állt a váradi püspök és káptalan szívéhez, mint Belényes, ennél fogva midőn látjuk, hogy Várad püspöke; ez utóbbi várost különféle szabadalomlevelekkel ajándékozzák meg,¹ biztosra vehetjük, hogy hasonló vagy még pazarabb kedvezések nélkül Várad sem maradt. Kivált Zsigmond király kora óta, mikor városaink országszerte újra szervezkedni kezdtek, Várad is igyekezett nyerni és nyert oly szabadalomleveleket, melyek föld- és szőlőművelésének előmozdítása mellett némi vámmentességet, szabad biróválasztást, pecsétjogot, a polgárok személyes szabadságát stb. biztosíták.² Szóval Várad s a szabad királyi városok polgári élete közt kevés eltérés lehetett, különben Buda és Pest szabadalmakhoz szokott polgárai nem telepedtek volna át oly tömegesen Váradra.³

Nem üres szólam tehát középkori íróink tudósítása, midőn Váradot oly boldog városnak, melyhez fogható alig volt a hazában, sőt földi paradicsomnak nevezik.⁴ Valóban, kiemelkedett a porból, s boldogult mind az a város, mely inagassabb egyházi intézeteink egyikét vagy má-

morultak bányájokban feredvén, hogy azt fel se égetnék, megparancsolta vala, és így minden épületivel, még csak ottvaló harangoeskájával is, a felséges nagy chám egészségéért, épen is hagyták vala. De a derék bányaépületeket, minden nyugalomra való sok jó házakat... porrá tétetvén, csak kőfalok marada.» *Síralmas krónika* IX. könyv. 5. rész. Tehát a szegények fürdőépületein kívül uri fürdők is álltak ott.

¹ *Lásd alább:* BELÉNYES.

² Ez oklevelek, sajnos, nem maradtak ránk, mint a belényesiek, vagy még lappanganak, de Várad városa 1553-ban Ferdinánd királyhoz benyújtott folyamodványában (KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 214—216. II.) s azután még gyakran hivatkozik rájuk, csak abban téved, hogy azokat királyi leveleknek mondja. Várad négy birói hatóságának pecsétjei közül is csupán az olaszúinak zöld viasz lenyomata ismeretes eddig (*Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. 4. 5.) Alakja régi huszas nagyságu, köriratából csak néhány betű maradt meg: «† S . . . IDI OLASCI*» (*Sigillum oppidi Olasci*), a köriraton belül egy bárd, valószínűleg Szent-László bárdja látszik még, a többi kitört. Lényegében tehát Belényes pecsétjéhez lehetett hasonló.

³ Hogy e budapestiek vagyonos polgárok voltak, mutatja az 1552-iki adókönyv következő megjegyzése: «Pesthienses et Budenses sunt multi in platea Olazi manentes, quorum nomina me latet... Sequuntur tamen nomina Pesthyensium et Budensium illorum, qui in territorio dominorum Capitularium in platea Civitatis Waradiensis domos habent lapideas et resident.» Következik név szerént 23 iparos. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dical. Conscript. VIII.

⁴ *E munka I. kötete* 211. l.

sikát kebelébe fogadhatá, mert általok gyermeki nevelést, szegényei pártfogást, ipara, kereskedelme s művészete lendületet nyert, és mert nem a nagy alakok szerzik meg az erőt, a jólétet s nagyságot, hanem a munkás, kötelességérző polgárok sokasága, melyet a középkor rendszere nevelt. És így teljesen érthető lesz előttünk, hogy oly világlátott s finom ízlésű férfiú is, mint Csezmicei János váradi költő-kanonok, bár gyermekkori emlékei nem fűzték Váradhoz, mégis szeretettel csüggött e városon, s midőn a gondviselés elvezérli innét, felkeresi még egyszer Szent-László városának természeti szépségeit, a vallásos kegyelet, a hazafiság, a tudomány s a művészet ide halmozott kincseit, hogy búcsut vegyen tőlök s dalt zengjen rólók a világnak, a késő századoknak.¹

¹ *E munka II. kötete 140. l.*

HENSZLMANN IMRE TANULMÁNYA.

A NAGYVÁRADI KETTŐS SZÉKESEGYHÁZ.

TÖRTÉNELMI tény az, hogy Szent-László király (1077—1095), ki a nagyváradi püspökséget alapította, annak számára egyszers-mind székesegyházat is emelt, melyben maga el lett temetve. Ezen templom, az akkori általános szokás értelmében, kicsiny volt; mert ezt 1342 óta Báthory András püspök újabb egyházzal egészen körülvehette.

De az újabb egyház is alig állott épen egy századnál tovább; mivel Zrednay már 1445-ben írja, hogy tornyai és szentélye, dűledező félben, a bemenőt veszélylyel fenyegetik.

Nagyváradot a török 1598-ban ostromolta s ekkor a templom újra nagy kárt szenvedett.

Miskolczy 1609-ben a romot látván, hosszát és szélességét léptekkel megmérte; de ezen romok is nyomtalan eltűntek, miután Bethlen Gábor azokból 1618-ban a várat felépíttette vagyis inkább újra építtette.

A romok eltűntek annyira, hogy voltak, kik az egyházat nem is a várban, hanem a városban keresték. Csak Bunyitay a székesegyházat a várba, még pedig hol azt az ásatás feltakarta, a katonai laktanya udvarára helyezi. L. «A váradi ős székesegyház» czimű czikkét az «Archæolog. Közlem.» XIII. uj foly. X. kötetében.

1881-ben, midőn a várkaszárnjának nyugati szárnyát veszélyes állapota miatt ledöntötték és újra kezdték építeni, az alapzat-gödör ásásában, a mai talaj 2.60 m/-nyi mélységében egy küszöbre akadtak, mely az ásás folytatásában egy régi templom kapuzata küszöbének ismertetett fel.

E felfedezés megvizsgálására Váradra küldetvén, ráismertem egy középkori egyház nyugoti homlokzatára, melynek kapuzatát ikertorony szárnyalta. Az építést vezető kapitány Komark Alfréd szívesen megengedte a déli torony nyugati sarkának felkeresését s így az egész nyugati homlok ismeretére juthattunk, mint ezt restorationális rajzom (*I. tábla*) mutatja. Steinhauz László építész a felfedezett részeket, melyek némelyike még 0.71 m/ magasságban a régi talaj fölé emelkedett, pontosan felvette. De egyuttal a vizsgálatot tovább folytatni nem lehetett; mert ezt az építkezés siettettsége és a tág udvar megtöltése mindenféle építési anyaggal nem engedte meg; azonban annyi kétségtelen volt, hogy itt egy nagyobb középkori templommal volt dolgunk, mely Szent-Lászlóé nem lehetett, hanem valószínű, n iszerint ez utóbbinak maradványai az előbbinek közepén még léteznek. Ennek folytán a későbben létesítendő ásátások körvonalát úgy határoztam, hogy az ikertorony 24 m/-nyi szélességét kétszer véve, az *I. táblán* s betűvel jelelt kut közelébe érven, a szentély-zárást a kuton túl elérhetni sejtettem, mit az 1883-ki ásátás igazolt is.

Ő Felsége, Királyunk, az ásátást megengedvén, miután a kaszárnyaszárny elkészült, a nagyváradai püspök és káptalan mintegy 5000 forintnyi költséggel az ásátást Rómer barátom vezetése alatt folytatta, de most sem végezhetette be egészen. Az ásátás négy m/-nyi mélységig, sőt helyenként még tovább ereszkedett le és ennek credményét, a mélység értelmében, Erlesbek Henrik mérnök három igen pontosan rajzolt táblán (1 m/ = 0.01) adta úgy, hogy a Zrednay, Miskolczy és főképen a nagyváradai cartularium¹ adatai és Steinhauz és Erlesbek rajzai segítségével képes vagyok valamint Báthory ugy Szent-László templomának alaprajzát elég biztosan szerkeszteni.

AZ UJABB TEMPLOM.

A restructiót természetesen Báthory templomáéval kell kezdeni; mert ennek maradványai számosabbak és biztosabbak s itt mind-

¹ Így nevezi Bunyitay azon régi iratok összegét, melyből az illető adatokat vettem, s melyeket, valamint a felvett tárgyamra vonatkozó egyéb történeti adatokat szintén Bunyitay bocsította rendelkezésemre.

járt megjegyzendő, hogy ez meglehetősen van keletelve; elhajlik ugyan $8^{\circ} 30'$ -val a szabályos vonaltól délfelé, de miután elődeink nem voltak a keletelés nagy mesterei, és sok régi templomunk még 20 és több fokkal is elhajlik a szabálytól, ezen sokkal csekélyebb hibában megnyugodhatunk.

Báthory temploma belső szentélylyel, köruttal és sugárkápornálkal ellátott három hajós, négy tornyu nagy egyház volt, mely ürben, a nyugati ikertornyon kívül öt és fél egységet mért, hanem szélességében a szokásos két egységet nem érte el. E templom körülvette Szent-László szintén négytornyu székesegyházát és sírhelyét.

Táblánkon *A A* az 1881-ben még csak emelendő katonai lak-tanya szárnyának számára kiásott alapzati-gödör, melyben *h, h, h* betű alatt az újabb templom maradványai találtattak, a negyedik *h* betű jelezi a gödröt, melyet a torony sarkának felfedezésére ásattam.

B, B, B a laktanya két szárnyának határvonala a tág udvar felé.

C C a fegyenczek sétáltatására szánt kerített udvar, mely miatt az ásatásról itt le kellett mondani.

s, t, u, v, w, x, y és *z* jelzi pedig az 1883. ásatási gödörnek határvonalát, mely körül közlekedni lehetett. Ezen körösvény az udvartól palánkkal volt elzárva.¹ Táblánkon a kiásott gödör határa képen ——— van jelezve.

a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m és *n* jelentik a leginkább három és négy *m*/ mélysége közt fenmaradt faldarabokat vagy duczokat; a keresztezett vonaluk a régibb, az egyszerű vonaluk az újabb templom maradványai.

Görög betűkkel jelzem a feltalált sírhelyeket, kivéve *z* betűt, mely a mostani kut helyét jelenti.

A római számok I, II, III, IV, V adják az újabb templom egységének mérvét az egyház hossz tengelyén, az arabok 1, 2, 3, 4 Szent-László temploma egységeét.

¹ Az ásatás négy osztályban történt, úgy, hogy minden osztály kiásott földjét a szomszéd ki nem ásott osztályra felhánták és miután a talált falak és részletek fel voltak mérve és lerajzolva, a 4 méternyi mélységben kiásott osztályt ismét behántták és tovább haladtak kelet felé. Eleinte csak három osztály kiásását vették célba, de miután az éjszaki hosszal további folytatását felfedezték, az *u, v, w, x* területet is, mint negyedik osztályt kiásták, ámbár úgy sem érték el a templom keleti végét, hanem csak is az éjszaki mellékhajó keleti határát, mint ezt az *l*) és *l*) kis kódúcz mutatja.

Erlesbek rajzában a következő mérvek, számban kifejezve, találhatók: 24,80 — 1,70 — 1,55 — 2,55 — 2,60 — 2,40 és a pótásatás számára az északi hajó keleti végéhez 10,00 m / hossz. A többi szám részint Erlesbekéből, részint saját combinatiómból következik.

A középkori templom arányainak meghatározásánál főszerepet játszik az *egység*, unitas, mert ebből képeztek egy szabályos sorozatot, melynek értékeit adták az épület nagyobb és kisebb osztályainak és részleteinek. Munkáimban az egységet, unitas, \mathfrak{U} '-val jelölöm. Ezt a mesterek vagy teljes régi római lábakra, vagy gyakrabban az egy és két harmad, vagy egy, két és három negyed láb hozzáadással az egész lábához vették, még pedig hol középhajó volt, mint volt újabb templomunkban, számítva a déli sor pillér, oszlop vagy tő középpontjától az északi tő középpontjáig, vagy, hol, mint Szent-László temploma, csak osztatlan hajóval birt, számítva a déli faltól az északi falig, azaz véve az épület szélességét űrben (im Lichten).

Az újabb templom egységét \mathfrak{U} ', következőleg határozhatom biztosan:

Erlesbek 3-ik tábláján a kiásott gödör szélességét adja 24,80 m /-re.

Ebből le kell vonni a templomfal külső felülete és a

gödör széle közti tért	--- --- --- --- ---	= 1,70
a falnak vastagságát	--- --- --- --- ---	= 1,55
az Erlesbek tábláján jegyzett tért	--- --- ---	= 2,55
és ugyanott jegyzett 2,60 m /-nyi felét	--- ---	= 1,30

Összesen 7,10

Valamint ezt az északi oldalon tettük, tennünk kell a délin is, tehát $24,80 m - 7,10 \times 2 = 10,60$. Azonban itt még többet nyerünk mint kell; mert az *a*) betűs ducznak tengelye nem metszi egyenlően szélességét, mit leginkább az *ε*) és *ζ*) sir elhelyezése bizonyít, hanem déli oldalán vagy 0,10 m /-rel több van felénél; a 10,60 m /-ből tehát még 0,20 le kell vonnunk, s így lesz 10,40. Ezen 10,40 m /-t átalakítva régi római lábakra, a m /-t 40,639 régi római hüvelykre véve, lesz 35' 2,64''-ünk régi római, mi nem egészen szabályos, míg a szabályhoz közel jár $10,44 m = 35' 4,27''$, hol a hüvelyknek $\frac{27}{100}$ -da a gyakorlati kivitelben eltűnik.

Leend tehát az újabb templom egysége, \mathfrak{U} ' kerek számmal szabályosan
10,44 méter.

Egyébiránt ezen egységet igazolja minden egyes mérv is, melyet az általam felfedezett középkori arányozási mód értelmében¹ ezen egységből származtattam.

Egy-egy *mellékhajó szélességének* megtalálására a következő eljárást kell követni:

A gödör 24,80 m/-nyi szélességétől le kell vonni az egységet, a két hosszfal vastagságát és kétszer a gödör és a fal közti tért és a mi megmarad, kettővel osztani;

lesz tehát	---	---	---	---	---	---	24,80
a gödörnek déli széle	---	---	---	---	---	---	1,70
a déli fal vastagsága	---	---	---	---	---	---	1,55
a déli mellékhajó szélessége	---	---	---	---	---	---	3,93
az egység M'	---	---	---	---	---	---	10,44
az északi mellékhajó szélessége	---	---	---	---	---	---	3,93
az északi falnak vastagsága	---	---	---	---	---	---	1,55
a gödörnek északi széle	---	---	---	---	---	---	1,70
Összesen							24,80

Ezen 3,93 m/-nyi mérvhez sorozatomban legközelebb áll $\frac{1}{2}$ R'II azaz $0,3804 \times 10,44 = 3,971$.

Egyébiránt még közelebb járunk a 3,93 m/-nyi mérvhez, ha felteszszük, hogy a mester egy-egy mellékhajónak az egységnek $\frac{3}{8}$ -át = 3,915 akarta adni, mi annál valószínűbb, mert az $\frac{1}{2}$ R'II tag alkalmazása igen ritkán fordul elő a középkori építkezésben, legfeljebb párszor Franciaországban látjuk alkalmazva.

A mellékhajók szélességének meghatározása alapjául a középkorban az egység felét vették; mert így az osztályok hosszát is ehez alkalmazva, a mellékhajóban a négyeghez közel járó és a keresztbolttal való befedésre legjobb tért nyertek. Csak későbbben távoztak el ezen módtól, midőn a középüröket nagyobbítani törekedvén, az osztályokat mindinkább hosszukban tágitották, például Kassán, hol az osztályok hossza az egységnek $\frac{5}{6}$ -át teszi, mely merészség azonban magát

¹ L. ezen felfedezésem tárgyalását a «Székesfehérvári ásatások» című, 1864-ben megjelent munkám 46. s. köv. l. és «Magyarország csúcsíves stílusú műemlékei» című 1880-ban megjelent munkám 5. s. köv. l. «építési arányozás» fejezetében. A következő gót betűk a középkori sorozat egyes tagjait jelzik.

szerencsétlenül megbosszulta, mint ezt az onnan legujabban érkezett hírek sajnosan bizonyítják.

Hogy ellenben a nagyváradi mellékhajó $\frac{3}{8}$ -ad mérvével egész nyolczaddal a főlegység alatt maradt, ennek oka két körülményben keresendő: a *támok hiányában* és a meglevő nyugati ikertorony csekély kiszökésében a középhajó fölébe. Az utóbbiról alább leendő szó, itt megjegyzendő, hogy a hosszfalakon kiszökő támnak nyomát sehol sem találták; mert a déli hosszfalból kiszökő *p*) ködúc sem vehető annak, mivel a támnak tiszte nem a tömérdek 2,40 m/-nyi vastagságot, hanem nagyobb kiszökést, vagyis hosszát kíván, melylyel a boltozat oldalnyomását felfogja és semlegesíti. A tám hiányának kárpótlásul szolgált tehát egyrészt a mellékhajó keskenyítése és a hosszfal vastagságának szaporítása. Kassán a falvastagság, daczára a templom nagyobb arányainak, vagy 3 bécsi lábat tesz, míg templomunkban az 1,55 m/ falvastagság 4' 8"-et ad. Igaz, hogy erről le kell vonni a külső talappárkány, mintegy 0,131 és a belsőnek, mintegy 0,168 kiszökését;¹ de így is megmarad a falnak tulajdonképi vastagságára 1,248 ($\frac{1}{2}$ a = 1,246), csaknem négy egész bécsi láb.

Áttérve a *templom hosszára*, ezt Miskolczy 1609-ben csak részben és csak lépéssel mérte meg, részben, mert keleti osztályai már romban léteztek és a kápolnák a körutal (charolle, Umgang), melyen a processzió a belszentély körül járt, talán már épen nem léteztek. Valószínű tehát, hogy Miskolczy a nyugati ikertoronytól a belszentély végeig számított 82 lépést. A lépést 0,64-re véve (a nagyobb katonai lépést 0,70-re teszik), Miskolczy 82 lépése ad 52,48 m/-t, mit alább igazolva látni fogunk; s ezért hihető, hogy Miskolczy, midőn a templom szélességét 56 lépésre adja, ez nem, mint előbb az ürre vonatkozott, hanem az egyház legnagyobb szélességére, bele tudva a két keleti tornyot is, s ekkor Miskolczy 56 lépése adna szorozva 0,64-al 35,84 m/-t, s itt a tévedés 3 és $\frac{1}{2}$ lépés, mennyivel, mint látandjuk, kevesebbet kell venni. Alkalmasint a lábak alatti törmelék Miskolczy lépéseit itt megkurtította.

Ha Erlesbek hosszmérveit az 1881-ben nyert eredménynyel kiegészítjük és a hossz-szentélyt, körutat és a sugárkápolnákat szabá-

¹ Az előbbi $\frac{1}{2}$ m-re, az utóbbi Q-ra van véve.

lyosan construáljuk, nyerendünk, mint alább látandjuk, az egész templom hosszára űrben $5\frac{1}{2} \mathcal{M}'$.

Miskolczy valószínűleg a belszentély kezdetéig lépdelve, — mert hiszen ez utóbbi korában már csak rom volt, — hat oszlopot a közép hajó minden oldalán olvasott: «Columnæ ex politis lapidibus duplici serie in longitudine, eæque erasæ sunt XII; quarum una hanc inscriptionem habet 1 5 2 5 0 4.» Oszlopoknak nevezi, hanem lehettek tövek (Schafte) is, egyébiránt a netaláni tövek alakját és tagozását nem ismervén, mert ilyennek nyomát sem találták az ásatás alkalmával, megtartom táblámon az oszlopot. A hetedik, legnyugatibb oszlop csak fél oszlop lévén, ezt Miskolczy azért nem olvasta. A hatodik oszloppal, nyugatról számítva, kezdődött a nagy hossz-szentély; ezt állítani javasolja az ezen oszlop közelében, tehát a szentély előtt kiásott nagy sír.

Az oszlop vagy tő átmérőjét biztos adat hiányában veszem $2 \mathcal{L}$ -re = 0,929-re, hiszen ez a kölni dom roppant magassága mellett is csak $2 \mathcal{L}$ -nyi s így a negyedik oszlop (nyugatról olvasva) helyet nyer az ϵ) és ζ) két sír közt.

Mi az *osztályok hosszát* illeti, tudva levő, hogy az osztályok a csúcsíves templomokban ritkán egyenlők; mert az összes osztályokkal az egységek által határozott összhosszat lehetőleg meg kellett közelíteni, hanem másrészt az osztályok hosszmérvét is nem önkényesen, hanem a sorozat értékeiből venni. Ismeretes az is, hogy a hossz-szentély osztályai, valamint közelebb állásuk miatt, ugy azért is, hogy a zárás szükségképen kurtább osztályait jobban előkészíthessék, kurtábbak szoktak lenni a hosszhajó osztályainál. Ezen értelemben a hossz-szentélynek három osztályt adva, a templom egész űrhosszát következőleg kombinálok:

α) a kápolnák mélysége	---	---	---	---	$4 \mathfrak{f}$	=	3,624
β) a körut szélessége	---	---	---	---	$4 \mathcal{A}$	=	2,883
γ) a belső szentély középpontjáig	---	---	---	---	$4 \mathfrak{f}$	=	3,624
δ) a hossz-szentély kezdetéig	---	---	---	---	$2 \mathfrak{i}$	=	0,986
ϵ) a hossz-szentély 1. osztálya	---	---	---	---	$2 \mathcal{D}$	=	3,842
ζ) a " 2. " ---	---	---	---	---	$2 \mathcal{D}$	=	3,842
η) a " 3. " ---	---	---	---	---	$\frac{1}{3} \mathcal{D}'$	=	4,921
θ) a hosszhajó 1. osztálya	---	---	---	---	$4 \mathfrak{d}$	=	5,435
ι a " 2. " ---	---	---	---	---	$4 \mathfrak{d}$	=	5,435

κ) a hosszahajó 3. osztálya	---	---	---	4	℄	=	6,226
λ) a " 4. "	---	---	---	4	δ	=	5,435
μ) a " 5. "	---	---	---	4	δ	=	5,435
ν) a " 6. "	---	---	---	4	δ	=	5,435
o) az utolsó oszlop kiszökésének, azaz							
2 ℑ-nek=0,929 egy harmada	---	---	---			0,309	
							57,432

mi az öt és fél egységtől = 57,420 csak 12 milliméterrel különbözik. Külföldön, kivált Franciaországban a nagy székesegyházak ennél sokkal hosszabbak szoktak lenni, míg nálunk fölötté kevés nagy templom van, mely az öt és fél egységnyi hosszat túlhaladja.

Urát adom, miért választottam épen az itt használt osztályok hosszát, és nem mást. Mondtam, hogy a hosszahajó osztályai hosszának meghatározásában a kiinduló vagy középpontot a félegység képezte, innen, ha hosszabb osztályokat kívántak, szálltak fel a sorozatban, ha pedig kurtábbakra volt szükség, leszálltak abban.

Következőben adom anya-sorozatomban két ide való kis oktávját, melyben a félegységtől felfelé és lefelé szállva nyolcz tag olvasandó, úgy, hogy mindkét esetben a félegység ismételve olvastassék.

$$\begin{aligned}
 4 \text{ ℄} &= 0,6012 \\
 2 \text{ k}' &= 0,5857 \\
 \frac{1}{3} \text{ D}'' &= 0,5773 \\
 2 \text{ B} &= 0,5522
 \end{aligned}$$

hézag, mely az antik sorozatban *c*-vel van betöltve.

$$\begin{aligned}
 4 \text{ d} &= 0,5206 \\
 \text{H}' &= 0,5073 \\
 \frac{1}{2} \text{ H}' &= 0,5000 \\
 2 \text{ a} &= 0,4782 \\
 \frac{1}{3} \text{ D}' &= 0,4714 \\
 2 \text{ ℄} &= 0,4509 \\
 \text{k}' 1 &= 0,4393 \\
 4 \text{ e} &= 0,4251 \\
 \text{K}' &= 0,4142 \\
 4 \text{ G} &= 0,4008
 \end{aligned}$$

Ez az anyasorozat egy része, és ha az itt adott számokat a nagyváradi egységgel szorozzuk, nyerjük a megfelelő mérvet a nagyváradi

templomban, p. 4 d=0,5206×10,44-el ad 5,435 m/-t. 4 E-től 4 F-ig van 15 tag, és miután a 15-ik alsó tag a 15-ik felsőnek mindig két harmadát teszi, lesz 4 E= $\frac{0,6012}{3} \times 2 = 4 F = 0,4008$, tehát az itt adott sorozat tagjai szerint az osztályok hosszai $\frac{1}{3}$ közti különbséggel váltakoznak.

A hosszahajóknak lehetőleg egyenlő osztályokat adni akarván, 5 osztály számára a félegységtől felmentem a harmadik tagig, 4 d-ig (a félegységet is olvasván) s így a közbeszurt nagyobb 4 E-nyi osztállyal elértem azon pontot, melyen, mint mondtam, igen valószínűleg a hossz-szentély kezdődött. E 4 E hosszabb osztály választásának második okát adni fogom, hol a sirokról szólok, itt csak ismétlem, hogy keleti oszlopa elhelyezését az ε) és ζ) sir kívánja, mert különben az oszlopnak e kettő közt nem volna helye.¹

A hossz-szentély oszlopai fokenként kurtábbak lesznek azon arányban, melyben a zárást megközelítik, a fentebb adott előkészítési okból, az első $\frac{1}{3} D' = 4,921$ m/-nyi mintegy fél m/-rel kurtább a 4 d-nyinél, míg a következő 2 D-nyi egész m/-rel kurtább a megelőző $\frac{1}{3} D'$ -nyinél.

Csak is ezen combinatióval sikerült az osztályok hosszát e sorozatban úgy választani, hogy azok összege az α) β) γ) δ) és o), ismét szorososan a sorozatból vett mérvekkal együtt az öt és fél egységet (12 milliméter különbséggel) elérte.

A nagyváradi cartularium *mintegy 50³ oltárt* emleget; ezek közt a «pendentia altaria» a szentélyt a hosszahajótól elválasztó falon, az ugynevezett «jubén» és a toronycarnok felső emeletén keresendők, emleget tovább egy oltárt «sub arcu», mi nem egyéb a diadalív alatti és a «jubé» előtti u. n. laicus oltár lehet; emleget oltárokat, melyek az öt sugárcápolnáknak állottak; a szentély tengelyén állott a főoltár, de állhattak kisebb oltárok a hossz-szentély oszlopai előtt is, vagy az oszlop közti falak mellett; mert a hossz-szentély a körüttől hihetőleg, itt is, mint másutt, fallal volt elzárva; e falak mellett állhattak

¹ Itt hiba van, mert a 4 E értéke nem 6,226, hanem 6,276 m/. 5 centiméterrel tehát a templomot is kell meghosszabbítani.

² Ötven oltárt ad fent idézett cikkében Bunyitay is, de megjegyzi egyuttal, miszerint nem elkerülhetlen szükséges, hogy valamennyit a székes-egyházban egyidejűleg állóknak vegyük.

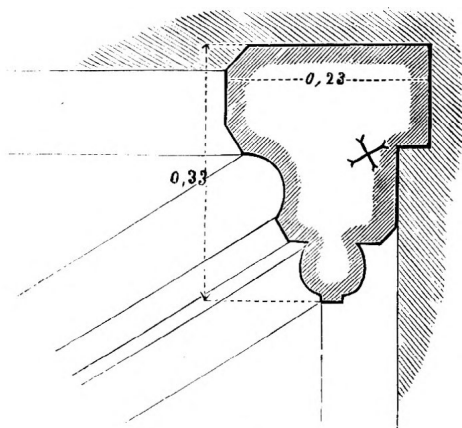
a stallumok, az itt netalán alkalmazott oltároktól szabadon hagyott helyeken. A hosszahajóban van 12 oszlopunk, ezek mindegyikére támaszkodhatott egy-egy oltár, valamint a két mellékhajó oldalán, megfelelőleg az osztályok ürének is állhatott mindenütt egy-egy oltár, kivéve azon osztályt, melyben a déli kapu nyílt. Emleget a cartularium oltárokat a toronyban is, lehettek a mellékhajó végén is s így könnyen felvihetni ötvenre az oltárok számát, a nélkül, hogy kénytelenek volnánk külön, a templom hosszahajójához csatolt kápolnákhöz folyamodni, melyeknek az ásatás semmi nyomát nem bírta felfedezni. Az oltárok ily roppant tömege a középkorban mindennapi; mert csaknem minden tehetős család vetélkedett oltárok felállításában és dotatiójában. Egyébként nem elkerülhetlen szükséges feltenni, hogy a cartulariumban és másutt emlegetett oltárok valamennyie egyidejűleg állott a székesegyházban.

TORNYOK.

A cartularium említ *iker-* és *harang-tornyot*: «*turris* és *campanile*» és e két toronymemet egymással egy helyen összetéveszti. A *turris* «*toure*» szót Franciaországban a szorosabban egyházi toronyra vonatkoztatták, míg a «*clocher*» vagyis harangtorony a nagy székesegyházaknál inkább polgári tornyot jelentett, melynek harangjai a polgárokat közgyűlésre meghívták. Hogy pedig a «*clocher*» is a templommal volt összekötve, kitetszik onnan, miszerint a papság nem ritkán a harangozást megtiltotta, ámbár legtöbb esetben ezen harangtornyok, mint saját erejéből felépültek, a polgárság vagyonához tartoztak. Nálunk alig létezett a «*turris* és *campanile*» közti különbség, s ezért egyenesen, nem tekintve az ásatások eredményét sem, már a cartularium tanúsága szerint is kimondhatjuk, hogy a nagyváradi későbbi székesegyháznak négy tornya volt.

A nyugati, *ikertorony*, mérvei és alsó alakja már az 1881-iki felfedezés alkalmával világossá lett; itt nemesak az alapzatot, hanem még az e fölötti részt is $0,71 \text{ m}$ -nyi magasságában megismertük. Maga a torony megmért oldala $7,68 \text{ m}$ -t tett, mi $4 \text{ D} = 7,68 \text{ m}$ -nek felel meg. A toronyfal vastagságát Steinhausz $2,20$ vagyis $2 \text{ r} = 2,21 \text{ m}$ -re mérte, míg a talap párkányzata $0,165 = \frac{1}{2} \text{ I} = 0,164 \text{ m}$ -re szökik ki.

E három mérvből kitetszik, hogy a templomnak egysége már az ikertorony építkezésénél volt meghatározva. Mindamellet ezen építkezést korábbra kell tenni a többi templom, sőt a torony közti kapuzat építkezésénél is; mert a két torony egyszerű, mondhatni zord alakja, valamint talappárkányzatának meg nem felelése a kapuzatával különböző korra mutat; és alig tehető fel, hogy Szent-László 1192-ben történt canonisatiója alkalmával nem gondoskodtak sirja fölött emelkedendő díszesebb és nagyobb mérvű egyházzról. A nagyváradai püspöki széken 1189-től 1200-ig Elvin ült, ki mint lotharingi származású, a namuriszent-albani egyház cartulariumaszerint, lotharingi családját meglátogatván, több szent ereklyét ajándékozott a szent-albani zárdának.¹ Nem minden valószínűség nélkül Elvint, kit a namuri cartularium Leudvinus és bihari püspöknek nevez, az ikertorony alapítójának tarthatjuk, ki is hazájából Nagyváradra hozhatta mesterét. Hozzá járul, hogy a Miskolczy által egyik oszlopon

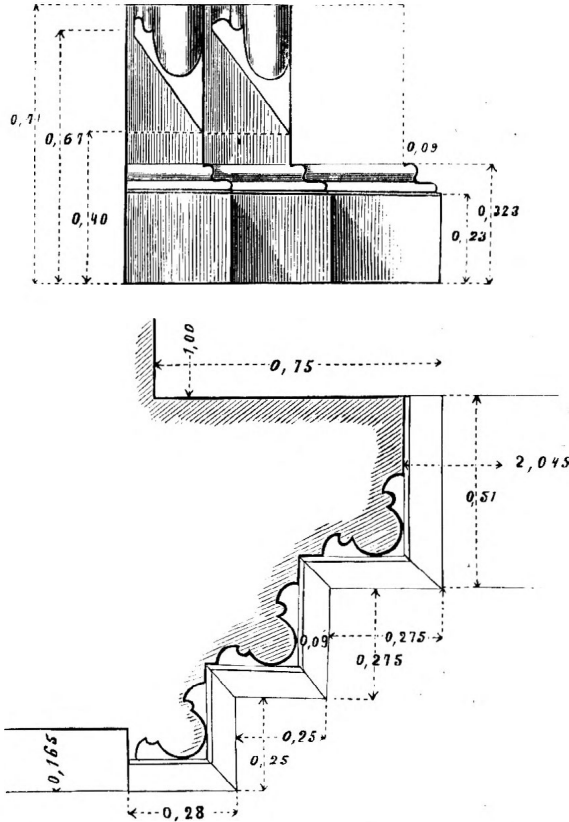
9. sz. — Gerincz-részlet.

látott 1204 évszám az ikertorony féloszlopára lehetett bevésve. De mindezeknél világosabban szól az itt adott, igen egyszerű gerincz-részlet (9. szám), mely ásatás közben találtatott és melyet csak is a torony és egyik mellékhajó által képezett sarokba tehetünk, ennek tompa orra régi eredetére mutat, s ezt teszi a torony talappárkányzatának kiváló francia alakzása is. Mi pedig a két torony közti kapuzatot illeti (10. szám), ezt inkább német iskolabelinek kell tartanunk, mert a francziák gerinczhordókként (Dinste) csaknem kizárólag vízirányos alapon emelt valószínűs, lábbal és kapitállal ellátott féloszlopkákat alkalmaztak, míg a németek, kivált a csúcsíves styl nálok virágzó korában, mint itt történt,

¹ Ezen adatokat is Bunyitay Vincze volt szives velem közölni.

láb- és alkalmasint kapitael nélküli, tehát egyszerű, közvetlenül az ív tagozatába átmenő hengerkéket használtak, melyek nem vízszintes alapon, hanem lejtőn, vagyis kajácson emelkedtek.

Ezen okokból a *nyugati kapuzatot*, dacára talappárkánya különváltó francia idomának, német eredetűnek és Báthory korában kelet-

10. sz. — A váradi székesegyház egyszerűbb kapuzatának alsó része s alaprajza.

kezettnek kell tartanom. Ugy hiszem tehát, hogy ezen püspök építkezését itt kezdte «fecit eam (az eredeti templomot) ampliorem in longitudine» és később (1342 óta) egész egyházát újra építette: «novissimis vero diebus idem anno domini millesime tricentesimo XLII-me inhoavit aliam ecclesiam, quæ priorem sua magnitudine

circumcinxit & pulchritudine superat, et consummavit omnines cellas circa chorum, præter testudines, quas perfecit Demetrius episcopus (1345—1372) . . . qui . . . sepultus est in una earundem capellarum novarum.» Ezt mondja a cartularium és ez tökéletesen megegyezik (kivéve a fel nem ásott hossz-szentélyt és a szintén fel nem ásott sugárkápolnákat) az eddigi kutatások eredményével. A Báthory András (1329—1345) által be nem végzett boltozást a cartularium szavai szerint egyedül a sugárkápolnákra vonatkoztatom. Miskolczy szól az iker-torony magasságáról, mondván, hogy arra 79 fokon, — valószínűleg a torony sisakáig, — és tovább 14 lábtó-fokon ment fel, hihetőleg a torony sisakában: «Ante templum duæ turres ex quadris lapidibus visuntur (helyes), ad quarum unam ab imo ad superius podium gradu 79 passibus longo, et scala 14 passibus longa ascendi.» Ha a torony lépcsőfokát, a rendes 0,15-nyi kétszeresére vesszük is; — mert hiszen a torony lépcsőfokai a rendeseknél sokkal nagyobbak szoktak lenni, — a tornyok egyenes magasságára $79 \times 0,30 = 23,70$ méterünk vagyis 75 bécsi lábunk leend; tegyük fel, hogy a lábtó nem a sisakban, hanem még a torony falazott magasságában volt és vegyünk egy lábtó-fok magasságára 0,40-et, leend 5,60 több, vagyis 16 bécsi lábbal több, s így a torony, sisakja alatt, nem is 100 lábra emelkedhetett, mely csekély magasság, hozzá véve a falak roppant vastagságát, nagyon is a mellett szól, hogy a torony a Báthory korában már nagyra menő bátorságát többel egy századnál megelőzte; mert feltűnő alacsonysága régibb korra mutat.

Forduljunk a *két keleti toronyhoz*; ezek jelenlétét a cartularium is bizonyítja, ámbár azokat rendesen nem «turris», hanem «campanile»-nek nevezi. 1445-ben írja Zrednay, hogy e tornyok már összeomlottak.

«Cæterum, compatiendo etiam statui eiusdem Ecclesiæ, quæ, *dirutis iam et collapsis turribus*, stallis et choro, quotidianam intransibus minatur ruinam» etc. Hogy az itt idézett *tornyok* a nyugatiak nem lehettek, világos: mert ezek egyikére, mint épre, több mint másfél századdal későbben felment Miskolczy. Zrednay tehát két keleti toronyról szól, mondván, hogy az egyik 1443-ban beomlott. Zsigmond király egy 1406-ban keletkezett okmánya nem ugyan toronyt, hanem sekrestyét emleget, mely hihetőleg torony alatt feküdt, és mely min-

den kincseivel együtt leégett. «*Sacristia, seu conservatorium ecclesiae Varadiensis, in qua venerabiles reliquiae etc. reconditae fuerunt, cum praedictis universis thesauris combusta et in cineres redacta fuere.*» Legyen már hogy ezen sekrestye ugyanazon toronyban volt, mely 1443-ban beomlott; az egyik torony mindenestre kívánja párját és azért is a bécsi képes krónika négy tornyot ad a nagyváradi székesegyháznak, melyre, bár rajza általános típusban van tartva, mégis arról ismerünk, hogy előtte, a legenda szerint, Szent-Lászlónak ökrök által, vezető nélkül, Nagyváradra átvitt teste kocsin fekszik és egy mellette álló férfi a csodát bámulja. Még világosabb és döntőbb, mert ez már nem typicus ábrát ad, egy falkép a turnicsai (Vasmegye) templomban, melyen Aquila festész Szent-László legendáját, a nagyváradi templommal együtt ábrázolta, ily aláírással: «*Hic beatus Ladislaus edificavit ecclesiam in qua ibidem requiescit*».

De ha mindez hibáznék is, ott van az 1883-ki ásatás eredménye, mely egy északkeleti toronynak alapzatát feltakarta. Ezen alapzat táblánkon *k) k)* betű alatt látható, még pedig oly falvastagságban, minő a nyugati ikertoronyé, miből következtethetni, hogy e torony az utóbbiakkal hasonló mérvvel birt és hogy a mellékhajó végéig terjedt, mely végét ismét az *l) l)* kis falrészlet kimutatja. Az egyik, belső falrész már a hossz-szentély utolsó oszlopának alapzatához tartozik, míg a külső, hihetőleg oly ajtó szélén állott, mely az északi mellékhajóból a körútra nyílt. Itt csak néhány méterre tovább folytatott ásatás igen valószínűleg a sugárzó kápolnák jelenlétét constatálta volna; de ez sajnosan nem történt. E toronynak következetesen párja megfelelt a templom déli oldalán, melyben az említett vagy bedőlés, vagy talán inkább az égés történt, — mert a sekrestyét az ereklyékkel az északi toronyba helyezhetem; rendesen ezen oldalon volt a sekrestye.

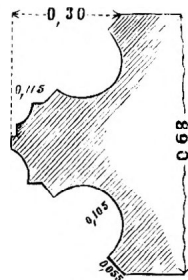
Miután a keleti két torony a templomból egész testével kiszökött, lesz az utóbbinak teljes szélessége e helyen

az északi torony oldalé	4 \mathcal{D}	=	7,686
az északi mellékhajóé	$\frac{3}{8}$ \mathcal{W}	=	3,915
a középhajóé	\mathcal{W}	=	10,440
a déli mellékhajóé	$\frac{3}{8}$ \mathcal{W}	=	3,915
a déli torony oldalé	4 \mathcal{D}	=	7,686

Összesen 33,642

Ez felosztva $0,64 \text{ } \frac{m}{m}$ -rel, adná Miskolcynak a hosszmérésben alkalmazott 52 és fél lépését, az adott 56 helyett.

Az 1883-ki ásatás nem takarta fel a szentélyfőt, de annak kápolnáit említi a cartularium «(Báthory) consummavit omnes cellas circa chorum». A kápolnák előtt volt szükségképen a processzionális körut, mely kezdetén a mellékhajó szélességének felelt meg; ha ezt közepén 4 \mathcal{I} -re = 2,883 keskenyedettnek felteszszük, marad, a templom 5 és $\frac{1}{2}$ egységnyi hossza állván, $4 \mathcal{f} = 3,624$ a kápolnák mélysége számára. A cartularium nem adja ugyan a sugárzó kápolnák számát, hanem ezt, valamint a templom egységének nem kiváló nagysága, ugy az egykoru hasonló templomok nagy többségének példája ötre határozza. A sugárzó kápolnák elrendezése kiválólag francia, mindazáltal német egyházaknál is előfordul. A kápolnák falvastagságát, mivel a kápolnák hihetőleg a templomnál sokkal alacsonyabbak voltak és boltozatuk oldalnyomása több pontokra eloszlik, végre mert a romokban akkora ablakrészlet találtatott (II. szám), csakis $0,68 \text{ } \frac{m}{m}$ -re = $\frac{1}{2} d = 0,679$

11. sz.

teszem. Ha már most ezen összeget és a nyugati ikertorony oldalát a templom űrhosszához hozzáadjuk, leend az egyház egész hossza:

a sugár kápolnák falvastagsága --- --- $\frac{1}{2} d = 00,679$

a templomnak űrhossza --- --- $5\frac{1}{2} \mathcal{U}' = 57,420$

a nyugati ikertorony oldala --- --- $4 \mathcal{D} = 7,686$

Összesen 65,785

mely, a hat egységet felülmuló mérvével a nagyvárad székese egyházat hazánk régi leg is leghosszabb templomai közé sorozza.

Hogy a sugárzó kápolnákat sem láttam el támmal, oka abban keresendő, miszerint itt a támmak még könnyebben nélkülözhetők, mint a hosszahajóban. Ily támmak hiánya inkább német, semmint francia iskolára utal.

Mi rendesen hazánk régi templomainál az eset, a miénknél is ugyanaz, hogy valódi kereszthajója nem volt; azonban az alaprajzban a két keleti torony ilyennek alakját legalább színleli.

Egy 1600-ból származó lelet illető része, melyet Bunyitay velem közlött, így szól:

«Inventarium universale rerum omnium in arce Varadiensi in anno sexcentesimo die vero prima aprilis repertarum. — In hac arce est templum maius, quod S. Ladislai regis vocatur. *Januam* habet *primam duplicem*, ad duas partes divisas, cum pessulo ferreo magno. *Posterior* janua est *simplex*. Altaria omnia destructa. Chorus, in qua regina (Isabella) olim audire solita fuit missam, exstat una cum corpore organi. Hoc templum lateribus quadratis per totum olim erat tectum, cuius media pars una cum testudine templi jam diu est collapsa, medietas tamen, ea quoque globis et vetustate satis lacera exstat. Habet hoc templum optimas duas, easque coniunctas turres (a nyugoti ikertorony, melyre 1609-ben Miskolczy még felmehelett), quarum una nonnullo in loco, praesertim circa fenestras per hostes globis, uti satis cernentibus patet, est pulsata, *forma tamen manet.*»

A «janua posterior simplex» világosan a nyugati; «primának» nevez az inventarium egy két szárnyut. Hol nyílt? ezt mutatja táblánkon a *p*) betűs 2,40 m széles faldarab, mely kiszökő bélletének alapját tette s így nyeri magyarázatát. Fő «prima» neveztetik, az ajtózat nem csak nagyobb és díszesebb volta miatt, hanem azért is, mert a püspök, kinek laka a templom déli oldalán volt, ezen ajtón ment az egyházba. Ezen kapu előtt állott a kolozsvári szobrászmesterek Márton és György aranyozott bronzból készített Szent-László lovas szobra, és ugyanott állottak a még elébb szintén kolozsváriak által öntött Szent-István, Imre és László álló szobraik, melyeket talán még Márton és György atyja, Miklós készített. Mint ezt táblámon látjuk, a *p*) betűs alapzat kiterjedése igazolja a kapuzatnak megfelelő hosszahajó osztálya tagítását is.

Illetve a *templom magassági elrendezését*, igen valószínű, hogy egyházunk *csarnoktemplom* volt és hogy magasságára nézve *választásunk* van $\mathfrak{D}''=18,082$ és $2\mathfrak{M}'=20,880$ m közt. Csarnoknak, azaz három egyenlő magasságu hajóval bírónak tartom azért, mert a tárnok hiányozván, ezekből ívek sem szökhettek fel egy magasabb középhajó boltozatának támasztására. A magasságot illető választás pedig inkább a két egy-ségnyi, mint az alacsonyabb \mathfrak{D}'' -nyi mellett szól; mert ha a középhajót a két mellékestől elválasztó oszlopok magasságát $\frac{2}{3} \mathfrak{D}'' = 12,054$ m-re veszszük, a középhajó boltemelkedése, ezt egyenoldalu háromszög fölött szerkesztve, mintegy 8 m-t veend igénybe, s így a két tétel igen

közel álland a két egységnyi egész magassághoz; az utóbbinak többletét a főgerincek vastagságára számíthatni.

Miskolcznál olvassuk:

«Templi pavementum tegulis colore flavo, cæruleo, viridi nitentibus (ez nem igen kellemes színhangulat) fuit stratum. In fronte templi, statim sub fornice hic numerus legitur.

1856 I E W (Johannes episcopus Waradiensis).

Ezen évszám valószínűleg az 1445 előtti toronyösszeomlás miatti tatarozásra vonatkozik; mert hiszen a cartularium szerint a templom építkezését már Meszesy Demeter, ki 1345-től 1372-ig volt váradi püspök, befejezte.

Találtattak építészeti részletek nagy számmal, azonban többes számmal a lebontott laktanya szárnyában anyagul felhasználtak, semmint magában az ásatásban. A talált kövek a néhai vár több különféle épületeiből származnak, mert van azok közt sok renaissance, sőt barokkrészlet is. Legnevezetesebbek, melyek templomunkból valók, a már felhozotakon kívül a következők:

Zárkő (12. sz.), mely jelképes alakjai miatt templomunk egyik zárkővének vehető. Itt két egymásnak ellentett, hanem csőrükkel összenőtt üstökös madarat látunk. De a madaraknál még inkább bir jelképes értelemmel a köztök felmaradó kehely-alaku tér. A madarak *phoenixek*, ilyeneknek vallja az ezen képzelt madárt jellemző üstök, melyet a szobrász az itt nem elegendő felső tér miatt, nem a fej tetejére, hanem hátára tett. A phoenixet már az egyptomiak is jelképes — vallásos állatként tisztelték és időnkénti megjelenése után 1500-as korszakot számítottak; sőt a phoenix a Typhon által szétszakított és Isis által ismét életre ébresztett Osiris jelképének is tarttatott.¹

A physiologus írja:² Urunk az evangéliumban (Ján. X. 18)

12. sz.

¹ L. «Aus Aegyptens Vorzeit von Dr. F. S. Lauth Berlin 1881» S. 23. u. 48.

² L. «Fritz Hommels äthiopische Uebersetzung des Physiologus Leipzig 1877» S. 52 és Pitranak «Spiciologium Solesmense Parisiis 1855» III. köt. 345. 378. és 419. l.

mondja, van hatalmam életemet elhagyni és ismét felvenni. De a zsidók ez ellen felzúdultak.

Miután a phœnix 500 (az egyiptomiak szerint 1500) éves lesz, a Libanon fáira száll és szárnyait illatos anyaggal megtölti, melyet abdunak neveznek. És erről a nap városának (Heliopolis, az egyiptomiak San-ja) papját értesíti Magábit vagy Mijázjá hónapjában, és a pap (az oltárhoz) megy, ezt venyigével megtöltendő; de a madár a nap városába érkezik, mi alatt a pap az oltárról illatot creszt fel és a madár magamagát megégeti és hamuvá lesz. És ha a pap más nap az oltárt felkeresi, a hamuban férget és harmad napra kis madárfiat talál. Ez negyed napra nagy madárrá válik, bemutatja magát a szolgának, köszönti a papot és visszatér régi lakhelyére (Kelet-Indiába).»

13. sz.

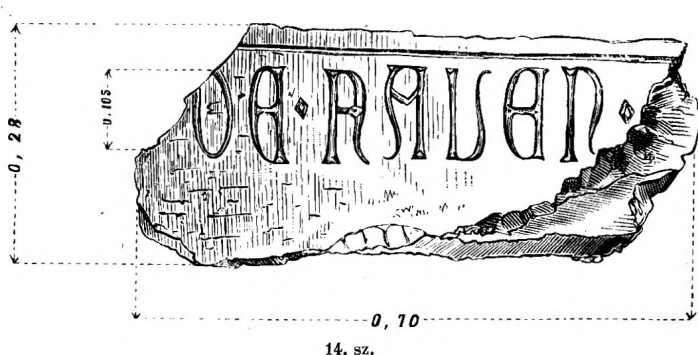
«De ha ezen madárnak van hatalma magát megölni és ismét életre ébresztteni, hogyan van, hogy a zsidók Üdvözítőnk ellen zúgolódhattak, midőn ez így szól: «van hatalmam életemet elhagyni és ismét felvenni». A phœnix Megváltónk képe; szárnyait megtöltötte a szépség és erő illatával. És eljött hozzánk, de mi kezeinket imádságban hozzá kiterjesztjük, hogy így jó polgárságunkat kegyelme illatával megtöltsük.»

Eszerint a *phœnix* Krisztus hatalmát, feláldozását, feltámadását és halhatatlanságát jelképezi és esetünkben a két madár közti kehely még az urvacsorájára is emlékeztet.

A templom körérszleteihez tartozónak mondhatjuk ezen koronás vagy koszorus főt is (13. szám), mely durva idoma okából jó régi időbe helyezhető.

E kőnek (14. szám) csinos írása a XIII. századra vall, alatta, ugy tetszik, fő és talán egész alak és egész sírkő volt. Az írást de Ravenna olvashatjuk. Ravennai Mihály Zsigmond király korából mint királyi ügyész s biharmegyei birtokos ismeretes. Zsigmond alatt több olasz jött hazánkba és hogy épen Nagyvárad és Olaszország közt nagy volt a forgalom, bizonyítják Nagyvárad kerületeinek nevei: Pádúa, Velencze, Bologna. Bunyitay említett cikkében (33. l.) ezt olvassuk: «Arnold kőfaragó, kit egy 1341-iki váradi oklevél említ, minthogy kora a székesegyház épülésének korával összeesik, részt vehetett a székesegyház díszitményeinek készítésében.»

De mindezek fölött nevezetes egy a ledöntött laktanya szárnyában

talált falkép-töredék, melyet táblánk sikerült chromolithographiában ad (II. tábla). Ez valamely szent püspök mellképének maradványa; szentre a feje körüli nimbus mutat, püspökre öltözete, a mitrának kezdete és a jobb oldalán látható püspöki botnak mintegy árnya. Igaz, hogy a pedum fölötté vékony, technicus kitétel szerint sovány, hanem van annak nyoma, hogy eredetileg vastagabb volt és hogy a festék, valamint az egyenes botról, ugy a csigáról is lekopott. Azonban elég tisztán látható a két rész, kivált a csigának rendes kanyarulata, sőt mintha a csiga végén állat is lett volna festve, hihetőleg bárány. A püspök jobb oldalán a szokásos csúcsíves stylű négyyszirmu rózsának (Vierpass) egyik félköre is felismerhető és épen ezért hihető, hogy a kép csak mellkép volt, mert az alsó félkörben az alak alsó része nem fért volna el. A kép a XIV-ik század igen jó falképeinek egyike és

akkori olasz mesterre val. Színhangulata, mint még most is megjele-
nik, elég élénk, kivált a vörös és sárga festéken, míg a négyszirmu rózsza
kék alapszíne, úgy tetszik, az időtől szenvedett, elhalványult. Feltűnő
a fehér pettyes pontozás, melylyel a festész a hajazat szürkülését
akarta jelezni, és még feltűnőbb az, hogy a szembe az írist és a látát
be nem festette, mert alig hihető, hogy ez eltűnt volna. Hihető, misze-
rint ezen mellkép hasonlók egész sorozatához tartozott; mert ilyenek,
medaillonokba befoglalva, gyakran előfordulnak a középkori templo-
mokban. Egészen véve elmondhatjuk, hogy ezen kép dicséretes kivé-
telt képez a mindennapiak közt, melyek még ide s tova hazánkban
fenmaradtak, például Szatmármegyének templomaiban, vagy a Szé-
kelyföldön, melyek, bár későbbiek, mégis sokkal tökéletlenebbek.

SÍROK.

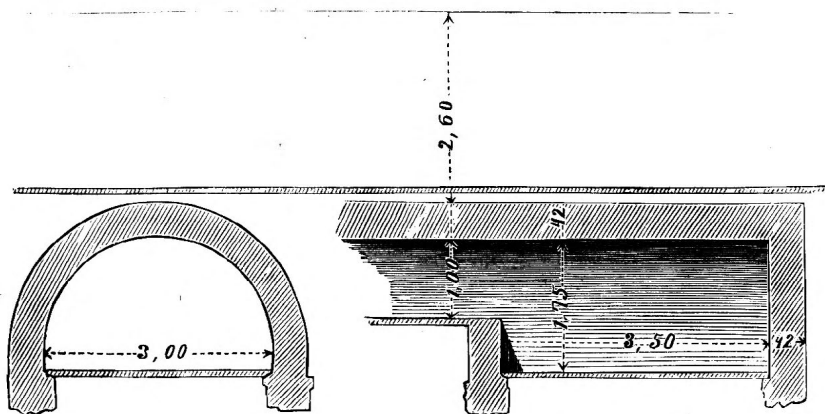
Ezek tüzetesebb tárgyalásába nem ereszkedhetem; mert az ása-
tásnál, hol a részletek előtűntek, jelen nem voltam, és másrészt Nagy-
várad történelmében nem vagyok annyira jártas, hogy régi polgárai-
ról vagy vidéke nemességéről, vagy a váradi püspökség személyeiről,
kik itt eltemetve voltak, tudomásom lehetne. Mindazáltal említenem
kell néhány sírt, mely az építkezéssel össze van kapcsolva, vagy mely-
nek lakóját felirt neve vagy jelvénye elárulja.

Az α) betűs sírről, mely a Szent-László templomaiéból egyedül
maradt fel, alább lesz szó; a többi felásott sír valamennyie, alkotás és
elrendezés után ítélve, csak is a későbbi templomhoz tartozik.

β) Mária királynénak, Zsigmond király első nejének és N.-Lajos
leányának sírja, a kivel Zsigmond a magyar királyi koronát elnyerte.
Mária sírja Szent-László lábainál ásatott és valóban e sír még az α) sír
falaiba is be van törve. E sírban volt alkalmasint azon díszes karperecz,
mely Jankovics Miklós gyűjteményéből átment a nemzeti muzeum
régiségtárába, legalább Jankovics a karpereczet innen származónak
mondja, «ex puteo varadiensi», mely kút táblánkon ξ betűvel van
jelezve.¹

¹ Szalaynál (Tört. II. 299. l.) olvassuk: «Zsigmond Kanisai János eszter-
gomi érsekre bizta, hogy az elhunytat Sz.-László lábaihoz temesse».

δ) feltűnőleg nagy sír 3,50 hosszú, 3,00 széles és 1,75 magas, külön bejáratával (15.sz.), melyet csakis Zsigmond királynak tulajdoníthatunk, kit, valószínűleg az akkori nézet szerint «retro sanctos» azaz Szent-László sírja mögé temettek el, hogy így a szent közelségében ennek érdemeiben és kegyeletében részesüljön.¹ Mi ezen véleményt még inkább istápolja, az, hogy körülötte egykoru püspököknek sírja volt, t. i. **κ**) alatt Fiorentini sírja, kit a király Olaszhonból Scolari Pipóval együtt hitt meg Magyarországra. A királyi sír észak-nyugati sarkába beékeltek más kis sírt, melyet püspököknek a fedkővén bevéssett pedum vall. A királyi sír boltozata egész a templom padozatáig száll fel, sőt

15. sz.

hogy a bolt kifejlésének helye legyen, ezt patkó-ívben szerkesztették. A boltozat külső vonala (extrados) a mai talap 2,60 m/-nyi mélységében találtatott.

¹ Szalaynál (id. m. 423. l.) olvassuk ugyan: «(Zsigmond) holttestét, s ezzel azon egy szekeren a fogoly Borbálát Pozsonyba vitték; innen a halottat az ország nagyjai Nagyváradra vitték, hol több ízben nyilvánított kívánságához képest, Szent-László lábaihoz temettetett». Azonban ott Mária, Zsigmond első neje teste volt eltemetve, másrészt nem volt illő, hogy a király teste Szent-Lászlóéénál közelebb feküdjék a főoltárhoz, valamint a templom tengelyén, Mária sírján túl kelet felé még sír nem találtatott. Mindezeknél fogva úgy hiszem, hogy Zsigmondot nem temették el Szent-László lábaihoz, hanem fejéhez az egyház tengelyén, még pedig illő távolságban, mint III. Béla Szent-István sírhelye illő távolságában találtatott Székesfehérvárott.

Az *j*) betűs sírnál feltűnő, hogy részben, mint az *o*) betűs is, faldúcza fészkelődött be, oly befészkelődés, minőt *β*) és *ξ*) sírban is észreveszünk. Az *o*) dúc oltáralap maradéka lehet, sőt elhelyezése sejteti velünk, hogy ezen a többenél nagyobb osztályban, a hosszfal mellett, két oltár is állhatott.

ν) Thurzó püspök sirja, (?) melynek földlapját e hely szomszédságában lelték.

Az *ε*) és *ζ*) betűs két sír azért nevezetes, mert ennek helye a negyedik oszlop állását határozta meg alaptervünkben. A két sír maga közé fogja az oszlopot úgy, hogy ezt másképen elhelyezettnek nem is gondolhatni.

Valamennyi sír, mely a *δ*) sírből kelet felé fekszik, ennél újabb eredetű; mert alig hihető, hogy *α*) keletkezte előtt a főoltárhoz ennél közelebb fekvő sírt ástak volna. A többi sír közt gyermeksis is fordul elő *μ*)-ben és *ξ*)-ben.

SZENT-LÁSZLÓ KIRÁLY TEMPLOMA.

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a XI. század templomai, kivált nálunk, csakis igen kicsinyek és kevésbé tartós anyagból épültek, Szent-István székesfejérvári basilikája kivételével, melynek példáját azonban III. Béla koráig nem követték, mint ezt a tihanyi altemplom és a hármass egymás fölött épített kalocsai székesegyháznak legalsaja bizonyítja.¹ A legrégibb kalocsai templomnak nem volt űrben 29⁴⁸/₁₀₀ lábnaál nagyobb szélessége, azaz *egysége*, hossza pedig, még a keleti zárfalet is hozzá véve, nem mért többet négy egységnél; mert, midőn a mai szentélyben, hova ama legrégibb egyház elterjedt, az 1851-ben elhalt Nádasdy érsek sírhelyét ásták, itt már ama templom semmi alapzatára nem akadtak, holott ilyenek még a templomon kívül, az utcán is, fenmaradtak. De volt ezen egyháznak, mint erődtemplomnak négy tornya, sőt a nyugati ikertorony mintegy kettős; mert a valódi torony előtt mindkét oldalon más toronyszerű alapzat találtatott.

¹ L. «Magyarország ó-keresztény, román és átmenetű stílusú emlékei» című 1876-ban megjelent munkámat, melyben a hármass templom alaptervét adom.

Majd egy századdal később Szent-László, Szent-István igen tisztelt jobbjának számára még most is csak fatemplomot és zárdát épített; azért nem csodálkozhatunk, ha székes- és temető-templomát e király szintén csak csekély mérvekben emelte, úgy azonban, hogy az erőd jellemét most sem gondolta mellőzhetni. Analogia útján, hozzá járulván a régi írók értesítése, mely szerint az újabb, XIV. századi templom Szent-Lászlóét egészen körülfogta, és az 1883-ki ásatás pontos felvételének segítségével rekonstruáltam a legrégibb nagy-váradai templom alaptervét, melyet táblánk ekképen jelelt ————— körvonalai adnak. Az első és második *m*/ mélységében csakis a későbbi templom kevés falmaradványait takarta fel az ásó; hanem gazdagabb volt a 3 és 4 *m*/ közti mélység, hol már Szent-László építkezésének is mutatkoztak romjai, azonban ezek szétszórva és folytonosság nélküliek lévén, a restructio itt nagy nehézséggel járt, és ha nem jön segítségemre az általam feltalált középkori arányzási módszer, sehogy sem lettem volna képes a csekély nyomokat egészsze összefűzni.

Igen fontos az *f*) és *g*) faldúc, melynek jelenléte hajdani torony-alapzatra vall, ezen *délnyugati* toronynak szükségképen megfelelt párja a templom *északnyugati* sarkán és valóban itt is találunk *a*) betű alatt hatalmas kőszerkezetet. Az előbbi *f*) betűs faldúc még azon déltől észak felé futó fal-talapzatot is mutatja, melyben a templom belső ajtaja nyílt. Az *n*) faldarabot, daczára nagy tömegének, az alább kifejtendő ok miatt, torony-alapzatnak nem tarthatom.

A *b*) nagy és a *c*) betűs kisebb faldarabnak semmi jelentősége a későbbi templomban, azaz jobban mondva, egészen czél-ellenes, mert ez az északi mellékhajót elzárta volna, de ha ezen két faldúczot összekötjük a *d*) *d*) betűs dúcczal, megkapjuk az északkeleti toronynak nemcsak alapzatát, hanem nagyságát is, még pedig annál pontosabban, mert a *d*) *d*) dúcz a *k*) *k*) dúctól, mely a későbbi templom toronyának alapzata, Erlesbek rajzában is el van választva. E toronynak szükségképen más, a délkeleti oldalon fekvő felelt meg; azonban ennek biztos nyomát nem takarta fel az 1883-iki ásatás, mert az *e*) és *m*) betűs faldarab épen úgy a régi, mint a későbbi templomhoz is tartozhatik. E szerint van négy tornyunk, még pedig két keleti és két nyugati; az utóbbi az előbbinél sokkal erősebb, mint sokkal erősebb volt a nyugati kalocsai is; mert ez védte a templomnak egyetlen bejáratát.

A szemes és takarékos építész, hol csak lehet, a régibb épületnek alapzatát, melyre a magáét rakja, fel szokta használni, s ez történt itt, mint ezt az *a)* és *f)* betűs régi dócz mutatja; azaz az újabb templomban az oszlopsort felemelték a régibb templom hosszfalain. E szerint megtalálhatjuk ennek egységét, ha az újabb egyház egységéből levonjuk a $\frac{1}{2}a=1,247$ oszlopok aláakását. Leend tehát egyelőre 9,193 *m*/-ünk; de ezen mérv csak kevésbé felel meg a fentebb adott szabályos római mértéknek, míg 9,25 csaknem tökéletesen ad $31\frac{1}{3}$ régi római lábat, és miután a kalocsai egység $29\frac{48}{100}$ régi római láb $= 9,31$ *m*/, a nagyváradi csakis 6 *m*-rel kisebb ennél. *Igy tehát a nagyváradi eredeti egyháznak egysége 9,25 méter.*

És ennek táblánkon feljegyzett fele 4,62, mi másképen is jól felel meg az *a)* betűs faldűz tengelyének.

Ha ezen régibb egységet a rendszeres $\frac{1}{2}D''$ -vel szorozzuk, leend a keleti torony oldala számára $9,25 \times 0,866 = 8,010$. A nyugati tornyok, a már adott ok miatt, magát az egységet is felülmúlták; mert oldaluk $2B' = 9,384$ *m*/-t mér; s így a régi templom nyugati tornya még a későbbi templom nyugati tornyán is kiszökik. Az utóbbiak emelésénél a régebbik alapfalat már nem használhatták fel, mert amazok távolabb nyugatra estek.

Érkezünk Szent-László egyháza keleti részéhez, melyet az itt levő *S* betűs kút miatt felásni már nem lehet. Azonban más hasonló egykoru templomok, — úgy a kalocsai, székesfehérvári basilika stb. — analógiájára itt félkörű zárást vagyis *apsist* biztosan feltehetni. E félkörnek fentőjét $2C = 4,16$ vagy $\frac{1}{3}D' = 4,36$, hanem legfeljebb $2a$ -ra $= 4,42^1$ vehetjük; mert ezen fentő mindig valamivel kisebb a $\frac{1}{2}A' = 4,62$. Az apsis falának vastagságát $2f = 1,60$ *m*/ tesztem; mert annak a félkúp súlyának és nyomásának kell megfelelnie.

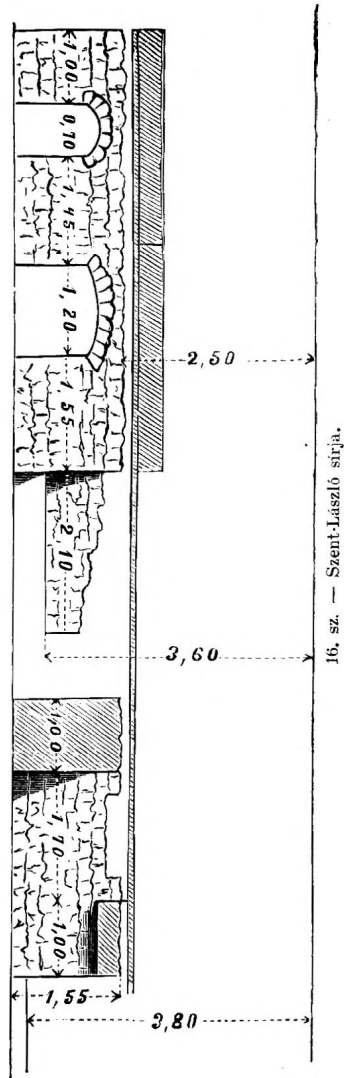
Szent-László kis templomkájának *hosszát*, használva a kalocsai analógiát, kezdve a tornyok nyugati felületén az apsis faláig, *négy egységre* $= 37,00$ *m*/-re teszem, mint ezt táblánk 1., 2., 3., 4. számai mutatják.

E templomnak legnevezetesebb *α)* betűs *sírhoza*; mert ez más, mint

¹ Itt már nem az előbbi 10.44-nyi egységgel, hanem a régibb templommal $= 9,25$ kell szoroznunk.

Szent-László sírja nem lehetett s így ez az eredeti székesegyháznak egyetlen ránk maradt sírja (16. sz.). Miért kell tartanunk e sirt Szent-László sírjának? Az általános középkori keresztény szabály, melyet számos concilium helyezett, a templomok alapítójának sírját a szentélybe, a főoltár elébe helyezte.

Nálunk vannak ugyan e tekintetben kivételek, úgy Szent-István és családjának sírhelye nem is a főhajóban, hanem a déli mellékhajóban takartott fel, a pannonhalmi főapátok is a déli mellékhajóban nyugsznak, de másrészt Róbert Károlyt és Mátyás királyt, kik a basilika új alapítóiként tekinthetők, ideiglenesen, és II. Lajost véglegesen a főoltár előtt temették el. Már most α) betűs nagyváradi sírunk az eredeti székesegyház szentélyében a főoltár előtt fekszik, mert a főoltár akkoriban, nem mint ma, a zárás keleti falához támaszkodott, hanem nyugat felé volt mozdítva, hogy a papság a püspökkel mögötte, az apsis félkörében helyet nyerhessen, és a miséző pap nem is háttal, mint ma, hanem arccal fordult a hívek községéhez. Eszerint az eredeti templom szentélyét egész a keleti tornyok nyugati felü-

letéhez mozdíthatjuk. Második ok, melyért az α) betűst Szent-László sírjának kell tartanunk, a β) betűs sír; mert, mint fentebb láttuk, Mária királynő teste a szent királynak lábainál tétetett le; már pedig a laikusok, minő a király volt, lábbal az oltár felé, a papok pedig megfordítva fektettek a sírba. Harmadik ok sírunk kiváló nagysága; egész hossza 5,90, szélessége 3,70 m, és ezzel még a δ) betűs királyi síron is töltesz.

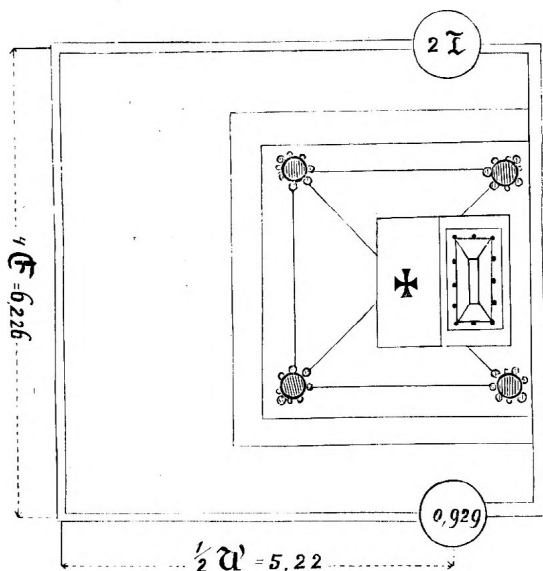
Van e sírnek déli boltozatában két ajtó, melyet alkalmasint csak 1192-ben törettek, mikor a testet, a canonisatio után ünnepélyesen fel-emelték és a Dénes mester által készített ezüst koporsóban magába a templomba felvitték, ilyen volt a canonisatiót általán követő szokás. Hogy azonban az eredeti síron tatározás történt, bizonyítja egy a dél-nyugati sarkán talált márvány faldarab is. Sem eredetileg, sem később e sír nem birt boltozattal, mert ez, mint fadúcunk mutatja, a templom padolatán tulemelkedett volna, hanem földte a sírt, hihetőleg egy vagy több márványkő, minő feküdt Szent-István sírján is és minőt a fadúcban is oda rajzoltam; de még e kő is a padolaton felül emelkedett, ámbár sokkal kevésbé, mint tette volna egy félkörű boltozat. Valószínűleg e kő körül korlát is futott. Mind ezt az általános szokás velünk joggal sejtetheti. A padolat fölött emelkedő sírok vagy sírkövek nem ritkán a szabad közlekedést gátolták, s így Theodulphus püspök (l. Gretsernek V. köt. 119. l.) ily sírokat mélyebbre leeresztetni és hol ez, nagy tömegök miatt nem gyakorolható, magát az oltárt kivinni és a templomot temetőnek tekinteni parancsolta.¹

Érkezünk az *n*) betűs roppant talapzathoz, mely még lőredékes állapotában is szélességében három, hosszában hat *m*/-t mér; ezen alapzat már az újabb templomhoz tartozik, de szoros kapcsolatban levén Szent-László sírjával, erről itt kell szólnom. E darab jelentése nagy fejtörésembe került; torony alapzat nem lehetett, mert ezt ezen oldalon tovább nyugat felé találtuk és más megfelelőnek nyoma sincs az ellenkező, északi oldalon; de egyébiránt egy netalán ide helyezendő torony a templomot, tekintettel a keleti toronypárra, tetemesen megkurtítaná és gátolná azon elrendezést, mely szerint az újabb templom oly szabályosan kiszökik egyaránt kelet és nyugat felé az eredeti egyházon. Itt tehát mást, mint tornyot kell keresnünk.

A cartulariumban olvassuk, hogy Szent-Lászlónak, canonisatiója után, oltárt emeltek «Post canonisationem autem s. Regis Ladislai institutum fuit ad *eius sepulcrum* sub eius titulo altare». Az oltár az

¹ Corpora vero, quae antiquitus in ecclesia sepulta sunt, nequaquam projiciantur, sed tumuli, qui apparent, profundius in terram mittantur, et pavimento desuper facto, nullo tumulorum vestigio apparente, ecclesiae reverentia conservetur. Ubi vero est tanta multitudo cadaverum, ut hoc facere difficile est, ablato inde altare, locus ille pro cimiterio habeatur.

α) sirnak sem keleti oldalán, sem nyugatin nem lehetett, mert a keletin a főoltár, nyugatin a laikusok oltára állott. Ha pedig az oltárt szemközt a sír két ajtajával teszszük, a déli oszlopsor ötödik oszlopa elébe, akkor a kiálló sírkő, sőt a netaláni korlát a tért tetemesen megkisebbíti; nem marad tehát egyéb hátra, mint ezen oltárt az *n*) alapzatra, a negyedik osztályba, a későbbi harmadik és negyedik oszlop közé, az eredetileg itt létező hosszfal elébe helyezni, minek a talált alapzat is megfelel (17. sz.). Ámde a kérdéses oltár ily

17. sz.

roppant alapzatot nem kívánt, de kívánta ezt az isteni ítélet előtt megjelent nép nagy és sűrű tömege; mert tudjuk, hogy a bírák szokása volt, vádlott és vádlón kívül minél több tanut idézni, kiknek száma gyakran a százat meghaladta. Ezek korlátok közt foglaltak helyet és tolakodó tömegük erős alapot kívánt, másrészt ily alapzat a tribunal kiterjedésének és méltóságának is megfelelt; miért is e tribunal korlátait, melyeket alaptervünkön csak jeleztem, e fadúczon egész a templom tengelyéig kiterjesztettem, és így hihetőleg elértem néhai szélességét, míg hossza nyugat felé talán még a rajzoltnál is hosszabb volt. A Szent-László oltára melletti isteni ítélet, az «ordalia», már a király canoni-

satiója előtt is divott, de a tribunal eredeti elrendezését Báthory építkezése alkalmával meg kellett változtatni és a tribunal oszloposztályát, mintegy 0,841 $\frac{cm}{m}$ -rel a többi osztálynál tágabbá tenni. Miskolczy az oltár korabeli állapotát eképen írja le: «Supra fores sacelli sti Ladislai trium Evangelistarum effigies visuntur, quarti effigies furto dicitur ablata: capita demolitus dicitur Christophorus Hagymási, qui Joannis Regis tempore capitaneus arcis Varadiensis fuisse perhibetur. Idem dicitur Sanctuarium quoque Templi perfregisse.» Fores *sacelli* nem vonatkozhatik a templom ajtajára, hanem inkább Szent-László oltárának bemenetére, ezen oltárt ciboriumosnak tekinthetjük, vagyis hogy az oltár fölött négy oszlopon boltozat emelkedett, az oszlopokon állhatott a négy Evangelista, mely tömör ércből öntve, a boltozat oldalnyomása ellen is semlegesítő nehezéket képezett. Szokás volt az oltár hátlapja, a «predella» fölött diszes koporsóban, az ugynevezett «chasseban» elhelyezni az oltárnak szentjét vagy annak ereklyéjét s így a koporsó tetején állhatott Szent-Lászlónak ma Győrben őrzött koponya-thekája, caputja is. Nem megvetendő körülmény végre, hogy ezen oltárral szemközt nyílt a templom főkapuja is s így e kapu és az oltárnak általam adott helye egymást viszont igazolja.

Nem levén remény, hogy az ásatás újra felvétessék és bevégeztessék; hanem másrészt lelkiismeretesen felhasználva minden előttem ismeretes írás és rajzbeli adatot, főképen pedig a középkor arányozási eljárását: úgy hiszem, biztosabban tettem csupa hypothesisok felhozásánál; mert ha egyik másik tételelem hypothesisnek is nevezhető, e tételek oly erős láncznak szemei, hogy egybe fűződve egymást következetesen támogatják és szervi egészet állítanak a gondolkozó olvasó elébe, miért is bátran mondhatom:

Si quid novisti rectius istis,
candidus imperti, si non, *his utere mecum.*

HENSZLMANN IMRE.

TIZENEGYEDIK KÖNYV.

A BIHARI FŐESPERESI KERÜLET.

ADONY.

(ODUN. ODON. ADON. EERADON. ERADON.)*

ADONY eredetileg ős magyar személynév, mely már 1086-ban oklevelileg előfordul.¹ Utóbb ez is, mint személynéveink legtöbbje, helynévvé változott az által, hogy viselője egyik vagy másik birtokát önmagáról nevezte el, s így mintegy saját nevére iratta.

Az Adony személynévvel birtokos nemzetségeink között a Gutkelek családfáján találkozunk ismételve,² ami nyilván arra vall, hogy a hazánkba költözött idegen nemzetségek — a Gutkelek ezekhez tartozának — annyira meghonosodtak nálunk, hogy ős személynéveinket, gyakran már a királyi adományban nyert birtokoktól visszakölcsönözve, szintén felvevék. Helynéveink nagy része tehát eredetileg személynév volt, és így kétségtelen, hogy a helynevekben mintegy régi Királyi könyvet birunk, mely ős nemzetségeink emlékét s birtoklása nyomait őrizte meg számunkra, s melynek segítségével írott emlékeink annyiszor eltorzított személynéveit biztosan és helyesen kiolvashatjuk.

Különben Adony egyike azon községeinknek, melyeknek történelmi nyoma a legrégibb multba visszavezet. Először 1262-ben tűnik fel, mint a hazánkbeli keresztes vitézek birtoka, kiknek kezébe valószínűleg

* E helyen zárjel között az illető helynév régi alakjait fogom adni oly kiírással, amint azok a különféle történelmi emlékekben előfordulnak.

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár* I. 36. l.

² Odon, Odon fia; és Odon, Ivánka fia, mint biharmegyei birtokosok a XIII-ik század második felében gyakran említetnek, mint azt még lesz alkalmunk látni.

a Gutkeled nemzetség adományából jutott, legalább a szomszéd szabolcsmegyei Adony csakugyan ama nemzetség birtoka volt, s nem egy jel mutat arra, hogy a hasonló nevű helyek egykor ugyanazon birtokost uralták.

De Adony az idézett évben pusztán, lakók nélkül állt s kétségkívül még az 1241-iki tatárjárás óta, s hogy urai, a keresztes vitézek, kik a külföldön is összeköttetésekkel birtak, husz év alatt sem birták megnépesíteni: ez egyrészt a népség nagy megfogyatkozását, de másrészt azt is mutatja, hogy az idegenek, kik máskor seregestül jöttek hazánkba, most tartózkodók lettek a tatárok visszajövetelének megmegújuló hírére. Eközben a keresztes vitézeknek, mint tudjuk, hazánk határainak állandó védelmére ki kellett vonulniok,¹ a különben is sok gondot adó birtoktól tehát készek voltak megválni, s így történt, hogy 1261-ben Adonyt a szatmármegyei Vezénddel együtt Kereki János comesnek, az Adonynyal szomszédos Kereki falu birtokosának előbb harminczöt márkáért zálogba adák, egy évvel később pedig még tizenöt márka ráfizetésért örökösen átengedék.²

Az új birtokosban Adony gondos földesurat s egyházának is kegyurat talált. Pusztá telkei megnépesültek, egyháza felépült, s még mielőtt a XIII-ik század végét érte volna, feltűnik lelkésze is, ki püspökének hódolata jeléül egy uncia ezüstöt nyújtott be.³

A következő század elején, a pápai tizedszedés alkalmával, ismét látjuk lelkészeit: 1332-ben Pétert, 1333—1336-ban Jánost s 1337-ben Lőrinczet, kiknek mindenike öt-öt garas tizedet fizetett évenként.⁴

¹⁻² *E munka II. kötete* 421. l.

³ *Bécsi codex*: 118a oldal. — Egy uncia nyolczadrésze egy márkának, vagyis 20 denár.

⁴ *Pápai tizedjegyzékek*. — És itt meg kell jegyeznünk, hogy a tizedjegyzékeknek nemcsak személy- és helyneveiben, hanem számjegyeiben is gyakran tollhiba van, mint mingyárt a fentebbi Péter lelkész tizedösszegénél is, hol II áll, de e két vonásnak kétségkívül össze kellene érnie alul, hogy V-öt képezzen, mert a többi lelkészek nevéénél ötször egymásután V fordul elő. Ily, különben sem lényeges eltérésekre többé nem figyelmeztetünk, hanem egyszerűen, a körülmények szerint kijavítjuk. — Hasonlóképen kijelentjük, hogy a hol kepe-tizedet vagy szeretet-adományt említünk, ott mindig a bécsi codexből, a pápai tizedeknél pedig e tizedek vatikáni jegyzékeiből merítettünk, melyeket ismét idézni legalább is unalmas lenne.

Mind ez összeg csekélyisége, mind pedig a lelkészek gyakori változása arra vall, hogy az adonyi lelkészi javadalom egyike volt a legszerényebbeknek, amint csakugyan a bihari főesperesi kerület több, mint száz lelkésze közül csupán tizenkilenczen fizettek kevesebbet, mint az adonyi.

Egyházának épülete s védszentjéről nem maradt ránk tudósítás; de földes-, illetőleg kegyurairól csaknem szakadatlan sorban értesülünk. Az említett Kereki János családja kihalt, vagy a XIII-ik század végén s a XIV-ik elején folyt pártharczok közben jószágait veszítette, mert I. Károly király 1337-ben Adonyt, mint az oklevél mondja, az Ér folyó mellett, Nagyveszelyi Ivánka fiának, Miklósnak és fimaradékaiknak adományozta.¹ Ezentul Adony birtoka a hozzája tartozott Ragáld pusztával együtt több részre oszlott, s részbirtokosai közül nevezetesen: Korpádi Kelemen pozsegi prépost és Zsigmond király alkorklátnok,² ennek halála után pedig Eberhárd zágrábi püspök, ki a kérdéses részbirtokokat 1410 táján Vetési Tamás prépostnak adományozta.³ A Vetésiek ezután a Szepesiekkel s másokkal egyetemben még a XVI-ik században is birták Adonyt.⁴

Érdekes a váradi káptalannak egy 1435-iki oklevele, mely a Szepesi, Pércsi s Vetési nemzetségek tagjainak Ér-Adonyon végbevitt osztályát adja elő, s mely egyebek közt néhai Vetési Tamás prépost kuriáját s házáat is említi Tarcsa felé, a falu végén; továbbá a plebános házáat, melytől egy utca Székelyhid felé vonult

¹ «Adon iuxta fluvium Her.» *Budai országos levéltár*: D. L. 3101. Ez oklevélben, mely csak 1453-ik évi átiratában maradt fenn, Miklós neve után «de Nagwezel» áll, de alighanem hibásan «*Negwenzyl*» = Negyvenszil helyett, mely mint látjuk, már Miklós anyjának is birtoka volt. NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. III. 427—8. ll., de itt sajtóhibából Adon helyett «Adam» s Her helyett «Ker» áll. Az itt említett Miklósnak atyja: Ivánka Odonnak fia volt (*Gr. Károlyi oklevéltár*. I. 130. l.), tehát Gutkeled nemzetségbeli, s minthogy Miklósnak legifjabb testvére: Jakch, kitől a Kusalyi Jakchok származnak; világos, amit eddig csak sejtünk (*E munka I. kötete* 249. l.), hogy a Kusalyi Jakchok a Gutkeled nemzetség kiágazásai. Eszerént a Jakchok ismeretes törzse: *Kodun* (NAGY I: *Magyarország családai*. V. 292. l.) «*Odun*»-ra javítandó ki.

²⁻³GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár*: I. 548. l. — II. 1—3. 10—12. ll.

⁴ 1552-ben Vetési Péter és János 7 telket birtak benne; Szepesi György 9-et; Eőri Ferencz 2-öt; Seléndi János, Dersi Ambrus és Olaszi Bene egyet-egyet. *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dicalis conscript. Comitatus Bihar.

a Maklabi-tóig; Keserü felé pedig egy szigetet, melyen gyümölcsfák állottak.¹

Ér-Adony multja tehát, mint látjuk, eléggé világos; a XIII-ik század közepétől kezdve számos oklevél foglalkozik vele, melyek terjedelmével s egyes nevezetesebb részeivel is megismertetnek; a váradi káptalannak egy 1408-iki kiadványa említi egyházának kegyuraságát is;² de hogy prépostsága lett volna? arról az egész középkoron át nem hallunk semmit. Pázmány Péter említi először, hogy a premontrei rendnek Adonyban prépostsága létezett, s ez Adonyt a váradi püspökség területére helyezi.³ Pázmány a dolog lényegére nézve helyesen értesít, mert a nevezett rendnek csakugyan volt adonyi prépostsága, de csak egy, amint Pázmány Péter is csak egyet említ; a kérdés tehát még csak az lehet, hogy nem Pázmány, a kései író, hanem az egykoru adatok hová helyezik ez adonyi prépostságot?

Adony község három ismeretes: Bereg, Bihar és Szabolcsmegyében, melyek közül a beregi: Tisza, a bihari: Ér, a szabolcsi pedig: ma Nyir, de a középkorban Monostoros előnevet viselt,⁴ sőt Odon-Monostorának is neveztetett. Maga a pusztaság név is tehát arra mutat, hogy a kérdéses prépostságot a szabolcsmegyei Adonyban keressük, s ide utasítanak a történeti adatok is, melyek 1373-ban ez Adonynak monostorát s amellet a prépost telkét említik.⁵ Eszerént kétségtelen, hogy a premontrei rend adonyi prépostsága Szabolcsmegyében, a mai Nyir-Adonyban állt, és így Szabolcsmegyével együtt az egri püspökséghez tartozott. De Pázmány nem is írja, hogy a prépostság Ér-Adonyban létezett, sőt midőn az egri megyei premontrei prépostságok közt Adonyt nem említ, nyilvánvalóvá teszi, hogy ő is a nyir-adonyit értette, de nem volt vele tisztában, hogy e község a váradi vagy az egri püspökséghez tartozott-e?⁶ És e bizonytalansága érthető: Pázmány

¹⁻²GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár*. II. 162—165. II., I. 551. I.

³ «Praepositurae Premonstratensium . . . In Diocesi Varadiensis: . . . Adon.» *Acta et Decreta Synodi Strigoniensis 1629*. 109—110. II.

⁴ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 14. 80. és 924. 13.

⁵ «Fundum enim Praepositi, penes claustrum in dicta Odon-Monostora habitum, ipsae partes communem inter se esse commississent.» Báthori János fiainak osztálylevele. FEJÉR Gy: *Codex dipl.* IX. 4. 677. I.

⁶ Ugyancsak Pázmány P. a krasznamegyei Kusalyt is a váradi egyházmegyébe helyezi, (*Acta Synodi Strigon.* 1629. 119. I.) pedig hogy az erdélyihez

a váradi püspökség megszűnése (1566) után több, mint egy félszázaddal irt; ekkor már a püspökségnek sok dolgai, köztök nagyon jelentékenyek is feledésbe mentek, mint a tatárjárás után Lodomér püspök idejében,¹ sőt most még inkább. Bizonytalanná lett kétségkívül Szent-László egyházmegyéjének hajdani kiterjedése is kivált a szélső, ugynevezett határközségekre nézve, melyek politikai tekintelben is hol egy, hol más vármegyéhez számíttattak, mint épen maga Ér-Adony is.² Nyir-Adony Szabolcs-, illetve az egri egyházmegyének szintén ily határközsége volt, szomszédos Sámsonnal, mely mindig Bihar, illetve a váradi egyházmegyéhez tartozott: megyei illetősége tehát könnyen eltéveszthető vala.³

És amint nem létezett egyházmegyéinkben adonyi, még kevésbbé volt ott *odoni* prépostság.⁴ «Odon,» mint láttuk, nem egyéb, mint a mai Adony névnek régi alakja, és így az odoni prépostság sem más, mint az adonyi, tudniillik nyir-adonyi.

ADORJÁN.

(ADRYAN. ADRIAN.)

Váradtól Margita felé menve, Szalárd mellett magas romok emelkednek. Az a hír róluk, hogy monostor romjai s a közölők kimagasló torony a régi egyház tornya.⁵ E helyen azonban nem monostor, hanem a történeti emlékeinkben annyszor fel-felmerülő Adorján vára

tartozott, igazolja egyebek közt már az a körülmény is, hogy a krasznai főesperesek a gyulafejevári káptalannak voltak tagjai.

¹ *E munka I. kötete* 112. l.

² Mátyás királynak egy 1465-iki levele határozottan Szatmármegyéhez számítja. *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1465. 35.

³ Az a régi magtár Ér-Adonyban, melyet vár, vagy épen a prépostsági monostor maradványának tartanak, lehet Vetési Tamás prépost kuriájának vagy más uri épületnek maradványa, de se nem vár, se nem monostornak; ilyenekről, mint láttuk, Ér-Adony oklevelei nem tudnak semmit, pedig az ilyenek adomány- vagy épen osztálylevelekből sohasem maradhattak ki.

⁴ 1820 táján csuszott be a Királyi könyvekbe s a váradi egyházmegye névkönyveibe.

⁵ KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 284.

állt egykoron, s a már féloldalán ledőlt torony e várnak öreg-tornya volt. A vártól délre, hol ma is magas földhányások látszanak, s hol kövőbb a mező, bujább a vetemény: ott állt kis egyházával Adorján, a falu.

Keletkezése, mint neve mutatja, már nemzetünk keresztény korába esik, s nevét valószínűleg egyháza védszentjétől, Szent-Adorjántól vette, ki alapítójának is védszentje lehetett. Központja volt egy terjedelmes nemzetségi birtoknak, mindemellett Adorján végig szerény község maradt; helyette a vele tőszomszédos Szalárd emelkedett fel várossá.¹

Első történeti nyomát 1284-ben találjuk, midőn Pál országbíró pártütő fiait IV. László parancsára Debreczen birtokosa, Rafain comes kiostromolja belőle, miközben Rafain testvére, László hősi halált lelt.² Ekkor László király a hatalmába került várat tartozékaival együtt kegyenczeinek, a Borsa nemzetségbeli Tamás fiainak adományozá, de akik ismét III. Endre király ellen tüzték ki a lázadás zászlaját: Endre 1296-ban személyesen jelent meg Adorján falai alatt s az ostrom, melyet a vár ellen intézett, a Tamásfiak elsőszülöttjének, Lóránt erdélyi vajdának életébe került.³ A vár megmaradt a többi testvérek birtokában, de csak 1316-ig. Ekkor a testvérek harmadika, Jakab, de akit kortársai után történeti forrásaink Kopasznak neveznek, s aki I. Károlynak bizalmát annyira birta, hogy a király őt egy évtizeden át kedves nádorának nevezi, — Kopasz szövetkezett Csák Mátéval, az Aba, Ákos s más előkelő nemzetségek némely tagjaival, fegyvert fogott, hogy Károly királyt elűzze s helyébe a halicsi fejedelmet ültesse. Erre ismétlődött az 1296-iki esemény azon hozzáadással, hogy most Kopasz, mint akkor Lóránt, nemcsak életét veszítette, hanem javait is: magában Biharmegyében Adorjánnal együtt Solyomkö és Keresszeg várak s terjedelmes tartozékaik a koronára szállottak.⁴

A tovább, mint egy negyedszázadig tartó harczi küzdelem amint tönkre juttatta Adorján birtokosainak családját, úgy egyházi viszonyaira is csak felette hátrányos lehetett. A küzdelem kezdetén Adorján

¹ *E munka II. kötete* 449. s köv. ll.

²⁻³ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* V. 3. 259. l. — VII. 4. 238—9. ll.

⁴ *Zichy okmánytár*: I. 171. és 251. ll. — NAGY I.: *Anjoukori okmánytár*. II. 217—8. l. 429. l. — *Hazai (Desseuffy) okmánytár*: VII. 374. l.

még népes község volt: püspöki tized fejében tizenhat képét fizetett s lelkészének szeretet-adománya egy fertő, tehát kétszer annyi, mint az adonyi lelkészé; de harmincz év múlva, a pápai tizedszedés alkalmával, az adorjáni lelkész már csak egy évben fizet, mert a többi években, kétségkívül szegénysége miatt, tizedét elengedték, és azon egy alkalommal is (1333. év), midőn fizet, tizede csak három garas. Ennél kevesebbet az egész főesperesi kerület egyetlen lelkésze sem fizetett.

Lelkészének neve József, s e név azért is érdekes, hogy egyházmegyénk tizedjegyzékeinek összes személynevei között ez az egyetlen József név; valamint általában nincs egy oltárunk sem Várad, sem a vidék egyházaiban, mely Szent-József tiszteletére lett volna szentelve, ami egyenesen arra mutat, hogy e név kereszténységünk elején szokatlán volt nálunk.

I. Károly király a hatalmába került Adorjánt, mintha csak előre látta volna, hogy az magán birtokosok kezén újabb pártütések fészke lesz, nem adományozta el, s Adorján királyi birtok maradt közel egy századig. Végre 1401 táján Zsigmond király ismeretes bőkezősége a Csáky nemzetség kezébe juttatta.¹

A Csákyak vallásos, s bőkezű kegyurak valának, kik vagyonuk mellett nem egyszer gyermekeiket is felajánlák az oltár szolgálatára.² Mint a fentebb említett Lóránt erdélyi vajda fia, László, épen úgy Csáky György főispán fia, szintén László a váradi kanonokok soraiban tűnik fel.³

Adorján ezután állandóan megmaradt a Csákyak birtokában, csupán egy része jutott 1511-ben Bakocs Tamás bibornok-primás kezébe, de csak rövid időre zálogképen.⁴ 1556-ban mégis nagy veszély fenyegette s birtokosa, Csáky Pál közel járt ahhoz, hogy elveszíti talán fejével együtt. Ez Izabellával tartott s Ferdinánd vezérei: Zabardy Mátyás váradi püspök és Tahy Ferencz már sereget vezettek ellene, hogy Adorjánt megostromolják. I. Károly király előrelátása beteljesedni látszik. Csáky azonban megelőzte a vészt: az érkezők előtt megnyitotta a vár kapuit és meghódolt.⁵

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 4. 65. és 413. ll.

²⁻³ *E munka II. kötete* 450. s köv. ll., továbbá 58., 76. és 123. ll.

⁴ HAAN L: *Békés vármegye hajdana.* II. 112—3. ll.

⁵ *E munka I. köt.* 416. l.

AKA.

(AKA. AKAY.)

A Zoard nemzetség egyik ősi birtoka. 1284-ben van róla először említés, midőn a nevezett nemzetség tagjai bihar-, békés-, s abauj-megyei birtokaikon megosztóznak.¹ E korban értesülünk lelkészéről is, ki püspökének 1291—1296 évek közt egy fertő szeretetadomány-nyal szolgált, mely összeg arra vall, hogy Aka nem volt utolsó község. Mindemellett s bár a Zoárdok későbbi irataiban még gyakran van róla szó, egyházáról s általában egyházi állapotairól többé nem értesülünk.² A pápai tizedjegyzékek sem említik. Különben korán elpusztulhatott; az 1552-iki adókönyvek már nem ismerik. Zsákától éjszakkak, a Berettyó bal partján állt, s helyét ma is Akavárnak nevezi a nép, ami talán arra mutat, hogy hajdan vára is volt.

ALBIS.

(ALBA ? ALBEUS. ALBES. ALBYS.)

Midőn az Ákos nembeli Erne bán fia, István országbíró, utóbb nádor, leányát Annát a Borsa nembeli Tamásfiak egyikéhez, Bekéhez, a későbbi biharmegyei főispánhoz férjhez adta: a menyasszonyi hozományhoz tartozott Alba biharmegyei falu is.³ Hasonló nevű községet

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár* IX. 364. l.

² 1322-ben Bodon fia s unokái közt három részre oszlik: «praeterea possessionem ipsorum haereditariam Aka dictam in Comitatu Byhoriensi situatam, similiter in tres partes divisissent, distinguendo tali modo, quod incipiendo a domo Benedicti versus partem meridionalem eundo usque ad arborem piri silvestris, cessisset in portionem ipsius Comitit Andreæ et filiorum suorum; Item portioni praedictorum Pauli et Johannis filiorum Nicolai et Johannis dicti Gurhes (Görhes) a domo praedicti Benedicti incipiendo versus partem septentrionalem vergendo usque ad quondam stagnum exeuntem de fluvio Berekyo devenisset.» A váradi káptalan kiadványa, eredeti hártya; birtokomban. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: D. L. 1148. HAAN L: *Békés vármegye hajdانا*. II. 8—9. ll. — *E munka II. kötete*. 426. l.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. X. 378. l. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 53. l.

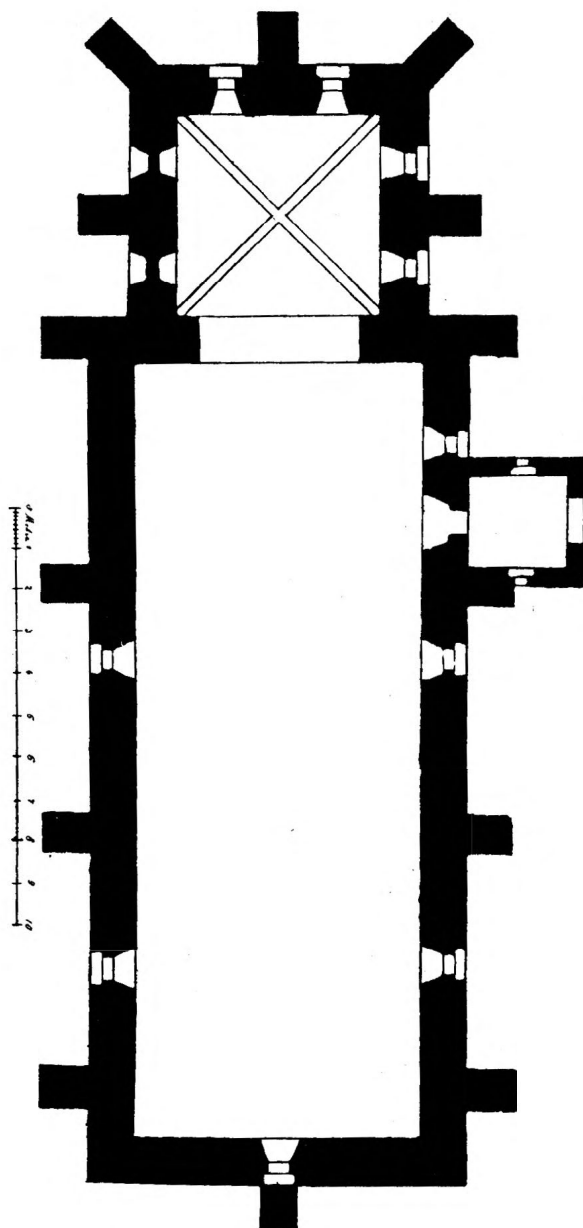
említenek egyéb források is,¹ nevezetesen mind a bécsi codex, mind a pápai tizedjegyzékek: ama szerint Alba falu a váradi püspöknek huszonkét kepét fizetett; emebben pedig 1333-ban Márton s 1336—1337-ben Miklós, Alba község lelkészei öt garas tizeddel adóztak évenként, s mindkét forrás Albát a bihari főesperesi kerületbe helyezi. Itt azonban a XIV-ik század közepénél ifjabb történeti emlékek Alba falut nem ismernek, de annál többször előhoznak egy Albis nevűt, mely hogy a fentebb említett Alba községgel egy lehet, a név hasonlóságán s egyéb körülményeken kívül Albisnak egyháza is valószínűvé teszi.

Ez egyház, melynek alaprajzát (*18. szám*) s felrajzát (*X. tábla*) mellékelve közöljük, távolról tekintve épen nem gyaníttatja középkori eredetét. De ez csalódás, mely onnat ered, hogy külsején a szentélynek szokott idomait nem mutatja s tornya is a középkori egyházak építészeti sajátosságainak ellenére az egyház keleti végén emelkedik. Azonban, átlépve az egyház ajtajának küszöbét, kellemes meglepetéssel látjuk, hogy egy románkori egyházban állunk, mely ős eredetiségében még megmaradt, kivéve, hogy hajójának valamikor beszakadt boltozatát famennyezettel cserélték fel, hogy továbbá éjszaki oldalfalába két új ablakot vágtak s többi ablakait kibővíték, vagy — mint a szentély éjszaki oldalának félköríves, kajácsos két ablakát — befalazák. Mert van az egyháznak szentélye is, csakhogy egészen szokatlanul a torony alatt, melynek egész belvilágát elfoglalja.

A szentély, mint a torony, tökéletes négyszeget képez; keresztboltozatát durván faragott kögerinczek tartják. Diadalíve nyomott csúcsíves, s úgy a szentély, mint a hajó oldalfalait kéttagu tárnokok erősítik. De legérdekesebb a torony, mely legkevesebb változást szenvedett s első tekintetre elárulja, hogy védelmi célból is építették.

Ez hatalmas téglapépület, magassága két emelet s első emelete kissé visszaszökik. Az emelet belsejébe a feljárás az éjszaki oldalon van egy, a fal vastagságába épített folyosó által, de amely oly szűk, hogy két szembe jövő semmi szín alatt sem térhetne ki egymásnak. Első emelete szintúgy, mint a szentélyt képező földszint, boltozott termet

¹ *Hazai okmánytár.* (Dessewffy.) VII. 275. l.

18. sz. — Az albisi egyház alaprajza.

alkot egy-egy oldalán köríves, lőrésszerű két ablakkal. Ilyen ablakok vannak a második emeleten is azzal a különbséggel, hogy már nem körívesek, hanem épszögűek. A második emelet felett a hajdan szokásos, ugynevezett gyilkos-folyosókra emlékeztetőleg ma is folyosó van csak, hogy az jelenleg nem terjed túl a falak szélességén.

Ez egyház, mint azt átmeneti izlésű idomai kétségtelenül mutatják, az 1332—1337-iki pápai tizedek korában már állt, sőt régibb a XIII-ik század utolsó éveinél is; mindemellett Albis sem a pápai tizedjegyzékekben, sem a bécsi codexben nem fordul elő, de talán csak azért, mert az Albis és Alba nevek ugyanegy községre vonatkoznak.¹

Ha ez valóban bizonyul, akkor még kiderülhet, hogy a történelmünkben annyit szerepelt Albisi Zólyomyak a fent említett Beke főispánnak és így a Borsa nemzetségnek ivadécai. Annyi bizonyos, hogy a Zólyomyak még mielőtt e nevet felvették volna már előtűnnek Biharban, nevezetesen 1385-ben, midőn Albeusi László fiai: Márton és Dávid rokonaik, köztők éppen a fentebbi Beke fia és unokái társaságában Borsi Mihály és Széplaki Gergely birtokára törtek hatalmasul.² Maga az Albisi név pedig, melyet később, a család felemelkedésekor már csak előnévül használtak, azt mutatja, hogy bölcsőjük csakugyan e kis falu, amint a hagyomány szerint, temetőhelyük is itt, a bemutatót egyházban vala.

Különben Albis első lakosai egyikét képezheték azon szász gyarmatoknak, melyeknek nyomaival ama tájon több helyütt találkozunk,³ s igazuk lesz azoknak, kik e község nevét a szászországi Elba vagy más nevén, Albis folyóval hozzák kapcsolatba. Mindenesetre feltűnő, hogy a hazánkban létező még egy Albis Brassó mellett, a szászok földjének közelében áll.

Albis plebánosa említették még, de névtelenül, 1474-ben.⁴

¹ Községünk Albeus nevét 1375-ben olvassuk először (FEJÉR GY: *Codex dipl.* IX. 5. 82. l.), de ekkor már az Alba eltűnt nyomtalannul.

² Mária királynő vizsgálatot rendelő parancsa ez ügyben a leleszi konventhez. Kelt Visegrádon, «feria sexta proxima ante dominicam Oculi.» 1385. *Leleszi országos levéltár*: Actorum. 1385. 2. — FEJÉR GY: *Cod. dipl.* X. 3. 18. l.

³ Lásd alább: OTOMÁNY. SZALACS.

⁴ *Kállay-család levéltára.*

APÁTI.

(ABBATI. APATI.)

A bihari főesperesi kerületben három Apáti község létezett s mindhárom kétségkívül onnat vette nevét, hogy apátsági birtok volt; de mind a hárommal csak akkor találkozunk történeti emlékeinkben, midőn már a régi apátságok nagy része elenyészett s e községek megszűntek egyházi birtokok lenni. Ekkor is azonban régi rendeltetéssökre emlékeztet még az a körülmény, hogy mindenikök külön egy-egy uradalomhoz tartozott, s ezek mindegyikében virágzott hajdan egy-egy monostor.

Az egyik Apáti, mely Keresszeg előnévvel ma is áll, a keresszegi vár tartozéka volt, s azon apátság birtoka lehetett, mely ezen vár helyén vagy annak közelében egykor létezett.¹

A másik Apáti egyházmegyénk legéjszakibb részében, Nagymihály (ma Mihályfalva) és Taresa közt esett, s azon birtoktestnek képezte kiegészítő részét, melynek központja az imént említett Nagymihály volt, s mely a XIV-ik század első felében még a Turul nemzetség birtoka,² de 1351-ben e nemzetség egyik tagja, Széplaki Gergely, midőn leányát, Margitot, Olaszii Cyne Maróthoz férjhez adja, leányi negyed s hozomány fejében ez Apátit is átengedi.³ Egy század mulva, 1465-ben már a váradi székeskáptalan is birtokos benne⁴ s az 1552-iki adókönyv szerint kétharmadát birta.⁵

A harmadik Apáti az előbbentől napkeletre, Albis és Keresztur községek közt állt, s a XVI-ik században Fel-Apáti néven jő elő, de ma Érsek-Apátinak mondják, mely előneve mindenesetre történeti vonatkozással bir s élénken emlékeztet a váradi Szent-István-káptalan

¹⁻² *E munka II. köt. 434. s köv. ll. — 94—5. ll.*

³ *Kállay-család levéltára.* — 1338-ban ez Apáti mint Csanád érsek birtoka említettetik (GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár.* I. 130. l.), de csak zálogban bírhatta, mint 1349-ben Maghi László váradi kanonok s főesperes is. *Idézett oklevél a Kállay-levéltárban.*

⁴ *Leleszi országos levéltár:* Actorum. 1465. 35.

⁵ Összesen hat telekből áll, melyből négyet a káptalan, kettőt pedig Szepessy György birt. *Budai országos levéltár kincstári osztálya:* Dicalis conscript. VIII.

egyik legkéseibb tagjára, Érsek-Apáthy Kristófra.¹ 1385-ben már nemesi birtok a Borsiak és Széplaki Gergely kezén;² jelenleg, mint az előbbeni, szintén pusztá, csak egyházának nyugati fala áll még két szögletén a táмок némi nyomaival. Tégláépület volt torony nélkül, kis falusi egyház: hajójának belvilága csak 5.40^m/ széles. Annál érdekesebb a környéke, melynek egyik része «halastó», s a másik «gyümölcsös» nevet visel, a vele szemben emelkedő magas domb tetejéről pedig azt regéli a népmonda, hogy ott «veres barátok» laktak egykor. Kétségkívül laktak ott, ezt bizonyítja a domb tetejét gyűrűként körülövező árok, mely egy körfal alapköveinek kisedése után is keletkezhett, továbbá az árkon belül csontok, törmelékek s mindazon hulladékok, melyek az emberi lakás nyomát századok multával is jelölik. De hogy tulajdonképen miféle lakás állt itt? az még felderítésre vár; lehet, hogy épen az a monostor, melynek birtoka volt az alatta létezett Apáti falu.

A bécsi codex a bihari főesperesség területén egy Apátit sem említ, a pápai tizedjegyzék kettőt, melyek mindenike derék község lehetett, mert az egyiknek lelkésze, Péter 1332—1336 években kilencz, — a másikkal lelkésze, Miklós pedig a tizedszedés mind a hat évében tizenhárom garast fizetett évenként. De hogy ezek a három Apáti közül külön-külön melyiknek voltak lelkészei? adatok hiányában meghatározni nem lehet.

ASSZONYVÁSÁRA.

(ASSUMHARC. AZZUNUISARI. AZANVASARA.)

Egyike azon községeknek, melyeknek nevei a pápai tizedjegyzékek másolójának tollából ép oly megviselve kerültek ki, mint maga a község a századok viszontagságaiból. Hajdan jelentékeny hely lehetett, valószínűleg az ifjabb királynék birtoka, kiket nemzetünk egyszerűen «asszony»-nak nevezett, épen úgy, mint az ifjabb királyt «uram»-nak, s amint a mai Nagybányát, mely hajdan királynéi birtok volt, birtó-

¹ *E munka II. kötete* 226. l.

² FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 3. 18. ll.

kosáról Asszonypatakának nevezték:¹ szintén így e községet Asszonyvásárának. Hogy pedig e község valaha koronabirtok volt, igazolja némileg az a körülmény is, hogy a királyi alapítású várad-előhegyi prépostság tulajdonához tartozott. E névszármaztatásnak nem áll utjában ama népmonda, mely e község nevét onnat származtatja, hogy itt az egyház védszentjének, Nagy-Boldogasszonynak bucsunapján évenként vásár tartatott, mely Boldogasszony, vagy egyszerűen csak Asszonyvásárának neveztetett. A királynéi birtoklás mellett lehetett a község egyháza Boldogasszony tiszteletére szentelve s bucsu napján vásár is állhatott. Sőt állott is, mert községünk nevének utóbbi részét kétségkívül vásáraitól vette, s aligha tévedünk, midőn azon négy, Várad vidéki vásáros hely egyikét, melynek vásárvámját I. Lajos király a váradi káptalannak tett adományából kiveszi, s melyet a királyi oklevél «királyné vásárjának» nevez,² — ezen, ma is Asszonyvásárának nevezett községben keressük.

Különben is e község már helyzeténél fogva alkalmas volt nagyobb sokadalmak befogadására; eredetileg ugyanis nem mai helyén állt, hanem ettől lentebb, a várad-szatzmári országot két oldalán, tehát úgy, hogy e nagy kereskedelmi út épen a községen vitt keresztül s az üzlet embereinek megálló helyül kinálkozott. E helyen, mely ma «puszta falu»-nak neveztetik, kissé emelkedettebb ponton állt a község egyháza, félkörrel záródó szentélyével kelet felé, melynek alapfalait e század hetvenes éveiben szedték ki a téglatörmelék alól s hordták el.

Ez egyháznak volt lelkésze 1336—1337. években János pap, ki pápai tized fejében négy garast fizetett évenként. Eszerént Asszonyvására szebb napjai már ekkor aláhanyatlottak s talán épen az Árpádok kihalása közben folyt pártküzdelmekben, mert kevésssel azelőtt

¹ Latin neve: «Civitas de Rivulo Dominarum, máskor Rivulus vagy Rivuli Dominarum», melyben az utolsó szó a királynéakra vonatkozik. — SZIRMAY A: *Szatzmár vármegye esmérete*. I. 216. l. kétfli, hogy Nagybánya királynéi birtok lett volna, pedig e szavai után mingyárt közli Nagy-Lajos király 1347-iki szabadsomlevelét, melyet e városnak adott s melyben megjegyzi, hogy a szabadsomakat «legfényesebb fejedelemasszonynak, Erzsébetnek, Magyarország tekintetes királynéjának tetszéséből» adja.

² «exceptis tributis, quæ ad quatuor spectant fora, scilicet de Akiel (?), de Kuleser (Kölesér) de Janusd (a mai Jánosda) et de foro reginæ.» FEJÉR GY: *Codex dipl.* IX. 1. 59. l.

még virágzó hely volt, hol IV. László király is időzött s innét adta ki egyik levelét, melylyel a szomszéd Diószeg urát Dorogfi Miklóst széltében üzött hatalmaskodásai miatt hűtlennek nyilvánítja.¹ És e királyi tartózkodás egyuttal arra is mutat, hogy Asszonyvására még ekkor nem volt egyházi birtok, de talán épen IV. László s ez alkalommal adta azt az őse, II. István által alapított előhegyi prépostságnak. Mert hogy e prépostság birtoka volt, arra közvetlen adatunk nincs ugyan, de bizton következtethetjük az 1552-iki adókönyvből, mely szerint Asszonyvására a váradi Szent-István-káptalan birtoka, e káptalan pedig az előhegyi prépostság alapjain emelkedett fel s keltezésének korá uj adományok tételére már nem kedvezett.

A Szent-István-káptalan eltöröltetése után 1569-ben már Salgay Bálint birtokában volt.²

ÁBRÁNY.

(ABRAAM.)

Egyházmegyénk határai között két Ábrány létezik: egyik Felső-, de hajdan Monostoros előnévvel, melyről már szólottunk;³ a másik ettől kissé lejjebb a Berettyó jobb partján esik s ma Vedres-Ábrány, de a középkorban Ábránfalvának neveztetett. Mindkettő a margitai uradalomnak képezte kiegészítő részeit s a Csáky nemzetség birtoka volt.⁴

¹ *Dessewffy-család levéltára.* SZENTKLÁRAY J. *Századok.* 1881. évf. 105. l.

² «Egregie Domine et Amice nobis honorande salutem et omnia fausta. Egregius Valentinus Salgay exposuit nobis quædam de possessione Azzonwasara, de qua quia nunc propter certas causas nihil deliberavimus; interim dominationem vestram certificamus, ut dictum pagum apud manus dicti domini Salgay possidendum relinquat, donec aliam a nobis habitura est informationem, quod ut primo quoque tempore fiat, dabimus operam, et eandem feliciter valere optamus. Cassoviæ, 20. Decembris, anno 69. Sacræ Cæsareæ Regiæque Majestatis Cameræ Præfectus et Consiliarii.» Kivül: «Egregio domino Melchiori Zawer Arcis Zathmar Provisori etc. Amico nobis honorando.» Eredeti, papir, három szép, veres viaszba nyomott pecséttel, melyek elsejének paizsán emelkedő, jobbra tekintő medve, a paizs jobbán **G**, balján **B** betük, felette pedig püspökfőveg. (Gregorius Bornemisza?) *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* N. R. 1036. 40.

³ *E munka II. kötete* 404. s köv. ll.

⁴ *Leleszi orsz. levéltár*: Protocol. II. 41. l. és Actor. 1489. 31. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dic. Conscript. VIII.

A pápai tizedjegyzékekben egy Ábrány sem fordul elő, de a bécsi codex említi az egyiket, mely hét kepe tizedet adott. Melyik Ábrány ez a kettő közül? meghatározni nem lehet; de tizedmennyisége után ítélve bizonyos, hogy a legkisebb községek sorába tartozott.

ÁDÁMI.

(EADEM. ADAM.)

Van-e valami összefüggés közte s azon Ádám, Pata fia közt, ki 1236-ban Biharmegyében az elidegenített várbirtokok visszaszerzésére kiküldött bíróság tagjaként szerepelt?¹ az nem bizonyos, de valószínű, mert kétségtelen, hogy e község nevét valamely Ádám nevű birtokosától vette. Később mint a Sartyvanveze nembeli Borsy, s ezek kihaltával az Ártándy nemzetség birtoka, s a Kereki-vár tartozéka említettik.²

Különben községeink nem utolsó osztályába tartozott: papjának szerzetetadománya a XIII-ik század végén csak egy uncia ugyan, de lakosainak tizede ugyanakkor tizenhét kepe, s a pápai tizedek idején Lőrincz lelkésze 1332—1334. években, valamint utódja, Jakab 1336-ban tizenöt garast fizetett évenként, tehát, mint látni fogjuk, Székelyhid s Diószeg lelkészeinél is többet.

Ma pusztá Nagy-Kereki és Pelbárthida közt.

ÁLMOSD.

(ALUMAS. ALMUS. ALMUZ. ALMOS.)

Jelenkori nevének utolsó betűje a középkori iratokban rendszerént hiányzik; neve egyszerűen s mindig csak Álmos, amint valamely hasonnevű birtokosáról reá hárult, de későbbi birtokosainak már ő adta a megkülönböztető előnevet.³ E birtokosok az Álmosi,

¹ KUBINYI F: *Árpádokori oklevelek*. 13. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. Zomlin.

³ A krónikákon kívül oklevelek is gyakran említik az Álmos személynevet, így 1269-ben. (*Hazai okmánytár*. VI. 156. l.) 1285-ben Álmos a nyitrai káptalan tagja (*Hazai okmánytár*. VII. 195. l.) 1332-ben. (NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 618. l.)

utóbb Álmosdi Chyre nemzetség tagjai voltak. A Chyre = Csire valószínűleg a Cirill keresztnév kicsinyített, mondhatni házias alakja; őseinknél az ő keresztény nevek, mint Miklós, György, Mihály nagy kelendőségnek örvendtek, az okleveleken kívül igazolja ezt a számtalan Szent-Miklós stb. helynév.

E nemzetséggel, mely Erne bán s István nádorral együtt egy közös törzsből, az Ákos nemből ágazott ki, a XIII-ik század közepén találkozunk először, midőn István ifjabb király 1261-ben Chyrét, Álmos fiát a biharmegyei Álmos birtokában új adománylevéllel megerősíti, minthogy régi levelei a tatárpusztításban megsemmisültek.¹ Ezentul e nemzetség tagjaival egész kihalásukig csaknem szakadatlan sorban találkozunk, s látjuk időnként, hogy miként emelkednek egyes tagjaik úgy az egyházi, mint a világi pályán, miközben az Isten házának építéséről sem feledkeznek meg. Így Péternek fiai János és László Mária királyné kitüntetett apródjai,² s János később (1406) az ország méltóságos urai közé küzdi fel magát. Fiai követik atyjok fényes pályáját: Zsigmond 1432—1434-ben Szent-Lőrincz háji prépostja s később talán még magasabbra is emelkedett, oly férfit állván oldalánál, mint testvére, Barabás, ki a királyi főpinczemesteri méltóságot viselte. Családfájok azonban nem soká virágoztak: 1554-ben Álmosdi Chyre Ferencz már úgy említetik, mint akiben családja kihalt, s kinek részbirtokai királyi adományból Tahy Ferencz királyi lovászmesterre, erről pedig vétel útján Dobó Istvánra szállottak.³

Temetőhelyök a hagyomány szerint az álmosdi egyház sirboltjában volt, tehát abban a községben, melytől előnevöket vették; ahol bölcsejök ringott, ott pihent koporsajok. Ez egyház áll ma is, s mint

¹ SZIRMAI A: *Szatmár vármegye esmérete*. II. 22. l. mint állítja, a gróf Zichy-család birtokában létezett adomány-levél után, de e levél a Zichy-okmánytárban nem jelent meg. — Szirmai itt a Chyre-nemzetséget a Névtelen jegyző Mén-Marótfjától származtatja, de kétségkívül elegendő alap nélkül s csupán utánozza régi íróink ama hajlamát, melynél fogva minden jelesebb emberünket idegenektől származtatták épen úgy, mint régi s ma már szokatlan idomaik miatt feltűnő egyházainkat török, rác vagy cseh alkotások s maradványoknak tartják s hirdetik ma is. — Az Álmosdi Chyrék Ákos nembeli származását lásd alább *Pocsaj* név alatt.

² *Lásd alább*: POCSAJ.

³ Eddig teljesen ismeretlen családfájok, legalább részben, így állítható fel:

folyammenti községeink egyházai rendszerént, úgy ez is a községet átszelő ér partján emelkedik szentélyével napkelet felé. Csinos csücsives téglapépület; nagyon beillik a fentebb említett Zsigmond prépost korába, talán éppen az ő szent gondolatának megtestesülése, az ő áldozatkészségének emléke.

Szentélye, mely a nyolczszög három oldalával záródik 7.60 *m*/ hosszú, 6.40 *m*/ széles; a hajó hossza 16.75 *m*/, szélessége 7.88 *m*/. A szentélyét bezáró három oldalon a szokásos három ablak állt régi szokás szerint a Szentháromság Isten tiszteletére, ezekből kettő át van alakítva, egy befalazva, de ez utóbbi körvonalai meglátszanak s elárulják, hogy csücsives ablakok voltak. Az egyház falait kívül táмок veszik

Almus				
Chyre de Almus 1261.				
Péter, neje Cecilia, Lukács (O-Marjai ?) leánya				
János, 1384. királyné apródja. 1406. magnificus. 1425. miles reginalis.	László 1385. királyné apródja. 1432.	István 1399.	Margit Kállay Lőkös Miklósné János 1470.	Leány Szováthi Mihályné
Zsigmond Barabáskir. István háji prépost főpincze- 1434. 1432—1434. mester 1436. 1432. 1434.				
Erzsébet, Csapy Ákosné				

másik töredék:

Álmosdi Chyre András			György, 1519-ben özvegye (Ártándy ?) Kata		
István 1519.	László 1519.	Ferencz 1519—1538.	Gáspár 1519.	Boldizsár 1519—1538. neje Spáczay Erzs., utóbb Teremi Vetési Antalné.	Menyhért 1519.

E két család-fa-töredék összekötésére még elégtelenek az adatok, valamint nem helyezhetők el: Álmosdi Chyre Tamás 1463—1477, továbbá István, Kristóf, Tamás 1473, ha csak István nem Jánosnak hasonnevű fia, ki sokáig élhetett. Források: SZIRMAY A: *Szatmár várm. esm.* II. 22. 1. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Gyulafejérvári. Bihar. 2. 7. — 2. 44. és 1. 23. — Kolosmonostori. Bihar. D. 1. — N. R. 530. 42. — 1860. 68. pag. 99. — *Kállay-család levéltára*: 1406. és 1432. évi oklevelek, mely utóbbin a Chyrék zöld viaszba nyomott, eléggé szép pecsétje látható. — *Leleszi országos levéltár*: Actorum. 1434. 10. — 1463. 23. — FEJÉR Gy: *Codex dipl.* X. 6. 85. 1. — GÉRESI K *Gr. Károlyi oklevéltár*: I. 506. 1. — II. 18. 142. 405. 455. II.

körül s nyilván azt jelentik, hogy az épület eredetileg kőboltozattal birt, de bolthajtását jelenleg famennyezet pótolja. A szentély oldalfalait is 1877-ben a hajó magasságáig emelték fel s déli ajtaját befalazák. Mostani tornya ujabkori épület.¹

E község lelkésze volt 1332—1334. években Miklós pap, ki évenként csak öt garas tizedet fizetett. A Chyre-féle birtokok között tehát, melyek Biharmegyében: Almosd, Konyár, Usztató, Fejértó, Bagos, Hosszu- és Monostor-Pályi, Vértes, Pocsaj, Ősi, Kakucs; Középszolnokban pedig: Azzoazo (?), két Szopor, Szödemeter és Chaan helységek valának,² — e birtokok között nem az álmosdi egyházi javadalom volt a legjelentékenyebb. Sőt hogy Álmosd a XIII-ik század végén még igénytelen kis község volt, igazolja püspöki tizede, mely nem ment többre hat kepénél.

Álmosd plebánosáról 1536-ban van utóljára említés, midőn kegyura, Chyre Ferencz egy zálogos lovat öt forinton kivált tőle,³ de a plebános neve, sajnos, az iródeák tollában maradt.

ÁRTÁND.

(RIKACHI ARTAND. ARTHAND.)

Egyházmegyénknek azon csaknem páratlanul álló községe, melynek létezése már a XI. századból oklevelileg kimutatható. I. Géza király ugyanis ama levelében, melylyel a Garan-melléki szent-benedeki apátságot megalapítá, említi «rikachi» előnévvel a biharmegyei Ártándot is, melyet egyebek között szintén az apátságnak adott.⁴

¹ Ez egyházzról, műveltebb körökben is, szintén az a vélemény uralkodik, hogy azt a ráczok építették. Akaratlanul is arra kell gondolnunk, hogy az ilyféle meséket talán szándékosan költötték egykor, hogy a tulajdonképeni építőket s azok vallását annál jobban elfeledtessék.

² *Kállay-család levéltára* 1436. év.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1717. 6. — Elégge feltűnő, hogy a bécsi codex Álmos községet nem említ, de nem lehetetlen, hogy «Alumas» helyneve alatt végre is nem Almás, hanem Álmos lappang.

⁴ «In confinio Bichor civitatis dedi villam, quæ rikachi artand vocatur, centum xx domus, cum insula, sibi adiacenti» KNAUZ N: *Monumenta Eccl. Strig.* I. 55. l. A kérdéses korban a «civitas» szó vármegyét jelentett. — V. ö. BOTKA T:

Ez oklevél egyszersmind élénk tárja alföldi falvaink XI-ik századi képét egész teljességében. Nagy erdőség között látunk százhusz házat, melyek körül szántóföldnek, földművelésnek nyoma sincs; a lakosok méh- és sertésenyésztésből élnek, mely utóbbi üzletöktől vette Ártánd nevét a község is;¹ sert isznak, melyet komlóból magok főznek, de a komlót nem termesztik, mert az magától terem, csak le kell szedniök az erdei fákra felfutott indákról; lovakat azonban tartanak. Mindez pedig kétségtelenül kitűnik azon adózások és szolgálmányokból, melyekkel Ártánd lakosai a király rendeletéből az apátságnak tartoztak. Adtak ugyanis évenként tizenkét darab öt éves sertést, tehát minden tíz ház egy darabot; továbbá tizenkét véka mézet, de minden vékában három vederrel, és szintén tizenkét véka komlót; végre pedig télen-nyáron két lóval az apát szolgálatára készen állani tartoztak.

Később Ártánd csere vagy vétel útján a különben is távol eső apátság kezéből a Sartyvanveze nemzetség birtokába került, s ezek, nevezetesen a Borsy nemesek kihaltával 1500. táján az Ártándyakra szállt. Eszerént községünk egyházának kegyuri jogát hatalmas, gazdag nemzetségek bírták, mindemellett semmi nyoma, hogy Ártánd egyháza jelentékenyebb lett volna.

A XIII-ik század végével püspöki tizede csak tizenöt kepe s papjának szeretetadománya egy uncia; a pápai tizedszedés idején pedig János lelkésze 1332—1334-ben s Bereczk a következő évben kilencz — nyolcz garast fizettek évenként.

Jelentéktelenségének oka különben abban keresendő, hogy kegyurai nem helyben, hanem a szomszéd Kereki-várban székeltek. Ez volt

A vármegyék első alakulásáról. Századok. 1871. évf. 388. l. — A «rikachi» jelzőre lehetetlen meg nem jegyezni, hogy az oklevél eredeti szövegének írója vajjon nem tévedésből írt-e rikachi-t «bikachi» helyett? A Bikács helynév ismételve is előfordul püspökségünk területén, sőt mint személynév az idézett oklevél keletkezésének korával is összefügg (lásd alább: BIKÁCS). — A leleszi prépostság alapító levelében (FEJÉR GY.: *Codex dipl.* VII. 5. 209. l.) egyéb biharmegyei birtokok között szintén szó van Ártándról, melyben az alapító váczai püspök két ekényi földet ad a prépostságnak.

¹ Nevében a *d* betű lehet második személyű birtokrag (tied, tuus), vagy még inkább egy, hajdan sűrűn használt s milyenségi neveket alkotó képző, melyet egyaránt csatoltak személy- és helynevekhez, mint: Árva, Árvád; Buza, Buzád; Vásár, Vásárd stb.

a központ, amely körül a többi nemzetségi birtokok csoportosultak, s ezek valának az Ártándyak korában Biharmegyében: Kerekin s Artándon kívül Sas, Adám, Konyár, Kőbölkut egészen; Bors, Apáthi, Baromlak, Széplak, Mező-Peterd, Boldogfalva, Sámson részben s még számosabb birtokok Szabolcs, Külső-Szolnok, Tolna és Somogy-megyékben.¹

De az Ártándyak nemes családfája korán kidőlt; a nagy csapás, mely 1531. január 25-ikén érte, gyökereiben támadta meg: e napon fejeztette le Gritti Budán Ártándy Pál és Balás testvéreket, János király trónjának fentartó oszlopait. Balás, s bizonyosan Pál is, szörnyű halála előtt végrendeletet tőn, de eddig csak Balás végrendelete került elő. Ebben először, mint atya, gyermekeire gondol: van nekem — ugymond — két fiam és két leányom, de ha gyermekeimnek egy ingben kell is maradniok, mindenkit, kinek adósa vagyok vagy kárt tettem, elégítsenek ki; majd gondoskodik a szegényekről, «kik Szent-László váradi fürdejében betegen fekszenek» s Péter, István és Benedek áldozároknak kisebb-nagyobb összegeket hagyományoz kétségkívül a végre, hogy imádkozzanak szegény lelkéért; végre emlékül ajándékokat osztogat, három kedves lovát három legkedvesebb atyjafiának hagyja: a «Roh» nevűt Ladányi Istvánnak, «Radych»-ot Kállai Lőkös Jánosnak, «Pillanch»-ot pedig Pázmány Gáspárnak.² Ki volt az említett

¹ Szabolcsban birtak Csege, Nádudvar, Tamási, Angyalháza, Geszteréd községekben; Külsőszolnokban Thurthen (Turtőn?); Tolnában övék volt Daro (Daru?) vár, Dalmad város, továbbá Tekercs, Szederves, Uga, Atala; végre Somogyban: Nagocz, Juthon s Miklósiban részirtokok. *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1098. 8.

² A végrendelet «circa festum b. Pauli primi Eremitæ . . . in arce Budensi in lingua hungarica» kelt, «cum se mortis quam proximum esse intelligenet ac horrore mortis sibi imminentis undecunque concuteretur»; de csak egykoru latin fordítása maradt ránk. *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1549. 7. 45. — A két Ártándy legvilkoltatásának ideje eddig bizonytalan volt, történetiróink jobbra 1533-ba helyezék (HORVÁTH M.: *Magyarország tört.* [1861.] III. 77. l.); de már az idézett végrendelet, mely 1531-ben, s mint maga említi «a halál színe előtt s félelmei közt» kelt: elég világosan mutatja, hogy a végzetes nap 1531. jan. 25-re teendő, amint Szerémi Gy. is e napot említi. Egyébaránt legalább az évre nézve minden kétséget eloszlat János királynak levele, melyben írja, hogy Ártándy Pál *özvegyét*, Fruzina asszonyt s gyermekeit, valamint *nélhai* Ártándy Balás gyermekeit «in gratiam nostram Regiam recepimus, universaque bona eorundem tam avitica . . . quam etiam empticia (exceptis duntaxat bonis et iuribus possessiona-

három áldozár? közelebből nem jelöli meg, de hihetőleg köztök van Ártánd lelkésze is.

A két Ártándy testvér rettentő halálát még egy félszázad múlva is emlegették Biharban. Margit asszony, Keresztési Konthár Máté özvegye 1582-ben, törvényes kihallgatás alkalmával vallotta: «hogya az kereszteshadat (1514) jól tudja: annyi idős ember, és jól esmerte Pázmán Jánosnét és hallotta, hogy Ártándy Pállal és Balással egy volt (egy testvér), és az anyjától azt is hallotta, hogy erősen harangoztatott Zomajomban Pázmán Jánosné, hogy (mikor) az bátyjainak fejét vétette vala király. Az atyja igen kazdag ember volt — az agh Ártándy Balás — sok ménese volt . . . és befogatott kettőt az ménesekben (mén lovakból) és egy nap Budára ment kocsin rajtok Pázmán Jánosné, *másnap megjött*, és csak ledobbantak az lovak s megholtak; annyira siratta őket (bátyjait) és kesergette.»¹

János király annyiban mégis megkönyörült a két kiszenvedett testvér özvegyein s árváin, hogy a saját maga által nekik adományozott

riis . . . per nos eisdem *condam* Paulo et Blasio donatis ac coquunque titulo obligatis et etiam debitis nostris, pro quibus aliqua bona nostra ipsis quovismodo inscripsissemus) pure et simpliciter . . . remittimus et relaxamus.» E levél kelt «Varadini in crastino festi beati Mathiae apostoli» (február 25.) 1531. *Kolosmonostori levéltár*: Bihar. A. 5.

¹ Báthory Zsigmond fejedelem eredeti levele, mely kelt Kolozsvárrt «feria tertia proxima post festum conceptionis beatissimae Mariae V.» 1583. *Budai orsz. levéltár kinezt. oszt.*: Gyulafejevári. Bihar. I. 3. Az itt előadott 61. tanuvallomás s más források után a következő érdekes családfa-töredék állítható össze:

Tamás						
«ag» Ártándy Balás						
Katalin, Pázmán Jánosné		Adviga «régí» Nadányi Jánosné		Pál, neje Telegdi Fruzina		Balás neje: Borsi Orsolya
Pázmán Péter	Gáspár 1531.	Nadányi István	Katalin Somlyay Mihályné	István 1536.	Demeter Erzsébet 1536.	Kele-György 1544.
Miklós 1582.		János 1582.			Toldi Albertné	men 1576.
		Somlyay István 1582.	Anna Vér Györgyné			Jaxitt Mária 1560.
			Vér Mihály 1582.			

Ártándy Anna 1542-ben Szentiványi Ferencz neje, de hogy kinek lánya? nincs megjelölve.

jószágokat elkoboztatta ugyan, de ősi, valamint szerzett birtokaikat nem bántotta.¹

BAGAMÉR.

(BAGAMER.)

A Gutkeled nemzetségnek, nevezetesen 1292-ben Bagaméri Ompod fiának, Bertalannak birtoka.² 1348-ban csere útján a váradi székeskáptalan birtokába jutott.

A bécsi codex, valamint a pápai tizedjegyzékek nem említik, de hogy mindemellett volt egyháza és lelkészsege, azt történeti adatok tanúsítják. Így György bihari főesperes és váradi kanonok, mint IV. Sixtus pápa által kiküldött bíró 1473. november 8-án kelt levelével meghagyja a bagaméri, diószegi és eggedi lelkészeknek, hogy mihelyt Kállai Lőkös János kívánni fogja, Álmosdi Chyre Istvánt, Kristófot és Tamást az ő bírói színe elé idézzék meg.³ Az idézés megtörtént, de mert nevezett Álmosdi Chyre Tamás ismételt idézések ellenére sem jelent meg, István bagaméri plebános és alesperes nevezett Tamást a következő 1474. évben az egyházból kizárta.⁴ Másik lelkésze, Imre, ki debreczeni birtokos is vala, 1554-ből említették.⁵

Középkori egyháza, mely a vidék legmagasabb homok-buczkájára épült, jelenleg a protestánsok birtokában van; hajója 8.40 m/ széles, s mintegy 15 m/ hosszúságban nyugatról keletnek még a régi falak állanak. Szentélyét, mely állítólag kerekzáródású és boltíves volt, 1877-ben bonták le s a hajó szélességére bővített ki. Ablakai az éjszaki oldalon nem voltak; déli oldalán az ablakok, mint mondják, három öl hosszúságúak is lehettek s csucsívesek voltak. Tornya eredetileg nem volt, de a hajó falait táмок erősíték. Egészen téglából épült.

Ujkori tornyában van egy harang, mely e feliratot viseli:

„UJRA ÖNTETTE A BAGAMIRI REF. SZ. EK. LÁZÁR LÁSZLÓ
ALTAL 1817. BEN. — ÖNTÖDÖTT 1507 DIKIBŐL.”

¹ A király erre vonatkozó levelét lásd fentebb 197. lap 2. idézet.

² *Hazai okmánytár*: III. 41. l. — FEJÉR Gy: *Codez dipl.* X. 8. 478. l.

³⁻⁴ György fő- és István alesperes eredeti levelei. KÁLLAY-család levéltára.

⁵ Révész I: *Protestáns figyelmző.* (1870.) 402. l.

Itt tehát a beolvasztás által egy érdekes középkori harangot veszítettünk el, s talán éppen azt a «Szűz-Máriás» harangot, mely a hagyomány szerint Gyuláról került ide a törökvilágban, de amelynek most már itt semmi nyoma.

Az egyház birtokában két aranyozott ezüst kehely is van, melyeknek már viseltes külsejök nagy régiségre mutat, de művezetőkben a XV-ik század csúcsives kelyheire ismerünk. Az egyiknek, mely épebb, magassága 20 $\frac{1}{m}$, talpa hat karéju ugyanannyi mezővel, melyek egyikén a husvéti bárány, másikán M. W. monogramm van bevésve; a többi négy mező, valamint a kupa oldalai a kosár felett eredetileg zománcozva lehettek, a zománcban szentek képeivel, de ezeknek ma már csak pusztá, aranyozatlan helyeik láthatók. Szára hat oldalu, s gombjának erősen kiszökő hat rotulusa szándékosan be van reszelve, hogy az ott létezett felirat eltűnjék, de oldalról s figyelmesen tekintve, mégis felismerhetők MARIÆ nevének egyes majuskula betűi s a hatodik lapon egy kereszt. — A másik kehelynek talpa már egészen új, szárán a nodus lapított gömbidomu, oldalain hatszirmu epervirágokkal, s felette, valamint alatta a szár hat oldalán egykor szintén felírás volt, de amely itt is be van reszelve a felismerhetetlenségig. Mindkét kehely a XVII-dik században jutott a bagaméri egyház birtokába; hová tartoztak azelőtt? nem voltak-e az ecsedi kincsek közt? e kérdésekre nem nyerhetünk feleletet.

Bagamérral határos volt egykoron Barát-Püspöki nevű, elpusztult falu, mely a XIII-ik század végén már az erdélyi püspök birtoka,¹ de előneve arra mutat, hogy a tatárjárást megelőzőtt időben valamely szerzetesrendé lehetett.

BAGOS.

(BOGUS. BYGUS. BOGOS. BAGOS.)

Az Almosdi Chyre nemzetség birtokainak egyike s ezért Csire-Bogosnak is neveztetett,² de 1483-ban felerésze már Kállai Lőkös

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár.* IV. 235. l. — FEJÉR GY: *Codex dipl.* V. 3. 118. és VIII. 4. 378. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* N. R. 1049. 4. § 7.

Miklós fiának, Jánosnak kezén van, ki azt valószínűleg anyja, Álmosdi Chyre Margit leányi negyede fejében nyerte el.

Egyházi emlékeink mint a derekasabb hitközségek egyikét tüntetik fel, amennyiben lelkészének szeretetadománya a XIII-ik század végével egy fertő, lakosainak püspöki tizede pedig egyik évben hatvan, másik évben meg épen kilenczven kepe. Hasonlóan kedvező tudósítást találunk róla a pápai tizedjegyzékekben is, melyek szerint Domokos lelkésze 1332-ben s ennek utódja, Gergely 1333—1337. években többnyire tizenöt garast fizettek évenként.

Egyháza, melyet a szent-jobbi konvent bizonyossága, ifjabb Mihály áldozár s Pogon János királyi személynöki jegyző 1483-ban a király parancsára megsemmisítettek s kőépületnek találva, temetői jogával együtt, öt márkára becsültek,¹ részben ma is áll. Tudniillik szentélyének keleti vége, mely téglá, vagy, mint a régiek nevezék, csakugyan kőépület, a nyolczszög három oldalával záródik; csúcsíves ablakait már befalazták, de négy darab kéttagu támpillére még áll. Hajójának déli s éjszaki falai egészen újak és sokkalta kiejebb állanak a régi oldalfalaknál. Nyugati oldalának középső része szintén még a régi, de az eléje épített torony már ismét újabbkori.

BÁLYOG.

(BALACH. BALH.)

Nem lehetetlen, hogy ugyanaz a község, mely 1298-ban mint a Becse-Gregor nemzetség biharmegyei birtoka említették s melynek egyháza, bár a község maga pusztá volt, még állt s a bold. Szűz tiszteletére vala szentelve.² E pusztá állapotjának lenne tulajdonítható, hogy a bécsi codex feljegyzései közé nem jutott be neve.

¹ A szabolcsmegyei Bagos, melynek egyháza Szűz-Mária tiszteletére volt szentelve, 1345-ben *Bél* előnévvel említették. *Kállay-család levéltára*.

² KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 140. l. Aki tudja, hogy okleveleink régi másolatai a személy és helyneveket mennyire hibásan közlik, az nem fog megütközni rajta, ha idézett oklevelünk «Baalkh» helynevében «Baalok» = Bályogot keresünk, kivált ha még megjegyezzük, hogy Bálk község jelenleg sincs, de történeti emlékeink szerint nem is volt Biharmegyében.

A tizedjegyzékek már említik, de neve itt is eltorzítva fordul elő, csak azt látjuk tisztán, hogy az 1332—1333. években Pál nevű lelkésze volt, ki évenként nyolcz-tíz garas pápai tizedet fizetett.

Nemesi birtok volt, azon régi családnak jószága, mely róla Bályoginak írta magát. Ezek valamelyikének vallásos buzgósága emelte azon derék egyházat, mely a község közepén ma is áll. Eredetileg torony nélkül épült, s déli bejárásán kívül nyugati oldalán, a torony alatt is van egy ajtaja, melynek szemöldöke leszelt csúcsives. Ez ajtó küszöbétől a kelet felé vonuló szentély végeig az egyház hossza 23.10 m/, melyből 8.55 m/ a szentélyre esik. Falusi egyházaink leghosszabb szentélyeinek egyike. A hajó szélessége 6.60 m/, a szentélyé 5.22 m/. A szentély, mint csúcsives egyházaink legtöbbjénél, a nyolczszög három oldalával záródik, s eredetileg boltozott volt, de most, mint a hajót is, csak famennyezet borítja. Az egykori boltozatot igazolják úgy a hajó, mint a szentély külső oldalainál alkalmazott s ma is meglevő támok. Ablakok a hajó éjszaki oldalfalán, mint a középkori egyházaknál rendszeren, nincsenek; a szentélyen meg van a szokásos három ablak, de úgy ezek, mint a hajó déli oldalának ablakai eredeti alakjokból már kivetkőztetvék.

BÁNK.

(BONG. BANCH. BANKIGHAZ.)

I. Károly király 1317-ben Egyed két fiának, a Kállay-ak őseinek adja azon vitézségökért, melyet a Debreczen és Adorján vára alatt, a Tamásfi-ak ellen vívott csatákban tanusítanak.¹ 1325-ben még Egyed fiainak birtokában volt,² de ezek egyikének, Ivánnak fiai már 1352-ben elcserélték a Gutkeled nembeli Ivánka fiaival ezeknek szabolcsmegyei Harang birtokáért a váradi káptalan előtt.³

Középkori neve *Bankighaz* (Bánk-egyház), ami szintén egyházas volta mellett bizonyít, s egyháza valószínűleg Szent-Benedek tiszteletére állt, Bánk, némelyek szerint, nem levén más, mint a Benedek személynévnek régi magyar alakja.

¹ *Zichy-okmánytár* : I. 250. l.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 171. 175. ll.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 830. 5. l.

Papjai közül kettőt ismerünk: 1333-ból *Gergelyt* és 1336-ból *Mártont*, kik pápai tized fejében tizenöt garast fizettek évenként.

Ma pusztá Debreczen határán Monostor-Pályi felé; az idézett 1352-iki oklevél szerint Fancsika és Pacz községek között esett, s tizenhat házból állt.

BÁRÁND.

(SARAND. CARAND. ZARAND. BARAND.)

A váradi püspök birtoka,¹ s mint ilyen nem szolgálván adás-vevés vagy testvéri osztály tárgyaúl, középkori okleveleink, melyek leginkább az említett tárgyakkal foglalkoznak, alig emlékeznek róla.

A tizedjegyzékek szerint szerény község lehetett: 1332—1336-ban lelkésze, János csak hat garas tizedet fizetett évenként.

BENKE.

(BENKE. BENKEFALVA.)

Szintén váradi püspökségi birtok.² Egykor derék község, mely a XIII-ik század végén egy évben száz, más évben hetvenhat kepe tizedet fizetett; ma pusztá Bihar felett.

BIHAR.

(BYHOR. BYCHAR.)

Biharnak, mint községnek, nevét a XIII-ik század elején olvassuk először történeti forrásainkban,³ de ha birnók püspökségünk alapító levelét, kétségkívül már abban is olvashatnók azt, mert Bihar egyike volt a püspökség első alapításu birtokainak. És egyházilag is Bihar

¹⁻² *E munka II. kötete* 250—251. ll.

³ *Váradi regestrum* : 14. 91. 177. oklev. — Béla király névtelen jegyzője ismételve említi Biharvárt (19. 51. fejezet), s Bihar város mellett ma is láthatók egy régi négyszegű földvár magas oldalai, de hogy ez nem a honfoglalás történetének Biharvára, már csak abból is kitűnik, hogy e földvár a Sebes-Körös, sőt mind a három Körösnek is jobb partján áll, a honfoglaló ősök pedig, hogy Mén-Marót várához férhessenek, épen a Körös jobb partjáról igyekeztek a bal partra jutni. *Névtelen jegyző* : 28. 50. fejez.

lehetett az a hely, hol, mingyárt Várad után, először emeltek oltárt a kereszténységnek s ahonnét nyerte megszenteltetését Biharnak egész vidéke, mely épen azért róla nevezteték el bihari főesperesi kerületnek.

Lakosai még a XIII-ik század első éveiben is vendégeknek nevezetnek,¹ amely körülmény nyilván arra vall, hogy mint Várad s általában egyházi városaink, úgy Bihar alapítói, vagy legalább első lakosainak egy része, nevezetesen kézműves osztálya idegen gyarmatosokból állt, és így már kezdetben városias elemekből alakult.

Ilyen községeknek rendszerént, már épületekre nézve is, előkelő egyházaik szoktak lenni; olyan volt kétségkívül Biharnak is már alakulása korszakában. Irott emlékek erről nem szólanak, elfeledte régen már a néphagyomány is; de azon egyház, mely jelenleg prot. atyánkfiainak birtokában van s melynek alaprajzát (19. szám) mellékeljük, már első tekintetre elárulja, hogy keletkezése régibb a XVI-dik századnál, közelebbről megtekintve pedig még oly nyomokat is láttat, melyek e városka fennállásának első korszakába vezetnek vissza.

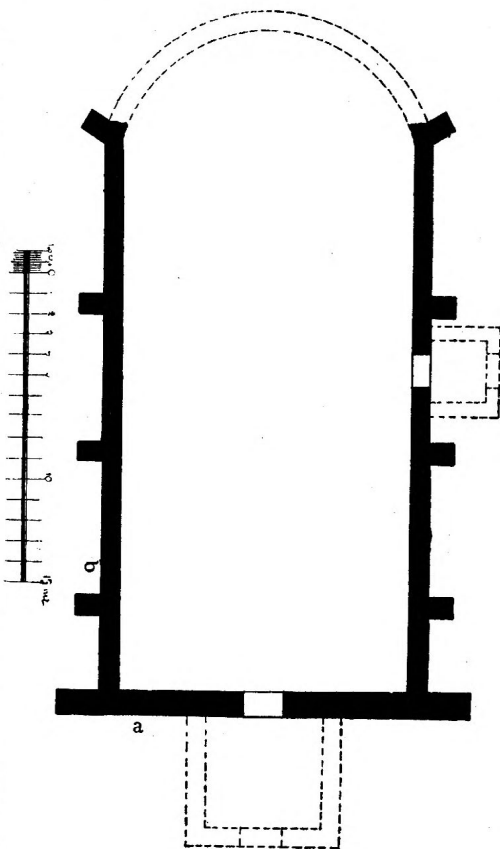
Ez egyház egészen téglapépület, de oldalfalai s támpillérai, kivált az éjszaki részekben, szétszórva, egyes faragott kövek is beépítvék, sőt az éjszaki oldal második támpilléra után, az alaprajzon látható *b* betűnél egy régi fal kezdete látható szépen egymáshoz illesztett faragott kövekből, mely a megjelölt ponttól kelet felé vonul. E kövek Bihar városa régi, még a XIII-ik századnál is régiebb történetének csillogó betűi. Tökéletesen hasonlítanak azok a Várad feletti fudii egyház románkori részletének köveihez még elhelyezésekre nézve is: nem alaptalanul következtethetjük tehát, hogy e faragott kövek itt is egyház falait képezték, Bihar városa régi, még keletkezése korszakából való egyházának falait.

¹ «Hagya (civis Culusiensis) remansit in iudicio sex marcarum, et eo non habente, unde sex marcas persolveret, iudex huius causae nomine Nucden, Curialis comes . . . posuit eum et uxorem eius et unicum filium eiusdem, nomine Albeus, pro sex marcis apud avum suum, nomine Valderum, hospitem de Bichor.» *Várad-i regestrum* : 141. oklevél. A Valder = Valther név német vendéget gyaníttat, s Kolosvár régi lakosai is, tudvalevőleg, szászok voltak. «Nucden Curialis comes» neve másutt (386. 388. okl.) «Nuethlen» s biharmegyei alispán, tehát a joghatósága alá tartozóknak is biharmegyeieknek kellett lenniök.

Ez egyház nyugoti végén több mint hét méterrel rövidebb volt a jelenleginél, és keleti végén sem érte el a mainak hosszúságát, szóval kicsiny vala, mint maga a város is még akkoron, de csinos, és műveltségre mutató épület, mint maga a város. Idők multával azonban Bihar városa megnagyobodott, és közbejöhettett valamely nagy veszély is, mint például a tatárpusztítás, mely a kis egyházon nagy javításokat tőn szükségessé; de Bihar városának a váradi püspökökben ép oly gazdag, mint bőkezű kegyurai is voltak: e püspökök tehát ahelyett, hogy a régi, már különben sem elég téres egyházat kitatarozták volna, egy új, a város népességének megfelelőbb egyház építésébe fogtak. Így jött létre amaz egyház, mely bár eredetiségéből kivetköztetve s főrészeiben megcsontítva, ma is áll, s melynek alaptervezetét, legalább részben, a mellékelt rajz tünteti fel.

Félreismerhetetlenül csúcsíves egyház tervezete, melynek keletkezése korát illetőleg nem maradtak ránk biztos adatok, vagy csak jellemzőbb építészeti részletek sem, mint ajtó-, ablakbéllet stb. de az oldaltámok csekély mérvű kiszökése a csúcsíves ízlés első korszakára mutat, mely hazánkban a XIV-ik század elején virágzott. S az egyház, mely e terv szerént épült fel, már arányainál fogva is tekintélyes volt.

Hajójának belvilága nem kevesebb, mint 13.92 m/ széles, s 26 m/

19. sz. — A bihari egyház alaprajza.

hosszu; most famennyezet borítja ugyan, de hogy eredetileg boltozatra épült, azt nem csupán az oldaltámok igazolják, hanem benn az egyházban az oldalfalak felső része is, hol a leszedett boltozat nyomai körös-körül meglátszanak. Ugyanott a hagyomány szerint «kőből faragott emberi alakok álltak egykoron,» mely alakokban a csúcsíves építészetnek szentek, s olykor hazai szentjeink mellképeivel díszített gyámköveit gyaníthatjuk, s e gyámkövek a boltozat gerinceit tartották. De ily szélességű hajó egyetlen boltívezettel nehezen lett volna befedhető, ennél fogva alig csalódunk azt hívén, hogy ez egyház legalább is kéthajós volt, s ennek megfelelőleg nyugati oldalán legalább két ajtó nyílt. Emellett szól ama körülmény is, hogy a nyugati oldalon, négy méternyire az éjszak-nyugati szöglettől (az alaprajzon *a* betűnél), egy befalazott bejárásnak kő-ajtófele ma is látható. Az egyház keleti végén a régi szentély, mely kétséggkívül a hajó tervezetének megfelelő hossz-szentély volt, ma már teljesen hiányzik; helyén újabb időben egyszerű körfallal zárták be az egyházat s benn nehézkes karzatot emeltek úgy itt, mint az átellenes nyugati oldalon. A csúcsíves ablakokat befalazták s ujakat vágtak. A jelenlegi torony egészen ujkori; a régi torony az éjszaki oldalon, a legnyugatibb táмок elseje s másodika közt, de elkülönítve az egyháztól, emelkedett; falai némi magasságban még emberi emlékezetre állottak, s csonkatorony név alatt volt ismeretes.

Biharnak tehát már a középkorban derék, sőt ritka nagyságú és diszes egyháza volt, mely míg egyrészt a város nagyobb népességét tükrözi vissza, másrészt lakosainak fejlettebb műveltségéről is tanuskodik, mert rendesen olyan a nép s a község, mint amilyen az egyháza. Már maga az egyháznak külseje izléses idomai s arányaival nemesítőleg hat nemzedékről nemzedékre.

Mint az épületi nyomok és maradványok, úgy az irott történeti emlékek is a legkedvezőbb képét nyújtják Bihar egyházi viszonyainak. Lakosai a XIII-ik század végével százhusz kepe tizedet fizetnek, lelkészének szeretetadománya pedig ugyanakkor egy félmárka, vagyis kétszerannyi, mint a nyirpályii préposté s lelkészé együttvéve. Csak az sajnálandó, hogy e lelkész neve nem jutott el korunkig, sőt gyaníthatólag két lelkész nevével maradtunk szegényebbek. Midőn ugyanis mintegy negyven év múlva a pápai tizedszedést megkezdi, látjuk, ami ritkán s csak a nagyobb helyeken szokott előfordulni, hogy

Biharnak egyszerre két lelkésze van, kiknek már nevei is ismeretesek. E lelkészek: János és Mihály, kik egykönnyen nem változtatják helyüket, a tizedszedés mind a hat évében Biharon vannak s évenként huszonöt-huszonöt, tehát összesen ötven garast fizetnek. Maga e tizedösszeg is arra vall, hogy Bihar egyházi javadalma mingyárt a váradi, belényesi s debreczeni javadalmak után következett s nem méltatlanul foglalá el első helyét a róla nevezett föesperességnek.

Miből állott ez egyházi javadalom? arról nincs tudósításunk, de valószínű, hogy mint másutt, úgy itt is a nép által teljesített szolgálmányokkal együtt birták a lelkészek mindazon ingatlanokat, miknek élvezetében találjuk a hitujítás utáni lelkészeket. Ezenfelül a város középkori utczái egyikének «Papszer» neve¹ arra mutat, hogy ez utca is a lelkész birtokához tartozott. Sőt nyoma van annak is, hogy az egyház egyik oltára, illetőleg ez oltár igazgatója szintén birt valamelyes javadalommal.² Ez oltárigazgatóság nem tartozott a rendes két lelkészi állomáshoz, hanem, mint azon *Tamás* pap, kiről, mint csakugyan bihari oltármesterről 1554-ben van szó,³ Biharnak harmadik papi személye volt, s az oltár szolgálatán kívül akkori szokás szerint tanítói hivatalt is viselt.

Történeti adatunk nincs ugyan rája, mindemellett semmi kétség benne, hogy míg Köleséren, Telegden, sőt az épen igénytelen Örvénden is találunk a középkorban népiskolát, ilyen Biharon sem hiányzott. Ennek hiányát sem a váradi püspöknek, mint különben bihari földes- és kegyurnak főpásztori állása, sem magának Biharnak akár polgári, akár egyházi szervezete nem tűrte volna meg. Bihar a középkorban nemcsak népes, hanem erősen vallásos, katolikus város volt.

Egészben véve négy utczára terjedett, s ezek, egyet kivéve, mind szentek neveit viselték, mint *Szent-Miklós*-, *Szent-János*-, *Szent-Péter-utca*,⁴ és csak a negyediknek volt *Tót-utca* a neve. E név

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1701. 21. l.

² Papszeren egy háziról mondja Bihar városának 1605-ben kelt jegyzéke: «mindenkor szabad, exenta hely volt, és az oltárt igazgató mester számára való volt az régi Pápasták idejében is, és exturbáltatván az pápastai szerzet, János király is (II-ik) azon helyet immunitásban megtartotta.» — *Gyulafejevári orsz. levéltár*: Bihar. 1. 1.

³ Révész I: *Protestans figyelmező.* (1870.) 402. l.

⁴ «Szent-Péter-utcája alias *Papszer*», mondja a már idézett 1605-iki jegyzék.

egyenesen arra vall, hogy valamikor tót gyarmatosokból alakult, de már a XVI-dik században azon husz jobbágy között, kik mint ez utcza lakosai elősoroltatnak, Cseh Jánoson, Tót Gergelyen s Jukócz Jánoson kívül a legtisztább magyar nevek fordulnak elő, mint Arácsai Péter, Salánki Kelemen, Kánási Mihály, Kenderesi Ambrus, Bodó János, Buzás István stb. Az a jó magyar föld, melynek alföldi termékenysége itt, Biharnál a szelidebb hegyek bortermő erejével ölelkezik, csakhamar nemzetünk testébe forrasztotta a beléje oltott idegen tagokat.

Érdekes volna, ha megjelölhetnők, hogy a három szent nevű utcza közül az egyház melyikben állt? mert akkor megtudhatnók az egyház védszentjének nevét is, minthogy azon kori szokás szerént az utcza az egyház védszentjétől vette nevét, valamint a többi utczák is a bennök állott szobortól vagy kápolnától avagy az egyház egyes oltáraitól. Ezek megjelölésére azonban nincsenek adataink.

Hanem a Tót-utczán kívül ismeretesek az említett XVI-ik századból a többi utczának lakosai is szám és névszerént. Így Szent-Miklós-utczában lakott 38 jobbágy család, Szent-János-utczában 51, végre Szent-Péter-utczában 34. Egytől-egyig magyar nevűek, s a keresztnévek közt egy ó-szövetségi név sincs. Ezeken kívül elszórva a jobbágyok között laktak még szabadosok huszonegyen, és ugynevezett püspök nemesei tizenketten. Ez utóbbiak közt kitűnnek a Darvas-ok, Vinczi-ek, Dengelegi-ek, Virgínások stb.¹

Eszerént a XVI-ik században Biharon 176 család volt, s minden családra öt tagot számítva, közel kilencszáz lakos. És ez tekintélyes szám a középkorban, midőn a lakosok jobban meg valának oszolva, minthogy a községek sokkalta sűrűbben álltanak. Így csak magán Bihar környékén is Kügy, Mező, Benkefalva, Régen, Zomlin, Macsmolna, Morsháza stb. mai puszták egykor népes községek voltak, melyeknek elpusztultával az életben maradt lakosok a szomszéd nagyobb községekbe menekültek, elősegítvén ezáltal azoknak mai nagyobb számarányát.

Mi a középkori Bihar lakosainak életmódját illeti: hogy iparral s kereskedelemmel is foglalkoztak, mutatja egy 1374-iki oklevél, mely mint Várad-Olaszi és Szalárd városok, úgy Bihar piaczat is azokkal

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Urbaniarum et Conscrip. 36., 34. ll.

egy sorban említi;¹ leginkább azonban szántás-vetés, szőlőművelés s állattenyésztéssel foglalkozának, amint ez kitetszik azon szolgálmányokból, mikkel a váradi püspököknek, mint földesuroknak adóztak. Így buza, árpa, zab, rozs vetéseikből tizedet adtak; borból ötödöt; sertéseiktől tíz darab után egyet, tizen alul vagy fölül minden darabtól két denárt. Szent-Márton napra egész telkes fizetett 1 forintot, féltelkes felet. Ajándékba adtak minden évben egy vágó tehenet, néha kettőt, ezenfelül csirkét, ludat, tojást az udvar számára.²

E szolgálmányok alól ki valának véve a szabadosok, mert mint mesteremberek, gazdák, csőszök stb. szolgálták az uradalmat. És még inkább szabadok voltak ama jobbágyi terhektől a nemesek, kik csupán fegyveres szolgálatot teljesítének. Midőn a hazát fenyegető vész idején földesurok, a váradi püspök kitűzeté Szent-László képével írott hadi zászlaját, a jó bihariak a többi uradalmi nemesekkel siettek e zászló alá, s követték vezéröket, a püspököt, aki ezenkívül atyjok s főpapjok is volt egy személyben. De a nemesek és jobbágyok közt még ama különbség is megvala, hogy míg ezeknek hamvai ott nyugszanak ma is a bihari régi egyház kerítésén belül: Szent-László vitézei püspök-vezérökkel együtt Várna, Mohács földében porlanak.³

Bihar városának közelébe az újabb korban két apátságot is helyeznek. Ezek egyike a Bold. Szűz bihari apátsága, de amely, mint láttuk, nem Biharon, hanem a biharmegyei Szent-Jobbon létezett;⁴ a másik szintén a Bold. Szűz, és szintén Szent-benedek-rendű apátság állítólag Bihar közelében — Tormován. Tormovai apátság valóban létezett egykor, de nem a váradi püspökség területén, annál kevésbbé Bihar városa mellett. Ez apátságot I. Gejza királynak már idézett, 1075-iki alapító levele említi, mely egyszersmind Biharmegyéről is szól. Kik ez oklevelet csak Pray közléséből ismerték,⁵ ott Tormovát és Biharmegyét, vagy szeréntök Bihar várost egy mondatba foglalva látták, s kész lett a tormovai apátság Bihar mellett; de Knauz Nándor,

¹ *Zichy-okmánytár*: III. 591. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Urbaniarum et Conscript. 36. 34.

³ Biharnek egyéb birtokviszonyait lásd *e munka II. kötetének* 251. 259. és 264. ll.

⁴ *E munka II. kötete* 475—476. ll.

⁵ *Hierarchia Hung.* I. 334. l.

magára az oklevél eredeti szövegére hivatkozva, alaposan kimutatta, hogy az illető mondatban Torna, és nem Tormova szó után pont teendő, és így a következő Bihar elválík Tornovától, s apátság nélkül marad.¹

BOJT.

(BOHT. BOCTU. BOCT.)

Mint községet s Orochi poroszló lakhelyét már a XIII-ik század elején említi a Várad regestrum;² ugyanazon század végével a várad püspök tizedfizető községei közt is előfordul s tizede hét kepe; 1332-ben pedig feltűnik egyetlen ismeretes lelkésze: Miklós, ki pápai tized fejében csak három garast fizetett. Ezekszerént Bojt akár mint község, akár mint egyházi javadalom a legszerényebbekhez tartozott; különben nemesi birtok volt.

BOLDOGFALVA.

(VILLA IUXTA BRECEM. VILLA SANCTÆ VIRGINIS.)

Egyháza Szűz-Máriának, őseink Boldogasszonyának tiszteletére volt szentelve, és azért Boldogasszony falvának, utóbb egyszerűen Boldogfalvának hivatott, mely név idővel teljesen elfeledteté a helység eredeti, bizonyosan még a honfoglalás korabeli nevét is. Ama község ugyanis, melyet a Miskolcz nembeli Tornának özvegye fogadott fiának, a Pázmánok egyik őseinek ad,³ de ennek fia, Ders már 1289-ben Debreczen birtokosának, Rafain bánnak elárúsít,⁴ s melyet az oklevelek Torna néven említenek, — e község nem egyéb, mint a későbbi Boldogfalva. Ez utóbbinak ugyanis épen úgy, mint Tornának egyháza a Bold. Szűz tiszteletére állt, s amit Boldogfalváról egy 1470-iki debreczeni okirat mond, hogy «az mi városunknak úgy mint küszöbe

¹ *Magyar Sion*. II. 790. s köv. ll. — *Monumenta Eccl. Strig.* I. 55. l.

² 172. 287. oklevél.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. X. 357. l. Itt azonban a kelet évszámában hiba lesz; különben is átirat.

⁴ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 507. l.

előtt helyhezhetett»,¹ ugyanazt említi csaknem szóról-szóra Tornáról már az idézett 1289-iki oklevél. Ehez járul még, hogy Torna Debreczen határának helynevei közül teljesen eltűnt, ellenben Boldogfalvának nevezik ma is azon szőlős-kerteket, melyek a debreczeni indóház déli oldalán esnek, s nevökkel a rég elpusztult Boldogfalva, illetőleg Torna helyét jelölik.

Torna még azon időben, mikor nem tartozott Debreczen urainak birodalmához, külön egyházat nyert, s hogy kegyurai a különben kicsiny falu egyházi javadalmáról bőkezűleg gondoskodtak, igazolja az a körülmény, hogy 1332—1335. években Péter s a következő két évben Pál lelkésze tíz-tíz garas tizedet fizetett évenként. Torna neve 1405-ben fordul elő utoljára, midőn András, debreczeni plebános igazolja a törvény előtt, hogy Dósa nádor unokái: Debreczeni István, Gergely és János 1366-ban Torna határán egy darab erdőt adományoztak a debreczeni Szent-András-egyháznak.² Ezentul a Boldogfalva név lép mindinkább előtérbe.

BORS.

(BURSA. BURS. BORS.)

Története a XIII-ik század elején kezdődik, mikor neve két ízben is felmerül; ugyanekkor a váradi püspöknek is lehetett benne birtoka, legalább erre mutat az a körülmény, hogy lakosa felett a váradi püspök udvarbirája látott törvényt.³

Egy század mulva a Sartyvanveze nemzetség egyik ágának birtoka,⁴ mely épen e községről Borsi-nak írta magát, s melynek egyik utolsó ivadéka István, Mátyás, Zsigmond s Lajos fiainak és Katalin s Krisztina leányainak nevében is borsi részbirtokát 1505-ben eladta a váradi káptalannak.⁵ E vétel azonban, bár ahoz Ulászló király is

¹ Szűcs I: *Debreczen története*. I. 124. l. — Az idézett 1289-iki oklevél pedig: «in vicinatu commetaneitatis possessionis ipsius Ruphain bani Debreacen vocate».

² *Lásd alább*: DEBRECZEN.

³ *Váradi regestrum*: 244. 281. okl.

⁴ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 497. II. 428. ll. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: D. L. 3494. — N. R. 1769. 14.

⁵ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Kolosmonostori. Bihar. A. 18.

hozzájárult jóváhagyásával,¹ nem soká maradhatott érvényben, mert Borsót 1552-ben egészen Szentiványi Ferencz kezében látjuk.²

Lelkészei közül már a XIII-ik század végével előfordul Elek, ki mint a váradi káptalan bizonyosága Borsi László király³ emberével Pált, Ördögnek fiát, Byr birtokba beiktatta.⁴ Ugyanezen korból értesülünk arról is, hogy Bors püspöki tized fejében egyszer kilencz, más-szor öt kepét fizetett; papja pedig egy fertő szeretetadományt hozott; eszerént egyházi javadalma a jobbak közé tartozék. Hasonlót jelez Mátyás lelkészének pápai tizede is, mely 1332—1333-ban évi tizenkét garas, de utódja, János a következő években már csak félannyit fizet.

Egyházi történetének keretébe tartozik Miklósnak, Bálint fiának alakja is, ki ugocsaí főesperes volt, de midőn VI. Kelemen pápa 1347-ben erdélyi kanonoknak kinevezé, egyszersmind felhatalmazta, hogy több, várad-egyházmegyei plébániák közt a borsinak tizednegyedéből is husz forint értőt megtarthasson.⁴ A tizedek negyede ősi törvény szerént a helybeli lelkészeket illette,⁵ ezenfelül épen az idézett korban divatozott legjobban az egyházi javadalmak összehalmozása is: mindezekből nem épen alaptalanul következtethető tehát, hogy Miklós főesperes borsi lelkész is volt, azaz birta a borsi lelkészi javadalmat, de a lelkészi teendőket más végezte helyette.

BOCS.

(BULCH. BULCHI. BULCHHIDA.)

Régi neve: Bócschida⁶ s kétségkívül egykori birtokosáról, Bócsról, kinek itt a Berettyó folyón, melynek bal partján állt a község, hidja volt. Ki volt e Bócs? biztosan meg nem mondható; de lehet, hogy a Hunt-Pázmán nemzetség egyik őse, legalább 1274-ben, midőn

¹ *Biharmegye levéltára*: Protocoll. I. 495. 1.

² *1552-iki adókönyv*.

³ *Hazai okmánytár*: VII. 314. 1.

⁴ THEINER A: *Monumenta Hung.* I. 751. 1.

⁵ FEJÉR GY: *Codex dipl.* IV. 1. 373. 1.

⁶ «Buchi, alio nomine Bulchhida» mondja egy 1451-iki oklevél. *Kolos-monostori országos levéltár*: Bihar. T. 21.

Bócs község először feltűnik, ugyanazon Dersnek, Pázmán fiának birtokában látjuk azt, ki az említett Boldogfalvát elidegenítette, s ki nem a legjobb gazda lehetett, mert az idézett évben e birtokán is tuladott.¹ Különben is a Hunt-Pázmánok biharmegyei birtokainak zöme, épen e tájon, Berettyó-Szent-Márton körül csoportosult.

Bócs lakosai, vagy tán már első alapítói szintén idegen gyarmatosok valának; legalább egy 1354-iki oklevél határozottan vendégeknek nevezi lakosait.² Honnan jöttek e vendégek s mivel foglalkoztak itt? eddigelé megjelölnünk nem lehet; annyi bizonyos, hogy derék községet alkottak, vagy a már létezőt megjelenésökkal előnyösen emelték: a XIII-ik század végével a bócsi lelkész szeretetadománya egy fertó, a lakosok püspöki tizede pedig huszonnyolcz kepe. Ekkor Bócs két külön birtokosa után mintegy iker községet képezett s Apa és Ders (a fentebbi) birtokosairól az egyiket Apa-, a másikat Ders-Bócsnak nevezték. A XIV-ik század elejének politikai zavaaraiban sokat szenvedhetett s hanyatlására mutat az a körülmény, hogy 1332—1333-ban Pál-, s 1335—1337. években Mihály lelkésze csak négy garas pápai tizedet fizetett évenként.

BÖSZÖRMÉNY.

(MEZERME. BEZERME. BEREKBEZERME.)

A keresszegi várnak volt rendes tartozéka s ennek sorsában osztozott. A főesperesi kerület legtekintélyesebb egyházainak egyike, melynek hivei száz kepe tizedet fizettek, lelkésze pedig egy fertó szeretetadományt. A pápai tizedszedés alkalmával is lelkésze János a legnagyobb összegek egyikével adózik, évenként huszonnyolcz garassal mind a hat évben. Egyháza a mai prot. egyház helyén emelkedett s külön birtokkal is rendelkezék, nevezetesen volt egy szőleje a váradi Omlás nevű hegyen.³

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* V. 2. 227. l. hol a Berettyó Her folyónak neveztetik.

²⁻³ *Budai országos levéltár kincstári oszt.* D. L. 4419. — Monial. Poson. 61. 13.

CSATÁR.

(CHATAR. THATAR.)

Ős püspökségi birtok, hol a középkor szokása szerint tisztán püspöki lovas nemesek, harczképes szabadosok laktak, kiknek késő ivadékai, a Szeles, Bihari, Bereczki, Győri, Hegedüs stb. nemzetségek a XVI-ik század végén említettnek.¹ E hadi rendeltetéséről vehette a község nevét is.

Várad püspökeinek gondoskodása alatt ugy maga a község, mint egyháza félreeső helyzetéhez képest előnyösen kifejlődött: papja a XIII-ik század végével egy fertő szeretetadományt szokott beszolgáltatni, Jakab lelkésze pedig az 1332—1337-iki tizedszedés idején hol husz, hol tizenhat garast fizetett évenként.

Egyháza a mai helv. vall. egyház helyén emelkedett, keresztbe az utcán, hogy ős keresztény szokás szerint szentélyével napkelet felé álljon. Derék köépület lehetett, de ma már csak déli oldalfalának legnagyobb részlete van meg egy ablakkal, melyen az újítás mellett is még felismerhető a félköríves jelleg. Tornyának nyugoti oldalán, a harangok magasságának megfelelő helyen felirat áll, melyen az évszám 1007-nek olvastatik. Ez évszámot magas helyzete miatt közelről megtekinteni nehéz, mindemellett a felirat magyar szavai, a betűk latin, s a számjegyek arab idoma arra utal, hogy a két 00 helyett 66-ot, vagyis 1667-et kell olvasnunk.

Ez egyház egyik oltára a Tizezer vértanu tiszteletére volt szentelve s külön javadalommal birt, melyet Perényi Ferencz püspök 1525-ben még szaporított, hozzá csatolván helyben egy házat, mely Balogh Sebestyén halálával pusztán maradt.² Az oltárigazgatóság oltárigazgatót is tételez fel, és így Csatáron az idézett korban már legalább is két egyházi férfi működött a vallásosság s a népnevelés emelésén.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Urbaniarum et Conscrip. 36. 34.

² *Egri káptalani magán levéltár*: I. IV. 18. Kandra Kabos szives közlése.

CSEHI.

(CHEHY.)

Az a község, melyet a bécsi codex tulajdonképeni neve nélkül egyszerűen Péternek, Gyok testvérének falva gyanánt említ, s mely Péter birtokába Tholdi Albertnek s fiainak egyezségéből jutott,¹ Kis község, mely csak négy kepe tizedet adott; Szakál és Tóti közt állt, de már a XVI-ik század előtt elpusztult.

CSIFF.

(VILLA CHEPANI. CHEFA.)

Valamely István nevű alapítója vagy birtokosától vette nevét; a Stépán, Cséfán, Cséfa, Csiff nevek nem egyebek, mint a mai Istvánnak régi alakjai. Egyházi multjáról csupán annyit tudunk, hogy 1335—1337. évek közt Péter volt lelkésze, ki öt-hét garas tizedet fizetett évenként. Egyházának alapfalai Zsákától nyugatra még észrevehetők.²

CSOHAJ.

(CHOAY. CHUEY. COUEY.)

A szent-jobbi apátság birtoka, közvetlenül mellette. Nem épen utolsó község: püspöki tizede husz kepe, papjának szeretetadománya egy uncia, s Mátyás lelkésze 1336-ban tizenegy garas pápai tizedet fizetett.

DEBRECZEN.

(DEBRUCHUN. VILLA DE BROTEN, DE BRECEN. DEBRECEN.)

Főutcájának közepén az a hely, hol most a hely. vall. főegyház emelkedik, mintegy szívét képezi a városnak; ott fogamzott meg élete. E hely, mint a várost ma is körülölelő erdőkből, de százados történeti

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. XII. 421. l.

² OSVÁTH P: *Biharmegye sárréti járása*. 327. l.

adatokból is következtethető, egy ezredévvvel ezelőtt ligetes, erdős hely lehetett, s honkereső atyáink ősi szokás szerint e helyen gyújtának először oltártüzet s megszentelték e helyet áldozatuk vérével. E helyen állhatott az első keresztény szerzetes is, ki míg a béke, a szeretet Istenét hirdeté az álmélkodó ősöknek, arra is tanítá őket, hogy az új hazát nem volt elég megszerezni, meg is kell azt tartani. És e szó hatott: hogy el ne vesszen Magyarország, az ősi hit oltárának helyére maguk építék fel a kereszténység Istenének köegyházát.

Midőn e század első éveiben az említett főegyház helyén állott régi egyházat lebontották, annak helyén egy még régibb, de kisebb egyház alapfalaira akadtak. Ez volt a kereszténynyé lett Debreczennek első egyháza. Mikor vagy ki rakta le ama drága alapfalakat? az nincs feljegyezve, de okunk van hinni, hogy oly kéz, melyet nemzetünk a hősiesség koszorújával, s a kereszténység a szentek fényével övez körül.

Debreczen Mén-Marót országával magának az Árpád-háznak birtokába jutott s kétségkívül azért van, hogy a Névtelen jegyző, míg az ország többi részeiben kijelöli az egyes honfoglalók megtelepülése helyét: Debreczen helyére épen úgy, mint Váradéra, senkit sem telepít. Vezérfejedelmeink pedig felismervén e hely fontosságát úgy hadi, mint művelődési s kereskedelmi szempontból, őrizkedtek attól megválni, s később, a királyság korában is csak annyiban válhattak meg tőle, hogy a tiszai részekre utalt ifjabb királyoknak engedték át. Ily királyi birtoklásra mutat egyebek közt az a körülmény is, hogy utóbb Debreczent Rafain szörényi bántól vagy Dósa nádortól kezdve, a Brankovicsok, Hunyadyak és Zapolyayakon keresztül egész a Rákóczyakig, majd mindig fejedelmi férfiak kezén találjuk. Az pedig bizonyos, hogy amint az utolsó ifjabb király (V. István) eltűnik, néhány év múlva, 1289-ben felmerül Debreczen birtokosának neve is s azután szakadatlan sorban megtalálható történelmünk lapjain.

E birtoklási viszonyok következtében alig habozhatunk, hogy Debreczen első egyházának építőjét a tiszai részek legdaliásabb urának s különben is a váradi püspökség alapítójának, Szent-Lászlónak személynében keressük. És Debreczennek ama tette, hogy a hős király szentté avatása után tiszteletére külön egyházat emelt, mintha azt tükrözne vissza, hogy adóssának érezte magát s adósságát hasonlóval sietett leróni.

Különben Debreczennek, mint községnek első alakulásáról eddigelé hiányzanak a tudósítások; nevével a XIII-ik század kezdetén találkozunk először, de már ekkor kifejlődött, népes község, melynek előkelő lakói is vannak,¹ s valószínűleg már ekkor birtokában volt ama művelődési tényezők egyikének, melyek a középkor monostoraiban oly hatalmasan nyilvánultak.² Biztosabb története az említett század végével kezdődik s ettől kezdve nemcsak birtokviszonyairól nyerrünk teljesképet, hanem egyházi s műveltségi viszonyaiba is eléggé belepillanthatunk.

Történetének e világosabb korát mingyárt oly esemény nyitja meg, mely kiváló érdekessége mellett e munka keretébe is tartozik. Említett kis egyháza, mely Debreczen keresztény műveltségének bölcseje volt, nagy változásnak nézett eléje; talán már szűk is volt a megnőtt községnek, vagy mi még valószínűbb, a tatárpusztítás avagy egyéb szerencsétlenség nagyon megviselhette, s így történt, hogy a kis ős hajlék kénytelen vala egy nagyobbban s fényesebbnek helyet adni.

Debreczen földesurai ekkor a Káta (?) nemzetségbeli Rafain, Dósa és Péter valának, nemcsak gazdag, hanem állásuknál fogva is hatalmas férfiak: Rafain szörényi bán, Dósa utóbb az ország nádora. Hazai törvényeink szerint ők voltak a debreczeni egyház kegyurai, s lehet, hogy annak megújítását ők határozták s a lebontást is közösen végezheték el, de mint közös működésnél annyiszor megesik, az új egyház felépítésénél már meghasonlottak. E korban, mint láttuk, más tekintetben is éles surlódások voltak napirenden itt.³ Annyi bizonyos, hogy az új egyházat végre is nem a nevezett kegyurak, hanem Várad püspöke I. Imre (1297—1317.) építette fel.

Ez egyház keletkezéséről még csak annyi adatunk van, hogy Imre püspök azt személyesen fel is szentelé Szent-András apostol tiszteletére,⁴ ki bizonyosan már az előbbi korban választott védszentje

¹ *Várad i regestrum*: 138. okl.

²⁻³ *E munka II. kötete*. 431. l. — 433. l.

⁴ «Johanka Episcopus Variadiensis sua nobis querula petitione monstravit, quod fratres ordinis predicatorum commorantes in villa de Broten sue diocesis . . . parochialem ecclesiam dicte ville, que insignis existit . . . et in honorem sancti Andree apostoli constructam per bone memorie Emericum Episcopum Variadiensem, predecessorem suum, et consecratam.» XXII. János pápa levele, mely kelt Avignon-

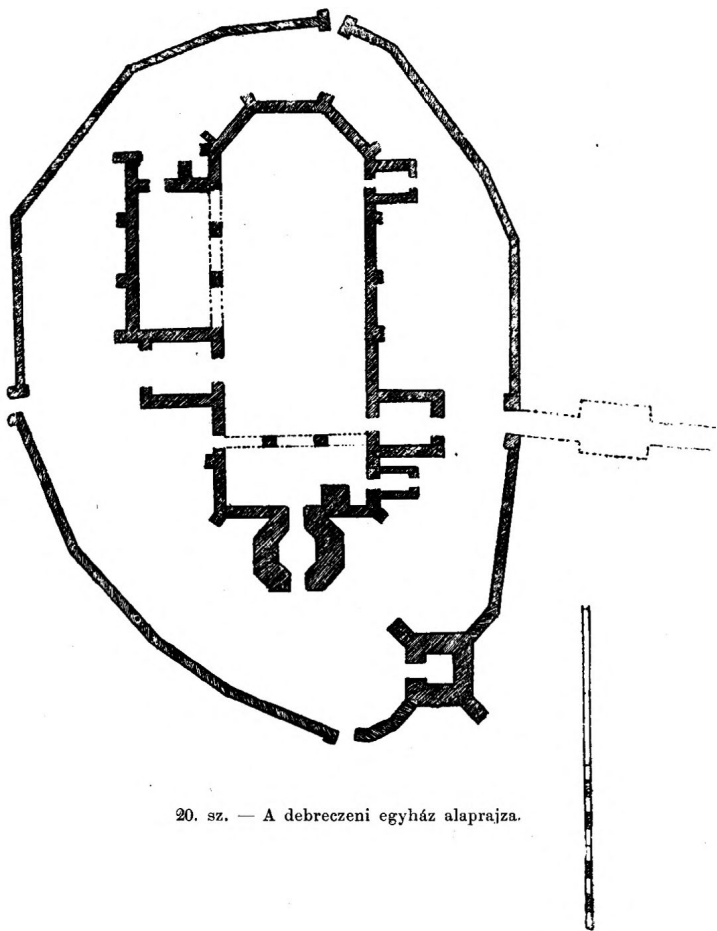
volt Debreczennek s a most lebontott egyház is az ő oltalma alatt állt. Emellett szól egyrészt ama tapasztalás, hogy kereszténységünk első századaiban a kiválóbb egyházak Szűz-Márián kívül leginkább az apostolok valamelyikének védelme alá helyeztetének; másrészt pedig őseink szívós ragaszkodása vallásuk hagyományos szokásaihoz s ezek közt a már egyszer kiválasztott védszenthez, mint azt itt, Debreczennél is mingyárt lesz alkalmunk tapasztalni. Ezenkívül az egyház építészeti körülményeiről, nevezetesen idoma s arányairól nem maradt ránk egykoru tudósítás; de történelmi emlékeink beszélik, hogy midőn Debreczennek Szent-András apostol egyháza 1802. június 11-én megégett s helyébe új egyház építését határozta el a város, lebontása előtt a mellékelt felrajzot (*XI. tábla*) s lebontása után a szintén mellékelt (*20. szám*) alaprajzot vétette fel róla.¹

A felrajz fedél nélkül, leégett állapotában mutatja az egyházat, melynek szentélye sincs feltüntetve. Általában e rajz oly kezdetleges és hiányos, hogy általa az egyház képét csak mintegy hozzávetőleg nyerhetjük. Az alaprajz is sok kívánni valót hagy hátra, de legalább fővonásaiban egész s az egyház beosztásával, sőt környezetével is

ban 1326. okt. 21-ikén. THEINER A: *Monumenta Hung.* I. 507. l. Az idézett sorokban a «villa de Broten» helynév homályos, mert kétségkívül eltorzított, mint általában személy- és helyneveink még napjainkban is elferdítve kerülnek ki a külföld íróinak tollából. De a mellékkörülmények, mint a várad egyházmegye, Szent-András védszent, Domokos-rendű szerzetesek stb. mind oda utasítanak, hogy a «de broten» helynévben a hozzá különben is hasonló «Debreczen»-t keressük, annál is inkább, mert az érintett körülmények egyéb történeti adataink szerint mind illenek Debreczenre, s mert a pápai tizedjegyzékek szintén így eltorzítva említik e helynevet, mely ugyanazon tizedjegyzékek mellékkörülményei szerint sem lehet más, mint Debreczen. Ennélfogva lehetetlen megnyugodnunk Révész Inre nézetében, ki «de broten» helynév várad-egyházmegyei illetőségét elfogadta ugyan (*Protestans figyelő. 1879. évf.*), de feledve, hogy a középkor sajtáságos irmodorában mily könnyen felcserélhető a *c* *t*-vel, az *e* *o*-val stb. (*lásd e kötet 7. lapját*) s hogy Wadding után Hevenessy is (*Budapesti egyetemi könyvtár*: 39. köt. K. 311. l.) «Brezen»-nek írja Debreczent, — semmi áron sem akarta abban Debreczent felismerni, s kész volt inkább a Sebes-Körös völgyi Dubricsonra vagy a Várad alatti Szent-Andrástra magyarázni, holott ezeknek, nemhogy «kitünő egyházuk» vagy épen klostromuk lett volna, de mindkettő csak igénytelen falu, kivált az előbbi újabb keletkezésű oláh falu.

¹ E rajzok eredetije Debreczen városa birtokában; közölvék Szűcs I: *Debreczen története.* 268. l. Ezek után készültek a fentebbi mellékletek.

megismertet. A két rajzot egymással egybevetve, látjuk, hogy kőfallal kerített helyen, melynek dél-nyugoti csúcsán a XIII-ik századra emlékeztető védelmi torony áll, tekintélyes nagyságu egyház emelkedik, a csúcsives építészet félreismerhetetlen idomaival.

20. sz. — A debreczeni egyház alaprajza.

A nyugati homlokzat közepe előtt magaslik az egyetlen torony, mely nincs bevonva az épület testébe, kiszökően áll, de rajta keresztül nyílik az egyház bejárásainak egyike; erős falazata alatt nyolczoldalú, de fent, a homlokzat ormánál hatoldalúvá keskenyül. Hajójának hossz-

szentélye nincs, ennek helyén az oltárfalak egyszerűen a nyolcszög három oldalával záródnak be. Déli ajtaja felett rózsablak s ettől jobbra és balra magas csúcsíves ablakok, melyekhez hasonlók lehettek a szentély falain is; az oldalakat háromtagu táмок erősítik, hegyőkben a szokásos keresztvirággal. Az éjszak-keleti oldalhoz csatolt melléképület eredetileg kápolna és sekrestye lehetett.

Mind e részletek s idomok kétségtelenül tanúsítják, hogy az 1802-ben megégett s lebontott egyház csúcsíveskori alkotás volt; de minthogy e kor a XVI-ik század elejéig tartott: kérdés, ha ugyanaz-e, melyet még Imre váradi püspök emeltetett? Az ablakok mérművei, ha hitebben s nagyobb szakértelemmel volnának a rajzon feltüntetve, e kérdésre határozott választ adhatnának, de jelen állapotjokban nem hiteles tanúk; így tehát csak arra szorítkozhatunk, hogy az egyházban létezett felirások ismételve említik, hogy az egyház 1564-ben leégett, majd több mint hatvan évi pusztán állása után ismét befedetett s helyreállíttatott;¹ de hogy a XIV-ik századon innen újra építtetett volna, arról hallgatnak, s minthogy az átépítésről ugy a hagyomány, mint egyéb történeti adatok sem szólnak: ennél fogva az 1802-ben elenyészett egyházat egyenesen annak tarthatjuk, melynek építését egykoru eredeti oklevél Imre váradi püspöknek tulajdonítja, s melynek keletkezése korában a csúcsíves ízlés épen oly műveket alkotott, mint a melyet a lebontott egyház rajza tüntet fel. E rajz csak egyetlen lap, de sok száraz krónikánál többet mond, mert «a dómok beszélgetnek» oly nyelven, melyet minden művelt nemzet fia megért, s elmondják atyáink hitét, eszméit, szükségéit, műveltségi s társadalmi állását és azt a mély vallás-erkölcsi érzetet, melylyel birniok kellett, hogy az alföld kőszegény rónáin ily költséges, emlékszerű épületeket emeljenek!

Szent-András lévén védszentje az egyháznak, főoltára, mint kevés kivétellel mindenütt, úgy itt is e védszent tiszteletére volt szentelve. De csúcsíves egyházainkban faluhelyeken is találunk tíz-tizenkét oltárt, kevesebbel Debreczen főegyháza sem igen elégedhetett meg; ezekből azonban csak egy ismeretes: Szent-István első vértanu oltára, melynél a szabó-czéh «minden harmad hétnek előfordulásában misét szolgáltattott».² A többi oltárok nyomát csak keresnünk lehet.

¹⁻² Szűcs I: *Debreczen története*. 268. s köv. ll. — 122. l.

Városi egyházaink oltárainak, mondhatni, kiváltságos fenntartói a czéhek valának; amint igyekeztek külön zászlót szerezni testületöknek, úgy első dolguk volt külön oltárt is emelni és azt mesterségök rája tűzött jelvényeivel maguknak mintegy eljegyezni. Debreczenben a szabókén kívül még számos czéh virágzott, nem kevésbé vallásos és buzgó, mint amaz,¹ mert például a kovácsok, kard- és lakatgyártók czéhlevelében még 1531-ben is ott áll, hogy «az proczessziókban és egyéb tettetes (jeles) gyűlésekben jelen legyenek. Minden harmad vasárnap az Szent-András apostol templomában misét énekeltessenek . . . arra az rendeltetett napra egy font viaszat adni tartozzanak», tudniillik az oltár gyertyáira. Kétségtelen tehát, hogy mint a szabóknak, úgy a többi vagy legalább a népesebb debreczeni czéheknek is volt saját oltáruk, csak hogy védszentjeiket nem ismerjük; de e védszentek aligha nem azok voltak, kiknek neveit kizárólag ünnepeltetni látjuk Debreczen középkori történetében.

Ily ünnepelt nevek kétségkívül azon szentek nevei, melyeknek napján az iparosokat s földművelőket annyira érdeklő vásárokat tartották, s e napok: Szent-György, Szent-László, Nagy-Boldogasszony, Szent-Dénes és Szent-András napja.² Egyéb történeti emlékek hiján tehát e nevekben kereshetjük Debreczen oltárainak védszentjeit, amint csakugyan az utolsó névben rá ismerünk a főoltár védszentjére, kinek napján tartották a debreczeniek századokon át főegyházuk ünnepét, az ugynevezett bucsút ősi szokás szerint vásárral egybekötve.

Szent-András egyházának szent edényei, ruhái, könyvei, valamint általában belső felszereléséről nincsenek tudósításaink; de amint a debreczeni Szent-Ferencz-rendűeknél láttuk, hogy drága egyházi öltönyök s arany-ezüst szent edényekkel bővelkedtek:³ jogunk van hinni, hogy hasonló értékes szerelvényekben a város főegyháza sem szenvedett hiányt. Történeti feljegyzések említik egyik harangját,

¹ A debreczeni ötvösöknek éppen olyan czéhlevelök volt, mint a váradiaknak. BALLAGI A: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. Archaeologiai értesítő. Új folyam.* III. 237. l.

² *Tudománystár*: VI. (1839. évf.) 270., 267. és 268. ll. — *Magyar könyvszemle.* 1877. évf. 14. 15. ll. — *Nemzeti muzeumi levéltár*, hol a debreczeni kovácsok és szijgyártók 1489-iki czéhlevele János király 1530-iki átíratában olvasható.

³ *E munka II. kötete.* 444. l.

melyet 1485-ben Wethési Albert veszprémi püspök öntetett Péter harangöntő mester által, e felirattal:

«Campana. S. Trinitati. Beate. Virgini. Marie. S. Nicolao. Ep. Cf. Sanctis. Vibus. Praesens. Dedicata. Anno. Domini. 5 1 5 8 5 8 5 7 5 Per. R. D. Albertum. Wethesium. Ep. Wesprimiens. Extitit.» Kissé alább: «Magister. Petrus.»

(*Campana Sanctae Trinitati, Beatae Virgini Mariae, Sancto Nicolao Episcopo, et Sanctis omnibus praesens dedicata anno Domini 1485 per Reverendissimum Dominum Albertum Wethesium Episcopum Wesprimiensem extitit.*)

E harang a mult század végén még megvolt,¹ de mostanában hasztalan keresik,² mert az 1802-iki tűzvész alkalmával valószínűleg ez is megsemmisült. Különben minden jel arra mutat, hogy e harang eredetileg nem Debreczen számára készült, s csak később, s valószínűleg a Vetésyek valamely szatmármegyei birtokáról került Szent-András egyházába.

Annál biztosabb a tudósítás, mely az egyház orgonáját említi Benedek orgonistával együtt 1549-ből,³ és ez adat annál figyelemre méltóbb, mert nyilván tanusítja, hogy Debreczen az idézett évben még nem vette be az új hitet, melynek elfogadása rendszerént a képek, oltárok, orgonák stb. eltávolításában nyilatkozott.

Es itt meg kell emlékeznünk még a bagaméri egyik kehelyről, mely talpának egyik karéján a husvétii bárány képét viseli. Ha e kép itt nem csupán egyházi vonatkozása, hanem czimer, amint a vele előforduló monogram csakugyan ilyennek tünteti fel: akkor nem valószínűtlen, hogy e kehely debreczeni származása s talán épen a város főegyházának nyomtalanul eltűnt kincseiből való. Debreczen városának czimere ugyanis ős eredetiségében, amint azt még 1563-ban is használta, nyomról-nyomra épen olyan,⁴ mint ahogy az a kérdéses kehelyen látható.

¹ A Pozsonyban 1787-ben megjelent *Ungarisches Magazin* IV. 232. l. még mint létezőt említi s közli a fentebbi feliratot, de nem híven.

² RÓMER F: *Harang és régészposta* című közleményeiben még 1862-ben tudakozódott utána.

³ *Városi jegyzékönyv.* RÉVÉSZ I: *Protestans figyelmező.* 1870. évf. 400. l.

⁴ SZÜCS I: *Debreczen története.* 32. lap, hol a város eredeti czimere közölve van.

A városi egyházaknak rendszerént szoktak lenni ingatlan birtokaik, kétségkívül voltak Szent-András egyházának is: Debreczen polgárai, mint az idézett czéhlevelekből láttuk, nem voltak kevésbbé vallásosak, mint más városbeli kortársaik, de kevésbbé áldozatkészek sem lehettek. A középkorban pedig alig találkozott nemcsak főúr, hanem valamire való jobbágy is, mint e munka folyamán elégszer tapasztalhatjuk, ki behunyta volna szemeit a nélkül, hogy az egyházzal, mely őt már mint csecsemőt megszentelte s nemsokára hamvait is hantjai alá volt fogadandó, legtöbbször csekély, de néha jelentékeny adománynyal meg ne emlékezett volna. Valóban magának Szent-András egyházának multja sem áll ilyen példa nélkül; történeti emlékeink nagy megfogyása mellett is oklevelileg kimutatható, hogy Dósa nádor unokái: István, Gergely és János 1366-ban a Debreczennel határos Boldogfalván, régibb nevén Tornán, egy darab erdőt adományoztak Szent-András egyházának,¹ mely cselekmény amint egyrésztől csak követése volt az ősök példáinak, úgy másrésztől az utódoknak is mintául szolgált. De ez ingatlanok szintén oly nyomtalanul eltűntek, mint az egyházi kincsek.

Mi a lelkészek javadalmát illeti, az mindenesetre tekintélyes volt; Debreczen már a XIII-ik század végén egyike püspökségünk legnépesebb egyházainak, melynek hívei egyik évben százhuszonhét, a másikban hetven képét fizettek; papjának szeretetadománya pedig egy fél márka, melynél többet, kétszer annyit, az egész főesperesi kerületben csak a szent-jánosi apát fizetett, de a plébánossal együtt.

¹ «Ceterum, quia dominus Paulus, plebanus ecclesie parochialis de dicta Debrechen in honorem beati Andreæ apostoli constructæ, quamdam particulam silvæ, prope dictam possessionem Thornea adiacentem, per Stephanum filium Jacobi, Gregorium filium Pauli, Ladislaum filium Johannis filii Ladislai median-tibus litteris eorum sub propriis sigillis feria quarta proxima ante festum omnium Sanctorum Anno domini 1366. emanatis . . . eidem ecclesie perpetuo datam fuisse declarasset; ideo tunc dicti regius et noster homines de eo, ut qualis distinctio metalis inter ipsam civitatem Debrechen et dictam possessionem Thornea fuisset et esse deberet certitudinaliter exquiri nequivissent: ob hoc, factum eiusdem silvæ statu in eodem esse relinquentes, deliberationem huius ad conspectum dicti domini Nicolai de Gara, ceterorumque Prælatorum et Baronum deliberationi duxissent submittebam. 1405.» — A váradi székeskáptalan kiadványa; eredeti, hártya, meglehetősen ép függő pecséttel. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 630. 1.

Hasonlóképen kedvező arányt tüntetnek fel, mint alább látni fogjuk, a pápai tizedszedéskor befizetett összegek.

Egyébaránt a lelkési javadalom valószínűleg nem egyedüli, de mindenesetre legfőbb alapját képezte azon tizenhatsz jobbágytelek, mely a szomszéd Szovát falu határán esett s melyet, mint a debreczeni plebános birtokát, még az 1552-iki adókönyvek is emlitenek.¹ Hasonlóképen a plebánost illette Szilágyi Erzsébet, mint kegyurnő 1470-iki adományából, melyet utóbb Zapolyai János is megerősített, a városban leölt szarvasmarhák nyelvének fele,² s ezenkívül az ugynevezett stóla és párbér. Miből álltak ez utóbbiak? egykoru adatunk rája nincs, de ismerjük a debreczeni két lelkész fizetését egy félszázad mulva a hitujítás után és ez figyelmünkre érdemes, annál is inkább, mert az ily kényes természetű ügyek nehezen változnak. Eszerént a debreczeni két lelkész fizetése volt fejenként két-kétszáz forint, két verő ártány, két hordó bor (egy-egy 12 csebres) s «házokhoz fa elegendő». Ezeket a város fizette s kétségkívül a hivek párbére fejében. Stóla volt: keresztelésért egy tyuk s egy kenyér; esketésért negyven denár; halotti prédikációért egy forint. Ezekenkívül «kenyerökre, abrakjokra, szénájokra a szováthi jobbágyok deputáltattak,»³ ami kétségkívül azt jelenti, hogy az említett szováti ingatlanoknak még mindig birtokában voltak.

Lelkészek dolgában Debreczen is úgy volt, mint a községek legtöbbje: elejéntén, a városnak még fejletlen korában elég volt csak egy lelkész; a XIV-ik század elején már az egy lelkész mellett segédet is találunk, később a segédből lelkésztárs lett s a két lelkész mellett lassanként oltárigazgatók is keletkeztek.

Első ismeretes lelkésze Debreczennek László, ki 1311-ben mint a váradi káptalan bizonyosága Szántai Péter király emberével együtt megvizsgálta azon hatalmaskodást, melyet Beke mesteren s hozzátartozóin elkövettek.⁴ E László plebánossága korában, s minthogy a városi lelkészek a tanácsülésekben is mindig szólásjoggal bírtak, az ő

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: Dicalis. Conscript. VIII.*

² KERESZTURI J.: *Descript. Epp. et Capit. Varad. I.* 281. l.

³ 1631-iki fizetési kimutatás. RÉVÉSZ I.: *Protestans figyelmező. 1872. évf.* 143. lap.

⁴ *Zichy-okmánytár: I.* 130. l.

befolyásával történhetett Debreczennek ama bátor s a város jövőjére annyira kiható elhatározása, mely a várost a törvényes király iránti hűségben nemcsak megtartotta, hanem annyira fel is lelkesítette, hogy az épen Debreczen alatt történt 1316-iki döntő csatában Kopasz nádor leveretését, mint maga a király elismeré, a debreczeniek vérök hullásával elősegíték. Ez érdeme jutalmául nyerte a város 1360-ban első szabadalom-levelét.¹ Különben László plebános, hacsak névhasonlatosság nem forog fenn, sokáig vezethette a debreczeni hivek lelki kormányát, legalább 1332—1337. években is László a debreczeni plebános, ki pápai tized fejében elejéntén hatvan, de utóbb hetvenhat garast is fizet, tehát a főesperesi kerület valamennyi lelkészei között legtöbbet. Ekkor már a debreczeni plebános nem áll egyedül: 1332-ben még csak káplánya van, ki esupán hat garas tizeddel adózik, de a káplán helyét csakhamar lelkésztárs foglalja el, szerényebb, csak félannyi javadalommal ugyan, mint az első lelkész, de akinek évi tizede mégis harminczhét garas, mely összegnél többet az egész kerületben csak Bihar, Püspöki s Fel-Pályi lelkészei fizettek. E második lelkész 1335—1337-ben Miklós volt.

Ezután a XIV-ik század további folyamán hézag áll Debreczen lelkészeinek névsorában, és csak 1405-ben találkozunk ismét Pál plebánossal azon alkalommal, midőn az említett tornai erdőrésznek, mint Szent-András egyháza birtokának jogtalan határjárása ellen Kowári Pál nádori főjegyző s Balás váradi kanonok, mint királyi kiküldöttek előtt ünnepélyesen tiltakozott.²

Erre ismét egy egész századig hallgatnak történeti emlékeink Debreczen lelkészeiről; 1502-ben tűnik fel Ambrus lelkész neve, kit a város nevezett ki, de mivel Ambrus pap Debreczen akkori birtokosától Corvin János hercegtől is kérte kineveztetését, ezáltal magára vonta a polgárok neheztelését, kik e tette miatt nemis késtek ellene a váradi káptalan előtt tiltakozni.³ Nem lehetetlen, hogy Ambrus pap ezután

¹ «quæ (servitia) iidem olim Carolo Regi, Genitori nostro charissimo, felicis recordationis, contra eiusdem Genitoris nostri infideles ac hostes non modica eorum sanguinis effusione . . . exhibuerunt.» Nagy-Lajos király 1360-ki levele. FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* IX. 3. 249. l. — A debreczeni csatát több oklevél említi, például NAGY I. *Anjoukori okmánytár*: I. 584. l. — *Zichy-okmánytár*: I. 251. l. stb.

² Lásd fentebb 223. lap.

³ SZÜCS I.: *Debreczen története*. 142. l.

el is esett Debreczentől s ő lesz az a hasonnevű ványai plebános, ki Dósa lázadásának történetéből ismeretes. Ványa, a mai Déva-Ványa a középkorban szintén a váradi püspökséghez tartozott.

És itt Debreczen középkori plebánosainak különben is eléggé hézagos névsora megszakad, mert eddigelé még nem igazolható, hogy azon férfiak közül, kik a XVI-ik század közepén Debreczenben az új hitet meghonosíták, egyik vagy másik még mint a régi vallás hive, Várad püspökének főpásztori küldetésével kezdte-e meg lelkészi hivatását? Bizonyos azonban, hogy nem egy debreczeni plebános neve lappang ismeretlenül azon debreczeni származású tanulók között, kiknek neveit a krakkai, bécsi s más külföldi egyetemek anyakönyvei őrzik.

A rendes lelkészeken kívül voltak még Szent-András egyházának oltárigazgatói is, amilyen lehetett talán az a János, ki 1335-ben Dósa nádor fiait Pelbárt elleni perökben képviselte;¹ de mindenesetre az volt ama Mihály pap, kinél Szerémi György krónikás s János király udvari papja, királyának debreczeni időzése alkalmával (1528. január 19.) szállást talált.²

De Szent-András egyháza mellett még egyéb egyházi épületei is valának Debreczennek: ilyen volt a Domokos-, utóbb Ferenczrendűek klostromán kívül, melyről már szólottunk,³ Szent-László király egyháza. A mai Széchenyi-utczán emelkedett, mely egykor épen ez egyházzal Szent-László-utczának hívatott. Keletkezésének kora s története, valamint épületének anyaga s alakja teljesen ismeretlen. Papjai közül is csak kettőt ismerünk: Domokost és Andrást, kik a pápai tizedszedés idején, nevezetesen 1334-ben huszonkét garas tizedet fizettek. Ezenkívül hallgat róla minden, de a nagy némaságban annál inkább eszünkbe jut, hogy Nagy-Lajos király a város említett szabadalom-levelét Váradon, Szent-László sirjánál iratta meg s így e levél mintegy a szent király áldása volt a városra, mely őt kegyelettel tisztelte.⁴

A Szent-Anna-utczán, mely ma is így hivatik, szintén létezett

¹ *Zichy-okmánytár*: I. 442. l.

² SZERÉMI GY: *Emlékirata* 206. l.

³ *E munka II. kötete* 431. 444. s köv. ll.

⁴ FEJÉR GY: *Codex dipl.* IX. 3. 250. l.

hajdan valamely egyház Szent-Anna tiszteletére, de amelyről épen semmi történeti emlék nem maradt fenn.

Továbbá voltak a városnak kápolnái: így Szent-Erzsébetnek, IV. Béla leányának kápolnája, melyről említés van még 1555-ben is,¹ s mely állítólag a mai kis templom helyén emelkedett, de kérdés: nem itt állott-e inkább Szent-László egyháza? E tárgyra azonban még visszatérünk.

Egy másik kápolna Szent-Miklós tiszteletére volt szentelve s a ma is róla nevezett Miklós-utcában állt. Érdekes tudnunk e kápolnáról, hogy midőn Kalmár István debreczeni bíró 1554-ben a bíróságot leteszi, beszámol e kápolnának mindazon ingóságaival, melyek kezeinél voltak, s ezek: 20 frt 10 denár készpénz, továbbá ezüst s réz kelyhek, tányérok, keresztek s egyházi öltönyök, nevezetesen egy fekete misemondó ruha stb.² E körülményből azonban még nem lehet azt következtetni, hogy a város már ekkor a régi isteni tiszteletet megszüntette s a nevezett egyházi szerelvényeket mintegy elkoboztatta volna. Kálmáncsehy Sánta Mártonnak még két évvel utóbb is, midőn az egyházi képeket eltávolítani akarta, menekülnie kellett Debreczenből;³ de máskülönben is, Zabardy Mátyás váradi püspök, kivel újjat huzni nem lehetett,⁴ még élt s a régi vallás háborításának hírére félelmes kardjával bizonyosan a városon termett volna. Debreczen mindig körültekintő polgárai tudták ezt jól. Hihetőbb tehát, hogy az említett egyházi tárgyak kegyuri jog czimén szerepeltek a város bírájának számadásában, mert Debreczen ily jogokat, mint láttuk, már a század elején igényelt s a falai közt gyakran időzött János király által biztosított is magának.

Ezekenkívül említés van a régi Debreczenben Szent-Mihály-utczáról is, mely elnevezés kétségtől szintén történeti vonatkozással bír; lehet, hogy valamely temetői kápolna állt ott, mely, mint az eféle kápolnák rendszerént, Szent-Mihály főangyal tiszteletére emeltetett.

Végre mint minden, csak kissé is jelentékeny városban, ugy

¹⁻²Városi jegyzőkönyv. RÉVÉSZ I: *Protestans figyelmező*. 1870. évf. 401. l.

³BALOG F: *Keresztény egyháztörténelem*. 255. l.

⁴*E munka I. kötete* 415. s köv. ll.

Debreczenben is volt szegények háza, régi nevén ispotály, melyben a város elaggott vagy munkaképtelenné lett polgárai találtak végső menedéket, s mely a város intézkedéséből biztos jövedelemmel is rendelkezett.¹ Ily intézeteknél szegényebb helyeken is szokott lenni legalább egy kereszt, városokban pedig kápolna vagy épen külön egyház s mint Váradnál láttuk, többnyire a szegények védasszonyának, Árpádházi Szent-Erzsébetnek tiszteletére. Hihető, hogy így volt ez Debreczenben is, hol Szent-Erzsébet-kápolna csakugyan létezett, mely végre is a szegények házában állhatott.

Debreczen iskoláját már említettük;² lakosainak életéről alig mondhatnánk egyebet, mint amit már Váradnál hallottunk: a két város nemcsak közel esett egymáshoz, hanem ugyanazon főpásztor alatt egy vallásban, s hasonló törvények szerint éltek, czéhszabályaik is ugyanazok valának.³ Egy körülményt mégis ki kell emelnünk. Sokat hangoztatott, mondhatni jelmondattá emelt állítás napjainkban, hogy az új hit a műveltebb helyeken talált legmelegebb fogadtatást s nyert hatalmasabb lendületet; ha ez áll, akkor Debreczen városa a hitujítás előtti papjainak, mint a középkori műveltség egyedüli előmozdítóinak sokat köszönhetett.

DERECSKE.

(REICHKE. DERECHKE.)

Nemesi birtok, előbb Debreczen urai: Rafain bán, majd Dósánádor, utóbb Szilágyi Erzsébet, majd ennek végrendeletéből unokájának, János herczegnek kezén. Ezek valának egyházának kegyurai is.

Ez egyház a mai helv. vall. templom helyén állt, hol 1843-ban építés alkalmával ráakadtak a régi, ugynevezett csontházra (ossarium) s abban szekerekre menő emberi csontokat s ércz keresztet is találtak.⁴

¹ Szűcs I: *Debreczen története* 155. l.

² *E munka II. kötete.* 446. l.

³ «in omnibus eorum libertatibus congaudeant, fruentur et etiam utantur sicuti ceteri magistri in aliis civitatibus, utputa Budæ et Waradini». A debreczeni kovácsok és szíjgyártók 1489-iki czéhlevele. *Nemzeti muzeumi levéltár.*

⁴ OSVÁTH P: *Biharmegye sárréti járdása.* 341. l.

Mindenesetre tekintélyes egyház volt, melynek hivei a XIII-ik század végén hatvan kepe püspöki tizedet fizettek, papja pedig a pápai tizedszedés alkalmával évenként huszonkét garast. Későbbi időben lelkészének évi fizetése: 43 frt készpénz, 65 félvéka buza, 33 félvéka gabona, 1 dézsa turó, 1 sertés, elegendő fa, minden jószágos embertől egy-egy boglya széna s a Fekete István és Petneházy-féle malmokból tized.¹

Lelkészei közül kettő ismeretes: 1333-ból András s 1334—1337-ből Egyed. Ezenkívül még csak egyszer van szó lelkészéről: 1543-ban, midőn Frater György váradi püspök s országos kincstartó Báthory András, Serédy Gáspár és több egyházi s világi urakkal a derecskei lelkész lakában augusztus 1-étől négy napon át gyűlést tartott, tanakodván afelett, hogy a török császár kíváratára küldjenek-e seregének élelmi czikkeket?² Hat év mulva, 1549-ben még népesebb gyűlést látott Derecske.³

Határán a «Kápolnáshalom» helynév nyilván mutatja, hogy miféle épület állt egykor ama halom felett; de kérdés, hogy a város egy részének «Pogány város» neve régibb vonatkozásu-e a török világnál?

DIÓSZEG.

(DYOZEG. GYOZEK. GYOZED. GYOZEG. GYOZUG.)

A XIV-ik század végeig ős birtoka a Gutkeled nemzetség azon kihalt ágának, mely Dobi Dorog néven ismeretes. Ennek kezéből az említett korban az Albisi Zólyomy-ak birtokába ment át.

A Dorogok korában azok terjedelmes birtokainak központja, hol tekintélyes várak is volt, s e várban a mai helv. vall. egyház helyén állt kegyuraságuk védszárnyai alatt az egyház Szent-Péter apostol tiszteletére.⁴ Az apostolok fejedelmének neve iránt ugy látszik,

¹ 1621-iki fizetési kimutatás. RÉVÉSZ I: *Protestans figyelemző. 1872. évf.* 143. lap.

² SZERÉMI GY: *Emlékirata.* 398. l.—FRAKNÓI V: *Magyar országgyűlési emlékek.*

³ SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I. 251. l.

⁴ *Zichy-okmánytár*: I. 531. l., hol szó van arról is, hogy az egyház a birtokosnak, Korárd mesternek háza mellett állt.

különös kegyelettel viseltetik e család; rövid családfájokon is háromszor fordul elő az. És e kegyeletben mintha ott derengene Péter királyunk bús emléke is, kitől a honkereső két egytestvér: Gut és Keled itt köztünk, nem sokkal azelőtt szintén bujdosók között hazát nyertek.¹ Középkori egyházának, valamint várának is ma már semmi nyoma; mindkettőt csak történelmünk lapjai emlegetik.

Egyházi viszonyai a XIII-ik század végével még kedvezők: lakosai egy évben hetvennégy, más évben hatvan képét fizettek, de ez utóbbi helyen szó van Diószeg-hidvégéről is, mely a város kiegészítő része lehetett s harmincz képét fizetett. Papjának szeretetadománya ugyanakkor egy félmárka, tehát tekintélyes összeg volt. A következő század elején, talán azon villongások következtében, melyek Diószeg s a szomszéd Adorján urai közt kitörték, a diószegi lelkész helyzete már meggyengült: Mihály nevű papja az 1332—1336. években csak tizen-négy garas tizedet fizetett. Ez összeg azonban, összehasonlítva a szomszéd Székelyhid papjának tizedével, mely egy harmadrésszel kevesebb, még mindig Diószeget tünteti fel előnyösebb helyzetben; de egy század múlva, midőn a Zólyomyak birtoklása idején az uradalmi súlypont Székelyhidra vitetett át, ez utóbbi nyer nagyobb lendületet, s Diószeg lassan háttérbe szorul. Némi városias színezetet mégis megőrzött, mely idők multával is észrevehető rajta. Így 1564-ben, midőn 147 családnak szolgált lakhelyül, lakosainak egy része oly neveket visel, melyek egyenesen arra vallanak, hogy Diószegen a földművelésen kívül a kereskedelem s a kézi ipar különféle nemeivel is foglalkoztak. Ilyen nevek: Kádár, Kalmár, Aranyas, Sipos, Borsos, Sütő, Kovács, Füsüs, Kaskötő, Bordás, Kertész, Rostakötő, Kerégyártó, Szijgyártó, Borbély, Szakács, Varga, Lantos stb.²

1551. február 3-án történeti nevezetességű napja volt Diószegnek. Ekkor kötötték meg benne Frater György váradí püspök s Ferdinánd király biztosai ama nevezetes egyezkedést, mely azon czélból, hogy János király birodalmától távol tartsák a törököt s a hitujítás zavarait, e birodalmat Ferdinánd kezébe adta át,³ de amely végzetes

¹ KÉZAI S: *Krónika*. Függelék. I. 7. §.

² *Nemzeti muzeum: Gr. Forgách-család levéltára.*

³ SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. 269. l. — FORGÁCH F: *Magyar története*. 11. l.

kimenetelű lett először is magára Frater György püspökre még ugyanazon évben Alvinczen.

EGGEDMONOSTORA.

(EGGEDMONUSTURA. EGGED. EGECH. IGGED.)

Az apátsági monostor falain kívül, mely alapítója nevéből Eggedmonostorának neveztetett, az apátság szolgálatára rendelt népek községet alkottak, mely ismét a birtokos monostorról egyszerűen Eggedmonostorának hivaték.¹ E község külön lelkészszel bírt s talán külön egyházzal is; annyi bizonyos, hogy az apátság virágzása korában népes, jólétnek örvendő község volt: püspöki tizede a XIII-dik század alkonyán egy évben husz, másikon harmincz kepe, lelkészének szeretetadománya pedig egy fertő. Utóbb Diószeggel együtt Egged is hanyatlásnak indult: Egyed nevű lelkésze az 1332—1333. években már csak nyolcz garas pápai tizedet fizetett évenként.

E korban találkozunk egy eddig ismeretlen földesurával, Jordán apáttal is, ki 1342-ben a Dósa nádor fiai s Tamás erdélyi vajda közt folyt birtokperben az előbbienek mellett tanuskodott.²

Ezentul lelkészéről még csak egyszer, 1473-ban van szó az Álmosdi Chyre testvérek pere alkalmával, de a lelkész nevének említése nélkül.³

Még utóbb a község ismét erőhöz jut s gyorsan emelkedni kezd. 1493-ban két utcából állt, melyeknek egyike Magyar-, másika Rác-utca nevet viselt, de a kettőben csak huszonhét család lakott; egy félszázad alatt azonban lakossága háromszor annyi lesz s 1564-ben hetvenhét családot számlált. Ekkor már a Zólyomyak mellett leányi negyed révén a Forgách nemzetség is birtokos benne.⁴

¹ *E munka II. kötete* 370. s köv. ll.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* IV. 229. l. — Jordán apát pótlólag e munka II. kötetének 375. lapjához sorozandó.

³ *Nemzeti muzeum: Kállay-család levéltára.*

⁴ *Nemzeti muzeum: Gr. Forgách-család levéltára.*

ESZTAR.

(STHAR. ISTAR. STAR.)

Eredeti neve kétségtelenül az idegen származású *Sztar*, melyből aképen alakult a régi Isztár vagy az újabb Esztár, mint Stefán-ból István vagy Estván.

Ismeretes már a XIII-ik század elejéről, midőn mint Mihály ur birtoka szerepel,¹ kiben valószínűleg a Czibak nemzetség egyik őse rejtezik. 1335-ben csakugyan e nemzetség, nevezetesen Palotai Czibak Mihály birtoka.²

Még a Czibakok építménye lehet legalább részben azon egyszerű kis egyház, mely ma is ott szerénykedik a falu alvégén a Holt-Berettyó partján. Hajójának hossza 9 m/, szélessége eredetileg 4.40. Szentélye egyenes záródású s 5 m/ hosszú, de ez, valamint a hajó déli fala is már későbbi építés az egyház bővítése alkalmából. Tornya, melyet két szögletén 1.70 m/-re kiszökő táмок tartanak, két emeletes. Bejárata fölött domborműben a husvétii bárány a szokott zászlócskával, de már nagyon megviselt állapotban. Általában maga a kis egyház is földbe sülyedt falaival mintha már térdig állna a sírban, közeledik végenyészetéhez.

A község püspöki tizede a XIII-ik század végén ötvennégy kepe volt, s papjának szeretetadománya egy fertő. Ismeretes lelkészei: 1332—1333-ban Egyed; 1334-ben Pál; 1335-ben Mihály; évi tizedök változatlanul tizenöt garas. Mindez adatok azt igazolják, hogy Esztár már a középkorban is derék község volt s egyházának kegyuri családja tisztességesen gondoskodott a lelkész javadalmáról.

FARNOS.

(FURNUS. FERNUS.)

Nevét valamelyik birtokosától nyerte; a Farnos személynév Árpádházi királyaink korában nagy kelendőségnek örvendett, s innét származik helynévi gyakorisága.

¹ *Váradi regestrum*: 274. okl.

² *Ifj. Bölöni S. levéltára.*

Eredetileg a vele tőszomszédos Adorjánvár tartozéka lehetett, és csak később, midőn e vár a koronára szállt, juthatott királyi adományképen a várad-előhegyi királyi alapítású prépostság birtokába. Itt maradt azután az egész középkoron át, kivéve ama kevés időt a XV-ik században, mikor zálogképen a szent-jobbi apátság birtokában volt.¹

Egyházi multjából csupán annyi ismeretes, hogy 1332—1335-ben István, a következő évben pedig Egyed volt lelkésze, kik nyolcz garas pápai tizedet fizettek évenként.

FEGYVERNEK.

(FEGUERNUK.)

Adorjánvár tartozéka; a legkisebb községek egyike; püspöki tizede a XIII-ik században csak hét kepe. Hogy egyháza vagy épen külön lelkésze lett volna: nem említik történeti forrásaink.

FEJÉRTÓ.

Az Álmosdi Chyre nemzetség birtokaihoz tartozott.² Egyházának némi kőmaradványai még emberi emlékezetre is látszottak a Sóstóról Konyárra vivő uttól jobbra. Egyházi multja különben ismeretlen.

FEL-PÁLYI.

(FULPAUL. FELPALI.)

Biharmegye területén hajdan négy Pályi volt s mind a négy a bihari főesperesi kerületben esett. Három sík földön állt, a negyedik fent a Rézhegység kiágazásainak egyik legszélsőbb halmán emelkedett s azért Fel-Pályinak hivatott. Törzsnevét Pál nevű birtokosáról vagy egyháza védszentjéről, Szent-Páltól vehette. Ma Hegyköz előnevet visel.

A váradi székeskáptalan birtoka; a XIII-ik században még sze-

¹ NÁTAFAUSI K: *A jászóvári premontrei névkönyv.* 1872. 25. l.

² *Nemzeti muzeum: Kállay-család levéltára.*

rény község, melynek lelkészétől csak egy uncia szeretetadomány telt, de a következő század elején már annyira felszaporodik, hogy az 1332—1337. években lelkésze : Pál a legtekintélyesebb tizedösszegek egyikét fizeti, évenként negyvenkét garast.

FÉLEGYHÁZA.

(FELEGHAZ. NOGDURUGFELEGHAZ.)

E sajátságosan hangzó helynév hazánk más vidékein is felmerül, s atyáink egyházi szokásainak egyik legérdekesebb emléke.

A középkorban minden lelkész bizonyos összeget fizetett püspökének s illetőleg a főesperesnek. E fizetések szabályozásába olykor az országgyűlések is befolytak: így az 1498-ki országgyűlés rendeli, hogy a lelkészek egész egyházaiktól egy egész forintot fizessenek, de *fél*-egyházaiktól csak egy felet. Eszerént kétségtelen, hogy hajdan léteztek egész és fél egyházak; egészek voltak azok, melyek keresztkuttal, temetővel s külön lelkészszel birtak, a félegyházak ellenben mindezek nélkül szűkölködve, valamely más egyház keresztkutja, temetője s lelkészére valának utalva, miből önként következett, hogy ritkábban s nehezebben részesülvén a vallás vigaszai s a lelkész szolgálataiban, kevesebbet fizettek a lelkésznek, ez pedig szintén kevesebbet előljáróinak. Szóval a régiek félegyháza körülbelül az volt, mi napjainkban a fiók- vagy leányegyház.¹

E község már a XIII-ik században előfordul, mikor tizenkét s más évben hét kepe püspöki tizedet szolgáltatott be. A pápai tizedjegyzékek nem említik, s kétségtelenül azért, mert még akkor is valósággal félegyház volt, külön lelkész nélkül, aki tizedet fizetett volna.

A bécsi codexben neve hol Dorogfalva, hol Nagydorogfélegyház, mely előnév a Gutkeled nemzetség Dorog nevű tagjáról, mint birtokosától szállott rá, amint csakugyan Félegyháza egyéb történeti emlékeink szerint e nemzetség birtoka volt annak kihalásaig. Ezután több felé oszlott; egy részét Zsigmond király előbb Raveni Mihály királyi

¹ BATTHYÁNY I: *Leges eccl.* I. 548. l.

ügyésznek,¹ 1437-ben pedig Hosszasszai Bothos István váradi prépost-kanonoknak, a Tahy nemzetség ősenek adományozta, ki utóbb az egész Félégyházát megszerezte.² Tahy Ferencz özvegye még 1552-ben is egészen birta e községet.³

GÁBORJÁNMONOSTORA.

(GABRIAN. GAGAN. GABAN. GABRAN. GEBERYANMONUSTURA.)

Apátságát már ismerjük;⁴ itt magáról a községről van szó, mely a XIII-ik század végén egyszer hetvenöt, más évben ismét negyvenhárom kepe tizedet fizetett, papjának szeretetadománya pedig egy fertő vala.

Egyháza, mely a Boldogságos-Szűz tiszteletére volt szentelve,⁵ részben ma is áll a község főutcáján, szentélyével napkelet felé. 7.75 méter széles hajójának falai mintegy 13 méter hosszúságban még a régiek; szentélye helyén új falak állanak, ablakai is nagy változáson mentek keresztül. Nyugati oldalán emelkedik a torony, mely már újabb kori, noha északi s déli szegleteit egy-egy kéttagu támasz erősíti.

Lelkészei közül csak egyet ismerünk: Balást, ki 1332—1337-ben, a pápai tizedek szedése idején évenként husz garast fizetett.

GÁLHIDA.

(GUL-, GAUL-, SAMIL-, GAMIL-, SAULHIDA.)

Neve ahányszor előfordul, annyiszor változik. Birtoktársa lehetett Henczhidának, melylyel rendszeren együtt adományoztatik,⁶ s annak közelében is állhatott.

¹ Lásd fentebb : SÍROK ÉS SÍRKÖVEK.

² E munka II. kötete 130. s köv. ll.

³ Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Dicalis Conscript. VIII.

⁴ E munka II. kötete 367. s köv. ll.

⁵ Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : N. R. 630. 1. — Zichy-okmánytár : I. 63. 570. 572. 599. 603. ll.

⁶ Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : N. R. 944. 25. — 924. 41. — 1769. 14.

A XIII-ik század végén Zalai Miklósnak, valószínűleg Pál ország-bíró fiának birtoka s tizede kilencz kepe.

Lelkészei közül ismerjük Miklóst 1332-ből; Mihályt 1333—1335-ből és Balást 1336—1337-ből, kik évenként tíz garas pápai tizedet fizettek.

Korán elpusztulhatott vagy nevet cserélt, mert már az 1552-iki adókönyvek sem ismerik.

GÁLOS-PETRI.

(VILLA PETRI IN NYR. VILLA UXORIS GALUS.)

Csanád érsek, ki amilyen nagy egyházi férfiú, épen oly jó gazda, s atyafiszerető volt, 1342-ben Gálos-Petrít csaknem egészen megszerezte családja számára Egyházaskerekű Mihály fiaitól.¹ Ekkor a falu Szatmármegyéhez számították, de hogy eredetileg Biharmegyéhez s evvel együtt a váradi püspökséghez tartozott, mutatják e püspökség XIII-iki századi tizedjegyzékei, hol Gálos-Petri három, majd két képével fordul elő. A XVI-ik században már ismét mint biharmegyei község emlittetik.

Egyházas s lelkészséggel bíró község volt, s 1561-ből oly mozzanat van történetéből feljegyezve, mely eléggé jellemzi az akkori főurat, mint az egyházak kegyurait s a szegény falusi lelkészek helyzetéről is fogalmat nyújt. Az idézett 1561. évben Csanád érsek ivadékai: Miklós és Mihály hosszas per után megosztoznak ősi javaikon, s még azokon is, melyek a kegyuraságukhoz tartozó egyházak birtokában valának. Gálos-Petriben ekkor Nagy János áldozár («presbyter») lelkészkedett, s mint papnak volt háza, földje, rétje, szőleje. Ámbár pedig Málva Lőrincz, Kovács Balás és Lőrincz, Nagy András és Ambrus, Gencsi Barabás, Kágya János petrii jobbágyságok hit alatt bizonyíták, hogy az egyház birtokához tartozó szőlő pénzen szereztetett, a házat pedig, mely a «kávási részen» áll, az utána való földekkel néhai Pornod (?) Bertalan adta az egyháznak; mindemellett Telegdy Mihály a házat s földeket elvéve s csak a szőlőt hagyá meg a lelkész birtokában.²

¹ *Zichy-okmánytár*: II. 11. l.

² *Br. Vesselényi-család levéltára.*

Középkori egyháza régi kath. építészeti jellegével még a mult században állt¹ azon a szép magaslaton, mely a község közepén emelkedik.

GUZSÁR.

(GUZAR.)

A bécsi codex emliti, mint Z. (Zolouch = Szalók) comes birtokát előbb nyolcz, majd tiz kepe tizeddel. Váncsod és Berettyó-Ujfalú közt esett, 1552-ben még fennállt; ma pusztá.

GYAPOLY.

(DYAPAL. GAPOL. GAPUL.)

Gyapoly ős személynév, mely a Rákóczy-ak ősei, a Bogáth-Radvánok családfáján is előfordul. Ezek közül valók-e azon Gyopol-ok, kik a XIII-ik század elején mint biharmegyei birtokosok s előkelő férfiak szerepelnek?² oklevélileg nem igazolható ugyan, de valószínű, s birtokhatták Gyapolyt is, mert egy más birtokot a Berettyó mellett szereznek meg talán épen a szomszédság miatt.

Később, a XV-ik században Gyapoly a történeti nevű Kismarjay-aké,³ s e nemzetségből Lukács leányával, Ágotával, kit Thorday Benedek vett el, ennek fiára, Thorday Zsigmondra szállt, kit Ulászló király parancsára a várad-előhegyi társas-káptalan bizonyosága, Kanisay Osvát kanonok 1507-ben iktatott be Gyapoly birtokába.⁴

Egyházilag csekély jelentőségű hely lehetett, legalább lelkészeinek évi tizede egyszer sem haladta meg az öt garast. E lelkészek 1332—1334-ben Péter, 1336-ban Márk.

¹ *Várad-i székeskáptalani országos levéltár*: 41. c.

² *Várad-i regestrum*: 345. 389. oklevelek. — Ifj. KUBINYI F: *Árpád-kori oklevelek*. 13. l.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: N. R. 513. 2.

⁴ A király iktató parancsa kelt Budán, *feria quarta proxima post festum b. Georgii M.* (ápril 27.) 1507. — *Kolosmonostori országos levéltár*: Bihar. T. 18.

GYÖRGYEGYHÁZA.

(GYWRGEGHAZ.)

Sem a bécsi codex, sem a tizedjegyzékek nem említik, ma már nem is létezik, de egyházának alapfalai Bagamér határán, egy halom tetején emberi emlékezetre még állottak, s környéke ma is Györgyegyháza dülönnek neveztetik. Ez egyház kétségkívül Szent-György tiszteletére volt szentelve; de kérdés, hogy a község egyháza védszentjéről vette-e nevét, vagy pedig György birtokosáról? mert hogy ily nevű birtokosa volt, kitűnik a váradi káptalannak egy 1292-iki határjáró leveléből.¹

Más község lesz ama Chazlou (Császló?), melyet szintén a váradi káptalannak egy másik, 1281-iki határjáró levele ugyancsak Bagamér mellett említ,² mert ez 1345-ben a Káta nemzetség birtoka,³ Györgyegyháza pedig a Gutkeled nemzetséget uralta 1348-ig, midőn Bagamérral együtt csere útján a váradi székeskáptalan birtokába jutott.⁴

HER-PÁLYI.

(ERPAUL. HERPÁLI. ERPAL.)

A már említett négy Pályi másodika. Előnevét hol «Her»-, hol «Er»=Érnek írják történeti emlékeink; de a közéletben, legalább jelenleg, mindig «Her», minélfogva ez előnévben az első betű nem a régies, ugynevezett hehezet, mint például «herdő» a mai erdő helyett; hanem inkább a Her-ben egy elavult szavunk lappang, melylyel összefügg a «Hernuk» helynév, «Herep» fa, s mely némely összetételeiben, mint *hernyu*, *lóhere*, *here-hura* stb. most is él.

Herpályit először a bécsi codex említi a XIII-ik század végén, mikoron püspöki tizede tizenhárom kepe s lelkészének szeretetado-

¹ *Hazai okmánytár*: III. 42. l. — FEJÉR GY.: *Cod. dipl.* X. 8. 478. l.

² WENZEL G.: *Árpád-kori új okmánytár*. IV. 235. l.

³ *Zichy-okmánytár*: II. 150. l.

⁴ *E munka II. kötete*. 274. l. — Azon «Sengurg» (=Szentgyörgy), melyet a váradi káptalannak egy 1307-iki osztálylevele a «vak» Dorog fiainak birtoka gyanánt említ, (*Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 924. 13.) a mai Szent-György-Ábrány lesz.

mánya egy uncia. Ekkor Miklós bán birtoka s egyik tagját képezte azon nagyobb birtoktestnek, mely kivüle itt egy csoportban Berettyó-Ujfalu, Kengyel, Szent-Kozma-Damján, Szent-Demeter s Andaháza községekből állt. A következő században tartozékaival együtt már királyi birtok, s mint ilyet Nagy-Lajos király 1373-ban Domoszlai Miklós hevesmegyei főispánnak, Gergely fiának adta,¹ de Domoszlai Demeternek csak leányai maradván, ezek egyike, Apollónia, Zsigmond király jóváhagyásával 1418-ban férje, Rozgonyi János főkincstartó birtokába vitte át.²

Feltűnő, hogy cz uj adományok, beiktatások s határjárásokról szóló levelekben, midőn az egyes birtokok elősoroltatnak, monostorról sehol sincs említés, noha ily nagyobb nemzetségi birtokok anélkül, mint láttuk, nem szoktak állani, s Her-Pályi határán egy monostorszerű egyház csonka tornya, mint szintén láttuk, ma is áll.³ E hallgatás aligha azt jelenti, hogy a monostor, bármi okból, ki volt véve az uradalmi kötelékből; hanem inkább, hogy 1373-ban pusztla volt, amint már előbb a tizedjegyzékek sem említik.

A csonka toronytól jóval távolabb, kelet felé, a mai «telek» nevű helyen állt Herpályi község, és itt «egyház-sziget»-nek nevezik ma is azt a pontot, hol az egyház emelkedett. Széthullott tégláiban még most is meg-megakad a szántóvető ekéje.

Különben Her-Pályi amint feje volt a többi uradalmi községeknek, úgy a váradi püspökségnek is tekintélyesebb egyházai közé tartozott; lelkészei: 1332—1334-ben Mihály s 1335—1337-ben Péter tizennégy garas pápai tizedet fizettek évenként.

HODOS.

(HUDUS. CHODOS.)

Biharmegyében egykor négy Hodos létezett: kettő Belényes vidékén, egy Várad felett s a negyedik a Berettyó bal partján. Itt ez utolsóról van szó, mely Jakó-Hodosnak neveztetik.

¹⁻² *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 630. 17. — N. R. 40. 1. és 502. 23.

³ *E munka II. kötete* 363. s köv. ll.

Hodos, mint személynév is, a középkorban nagy keletnek örvendett; magának e község ős birtokosainak, a Gutkeleknek családfáján is nem egyszer találkozunk vele.¹ A Jákó (= Jakab) előnév pedig valamelyik földesuráról szállott rá, mely néven Hodosnak nem egy középkori birtokosa ismeretes.²

Hodos már a XIII-ik században derék község: püspöki tizede hetvenhat, utóbb nyolczvanhárom kepe, lelkészének szeretetadománya pedig egy fertó. Hasonlóan kedvező arányt tüntet fel a következő században papjainak pápai tizedösszege is, kik közül Miklós 1332-ben tizenhárom garast fizetett, de utódja, Péter a következő években kilenczet.

Az egyház, mely e községben ma is áll, távolról tekintve, egészen újkorinak látszik, mert a középkori egyházak szokása ellenére, keleti végén torony emelkedik; de közelebb érve, látjuk, hogy a hajó nyugati része, melyet két-, s háromtagu táмок erősítenek, még a régi, szentélye azonban már hiányzik, mert annak helyére emelték ujjban a tornyot.

A hajó említett részének éjszaki oldalán ujjnyi vastagságú mész-, s vakolatréteg alatt rejlik azon falfestmény, melyre Lugossy József már 1848-ban figyelmeztetett;³ de a lehámozására fordított fáradság nem áll arányban a nyert eredménnyel. A falfestmény ugyanis mind a felfogás, mind a kidolgozásban nemcsak nagyon szegényes, hanem még teljesen tönkre is van téve, mert hogy a vakolatot annál biztosabban a falhoz tapasztassák, előbb csákánynyal bevagdósák a falat oly sűrűn, hogy sértetlenül alig maradt egy arasnyi tér.

Ily állapotban a festmény vonatkozása sem állapítható meg biztosan; csak gyanítható, hogy az elkárhozott lélek túlvilági szenvedéseit akarta feltüntetni három külön csoportban. Mondatszalogok nincsenek; uralkodó szín a téglaveres, utána a kék, sárga kevés van, zöld semmi.

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IV. 177. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. 201. 218. stb. ll.

² *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: D. L. 17309. — *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1400. 15.

³ RÓMER F. F: *Régi falképek Magyarországon*. 109. l.

HOSSZU-PÁLYI.

(PAULI.)

Említés van róla, mint Erdő ur birtokáról, a XIII-század elején;¹ ugyanazon század végén már hárman birják, kiknek egyike szintén Erdő, az előbbennek fia vagy unokája, társbirtokosai pedig: Salamon és Dénes, Erdőnek testvérei vagy osztályos atyafiai. Ekkor Pályi püspöki tizede egyszer kilenczvenkét kepe, másszor ötvenkilencz, mely összegek népes községre vallanak. Ez-e azon szintén biharmegyei Pályi, melyet Dósa nádor 1322-ben nővére: Dom hozományképen ennek férje, szintén Erdő birtokába ad, s melyről említi, hogy azelőtt Moys és Erne bán fiainak birtoka volt, de Károly király pártütésök miatt elvette tőlök s a nádornak adományozta?² meghatározunk nem lehet, mert, mint láttuk, a XIII-ik század végén, tehát alig husz évvel előbb, Pályinak, egészen más birtokosai valának; de az is bizonyos, hogy a pártütések ama korában a birtokok gyakran látták változni uraikat. És így kétséges, hogy a Dósa nádor-féle Pályinak egyháza, mely Keresztelő-Szent-János tiszteletére állt, csakugyan Hosszu-Pályi egyháza volt-e?

Ennek egyházát, mely 14° 3' hosszú, 3° 4' széles s 2° 2' magas volt, s falait táмок erősíték, 1867-ben bontották le s építék helyére a mai helv. vall. egyházat. Már annyira a földbe volt süllyedve — mondja róla a helybeli jegyzőkönyv — hogy megújítani többé nem lehetett.

IRÁSZ.

(IRADSI. IRÁZ.)

Mint népes faluról, már a XIII-ik század elején többször van említés;³ 1412-ben a Maróthy nemzetség birtoka;⁴ 1470-ben már a

¹ Váradi regestrum : 123. okl.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* II. 45. — KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 352. I. az Oláh M. érsek Hungáriájában említett, Debreczen vidéki «Osztopal» falut Hosszu-Pályival azonosítja, de valószínűbb, hogy Osztopal helyét s emlékét ugyancsak Debreczen határán a különben érthetetlen «Arczupál» helynév őrzi.

³ Váradi regestrum : 105. 170. 239. okl.

⁴ HAAN L: *Békésvármegye hajdana.* I. 180. l.

váradí székeskáptalannak is van részbirtoka benne.¹ Papjai közül ismeretes László, ki 1332—1335-ben, és János, ki 1336—1337-ben hat-hat garas tizedet fizetett évenként.

Ma pusztá Komáditól nyugatra. Téglából épült egyházának némi falai az ugynevezett «templom-halmon» még emberi emlékezetre állottak, de az új Sebes-Körösnek medre épen az említett halomnak vezettetvén, azt s avval együtt a rajta állott egyház alapjait kettévágta, sőt egészen meg is semmisíté. A víz két partjának oldalában még láthatók tégladarabok és emberi csontok.

JANKA.

(IVANKA. JOHANKAHAZA. JANKAFALVA.)

Janka, Ivánka, Johanka nem egyéb, mint a János=Iván keresztnév régi alakja, s e nevet többen viselték a Gutkelekdek, nevezetesen azok Dobi Dorog ágának tagjai közül. Ezek birták, mint láttuk, Diószeget s Janka annak tartozéka volt mindig, ennélfogva e község kétségkívül valamelyik Ivánka birtokosa vagy épen alapítójától vette nevét. A XIII-ik század végén is Ivánka, Odun fia birja, mikoron püspöki tized fejében harmincz, s más évben husz képét fizetett.

Középkori egyházának helye ma már szántóföld, de a Bereczky és Szeremley Sándor-féle telkek végében a «templom tisztása» nevű tó partján e század elején téglafalainak némi romjai még álltak. 1812. körül ezeket is lebonták s állítólag a nevezett Szeremley Sándorféle háznak végét építék belőlök. Két harangjának egyike a szomszéd Diószegegre került, másikat a monda szerint az említett «templom tisztásának» vizébe meríték. (?)

Papjai közül csak egy ismeretes: Miklós, ki az 1333—1334-iki tizedjegyzékekben évi négy garassal szerepel.

KÁGYA.

(KAGA.)

Mint már láttuk, a Gutkelekdeknek s általok nemzetségi apátságuknak, az eggedinek birtoka.

¹ *E munka II. kötete* 277. ll.

Sajátságos sorsa volt. Gyér történeti adataink mellett is arról értesülünk, hogy alig egy negyedszázad alatt kétszer kellett elpusztulnia. 1285. körül Albert Zalauch (Szalók?) fia összeperel Kágya urával, Kozmával, s boszuját a falun tölté ki: kunjaival reá tör, földig rontatja, lakosait mindenökből kifosztja, még az Isten házát is feltöreti, hogy kirabolja.¹ Alig áll helyre a falu, néhány év múlva hasonló sors éri csupán azzal a különbséggel, hogy most Péter eggedi apát tűzött össze Kágyának új birtokosával, Ivánkával, s a romlást az előbbeni hozta a falura.²

Különben már 1404-ben szó van Kis-Kágyáról,³ ami nyilván mutatja, hogy két Kágya volt, amint a bécsi codex is kettőt említ: egyiket Kozma, másikat Domokos, majd Chak comes birtokában; ezek Kágyája első évben tizenkilencz képét fizetett, másokban harmincz-nyolczat, a Kozmaféle Kágya ellenben először harminczat, majd tizenhetet. Papjának szeretetadománya ugyanakkor egy fertó volt, tehát a község egyházi javadalma a jobbak közé tartozott. Később azonban, kétségkívül az említett dúlások következtében, annyira hanyatlott, hogy lelkésze, Tamás az 1332—1337. években csak hat-hét garas pápai tizedet fizethetett.

Sok viszontagságot látott egyházának alapfalai a nagy-kágyai temetőben, egy szép magaslat tetején még látszanak.

KENÉZ.

(KENEZ. KENES. KYNES. KINIZ. KINIS.)

Egyházmegyénk határai között hajdan két Kenéz létezett: egyik a Sárréten,⁴ másik a Nyírségen, Bagamér mellett. Amannak egyházi multjából csak annyit tudunk, hogy a XIII-ik század végén hét kepe püspöki tizedet fizetett; emezzel már ismételve találkozunk püspökségünk történelmének lapjain. Midőn ugyanis IV. László király 1279-ben meghagyta a váradi káptalannak, hogy a szabolcsmegyei Ábrány, Bátor és Kis-Bátord községek határait járassa fel s azok birtokába a

¹ *Hazai okmánytár* : VII. 199. l.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 623. l.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 936. 7.

⁴ *Váradi regestrum* : 117. okl.

Gutkeled nembeli Hodos comest és testvéreit iktassa be: a káptalan «saját emberét»: Marczel kenézi lelkészt küldte ki.¹ Más püspökség papját aligha nevezhette volna sajátjának. Néhány évvel utóbb ismét olvassuk, hogy Kenéz hitközség püspöki tizede egy évben huszonnyolcz, más évben pedig tizenhét kepe volt, papjának szeretetadománya pedig egy uncia. Ugyanekkor birtokosául Serefil comes említették, ki ha egy személy azon Serefillal, ki ez időben a szomszéd Nagymihályt birta, akkor Kenéz is a Turul nemzetség egyik birtokát képezte.

Egyháza Szent-Miklós tiszteletére volt szentelve s lelkészei közül 1332—1334-ben Péter, 1335—1336-ban János és 1337-ben Tamás négy garas pápai tizedet fizettek évenként. Ezek s a fentebbiek szerint Kenéz csekély község volt.

KEREKEGYHÁZ.

(GEREKYGHAAZ. KEREKEGHAZ.)

Magában nevében egész történet van, egyházi történetének legérdekesebb része. E név elmondja, hogy egyházas hely volt, sőt értesít egyházának alakjáról is. A kerek egyházak, vagy inkább kápolnák gyakoriak valának kivált falvainkon s kisebb városainkban, s azok egynémelyike ma is áll, mint például Tótlakon (Vas megye), Rábaszent-Miklóson (Györm.), Kis-Peleskén (Szatmárm.)³ stb. Ilyen volt kétségkívül községünkben is s mindazon helyeken, melyek vele együtt Kerekegyház nevet viseltek.⁴

És e község emlékezetes nevének igazságot szolgáltatnak történeti forrásaink. Így midőn I. Károly király 1328-ban Dósa nádor fiainak: Jakab, Pál és Dósának az ő és néhai atyjok érdemeiért a Hortobágyon és Biharban több birtokot adományoz, ez utóbbi helyen említi Kerekegyházat is egyházának kegyuraságával.⁵ Hasonlóképen van szó egyházáról 1487-ben, midőn egyszersmind az is megemlít-

¹ WENZEL G: *Árpád-kori új okmánytár*. IV. 178. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: 689. 2.

³ HENSZLMANN I: *Magyarország műemlékei*. I. 133. s köv. II.

⁴ «Rotunda ecclesia». THEINER Á: *Monumenta Hung.* I. 563. l.

⁵ NAGY I: *Anjou-kori okmánytár*. II. 355. l.

tetik róla, hogy a Berettyó mellett állt.¹ A megjelölt helyen, Diószegtől nyugatra csakugyan ott van ma is Kerekegyház pusztája; annak hantjai rejtegetik kétségtelenül a régi kis kerek egyháznak alapjait.

Lelkészei közül egy sem ismeretes; valószínűleg nem is volt külön lelkészete, hanem a szomszéd anyaegyházak valamelyikéhez Gyapolyhoz vagy Jankához tartozhatott. Ezért nincs meg neve a pápai tized-jegyzékben.

KEREKI.

(KEKI. KEYKE. KEREKY. EGHÁZASKEREKY.)

A bihari főesperesség területén hajdan három Kereki létezett: egyik Tancs előnévvel a fentebb említett Aka tájékán, melylyel egy birtoktestet képezett; a másik a mai Nagy-Kereki; a harmadik végre Székelyhid mellett, mely ma Kis-, de a középkorban Egyházas-Kerekinek neveztetett. Ez utóbbiról, mint birtokáról írta magát azon Egyházas-Kereki vagy röviden Kereki család, mely 1262-től kezdve sűrűn előfordul Biharmegye történetében.²

Egyházas-Kereki községgel a XIII-ik század végén találkozunk először, midőn három birtokosnak kezén látjuk, s ezek: Kereki János, Gál és Mihály, de a községet nem egyenlő részekben birták. János része nyolczvanhat kepe püspöki tizedet fizetett, Gálé kilenczet, Mihályé harmincznégyet, összesen tehát 126 kepet, ami Kerekit mint népes községet tünteti fel.³ Mindamellet papjának szeretetadománya csak egy uncia, s a pápai tizedszedés alkalmával is lelkésze: Gábor az 1336—37. években csak öt garast fizetett évenként, ami ismét arra mutat, hogy a népes község egyházi javadalma nem állt arányban népességével. E javadalom egyik részét képezhette azon «Kyspapygethe» (Kis-Papszigete) nevű rét, melyet egy 1548-iki oklevél említ,⁴ s mely elnevezés nyilván arra vall, hogy volt Nagy-Papszigete is. Egyháza, mely a községnek megkülönböztető nevet adott, mindenesetre feltűnő épület lehetett nem méreteinek nagysága, hanem inkább

¹ *Kolosmonostori országos levéltár: Bihar. M. 1.*

² *E munka II. kötete 421. l. — E kötetben fentebb: ADONY.*

³ A következő évi tized-feljegyzés már csekélyebb összegeket mutat: János része csak negyvenkét kepet fizet, a Mihályé meg harminczat, Gálról már nincs szó.

⁴ *Nemzeti muzeumi levéltár.*

alakja s diszes tagozatai által. Ez egyház a mai helv. vall. templom helyén emelkedett s ma már teljesen eltűnt, de az egyházi jegyzőkönyv említi róla, hogy «kerekvégű (kétségkívül románkori apsis), mintegy öt vagy hat öl hosszúságú s *oszlopokkal* körülvéttetett, kőből vagy téglából» épített egyház volt.

Tancs-Kereki egyházi multja eddigelé teljesen ismeretlen, Nagy-Kerekie pedig felette homályos. Nagy-Kereki, mint fentebb, Ártándnál láttuk, egy nagyobb birtoktestnek központját képezte s az ilyenek nem szoktak egyházak, sőt a leggyakrabban monostorok nélkül állani, mindemellett Nagy-Kerekinek egyházát sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzékek nem említik, és monostorát sem, valamint egyáltalán kerekii apát- vagy prépostságról az egész középkorban sehol semmi szó. Csak a mult század második felében jött valaki arra a gondolatra, hogy azon apátság, melynek emléke egyetlen történeti forrásban, a Váradi regestrumban a titokzatos «de Curu» név alatt fordul elő, Szent László legendájának halottas kocsijáról (latinul: *currus*) neveztetett el, s minthogy koci és kerék együvé tartoznak: a «de Curu» apátság nem lehetett másutt, mint a biharmegyei Kerekiben vagy még pontosabban (!) meghatározva, Nagy-Kerekiben. És ez előadás hiteltre talált, sőt előszeretettel ápoltatik ma is, noha annak legkisebb történeti alapja sincs.

Hogy «Curu» általában nem Kereki, s hogy a «de Curu» apátság és Szent-László halottas kocsijának összefüggéséről középkori vagy épen egykoru iratok nem tudnak semmit, azt már láttuk;¹ itt csupán azt akarjuk kimutatni, hogy az apátság Nagy-Kerekibe helyezése egészen önkényes.

A Váradi regestrum a «de Curu» apátság helyét egy szóval sem említi, csak a szövegből sejthető, hogy a váradi püspökség területén állt.² A Regestrum keletkezése után az apátság az 1241-iki tatárjárásban vagy elpusztult vagy nevet cserélt, mert a «Curu» névvel nem találkozunk többé négyszáz éven át. A XVII-ik század elején Pázmány Péter érsek magyar egyháztörténelmi kutatásai közben átforgatta a Váradi regestrum 1550-iki kiadásának egy példányát,³ ott

¹ *E munka II. kötete* 362. l.

² *Váradi regestrum* : 4. 50. 51. 129. 140. oklevelek.

³ *E munka I. kötete* 77. l. 1. idézet.

nyomát találván a «de Curu» apátságnak, kijegyzé azt az ismeretlen rendű apátságok sorozatába, de már azon szavak kíséretében, hogy a váradi egyházmegye területén, a Körös folyó mellett állt.¹ Kerekit vagy Nagy-Kerekit egy szóval sem emlit, s a Körös megemlítése nagyon tág meghatározás, mikor a váradi egyházmegyét három Körös is öntözi. Ha Pázmány tudja, hogy az apátság Nagy-Kerekiben volt, ép annyi fáradsággal irhatott volna Körös helyett Kerekit; de a négyszáz év előtt eltűnt apátság helyéről már csak régi iratokból értesülhetett, s ez iratok, ha mondták is talán, hogy a «de Curu» apátság a Körös mellett állt, de azt nem mondhatták, hogy Nagy-Kerekiben, mert az a folyó, mely Nagy-Kereki határát mossa, az újabb korban ugyan Kis-Körösnek neveztetik, de az egész középkoron át Vyzos vagy Wewzws név alatt fordul elő,² vagyis a középkorban nem irhatták, hogy Nagy-Kereki a Körös mellett esik. És Pázmány után még tovább, mint egy századig nem tudnak arról, hogy a «de Curu» apátság helye Nagy-Kereki lett volna;³ sőt midőn a várad-egyházmegyei 1794-iki névkönyv Pázmány idézett szavainak mintegy kiegészítésül már Kerekit is megemlíti:⁴ Fuxhoffer D. ki a magyar szerzetesrendek történetén épen akkor dolgozott, 1803-ban megjelent nagy munkájában a «de Curu» apátság helyül nem fogadta el Kerekit, valamint ama munka újabb átdolgozója s kiadója: Czínár Mór sem,⁵ jelölül annak, hogy Kereki előtérbe állítását nem találták indokoltnak.

Igaz, hogy Pázmány Péter 1631. november 8-án egyik rokonához

¹ «Reperi insuper Abbatias aliquot in veteribus Privilegiis et Scripturis, quæ cuiusnam ordinis fuerint, non liquet. Abbatia . . . Curru, in Varadiensi Diœcesi, juxta fluvium Körös: Viguit 1216.» *Acta et Decreta Synodi Diœcesanæ Strigoniensis (1667.)* 107. l.

² «ramusculus fluvii Crysii, qui . . . transiens inter Claustrum sancti Nicolai confessoris, in fine eiusdem vici Olazi situm et vicum Zombathel . . . currit versus villam Pyspuky, et mutato hoc nomine Keres, Viozws incipit appellari.» *Batthyány-codex*: I. B. rubr. — *Leges eccl*: III. 232. l., de itt hibásan áll «Vinczius» «Viozus» helyett. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*: III. 130. l. — *E munka II. kötete* 463. 494. 489. l. idézet stb.

³ Gr. Csáky I. váradi püspökről még életében, 1726-ban ezt irták: «Abbatiam haud procul Varadino obtinuerat, quam a miraculoso curru nuncupant.» FUXHOFFER D: *Monasteriologia*. I. 264. l.

⁴ «Abbatia . . . B. V. M. de Curru iuxta fluvium Körös, seu Kereki».

⁵ CZINÁR M: *Monasteriologia (1869.)* 306. l.

intézett levelében írja, hogy «Kereki egyházi jóság volt és hamisan, Isten és a világtörvények ellen foglalta el azt az ifju János király» (Zapolyai János-Zsigmond);¹ de kérdés, hogy melyik Kerekiről érti ezt Pázmány? Ugy látszik, hogy Nagy-Kerekiről, mert az Ártándyak birtoklását említi s Nagy-Kereki Ártándy birtok volt; de az utolsó Ártándy, tudniillik Kelemen, János király pártjához tartozott, s 1553-ban épen Nagy-Kereki várában tanácskozott Ladányi, Horváth, két Bethlen s a tiszai részek főbb uraival Izabella királyné s fiának János-Zsigmondnak visszahívása felől,² s különben is bizonyos, hogy Ártándy Kelemen holtáig birta Nagy-Kerekit tartozékaival együtt, melyek végre is nem az ifju János király akaratából, s nem is törvény ellenére, hanem már az ifju János király halála után 1576-ban s Ártándy Kelemen magvaszakadtával jutottak előbb Báthory István erdélyi fejedelem,³ utóbb pedig egy 1524-iki szerződés következtében Bocskay István birtokába.⁴

Hol van tehát mindazon történeti emlékekben, melyek a «de Curu» apátságra s Nagy-Kerekire vonatkoznak, csak legkisebb nyoma, tudniillik a történelmi bírálat előtt megállható nyoma annak, hogy ez apátság Nagy-Kerekiben állt, vagy mi még több, hogy a «Benczés barátoké volt» s a bold. Szűz tiszteletére vala szentelve?⁵ A Nagy-Kereki határán előforduló némely helynevek, mint «Barát-ér,» «Szent-Péter-oldal,» vagy az a népmonda, hogy az ugynevezett «papatagján» állott, de már elpusztult épületben hajdan «veres barátok»

¹ FRAKNÓI V: *Pázmány Péter és kora*. II. 445. l.

² SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. 452. l.

³ *Gyulafejevári országos levéltár*: Bihar. II. 30. l.

⁴ Kis-Marjai Bocskay Lukács s két Ártándy: Pál és Balás 1524-ben kölcsönösen szerződtek Lajos király beleegyezésével, hogy a kinek családja a két szerződő fél közül hamarabb kihal, annak birtokait a másik fél örökölje. A kihalás az Ártándyakat érte s Bocskay István, a későbbi fejedelem, 1579-ben az említett szerződés értelmében már érvényesíteni igyekezett jogigényeit a kihaltak birtokaira. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. Zomlin. 2. suppl.

⁵ BUDAI É: *Magyarország históriája*. I. 203. l. — PODHRADZKY J: *Szent-László viselt dolgainak históriája*. 76. l. valamint általában minden újabb kori munkában előfordulnak az itt kérdésessé tett állítások; de ha vizsgáljuk előadaisaik alapját, azonnal látjuk, hogy az írók egymásra hivatkoznak, vagy legfeljebb a Várad-i regestrumra, ezenkívül középkori vagy épen egykoru forrást egyik sem ismer. Ezért kell még a nevesebb írók állításainak is utána néznünk, és ha urokat nem adják, tisztelettel napirendre kell térnünk felettük.

laktak,¹ mindez legkevésbé sem bizonyít amellet, hogy a «de Curu» apátság Kerekiben létezett. De még csak azt sem igazolja, hogy Nagy-Kerekiben vagy határán bármilyen klastrom is állott volna; a nép veres-barátok-féle mondája, tudjuk, mennyit ér: minden régi épület-ről olyanokat regélnek s talán már Pázmányt is ez vitte tévedésbe;² de különben is a népmonda kivált századok előtti dolgokról s egyéb történeti indokok nélkül nem vehető komolyan. A «Barát-ér» hely-névnél pedig ne feledjük, hogy a szerzeteseknek klastromaik helyétől távol is voltak birtokaik, mint a szent-jánosi lovagoknak Dusnok, s a kápolnai pálosoknak Zomlin nevű birtoka, s mindkettő Nagy-Kereki közelében esett.³

KERESZTES.

(KEREZTES.)

Ma Mező előnévvel különböztetik meg, eredeti neve Fancsal s valószínűleg ugyanaz a község, mely e néven a XIII-ik század elején, mint a királyi pintérek lakhelye említették.⁴ Ugy látszik, hogy István ifjabb király adományából jutott Szent-László váradi egyházának birtokába azon alkalommal, midőn a király a Szent-Kereszt oltáránál a halottak miséjét alapítá,⁵ legalább már 1285-ből nyoma van, hogy Fancsal egyik része a halottak miséjének alapjául szolgált, más része pedig a székeskáptalan birtokában volt.⁶ A XIV-ik század végével azonban már a váradi püspök birtokában látjuk,⁷ hová csere vagy más birtokrendezés révén juthatott, de a káptalan még akkor is említi, hogy egykor az övé vala.

Lelkészei közül csak kettőt ismerünk: Miklóst 1333-ból és Jánost 1334—1336-ból, kik pápai tized fejében tizennégy garast fizettek évenként. Eszerint Keresztes már a középkorban a jelentékenyebb községek sorába tartozott.

¹ K. NAGY S: *Bihar-ország*. 6—7. ll.

²⁻³ *E munka II. kötete* 456—7. ll. — 420. l. — *Alább*: ZOMLIN.

⁴ *Váradi regestrum*: 140. okl.

⁵ *E kötetben fentebb*: OLTÁROK. 46. lap.

⁶ *E munka I. kötete* 124. l. hol a két falu kifejezés «iker falura» javítandó ki.

⁷ *E munka II. kötete* 253. l.

KERESZTUR.

(KEYRUSTWR.)

A középkorban Biharmegyének három Keresztur faluja volt: egyik Sarkad mellett, másik a Berettyó mentén, a harmadik Gáborján alatt. Az első és második ma is áll, csak a harmadik pusztult el, pedig éppen ez az, melynek egyháza már a XIII-ik században elötünik, míg a másik kettőről csak annyi sem igazolható — bár valószínű — hogy voltak-e egyházaik?

E Keresztur, mint említők, Gáborján mellett délre, a Berettyó s a mai Kis-Körös képezte felszigeten állt, hol elpusztult tornyos egyháznak téglalapjai még néhány év előtt is meglátszának.¹ Közös sorsa volt Gáborjánnal, annak tartozékát képezvén, s az e községről szóló oklevelek 1285-től kezdve rendszeresen megemlítik Kereszturt is. Nevezetesen, már az idézett 1285-iki oklevél említi, hogy egyháza a Szent-Kereszt tiszteletére volt szentelve, melytől tehát nevét is vette. Mindemellett a XIV-ik századi tizedjegyzékek hallgatnak róla, mert valószínű, hogy még akkor különálló lelkészete nem volt, s egyházi tekintetben is a vele szomszédos Gáborjánhoz tartozott.

Mikor, mi okból pusztult el? arra nincs adat, de már az 1552-iki birtok-összeírás sem említi.

KESERÜ.

(KESERES. KEZEREV. KESEREV.)

Mint falu, s Lőrincz poroszló lakhelye előfordul már a XIII-ik század elején.² Ugyanekkor, nevezetesen 1236-ban az elidegenített várjavak visszaszerzésére alakult biharmegyei bizottság egyik tagja, Keserüi Péter, valószínűleg e községtől, mint birtokától vette nevét.³ E Keserüi Péter az oly nevezetes Osl nemzetségnek lehetett tagja s közel rokona az ugyanazon nemzetségből származott váradi püspöknek, Benedeknek (1231—1242); legalább Keserüt még 1307-ben is e

¹ OSVÁTH P: *Biharmegye sárréti járása*. 378. l.

² *Váradi regestrum*: 194. okl.

³ KUBINYI F: *Árpádokori oklevelek*. 13. l.

nemzetségnek, nevezetesen Keserői Andrásnak kezén találjuk,¹ s alig tehető fel, hogy e nemzetség tagjai a nevezett püspöknek Váradról való távozása után származtak volna ősi fészkekből, a Dunántulról Biharba.

Később, a XV-ik század második felében Keserő már a váradi püspök birtoka, kinek, nevezetesen Pruisz János püspöknek 1481-ben itt tisztje lakott,² s e birtoklás, bár Keserő 1552-ben ismét világi birtok,³ mégis állandó nyomot hagyott maga után, aminek jele, hogy benn a községben egy telek ma is «püspök-udvar», a községen kívül pedig egy magaslat «püspök-domb» nevet visel.⁴ Ez utóbbi helyen a népmonda szerint klostrom állt egykor, de maga a domb neve megczáfolja ez állítást s történeti emlékeink sem ismernek keserői klostromot; valószínűbb, hogy püspöki épület emelkedett ott s a hely kellemes fekvésénél fogva talán épen Várad valamelyik püspökének nyaralója.

Különben Keserő, mint hitközség, igénytelen hely volt: a XIII-ik század végén püspöki tizede csak tíz kepe, s ismeretes lelkészei: Péter 1333-ban, s Mátyás 1336—1337-ben csak hat garas pápai tizedet fizettek évenként. Egyházának nyugati része, mely ma a helv. vallásuak birtokában van, kivéve az újabb kori tornyot, még a réginek maradványa.

KIRÁLYI.

(KRALI. KYRALI. KYLEDI.)

Eredetileg kétségkívül királyi birtok volt, s csak később lőn nemzeti birtokká. Első ismeretes birtokosai a Hunt-Pázmánok, nevezetesen ezek közül az ugynevezett Endrédiak és Verbőcziek. Ezek családja azonban egészen más volt attól, melyből a híres törvénytudó s 1525—26-ban nádor Verbőczy István származott, mert ennek ősei Kerepeczy-eknek hivatának, s csak azután vevék fel a hangzatosabb Verbőczy nevet, hogy Barla és János deák 1429-ben megvevék Zovárd Lászlónak örököseitől azok verbőczyi birtokát.⁵

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1860. 68. pag. 105.

²⁻³ *E munka II. kötete* 253. l.

⁴ FÉNYES E: *Magyarország leírása. (1860.) I. Éjszak-Biharvármegye.* 447. l.

⁵ FRANKÓI V: *Verbőczy István. Századok.* 1876. évf. 438. l.

Egyik birtokosa volt Királyinak 1416-ban Verbőczy Mihály fekete-ardai plébános, ki azt két testvérével és három Endréivel, tehát hatodmagával birta. A községnek akkoron csak kilencz háznépe volt, mert tizenhét telekből állt ugyan, de abból nyolcz üresen állt. Lakosai ekkor: Csát, Tót, Nyakas, Csontos, Darázs, Tolvaj stb. nevűek.

Ugyancsak 1416-ban említettik egyháza is, mely Szent-György tiszteletére volt szentelve, benn a községben állt,¹ s jelentékeny épület lehetett, legalább Királyi a XIII-ik század végével mint derék község tűnik fel; püspöki tizede harminczkét kepe s lelkészének szeretetadománya egy fertó. Említett sanyaru állapota később, a XIV-ik század elejének zavaiba vehette kezdetét, mert lelkésze, Ivánka az 1332—1334. években már csak három garas pápai tizedet fizetett évenként.

KOKAD.

(COCOT. COKOT. KOKOT. KACHOCH. KOKATH.)

A XIII-ik század elején már fentebbi nevén fordul elő,² de még egy század mulva, 1336-ban is emlegetik másik, talán épen eredeti nevét, mely Rubin vala.³

Az 1299. év nyarán sajtóságos esemény színhelyéül szolgált, mely, kivált további fejleményeivel nagyban megvilágítja hazánk akkori zavart állapotát. Rafain bánnak, Debreczen urának jobbagyai közül néhányan valamely vidéki vásárról áruikkal haza felé, Debreczenbe igyekeztek, de Kokadon az Aba nemzetségbeli Csonbánkának unokája, László utjokat állotta, s nem elég, hogy kétszáz márka érő árut elrabolt tőlök, hanem még hármat közölök meg is ölt, hatot pedig halálosan megsebesített. Rafain bán a jobbagyain ejtett sérelem orvoslását kérte a királytól, s III. Endre törvénybe idézi László urat, de az meg nem jelen, nemis küld; elítéli jószág és fejvesztésre, de az ítélet végrehajtásának ellenszegül, amiben segítségére van az ország napról-napra sulyosbodó helyzete. III. Endre elhal, utódjai sűrűn változnak, majd Rafain bán, sőt maga László is elköltözik az

¹ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* X. 5. 737. s köv. II.

² *Váradi regestrum*: 66. 122. okl.

³ NAGY I.: *Anjoukori okmánytár.* III. 247. l.

élők közül, s a kokadi vérengzés óta elmulik két évtized, anélkül, hogy az megtorolva lett volna. De 1320-ban Rafain bán örököse, Dósa nádor felveszi az elejtett ügyet s az ítélet első részét Lászlónak testvére s örököse, Sámuel ellenében érvényesíti. László volt birtokait I. Károly megbecsülteti, a becsár roppant összeg: kétezer márka; kihirdetteti a király a városok piaczaín, hogy László osztályos atyafiai, ha leteszik a becsárt, a birtokokat megtarthatják, különben elvesztik; kihirdetik másod ízben is, de senki nem jelentkezik, végre a harmadik hirdetés után előáll Sámuel s megvallja, hogy ily összeget nem képes előteremteni. Erre, mint az oklevél mondja, nem a törvény parancsolatjából, hanem merő kegyességből még kilencz, sőt tizenöt napot vártak, hogy talán legalább a szomszédos rokonok magukhoz váltják a birtokokat, de mert akkor sem jelentkezett senki; a kérdéses birtokokat kétharmadrészben Lampert országbíró, egy harmadrészben Dósa nádor foglalta el.¹

Maga Kokad a Gutkeled nemzetség Báthori ágának birtoka volt, nevezetesen 1336-ban András váradi püspöknek birtoka;² utóbb több részre oszlott, melyből egy Hunyady János kezén is megfordult, de 1455-ben elcserélte azt Városkeszli Lépes Andrásnak hunyadmegyei Lomfalva, Therek, Chokeo falvakban létezett részbirtokaiért.³

Különben Kokad szerény hitközséget képezett: egytellen ismeretes lelkésze Péter az 1334—1337. években csak négy garas pápai tizedet fizetett évenként.

KOMÁDI.

(KUMAD. KOMADY.)

Nevet adó birtoka a Komádi nemeseknek, kiknek egyike Balás, Mihálynak fia, I. Ulászló királytól hű szolgálataiért Pest, Bihar, Szabolcs és Békésmegyében létezett birtokaira pallosjogot nyert.⁴

Egyháztörténeti nyoma a XIII-ik század végén tűnik elő, midőn püspöki tized fejében hét képét fizetett. Eszerént a legkisebb községek egyike volt.

¹⁻²NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 29—35. — III. 249. — IV. 414. II.

³ *Kolosmonostori országos levéltár*: Bihar. L. 1.

⁴ GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. II. 228. I.

KONYÁR.

(KOMAR, KUNAR.)

Az Álmosdi Chyre nemzetség birtoka s annak tagjai, mint kegyurak, építhették derék, téglae gyházát, mely a község közepén emelkedő magaslaton áll, s építészeti idomai s arányaival emlékeztet az álmosdi egyházra.

Ez egyház rendkívül vaskos tornya újabb keletkezésű, de hajója, mely 6.80 méter széles, mintegy 12 méter hosszúságban, nyugati részétől kelet felé, még a régi, oldalain s nyugati két szögletén kéttagu támoikkal. Szentélyének helyén már új falak emelkednek, régi boltozatát famennyezet pótolja s egykor kétségkívül csucsíves ablakai ma már átalakítvák.

A XIV-ik században nagyobb község lehetett Almosdnál, mert Konyár lelkésze, János az 1332—1337. években nyolcz garas pápai tizedet fizetett évenként.

KOVÁCSI.

(KUACHY. KUACHI.)

A bihari főesperesi kerület határai között két Kovácsi község létezett, melyek egyike Bihar város keleti oldalán ma is áll, a másika Berettyó-Ujfalu szomszédságában jelenleg csak mint pusztá létezik.

Nevök után ítélve, eredetileg e községekben is, mint annyi más helyütt, királyi kovácsok telepei lehettek; de a XIII-ik században már mint nemesi birtokok tűnnek fel. Nevezetesen a Berettyó-Ujfalu melléki ugyanazon Apa birtokában van, ki a már említett s ezen Kovácsi szomszédságában állott Bócsot együtt birta Derssel, és azért Apakovácsinak is neveztetett. E Ders, ha talán testvér volt Apával, akkor a Nadányiak, kik ez Apától származnak,¹ a Hunt-Pázmán nemzetség egyik oldalágát képezik, mert Ders e nemzetségnek volt tagja.²

E Kovácsi püspöki tizede a XIII-ik század végével egy évben hetvenkilencz kepe, a másikon már csak tizennégy.

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1860. 68. pag. 111.

² FEJÉR GY.: *Codex dipl.* V. 2. 227. l. — WENZEL G.: *Árpádkori új okmánytár.* IX. 507. l.

A másik, a Bihar város melléki Kovácsi birtokosáról nincsenek biztos tudósításaink, mert azon Zalai Miklós és Vece fia, szintén Miklós neve mellett, kik a bécsi codex tizedjegyzékeiben Apa-Kovácsi után következnek, nincs kiírva birtokuk neve.

A pápai tizedjegyzékek már két Kovácsit emlitenek, melyek egyikének lelkészei 1333—1336-ban Péter s a következő évben János; a másiknak 1335—1336-ban Pál s 1337-ben szintén János, kik közül amaz évenként hat, ezek pedig négy garas tizedet fizettek, de hogy ugy ezek, mint amazok a két Kovácsi közül melyiknek voltak lelkészei; az idézett jegyzékek ki nem mutatják.

Hasonlóképen meg nem határozható, hogy melyik Kovácsi volt az, mely mellett Biarmegye rendei 1374. október 24-én gyűlésöket tartották.¹

KOZMAFALVA.

(VILLA COSMAE.)

A Gutkeled nemzetség birtoka, mely annak egyik tagjától, Kozmától vette nevét,² s a XIII-ik században püspöki tized fejében egyszer ötvenöt, másszor hatvan kepét fizetett.

Ma pusztá Diószegtől nyugatra, Pocsaj felé.

KÓRÓGY.

(CHOROD.)

Akától napkeletre, a Berettyó jobb partján állt, s népes község lehetett, mert egyetlen ismeretes lelkésze: Mátyás 1335—1336-ban nem kevesebb, mint tizenegy garas pápai tizedet fizetett.

1460-ban, sőt még kilencz év mulva is van róla szó, mint községről, melyben Feldesi Török Mihálynak, majd Tordai Andrásnak részbirtokai vannak;³ de az 1552-iki adókönyvekben már hasztalan keressük.

Határán egy halom «Kádár halmának» s a körülötte terjedő tér

¹ *Gr. Keglevich-család levéltára*: 1. 13.

² *Hazai okmánytár*: VII. 124. 354. ll.

³ *Kolosmonostori országos levéltár*: Bihar. T. 1. 2.

«Kádár temetőjének» nevezetik;¹ kétségkívül történeti emlék is van ottan eltemetve, de sajnos, oly mélyen és jeltelenül, hogy közelebbit róla nem tudhatunk.

KÖBÖLKUT.

(KUBULKUT.)

Nemesi birtok volt, s birtokosai róla Kőbőlkuthiaknak írták magukat. E családi név egy szomorú esemény következtében, mely a XV-ik század második felében történt, többször felmerül történelmi emlékeink lapjain. A pálos szerzetesek Buda-Szent-Lőrinczi klostromában élt az idézett korban Ambrus atya, kinek családi nevét idővel már el is feledték. Azonban 1516-ban a jámbor szerzetes végrendeletet tőn, s a nevezett klostornak, mely neki menedéket s vigaszt nyújtott, hagyományozta Kőbőlkut, Mindszent, Véd, Fancsika, Vámos-Pérecs, Sámson biharmegyei, továbbá Mihályfalva középszolnokmegyei községekben levő részbirtokait, valamint egyéb vas- és szabolcsmegyei birtokjogait, kijelentvén, hogy ő Kőbőlkuthi János fia.² E János nevét egykor sokat hangoztaták az országban, megfordult az a király előtt is, mert e név birtokosa, szövetkezvén a szintén biharmegyei Kereky Lászlóval, megölte 1480-ban rokonukat, Kereky Jánost, amiért mindketten fej- és jószágvesztésre ítéltettek.³ Ez esemény nagy hatással volt az elítélt apának fiára is; a középkorban nagy szerencsétlenségek idején a klostrom falai közt kerestek enyhülést.

Kőbőlkut a XIII-ik század végén tizenhét kepe⁴ püspöki tizedet fizetett; a pápai tizedjegyzékek nem említik, noha, mint földesuri lakhelynek, kétségkívül volt lelkésze. Középkori egyháza még a múlt század elején állt,⁴ de 1730-ban szentélyét lebontották s a hajó szélességére s magasságára építék ki,⁵ legujabban pedig egészen átalakították.

¹ OSVÁTH P: *Biharvármegye sárréti járása*. 252. l.

²⁻³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. Zomlin. 2. suppl. — N. R. 957. 45. §. 14. — 1715. 16. §. 8.

⁴ Boronkay Ádám Antal bihari alispán rendeletére Beliczay László szolgabíró és Fehér Péter esküdt jelentése 1721. Jul. 8-án. — *Váradai székeskáptalani országos levéltár*: 41. c.

⁵ Kébel Mihály váradai nagyprépost Bihar megyének 1730. nov. 1-én Várad-Olasziban tartott gyűlésén panaszolja, hogy a kőbőlkuthiak «Ecclesiam in pagu

KÖRMÖSD.

(CORNUST.)

Ma pusztá, Böszörménytől nyugatra, de hajdan népes község s azon kevesek egyike, melyeknek egyházairól már a tatárjárás előtti korból értesülünk. Omoczel (?) vagyonos, de gyermektelen nemes 1231-ben testvérének, Illésnek fiait a váradi káptalan előtt örökbe fogadta s rájuk hagyá azon részbirtokát, mely Körmösdön a Szent-Péter apostol tiszteletére szentelt egyház felé terjedett.¹ Ebből megismerjük egyházának védszentjét, de Omoczel, az egyháznak talán épen kegysura ismeretlen marad, ami annál sajnosabb, mert Körmösd mindig Kereszegnek lévén tartozéka, e kettő birtokosai ugyanazok vagy legalább egy család tagjai lehettek, és így, ha ismernők Omoczel családi származását, megtudhatnók Kereszeg legrégibb birtokosainak nemzetségét is.

Körmösdöt sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzékek nem említik, de egyházáról 1489-ben is van szó,² s alapfalai még a század elején meglátszottak.

KUNCHEY.

E néven említi a bécsi codex Nagymihály, a mai Mihályfalva mellett, mint oly községet, mely huszonhárom kepét fizetett. Kétségkívül ugyanaz a község, mely 1338-ban szintén Nagymihály szomszédságában mint Nyakas Pál birtoka Kynche név alatt fordul elő;³ de hogy Kőnceze vagy Kincse-nek ejtették-e ki nevét? ma már alig határozható meg.

KÜGY.

(QUID. KYD. HID.)

Ős magyar személynév, mely valamely birtokosáról ragadt rá, talán épen arról a Quidről vagy annak hasonnevű őséről, ki a XIII-ik

(illorum) antiquitus adhuc catholico modo exstructam, immutassent, convulsissent, ac Sanctuarium eiusdem, reliquave accessoria . . . coniunxissent.» *Bihar-megye jegyzőkönyve*. VII. 3. l.

¹ *Váradi regestrum*: 136. okl.

² *Leleszi országos levéltár*: Protocol. II. folio 41.

³ GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. I. 130. l.

század elején, mint bihar- és krasznamegyei birtokos szerepel. Kétségkívül ez birta akkor községünket is, mint birta a vele szomszédos Nyüvedet;¹ legalább Kügy és Nyüved még a XV-ik században is együvé tartoznak ugyanegy család birtokában.²

Különben csekély község volt: papjai 1332-ben Rafain, 1334-ben Mátyás, 1335—1337-ben Miklós mindössze öt garas tizedet fizettek évenként.

Ma pusztá Bihar városa felett.

LATABÁR.

(LATABAR. LATHABAR.)

Nevében a Latibor személynév van megörökitve, mely a középkorban nagy kelendőségnek örvendett.³ Első ismert birtokosa a IV. László korából ismeretes Miklós vajda, Pál comes fia, de akitől széltében üzött hatalmaskodásai miatt a király egyéb biharmegyei birtokaival együtt elkoboztatta, s azon károkért, melyeket a váradi püspöknek s káptalannak okozott, ezeknek ítélte oda. Így jutott a váradi püspök birtokába, hol 1557-ig megmaradt.⁴

Erdők s hegyek közé szorult kis helység volt, mely a XIII-ik század végén tizenöt kepe püspöki tizedet fizetett, egyháza mégis derék, téглаépület vala, melynek begyepesedett romhalma kiemelkedik most is a Csatárról Szalárdra vivő út jobb oldalán, s körülötte egykori hiveinek telekhelyei s elvadult gyümölcsfái ma is láthatók. A kis község, melynek birája 1576-ban Konczos Pál volt s lakosai, egyebek között, Barabás Mátyás s Konya Gergely,⁵ már rég elpusztult.

¹ *Váradi regestrum*: 389. okl.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 853. 16.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. III. 202. — IV. 181. ll. — FEJÉR GY: *Codex dipl.* IV. 2. 361. — IV. 3. 319. — V. 1. 189. ll.

⁴ *E munka I. kötete* 13—14. ll. — II. köt. 254. l.

⁵ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1097. 6. — 1639-ben még falu volt hét telekkel, amikor Váradi István elzalogosítá Ibrányi Mihálynak. *Budai országos levéltár*: Ödönffy-per 15. l.

L Á Z.

(LAAZ.)

A bécsi codex feljegyzései említik tizenkét kepe püspöki tizeddel; tehát ez is szerény falucska volt, amint most is az a Berettyó mentén Szent-Jobb felett.

NAGY-LÉTA.

(LÉTA. NAGLETA.)

Hogy már 1229-ben mint Berettyó-vidéki értékes birtok szerepel;¹ hogy később mint Bolondócz várának tartozéka említették, honnat valószínűleg csak II. Endre királynak hirhedt gazdálkodása idegeníté el; hogy V. István ismét oda ajándékozá Furd nevű tárnokának, ki vagy akinek hasonnevű őse aligha nincs némi összefüggésben a ma is virágzó biharmegyei Furta faluval; s hogy végre Furd fiai 1291-ben eladták a Gutkeled nembeli Kozmának;² mindez, bővebben fejtegetve, a legérdekesebb világot vetné nemcsak Létának, hanem hazánkban is akkori, gyorsan változó viszonyaira.

Az idézett évtől kezdve Léta megmaradt Gutkeledféle birtoknak az egész középkoron át; de mindemellett még 1313-ban is, midőn a nevezett Kozma végrendeletet tesz, megemlíti róla, hogy az tulajdonképen a bolondóczi vár birtoka.³

A Gutkeledék uralma alatt Léta felvirágzék mind egyházilag, mind polgárilag. Már a XIV-ik század elején «Nagy»-nak neveztették, mert tulszárnyalá a szabolicsmegyei Létát, mely szintén Gutkeledféle birtok volt. Ugyancsak ez idézett korban említették nemcsak birája, Máté, hanem egy kézműves, és egy kereskedő lakosa is,⁴ mi némi városi színezetéről kezeskedik.

¹ *Váradi regestrum*: 345. oklevél.

² *Hazai okmánytár*: VI. 360. 403. ll.

³ «Item Leta, ubi dixit domum se habere (t. i. a végrendelező Kozma), iuxta Berekyo, terram Castri de Bolunduch» hagyja egyéb birtokok közt leányainak: Erzsébetnek Artolf, Pord comes fia nejének, Ágnesnek Borsi István comes hitvestársának és Klára hajadonnak azon esetre, ha Ivánka fia magtalanul halna el, de kinek csakhamar gyermeke születék, szintén Ivánka. — *Kállay-család levéltára*.

⁴ *Hazai okmánytár*: VII. 320. l.

Lelkészenek kedvező anyagi helyzetét mutatja szeretetadományának összege, mely egy félmárka. A pápai tizedszedés idején is Sixtus nevű lelkésze az 1332—1337 évek közt tizenöt garas tizedet fizetett évenként, s ezzel a tekintélyesebb egyházi javadalmak egyik birtokosául tűnik fel.

Egyháza szilárd köépület volt,¹ mely meg tudott küzdeni a századok viharaiival, s csak 1806. körül volt kénytelen helyet engedni a mai helv. vall. egyháznak.

MACS.

(MOCH. MACH. EGHASZASMOCH. KYSMOCH. EGHASZASZENTHGYURGH.)

Macs ős személynév, többi közt neve egy nádornak, ki 1206—1207. években, mint bihari főispán is szerepel,² s ennél fogva ő vagy nemzetsége e községgel jogosan hozható összeköttetésbe.

Macs, mint község, 1284-ben merül fel először, midőn IV. László király ős birtokosa, Apay fiaitól hűtlenségök miatt elveszi s Rafain comesnek adja. Ez Apay a Gutkeled nemzetséghez tartozott, s Macsot V. István királytól nyeré adományban.³ IV. László elhaltával azonban, úgy látszik, kihalt Rafain comesnek Macshoz való birtokjoga is, legalább azon körülmény, hogy Rafain utódai, a Debreczeni Dósák, évtizedek mulva, még 1379-ben is alkudoznak, perelnek Macsért a Gutkeledekkel,⁴ azt mutatja, hogy e birtok visszakerült a tőle megfosztott Apay utódaihoz.

A hosszas huza-vonának végre is lőn legalább a történelemre nézve annyi haszna, hogy a periratokból közelebbről megismerkedhetünk Macs körülményeivel. Ezekszerént Macs a középkorban kettő volt: Kis és Nagy, s köegyház állott Szent-György vértanu tiszteletére, de nem Nagy-, hanem Kis-Macson, melyről ez utóbbi Egyházas-Szent-Györgynek is neveztetett.⁵

¹ Váradi káptalani országos levéltár: 41. c.

² MÁRKI S: *Biharmegye főispánjai*. (Századok. 1874. 335. l.)

³ FEJÉR GY: *Codex dipl.* V. 3. 260. l. — Hol Macs első birtokosául «Alpra» iratik ugyan, de, mint Fejérnél a tulajdonnevek többnyire, hibásan «Apay» helyett. V. ö. NAGY I: *Anjoukori okmánytár*: I. 498. — II. 218. ll.

⁴⁻⁵ *Zichy-okmánytár*: I. 210. 479. 490. 582—5. ll. — IV. 101—103. ll.

Macs polgárilag hol Szabolcs, hol Biharmegyéhez tartozott,¹ de egyháziilag a váradi püspök hatósága alatt állt. A XIII-ik században püspöki tizede huszonhárom kepe, lelkészének szeretetadománya pedig egy fertő.² Egyetlen ismeretes lelkésze, János 1332—1336-ban szintén nem utolsó összeget: tíz garast fizetett évenként a pápai tizedszedőknek. A hajdan derék község ma pusztá Debreczentől nyugotra.

MÁRIA-MAGDOLNA.

(VILLA MARIAE-MAGDALENÆ. MARIAMAGDALENA.)

Ama szép, erdős magaslaton, mely Szent-Jobb és Kőbölkut közt emelkedik, az erdők mélye két kis falunak pusztá helyeit takarja. Ezek egyike volt a szent-jobbi oldalon: Mária-Magdolna. Talán épen a legenda remetéskedő Magdolnája lebegett annak szeme előtt, ki ez elrejtett kis falut s egyházát ama szent nőnek védelme alá helyezte, mert semmi kétség benne, hogy egyháza Mária-Magdolna tiszteletére volt szentelve s attól vette nevét a község is.

Nemesi birtok volt, a XIV-ik század elején Olaszii Péter fiának, Marótnak kezén,³ s annak családja birta még a következő században is.⁴

Egyházi multjából csak annyi ismeretes, hogy az 1332—1337. évek közt Lukács volt lelkésze, ki pápai tized fejében hat garast fizetett évenként.

A XVI-ik században már nincs róla emlékezet; az is ismeretlen, hogy mi pusztította el? A szent-jobbi monostor közelében állt, melynek egyházában annyi sok szép ünnepet látott; lehet, hogy egyik-

¹ *Zichy-okmánytár*: I. 133. lap.

² *Bécsi codex* 110^b oldal, hol már mint Rafain bán birtoka van megjelölve, akihez 1284-ben jutott, mely adat míg egyrészt szintén tájékoztat a codex feljegyzéseinek kora felől, másrészt azoknak hitelessége mellett is szól.

³ GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. I. 224. l.

⁴ Kőbölkuti Bertalan fiának, Lászlónak özvegye és fia, Ambrus 1429-ben panaszolták Zsigmond királynak, hogy Olaszii János, István és Baltházár elfoglalták hatalmasul azon részbirtokokat, melyeket Olaszii Miklós özvegye a panaszlónál elzálogosított. Zsigmond király vizsgáló parancsa, mely kelt «Budæ, feria quinta proxima post festum corporis christi» 1429. *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1429. 45.

másik ellenség, mely a monostort ostromolta, semmisítette meg e kis falut. Puszta helye körül sokat jártam egykor ifju éveimben, gyakran pihentem gyepes hantjain, és mindig úgy rémlett előttem, mintha az erdő fái közt el-elsurranó alakokat látnék, mintha távoli kacaját vagy búsongó éneket hallanék. Néha a sűrű homályából fényes pontok tűntek fel előttem, mint valamely kivilágított egyház ablakai éjjel, s a harangok szavát is mintha hallottam volna. Akkor még nem tudtam, hogy e helyen falu állt egykor, hogy ott sirtak, örültek, imádkoztak valaha; csak lelkem érezte, hogy ott laknak — a légben, a föld alatt. Most tudom, hogy körülöttem a kis falu hajdani lakosainak árnyai lebegtek: az én véreim, az én nemzetem.

MEZŐFALVA.

(VILLA MEZEU.)

A XIII-ik század végén Miklós ur birtoka, s püspöki tized fejében negyvenhat kepét fizetett; de hogy ugyanaz a község-e, melynek papja az idézett korban egy unczia szeretetadománynyal jő elő, s mely Bélmező néven emlittetik? meghatározni nem lehet. Korán elpusztulhatott; már az 1552-iki adókönyvek sem ismerik; egykori helye Bihar városa felett ma is pusztán áll.

MICSKE.

(MICUSA. MICHGA. MYKCHE. MIKSA. MISKE. MIKA. MUCHACH.)

E nevet egykor Biharmegyének két községe viselte s nevők eredetileg Mikse volt, mely név, valamint a Mike is nem egyéb, mint a Mihálynak kicsinyített alakja s jobbára ott jöve használatba, hol az apa és fiu, vagy két testvér egyszerre viselte e nevet.¹ Mindkét község kétségkívül valamely Micske nevű alapítója vagy birtokosától vette nevét; e név Biharmegye XII., s XIII-ik századi főispánjainak névsorában is előfordul.²

¹ «Comitem Michaellem et Michk iuniorum filium suum,» mondja egy 1291-ki oklevél. KNAUZ N: *Monumenta eccl. Strigon.* II. 792. l.

² MÁRKI S: *Bihari főispánok az Árpádkorban. Századok.* 1874. évfolyam. 334—5. ll.

A két Micske egyike mingyárt Várad alatt állt a Sebes-Körös jobb partján; a másik a Berettyó völgyén ma is virágzó község. Az előbbinek változatosabb története van.

Ennek felét Elvin váradi püspök s testvére vagy rokona, Boleszló váci püspök birták; a másik fele pedig Othmárnak, a nevezett két püspök unokaöccsének volt birtoka, de ez II. Endre ellen pártot ütven, birtoka a koronára szállt, Elvin részét pedig a benne létezett «palotával» s a bihari hegyen öt szőlővel Boleszló püspök vette meg négyszáz márkáért. Midőn pedig ez utóbbi a leleszi prépostságot alapítá, egyebek között Micske felét is e prépostságnak adományozta, s példáját követte Endre király, az Othmárról reá szállt másik fele részt szintén a prépostságnak adván, nejének, Gertrudnak lelki nyugalmaért.¹ Így jutott Micske egészen a leleszi monostor birtokába.

De Micske távol esett Lelesztől, s azért Péter leleszi prépost már 1355-ben ajánlatot tön Meszesi Demeter váradi püspöknek, hogy e birtokot a hozzá tartozó Megyer és Hagymás pusztákkal együtt cserélné meg a váradi egyháznak Őr-, és Egyházas-Patroh, továbbá Boyul (?) és Dobokatelek szabolcsmegyei birtokaiért. A csere végre 1387-ben megtörtént.²

Egyházáról csak egyszer van szó, 1387-ben, midőn Domokos leleszi prépost elsorolja a cserébe adott birtokokat és jogokat, ezek közt említi Micske egyházát is kegyurasága jogával.³

Várad közelségének köszönhető, hogy gyakran ép oly zajos, mint fényes jeleneteknek volt tanuja, midőn nem egyszer nádori vagy megyei gyűléseket tartanak tágas térein, a középkor szokása szerint szabad ég alatt;⁴ de ugyane közelség hozta rá később, Várad ostroma-

¹ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* III. 1. 157. 159. 475. II. és VII. 5. 208. 211. II. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 87. hol a leleszi prépostság alapító levele olvasható Nagy-Lajos királynak 1364. január 20-iki átiratában, de a hely- és személynevek itt is épen annyira eltorzítvák, mint az idézett Fejér-féle kiadásokban. Nevezetesen, Micske neve az idézett helyeken mindenütt «Mycusa», de hogy e különben is Várad közelébe helyezett község alatt Micskét kell értenünk, igazolja már maga az a körülmény, hogy itt a leleszi prépostság csakugyan Micskét birta s adta később cserébe.

² *E munka II. kötete* 279. l.

³ *Leleszi országos levéltár.*

⁴ NAGY I.: *Anjoukori okmánytár* : II. 94. l. — IV. 106. l. — *Zichy-okmánytár* : II. 575. l. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 73. 16. D. L. 2187. stb.

kor a végpusztulást is. Egykori lakosai közül ismeretesek: Tholdi Gergely, Komplár Demeter, Angyal János, Oláh Benedek, Olay Péter, Békés Jakab, Angyal Mihály, Parlag András, mindnyájan a váradi káptalan jobbágjai, kik 1453-ban a szomszéd Szántó község birtokosainak «Keweches» (Kövecses) földjét s «Kerekthó» szigetét elfoglalták.¹

A Berettyó menti Micske az egész középkoron át a Sebes-Körös völgyi Sólyomkövár tartozéka volt. Első ismert birtokosa a Borsa nemzetségből Lóránd erdélyi vajda, utóbb ennek öcscse, Kopasz nádor. Kopasz hűtlenségével a koronára szállt, honnat a Losonczy Bánffiak ősenek, Kaplai Tamás esztergomi érseknek (1367—1375) birtokába került, ki azt öcscsire, a nevezett Bánffiakra hagyta.²

A következő században egymásután birták: Kusalyi Jakch László, Ország Mihály nádor, Perényi Imre szintén nádor,³ kitől csere útján Drágffi János országbíró kezébe jutott. Drágffi öt nappal halála, a mohácsi csata napja előtt kelt végrendeletével úgy intézkedett, hogy Sólyomköt «hagynom annak a jámbornak, aki birja az én leányomat, Magdolnát».⁴ Hanem e leány, úgy látszik, sohasem ment férjhez, mert Sólyomköt Micskével együtt még 1552-ben is Drágffi özvegye birta,⁵ aki eszerént igen fiatalon veszítette el férjét.

Micskéről egy 1452-iki oklevél azt mondja, hogy «város»,⁶ s valóban, egyháza legalább olyan volt, hogy városba is beillett. Ez

¹ *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1459. 29.

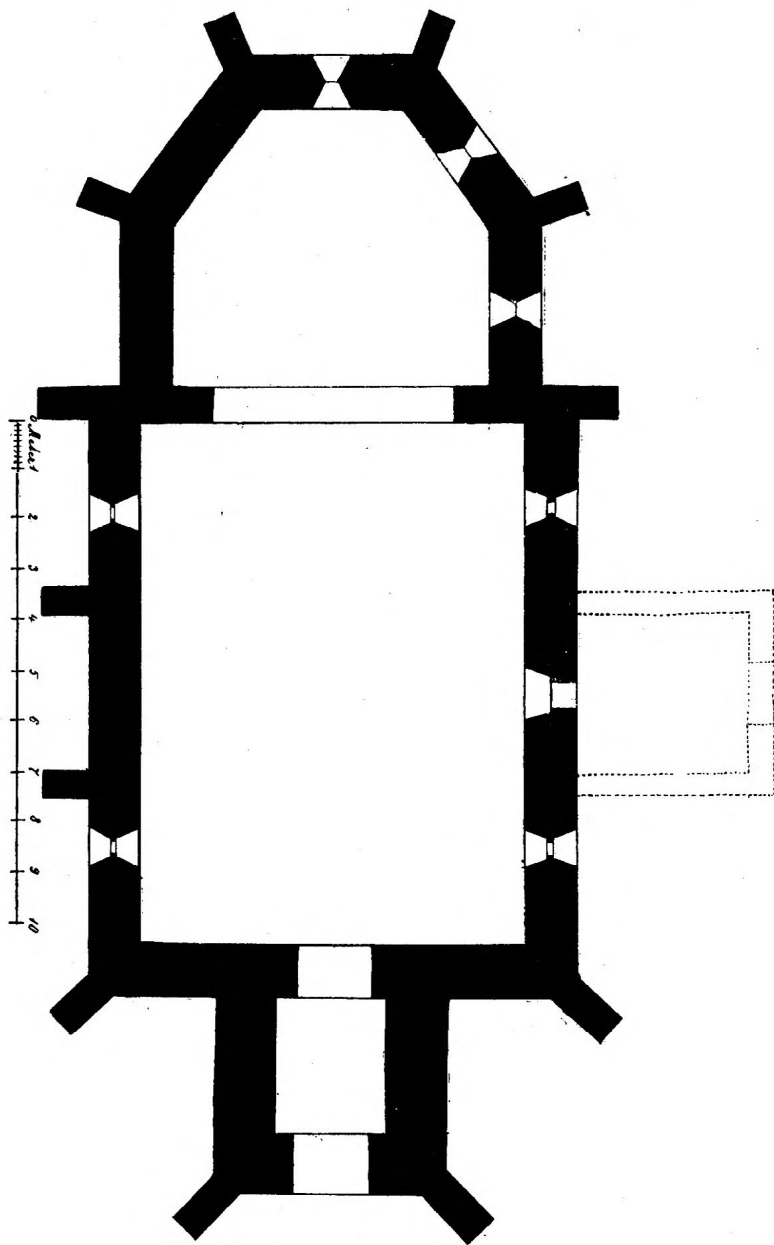
² FEJÉR GY.: *Codex dipl.* X. 3. 122. l. — *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 951. 12. és 253. 15. Itt Sólyomkő birtokosa, Dezső mester (1395.) úgy neveztetik, mint «germanus condam domini Archiepiscopi». V. Ö. PRAY GY.: *Hierarchia Hung.* I. 171. l. a). — PESTY F.: *A szörényi bánág.* I. 259. s köv. ll.

³ *Kolosmonostori orsz. levéltár*: Bihar. I. 3. — *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 872. 21.

⁴ RÉVÉSZ I.: *Protestans figyelmező* (1873.) 94—7. ll. — Hol Drágffi végrendelete egész terjedelmében olvasható. Abban egyebek közt mondja Drágffi, hogy «Sólyomkő vára Pryny Imreh nádorispány uré volt» Debrő vára pedig Drágffié, hanem «Debrő» vára az én jószágomhoz (Erdőd Sztámárban) távol vala, Debrő vára nádorispány ur jószágához (Nagy-Ida Abaujban) közel vala»: tehát a két várat tartozékaikkal együtt megcserélték.

⁵ Magdolna 1569-ben még él, s úgy látszik, hogy anyja halála után, birja Sólyomköt, melyre épen alkut kötnek vele János-Zsigmond beleegyezésével a Somlyai Báthory-ak; de férje vagy özvegy állapota ekkor sem említetik. — *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 958. 41.

⁶ *Kolosmonostori országos levéltár*: Bihar. J. 3.

21. sz. — A micskei egyház alaprajza.

egyház áll ma is helv. vall. atyáinkfiai birtokában, s egyetlen a váradi püspökség középkori egyházai között, mely eredeti alkotásában, mint mellékelt felrajza is mutatja (*XII. tábla*), csaknem érintetlenül megmaradt. Valószínűleg még a Borsa nemzetség vallásosságának s műérzékének záloga.

Ez egyház az ugynevezett átmeneti izlésben épült: ablakai feltűnően keskenyek, kajácsosak s mint ajtaji is, félkörívesen záródnak, de oldalfalait már táмок tagozzák, és szentélye, mint a mellékelt alaprajzon látható (*21. szám*), nem többé a románkori félkörű apsis, hanem a csúcsíves izlésnek megfelelőleg megnyulik, sok oldaluvá lesz, nevezetesen itt a nyolczszög három oldalával záródik; diadalíve is már csúcsíves.

Téglaépület. Szentélye még boltozott, de hajójának egykori boltozatát már famennyezet pótolja. Kivételesen éjszaki oldalán is van két ablak, melyek közül a nyugat felé eső egészen kerek, de küllők nélkül. Falfestménynek még eddig nem akadtak nyomára. Déli oldalfalában a diadalív s a déli bejárás közl egy 84 cm. hosszú s 60 cmtr. széles kőlap látható, mely, mint mondják, szándékosan van úgy befalazva, hogy a szemlélő semmit sem lát a kőlapon, mert felírtos oldalát befelé fordították. Állítólag az egyház valamely kegyurának vagy asszonyának siremléke, mert az egyház alatt sirbolt van. A déli bejárással szemközt, a hajó éjszaki oldalán emelkedik a kőszószék. Hajdan az egyház kőkerítéssel volt övezve, de az már elpusztult.¹

Ugy a bécsi codex, mint a vatikáni levéltár tizedjegyzékeiben a bihari főesperesség területén két Micske fordul elő: egyiknek püspöki tizede husz kepe, papjának szeretetadománya pedig egy unczia; a

¹ Érdekes és korjellemző adat, hogy midőn a mult században katolikusok úgy, mint reformátusok egyaránt igyekeztek kimutatni jogaikat a községökben álló régi egyházakhoz, Micskén a reformátusok már jóelőre gondoskodtak bizonylatokról, s két tanunak foglalták írásba vallomásait, kik hit alatt állíták, hogy ők tudják, mert öreg atyjoktól hallották, ki pedig saját szemével látta, hogy a micskei helv. vall. egyháznak alapját Bethlen Kata asszony (Zólyomi IV. Dávid [† 1649.] neje) tette le tulajdon kezével. *Micskei ref. egyház jegyzőkönyve*. Ki is álmódott volna még akkor arról, hogy a régi épületek csak olyanok, mint a középkor kódexeinek divatból kiment, nagy kezdő-betűi, s egyes részeik, idomaik szintén betűk, s hogy jönni fog oly kor, midőn e betűket, mint Egyiptom, Babilon elfeledett írásjegyeit, megfejtik, s hazai történetünk legérdekesebb részének, a műtörténetnek egész fejezeteit olvassák ki belőlök.

másik ellenben tizennégy kepét, s papja egy fertő szeretetadományt adott. Az első kétségkívül a Várad melléki, melynek termőbb határa volt, mint a Berettyó völgyének, de ez utóbbi lelkészi javadalma, mint a szeretetadomány nagyobb összege mutatja, jobb lehetett. Ezen meghatározás mellett szól a helynevek csoportulása is: a Várad melléki Micske Szent-János mellett említették, a másik pedig Széplak mellett, tehát szomszédos községek mellett.

A pápai tizedjegyzékek végre mind a két Micske lelkészét említik: az egyiknek lelkésze Dénes a tizedszedés mind a hat évében, a másiké Márk, de csak a tizedszedés első éveiben, az utolsó, 1337. évben már Balás, de hogy egyik is, másik is melyik Micskének volt lelkésze? arra a tizedjegyzékek nem nyújtanak tájékozást. Még a tizedek összege is csaknem egyenlő, csupán annyi különbséggel, hogy Dénes csak az első évben fizet hét garast, azután mindig hatot; ellenben Márk folyvást hetet. Eszerént ő és utódja lenne a hegyközi Micske lelkésze. Annyi bizonyos, hogy bármelyik esetben is, ha oly derék egyháznak lelkésze, mint a micskei, csak pár garas tizedet fizetett; mily jeles egyháznak s egyházi javadalmaknak kellett tehát azoknak lenniök, melyeknek lelkészei a tizedjegyzékekben tekintélyesebb összegekkel fordulnak elő!?

MINDSZENT.

(MENDSCENT.)

Másika ama két elpusztult községnek, mely a Mária-Magdolnánál említett szent-jobbi magaslaton állt. Maga a község neve egy szép történeti emlék, mely arról tanuskodik, hogy a községnek volt egyháza Mindszent tiszteletére szentelve, s a község attól vette nevét. És volt lelkésze is, ki a XIII-ik század végén püspökének egy unczia szeretetadományyal kedveskedett.

Ez az a Mindszent falu, melyben létezett birtokrészét a Kőbölknél említett Ambrus szerzetes a Buda feletti Szent-Lőrincz-klastromnak hagyományozta, de melyhez a nevezett klastrom aligha jutott; legalább 1552-ben a falucska, mely ekkor már csak egy portát számlált, Literáti Mihály birtokában volt.¹

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt. : Dicalis Conscrip. VIII.*

MONOSTOR.

(MUNUSTUR.)

Ily egyszerűen, minden előnév nélkül említi a pápai tizedjegyzék, de csak egyszer, 1332-ik évben, midőn Izsák nevű lelkésze hat garas tizedet fizetett. Eszerént, hogy monostoros helyeinknek melyikéről van itt szó? biztosan meghatározni nem lehet; de valószínű, hogy arról, mely Debreczen felett ma is Monostor nevet visel s melynek egyházát csak a múlt század elején bontották el.¹

MIKOLA.

(MIKULA.)

Zsigmond király 1417-ben Albisi Tamásnak, Dávid fiának (Zólyomy-ak) nemcsak itthon, hanem Európa különböző országaiban is tanúsított hű szolgálataiért egyebek közt a biharmegyei Mykolatheleke birtokot adományozta Folkmár és Horro pusztákkal együtt.² Hol állt e Mikolatheleke? az oklevél közelebből meg nem határozza, hanem a váradi káptalannak egy 1492-iki kiadványában olvassuk, hogy épen a nevezett Zólyomy-aknak volt egy Falkamar birtokuk, melyet Kőbölkuthy Jánosnak s fiai: Miklós és Ambrusnak eladnak s mely a Székelyhidről Kőbölkutra vivő ut mentében Hasznos falu határáig terjedt.³

Eszerént — haugyan Mikola és Mikolatheleke egy — akkor a kérdéses község Székelyhid közelében, Szent-Miklós mellett állt, s valaha ez utóbbival, mint nevök is mutatja, egy birtokost uralhatott; vagy az sem lehetetlen, hogy Mikola nem egyéb, mint az imént említett Szent-Miklósnak régibb neve, és így maga e Szent-Miklós község, mely, mint tudjuk, a szent-jobbi apátságnak volt birtoka.⁴

Más biharmegyei Mikoláról hallgatnak történeti emlékeink, s ez egyről is csupán annyit tudhatunk, hogy 1333-ban Miklós- s 1334-ben János volt lelkésze, s hogy amaz három, ez pedig négy garas pápai tizedet fizetett.

¹ *E munka II. kötete* 429. l.

²⁻³ *Gr. Keglevich-család levéltára*: I. 1. 9. és 16. — GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. I. 225. l.

⁴ *E munka II. kötete* 328. s köv. ll.

NAGY-ÉR.

(NOGER. NOGHEER. NAGEER.)

A Gutkeled nemzetség Dobi Dorog ágának birtoka,¹ nevezetesen a XIII-ik század végével Péter, Dorognak fia birta, s ekkor egy évben negyvenöt, más évben harmincznégy kepe püspöki tizedet fizetett. Korán elpusztult; az 1552-iki adókönyvek már nem ismerik. Egykori helyét a mai Kis-Kereki mellett, az Ér balpartján kell keresnünk.

NAGY-MIHÁLY.

(NAGMIHAL. NOGHUNHAL. NOCHMIHAL.)

Középkori neve a mai Mihályfalvának, mely hol Bihar-, hol Szabolcsmegyéhez tartozott. Számos oklevelünk szól róla, s mint egyik legrégibb s érdekes multu községet tüntetik fel. Nevét kétségkívül valamely Mihály nevű birtokosától vette; de kérdés, ha felvihető-e története azon Nagy Mihályig, ki már 1067-ben mint szabolcsmegyei főember említettik.²

Első okleveles nyoma 1270-ben tűnik fel, midőn Onnus (Anus=Anna) Turul comes özvegye Nyulakszigetében (ma Margitsziget) Szent-Margittal együtt viselvén az apácza-fátyolt, birtokait, s ezek közt Mihályt a Nyirben Szalacs mellett, szétosztja.³ Mihály ekkoron csak pusztá, valószínűleg a tatárjárás következtében. De csakhamar megépül ismét; a XIV-ik század elején már tekintélyes község s még folyvást a Turul nemzetség birtoka. Nevezetesen 1352—1358-ban ama nemzetség többi tagjai között birják László Moog-nak unokája, továbbá Turul Széplaki Lőrincz unokája, kik mindketten a váradi székeskáptalan tagjai.⁴ A történeti nyomok arra mutatnak, hogy a bihar- és zemplén-

¹ *Zichy-okmánytár*: I. 531. l. — GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. I. 236. l. Az itt olvasható oklevél eredeti példánya megvan a *gr. Vay-család levéltárában*. Fasc. 195.

² WENZEL G: *Árpádokori új okmánytár*. I. 26. l.

³ FEJÉR Gy: *Codex dipl.* V. 1. 84. l. — «Nobilis Matrona, Onnus nomine, relicta Comitiss Turul, filia videlicet Comitiss Pauli filii *Ee*»; de ez utolsó név kétségkívül hibás, mint az Fejér kiadványaiban épen nem szokatlan s «Eachy»-nek olvasandó.

⁴ *E munka II. kötete* 93. 94. ll.

megyei Nagymihály, s a Turul és Karul nemzetség tagjai közt valaha közelebbi összefüggés létezett.

A biharmegyei Nagymihály a XIV-ik század közepén tul részént csere, részént beházasodás stb. által nagyon megoszlik, s hol felváltva, hol együttesen birnak benne Upori István váradi kanonok, majd erdélyi püspök öcscei, ezek helyébe jön 1434-ben csere utján Álmosdi Chyre Zsigmond Szent-Lőrincz háji prépostja;¹ 1466-ban Várdy István kalocsai érsek;² majd a Madarászy-ak kihaltával jönnek a Macskásy-ak³ s még későbbben a Kis-Kállai Witéz-ek.⁴

Ily előkelő s az egyházi téren is kitűnt birtokosok, mint kegyurak mellett Nagymihálynak egyháza kétségkívül nem tartozhatott az utolsók közé, s a reánk maradt történeti nyomok egyhangulag tanuskodnak annak mind régisége, mind jelességéről. Így Péter, nagymihályi lelkész szerepel már 1284-ben, midőn mint a váradi székeskáptalan hiteles bizonyása a szatmármegyei Reszege határait járja, melyet Mikó fiai Ivánka bánnak eladtak.⁵ Kétségkívül e bán emlékét őrzi Mihályfalva közelében a mai Bánháza puszta is, mely hajdan csakugyan Ivánka-Bánháza néven, mint község említettik.⁶

Ugyanezen korban püspöki tizede kétszáz tiz kepe, tehát oly mennyiség, melyhez hasonlót az egyházmegye összes hitközségei közül egy sem fizetett; lelkésze is, ki talán épen a fentebbi Péter lehetett, egy fertő szeretetadományt szolgáltatott be. A következő század elején már egyszerre két lelkészt találunk egyházában, nevezetesen Pált és Miklóst, kik 1332—1337-ben husz garas pápai tizedet fizettek évenként, tehát épen annyit, mint Gyula városának akkori lelkésze.

De középkori egyháza némi részeiben áll ma is, sőt egy-két darab belső szerelvényeiből is ránk maradt. A községben magas homokdomb emelkedik, szakasztott mása annak, melyről egy 1329. évi határjáró levél azt mondja, hogy a községen kívül éjszak felé «Fyuzeg» folyó mellett domborodik, és annak közönséges neve «Berch» (bércz).⁷ E dombon áll az egyház keletelve, s egészen téglapünet. Hajója

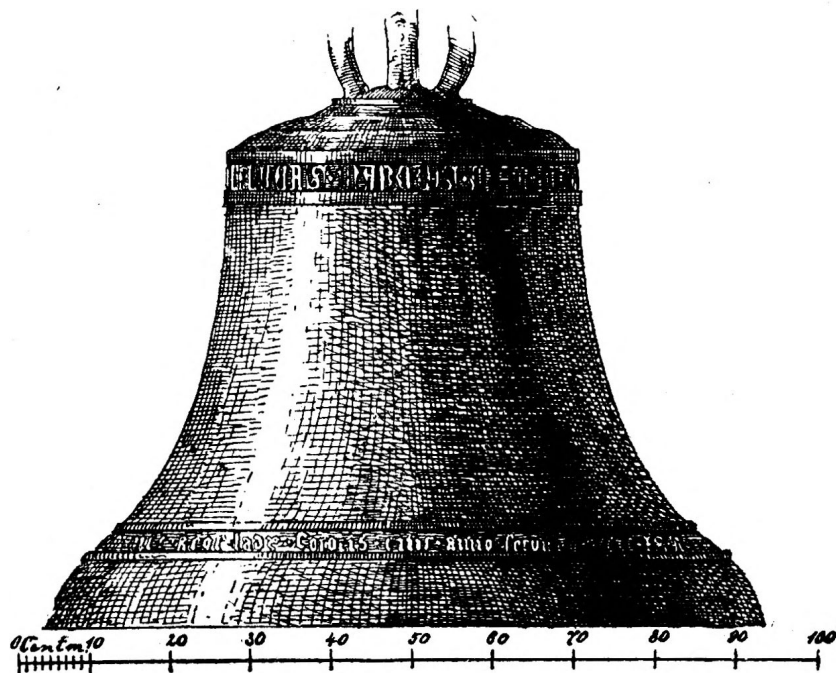
¹ *Leleszi országos levéltár* : Actor. 1434. 33.

²⁻⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt* : N. R. 411. 22. — 1715. 16. §. 17. — 830. 31. 6. 53. 62.

⁵ FEJÉR GY: *Codex dipl.* V. 3. 263. l.

⁶⁻⁷ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt* : N. R. 935. 13.

7·30 m. széles, s nyugati végétől kelet felé 14 m. hosszan még a régi falak állanak; többi része újabb kori toldás, ablakai is egészen átalakították. A hajó éjszaki falánál egy támpár még megvan s arra enged következtetni, hogy az egyház eredetileg boltozott vala, s átmenet-kori épület. Ugyancsak éjszaki oldalához ragasztva, egy 2·70 m. vastagságú falnak nyomai látszanak, mely ha épület fala volt, akkor ez egyház

22. sz. — A mihályfalvi harang.

mellett valamely eddig ismeretlen monostor helyét kereshetjük, s idővel történeti készletünk szaporodtával talán még meg is találhatjuk. A helyrajzi viszonyok, a község multja épen nem zárják ki itt egy monostor lehetőségét, sőt közelében találunk Apáti helynevet is.

De legnagyobb nevezetessége ez egyháznak tornyában áll. Ez egy egészen ép, s mintegy nyolcz mázsás harang, annál becsesebb, mert váradi készítmény s mind öntőjének, mind papjának nevét megőrzé számunkra. Alakját a mellékelt kép (22. szám) tünteti fel. A

különben szokásos szentek alakjai nincsenek rajta, dereka egészen sima; de mind fenn, koronája alatt, mind lenn, karimája felett annál gazdagabb feliratokban. Koronája alatt maiuskel betűkkel ez áll:

ΛΥΚΑΣ ◊ ΜΑΡΚΟΣ ◊ ΜΑΤΘΑΙΟΣ ◊ ΙΩΑΝΝΗΣ ◊ ΤΕΜΠΟΡΑ ◊
ΜΑΤΘΙΑ • ΒΕΡΕΣ • ΜΕΤΡΙ ΗΥΙΣ • ΕΟΛΕ

Mai olvasással: *Lucas, Marcus, Matheus, Johannes Tempore Mathiæ Veres, ministri huius Ecclesiæ.*

Karimája felett pedig minuskel betűkkel:

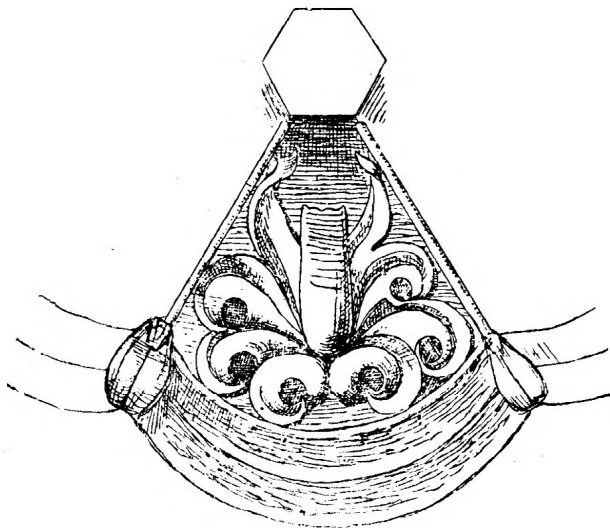
regnante • rege • ladi • coronæ • eius • anno • secundo •
viſt • 1891 • hoc • opus • factum • est • ad • laudem • dei • et •
beati georgii • marfirix • per • m • emerici • de • waradino •

Vagyis: *regnante rege Ladislao, coronationis eius anno secundo, videlicet 1491. hoc opus factum est ad laudem Dei et beati Georgii martyris per manus Emerici de Waradino.*

E felirat, középkori szokás szerint, a négy evangélista nevével kezdődik, mint székesegyházunk említett, kisebb harangján is; utána jő a lelkész neve: Veres Mátyás, aki, mivel semmiféle adat sem szól amellett, hogy e harang nem a nagymihályi egyház számára készült, ez egyháznak negyedik ismeretes lelkésze a középkorból; majd a király, II. Ulászló neve után, ki egyéb források szerint is köznyelven Lászlónak neveztetett, következik a harang s valószínűleg egyszersmind az egyház védszentje: Szent-György, s végre szerényen, az utolsó helyen a harangöntő mester: Imre, ki Váradinak vallja magát kétségkívül püspöki székvárosunkról, mint lakhelyéről. E harang tehát ma-holnap négyszáz éve, hogy hiven osztozik Mihályfalva lakosainak örömében, bujában, s a jámbor lakosok ma is oly szívesen hallgatnak szavára, mint atyáik, kiket még buzasantelőre, feltámadásra vagy éjféli misére hivatott.

Másik érdekes régisége ez egyháznak egy aranyozott ezüst kehely, mely hitegységünk korabeli emlék, s azért a mellékelt rajzban (*XIII. tábla*) bemutatjuk. A kehely talpa hat karéju, ugyanannyi mezővel, melyek vékony ezüst pálczácskák által határolvák s végein egy-egy vésett bordázatu levél hajlik vissza; a mezők mindenikében vert dombormivű akanthus virág díszeleg (*23. szám*). A talpból az átmenetet a nodusba három, lépcsőzetes s kiugró párkányzat képezi;

maga a nodus lapított gömbalaku, oldalain szemközt összehajló, bevésett lóherelevelekkel s hat kinnülő, vert mivű epervirággal. A nodus felett ismét párkányzatot látunk, mely mindenik oldalán

23. sz. — Akanthusz virág a mihályfalvi kehely talpáról.

egy-egy betűt s a hatodikon keresztet tüntet fel. A betűket egymás mellé állítva, mint a rólok vett s mellékelt hasonmás mutatja, (24. szám) szemünk előtt áll a keresztben függő anyjának neve: MÁRIA. A kehely

24. sz. — A mihályfalvi kehely felirata.

kupája kosárból emelkedik ki, melynek felső részét erős sodronydisz s e felett liliompártázat szegélyezi.

Végre nem érdektelen az sem, hogy a már idézett 1358-iki határjárt levél Nagymihály és Tóttelek¹ között «Dedaoltara» = Déda

¹ Egy más, 1352-iki oklevélben Tóttelek neve: Totfalu s vele együtt, mint szomszédos helyek említetnek: «Gerewhaza, Udvornoktheleke» stb. *Gyulafejezvári országos levéltár*: Bihar. 3. 14.

oltára helynevet említ, mely annál figyelemre méltóbb, mert e helytől nem nagy távolságra, a Berettyó völgyén ma is áll Déda község, és így Déda ősz személynév is lehetett, amint csakugyan az volt.¹ A Déda-oltára helynévnek tehát mindenesetre történeti vonatkozása van.

NOTK.

(VILLA NOTK.)

Említi a bécsi codex hasonlónevű birtokosával s egy évben harminczkét, másikon harmincz kepe püspöki tizeddel. Helye ki nem mutatható, mert többször elő nem fordul; valószínűleg nevet cserélt. Birtokosával, Notkkal sem találkozunk többet.

NEGIVEN-SZIL.

(NEGVENZYL.)

Diószeg közelében az Ér mellett állt, de ma már helye felől sem tudnak tájékozást nyújtani, mert az a szil-erdő, mely 20—25 évvel ezelőtt a gyapolyi pusztá határán állt s «Kerek-erdő»-nek neveztetett, inkább a fentebb említett Kerek-egyház hajdani helyét jelöli. Annyi bizonyos, hogy Negyven-szil Gutkeledféle birtok volt s 1307-ben az eggedi apátsághoz tartozott, de Kozma comesnek is vala benne némi részbirtoka.²

Egyháza az említett évben Szent-György tiszteletére volt szentelve; de papjai közül egy sem ismeretes, sőt az is kérdés, volt-e külön lelkésze? Az eggedi apátság fennálltaig valószínűleg ez apátság szerzetesei lelkészkedtek benne.

NYÉSTA.

(NYSKA. NIZTA. EGHASZASNESTA.)

Már «Egyházás» előneve is mutatja, hogy hajdan egymás közelében több Nyésta volt egyenél, s csakugyan 1429-ből oklevelileg igazol-

¹ *Váradi regestrum* : 245. okl.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt* : N. R. 924. 13.

ható két Nyésta,¹ amint jelenleg is két Nyésta nevű ismeretes Kis és Nagy előnévvel. Az egyház Egyházas-Nyéstán állt, és ez a mai Nagy-Nyésta Furta mellett, hol az egyház hajdani helyét még ma is mutatják. Ez egyház Szent-Gellért püspök tiszteletére volt szentelve, s kegyurai az Egyházasnyéstei nemzetség tagjai valának, kik közül ismerjük Pált s ennek Miklós nevű fiát s unokáját 1410-ből.²

Nyéstának püspöki tizede a XIII-ik század végén huszonnégyszer kepe, s papjai közül András 1332-ben, János pedig a következő két évben hat garas pápai tizedet fizetett évenként.

NYIR-PÁLYI.

(NYRPAUL. NYRPALI.)

Keletkezését, mint más annyi hely, hasonnevű prépostságának köszönheté,³ melyről utóbb Monostoros-Pályinak neveztetett.

A XIV-ik század második felében az Álmosdi Chyre nemzetség birtoka,⁴ ezek kihaltával Artándházi Bornemisza László kezébe jutott, ki 1517-ben Báthori Andrásnak s örököseinek vallotta be.⁵ 1552-ben főbirtokosa a váradi püspök, amennyiben harmincz telkéből huszonnégyet birt.⁶

Püspöki tizede a XIII-dik század végén tizenkét kepe, s lelkészéről is ekkor értesülünk, de névtelenül s csak annyiban, hogy a helybeli préposttal együtt Várad püspökének egy fertőt szolgált be szeretetadományul. A következő századból három papja ismeretes: 1332—1333-ból Mihály, a következő évből Lőrincz s végre 1335—1337-ből János, kik évenként tizenöt garas pápai tizedet fizettek.

¹ Bölöni S. levéltára.

² Budai országos levéltár kincst. oszt.: N. R. 840. 20. és Rozgonyi Simon országbíró 1410-iki levele.

³ E munka II. kötete 409. l.

⁴ Fentebb: ÁLMOSD.

⁵ Budai országos levéltár kincstári oszt.: N. R. 1049. 4. §. 7.

⁶ Budai országos levéltár kincst. oszt.: Dicalis Conscript. VIII.

NYÜVED.

(NYVEC. NIVED. NYVEGH. NYIVEGH.)

A XIII-ik század elején érdekes tárgyat képezte egy pernek, mely azzal végződött, hogy Nyüved Kügynek, Olivér fiának birtoka maradt.¹ Még ugyanazon század végén mint Jánosnak, Rajnald fiának birtoka említettetik, s ekkor püspöki tized fejében hol tiz, hol hét képét fizetett évenként. Utóbb a Nyiveghi = Nyüvedi nemesek birtoka,² s ezek utolsójának, Farkasnak magvaszakadtával a koronára szállt, míg 1448-ban Hunyadi János kormányzó adományából nagyságos Csáki Ferencz bihari főispán és székelyek ispánjának kezére jutott.³

Papjai közül hármat ismerünk, ezek közül Pál 1332-ben, Jakab 1333-ban s Rafael a következő három évben hat, néha öt garas pápai tizedet fizettek évenként.

OLASZI.

(OLASSI. OLASCI. OLAZY. ENGOLOZY.)

Mint Váradnak egyik hasonnevű külvárosa, olaszthoni jövevényekből alakult, de hogy egyszerre jöttek-e ezek amazokkal vagy pedig külön s talán éppen az Olaszival szomszédos Apáti vagy Szent-Jobb egyházi birtokosainak hívó szavára? oly kérdések, melyeknek felderítésére még nincsenek elegendő adataink. Az sem fejthető meg, hogy azon «Eng» előnév, melyet a XIII-ik században viselt, honnat származik vagy mit jelent? Az újabb korban Ér-Olaszinak neveztetik, de neveztetett Sváb-Olaszinak is újabb kori német gyarmatosairól.

Első ismeretes birtokosa Cyne Péter, ki 1325-ben tűnik fel s ki, valamint nemzetsége e birtokukról irták magukat. Péternek volt fia László, az előttünk már ismeretes váradi kanonok s homorogi főesperes.⁴

¹ *Váradi regestrum* : 382. és 389. okl.

² *Leleszi országos levéltár* : Actor. 1416. 51.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 853. 16.

⁴ *E munka II. kötete* 77—78. ll.

Történetében feltűnő, hogy két királyunk kétszer ad rája királyi adománylevelet, de amelyek egyikének sem lőn foganatja. Így I. Károly a nevezett Cyné-knek ad Olasziban vámszedő jogot, de amelyet az idézett 1325. évben a székelyhidi Dorog-ok javára visszavont.¹ Ismét Zsigmond király Olaszit a vele szomszédos Mária-Magdolna, Ragáld, Gyulvész birtokokkal János váradi püspöknek adja 1392-ben s abba a püspök beiktatását is elrendelék;² de amiből csak megint nem lőn semmi, mert Olaszi azután is nemesi birtok, és annyi felé oszlik, hogy a XVI-ik század második felében a 35 telekből álló községnek nem kevesebb, mint kilencz birtokosa van.³

Maga a község nem volt nagy s még kevésbbé buzatermelő, mert a XIII-ik század végén püspöki tizede csak tizennyolcz s más évben harmincz kepe; de egyházi javadalma a jelentékenyebbek közé tartozott, legalább egyetlen ismeretes lelkésze: Miklós az 1332—1337. években többnyire tizennéggy garas pápai tizedet fizetett évenként.

Ó- ÉS UJ-MÁRIA.

(MARIA. OMARIA. OMER. — VYMARIA. VINUM. VYMER.)

Biharmegyének ama vidékén, melyre a bihari főesperesi kerület kiterjedett, két Marja helynevet találunk ma is: az egyik Kis-Marja, mely virágzó község; a másik Nagy-Marja, jelenleg pusztá amannak közelében. Mindkét helynek eredeti neve: Mária, melyet kétségkívül hazánk védasszonyának tiszteletére szentelt egyházoktól nyertek. Mindkettő már a XIII-ik században, mint egyházas s lelkességgel bíró hely említettik, csak hogy akkor előnevők nem Kis és Nagy, hanem Ó és Uj. Melyik volt az Ó és melyik az Uj? egyenes tudósításunk afelől nincs, de a tapasztalat, hogy őseink lakhelyeik választásánál elsőséget adtak mindig a folyó vizek tájainak, Ó-Marját a mai Kis-Marjában jelöli ki. Ez volt különben is központja egy nagyobb birtoktestnek, melyhez a két Marja egész birtokán kívül Gyapoly, Kerekegyház, Kaszatelek fal-

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 216. l.

² FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 2. 59. l.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII. 669. l.

vak és Vasad puszta fele része (eredetileg bizonyosan szintén egészen), Henczhida, Gálhida, Zsadány, Balkány, Csépán, Rábé és Környe községekben részbirtokok tartozának. Kis-Marja volt végre birtokosainak választott lakhelye, hol kuriájok, majd váruk állt, s melyről előbb az Ó-, utóbb a Kis-Marjai nevet felvevék. Maga e körülmény is, hogy Ó-Marjaiból lett a Kis-Marjai nevezet, amellet szól, hogy a mai Kis-Marja nem más, mint a régi Ó-Marja.

Az első Ó-Marjaival, ki Lukács nevet viselt, mely név a család minden új nemzedékénél elő-előtűnik, 1342-ben találkozunk először mint tanuval¹ s hat év múlva, mint választott bíró, tehát tekintélyes férfiuval.² Ez Ó-Marjai Lukács öse azon már Kis-Marjai, de szintén Lukácsnak, ki az 1514-iki pórlázadás egyik legyőzője s utóbb János királynak ép oly hű, mint tehetséges hadvezére volt.³ E Lukácsnak az Ártándiakkal kötött szerződése következtében jutottak, mint láttuk, ez utóbbiak birtokai a Kis-Marjaiak kezébe.⁴

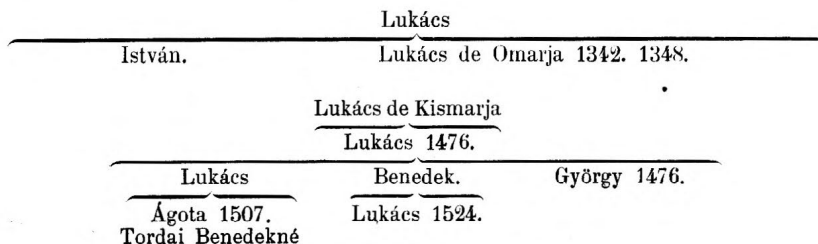
Ó-, és Uj-Marja olykor egyházilag is iker községek gyanánt tekintetének: a bécsi codex együtt említi püspöki tizedöket, mely kétszáz kepe volt, és lelkészeik szeretetadományát, mely egy fertő vala. A pápai tizedjegyzékek azonban már külön sorolják elő Uj-Marját lelkészével, Mihálylyal, ki az 1332—1337. években rendesen kilencz garas tizedet fizetett évenként, és ismét külön Ó-Marját, mely-

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 227. l.

² *Zichy-okmánytár*: II. 323. l.

³ *Tudománytár*: IX. 227. l. — SZERÉMI GY: *Emlékirat*.

⁴ *Fentebb*: KERÉKI. — Az itt elősoroltakhoz hozzávéve még a következő forrásokat: *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 513. 2. — 1715. 16. §. 6. — 1769. 14. — *Kolosmonostori orsz. levéltár*: Bihar. T. 18. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 94. l. az Ó-, illetőleg Kis-Marjaiakról egy családfát nyerünk, mely hézagos ugyan, de újabb adatokkal kiegészíthető:

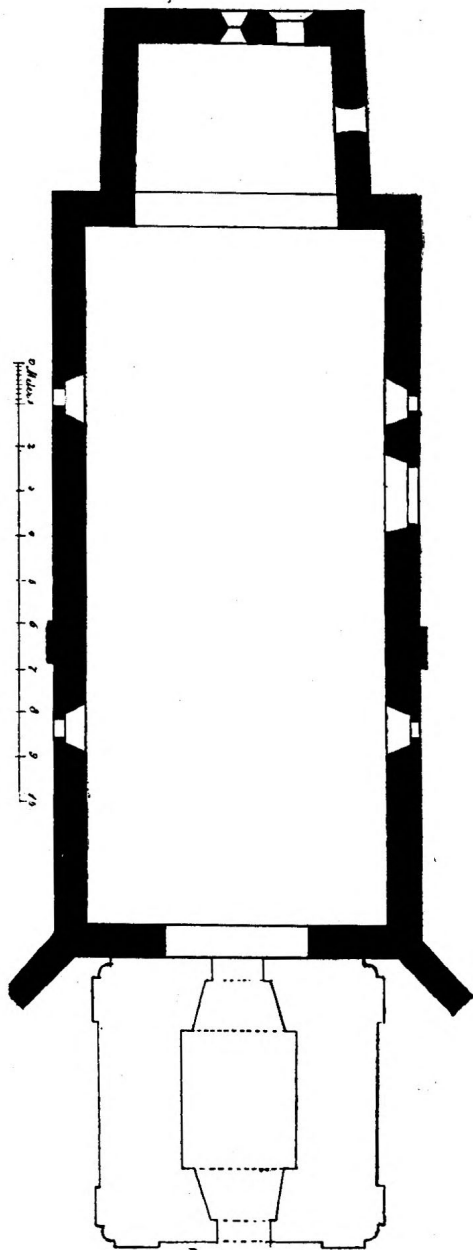
nek Jakab, András és Imre egymásra következő lelkészei csak évi öt garassal adóztak. E fizetések szerint az ifjabb Uj-Marja ekkor előnyben volt a másik felett, melyet ez időben nevezhettek el eléggé jellemzőleg Kis-Marjának; de utóbb ismét fordult a szerencse: Kis-Marja újra felvirult, míg Nagy-Marjáról már csak egy pusztá hely hirdeti, hogy egykor létezett.

ÓTOMÁNY.

(OLTMAN. OLTUMAN. OLTOMAN.)

Az Altman, vagy régiesen Oldman, Oltuman német személynév sűrűn előfordul régi, nevezetesen Árpádkori történeti emlékeinkben, jelöl, hogy hajdan nagy kelendőségnek örvendett. Községünk is kétségkívül valamely Oltuman nevű birtokosa, vagy éppen alapítójától vette nevét, melynek társneve a közelében, Székelyhid mellett egykor létezett Folkmár helynév, mely ismét eredetileg nem egyéb, mint Folkoman.

Ótomány, mint Moys nádor birtoka, már 1263-ban

25. sz. — Az ótományi egyház alaprajza.

említették;¹ egy-e ez községünkkel? meghatároznunk nem lehet, mert az idézett Ótománynak megyéje az író tollában maradt. Annyi bizonyos, hogy ez Ótomány az Albisi Zólyomi nemzetség birtokai közt tűnik fel s a XVI-ik században oly tekintélyes község volt, mely nem kevesebb, mint száz családot táplált kebelén.²

Legrégibb történeti emléke e községnek egyháza, melynek felrajzát (*XIV. tábla*) s alaprajzát (*25. szám*) mellékelve bemutatjuk. Ez egyház tornya újabb kori épület, hajójának nyugati osztálya is későbbi toldás, és csak a keleti osztály a hozzá csatlakozó szentélylyel az eredeti. E szentély keleti oldalának egyik, még eredetiségében megmaradt félköríves, kajácsos ablaka s egy ilyen másik, de befalazott ablaknak körvonalai a hajó déli oldalán, valamint e részekben a táмок teljes hiánya ez egyház keletkezését még a román építészet korába helyezik.

Az egyház körül, a régi temető helyén fű, fa, bokor vigan zöldel, alattok a község régi lakosai porladoznak, talán az a Miklós is, ki 1333—1334-ben e kis egyház lelkésze volt s ki nyolcz garas pápai tizedet fizetett évenként.

PACZ.

(POCHE. POCH.)

Egyike azon, sajnos, nem csekély számú községeinknek, melyekkel multjok története is annyira elpusztult, hogy nevökön kívül alig maradt fenn egyéb. A XIV-ik században állítólag Dósa nádor s utána fiai birták, később a Szepesi nemzetség kezére került.³

Egyházi történetéből csak annyi maradt feljegyezve, hogy 1333—1334-ben István volt lelkésze, ki egy-egy évben hat garas pápai tizedet fizetett.

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 1. 195. l.

²⁻³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII. 674. l. — VIII. 1—72. l.

PANASZ.

(PANAZ.)

Biharmegye különben páratlanul terjedelmes határain ma Panasz községet nem találunk, de a középkorban kettő is létezett, s mind a kettő egyházas község vala. Egyike Szalonta mellett a homorogi főespereshez tartozott, s a pápai tizedjegyzékekben folyvást Mező előnévvel említették, ami már magában is nyilván jelentené egy másik Panasznak létezését. E másik az idézett tizedjegyzékekben egyszerűen mindig csak Panasz név alatt fordul elő, s a Sebes-Körös jobb partján, Told vidékén állott, s ugyanaz a község, mely később, tót ajku, talán éppen hontmegyei származású lakosairól Panasz-Tótteleknek nevezetett¹ vagy egyszerűen Tótteleknek.

Panasz mint hely- és előnév már történetünk legelső lapjain feltűnik, Panaszi-aknak nevezvén magukat egyik legrégibb nemzetségünk tagjai, a Pázmány-ok, kik közül egyházi s világi téren egyiránt annyi jeles férfiak vált ki a hazának, különösen a szűkebb hazának: Biharmegyének azon Panaszi Istvántól kezdve, ki 1236-ban mint Biharnak egyik királyi biztosa szerepel.²

Mikor jutott Panasz a Pázmányok birtokába? oklevelileg kimutatnunk nem lehet; csak az bizonyos, hogy 1465-ben új adománylevelet nyertek rája, mint ősi birtokukra.³ Hogy pedig valóban ősi birtokuk volt, egy ép oly érdekes, mint figyelemre méltó adat mutatja. A Pázmányok eredeti fészke, mint tudva van, Hontvármegye, melynek neve is, a hagyomány szerint, a hazánkba költözött Hunt és Pázmán két egytestvér elsejének emlékét őrzi. Hontmegyében egyik Pázmányféle birtok volt Zalaba falu, mely szláv név magyarul éppen annyit jelent, mint — panasz.⁴ Ez, ha nem csupán véletlen találkozása a két névnek, azt jelentheti, hogy a Pázmányok hontmegyei birtokuk nevét átruházzák magyar fordításban biharmegyei új szerzeményökre: a két Panaszra, s ezek lakosait is onnat telepíték át.

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dical. Conscript. VIII.

² KUBINYI F: *Árpád-kori oklevelek* 13. l.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* N. R. 950. 2.

⁴ HÖKE L: (*Magyar Sion*. IV. 826. l.)

A bihari főesperesség Panaszáról egyházi tekintetben nem tudunk egyebet, mint hogy 1336—1337-ben Sebestyén volt lelkésze, ki négy garas tizedet fizetett évenként.

Hazai történeti forrásaink, a hagyományt sem véve ki, ma már a községnek hajdani helyét sem tudják pontosan megjelölni.

PATA.

(PATA. PACA.)

Egyike legünnepeltebb ősi személyneveinknek, melyet a krónikások beleszőnek már a honfoglalás történetébe,¹ mert kétségkívül azon ősök nevei közt hallák, kiket a nemzeti hagyomány, rege, ének mint erős jelesek, hősöket dicsőített. És mint ős személyneveinknek anyija, Pata is helynév egyszersmind, mely hazánk több vidékén feltűnik ma is, hogy irányadóul szolgáljon a késő nemzedéknek, midőn keresi, hogy a honfoglaló nemzetségek s azoknak egyes ágai hol, merre telepedtek le a hazában?

Pata, mint helynév két különböző, egymástól távol eső pontján is előfordul Biharmegyének. Az egyik Pata, mely eredetileg Pata-fájának neveztetett, Biharmegye déli részein esett, s egyházilag a homorogi főesperességhez tartozott; a másik, s itt arról van szó, éjszak Biharban állt, s a bihari főesperességbe volt kebelezve. Ez lehetett birtoka s hihetőleg lakhelye is azon Patának, ki a XIII-ik század elején, mint Biharmegye egyik legelőkelőbb férfinja s Ádám és Jákónak atyja szerepel.² De hogy hol állt e Pata? azt ma már megjelölni nem lehet, noha 1399-ben, sőt még 1489-ben is, mint Zólyomi birtok említetik,³ A XVI-ik században már nyomát veszítjük.

Különben könnyen elpusztulhatott; csekély község volt, melynek püspöki tizede a XIII-ik század végén csak nyolcz kepe; egyetlen ismeretes lelkésze, János pedig az 1333—1334. években csak négy garas pápai tizedet fizetett évenként.

¹ *Béla király névtelen jegyzője.* 32. fej.

² *Váradi regestrum:* 172. 374. 385. okl. — KUBINYI F: *Árpádkori oklevelek.* 13. l.

³ *Gr. Keglevich-család levéltára.* I. 1. 13. 15.

PELBÁRTHIDA.

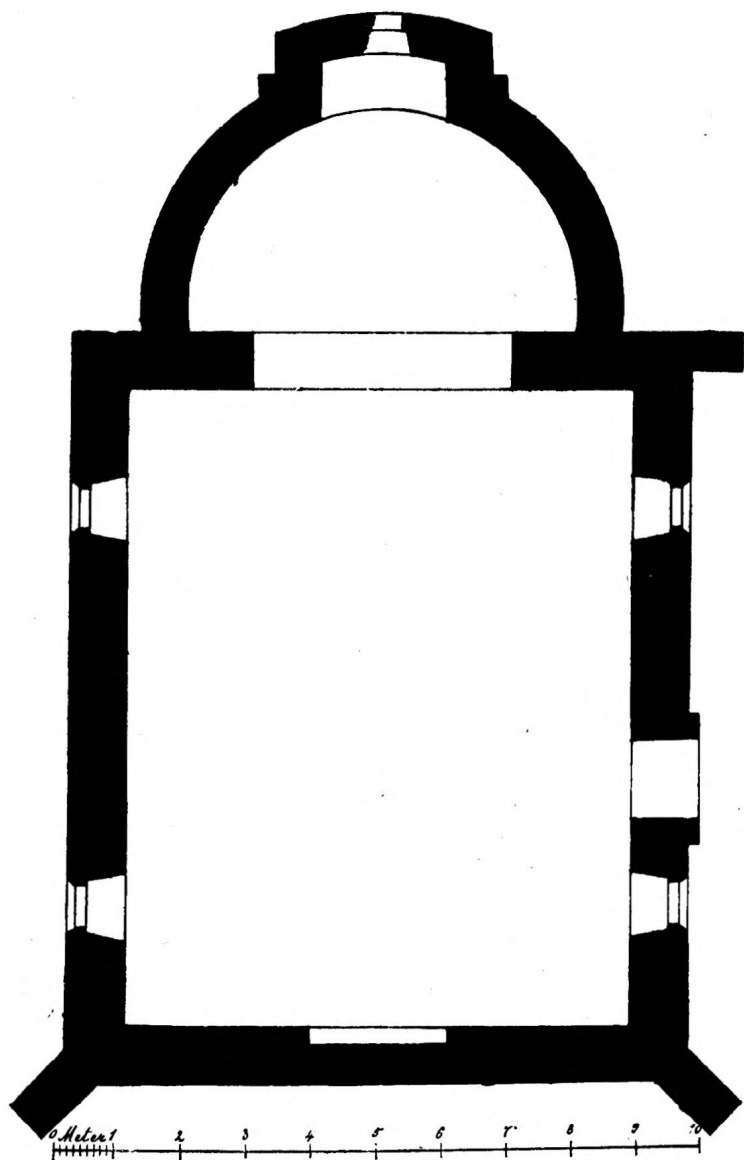
(PERCHARDIDA. PERBARCHIDA. PERBARTHIDA. PREUARTHIDA.)

A Gutkeled nemzetség számos bihari birtokainak egyike. Eredeti neve Vadász (Wodoz), melyet lakosainak hivatásától nyerhetett, kik a királyi háztartás vadász szolgálai lehettek. A XIII-ik század elején már az említett nemzetség egyik tagjának, Privartnak birtoka, ki hihetőleg egy személy a hasonnevű, s 1238-ban élt ungi főispánnal,¹ de a falu neve ekkoron még Vadász,² mintegy jeleül, hogy csak nem régen vonatott el eredeti rendeltetésétől; hanem a század végével, 1280-ban már talán épen előbb említett birtokosának, mint szerzőjének nevéől kezd Privárthidának neveztetni, noha még régi Vadász nevét is emlegetik.

Azon kis egyház, mely a község legvégén, a Holt-Berettyó partján oly szerényen vonja meg magát, még hajdani kegyurainak, a Gutkeledeknek alkotása, mely talán csak azért maradt reánk, hogy lássuk, milyenek voltak hajdan legegyszerűbb falusi egyházaink? Ez egyház, melynek felrajzát (*XV. tábla*) s alaprajzát (*26. szám*) mellékelve közöljük, téglalapítmény torony nélkül. Nyugati ajtaját befalazták, a bejárás most déli oldalán van. Hajója famennyezetes, diadalive nyomott csúcsíves, kerek záródású absisa boltozott. Ablakai, melyek egykor félkörívesek s kajácsosak voltak, ma már átalakítvák. Legfeltűnőbb benne az absis keleti oldalán a régi oltárhely, mely kis fülkét képez s mely egyetlen ilyenmű alakítás egyházmegyénk középkori egyházainál.

És amily igénytelen e kis egyház, olyan volt maga a község s egyházi javadalma is. Birtokosa C. comes, mert nevének csak kezdőbetűje van kiírva, de a ki kétségkívül a már többször említett, Gutkeled nembeli Kozma, a XIII-ik század végén egy évben huszonöt, más évben huszonkét kepe püspöki tizedet adott; lelkészének szeretet-adománya meg csak egy uncia vagyis a legcsekélyebb összeg. Hasonló szerény összegekről szólnak a pápai tizedjegyzékek; lelkészének Pálnak évi tizede az 1333—1337. évek közt csak öt-hét garas közt váltakozik.⁴

¹ *Zichy-okmánytár* : I. 2—3. II.² *Váradi regestrum* : 234. okl.³ *Zichy-okmánytár* : I. 45. I.⁴ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* X. 6. 798. I.

26. sz. — A pelbárhidai egyház alaprajza.

PETERD.

(PETHED. PETRESD. PETURD. PETERD.)

Biharmegye multja három Peterd községet ismer s mind a három a bihari főesperesi kerület határai közé esett. Egyik a Sebes-Körös jobb partján, Monostoros-Ugra közelében emelkedett, nemesi birtok volt s földesurai róla nevezték magukat Peterdi-eknek. Ezek egyikének, Mártonnak részbirtokát, gazdája magvaszakadtával Zsigmond király 1426-ban Csáki Miklós fiainak adományozta; a többi rész még azután is a Peterdiek kezén maradt, kik közül 1516-ban hatan említetnek, mint élők s köztük egy: Gellért áldozó pap.¹

A másik Peterd amattól jóval fentebb, a Berettyó közelében állt s iker község volt, egyike Mező-, másika pedig, mely amattól éjszak felé esett, Fegyvernek előnévvel. E kettős Peterd is nemesi birtok volt s földesurait a váradi székeskáptalannak egy 1382-iki határjárt levele Mező-Peterdi néven említi.² Ugyanezen oklevél szerint Fegyvernek-Peterdtől nyugotra «Szent-Tamás-utja» vonult, mely névnek, ha nem valamely nyomtalanul eltűnt községre vonatkozik, legendaszerű jelentése is lehet; a keleti oldalon Buzás falu állt, délen pedig a Tekerő-ér folydogált, de amely kétségkívül nem a honfoglalás történetének hasonnevű folyója.³ De maga a középkori Mező-Peterd is nem a mainak helyén állt, hanem ettől távolabb, Váncsod felé, a mai «puszta» nevű helyen.⁴ Középkori egyháza a Szentháromság tiszteletére volt szentelve s némi falai 1743-ban még állottak.⁵

A bécsi codex csak egy Peterdet említ, mely püspöki tized fejében csupán tiz képét fizetett; ellenben a pápai tizedjegyzékek már kettőről szólnak: egyiknek lelkésze az 1332—1335. években Péter, a másiké ugyanezen időben Miklós s 1337-ben István; amannak lelkésze csak három garas tizedet fizetett évenként, emezé rendesen tizet; de hogy melyik volt Körös-, s melyik Mező-Peterdnek lelkésze? megjelöl-

¹ *E munka II. kötete* 172. l.

² *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 267. 14. — 1206. 35.

³ *Béla király névtelen jegyzője.* 40. fej.

⁴ OSVÁTH P.: *Biharmegye sárréti járása.* 471. l.

⁵ *Váradi székeskáptalani levéltár* : Protocoll. E. 90. l.

nünk nem lehet, mert minden előnév nélkül említettnek. Annyi bizonyos, hogy mindkettő szerény község volt, az egyik épen a legkisebbek sorába tartozott.

PETLEND.

(PECHLEND. PETHLEND.)

A tizedjegyzékek nem említik, de egy 1382. évi oklevél már szól parochiális egyházáról, mely Mindszent tiszteletére vala szentelve. Ugyanazon oklevél szerint ez egyház kegyurai a Pethlendi nemzetség, nevezetesen az idézett 1382. évben Pethlendi Mihály fiai: István és Péter.¹

Eszerént Pethlend nemesi birtok volt, és gyakorta adott dolgot a váradi székeskáptalan s a várad-előhegyi konvent, mint hiteles-helyek embereinek. 1271-től kezdve sűrűn jelentkeznek e községről hol a nevezett konvent, hol a káptalan levelei, majd békéltetve a birtokviszályba bonyolódott atyafiakat, majd cserét, adás-vevést vagy határjárást eszközölve a szomszéd birtokosok között.²

Ugyanezen oklevelek ama nagy pusztá tért, mely Szakál és Furta közt foglal helyet, egészen más színben, falvakkal sűrűn megrakva, kertek, halastavak, gyümölcsösök által környezve,³ tüntetik fel. E téren állt Pethlend is, s körülötte Kenéz, Kőrmösd, Nyésta, Szőcsköd népes, részben egyházas községek, de melyeknek emlékét Petlenddel együtt ma már csak egy-egy pusztá vagy dülő neve őrzi; ellenben Vassán, Cheustelek, Chetelek, Ws egykor szintén népes falvak⁴ úgy elpusztultak mellőle, hogy nevöket is elfeledék.

PÉRCES.

(PERCH. PEERCH. BELPERCH.)

Debreczen közelében két Pércs község házai fejezlenek; közös nevök közös eredetre s kezdetben közös birtoklásra vall, de mikor tör-

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 699. 18. — 874. 27.

² WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár.* VIII. 374. l.

³ A kertekben említettik «arbor sicomori», mely jelenthet szeder- de fügefát is. *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 699. 18.

⁴ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 874. 26. — D. L. 4169.

téneti emlékeinkben feltűnnek, már külön szakadva állnak. Az egyiknek meg épen több birtokosa van: ilyen János, Whud (Ohat) fia, de aki magtalanul halt el s részbirtokát V. István király Chepánnak, Szemere fiának adta.¹ Másik birtokosa ugyanekkor Mike,² akiről, mivel talán az egész községet megszerezte, Mike-Pércsnek neveztetett el, s viszont ennek utódai a községről, mint birtokukról Pércsi-eknek. Pércsi Miklós, Mátyásnak fia birja még 1440-ben is,³ de később ismét több felé szakad s a XVI-ik században részbirtokos benne Dobó István is, az egri hős.⁴ A másik Pércs a XIII-ik században Bél, utóbb Vámos előnévvel fordul elő, s midőn birtokosairól értesülünk, a Gutkeled nemzetség Dobi Dorog ágának kezén látjuk, kik már 1338 előtt vámjogot nyertek rája.⁵

Mind a két Pércs egyházi viszonyairól kevés adat maradt reánk, s még e kevés sem osztható fel biztosan, mert a két község rendszerént minden előnév nélkül említetik. Csak egyszer, a bécsi codex feljegyzéseiben fordul elő Belpércs mint oly község, mely püspöki tized fejében nagyon jelentéktelen mennyiséget, csak négy képét fizetett; ezenkívül párosával ugyan, de mindig csak Pércs szerepel hét, huszonöt, majd negyvennégy képével, egyiknek papja pedig egy fertó szeretet-adománnyal. A pápai tizedjegyzékek ellenben már csak egy Pércset említenek 1332-ben Péter, 1334—1335-ben András s a következő évben Miklós lelkészszel, kik fejenként évi öt garast fizettek; de hogy melyik Pércsnek voltak lelkészei? az itt sem mutatható ki.

POCSAJ.

(PUCHEJ. POCHEY. PACHEY. PACHE.)

Szintén az Álmosdi Chyre nemzetség birtoka, melynek egyes tagjai már a XIV-ik század elején e birtokukról Pocsajiaknak írták

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. III. 274. l.

² GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*: I. 112. l. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 226. l.

³⁻⁴ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1251. 28. — 802. 40. hol egyéb helynevek között említetik «Árpádszállása».

⁵ *Zichy-okmánytár*: I. 531. l. — FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 2. 775. l.

magukat, s e név a nemzetség egyik ágának állandó neve lön.¹ Pocsaji Péter és László együtt birták 1415-ben Almosdi János és Lászlóval az ősi jószágokat² s ez utóbbiak érdemiért engedte meg Zsigmond király 1425-ben, hogy Pocsajon, mely a Berettyó közelségénél fogva kiválólag alkalmas volt a megerősítésre, kő- vagy favárat építhessenek.³ A pocsaji, később hirre emelkedett vár eredete itt keresendő.

Az utolsó Pocsaji, László volt, ki 1514-ben a pórlázadásnak esett áldozatul s kinek részbirtokait, midőn egyetlen életben maradt lánya, Erzsébet, mint hajadon, elhalt, II. Lajos király Bayony Jánosnak s Benedeknek adományozta.⁴ Ez időtájban nyerhette meg a váradi püspök is a község egy harmadrészét.⁵ A harmadik harmadrész birtoka végre az utolsó Álmosdinak, Ferencznek halálával előbb Tahy Ferencz, majd Dobó István kezébe jutott,⁶ de az utóbbitól hűtlensége miatt II. János király elvette és Szécsényi Némethy Ferencznek, a tokaji vár prefektusának adományozta.⁷

Pocsaj a XIII-ik század végén Salamon ur birtoka, de még jelentéktelen község: püspöki tizede csak 25, majd meg csupán tizenhét kepe s lelkészének szeretetadománya egy uncia; de csakhamar emelkedni kezdett: 1333—1337. években lelkésze, Simon évenként tizenkilenez garas pápai tizedet fizetett, tehát Álmosdnál négyszerre többet.

¹ Maga az Almosdiak második ismeretes őse: Chyre egy 1342-iki oklevélben Pocsajinak iratik. NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 228. l. E Chyrének az ismeretes Péteren kívül fia lehetett ama Pál, ki szintén Pocsajnak írta magát s kiről az idézett 1342-iki oklevél mondja, hogy «de generatione Stephani, condam palitini, filii Erne» származott. Így aztán érthető a Pocsaji és Álmosdiak birtoklása Hosszupályiban vagy az 1322-iki oklevél szerint «Erne-fia-stephan paulijában».

² GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár* II. 18. l.

³ A király levele kelt «in Tata feria quarta proxima ante Dominicam Ramispalmarum» (márcz. 28.) 1425. *Gyulafejervári orsz. levéltár*: Bihar. 2. 7.

⁴ «Datum Budæ in festo b. Emerici d. c.» (novembr. 5.) *Gyulafejervári orsz. levéltár*: Bihar. 3. 25.

⁵ *E munka II. kötete* 254. és 246. ll.

⁶ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 297. 9.

⁷ A király levele kelt Kolozsvártn, nov. 28. 1560. *Kolosmonostori országos levéltár*: Bihar. K. 11.

POKLOSTELEK.

(PUKLUSTELUG. PUKLUSTELEK. PUCHUSTEKEK.)

Mint községről korán, már a XIII-ik század elején történik említés, midőn lakosai közül hárman: Bocsor, Léka és Izsó Váradon az isten-ítéleti törvényszék előtt perelnek.¹ Ugyanazon század végén ismét találkozunk vele, midőn püspöki tized fejében tizenhatszáz és tizenkét kopért fizetett, papja pedig szeretetadományképen egy fertót.

Kezdetben a szomszéd Micskével ugyanazon birtokosokat uralta; 1489-ben már a Csáky-aknak, nevezetesen Csáki Benedeknek, Ferencz fiának is volt némi részbirtoka benne. Ugyanekkor szó van a községben szedetni szokott vámról is.²

Középkori egyházának többé semmi nyoma, de valószínű, hogy a mai helv. vall. egyház, mely a község közepén a középkori egyházak módjára keletelve áll, a réginek alapjaira épült.

Lelkészei közül kettőt ismerünk: Lászlót 1332—1333-ból, és Mihályt 1334—1337-ből, kik évenként rendszeren tizenhat garas pápai tizedet fizettek, mely összeg nyilván arra mutat, hogy Poklostelek a püspökség sok községének, magának Székelyhidnak is egykor előtte állott.

PÜSPÖKI.

(PYSPUKY. PISPUKI.)

Történetének legrégebb adatát nevében viseli, mely egyenesen arra vall, hogy már kereszténységünk korában, s nevezetesen a váradi püspökség megalapíttatása után keletkezett. Mindemellett a váradi püspök nem birta kizárólagosan, hanem káptalanával együtt s így közös birtok gyanánt szerepel 1273-ban, sőt még 1374-ben is;³ de, mint mondani szokták, az elnevezés mindenkor az előkelőbbtől (a portiori) vétetik. Később egészen a püspök birtokába ment át.

¹ *Váradi regestrum*: 149. oklevél.

² *Leleszi országos levéltár*: Protocoll. II. 41. l.

³ *Nagyszebeni városi levéltár*: U. II. 378. — BATTHYÁNY I: *Leges Eccl. Hung.* III. 233. l.

Földesurához való viszonya s kötelezettségei csekély eltéréssel egészen ugyanazok valának, mint Bihar városáé, s lakosai között szintugy találunk egyszerű jobbágyokat, továbbá szabadosokat és püspök nemeseit. Nevezetesen a XVI-ik században, mikoron Püspöki 83 háznéből állt, ezek közül 61 egyszerű földmivelő jobbágy, 14 szabados, t. i. az uradalom számára dolgozó mesterember, belső szolga, gazdasági felügyelő, hajdu stb., s végül 8 püspök nemese.

Lakosai közt a Derecskei, Móricz, Piros, Ihos, Istenös, Csata, Száraz, Madarász, Gyöngyös, Barát, Török, Csorba, Villám, Bornemisza, Furta, Kardos, Iza, Bocsi, Sárközi, Zebedi, Ferenczi, Teleki, Somogyi, Zádori, Chinai, Konyári, Istvánfi, Kéri, Széki, Haraszi stb. nevek tűnnek ki leginkább.¹ Sajnos, hogy a jegyzék, mely e névsort közli, nem jelöli meg, hogy az említettek közül kik a jobbágyok, akik verítékök — s kik a nemesek, akik vérök hullásával öntözik és segíték felvirágozni hazánk földjét?

Püspöki bár terjedelmére nézve Bihar városánál sokkalta kisebb, mondhatni csak felényi vala, mindamellett egyházi jelentőség tekintetében nem állott amannak utána, sőt bátran kiállta avval a versenyt. Ez állapota előidézésében mindenesetre főrésze volt szerencsés helyrajzi fekvésének, legközelebb esvén Váradhoz, Szent-László sirjának városához. A zarándokok, kik e sir látogatására jövének, rendszeren megállapodtak Püspökiben, és itt, nevezetesen ennek magasan, mintegy hivogatólag emelkedő egyházában készültek el arra, hogy zarándokságuk ohajtott célját, a szent király sirját méltólag megközelíthessék. Maguk Váradnak új püspökei, mielőtt Szent-László városának határát átlépték volna, Püspökiben megállapodtak, itt fogadták népök, papságuk első üdvözlését s hódolatát, kik ősi szokás szerint idáig jöttek eléjük s innét kísérték be új főpásztorukat lobogó zászlókkal, harangzugás és énekszó között. Annak is van nyoma, hogy Püspöki ugyancsak kedvező helyzeténél fogva nem egyszer volt egy-egy nevezetes gyűlésnek színhelye, mint 1284-ben, midőn Bertalan váradi püspök és királyi biztos Loránd erdélyi vajdával s a tiszántúli részek nemeseivel itt nagy gyűlést tartott.²

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Urbar. et Conscrip. 36. 34.

² WENZEL G.: *Árpád-kori új okmánytár* : IX. 400. 1.

Mindez a legsikeresebben közreműködött arra, hogy a püspökii egyház, a váradi székesegyháznak e kapuja s előcsarnoka kegyuraihoz, a váradi püspökökhöz méltó diszben álljon, és papjaiban is ajánlatosan mutassa be az érkezőknek Várad papságát. Ily körülmények közt kétségkívül korán egyházközséggé alakult, mindamellett egyházi viszonyairól a XIII-ik század vége előtt nem értesülünk. Ekkor feltűnik, bár névtelenül egy lelkésze, ki püspökének egy félmárka szeretetadományt nyújtott, s mely összeg egyenesen azt igazolja, hogy Püspöki a legtekintélyesebb egyházi javadalmakhoz tartozott.

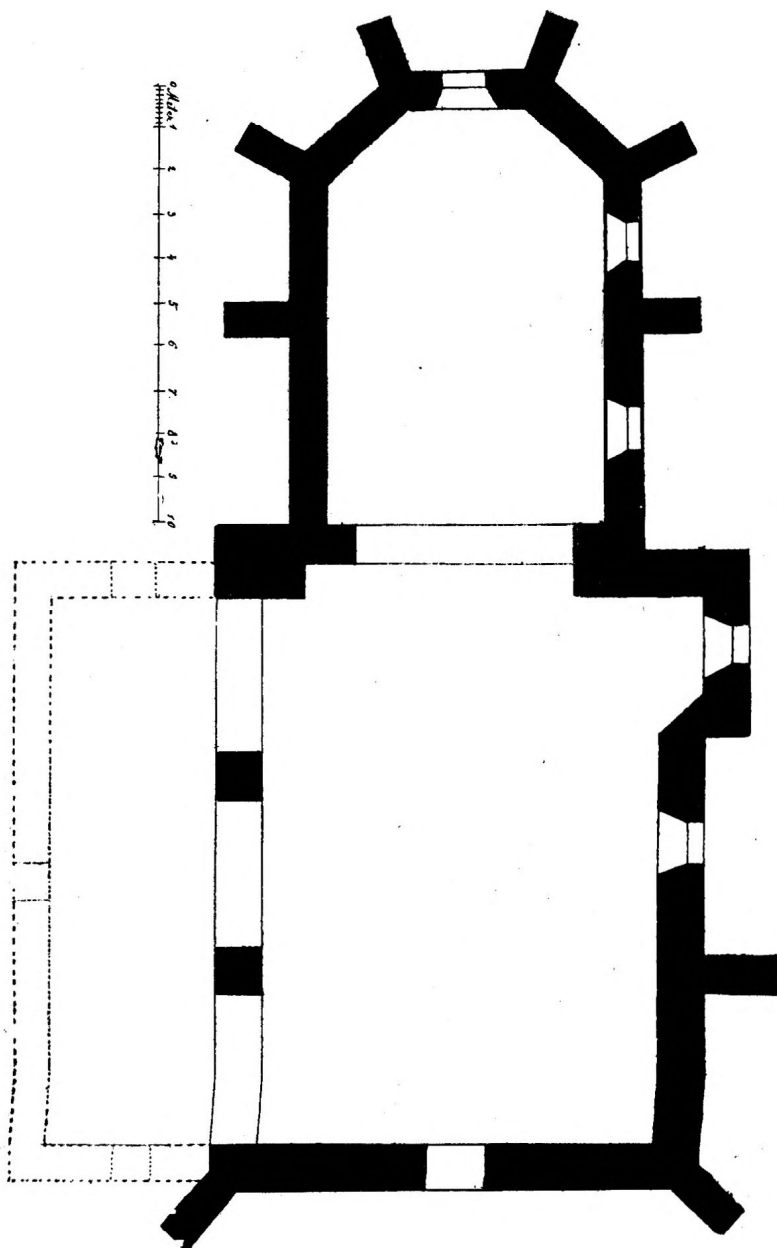
Első, névszerént ismeretes lelkésze Péter, ki 1319-ben a váradi székeskáptalan hiteles bizonyága, Tamás szeghalmi főesperes s kano-nok és több bihari egyházi és világi urakkal tanuja volt a Sartyuanveze nembeli Borsi Endre végrendelkezésének.¹ A nevezett Péter itt egyedül neveztetik ugyan püspökii lelkészül, mindemellett valószínű, hogy Püspökinek már ekkor két lelkésze volt, mint a vele szomszéd Bihar-nak. Alig egy évtized múlva ugyanis egyszerre már két püspökii lelkész említettik, nevezetesen 1332—1337. évek közt János és Demjén, kik együtt ötven garas tizedet fizetének évenként, tehát egy denárral sem kevesebbet, mint a népességre különben kétszerte nagyobb Bihar város papjai.

Ezekén kívül említés van még Miklós áldozár s püspöki plebánosról, ki 1524-ben a Várad melléki Fudi faluban 13 jobbágytelket, melyek néhai Fwdy Móricz birtokai valának, — a fudi-vásárhelyi szőlőhegyek közt állott monostornak adományozza egyrészt alamizsna gyanánt, másrészt mint az említett monostornál már elzálogosított birtokot.² Lehet, hogy e birtokhoz vétel útján jutott Miklós plebános, de az a lehetőség sincs kizárva, hogy az családi öröke volt, a nevezett Fwdy Móricz előkelő, bihari nemzetségéből származván.

De Püspökinek multjáról, lakosainak nagyobb száma s műveltebb, városias állapotáról legtöbbet mond csúcsives egyháza, mely ugyan megfogyva is, megtörve is, de még mindig áll a kis város azon legszélsőbb utcáján, mely a felette emelkedő magaslaton vonul el s mely valószínűleg nem más, mint a középkori okleveleinkben ugyne-

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 497. l.

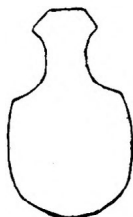
² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Fudi. 1. 1.

27. sz. — A püspökii egyház alaprajza.

vezett «Egyházszeget-utca».¹ Ugyanez olykor «Egyházfalva» néven is előjön,² s önkénytelenül is emlékeztet a Bihar városi Papszerre, a bihari plebánosok e birtokára, hogy tán itt is hasonló eset forog fenn. E helyen egykor, Arpádházi királyaink idejében kétségkívül más egyház emelkedett keskeny, félköríves ablakkal s korlátozottabb terjedéssel, de mely az akkor még kicsiny község lakosainak befogadására elegendő volt. Ennek helyébe épült utóbb, mintegy a XV-ik században a jelenlegi egyház, melynek felrajzát (*XVI. tábla*) és alaprajzát (*27. szám*) mellékeljük.

Ez egyház már külsején is sokat vesztett eredeti alakjából, mert nyulánk, hat méter magas ablakait részént egészen befalazták, részént átalakították, s hajójának egyetlen déli ablaka alá egy izléstelen falépícsőzetet alkalmaztak, mely a karzatra vezet; mind-emellett még fenmaradt idomai, de kivált alaprajza tisztán tájékoztatnak aziránt, hogy itt oly épülettel találkozunk, melyet a csúcsíves építészetnek már kifejlett szabályai szerént alkottak meg. Emellett szól nyugati oldalának még meglevő, csúcsíves kőbélletű ajtaja s hossz-szentélyének délkeleti szögletében a szokásos három papi szék, melyeknek kőbéllete a hármass lóherelevél idomával záródik. Egyéb részeiben az egyház mindenütt pusztulást mutat: hajója, valamint szentélye ma már csak famennyezetes, de hogy egykor boltosva volt, mutatják a gerinczhordó gyámkövek helyei, melyek különösen a szentély falainak félmagasságában még meglátszanak. Kőgerinceinek egy töredéke a déli ajtó mellett a földön hever s a mellékelt rajz (*28. szám*) annak metszetét tünteti fel. Diadalíve, mely eredetileg kétségkívül szintén csúcsíves volt, ma már félkörre van alakítva, s a hajó éjszaki oldalát bővítés céljából, de a falak épségének megtámasztásával csaknem egészen áttörék. Feltűnő a déli ajtónál az oldalfal kiszökellése, mely a tetőig emelkedik, s első tekintetre egy lebontott vagy be sem végzett torony alsó részének látszik, de toronynak gyenge lett volna; valószínűbb, hogy e kis, kápolnaszerű hely valamely sir fölé emelt oltár befogadására készült, legalább ugyan-

28. sz. — A püspökii egyház boltgerinczének átmetszete.

¹⁻² Gyulafejevári országos levéltár: Bihar. 1. 26.

ilyen helyen, egészen hasonló alakításu oltárhelyet látunk ma is a pesti belvárosi plebánia-egyháznál. Tornya eredetileg sem volt.

Az egyháztól mintegy száz lépésnyire nyugat felé épszőget képező s 90 cmtr. vastagságú alapfal látható, melyet a hagyomány veres barátok klostromának romja gyanánt emleget.¹ Hogy Püspökiben bármilyen szerzet klostroma lett volna valaha, arról hallgatnak történeti emlékeink, de azon viszonynál fogva, melyben e község Váradhoz s Várad püspökeihez állt, nem is valószínű; annál hihetőbb, hogy az említett fal a különben is tornyatlan egyháznak nem tornyát, mert erre gyenge lett volna, hanem csak haranglábja alapját képezte. E célra ama hely, mely az egyházat emelő magaslatnak legszélsőbb kiszökellése, a legalkalmasabb volt, de klostrom számára annál alkalmatlanabb; különben is amaz alapfalon kívül, mely egy négyegnek felerészét képezi s külső oldalán 3·90 mtr hosszú, belvilága pedig 1·84 mtr, egyéb kőépületnek itt semmi nyoma.

SÁRÁND.

(SARANG. SARAND.)

Első nyoma a XIII-ik század elején tűnik fel, mikor lakosai közül hatan, mint vádlottak, Váradon az isten-ítéleti törvényszék előtt állanak.² Ekkor Márton ur volt birtokosa, de valószínűleg többed magával, mert később is mindig mint részbirtok tűnik fel s egyes részei, mint Hosszupályinál láttuk, birtokosaik után neveztettek el. Így neveztetett egyik része Bakó-Sarangjának földesuráról Bakóról, más része Saranghi Lászlónak, Erne unokájának volt birtokában, de Zsigmond király, mint egy 1411-iki oklevél említi, hűtlensége miatt elvette tőle.³ Ez is egyike volt a király ellen szőtt összeesküvés tagjainak.⁴ Egy másik részbirtokosa Bárán Mihály, kinek elvesztett részbirtokát Vitéz János váradai püspök s bihari főispán alispánjának, Nagymihályi Andrásnak szerezte meg a királytól.⁵

¹ E mese inkább, mint hagyomány átment a komoly irodalomba is, lásd RÉVÉSZ I: *Protestans figyelmű. 1876. évf. 460—461. ll.*

² *Várad regestrum*: 70. okl.

³ *Leleszi országos levéltár*: Metal. Bihar. 4.

⁴⁻⁵ *E munka I. kötete 220. s köv. ll. — 293. l.*

De egészben véve is szerény falucska volt gyenge egyházi javadalommal: püspöki tizede a XIII-ik század végén harminczegy kepe s papjának szeretetadománya csak egy uncia. Lelkészei közül csak egyet ismerünk, Miklóst, ki 1333-ban hat garas pápai tizedet fizetett.

SÁRFŐ.

(SARFEU.)

A Gutkeled nemzetség Dorogi ágának s ennek általa az eggedi apátságnak birtoka.¹ A XIII-ik század végén püspöki tizede negyven kepe volt.

SEMJÉN.

(SYMIAN. VISEMIAN.)

Egyike azon három Semjén, vagy régiesen Simian községnek, melyek közül egy Szabolcs-, másik Beregmegyében² mint a Kállai nemzetség birtoka említettik, s melyek valószínűleg e nemzetség ismeretes őseinek, Bolok-Simiánnak emlékét őrzik. Uj- (Vi) Semjén neve vagy arra mutat, hogy a másik kettőnél későbbi keletkezésű, vagy hogy valamely szerencsétlenség következtében elpusztulván, ujabbán népesült meg. Ma Ér előnevet visel.

Már a XIV-ik század első felében a vidéki tekintélyesebb községek egyike gyanánt tűnik fel egyházának mind javadalmában, mind pedig épületében. Lelkészei közül csak egyet ismerünk, Miklóst, de aki az 1332—1337. évek közt husz garas tizedet fizete, tehát épen annyit, mint a szomszéd mihályfalvi, szalacsi vagy épen gyulai előkelő egyházak lelkeszei.

Középkori egyházából két kapuzat maradt reánk, melyek nyilván hirdetik, hogy az egyház, melynek részei valának, izléssel alkotott épület vala. A kisebb kapuzat, melynek csúcsíves kőbéllete rézslén nyugvó egy pálczatagból, léczekből és sekély horonyokból áll, a régi

¹ *E munka II. kötete* 372. l.

² *Kállay-család levéltára.*

egyház déli bejárását képezé, s a mai helv. vall. egyháznak, mely a régire keresztbe, éjszokról délre vonulólag építettett, — végén foglal helyet. Magassága 1.90 m/, szélessége 97 cm. A másik kapuzat hasonló, csak nagyobb s valamivel gazdagabb, amennyiben pálczatagja kettő, s magassága 2.6 m/, szélessége 1.36 m/. Kétségkívül ez volt a régi egyház főkapuja a nyugati oldalon, de onnat a mostani egyház keleti oldalára vitették át. — Déli s délnyugoti szögletein a hajónak még megvannak a háromtagu táмок.

SEPTELY.

(SEPTEL. SAL-SEPTELYE.)

Mező-Keresztes határán, a bojti utban, az ugynevezett Septelydomb őrzi ez elpusztult község emlékét s jelöli egykori helyét. Kis község lehetett; a tizedjegyzékekben csak egyszer fordul elő 1332-ben, mikoron lelkésze, János négy garas tizedet fizetett.

Eredetileg nemesi birtok volt a róla nevezett Septelyi nemzetség kezében, kikkel 1342-től kezdve sűrűn találkozunk.¹ 1379 táján szomorú családi esemény színhelye volt. Az idézett év előtt Saal unokája, János birta, ki gyermektelen ember lévén, birtoka rokonaira: Sal-Septelyi Endusnak fiára, Jánosra, és Abrahám fiára, Imrére nézett különben is, de ezek, hogy annál hamarabb örökölhessenek, — megölék a főntebbi Jánost. Hanem a gyilkosok terve meghiúsult, mert a bűntény kiderült, s Lajos király Septely birtokát 1379-ben Kis-Zomlini Ramaz fiának, Mihály deáknak, királyi udvari jegyzőnek adományozá,² kit abba Lőrincz váradi kanonok s Borsi Mihály király embere be is iktatának.³ A Zomlini-aktól Septely negyedrésze Tapolcsányi János váradi székeskáptalani prépostra szállt, ki azt 1457-ben a Várad melléki kápolnai pálosokra hagyta;⁴ de ezek vagy meg sem kapták vagy tuladtak rajta, mert 1552-ben Septelyt egészen a váradi püspök birtokai közt találjuk.⁵

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 227. 229. II.

²⁻⁴ A király levele kelt «in Pilisio quinto die festi h. Jacobi apostoli (juli. 29.) 1379.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. Septely III. 1. 3. — Kápolna. Zomlin. II. suppl.

⁵ *E munka II. kötete* 255. és 464. II.

SITÉR.

(SCHECHTER. CEHTER. SEHTER. SUHTUR. SEHTUR.)

Már egészen gyökeret vert a vélemény, legalább Biharban, hogy nevét a latin «*S. iter*» (szent ut) szavaktól vette azon okból, mint indokolólag mondják, mert a búcsusok, kik Szent-László sirjához vagy Szent-István jobbághoz zárandokoltak, e községen keresztül vették szent utjokat.¹ E vélemény alaptalanságának igazolására, egyebeket mellőzve, elég csak annyit említeni, hogy e község még a harmadrendű utvonalaktól is távol, egészen félreeső, még napjainkban is, mondhatni, uttalan helyen, magas hegytetőn áll. Neve kétségkívül párja a zalamegyei Söjtörnek, mely hajdan, mint egy 1259-iki oklevélben olvasható, Sehtyr vala,² de a Dunántul, hol az *ö* betű szaporábban kelendő, Söjtör lőn belőle, ellenben a Tiszántul, hol az *i* hangzó a kedveltebb, Siter-ré alakult. És csakugyan községünk neve még a XVI-ik század közepén is «*Sejter*»,³ ami tökéletesen megfelel felül közlött, még régebbi névalakjainak.

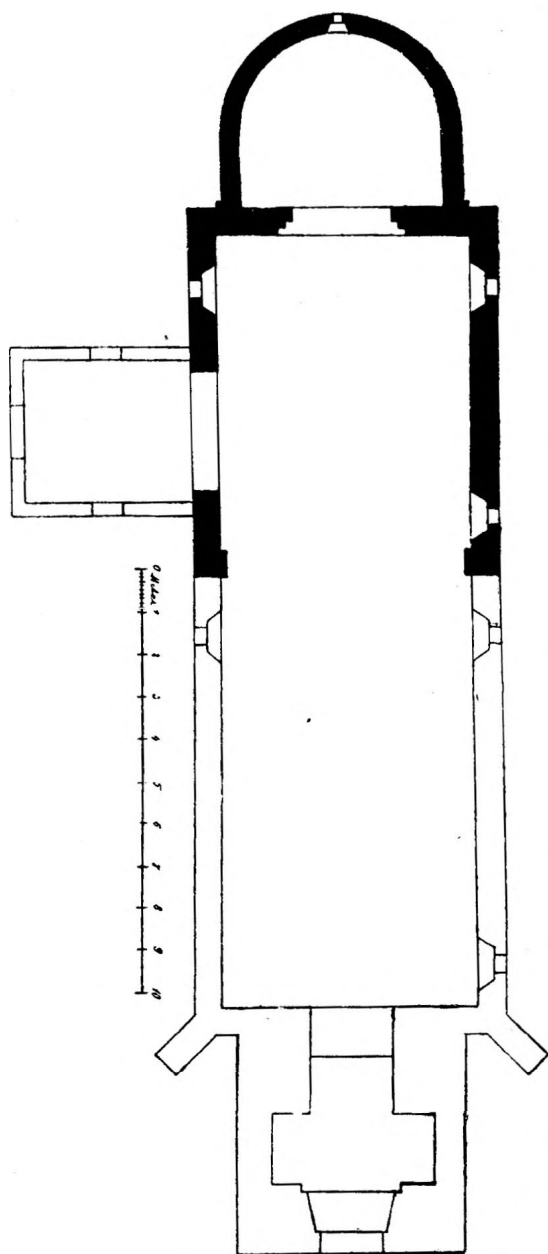
Siter amint emléke történelmünk lapjain felmerül, mindig mint az adorjáni vár tartozéka szerepel; avval együtt közös birtokosokat uralt, közös sorsban részesült. Hogy régi, s kezdetben egyike volt legkisebb községeinknek, mutatja románkori kis egyháza, melynek eredetileg alig néhány méternyi hajóját csak utóbb hosszabbították meg s emeltek eléje tornyot. Mellékelt alaprajzán (29. szám) a setét vonalak a régi, a világosak a későbbi falakat jelölik.

Ajtaja, ablakai egészen átalakítvák; szentélyében is a szokott három, félkörrel záródó, ablak közül egyet kikerekítének, kettőt pedig, valamint alant a baloldali fülkét is befalazák, diadalívének felső részét meg épszőgre egyenesíték ki. Hajója famenyezetes, de szentélye bol-

¹ Ez elnevezésnek éppen annyi jogosultsága van, mint a krónikás ama, napjainkban már mosolyra indító állításának, hogy az erdélyi Dés város nevét onnat vette, mert honkereső eleink mikor oda értek, «*Deus*» (= Istent) kiáltának; a jámbor krónikás megelégedezett a régi «*Dés*» (innen Dés-háza) személynévvel. Siter is eredeti alakjában személynév volt.

² *Hazai okmánytár*: II. 6. l.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscriptio. VIII. 1—72. ll.

29. sz. — A siteri egyház alaprajza.

tozott. És épen itt a szentélyben van e kis egyháznak oly nevezetessége, mely már több, mint 30 éve magára vonta irodalmi köreink figyelmét. A szentély boltozatát még most is mészréteg borítja, de az oldalfalak részben már kiszabadítvák a mész alól, s mindenütt falfestményeket mutatnak. Az alsó osztályban függönyök, a felsőben bibliai legendás tárgyaképek. Nevezetesen az evangéliumi duszgazdag s a szegény Lázár története három képben; továbbá jelenetek az ur Jézus életéből: a betlehemi jászoly, a napkeleti királyok imádása, a keresztre feszítés; a legendákból: két vértanúnak kinszenvedése, majd megdicsőülése. Az alakokat mondatszalogok veszik körül itt-ott még olvasható betűkkel, s a mészrétegnek további eltávolításával talán még értesülhetnénk az egyházépítő vagy ujító kiletéről, megtalálhatnók lefestett alakját is.¹

¹ ROMER F. F.: *Régi falképek Magyarországon*. 135. s. köv. ll.

Érdekes e festményeken, hogy azokba több helyen nevek s évszámok karczolvák, kétségkívül nemcsak idegen látogatók, hanem helybeliek, kivált ifjak nevei is, s eszerént e festmények Siternek mintegy legrégibb anyakönyvei, s iskolai bizonyítványa arról, hogy ily félreeső, szerény helyen sem volt ismeretlen az írás mestersége már századok előtt.¹

Sitér már a XIII-ik század végén nem volt többé a régi, jelentéktelen község: püspöki tized fejében huszonhat képét s papja egy fertő szeretetadományt adott. Az 1332—1337-iki pápai tizedszedéskor pedig lelkésze, Imre többnyire tíz garast fizetett évenként.

SÜVEGD.

(SYVEGD.)

Legrégibb ismeretes birtokosa András az Osl nemből, I. Benedek váradi püspöknek egyik későbbi rokona, de aki e birtokát 1307-ben tizenöt márkáért Teletlen Péter, Pál s György testvéreknek eladta.² Ezek fimaradék nélkül haltak el, csak Péternek maradt egy leánya: Ilona, ki Tarjáni Miklóshoz, majd Gyaraky Fekete Jánoshoz ment férjhez, s ki Süvegdből kikapván leányi negyedét, azt, hogy — mint maga mondja — három fiát s egy leányát neveltethesse, 1341-ben Báthori Lászlónak s Apay unokájának, Nadányi Jánosnak eladta tizenkét márkáért.³ Ezek a vételre annál inkább hajlandók voltak, mert már ekkor az egész Süvegd birtokára Károly királytól adománylevelet nyertek, de annak egy más részét, mely Tisza Jakab fiainál volt elzalogosítva, még ki is kellett váltatniok.⁴ 1357-ben felerészét már a váradi püspök bírta.⁵

¹ Épen az itt előadott körülménynél fogva talán nem lesz érdektelen megismerni Siter egynémely régi lakójának nevét. Ilyenek 1489-ből: *Hajas János. Sárkány István. Barla Lukács. Mikó Máté. Demeter Máté. Csathó Péter. Bakó János. Demeter Lőrincz. Kósa Albert. Nagy Pál. Hanga Pál. Ábrahám Benedek. Madarász Péter.* — *Leleszi országos levéltár*: Protocoll. II. 41. l.

² *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1860. 68. §. 109.

³⁻⁴ «ut filios et filiam suam (Simon, Péter, János, Annus) inopia rerum laborantes educare valeat et conservare.» *Gyulafejervári orsz. levéltár*: Bihar. 3. 31. — 2. 18.

⁵ *E munka II. kötete* 255. l.

A bécsi codex, valamint a pápai tizedjegyzékek is hallgatnak Sűvegdről, de az imént idézett 1357-iki oklevél említi egyházát, mely Szent-György vértanu tiszteletére volt szentelve.

Ma már mind az egyháznak, mind a községnek csak pusztá helye van meg Kovácsi, Hodos és Szalárd között.

SZAKÁL.

(SACAL. SAKAL. ZACAL. ZAKAL.)

Neve mindamellett, hogy jelen alakjában is van értelme, aligha nem a Székely, Széköly névnek mély hangú változéka, épen olyan, mint a Szokoly, Szakoly helynevek. Ez esetben egyik újabb helyét jelölné azon székely telepeknek, melyekkel Biharmegye területén elég sűrűn találkozunk.

Hajdan két Szakál község létezett a mostani egynek helyén; az egyik Felső előnévvel a mai «Telek» nevű helyen állt, a másik Egyházas-Szakál, mely őse a jelenkori községnek. Mint már a név is mutatja, ez utóbbiban állott az egyház, de melynek ma már nyoma sincs, s írott emlékeink sem szólnak róla.

Szakál a XIII-ik század végén husz kepe püspöki tizedet fizetett s papjának szeretetadománya csak egy uncia; de az 1332—1337-iki pápai tizedek éveiben egyetlen ismeretes lelkésze, János már tizenhat garas tizedet fizetett évenként.

Mint községről emlékezet van már 1284-ben a mellőle elpusztult Csehi határjáró levelében.¹ Nemesi jószág volt; birtokos nemzetségének tagjai róla irták magukat Szakáli-aknak,² s lehet, hogy ugyanazok, kiknek ősei 1322-ben még egyszerűen csak Benczencz fiainak neveztetnek.³

SZALACS.

(ZOLOCH. SALACH. ZALACH.)

Történetének száalai messze felnyulnak az ős hajdankorba, s azon német telepekhez vezetnek, melyek már a XI-ik században jövének

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. XII. 421—2. ll.

² FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 4. 620—2. ll.

³ *Lásd alább: TÓTI.*

hazát keresni országunk vendégszerető határain. Annyi bizonyos, hogy Szatmár-Németi polgárai 1230-iki szabadalom-levelőkben német vendégeknek nevezik magokat, kiket még Szent-István nejének Gizelának pártfogása vezetett hozzánk,¹ s hogy e város és Szalacs között nemcsak területi szomszédosság létezett, hanem szokás, életmód s nemzetiségre nézve is közelállottak egymáshoz: annak a megritkult történeti emlékek mellett is nem egy nyomával találkozunk. Így midőn IV. Béla 1236-ban a deesvári királyi vendégeknek kiváltságokat ad, vagy midőn 1261-ben ez adományát megerősíti, mindig hangsúlyozza, hogy a szalacsi és szatmári vendégek kiváltságaihoz hasonlókat ért.²

Szalacs még a következő században, 1374-ben is királyi község; lakosai polgárok, királyi vendégek s kereskedők, mint Szatmár-Németi s Nagy-Bánya lakosai, kikkel együtt járnak üzleti dolgokban, különösen Váradra.³ S hogy Szalacson csakugyan német gyarmat nyomaira találunk még a helynevekben is, azt legközelebb látni fogjuk.

Azért semmi kétség benne, hogy Szalacs — bár eddig történetíróink figyelmén kívül maradt — egyike Árpádkori, még pedig a tatárjárás előtti szabad királyi városainknak, s bár nem oly szerencsés, mint Szatmár-Németi, hogy szabadalom-levelét felmutathatná, de minthogy kiváltságaik ismételten és párhuzamosan említettnek: tehát

¹ FEJÉR Gy: *Codex dipl.* III. 2. 211. l.

² «iuxta libertatem hospitum de Zoloch et de Zotmár.» — «in ipsa libertate, qua hospites *nostri* de Zoloch et de Zotmar» (gaudent). WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*: III. 6. — VIII. 8—11. — XI. 286. ll.

³ «Blasius filius Petyh hospes de Zalach — mondja a váradi káptalannak egy 1359-iki oklevele — comparando in personis iudicis, iuratorum et civium de Zalach non reambulationi, sed erectioni et renovationi metarum possessionum Kystelegd et Machalatelek a parte dictæ silvæ Pagun contradictionis velamine obviasset, propter quam contradictionem Georgium dictum Bochor iudicem, Stephanum filium Thomæ et Petrum similiter Bochor dictum, Johannem et Gregorium filios Thomæ, Nicolaum dictum Nyerges, Nicolaum dictum Gal-Zegen, Andream filium Bench, Petrum filium Thyvan, Petrum filium Hernyc, Blasium filium Wechy, Dominicum filium Jacobi et Demetrium dictum Bornou cives et hospites de eadem Zalach contra præscriptum magistrum Benedictum (de Pachal = Paczal) in præsentiam vestræ maiestatis rationem præmissæ contradictionis eorum reddituros . . . citassent.» Ime Szalacs bírása s tizenkét esküdt polgárának nevei egy félezed év előtt. A kérdéses Pagony erdő Szalacs közelében Paczal község mellett állt. GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. I. 242. l.

ugyanazok is valának. Szabadon választhaták bírájokat,¹ akin kívül csak maga a király vagy a királyi tárnokmester láthata törvényt felettök. Hasonlóképen maguk választák lelkészőket, akit a tizedek negyede is illetett. E jogokkal szemben bírájok fegyveresen s négy ijjászszal tartozott résztvenni a király hadjárataiban, s ha a király Szalacson megfordult, tartoztak neki ebédet s vacsorát adni. És királyaink «vendégeik»-től a vendégszeretetet gyakran igénybe is vevék.² Sőt, mint Szatmár-Németi, némely földesuri jogokban is részesülhettek, valószínűleg birták a helybeli vámot, mely utóbb, a szent-jobbi apátság, majd a váradi székeskáptalan birtokába ment át;³ de mindenestre birtak némi fekvőséget Paczal helység közelében, melynek védelmére a város bírája s esküdt polgárai 1359-ben szavokat emelték.⁴

Meddig állott fenn Szalacs, mint Biharmegyének az Árpádkorban egyetlen szabad királyi városa? adatunk rája nincs. 1261-ben, tehát még a tatárjárás után is, mint láttuk, maga a király hivatkozik kiváltságaira; de azután nincs többé szabadalmairól emlékezet.

Egy bizonyos, hogy Szalacs még a XIV-ik század letűnte előtt megszűnt szabad királyi birtok lenni s földesuri hatóság alá került. 1374-ben még említetik ugyan, mint királyi város,⁵ de pár év múlva már Mária királyné cserében adta Gerebenchi Zemere szörényi bán özvegyének s Mihály és Miklós fiainak;⁶ Zsigmond király pedig 1396—97-ben a nevezetteket Szalacs birtokába, melynek lakói még ekkor is «vendégek»-nek neveztetnek, a leleszi konvent által be is iktatá.⁷

¹ «Majorem villæ», régi magyarosan «*Folunog*» = Falunagy.

² V. István még mint királyi herczeg 1231 «*feria secunda proxima post festum sanctorum Petri et Pauli apostolorum*» (juli. 4.) innét keltezi levelét. *Zichy-okmánytár*: I. 12. lap. — Hasonlóképen IV. László 1281 okt. 6-án. — I. Károly király 1318 «*vicesimo secundo die beati Georgy martyris*» SZIRMAY A.: *Szatmár várm. esm.* II. 108. l. — *Zichy-okmánytár* II. 132. l. stb.

³ BATHYÁNYI I.: *Leges eccl. Hung.* III. 238. l. — *Váradi székeskáptalani levéltár.*

⁴ Lásd fentebb 301. lap, 3. idézet.

⁵ Gr. Keglevich-család levéltára: 1. 13.

⁶⁻⁷ Budai orsz. levéltár kincst. oszt.; N. R. 1049. 4. §. 22. — FEJÉR GY.: *Codex dipl.* X. 8. 346. l. — *Leleszi országos levéltár*: Metal. Bihar. 12. — Zsigmond király levele kelt Váradon «*sabbato proximo post festum b. Margarethæ V. et M. 1396*» (juli. 15.) — Ugyanezen korban (1411.) adományozta, illetőleg cserélte el Zsigmond király Szatmár, Németi, Nagy- és Felső-Bánya városokat is György rácz fejedelemmel. SZIRMAY A.: *Szatmár várm. esm.* I. 150—2. ll.

Azonban Szalacs mihamar ismét urat cserélt. Zemere bán özvegyének kisebbik fia, Miklós még 1397. tehát a beiktatás előtt elhalt, s ezt követte a halálba pár év múlva a másik fiu, Mihály is: Szalacs, mint magvaszakadt jószág ismét a koronára szállt, és Zsigmond király azt tartozékaival együtt 1407-ben a váradi egyháznak, illetőleg ez egyház székeskáptalanának adományozá.¹

És ezután meg is maradt új birtokosánál tovább, mint másfél századig, egész 1557-ig. Szalacsnak e fővonásokban adott kultörténete után lássuk beléletét, nevezetesen terjedelmét, egyházi viszonyait, nemzetiségét.

Zsigmond királynak utóbb idézett adománylevele két Szalacsot említ, egyiket Szolnok-, másikat Biharmegyében. Ez utóbbi kétségkívül a mai Szalacs, de hogy a másikat, a szolnokmegyeit is megtaláljuk, nem szükség a mai Szalacsról eltávoznunk. Egész a legújabb korig nem egy példa volt rá, régenten annál több, hogy egy város vagy falu két, néha három vármegyéhez is tartozott, ha tudniillik oly helyen állt, hol két vagy több megye határai szögellének össze. Így Gyula városa is a középkorban egy részével Zaránd- a másikkal Békésmegyéhez számíttaték. Ez történt Szalacsnál is, mely Biharmegyének jelenleg is a legszélén áll, de amelynél egykoron, a nevezett megyének későbbi alakulása előtt Szatmár-, Szolnok- és Biharmegyék határai találkoznak. Így lőn, hogy míg a Szalacs tőszomszédságában, ettől éjszakra álló Kupóc és Gálos-Petri Szatmármegyéhez tartozék, Szalacsnak azon része, hol a mai egyházak emelkednek Bihar-, tulsó, keleti része pedig, a ma ugynevezett «Szent-György-utca» Közép-Szolnokmegyének képezte álladékát. Fényesen igazolja ezt Zsigmond királynak többször idézett adománylevele, mely a szolnokmegyei Szalacsról azt jegyzi meg, hogy annak is van egyháza, és az Szent-György vértanu tiszteletére áll.² A Szent-György-utca kétségkívül ez egyháztól vette nevét.

A két Szalacs tehát a mai egynek állt helyén, s csak később, a a káptalan hirtoklása idejében olvadt egygyé. És ez egygyé olvadás-

¹ *E munka I. kötete* 227. l.

² «Possessionem . . . Zalach appellatam in Comitatu de Zolnok . . . habitam, in qua Ecclesia sub honore b. Georgii Martyris exstitit fundata.» Zsigmond király idézett levele.

nak tulajdonítható, hogy midőn a XVI-ik század második felében Szalacsnak, magának a községnek, terjedelméről tudósítást nyerünk, az «város» s nem kevesebb, mint 199 ház van benne.¹ Ez meghaladja Bihar városa terjedelmét is, s akkori vidéki városainknál általában feltűnőleg nagy szám.

Szalacs első gyarmatosai, ha mingyárt a XI-ik század első felében érkezének is hozzánk, kétségkívül már magokkal hozák a kereszténységet, talán hazai lelkészöket is, és itt első gondjuk volt Istennek házat építeni: mindemellett Szalacs egyházi multjának első két századát homály takarja, melyen keresztülszállamlani csak a XIII-ik század második felében kezd egy-egy történelmi adat-sugár.

1277-ben feltűnik Vida szalacsi lelkész, ki mint a váradi székeskáptalannak kiküldött bizonyosága megjelent a még egészségben levő Gothard urnál (comes), hogy annak végrendeletét meghallgassa s azután tolmácsolása szerint a nevezett káptalan írásba tegesse. Az így készült érdekes végrendelet megvan ma is.² Ugyancsak a nevezett káptalannak egy másik 1282-iki kiadványa említi Vitus (?) szalacsi papot, ki szintén, mint káptalani kiküldött a király emberével felhatárolja Péter erdélyi püspöknek Tasnád- s File (Fülöp) bán fiának, Istvánnak Gyovd (?) birtokait.³ Itt azonban a különben is hasonló név alatt aligha nem az előbbeni lelkész, Vida lappang, s a kétféle név csak a másoló pontatlanságának eredménye.

Még e század letűnte előtt mélyebben is bepillantathatunk Szalacs beléletébe, midőn értesülünk, hogy püspöki tizede egy évben tizen-nyolcz, más évben pedig harmincz kepe volt s papjának szeretetadománya csak egy uncia. Mindez oly felette csekély összeg, mely Szalacsot a legigénytelenebb községek sorába szállítja le, de valamely nagyobb csapásban lelheti magyarázatát, mely a községet sújtotta, s amelyből szerencsésen ki is emelkedett. A következő században 1332—1337. évek közt lelkésze Vincze már husz garas tizedet fizetett évenként s ez összeg Szalacsot ismét a tekintélyesebb községek

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscr. Bihar. VIII. 659. l.

² FEJÉR GY.: *Codex dipl.* V. 2. 417. l. Itt az oklevél az eredeti után van közölve; KERESZTURI J.: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 129. l. az oklevél keltét 1270-re teszi, de másolat után.

³ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* V. 3. 142. l.

szinvonálára emeli. Ezekenkívül Szalacs több papjával nem találkozunk az egész középkoron át. Lássuk tehát még egyházait, illetőleg azoknak már csak pusztá emlékét.

Amint Szalacs eredetileg két részből állt, egyháza is kettő volt, de hogy két lelkészséget is képezett volna, arra legalább eddig nincs adat. Az iker községnek Biharmegyébe esett, nyugati részében az egyház kétségtől a mai helv. vall. templom helyén állt. Ma már egy követ sem tudnak felmutatni belőle, csak homályosan emlékeznek rája, hogy talán sirbolt lenne alatta. Lehet, hogy a Varkocs nemzetségnek, mely a káptalan nyomában lépett Szalacs birtokába,¹ vagy Szalacs régesrég i bíráinak, tanácsbelicinek hamvai nyugosznak ott, mert tudjuk hazai szász városaink egyházaiból, hogy mennyire megbecsülék ezek még holtok után is elöljáróikat. Ez egyházzól ma már határozottan csak annyit tudunk, hogy az a Bold. Szűznek, hazánk védasszonyának tiszteletére volt szentelve.²

A másik egyház, mint már említém, Szent-György tiszteletére a város napkeleti részén emelkedett, a ma is ugynevezett Szent-György-utczán, a Burga, hajdani várhegy oldalában.³ Ez téglapépület volt, helyét György Sándor udvarán s kertjében magasabb halom jelöli, melyet »templomhely»-nek neveznek ma is. E helyről kiszedett téglákból épültek a szomszéd házak kéményei, s öreg emberek beszélnek, hogy a templomhely éjszaki részén szekérszámra vannak rakáson emberi csontok. És csakugyan középkori egyházainknak rendszeren éjszaki oldalán szoktak állni az ugynevezett csontházak (ossaria), hová az új sírok ásatásánál előkerült csontokat tisztességesen elhelyezék. A templomhelytől alig néhány lé-

¹ Szalacson temetettet el állítólag az *utolsó* Varkocs, Tamásnak fia: Miklós. NAGY I: *Magyarország családai*. XII. 65. l., de egy Varkocs György még 1599-ben is bírja Szalacsot. *Budai országos levéltár*: Dicalis Conscript. Got. Bihar. VIII. 659. l.

² *Zsigmond kir. idézett adománylevele*.

³ Lehetetlen itt, legalább mellesleg meg nem említenünk a *Várad i regestrum 132-ik oklevelét*, mely elmondja, hogy Szemere, Szemerének fia bizonyos Dera nevű dusinikot hagyott végrendeletében Szent-György egyházának, de aki végett utóbb pert folytattak János várad i prépost előtt; az idézett nevek, mint láttuk, előfordulnak Szalacs történetében s élénken emlékeztetnek e városnak hasonló védzentü egyházára.

pésre gazdag forrás ömlesztí ma is üdítő vizét, s annak neve «papkutja».

Miféle egyház állhatott itt? A mult században, 1721-ben Bihar-megye tisztviselőinek meghagyatván, hogy az egyházi állapotokról jelentést tegyenek, Beliczay László szolgabíró s Fejér Péter esküdt azon év július 8-án «eskü alatt» jelentik egyebek közt, hogy Szalacson «kéttornyú, monostorszerű egyház van».¹ Ez világos, csupán az kétséges, hogy ez egyházat, Szalacs régi városi állapotának szintén egy emlékrét, itt keressük-e a Szent-György-utczán, vagy a mai helv. vall. egyház helyén vagy a Szent-György-utcza felett emelkedő Burgán? Burga kétségtől nem egyéb, mint a német Burg, magyarul vár, és Szalacs történetének még első korszakából származik. További tanulmány vagy valamely szerencsés véletlen talán még e kétséget is földeríti; most csak annyi bizonyos, hogy Szalacsnak is, mint Nagy-Bányának, volt vára s emlékszerű, talán épen csúcsíves egyháza, de amely, sajnos, nem jutott el korunkig, mint a nagy-bányai. De van Szalacsnak egy felette érdekes része vagy utcája is, melynek neve nem kevesebb, mint — Bécs. Váradnál láttuk, hogy első olasz gyarmatosai az általuk megült városrészekre eredeti hazájok büszkeségeinek, legszebb városainak neveit ruházták; vajjon nem hasonló tüneménynyel állunk-e itt szemben? Szalacs első német lakosai Bécs városának nevével szintén felékesíthették új lakhelyöket. De legyen bármikép, az bizonyos, hogy Szalacs lakosai a XVI-ik században már magyarok nemesak nevökre nézve,² hanem szívvél-lélekkel is, nem egyszer ontván véröket a magyar hazáért a váradi egyház zászlai alatt. Hiszen «Lélek és bor két atyafi gyermekek» és Szalacs határának, de az egész Érmelléknek is büszkesége a «bakator» eredetileg idegen (olasz), de mióta magyar földön terem, annyira magyar az, hogy tűzre, erőre nézve tulatesz ne-

¹ *Váradi székeskáptalani levéltár* : 41. c. — Sajnos, hogy az idézett jelentés ez egyház többi idomairól nem emlékezik meg; a helybeliek már egykori létezését is elfeledték, nemhogy helyét tudnák kimutatni.

² Szalacsi családok nevei a XVI-ik században : Erzsénygyártó. Barát. Vasas. Mező. Barla. Pelbárt. Bársony. Király. Pogány. Kardos. Bakó. Kerékgyártó. Tar. Bojtos. Sinaí. Baka. Csató. Giróti. Nagypéter. Tüzes. Somogyi. Dobó. Bónis. Hatvani. Bordás. Pongrácz. Szerecsen. Vajda. Perge. Szép. Füle. Bala. Kisalbert stb. — *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscrip. Cottus. Bihar VIII. 659. l.

künk idegen eredetijén.¹ Különben Szalacsnak falai közül a fensőbb tudományok művelői sem hiányozának s fiai közül Szalacsi Györgyöt 1455-ben a bécsi egyetem bölcsészeti karának hallgatói közt találjuk.²

SZALÁRD.

(ZALARD. ZALAR. ZARAD. SALARD.)

E középkori kis városnak a már bemutatott klastromon s egyházán kívül³ más egyháza is volt, mely a klastrom alapítása előtt jóval, e község alakulásakor keletkezett. A már említett Varga-utca mellett, párhuzamosan haladt egy másik, szintén már elpusztult utca, melyet történeti emlékeink «Egyház-utczájának» neveznek,⁴ s melynek helyén, a mai «Madaráskert»-ben a hantok romokat s nagyobb mennyiségű emberi csontokat takarnak. E romok a község plebániái egyházának, s a csontok ez egyház hajdani temetőjének maradványai.⁵

Milyen épületű volt ez egyház? annak felderítésére sem történeti, sem régészeti adataink nincsenek; de bizonyos, hogy, mint maga a község, a kiválóbbak közé tartozott egyházi javadalmával együtt. A XIII-ik század végén Szalárd papjának szeretetadománya egy fertő, tehát a jelentékenyebb összegek egyike; a község püspöki tizede pedig negyvenkét kepe. Az 1332—1337-iki tizedszedés éveiben ismét lelkésze, Jakab folyton husz garast fizetett évenként, tehát szintén tekintélyesebb összeget. Kegyurai Adorjánvárának birtokosai valának; Szalárd e vár tartozékát képezte mindig.

¹ Ez ismertetés folyamában említett *Kupóc* ma pusztá, de egykor egyházas község, egyháza *Szent-Márton* hitvalló tiszteletére állt a ma ugynevezett «Betyárdombján»; téglá falainak némi maradványai emberi emlékezetre még állottak. Hasonlóképen *Herczig*, mely már a XIII-ik század elején, mint falu szerepel (*Várad-i regestrum*: 200. okl.) szintén egyházas község volt s egyháza Szent-Mihály tiszteletére állt, de ennek helye ma már egészen ismeretlen. *Várad-i székeskáptalani levéltár*.

² FRAKNÓI V: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen*. 13. l. 3. jegyzet.

³ *E munka II. kötete* 449. s köv. ll.

⁴ Ez utca lakosai valának 1489-ben: Szenté Lukács, Gál Ambrus, Mészáros Máté. *Leleszi országos levéltár*: Protocoll. II. 41. l.

⁵ Az «Egyház-utczája» semmi esetre sem származhatik a klastromi egyháztól, mert ettől «Klastrom-utczának» nevezték volna.

SZÁNCSI.

(SANTUSY.)

A XIII-ik század végén mint kis község emlittetik, melynek püspöki tizede csak tíz képre ment. Egyháza vagy papjáról semmi emlékezet. 1552-ben is még áll, de csupán két telekkel; ma pusztá a Berettyó mentén, Micske alatt.

SZÁNTÓ.

(ZAMTO. ZANTO. SANTO.)

Említés van róla már a XIII-ik század elején, midőn lakosai közül Unoka nevű lopással vádolja Pált, s perőkben Agárd poroszló ügyvédkedik, ki szintén szántai lakos.¹ Különben egymás mellett két Szántó község van, valamint volt a középkorban is, eredetileg kétségkívül egy birtokos kezében, de utóbb több birtokos között megoszolva. Birtokosai közül nevezetesebbek: azon Ördög, kinek fiai Péter és Pál a XIII-ik század második felében többször előfordulnak,² s kiről a mai Nagy-Szántó Ördög-Szántónak is neveztetett; továbbá 1453-ban a Pázmányok s ezek közt néhai Pázmány István hajadon leánya Margit,³ s 1514-ben Kecsety Tamás özvegye Éva, ki hitbére fejében birt a két Szántón.⁴ Eszerént Kecsety Márton veszprémi püspök nemzetségének szárait bizvást kereshetjük Biharmegyében, hol egykor Kecset falu, a mai Gyéres mellett különben is létezett.

Egyházilag a két Szántó egy hitközséget képezhetett, s egyházok Nagy-Szántón állt, de szerény javadalommal. A XIII-ik század végén a község csak tíz, s más évben is csupán tizenhárom kepe tizedet adott, lelkésze pedig egy unczia szeretetadományt, s a pápai tizedjegyzékek sem tüntetnek fel kedvezőbb számokat. Lelkészei sűrűn változnak: 1332-ben «frater» János; a következő évben Jakab, kit egy év múlva ismét Mihály vált fel, s évi tizedök mindig csak hat garas.

¹ *Váradí regestrum* : 114. okl.

² *Hazai okmánytár* : VII. 314. l.

³ *Leleszi országos levéltár* : Actor. 1459. 29.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Paulini. Kápolna. Zomlin. 2. suppl.

SZENT-DIENES.

(SANCTUS DYONISIUS.)

A XIII-ik század utolsó éveiben mint Bech, majd mint Miklósnak, Vece fiának birtoka említettik, mikoron püspöki tized fejében hét, más évben pedig csak három kepét fizetett. Az imént említett személynevek ugyanazon korban előfordulnak a Zoardok, Aka birtokosainak családfáján is, s így valószínű, hogy Akával együtt, melynek különben is közelében állt, a Zoard nemzetség birtokát képezte. 1354-ben még Mihály pap, az egri székesegyházban Szent-Imre oltárának igazgatója Ajkai István király emberével határait járta,¹ tehát ekkor még létezett, mindemellett az 1332—1337-iki tizedjegyzékek nem említik. Pedig egyházas hely volt: egyháza Szent-Dienes vértanu tiszteletére állt, s e védszentről vette nevét a község is, mert eredeti neve: Dehter,² mely, úgy látszik, társneve Sehther = Siternek.

SZENT-IMRE.

(VILLA SANCTI EMERICI.)

Eredetileg, mint láttuk, apátságos hely volt;³ a XIII-ik század végén már csak egyszerű kis község, melynek püspöki tizede mindössze tíz kepe. Az 1332—1337-iki pápai tizedjegyzékek is mint szerény hitközséget tüntetik fel, melynek lelkésze, János a tizedszedés első két évében, s másik lelkésze, Márk az ötödik évben csak öt garast fizetett. Kegyurait Várad püspökeiben tisztelte.

SZENT-JÁNOS.

(VILLA SANCTI JOHANNIS.)

Monostori egyházán kívül⁴ községi egyháza is volt, melynek plebánosa a helybeli apáttal együtt Várad püspökének egy márka szeretetadománynyal szolgált. Mennyiben járult e tekintélyes összeghez a plebános? nincs kimutatva, de mindenesetre jó része lehetett benne,

¹⁻² *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1686. 3. §. 8. D. L. 4419.

³⁻⁴ *E munka II. kötete* 378. l. — 418. és 380. ll.

mert Szent-János már ekkor nem utolsó község volt: püspöki tizede nem lévén kevesebb, mint negyvenkét kepe. A következő század pápai tizedjegyzékei is kedvezőleg szólnak Szent-Jánosról: az 1332—1337. években folyton egy lelkésze van, Domokos, ki a jelentékenyebb tizedösszegek egyikét fizette, évenként tizennégy garast.

Régi kőegyházának némi romja a mai Szent-János községtől nyugatra, a Sebes-Körös s a Kutas-ér képezte félszigeten még látható, mert eredetileg maga a község is itt esett, tövében a monostornak, mely felette a halmon emelkedett s melynek első birtokát képezé.

SZENT-KOZMA-DAMJÁN.

(ZENTHCOZMADAMYAN.)

Napjainkban pusztá Berettyó-Ujfalu és Derecske közt s röviden Szent-Kozmának vagy épen csak Kozmának neveztetik; de hajdan fentebbi neve egész terjedelmében használtatott s mint népes község volt ismeretes. A tizedjegyzékekben nem fordul elő s egyéb történeti forrásaink sem említik egyházát, mindemellett egyházas községnek kellett lennie; erre mutat, nemcsak népesebb volta, hanem neve is, mely kétségkívül egyháza védszentjeinek nevéről ragadt rá. Különben nemesi birtok volt mindig, az ugynevezett herpályi uradalomnak kiegészítő része.

E község már több, mint két százada, hogy elpusztult, mindemellett nem elpusztulásáról, hanem még keletkezéséről ma is köznyelven forog egy népmese, mely felette érdekes azért, hogy alapvonásaiiban megegyez azon legendával, melyet a dubniczai krónika tartott fenn számunkra,¹ s mely Arany János lantján a legvonzóbb költemények egyikévé domborodott ki.² A legenda s népmese előadása közt az a különbség, hogy ez utóbbi szerint a magyarok küzdenek a székelyekkel, s hogy a magyarok segítségére megjelent ismeretlen hős lovag nem Szent-László király, hanem Szent-Kozma. Ez esemény emlékeztére épült volna azután községünk a csata színhelyén.³

¹ PODHRADCZY J.: *Szent-László király viselt dolgainak históriája* 83. l.

² A költemény címe: *Szent-László*.

³ E népmesét egész terjedelmében s bihari kiejtés szerint közli OSVÁTH P.: *Biharvármegye sárréti járása*, 81—83. ll.

SZENT-LÁZÁR.

(VILLA S. LAZARI.)

Eredetileg a vele szomszédos Micskének s evvel együtt Sólyomkö várának tartozéka, honnat később elszakított s egyeseknek, nevezetesen a XVI-ik században Koprovich Péternek kezén találjuk a már említett s mellőle elpusztult Száncsi helységgel együtt.¹

Ekkor azonban már nagyon megfogyatkozott, mindössze két jobbágytelekből állt; holott ezelőtt két századdal népes községnek kellett lennie, mert lelkészei közül István 1332—1333-ban, és Péter 1334—1335-ben tíz garassal, tehát a nem utolsó községek tizedösszegevel említettnek. Ekkor állt tehát virágzása tetőpontján, mert a XIII-ik század végén is csekély számokkal fordul elő: püspöki tizede csak tíz kepe s papjának szeretetadománya egy unczia.

SZENT-MÁRTON.

(VILLA S. MARTINI.)

A Pázmány nemzetség bihari birtokainak egyike, de minden nevezetessége csakis abban áll, hogy ama történeti névvel együtt említhető. Nevét kétségtől Szent-Márton tiszteletére szentelt egyháztól vette, de jelentéktelen kis község volt, melynek papjai egyszersem fizettek többet évi négy garas tizednél, s négy év alatt négyszer változtak. E lelkészek: 1333-ban György. 1334-ben Jakab. 1335-ben Mihály. 1336-ban Pál.

Említésre méltó, hogy birtokosai, a Pázmányok Váradon is Szent-Márton-utczában laktak.

SZENT-MIKLÓS.

(VILLA SANCTI NICOLAI. ZENTHMYKLOS.)

Az 1332—1337-iki pápai tizedjegyzékek a bihari főesperesi kerületben Mikola hitközségen kívül Szent-Miklóst is emlitenek. Amazt fentebb a Szent-Jobb melléki Szent-Miklósban kerestük, emez lehet a

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscriptio. VIII. 1—72. ll.

Derecske melléki, hol, nevezetesen Derecske és Szent-Kozma közt, a Kékkálló ér mentén ily nevű község egykor létezett.¹ 1311-ben Dósának, a későbbi nádornak birtoka.

Nevét középkori szokás szerint egyháza védszentjéről vette, mely Szent-Miklós tiszteletére volt szentelve. De csekély község lehetett: egyetlen ismeretes lelkésze, István a pápai tizedszedés egész ideje alatt csak egyszer, 1335-ben fizetett s akkor is csupán hét garast.

SZENT-PÉTER-SZEGE.

(SCENTPETURZEGY. ZENTHPETHERZEGE.)

A XIII- s XIV-ik században, mint Gáborján tartozéka, annak birtokosait uralja. 1450-ben Hunyadi János György rácz despotától — saját szavai szerint — az országon elkövetett árulása miatt elveszi s Odwardi Mamny florenczi olasznak, különben marmarosi főispán és sókamarásnak és általa Papa s Bardy Angelo rokonainak adja pallosjoggal együtt.³ Angelo 1459-ben már e birtokáról Szentpétterszeginek irta magát.⁴

Sorsa azonban úgy hozta magával, hogy egymásután sűrűn cserélje birtokosait. A nevezett olasz kezéből csakhamar Szilágyi Mihályra, ennek magvaszakadtával Mátyás királyra, mint az elhaltnak különben is rokonára szállt, s a király 1461-ben Rozgonyi János tárnokmesternek és Rozgonyi Rajnald temesi főispánnak adományozá, kiket Váczi Antal budai kanonok és Tarkövi Rikolff György király embere annak birtokába be is iktatának.⁵ Később Szent-Péter-szeg a váradí káptalan birtokába jutott.

A község egyházi életéről sokkalta kevesebbet tudhatunk, mindössze annyit, hogy egyháza Szent-Péter tiszteletére állt.⁶ Lelkészeinek

¹ «venissent ad unam viam publicam, quæ ducit de possessione Erpal ad possessionem Zenthmyklos, directe veniendo, pervenissent ad fluvium Kykallo.» 1465-iki határjárt levél. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 16151.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* I. 235—236. II.

³ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : N. R. 914. 7 és 8.

⁴ GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár.* I. 323. I.

⁵ *Budai orsz. levélt. kincst. oszt.* : N. R. 577. 3. 4. — 276. 17. Ez utóbbi csak egyszerű másolat.

⁶ *Zichy-okmánytár* : I. 63. I.

fizetése későbbi (1621-iki) feljegyzés szerint: 28 forint készpénz; 40 félvéka buza; 25 félvéka al-gabona; két hold őszi vetés a lelkész magvával, de a nép aratta s hordta be; ugyanannyi tavaszi vetés, de ezt le nem aratják, csak behordják; minden háztól egy-egy boglya széna; elegendő fa, s a falunak minden fejős marháját: tehenét, juhát egyszer egy évben megfejei.¹ Ez utóbbi fizetést pásztoremberek néhutt ma is kapják.

SZEPES.

(ZEPUS. ZEBUS. ZEPES.)

Ma pusztá Debreczen határán, de egykor terjedelmes község s névadó birtoka a Szepesi ős nemzetségnek, mely századokon át adott munkás férfiakat a közéletnek mind az egyházi, mind a világi pályán,² s melynek tagjai nemesebb küzdőter hiányában annyiszor éreztették hol szomszédaikkal, hol egymással is duzzadó tetteirejük hatalmát. Így például Szepesi Mihály és Péter husz év óta állanak ellenséges lábon Szepesi János fiai, Miklóssal s Imrével, végre ezek 1490-ben összeszedik ebesi, paczi, szepesi jobbágyaikat, nevezetesen Szepesről Csiszár Benedek, Varga Pál, Eke Mihály, Demjén Tamás, Csere Egyed és Pál, Therle Antal, Nagy Vincze, Széplábó János, Tóth Mihály és Imre, Varbó Márton, Vincze István, Csiszár János, Therle Mihály és Ács Pált s ezekkel nevezett Mihálynak háza fedelét levonatták, azt barmaikkal megétették, Pacz határán Asvan (Ásvány?) nevű erdejét tövig kivágatták s felégették, szérűskertjéből pedig hét öl szénát, mely száz arany forintot megért, elvitettek hatalmasul.³ De a jót, a nemeset sem tették csak félig; a községben köegyházuk volt, melynek némi romjai egy halom-tetőn még állanak s Fejéregyház néven ismeretesek. Különben Szepes már a XIII-ik század végén mint népes község tűnik fel, melynek egyházi javadalma is a jobbak közé tartozott. Püspöki tizede egy évben kilenczvenkilencz kepe volt, de a következő évből már csak tizennyolecz kepe van feljegyezve; papjának szeretet-adománya pedig egy fertő. Egyetlen ismeretes lelkésze, János az

¹ Révész I: *Magyar prot. figyelmező.* (1872.) 143. l.

² *E munka II. kötete* 149—150. ll.

³ *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1494. 8. — Ez adatok, de legkivált a házfedélnek megétetése arra mutatnak, hogy az idézett évben nagy aszály uralkodott.

1332—1337-iki tizedszedés éveiben szintén nagyobb összeggel, évenként 16—18 garassal adózott, s az egyedüli, ki a tizedjegyzékekben esperesi címmel van kitüntetve.¹

SZÉKELYHID.

(ZEKULHID. ZAKULHID.)

A XIII-ik század első felében az ős várszerkezet még állt, s egy 1217-iki oklevél említi Biharmegyének székelyszázadát. E század keretén belül állott a mai Székelyhid, mely szomszédos Albissal, e község pedig idézett helyen ama századhoz számíttatik.² Eszerént Székelyhid első ismert lakosai «székelyek», de kérdés s még napjainkban is legelső történelmi tekintélyeink vitakoznak felette, hogy a székely elnevezés külön nemzetet vagy csak külön néposztályt jelent-e? Hevenessy s újabban Fejér György legalább a Királyhágón inneni székelyekre nézve ez utóbbi nézetet valának.³ Annyi bizonyos, hogy Székelyhid lakosai 1217-ben még a bihari vár fegyveres népei valának hadnagyok alatt s a nem nemesek legelső osztályához tartozának. Az idézett évből említetik hadnagyuk is, Lukács.

Ekkor azonban már régi szervezetőknek utolsó idejét élték s II. Endre király valamint elidegeníte egyéb várjavakat, úgy valószínűleg még ő szakítá ki a bihari vár kötelékéből Székelyhidat is, egyesek

¹ «Johannes Archidiaconus de villa Zepes;» de valószínű, hogy az «Archidiaconus» elől a «Vice» a tollban maradt.

² «Bichorienses de centurionatu Sceculaz et horum precipue (princeps?) Tenkeu de villa Ebey.» *Váradí regestrum* : 208. okl.

³ «*Zekuli*. Aliqui perperam vocant illos siculos, quasi ex siculis essent oriundi, cum nihil habeant commune cum illis, sed sunt veri et naturalés Ungari, sicut et alii; dicti autem fuerunt Zeculi a sedibus, quas nos vocamus Zek, et inde Zekel, quasi sedentarius et inde postea formarunt Zekulum.» BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR: *Hevenessy* kéziratai. IX. 7—8. ll. — Fejér Gy. pedig a Nagyszombat vidéki székelyekről közlött oklevél mellett megjegyzi: «E documento hoc innotescit Siculorum nomen gentile haud quaquam esse, sed munii, correspondens nomini Eör-(Ör-)iorum; ita concludendum est ad nomen etiam Jásziorum seu Philisteorum.» *Codex dipl.* VI. 1. 159. l. — Ha a Váradí regestrum fentebb idézett helyén a «Sceculaz» utolsó szótagja nem százat = századot jelentene, mert a «centurionatus» csakugyan már előtte áll, — hanem szász nemzeti-ségűeket, milyenk Székelyhid vidékén laktak (fentebb: *Albis*; *Szalacs*), ez az érintett kérdésben döntő adatul szolgálhatna.

birtokába juttatván azt. Legalább 1278-ban, midőn a Gutkeled nem-beli Péter, Dorognak fia visszaköveteli Székelyhidat, követelését avval támogatja, hogy az ő elei birták azt már a tatárjárás (1241.) előtt is.¹ És állítása alaposnak találtaték: Székelyhid övé lőn ismét s ivadéakai rövid megszakítással birták azt a XIV-ik század végeig.² Ekkor a Gutkeled nemzetség Dorogi ága kihalván, Székelyhid a koronára szállt, de Zsigmond király már 1401-ben sietett annak birtokáról Albisi Márton fiait, Dávid zólyomi főispánt s Lőrinczet biztosítani,³ a következő évben pedig végleg nekik adá.⁴ Székelyhid ezután tartozékaival együtt Zólyomy birtok maradt az egész középkoron át, kivéve, hogy beházasodás után részbirtokokhoz jutottak benne később a Bayony, Forgách, Varkocs,⁵ Makó stb. nemzetségek.

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 196–7. II.

² A bécsi codex 1291—1296. évek közt Székelyhidat a «vajda» birtokának nevezi ép úgy, mint Szalárdot, de ez utóbbinak birtokosa ugyanakkor Lóránt erdélyi vajda volt, és így Székelyhidé is, amiből az következik, hogy IV. László 1278-iki ítélete egy időre papirosra maradt. WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 196—197. II.

³ A király levele kelt «Tyrnaviae feria sexta proxima post festum Epiphaniae. (január 8.) 1401.» *Gr. Keglevich-család levéltára*. I. 1. 4.

⁴ Az adománylevél kelt Pozsonyban Szent-Mihály-nap előtt vasárnapon (szeptemb. 24.) 1402. *Idézett levéltár*: I. 1. 5.

⁵ Varkocs Tamás feleségeül BUDAI F: *Polgári lexicon* (1866-iki kiadás) III. 379. I. Zólyomi Klárát, Dávid fiának Jánosnak s Pestyényi Katalinnak leányát, aki 1535-ben fiusíttatott (*Gr. Keglevich-család levéltára*: I. 1. 18.), előbb Paksy Ferencz s még előbb Makó Miklós özvegyét nevezi meg. Varkocs Tamás családi viszonyainak felderítését elősegítheti a következő két adat is: Varkocs Tamás bihari főispán s ő királyi felségének váradi várkapitánya a nagyszzebeni királybirót s városi tanácsát meghívja lakodalmára, melyet jegyesével Telegdy Katalin hajadonnal f. évi Szentháromság vasárnapján «in curia nostra Zekelhyda» fog tartani. «Ex arce Waradiensis 19. die May 1552.» — *Nagyszzebeni városi levéltár*: 632. — Ugyanazon évben már birja Székelyhidnak több mint felét. — II. János király pedig Gyulafejevárt, aug. 10. 1563. kelt levelével Nopsiczi Varkocs Tamásnak adja Makó városon és több csanádmegyei községeken kívül Biharmegyében Albes, Jankafalva, Diószeg, Sárköz, Csokaly, Ottoman, Kóly, Molnospetri, Semjén, Vámospércs, Csátár, Sámson, Tulogd és Székelyhid községeken mindazon birtokrészeket, melyek néhai Makó Lászlónak, néhai Miklós fiának, Makó Gergely unokájának birtokai valának, s melyek nevezett Makó László magvaszakadtával, de különben is hűtlensége, «a némethez ragaszkodása» miatt János Zsigmondra szálltanak. És e birtokokba Varkocsot a várad-előhegyi káptalan bizonyosága, Babolcsay György kanonok s Nagykereki Haranghy György király embere be is iktaták. — *Gyulafejevári országos levéltár*: Bihar. 1. 12.

Székelyhid, mely a Diószegen székelő Dorogok birtoklása korában egészen mellőzött, jelentéktelen község vala, a Zólyomyak alatt figyelemre méltó lendületet nyert. Már maga azon körülmény, hogy ezek elhagyva a különben is félreeső Albist, székhelyöket s ezzel együtt terjedelmes birtokaik súlypontját Székelyhidra helyezék, első lépés volt e község szebb jövője felé, s gondoskodásukkal Székelyhid csakhamar egész városias szint s jelentőséget nyert. A Dorogok korában még csak vámja volt Székelyhidnak, de 1418-ban már említették heti vására,² mely kétségtelenül a Zólyomyak befolyásának volt gyümölcse épen úgy, mint az országos vásár is, melyet 1417-ben eszközöltek ki Zsigmond királytól számára. E vásár elejétől évenként csak egyszer tartaték, Gyertyaszentelő-Boldogasszony ünnepén (február 2.), de az ünnepet megelőző s követő napokra is kiterjedt és mindazon kiváltságokkal bírt, melyekkel a szabad királyi városok vásárai bírtanak.³ Ehez járult később, de csak a XVI-ik századból van róla tudósításunk, egy másik vásár is évenként Szent-Mihály napján (szept. 29.),⁴ ami kétségtelen jele a város akkori élénksége s kereskedelmi forgalmának, melyet többé csak egy vásár ki nem elégített. Végül, hogy Székelyhid ne csak névleg legyen város, a Zólyomyak várat is építenek mellette, melyhez 1460-ban Mátyás király adá meg az engedélyt Zólyomy Tamás és Dávid testvéreknek s Zólyomy Jánosnak László fiának.⁵

De ami várnál jobban védi s minden vásárnál inkább boldogítja a városokat, volt Székelyhidon Istennek is háza olyan, hogy az bármely városnak diszére vált volna. És ez egyház, ereklýje rég elmúlt időknek, záloga apáink hitbeli egységének, mely helv. vall. atyáinkfiainak birtokában most is áll, nem a község felett emelkedő halmok tetejére vagy oldalába épült, hanem azok lábánál közel a vízhez, az Ér partjára. Mint mellékelt alaprajza is mutatja (30. szám), egyike legterjedelmesebb csúcsíves egyházainknak, a mennyiben hossza meghaladja a

¹ Gr. Keglevich-család levéltára : I. 1. 13.

² Leleszi országos levéltár : Actor. 1422. 36. 37.

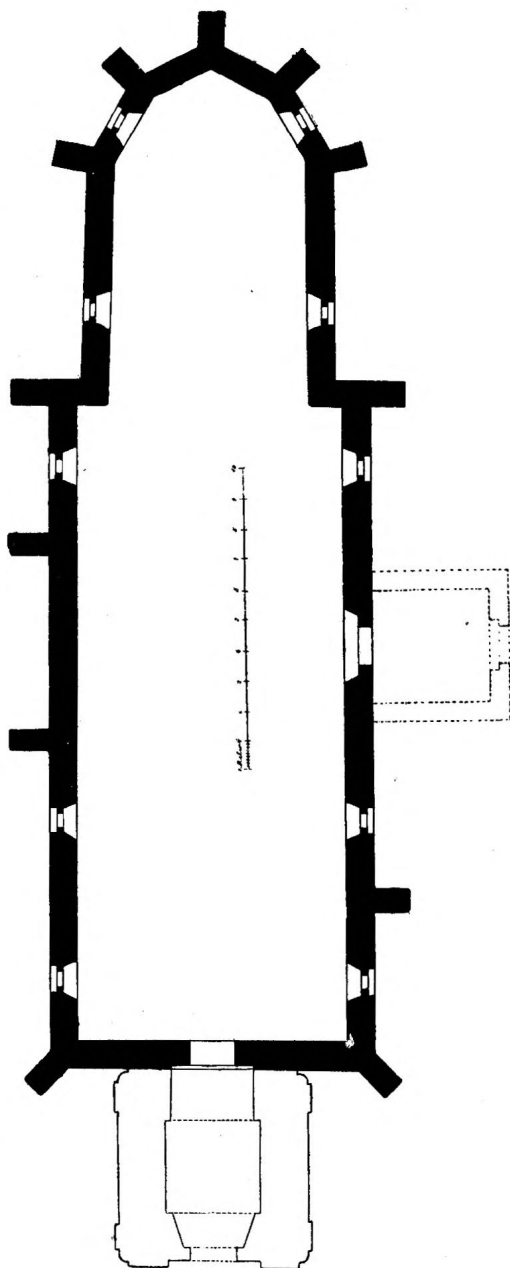
³ Hazai oklevéltár (Dessewffy): 368. l. Ez oklevelen *vérfoltok* láthatók, talán épen a három Zólyomy-testvérnek s családjuknak, az 1514-iki pórhad áldozatainak vére. — 1453-ban Gyertyaszentelő utáni vasárnap (február 5-én) is tartott még a vásár. Leleszi országos levéltár imént idézett helyen.

⁴ Magyar könyv-szemle. (1877.) 14. l.

⁵ Gr. Keglevich-család levéltára : I. 1. 14. l.

harmincz métert, melynek egyharmada a hossz-szentélyre esik. E szentély záródása a csúcsíves izlésnek megfelelőleg sokszögű, de azon, egyházmegyénkben még csak egy helyen tapasztalható eltéréssel,¹ hogy nem a szokásos nyolcszög három-, hanem a tizszög négy oldalával záródik, és így az egyház hossz tengelye a legkeletibb végén nem oldalközépre, hanem szögletbe esik.² Ugy a szentély, mint a hajó oldalait erősen kiszökő faltámok védik.

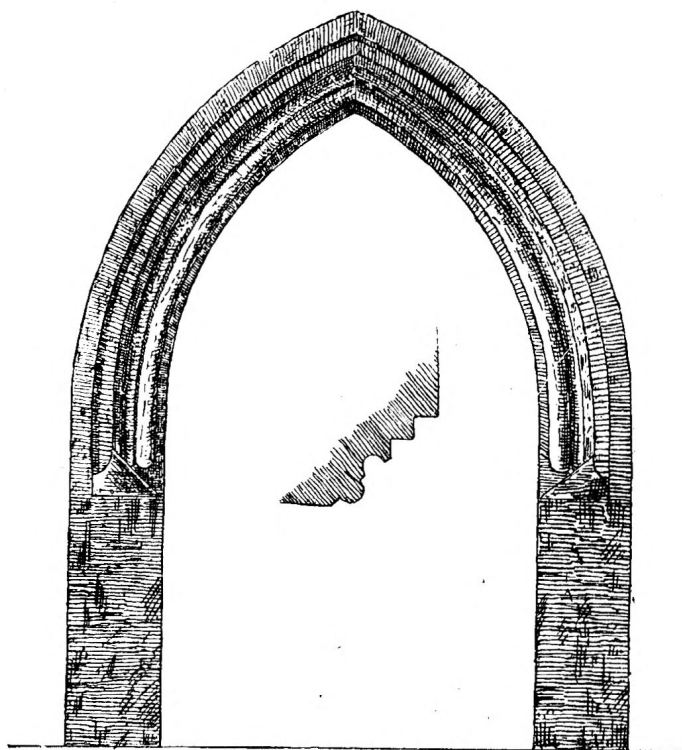
De ez egyház nemcsak méreteinek nagyobb arányai, hanem díszes voltánál fogva is méltó figyelmet keltett egykoron. Ajtaja kettő volt, egyik a nyugati, másik a déli oldalon, de most mindkettőt eltakarja amott a torony, itt pedig egy előcsarnok, melyeket csak az újabb korban építőknek eléjük. Belépve azonban a torony alá, vagy a

¹ Alább : *Kalotai főesperesi kerület* — SZENT-KIRÁLY.

² Ha meghosszabbítjuk az alaprajz belsejében látható mértékvonalat, az egyház tengelyét nyerjük.

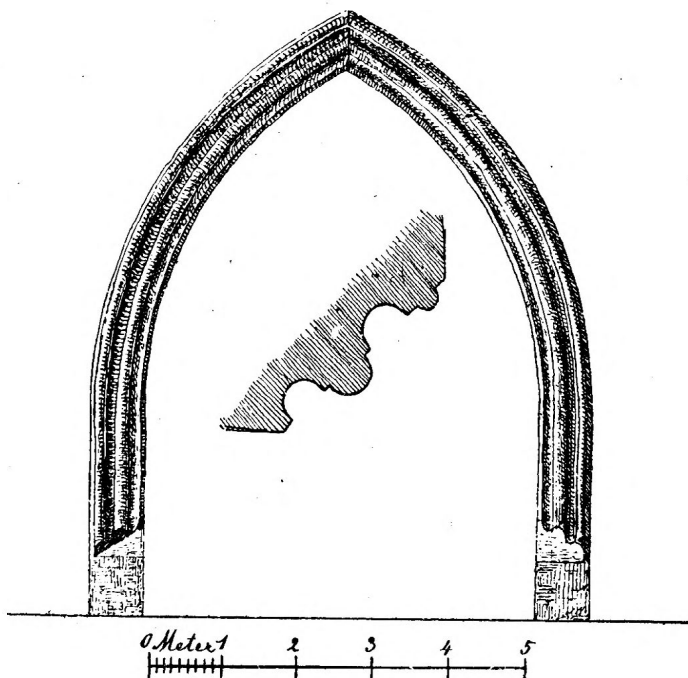
déli előcsarnokba, látjuk a csinosan tagozott, csúcsíves kő-ajtófeleket, melyeknek idomait a mellékelt rajzok tüntetik fel (31. és 32. szám). Benn az egyháznak úgy hajója, mint szentélye most csak famennyezetes, de hogy egykor boltozott vala, nemcsak a külső faltámok igazolják, hanem a boltozattartó kögerinczek is, melyeknek egyes töredékei

31. sz. — A székelvhide egyház déli ajtaja.

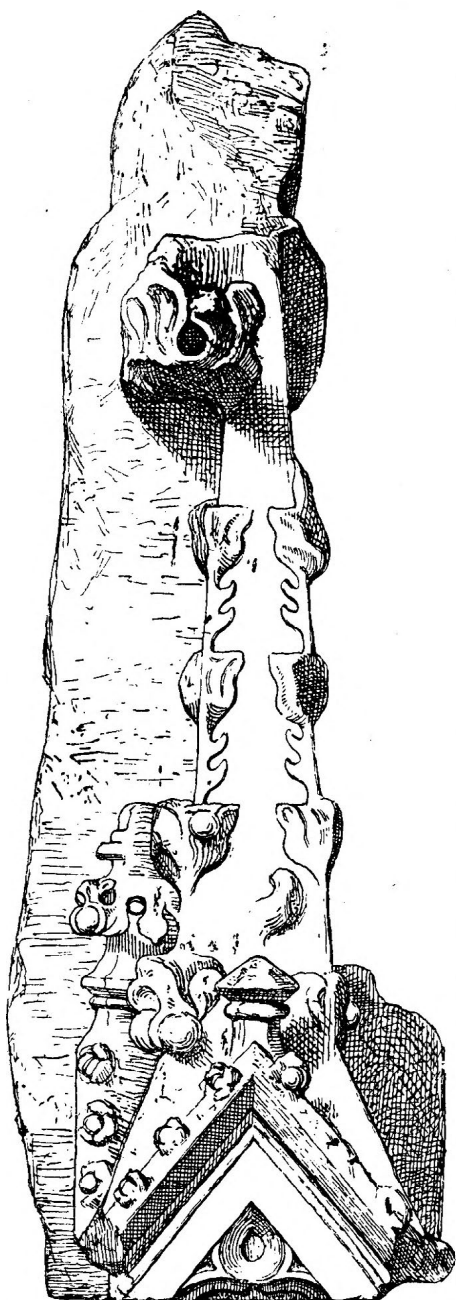
az egyház külső falába építve láthatók, hová kétségkívül valamely későbbi javítás alkalmával jutottak. Az egyház egyik szögletében ismét egy más töredékre akadunk, melyen, mint mellékelt rajza mutatja (33. szám), első tekintetre meglátszik, hogy a csúcsíves építészetnek kiváló díszét képező, ugynevezett toronyfia (phiala) volt egykoron. Alsó része, mely négyszög idomú testből szokott állani, minden oldalán csúcsíves vak fülkével, már hiányzik, mindössze a fülke

csúcsíves teteje maradt meg (képünkön a legalsó rész), s efelett emelkedik gulaszerűleg a befejező sisak oldalain levélesomókkal, de a sisak tetejéről a szokásos keresztvirág már szintén hiányzik. Ily toronyfiakat az ajtók ormain, a támfalak tetején a szentélyben állott szentésházakon stb. szoktak alkalmazni; e helyek egyikén vagy másikán állhatott az itt bemutatott toronyfia is. A szentély falának éjszaki oldalába falazva látjuk a Zólyomy nemzetség czimerét, melynek hasonló

32. sz. — A székelyhídi egyház nyugati ajtaja.

párja látható a déli előcsarnok homlokzatán (*XVII. tábla*), de ahová szintén csak később került az egyház valamelyik ajtaja vagy ablakának mérművei közül. A szentély czimere mellett a falban ismét látható egy másik szobrászati mű, mely első tekintetre érthetetlen, legfeljebb egypár kétágu hangvillának látszik, de nem egyéb, mint hazánk czimeréből a két pár pólya s a kettős kereszt, csak hogy megfordítva illesztették a falba, tudnillik a kettős keresztet jobb-, s a négy pólyát

33. sz. — Toronyfia a székeslyhidi egyházból.

bal felől. Megvan a czimer kiegészítő része a korona is, de ismét más helyen, a nyugati ajtó felett az egyház belsőjében.

Itt tehát egy, mind arányai, mind idomaiban jelentékeny egyház állott hajdan, de amely később elpusztult s midőn ismét helyreállíták, a helyreállításnál már hiányzott nemcsak az anyagi tehetség, hanem a kellő szakértelem is. Ezért nincs semmi, a mi megcsontult, kiegészítve vagy megújítva; ezért vannak az együvé tartozó részletek szabályellenesen összeállítva vagy éppen egymástól elválasztva; az volt a cél csupán, hogy a romokból mennél kevesebb költségel ismét használható épület váljunk. A kérdésre azonban, hogy mikor s miféle vész dulta fel ez egyházat? írott emlékek hiányában határozott feleletet nem adhatunk; de aligha tévedünk, állítván, hogy a pusztulást az 1514-iki pórlázadás hozta rá, mely, mint tudjuk, az egyház kegyuri családjából négy Zólyomynak oltotta ki életét.¹ E véleménynek nem áll útjában az egyház

¹ *E munka I. kötete* 368. l.

keletkezésének ideje, mely legalább is egy félszázaddal megelőzi 1514-et, s legbiztosabban a székelyhidi vár keletkezésének korára, az 1460-dik év tájára tehető. Erről nem szól ugyan semmi feljegyzés sem az egyházban, sem azon kívül, de az egyháznak mind alaptervezete, mind egyes tagjai a csúcsíves építészetnek már kifejlett korára vallanak, s e kor épen a XV-ik század közepére esik hazánkban. Ehez járul, hogy ha az ország czimerének szétszórt darabjait együvé állítjuk, oly czimert nyerünk, mely a Mátyás király korában használatosak alakjához nagyon hasonlít, s a budai Mátyás-egyház tornyának czimerére emlékeztet.

De az egyháznak új tornya is érdekes régiséget rejteget. Ez egy harang, mely koronája alatt e köriratot viseli:

x S x MARIA x S LUCAS x S MARCUS x S MATEUS x S IOHANNES.

Mai olvasással: *S. Maria. S. Lucas. S. Marcus. S. Mateus. S. Johannes.*

Tehát Szűz-Mária s a négy evangelista nevei. Ezenkívül Szent-János neve alatt feszület van rajta, az ellenkező oldalon, Szent-Lukács neve alatt pedig a bold. Szűz fején koronával, ölében a kis Jézussal, ki szűz anyjának bal vállára borul. Évszám nincs a harangon, de ércanyaga, valamint ma már szokatlan alakja s betűinek idoma csalahatatlannul mutatja, hogy szintén középkori mű.

Az egyház alatt a hagyomány szerint sírbolt van, s a hagyomány támogatására szolgál az a körülmény, hogy az 1588-ban elhalt Zólyomi Tamásnak emlékköve, mely most az egyház éjszaki oldalfalába van beállítva, eredetileg a nyugati ajtó előtt feküdt a földön, hol a sírbolt ajtaját képezheté.

Nem kevésbé érdekes a székelyhidiak egy más szájhagyománya, mely az egyházon két helyen is előforduló Zólyomy-czimer körül szövi legendaszerű elbeszélését, s mely czimerek egyikét, a déli ajtó felett létezőt, azon kegyeletnél fogva, melylyel az egyház a kegyurak s jóttevők iránt mindig viseltetett, mellékelve közöljük (*XVII. tábla*). E czimeren legalul jobbra dülő paizs áll, melynek mezejében koronás fejű sas nyaka látható nyíllal átlőve, a pajzson csőr-sisak, melyből ismét a sas nyaka emelkedik, mint a paizson. A nép képzeletét épen e szokatlan, koronás s nyíllal átlőtt madár ragadta meg s megszületett a

monda, hogy valaha régesrégen veszedelmes grif madár fenyegette Székelyhidat, melytől a nép csaknem holtra ijedt, de előállt az egyik Zólyomy ép oly ügyes, mint bátor vitéz s hogy a népet megmentse, fogadást tőn Istennek, hogy ha sikerül lelőnie a veszedelmes állatot, ahova az esni fog, arra a helyre Istennek szép egyházat épít. És elővette nyilát, mely még eddig sohasem hibázta el a célzt, egyet fohászodott, azután célzott és lőtt, és a grif leesett arra a helyre, ahol azután fel is építé a most is ott álló egyházat. Mintha csak Szent-László ama legendáját hallanók, hogy a szent király midőn szokatlan betegség öldökölte nemzetét, kilépett sátorából, imádkozott, majd a magasba lőtte ki nyilát, s hová a nyil leesett, ott volt a gyógyfű, mely meggyógyította beteg nemzetét. Lehet, hogy a székelyhidi egyház is valamely nagy veszélyben tett szent fogadás szüleménye, de mindenestre vigasztalója s gyógyítója a népnek századok óta.

Különben ez egyháznak, valamint általában Székelyhidnak egyházi beltörténetéből kevés emlék maradt ránk. A várostól éjszakra, a Nagy-Vecser nevű szőlőhegy tetején régi köépületnek törmelékei látszanak emberi csontokkal vegyesen, a hegy alatt pedig a völgyben valamely halastó nyomai. A hegy tetejét Szent-Mihálynak nevezi a nép, s azt tartja róla, hogy ott klastrom állt egykoron. E hagyományt történeti adattal nem támogathatjuk,¹ de az említett körülmények s legkivált a hegy neve mellette szólnak. E klastrom azonban, ha ugyan létezett, csak a tatárjárás (1241) előtt állhatott azon kor szokása szerint mint apát-, vagy prépostság, s a tatárjárás dúlásai közt annyi más társával szintén elpusztult. E kora enyészet magyarázhatná meg történeti emlékeink hallgatását felőle.

¹ «Nomina monasteriorum, quæ fundarunt vel auxerunt foundationem ipsi Religiosi ex suis hæreditatibus: . . . De Székely-higya seu Szent-Király Frater Johannes Thot et Frater Ladislaus Bulgar.» SZENT-IVÁNYI M: *Dissertatio Paralipomenonica*. 122. l. E tudósítást KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 284. l. egyenesen a biharmegyei Székelyhidra alkalmazza, ami pedig legalább egész biztossággal még sem történhetik meg, mert hogy Székelyhid valaha Szent-Király nevet is viselt volna, annak semmi nyoma, sőt a hagyomány klastromának helye, mint láttuk, nem Szent-Király, nemis Szent-István vagy Szent-László, hanem Szent-Mihály; továbbá az idézett két szerzetes vezetékeve már határozottan későbbi korra, a XV-ik század végére, vagy a XVI-iknak elejére vall, e korból pedig Székelyhidról már sok oklevél szól, de klastromát egyik sem említi.

Székelyhid egyházi multja csak a XIII-ik század végével kezd megvilágosodni, midőn arról értesülünk, hogy püspöki tized fejében egy évben ötven, más évben pedig ötvenkét képét fizetett. E számok mindenestre azt mutatják, hogy Székelyhid, ha volt virágzóbb kora, ezen az idézett század végén már tul vala s ekkor csak igénytelen hitközséget képezett. Hasonló képet nyujtanak róla a pápai tizedjegyzékek, hol megtaláljuk Székelyhid lelkészét, Márkot, de aki a tizedszedés hat éve alatt csak három évben, 1333—1335-ben fizetett s ekkor sem többet évi tiz garasnál, tehát csak annyit, mint Péterd, Sitér; szóval közel járt a harmadrendű hitközségekhez. Ekkor azonban jelenlegi csúcsives egyháza még nem állt, és így említett lelkésze, Márk hiveivel együtt egy egészen más egyházban dicsérte az Urat, mely egyház minden valószínűség szerint a mostaninak helyén emelkedett.

A Zólyomyak átköltözése, mint láttuk, kedvező fordulatot adott Székelyhid sorsának. Az igénytelen községből város lett, kitűnő egyházat nyert s a kegyuri család közelsége kétségkívül előnyösen hatott a lelkész helyzetére is. A főuri családok a lelkészben találták fel ép oly megbízható, mint értelmes hívőket, kit ennél fogva nem mulasztának el magukhoz a hála kötelékeivel fűzni. Így volt ez Székelyhidon is. Midőn Zólyomy Tamás elhalt s nejét, Annát, nyolcz árvájával együtt adósságokkal terhelve, nagy zavarban hagyta, Bertalan székelyhidi lelkész 1492-ben mint az özvegynek s árváinak megbízottja hozta rendbe ügyeiket a hitelező Köbölkuti Jánossal.¹

Végre, hogy Székelyhid szép egyháza a kereszténység melyik hősenek védelme alá volt helyezve? e kérdésre nincs ugyan határozott tudósításunk, de mert harangjának felirata, mint láttuk, Szűz-Mária nevével kezdődik, s mert első vásárát is az Isten anyjának egyik ünnepére nyerte s a vásárok a középkorban rendszeren az egyház védszentjének ünnepére adattak: ennél fogva alig kételkedhetünk, hogy Székelyhid egyháza is, mint hazánk, védasszonyát a bold. Szűzben tisztelte.

¹ *Gr. Keglevich-család levéltára* : I. 1. 16. Itt a gyermekek : Miklós, Dávid, György, s öt leány : Margit, Zsófia, Borbála, Dorottya, Eufrozina. A fiuk tehát azok, mint Nagy Ivánnál. (*Magyarország családai*. XII. 425. l.), de itt Tamás felesége : Kisvárdai Kata. Azonban 1438-ban élt Zólyomi Tamás és fiai : László, Tamás s Péter eddig ismeretlenek voltak. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 522. 1. D. L. 13152.

SZÉPLAK.

(ZEPLAK. SCEPLOK, ZEPLOK.)

Ily nevű község ma is kettő létezik Biharmegyében, egyik a Fekete-Körös, másik a Berettyó völgyén, a volt Krasznamegye közepében. Itt ez utóbbiról van szó. Ez a hagyomány (?) szerint hajdan királyi vadászok lakhelye volt, de ez állítólagos hagyomány aligha nem csak azóta keletkezett, mióta a Széplakkal szomszédos Ippről tudva van, hogy ott a XIII-ik század elején királyi bölényvadászok laktak.¹ Széplak legalább az idézett század végével a Turul nemzetség birtoka volt, melynek egyik tagja, Lőrincz épen e birtokáról Széplakinak írta magát.² Később is nemesi jószág mindig, de annyira szétdarabolva, hogy 1552-ben már nyolcz birtokost uralt.³

Egyházi története szintén a XIII-ik század végén kezdődik, midőn püspöki tized fejében husz kepét fizetett, lelkésze pedig egy fertő szeretetadományt szolgáltat be. Eszerént a jelentékenyebb egyházi javadalmakhoz tartozott, de a következő félszázad alatt nagy veszteségek érhatték, mert egyetlen ismeretes lelkésze Pál a pápai tizedszedés alkalmával csak egy évben, 1332-ben fizetett s akkor is csak három garast.

Régi egyházát, mely a völgy közepén emelkedő gyönyörű magaslaton állt, 1869-ben alakították át, midőn szentélyét és tornyát lebontották. Különösen kár a toronyért, mely henger alakulag emelkedett, s mely állítólag bölényvadász-kastély volt egykor, de tudjuk, hogy ily alaku egyháztornyok, bár ritkán, de léteztek, kivált a román építészet első korszakában.⁴ Két kis harang is volt e toronyban, mint mondják, nagyon régi, de az 1858-iki tűzvészkor elolvadtak. A régi torony ablakáról még megvan egy vasrostély, melynek magassága csak 1.75 mtr s szélessége 38 cmtr s fent félköríves záródásu, tehát csakugyan románkori ablakot jelez.

¹ *Váradí regestrum* : 330. okl.

² *E munka II. kötete* 95. l. és fentebb e kötetben : *Nagymihály*.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscript. VIII.

⁴ HENSZLMANN I : *Régészeti kalauz*. 24. l.

SZIGETI.

(ZYGETI.)

Említi a bécsi codex tizedjegyzéke négy képevel, tehát csekély község lehetett s korán elpusztulhatott, mert már 1552-ben sincs nyoma. Hodos és Félegyháza közt a mai Szigeti pusztán kereshetjük helyét.

SZOMAJOM.

(ZUMEYN. ZOMAN. TOMAN.)

A Pázmán nemzetség volt birtokának, Berettyó-Szent-Mártonnak közelében találunk hasonló nevű pusztát, s itt állt hajdan Szomalyom község, szintén a Pázmán nemzetség birtoka még 1552-ben is.¹

E községgel a XIII-ik század végső éveiben találkozunk, midőn nyolcz kepe püspöki tizedet fizetett, s a következő században egymásután látjuk három papját: 1332-ben Pált, 1334-ben Miklóst s a következő évben Jakabot, kik évenként tizenkét garas pápai tizedet fizettek.

Egyházáról és harangjairól is értesülünk, de csak hosszú idő múltával, a két Ártándi testvér erőszakos halála alkalmából. A XVI-ik század második felében Keresztesi Kontár Máté özvegye így vallott: «az keresztshadat (1514) jól tudja, annyi időse ember! és jól esmerete Pázmán Jánosné, és hallotta, hogy Ártándy Pállal és Balással egy volt (egy testvér) és azt is hallotta, hogy erősen harangoztatott Zomayomban Pázmán Jánosné, hogy az bátyjainak fejét vétette vala király. Az atya igen kazdag ember volt, sok ménese volt . . . és befogatott kettőt az ménesekben, és egy nap Budára ment kocsin rajtok Pázmán Jánosné, másnap megjött és csak ledobbantak az lovak és meghaltak, annyira siratta őket és kesergette.»

Az előbbieneket némileg kiegészíti Váradi Isó Istvánné, Angaletta asszony vallomása: «Az Mohács hada — úgy mond — jut eszemben, de hány esztendőse vagyok? nem tudom, de hatvan esztendőse nem vagyok. Én jól esmertem Pázmán Jánosné, Ártándy Katalin asszonyt, ennek én gyermekkoromban elég koszorút kötöttem, és jól jut eszemben, hogy egyszer erősen sir, jajgat vala, ugyan földhöz veri vala

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Dical. Conscript. VIII.*

magát, és én kérdeztem az anyjától: miért sir? és azt mondta, hogy az két bátyjának vétette király fejeket és azért sir. Egy volt velek.» Végre e nőről, ki mind atyja, mind férje után a legelőkelőbb nemzet-ségekhez tartozott, azt vallja egy másik tanu, Panaszi Benedek Mihály: «jól esmertem Pázmán Jánosné, Árthándy Katalin asszonyt, mert ugyan szolgáltam is (nála), főzni is az az asszony tanított.»¹

Az elpusztult Szomajom határán egy darab földet ma is «klastrom dülőnek» nevez a nép, s e dülőben az Ölyvös pataknak Peterd felől eső partján ezelőtt pár évtizeddel még állottak némi romok, melyeket klastrom alapfalainak tartottak;² mindemellett szomajomi klastromnak történeti emlékeinkben eddigelé semmi nyoma.

TAMÁSI.

(TAMASY. THOMACHI. THOMASI.)

Biharmegye területén két Tamási ismeretes: egyik Várad alatt most pusztá, a másik Bihar városa felett derék község ma is. Itt az utóbbiról van szó, mely, mint tudjuk, a váradi székeskáptalan birtoka volt már 1374-ben Szent-István nevű pusztával együtt.³ Ez utóbbi középkori szokás szerint talán azért neveztetett így, mert a székesegyházban Szent-István király oltárának birtoka volt.

Tamási lelkészéről a XIII-ik század végén van először említés, midőn püspökének szeretetadományul egy uncziát nyújtott be. A következő századból már két lelkésze ismeretes név szerint: 1332—1334-ből Miklós, s a következő három évből Lőrincz, kik kilencz garas pápai tizedet fizettek évenként. Ez utóbbi adat már emelkedő jólétre mutat.

TANCS-KEREKI.

(TANCHKEREKY.)

Harmadika a bihari főesperesi kerület Kereki községeinek, melyekről már fentebb volt szó.⁴ Előneve kétségtől régi személynév, melyet

¹ *Gyulafejevári országos levéltár*: Bihar. 1. 2.

² OSVÁTH P: *Biharvármegye sárréti járása*. 229. l.

³ *E munka II. kötete* 282. l.

⁴ *E kötetben*: AKA. — KEREKI.

valamely birtokosától nyert. Egyházmegyénk történetének lapjain csak egyszer a XIII-ik század végén találkozunk vele, midőn püspöki tized fejében tizenhét kepét fizetett. Utóbb egészen nyomavész; elpusztult vagy nevet cserélt. Szerep vidékén kellett állnia, azért nem lehetetlen, hogy a mai Dancsháza.

TÉPE.

(THEPA. THOPA. THEPE.)

Nevénél régi emlékek támadnak fel előttünk. A krónikás a hagyomány után azt írja, hogy a kun vezér, kit Várad alapítója, Szent-László legyőzött, Tépe nevű volt.¹ Ki tudja, hátha épen elfogott s meghódolt kunjai alapíták e községet s az elesett vezér emlékét örökölték meg nevével? Sajnos, hogy efelől Tépe régi lakosainak nevei sem nyújthatnak tájékozást, mert bár eléggé régi korból, 1462-ből tizenöt lakosának neve ismeretes, de ezek tiszta magyar nevek.² Különben is az idézett év és Szent-László kora közt nem kevesebb mint négy hosszú század esik, s épen mind a kereszt-, mind a vezetéknévek átalakulásának századai.

Tépe először is, mint nemesi birtok tűnik fel történeti emlékeinkben³ s Gáborjánnal, Tornával és a többi szomszédos községekkel egy birtoktestet képezett. IV. László király Rafael bánnak adományozá, ki ismét 1311-ben rokonának, Dósa mesternek, a későbbi nádornak ajándékozta.⁴ Később, úgy látszik, Dósa ivadékának kihaltával a váradi székeskáptalan prépostjának birtoka, aki egyszersmind Szent-János társaskáptalanának is prépostja volt, s a jelek oda mutatnak, hogy utóbbi minőségében jutott Tépe birtokához.⁵

¹ «Salamon király idejébe a fejer kunok bejövénék Marmaros felől az országra és elrablák a földet mind a Tiszaig. Itt győzködék meg László herczeg egy kunnal, ki háta megöött egy szép leányt viszen vala a lón. Ezt (a kúnt) a község tatár *Tépé*-nek mondja, hogy lőtt volna, és a leányzót Szent-Anglit asszonynek.» *Székelly István krónikája.* 167. l.

² Mint: *Pesti* János. *Bojti* Mihály és János. *Botos* Antal és Dénes. *Fekete* György. *Vak* Gál. *Zalai* Pál. *Simon* János. *Kerekes* Lőrincz. *Dedé* István. *Székei* Pál. *Körmös* (?) Ágoston. *Bodor* László. *Gesztí* Kelemen. *Kállay-család levéltára.*

³ *Váradí regestrum* : 250. oklevél.

⁴ *Zichy-okmánytár* : I. 132—3. ll.

⁵ *E munka II. kötete* 205—206. ll.

Középkori lelkészei közül csak egynek neve maradt fenn és ez Péter, ki 1332—1336. évek közt lelkészkedett Tépén s évenként nyolcz garas tizedet fizetett. Egyházi javadalmáról némi tájékozást nyújt egy későbbi (1621. évi) tudósítás, mely szerint a tépei lelkész évi fizetése volt: 55 forint készpénz. 75 véka buza. 40 véka algabona. 1 dézsa turó. 1 sertés. 8 sajt. 4 pint vaj. 3 itcze méz. 6 köből vetés, minden jószágos gazdától egy-egy boglya széna, végül elegendő fa s őrlés.¹

TOLD.

(THOLD. TULD. TOLD.)

Azon Toldi Choka, ki Dósa nádornak kortársa és sógora volt,² kétségtől e Told községről, mint birtokáról nevezte magát; de hogy őse volt-e a történelmünk lapjain, a nép mondái s a költők dalaiban egyaránt ünnepelt Toldi nemzetségnek? biztosan kimutatnunk nem lehet, mert e nemzetség első történetei még mindig hézagosak s meglevő részeikben is bizonytalanok.³

A község temetőjének környékén ásatások alkalmával szilárd alapfalak szottak előtűnni,⁴ lehet, hogy valamely uri lakhely vagy tán épen a község régi egyháza állt ott, melynek egyetlen ismeretes lelkésze, János az 1332—1334. években négy garas pápai tizedet fizetett évenként.

TÓT.

(THOT. TOHD. TOT. TUALI.)

E változó nevek alatt a XIV-ik századi pápai tizedjegyzék említi lelkészével, Jánossal együtt, ki az 1332—1334. években tizenegy garast fizetett évenként. Eszerént jelentékeny község lehetett, s egyike azoknak, melyek egyéb történeti emlékeinkben Tótfalu néven fordulnak elő. Ilyen község magában a bihari főesperesi kerületben három létezett: egy a mai Mihályfalva határán s kettő a Berettyó bal partján, a mai Kis- és Nagy-Tótfalu. Melyiket érti ezek közül a

¹ RÉVÉSZ I: *Protestans figyelmező*. 1872. évf. 143. l.

² FEJÉR GY: *Codex dipl.* IV. 3. 25. l. Ez oklevél kelte 1360-ra teendő.

³ *Filológiai közlöny*. 1881. évf. februári füzet.

⁴ OSVÁTH P: *Biharmegye sárréti járása*. 552. l.

pápai tizedjegyzék? meghatározunk nem lehet, de valószínűleg az utolsót.

TÓTI.

(THOTY. TAHD. THATI. TATI.)

Ily nevű községet is kettőt számlált a bihari főesperesi kerület. Az egyik Komádi mellett iker község volt Kis- és Nagy előnévvel s a XIV-ik század elején Benczencz bihari alispánnak birtoka, de kinek özvegye huszonöt márkáért eladta azt Ivánka váradi püspök testvéreinek.¹ Utóbb a Csáky nemzetség birtokába került.² E község hajdani területén, mert ma már csak pusztá, partosabb helyen még néhány év előtt is falmaradványok állottak,³ hihetőleg a község hajdani egyházának maradványai, mely egy 1322-iki oklevél szerint Szent-Demeter vértanu tiszteletére volt szentelve.⁴

A másik Tóti község ma is áll a Berettyó felső völgyén, a kis Bisztra patak partjain, s mint a vele szomszédos Micskének, illetőleg Súlyomkő várának tartozéka, ezeknek sorsában osztozott.⁵

A község közepén szép kerek halmon emelkedő egyház, mely ma a helv. vallásuak birtokában van, még mutat némi középkori részleteket. Ilyen a 6·85 m. széles hajó mindkét oldalának nyugati része mintegy 6 m. hosszan, s a nyugati ajtó, mely állítólag félkörrel záródott, de faragott kő bélletét a bejárás tágitása végett kiszedték s az éjszaki oldalon álló, szintén kő szószékhez lépcsőket alakítanak belőle. Ablakai kiszélesítvék csúcsíves alakra, de a hajó éjszaki falán egy berakott ablak köríves vonalakat mutat. Éjszak- és dél-nyugati szögletein még áll egy-egy támpfa, más két támpjának az éjszaki oldalon már csak nyoma látszik. Tornya s a hajó keleti vége új; egészen homokkő épület. A csekély s eredetiségéből kiforgatott maradványok is rá valának a gondos és műértő kézre, mely a micskei egyházban is oly csinosat és összhangzót tudott alkotni.

Mind a két Tóti tehát egyházas község volt a középkorban is, de

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* II. 24. 25. 42—43. ll.

² *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Dical. Conscript. VIII.

³ OSVÁTH P: *Biharmegye sárréti járása.* 458—9. ll.

⁴ NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* II. 25. l.

⁵ *Fentebb e kötetben* : MICSKE.

a XIII-ik századi püspöki tizedjegyzék csak egy Tótit említ tiz kepe tizeddel, és a pápai tizedjegyzékekben is csupán egy Tótit találunk, de amelynek egymásután három lelkészéről van említés. E lelkészek: 1333—1335-ben István, s a következő két évben Jakab és András, kik évenként csekély összeget, csak három garast fizettek. De hogy melyik Tótinak voltak ezek lelkészei? vagy hogy melyik fizette ama szintén csekély püspöki tizedet? afelől sem az idézett, sem egyéb források nem nyújtanak tájékozást.

TÓTTELEK.

(TOUTTELUK. TOTTELEK. THOTELEG.)

Biharmegye multja két Tóttelek falut ismer. Ezek egyike Bereg-Bószörmény táján állt s mint láttuk, Pázmányféle birtok volt.¹ A másik, vagyis inkább a tulajdonképeni, mert minden előnevet nélkülöző Tóttelek Váradtól éjszakra, Csatár és Siter közt állt és áll mostan is. Ez a XIII-ik században Eachy unokáinak: Miklós vajda, István és Geregennek birtoka, de mivel ezek a IV. László király alatt lábra kapott fejtelenségben bizakodva, sok hatalmaskodást követtek el s egyebek közt a váradi székesegyház birtokait is feldúlták: László király a nevezett s végre megfékezett Eachy-unokák elkobzott birtokaiból nyújtott a váradí egyháznak kárpótlást, annak adván egyebek közt e Tótteleket is.²

Egyházi multja a XIII-ik század végén kezd a homályból kibontakozni, midőn arról értesülünk, hogy Tóttelők, mint az egykoru feljegyzés nevezi, harminczhárom kepe püspöki tizedet fizetett. Eszerént nem utolsó község volt, s hasonlót gyaníttat ismeretes lelkészeinek pápai tizedösszege is. István lelkésze ugyanis 1335—1336-ban s Mihály a következő évben nyolcz garast fizetett, tehát többet, mint Micske s épen annyit mint Bályog vagy Konyár.

Középkori egyházának ma már semmi nyoma, de kétségkívül a jelenlegi egyház helyén állt, s ha a vele egy uradalomhoz tartozott, de nálánál felényivel kisebb Latabárnak köegyháza volt, hasonlóan kellett állnia Tótteleken is.³

¹⁻³ *Fentebb* : PANASZ. — LATABÁR.

TULOKD.

(TULUGD. TULUBD. THULUGD.)

Neve a szintén biharmegyei Artánd, Báránd stb. helynevek csoportjába tartozik s arra vall, hogy első lakosai szarvasmarha tenyésztők, valószínűleg királyi gulyások valának, mint az ártándiak királyi kanászok. A királyi háztartás javainak elidegenítésével Tulokd is egyesek birtokába jutott s 1296-ban a Gutkeled nembeli Dorog fiainak: Péter, Lőrincz és Miklósnak birtoka, kik azonban elcseserélik a szintén Gutkeled nembeli Lukács fiának Péternek szatmármegyei Romad (Komád?) birtokaért.¹ S a Dorogok birtoka volt e nemzetségnek egész kihaltáig, mikor Zsigmond király bőkezűségéből az Albisi Zólyomy-ak kezére került.

A pápai tizedjegyzékek nem említik, de hogy egyházas hely volt, minden kétségen felül helyezi a már idézett 1296-iki oklevél, mely egyháza védszentjét, Szent-Jakab apostolt is megjelöli. Valószínűleg nem volt külön lelkésze, mint oly kicsiny helységnek, mely a XIII-ik század végén csak négy kepe püspöki tizedet adott.

A XVI-ik század közepén még mindig falu a Zólyomy-ak s osztályos atyafiaik birtokában; de ma már csak pusztá Székelyhid és Selénd között. Hajdani helye a mai Cserepes körül keresendő.

TUR-SÁMSON.

(TUMSANSUNA. TURSANSA. TURSAMSON.)

Tudva van, hogy a Berettyónak alsó része, mely már nem folyik berkek közt, egykor, még a XIV-ik század végével is «Tur»-nak neveztetett,² s ezért viselik némely községek e folyó mentén még ma is a Tur nevet, mint: Mező-Tur, Tur-Keve, Tur-Pásztó. Lehet, hogy Sámson is így nyerte előnevét, noha ama folyótól jó távol esik; de még hihetőbb, hogy Tur személynév is volt hajdan s e község valamely hasonnevű ős birtokosáról neveztetett el. Annyi bizonyos, hogy

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. X. 247. lap. — *Zichy-okmánytár*: I. 532. l. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1049. 4. §§. 4. 5. — *Dicalis Conscript*. VIII. 1—72. ll.

² HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*. II. 16. l.

Tur előnévvel irták már a XIII-ik század elején, mikoron mint Mátyás poroszló lakhelye szerepel.¹ Így fordul elő a következő században, nevezetesen a pápai tizedjegyzékekben is, de azon innen előneve lassanként feledésbe megy a Berettyó Tur nevével együtt s marad egyszerűen Sámson.

Nemesi jószág volt mindig, de mióta birtokviszonyai ismeretese, rendszeren két felé birták : egyik részét Gáborján, a másikat Diószeg, illetőleg Székelyhid urai.

A XIII-ik század végén püspöki tizede csak tizenkét kepe volt, a mi talán azt mutatja, hogy, mint a szomszéd Debreczen, nem annyira földmívelést, mint inkább állattenyésztést folytatott, mert a következő pápai tizedszedés mint jelentékeny egyházi javadalmu községet tünteti fel. Lelkésze, Miklós ugyanis az 1332—1337. években jelentékeny összeget: tizenhat, majd tizenhét garast fizetett évenként. Lelkészi javadalmát birhatta 1347-ben Miklós, Bálintnak fia is, ki, mint láttuk, ugocsai főesperes s erdélyi kanonok volt.²

UJ-ANDA.

(VYANDA.)

Anda (andalog) lelki állapotot jelentő szó, mely, mint annyi más ily nemű szavunk, úgy látszik, személy-, majd helynevül is használattott. Különben e községet egyedül a tizedjegyzékek nevezik Andá-nak «Uj» jelzővel, mely arra mutat, hogy már a XIV-ik század elején fennállásának második korszakát élte; első telepeseit valamely veszedelem, talán épen az 1241-iki tatárjárás sepervén el. Általánosabb, maig használatos neve Andaháza, s nevének ez alakja véglegesen meggyőzhet arról, hogy személynévtől származik. Utóbbi nevén említetik már 1463-ban a határán álló Palocsa pusztával együtt, de ekkor szabolcsmegyei község;³ eredetileg azonban Bihar megyéhez kellett tartoznia, s ez uton juthatott csak a váradi püspökség kötelékébe.

Egyházi viszonyairól annyit tudhatunk, hogy 1333-ban Péter

¹ *Váradi regestrum* : 152. oklevél.

² *Fentebb* : BORS.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt* : N. R. 6. 61.

volt lelkésze, ki pápai tizedül hét garast fizetett. Kegyuri jogait a herpályi uradalom birtokosai gyakorolták, mert Andaháza ez uradalomnak volt kiegészítő része.

Ma puszta Berettyó-Ujfalú mellett.

UJFALU.

(VILLA NOVA.)

E néven említi a bécsi codex, mint Miklós bánnak, a szomszéd Herpályi földesurának birtokát. Nevében egész történet rejlik, de amely szomorú: pusztulásról beszél az, mint az előbb említett Uj-Andánál s többnyire mindazon községeknél, melyeknek nevében már a XIII-ik század második felében megvan az «uj» jelző. Mielőtt Ujfalú lett volna, hogy mily nevet viselt? nem említik történeti forrásaink. Ma Berettyó-Ujfalú.

Püspökségünk történetében csupán egyszer merül fel neve, a XIII-ik század végén, midőn husz kepe püspöki tizedet fizetett. Lelkésze fizetéséről csak a későbbi korból (1621) értesülünk, s e fizetés eléggé érdekes: készpénz 75 forint; buza 80 félvéka, algaöna 50 félvéka, 1 dézsa turó avagy 3 forint 25 denár, 1 sertés, fa elegendő, 500 kéve nád; 16 kaszás ember, kik fel is gyűjtik, be is hordják a szénát, 16 félvéka mag alá szántás ősszel, gypeszántás tavasszal 25 ekekerülés, 12 zsák buzaörlés (száraz malmon), 3 pint vaj, ugyanannyi méz.¹

UJLAK.

(WYLAK. VYLOK. VYLAK.)

Főesperesi kerületünk két ily nevű községet zárt magába. Egyik Berettyó-Szent-Márton közelében állt, s minthogy 1552-ben Pázmán Péter és Gáspár birtoka volt,² kétségkívül ugyanaz az Ujlak, mely mint biharmegyei község és szintén a Pázmán nemzetség birtoka már 1334-ben említettetik.³ A másik Ujlak, mely Hegyköz előnevet visel,

¹ RÉVÉSZ I: *Magyar Protestans figyelméző*. 1872. évf. 144. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII.

³ FEJÉR GY: *Codex dipl.* VIII. 3. 749. l. — Érdekes tudnunk, hogy a *Váradi regestrum* 270. oklevele szintén említ egy Ujlakot, mely minden való-

Várad felett, Csatár közelében esik s már a XIV-ik században mint a váradi székeskáptalan birtoka tűnik fel.¹

A bécsi codex tizedjegyzéke szintén két Ujlakot említ a bihari főesperesi kerületben, melyek egyike hét, majd tizenhét, másika pedig husz, majd négy kepe püspöki tizedet adott; de hogy közölök melyik az egyik, s melyik a másik Ujlak? meg nem jelöli. A pápai tizedjegyzékek ellenben már egy Ujlakot sem emlitenek a bihari főesperességben, pedig hogy legalább a mai Hegyköz-Ujlak egyházas község volt, azt bizonyítja középkori egyháza, mely ma is áll.

Ez egyház, mint mellékelt alaprajzán első tekintetre szembe ötlík (34. szám), oly építészeti sajátságokat tüntet fel, melyek középkori egyházainknál nem szoktak rendszerént előfordulni. Nyugati oldalán a torony nemcsak szervi összeköttetésben áll a kis egyházzal, hanem annak testébe egészen be is van építve, s a torony alsó falainak áttörése által az egyház belvilága még nagyobb terjedelmet nyer: továbbá a szentély nem keskenyebb, mint rendesen, a hajónál, hanem evvel egyenlő szélességű s míg a hajónak falai szabadon állanak, a hossz-szentélyt már kéttagu táмок erősítik, végre a hajó éjszaki oldalához kis kápolna járul két ablakkal, melyek közül a keletinek csúcsives kőbéllete még megvan. Mindez eltérések onnat származnak, hogy itt eredetileg egy kis románkori egyház állott, mely a torony kezdetétől a hajó első támpáig terjedett; később ez egyházat bővíteni kellett, de a tér, a hegy oldalában egy kis magaslat, az egyház testének szokott kinyújtására nem volt alkalmas, így folyamodtak tehát az említett több oldali, s az egyház testébe mintegy beékelte bővítésekhez.

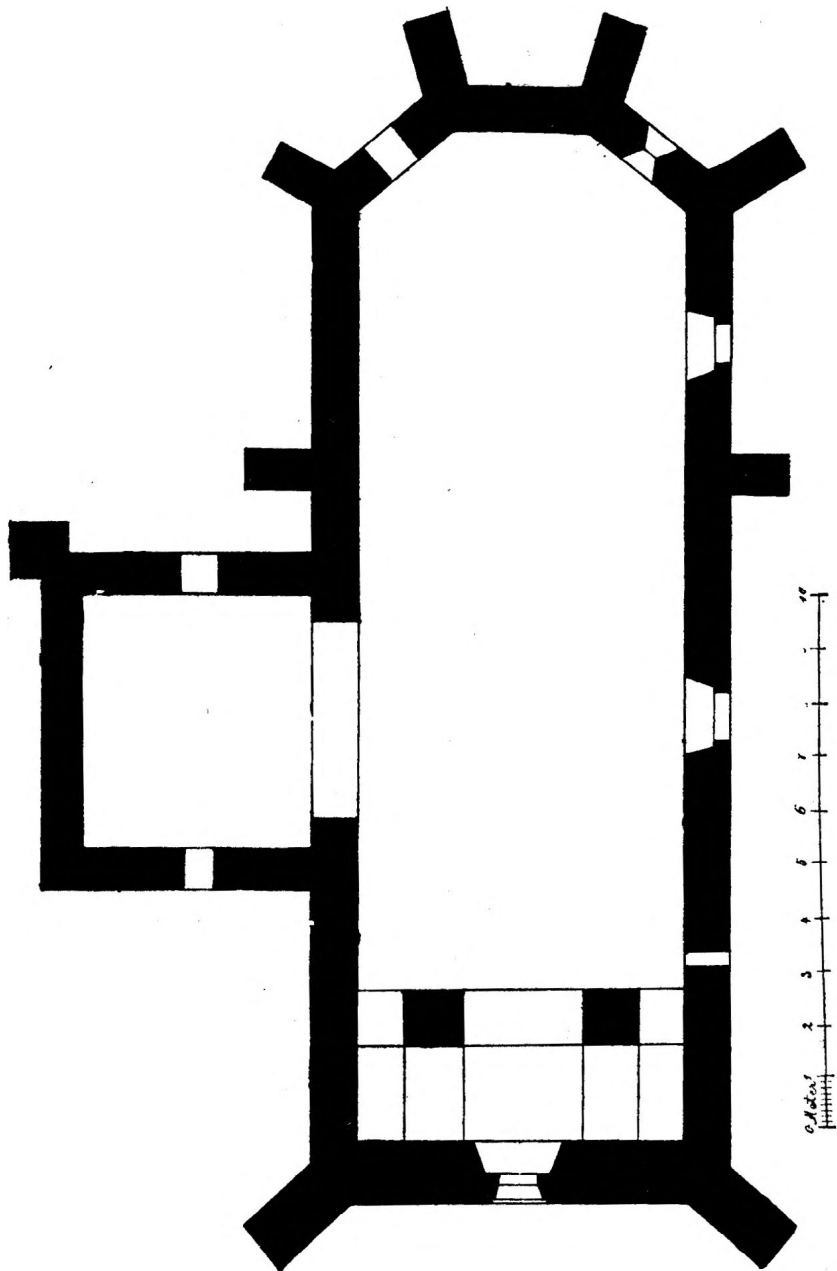
VAJDA.

(WOYVODA. VOYDA. VOYODA. WAUIUADA.)

Már a XIII-ik század végén mint a váradi püspök birtoka említetik, s ugyanakkor püspöki tized fejében egy évben negyven, más évben pedig tizenhárom képét fizetett, és papja egy fertő szeretet-adományt szolgáltatott be.

szinűség szerint a Berettyó-Ujfalú melléki, s mely eszerént a XIII-ik század elején Sámson ur birtoka volt.

¹ *E munka II. kötete* 282. l.

34. sz. — A hegyköz-ujlaki egyház alaprajza.

Első ismeretes lelkésze, Illés, ki 1285. körül mint a váradi székeskáptalan kiküldött bizonyysága vizsgálatot tartott ama hatalmas-kodásban, melyet Albert, Szalók fia kun hadaival a Gutkeled nembeli Kozma birtokán, Kágyán elkövetett.¹ Másik papja Péter 1332—1337-ben hét garas pápai tizedet fizetett évenként.

Ezután csak hosszú két század múlva, 1546-ban találkozunk ismét Vajda lelkészével, és ez, mint az okirat mondja, Imre mester, áldozár, plebános, ki midőn a váradi székeskáptalan bizonyysága, Demeter áldozár s oltárigazgató tanukat vallatott afelől, hogy a Félégyháza mellett eső Kisrét nevű föld Tahy Ferencz vagy Bocskay György birtoka-e? Imre plebános Ugrai Fodor György biharmegyei szolgabíróval együtt azt vallotta, hogy a dolgot nem tudják; ellenben Butka Antal, Tót Mihály, Balog Mihály, Biró Demeter vajdai lakosok s a püspök jobbágysai letett hitők szerint vallották, hogy a peres rét nem Bocskay, hanem Tahy birtoka.²

Középkori tornyos, szentélyes köegyháza a múlt század elején még állt,³ s csak az újabb időben építették át.

VÁNCSD.

(JOANCHOD. WANCHUD. JANKUD.)

Neve a János személynév egyik régi alakjától, Iváncstól származhatik. Mint községgel a XIII-ik század elején találkozunk először midőn lakosai közül János a szintén váncsodi Andrást s még két guzsári és ujlaki embert gyujtogatással vádolt Mike bihari főispán előtt. A főispán Váraddá küldé a feleket isten-ítéletre, hol a vádlottak egyike csakugyan ártatlannak találtatott, nevezett András ellenben, és guzsári czimborája midőn érezték, hogy a tüzes vas égeti kezöket és így el fognak ítéltetni: hamarjában tuljártak biráik eszén s az egyház belsejébe menekültek, jól tudván, hogy ott nem szabad bántani őket.⁴

Ugyancsak a XIII-ik század végén értesülünk, hogy Zolouch (Szalók) urnak volt birtoka, s hogy püspöki tized fejében egy évben

¹ *Hazai okmánytár*: VII. 199. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: N. R. 522. 38.

³ *Váradi székeskáptalani levéltár*: 41. c.

⁴ *Váradi regestrum*: 270. okl.

negyven, más évben husz kepét fizetett, papjától pedig csak egy unczia szeretetadomány telt ki. Ellenben a következő század elején már nagyobb jólétben voltak papjai: 1332—1334-ben Ferencz, s a következő három évben György nevű lelkésze nem kevesebb, mint tizenkét garas pápai tizedet fizettek évenként.

A hagyomány szerint a régi Váncsod nem a mainak helyén, hanem emellett, az ugynevezett «Egyházsíget»-ben állt, mely szíget bizonyosan a rajta emelkedett egyháztól vette nevét.¹

VEKERD.

(VENED. VERNELD. HERNELD.)

Veker, mint víz neve több helyen előfordul; hajdan személynév is lehetett. Első nyoma e községnek a legendás és már a XIII-ik században elenyészett curu-i apátsághoz vezet, vekerdi lakosok is levén azok között, kiket Vazul curu-i apát mint tolvajokat vádolt Miklós nádor előtt,² ki épen ekkor e tájakon tarthatá nádori vándor gyűlését.

Nemesi birtok volt s a nagyobb egyházi javadalmak egyike. János papot 1332—1337. években folytonosan Vekerden találjuk s egy évben sem fizetett tizenhárom garas tizednél kevesebbet.

VÉD.

(VEDU. WEED. VED.)

Véd hajdan személy-³ s mint látjuk, helynév is. E Véd községről először a XIII-ik század elején van szó, midőn Vitalis nevű lakosa panaszkodik Mike bihari főispán előtt, hogy őt Saul fegyverneki lakos meglopta.⁴ Ki volt e Vitalis? Védnek földesura-e vagy csak egyszerű jobbágy? arról az okirat nem értesít. Lehetett az előbbeni is, mert Véd nemesi birtok volt a Hunt-Pázmán nemzetség tagjainak kezén. Ezek közül első ismeretes birtokosa Mikó, Martaleus fia a XIII-ik század végével, midőn Véd egy évben tizenkét, más évben pedig hat kepe püspöki tizedet fizetett, s papja nem adhatott többet egy unczia szere-

¹ OSVÁTH P: *Bihar vármegye sárréti járása* : 606. l.

²⁻⁴ *Váradí regestrum* : 4. 40. és 278. okl.

tetadománynál. E Mikó unokája, Bertalan már Védinek írta magát s 1353-ban tiltakozék a váradi káptalan előtt az ellen, hogy Olaszii Marót, Péternek fia kettejük birtokai: Véd és Olaszi, továbbá Ujlak, Fancsika és Mária-Magdolna közt önkényüleg határokat hanyatott.¹

És ugy látszik, hogy Véd a nevezett nemzetség birtoka maradt az egész középkoron át, legalább még 1562-ben is Kálmánchehi Mátyás váradelőhegyi kanonok II. János király parancsára beiktatá Véd, Fancsika, továbbá Fancsaltelke és Ujlaktelke részbirtokokba Ujhelyi Dorotttyát, Védi Gyantay Lukácsnét, Ujhelyi Jakab és János tiltakozása ellenére is.² Az Ujhelyi-ek tudvalevőleg a Hunt-Pázmán nemzetség ágai.

Ismeretes a kis községnek egyháza is, mely már 1334-ben mint kőépület említettetik, a község éjszaki részén Szent-Gál hitvalló tiszteletére állt s az idézett évben Verbőczy Miklós, Mikónak fia volt kegyura³ az említett Hunt-Pázmán nemzetségből. Lelkészei közül Gábort ismerjük, ki 1333—1335-ben hét garas tizedet fizetett évenként. E fizetésből is láthatjuk, hogy egyházi javadalma szintén oly szerény lehetett, mint maga a falu. A XVI-ik században 23 házból állt s lakosai közül ekkor említettnek: Acsádi János. Aszalós Balás. Haraszt Mátyás. S azelőtt több mint egy századdal, 1436-ban szintén van említés Aszalós Demeter, Fodor Antal, Kasza Tamás, Micskei Ferencz lakosairól.

Ma már községnek, egyháznak csak a pusztá helye van meg Székelyhid s Albis között; s helyének «templom-dülő» neve hirdeti csak, mi volt ott egykoron?

VÉRTES.

(VERTES. VERTES.)

Az Álmosdi Chyre nemzetség birtoka annak kihalásáig.

Egyházi multjáról alig maradt reánk valami tudósítás. Középkori egyháza már a mult század elején sem létezett. Lelkészei közül kettő ismeretes: 1333—1334-ből János és 1337-ből Mihály, kik tíz garas tizedet fizetének évenként.

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* IX. 2. 302. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1715. 16. §. 7.

³ FEJÉR GY: *Codex dipl.* VIII. 3. 748. s köv. ll.

Lakosai egy időben avval foglalkozának, hogy Erdélyből a debreczeni királyi kamarákba sőt szállítottak, legalább ilyesminek akadhatni nyomára a XV-ik században kétszer is. 1436-ban Kazdag Miklós és Szántó János viszik a sőt tíz szekérrel;¹ 1463-ban pedig Nagy Kelemen. Ez utóbbi azonban Tót Imre monostorpályi fuvarostársával együtt szerencsétlenül járt, mert Álmosdi Chyre Tamásnak álmosdi jobbágysai utjokat állották, mindenöket elvették, Nagy Kelemennek egyik szemét ki is üték, s mindkettejüket rabul tartották, míg tőlök kétszáz arany forintot ki nem csikartak.²

ZOMLIN.

(ZOMLUN. ZUMLUN. ZOMLAN.)

Zomlin biharmegyei községről szó van már a XIII-ik század elején két ízben is,³ de két ilyen nevű község volt egymás mellett; Kis- és Nagy-Zomlin. Ez utóbbi már 1374-ben a váradi székeskáptalan birtoka; amaz nemesi birtok a róla nevezett Zomlini nemzetség kezén. E név bejutott törvénykönyvünkbe is, de szomorú esemény révén.

Zomlini Mihály országbirói jegyzőnek három fia volt: Gábor, János, István. A fiuk gondos nevelésben részesülhettek s különösen kitűnt közülök a legöregebb, Gábor mind eszével, mind ügyességével.⁴ Ez vagy mivel őmaga is alkalmazva volt a királyi irodában⁵ vagy csupán atyja révén megismerkedék a királyi s hiteles-helyi levelek szerzésének módozataival, és lőn belőle azon hirhedt Gábor deák, ki káptalanok, királyok nevére önvallomása szerint negyven hamis pecsétetes levelet koholt,⁶ amiért 1448-ban életével kellett lakolnia. Halála

¹ *Kállay-család levéltára.*

² *Leleszi országos levéltár*: Actor. 1463. 23.

³ *Váradi regestrum*: 234. 286. okl.

⁴ «literatus — mondja róla az egykoru feljegyzés — sed in perniciem suam.»

⁵ Erre mutat a körülmény, hogy Mátyás királyi kórlátnoknak aláírását az által csikarta ki, hogy őmaga Gábor deák írta, a király vonásait utánozva, a középkori királyi oklevelek tetején szokásos «*Commissio propria domini Regis*» szavakat. — *21-ik vallomása.*

⁶ Hamisítványai I. Lajos, Zsigmond, Albert, László királyok, Erzsébet királyné nevére, továbbá az egri, váradi s budai káptalanokra szólnak. A váradi káptalan nevében három levelet adott ki.

előtt eléggé jellemzőleg arról is vallomást tőn, hogy «valakiknek én az ilyen levelet adtam és kezekhez szolgáltattam, nem hogy csináltatták volna hamisan énvelem, hanem én csináltam álnokul és hamisan, ők pedig igaz és jó móddal költ leveleknek vélték és tartották. Senki azért ne gyanakodjék, hogy azoknak ebben vétkek volna; hanem az dolog én csalárdságom.»¹ Működése által érdekelve volt a váradi püspök s székeskáptalan is, oly levelet is költvén, mely szerént a káptalan tizedet tartoznék fizetni a püspöknek. E levelet, természetesen nem ingyen, a püspök kezébe akarta játszani, de meglehet, hogy épen ezen vesztett rajta. Gábor deák fiai: Mihály, Péter, László, Miklós atyjok kivégeztetése után zomlini és septelyi részbirtokukat eladták nagybátyjoknak, Zomlini Istvánnak, ez pedig 1454-ben Zomlin határán a «Borbér réthe» nevű földet a kápolnai pálosoknak adta.² Pénzért-e vagy pedig holdogtalan testvérbátyja lelke nyugalmaért? azt az oklevél nem említi. Itt kezdődik a nevezett szerzetesek zomlini birtoklása.

Ugyanezen időben jutott Zomlin negyedrészenek birtokába Tordai András királyi személynöki ítélő-mester, ki pénzen vette meg azt a fennemlített Zomliniak valamelyikétől, s abba 1468-ban Solymosi Mátyás király embere és János a váradi székesegyház Gyümölcsoltó Boldogasszony oltárának igazgatója által be is iktattaték.³ Tíz év mulva azonban nevezett Tordai András fiaival: László váradi kanonok és Benedekkel egyetértve, zomlini birtokát s amellett még száz magyar forintot a nevezett kápolnai monostornak adja, csupán annyit kötvén

¹ VERBŐCZI I: *Törvénykönyve* (1639.) 266—273. II. II. tit. 14.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. Zomlin. 2. suppl. — A Zomliniak családfája az idézett források szerint:

Ramaz de Zomlin neje Borsi leány.		
János.	Mihály királyi jegyző 1379—1410.	Erzsébet, Balás várad- olaszii bíró neje.
	Gábor litera- tus † 1448.	János †
	János, István 1454.	
	Mihály. Péter. László. Miklós.	
Mihály. Miklós. Sebestyén. Tamás. Péter.		

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Paulini. Kápolna. 2. 2. és 3.

ki, hogy elhunyt felesége s gyermekeiért s öérette hetenként két szentmisét szolgáltatassanak.¹

A kápolnai szerzetesek eme birtoklásától származott e községnek «Barát-Zomlin» neve, mely még a mult században is kelendő volt, s ugyanarra vihető vissza a «Barátok-ere» elnevezés, mely alatt határán egy ér ismeretes. De hogy Kis-Zomlinban valaha, mint némelyek állítják, kolostor is lett volna, annak, mint a vele határos Kereki klastromának, semmi nyoma; csak az hihető, hogy a kápolnai monostor egyik-másik szerzetese tartózkodhatott benne gazdálkodás végett.

Bizonyos pedig, hogy Kis-Zomlinnak volt köegyháza Mindszent tiszteletére² s annak lelkésze lehetett 1334-ben András s 1335—1336-ban Máté, kik hét garas évi tizedet fizetének. Volt-e Nagy-Zomlinnak is egyháza? arról tudósításunk nincs, de valószínű, hogy volt, s a temető, mely Bors felé, partosabb helyen van, s hová a pusztabeliek ma is temetkeznek, nem egyéb, mint a régi, az egyház környéki temetőnek folytatása.

Kis- és Nagy-Zomlin most pusztá Bors és Nagy-Kereki közt.

ZSÁKA.

(YSOWLAKA. YSAKYL. ISACA. ISAKA.)

Eredeti neve, mint a váradi káptalannak egy 1322-iki oklevele is említi,³ Izsólaka, mely név valamelyik Izsó nevű birtokosáról ragadt rá. Utóbb, még 1552-ben is Izsáka néven fordul elő,⁴ és csak az újabb korban lett belőle a legrövidebb Zsáka. Nem sokkal az idézett 1322. év előtt jutott vétel útján a Zoard nemzetség birtokába, melynek egyéb birtokai között a családi monostoros hely, Szerep, Zsáka közelében állt, Aka pedig éppen tőszomszédos volt vele. Különben is a Zoardok, vagy mint az egykoruak nevezék őket: Wécs unokái gazdag és befolyásos nemzetséget képezének, birtokaik valának ugy a tiszai, mint a dunai megyékben s tagjaik közül Lőrincz már ifju korában

¹⁻² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : 2. 2. és 3.*

³ *Eredeti hártya, birtokomban.*

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Dical. Conscript. VIII.*

Mária királynénak, V. István nejének kedves apródja s holtig hű embere,¹ ennek fia, István pedig, kit kortársai talán atyja hivataláról Apródnak neveztek, I. Károlynak volt kitüntetett hive.² De az egyházi pályát sem téveszték szemeik elől: Jakab, Leel testvére 1320-ban váradi ör-kanonok;³ Bálint, Jánosnak fia pedig 1353-ban mint klerikus, tehát szintén az egyházi pályára készülő ifju említették.⁴

Zsáka az egész középkoron át megmaradt a Zoardok birtokában, kiknek népes családfája három főágra nyult ki s közülök kettő épen e birtokról Izsákainak irta magát.⁵

¹ FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* VI. 2. 398—400. ll.

² *Hazai okmánytár*: VII. 374. l.

³ *E munka II. kötete* 68—69. ll.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: D. L. 1148.

⁵ E három főág családfája az idézett források szerint a következő:

Weech							
Bodun, másképp Bodugh							
Bodun de Izsáka							
András comes de genere Zoard 1284—1322.				Miklós		László	
Zoard 1320—1353.	Benedek 1353.	János rufus 1338.	Miklós 1338.	Leány Szakáli Veres Lászlóné	Pál. 1322.	János. 1322.	Leány, férje Oliver, Da-nela fia 1322.
	András 1394.			Veronica Maglódiné	Pál		János dictus Gurhes 1322.
	Jakab 1394.	Benedek 1394.		Maglódi László 1436.	András. Pál. László 1394.		
	Zoard 1432—1451.				Miklós 1436.		

Weech unokái:

Miklós 1283.			Péter		Zoard
János?	Miklós?	Zoard	Jakab.	János.	
Domokos 1349.					
Lőrincz «Magnus» de Besenyő de Comitatu Borsod 1351—1353.					
László 1394.			Miklós 1394.		
László 1432—1436.					

Több egyes tag a XIII—XIV-ik századból nem helyezhető el.

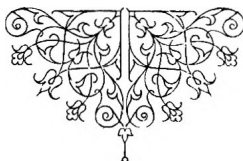
Kevesebb az, mit Zsáka egyházi történetéből tudhatunk. Az 1322-iki oklevél említi egyházát, de minden közelebbi körülmény nélkül.¹ Tíz év múlva találkozunk egy lelkészével, Istvánnal, és 1336-ban egy másikkal, Tamással, kik közöl amaz öt, ez pedig hat garas pápai tizedet fizetett. Ekkor tehát Zsáka még szerény község volt, s azon Izsákai Jakabnak, kit egy 1452-iki oklevél mint az egyház gondnokát említ,² nem sok dolgot adhatott. Később, midőn birtokos nemzetségének valamely, eddig ismeretlen tagja Zsákát lakhelyévé választotta és ott kastélyt emeltetett, sikerült némi jelentőséget nyernie. E kastély képezte utóbb magvát azon erősségnek, mely a XVI-ik század villongásai közben szerephez is jutott, és zsákai vár név alatt többször feltűnik. Megvannak azon föltételi pontok is, melyek alatt a várat birtokosa: Izsákay András 1566. május 25-én Schwendi Lázár, Kerecheny László és Chemeri Zay Ferencz, Ferdinánd-párti vezéreknek átadá,³ de a különben érdekes pontok Zsáka akkori egyházi állapotáról hallgatnak.

¹ «Item circa eandem portionem filiorum Nicolai ante portam ecclesie ipsius villæ portio existens similiter cum quadam insula Buduszeg (Büdösszeg?) nuncupata usque ad fossatum Benkearuka (Benkeároka) dictum similiter cum locis sessionalibus ipsi Comiti Andreae et filiis suis cessisset.» *Idézt 1322-iki okl.*

² *Lásd alább: SZEGHALMI FŐESPERESSÉG — ORROD.*

³ «Transactio cum Andrea Isakaj super suo Castello Isaka. Primum iurabit fidelitatem suæ Matti solenniter. Item quod tenebit et defendet Castellum suum pro sua Matte ad extremum. Item quod præsidium, quod sua Mtas illi hoc tempore belli ad 40. pedites et 40 equites intertenebit, semper habebit integrum; et nulum militem acceptabit nisi iuratum suæ Matti Cesareæ. Item quod si opus erit maiori præsidio, quandocunque sua Mattas id petierit, intromittet. Econtra sua Matts solvet illi stipendia ad supradictos milites, sicuti aliis suis militibus in castris vel præsidiis. Dabit etiam sua Mattas illi ad provisionem arcis pulveres aliquos et plumbum, item pixides barbatas et duas falconetas. Item cum posthæc se apertum hostem contra Turcas et Transylvaniam declarare debeat, et ita certum illi periculum sit de devastatione honorum suorum et aliis damnis: assignabuntur illi iam nunc ex parte Caes. Mattis duo pagi prope Zerench pro habitatione et intertentione uxoris et familie suæ. Pace vero succedente, aut rebus alioquin sic se habentibus, ut uxorem et familiam domi retinere possit, redibunt istorum pagorum fructus ad Caes. Mattem. Item si contingeret, quod propter fidelitatem suam arx Isaka amitteretur vi hostili, tunc duorum dictorum pagorum possessio: Kisfalu et Harkány videlicet hæreditario iure illi manere pro suis damnis et fidelitate debent, et ulterius etiam sua Mtts fidelitatem suam et damna perpassa benigniter recompensare debebit. Ista fuerunt tractata et conclusa

ad arbitrium et ratificationem suæ Mattis per Magnificos dominos Lazarum de Swendy, Ladislaum Kerecheny, Franciscum Zai etc. ac supradictum Andream Isakay. Intervenientibus etiam ex sua parte egregiis Nicolao Henney et Stephano Glitty, qui et subscripserunt, et sigilla sua subimpresserunt. Actum in Unghvár vigesima quinta die May Anno Domini 1566. Lazarus de Swendy. Ladislaus Kerecheny, m. p. Franciscus Zay de Chemer m. p. Andreas Isakay manu propria.»
 Papir felzeten 6 viaszba nyomott gyűrűpecsét, épek, czimerekkel. Eredeti, papir.
Budai orsz. levéltár kincst. oszt : N. R. 785. 2.

TIZENKETTEDIK KÖNYV.

A HOMOROGI FŐESPERESI KERÜLET.

ATYÁS.

(ATHAS.)

ZOARD nemzetség birtoka, melynek tagjai közül a magtalanul elhalt Tanch és Márton fiairól 1283-ban Móricz comesre és Jánosra szállt.¹ 1488-ban Ugrai Benedek birtoka volt;² de 1552-ben Ugrai András és Toldi Miklóson kívül legnagyobb részét Béghéssy Ferencz bírta.³

Szerény egyházi javadalom lehetett: egyetlen ismeretes lelkésze János a XIV-ik századi pápai tizedszedéskor csak két évben fizetett, 1332- és 1336-ban s akkor is csak két-két garast.

ÁCSI.

(ALCHI.)

Várad püspökeinek birtoka.⁴ Népes község s egyházi javadalma a jelentékenyebbek egyike: lelkésze Pál az 1332—1337-iki pápai tizedszedés mind a hat évében tizennégy garast fizetett évenként, ami e főesperesi kerület lelkészeinél is nagy összeg.

Ma pusztá; egyháza azon a szép magaslaton állhatott, mely a mostani gazdasági épületektől keletre emelkedik s temetőül szolgál.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 1148. — WENZEL G.: *Árpád-kori új okmánytár* : IX. 364.

² *Bölköni S. levéltára.*

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscript. VIII.

⁴ *E munka II. kötete* 249. l.

BARAKONY.

(BARAKUN.)

A váradi székeskáptalan birtoka.¹ Lelkészei közül hármat ismerünk: 1332—1334-ből Jánost, 1335-ből Andrást, s a következő két évből Bálintot, kik mindnyájan nyolcz garas pápai lizedet fizettek évenként.

BELÉNYES.

(BENENUS. BELENUS. BELYNES. BELENJES.)

A legrégibb püspökségi birtokok egyike,² melynek félreeső, de természeti szépségekben gazdag vidékét gyakran felkeresték püspökeink, hogy ott főpásztori s hazafiui gondjaikat kipihenjék.³ Már eredetileg sulypontját képezé ama néhány négyszög mérföldnyi völgynek, melyen áll, de hogy a püspökség valamennyi vidéki községeinél többre emelkedett, azt Lodomér püspök azon szerencsés gondolatának köszönhetette, hogy V. István királytól (1270—1272) bányajogot eszközölt ki.⁴ A bányászat Belényes vidékén, hol addiglan állattenyésztésnél s kevés földművelésnél egyebet alig láttak, új világot teremtett; műveltebb elemek: iparosok, kereskedők, különféle hivatalnokok s tisztek telepedtek le a kis völgy bércei között, de hivatali, üzleti, társadalmi, sőt vallási összeköttetéseik száalai is Belényesen futottak össze.

Igy lőn, hogy midőn Belényessel a XIII-ik század végén történelmünk lapjain először találkozunk, már mint jelentékeny község tűnik elénk, melynek lelkesze püspöke számára egy fertő szeretetadományt hoz;⁵ személy- és vagyonbiztonsága felett a szomszéd fenesi hegyen erős sziklavár őrködik,⁶ s ezüst bányái oly virágzóak, hogy azok jövedelmének egyharmadát a püspök önkényt átengedi káptalanának.⁷

¹⁻² *E munka II. köt.* 274. l. — 251. l.

³ *E munka I. köt.* 162. l. — Albeni Eberhárd püspök 1406-ban járt Belényesen; (*e munka I. kötete* 230. l.) Scolari András püspök 1413-ban, Vitéz János püspök 1451-ben, s Thurzó Zsigmond püspök 1508-ban Belényesről keltezik egy-egy levelőket, melyekről még lesz szó.

⁴ *E munka I. köt.* 113. l.

⁵ *Bécsi codex.*

⁶⁻⁷ *E munka II. kötete* 309. s köv. ll. — I. köt. 162. l. és II. 266—267. l.

Még világosabb, de egyszersmind kedvezőbb képet nyújtanak Belényesről a pápai tizedjegyzékek. Két lelkész egy községben, mint fentebb láttuk, csak nagy ritkán fordul elő; a bihari főesperesi kerület több mint száz községe közt alig három helyen, csak Debreczenben, Biharon és Püspökiben találunk egynél több lelkészt; így volt Belényesen is. Az 1332—1337-iki tizedjegyzékek említik plébánosát, de akinek neve a tizedjegyzékek említett avultsága miatt,¹ sajnos olvashatatlan, és említik lelkészét is, Jánost, ki a plébánosnak nem plébánostársa, mint Debreczenben vagy Biharon, hanem csak segédje lehetett, mert tizedeik összege nem egyenlő, mint az idézett helyeken, hanem feltűnőleg különböző. János lelkész ugyanis évenként harminczöt garas tizedet fizetett, ami ugyan jóval felülhaladja a püspökii egyik-egyik lelkész évi tizedét, mely, mint láttuk huszonöt garasra ment; de messze elmarad Belényes névtelen plébánosának tizedétől, s több a debreczeni két lelkész tizedénél is, mert míg ezek együtt száz tiz garast fizettek, a belényesi plébános egymaga két márkát, vagyis száz tizenkét garast fizetett. De van még egyéb körülmény is, mely Belényes plébánosának a püspökség valamennyi vidéki lelkészei között az elsőbbséget biztosítja.

A vidéki lelkészek, még a debreczenieket sem véve ki, az egyes főesperesi kerületek szerint soroltatnak elő a tizedjegyzékekben, így fordul elő János belényesi lelkész is, de plébánosa már nem itt, hanem a székváros papjai s még itt is a kanonokok s főesperesek között tűnik fel, s e megkülönböztetés nyilván kiváltságos állapotot jelez. Hogy pedig Belényes plébánosának miféle egyházi kiváltsága lehetett? efelől a legbiztosabban tájékoztat Scolari András váradi püspöknek Belényesén, 1413. november 27-kén kelt levele, melyben a főpásztor nevenapjának ünneplésére készülő plébánost azzal lepte meg, hogy a belényesi plébánosok ama jogát, mely őket a főesperesi hatóság alól kivette s egyenesen magának a püspöknek rendelte alája, — írásba foglalta, mert — mint a levél megjegyzi — e joggal emberi emlékezetet meghaladó idő óta éltek Belényes plébánosai.² Bizonyosan éltek tehát

¹ *Fentebb* 6. lap.

² «quia multorum virorum relatione manifesta . . . tam Ecclesiasticorum, quam Laicorum didicimus Ecclesiam . . . in Civitate Ecclesiae nostrae Belényes constructam per venerabiles patres, praedecessores nostros a tempore, cuius memoria non

Scolari püspök előtt nem egészen egy századdal, az 1332-iki pápai tizedszedés korában is, sőt e joguk valószínűleg még a XIII-ik századra vihető vissza, mert a plébánosok eféle kiváltságolása már IV. Béla király idejében szokásban volt.¹ Egyebek híján maga ez egy adat is kétségtelenül igazolná, hogy Belényes korán, legalább is már a XIII-ik században kitüntetett egyházi állomás volt, mert e kitüntetést a helynek előkelő, városi volta jogosulttá tette.

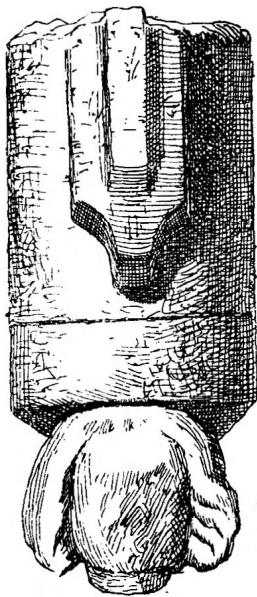
Ilyen helynek mindenesetre nem mindennapi egyházának is kellett lennie, amint, valóban, már Scolari András püspök idézett 1413-iki levele emlegeti, hogy a belényesi egyház az ő második székesegyháza s az volt már elődjei alatt, valamint az leendő utódjai korában is.² Azonban Belényes jelenlegi egyházai kivétel nélkül új épületek; benn a városban annyira feldicsért régi egyházának nyomát sem találhatjuk. De közvetlen a város felett emelkedik egy szép magaslat, mely temetőül szolgál ma is, s a temető legemelkedettebb pontján romok láthatók. Ismerjük őseink ama szokását, hogy az egyházak köré temetkeztek s ahol már egyszer kedves halottaik hamvai pihentek, ott kívántak nyugodni ők is. Ennélfogva temetői romokban elpusztult egyházat vagy éppen monostort bizvást kereshetünk: egyházi épület maradványának gyaníthatjuk már látatlanul ama temetői romokat is, de lássuk, valóban azok-e? s egyszerű egyház vagy éppen monostor romjai? .

existit, ab omni iure (Arch) diaconali, exceptis homicidiis, fuisse exemplum penitus et intactam et immunem redditam: Nos habita diligenti deliberatione . . . presentis edicto firmiter (statuimus), ut deinceps prefata Ecclesia . . . in civitate nostra Belenyes in persona Plebanorum eiusdem, qui pro tempore fuerint, ab omni Cathedralitico et descensu ac aliis collectis, si quæ forent, et simpliciter ab omni iurisdictione Archidiaconali, excepto duntaxat homicidio, ut premissum est, omnino, perennaliter, et perpetuo sit immunis et exempta, nec iudem Plebani dictæ Ecclesiæ alicuius Archidiaconorum successive, præterquam nostrorum et successorum nostrorum astare quolibet Iudicio teneantur etc. Datum in Belenyes feria secunda proxima ante festum beati Andreæ apostoli. Anno domini Millesimo quadringentesimo tridecimo.» KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 200—202. II.

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* IV. 3. 95—97. II.

² «ad eam tamen Ecclesiam zelum devotionis in Domino gerimus ampliorum, quæ nostra est altera Cathedralis, fuit Prædecessorum, et erit perenniter successorum nostrorum.» KERESZTURI J: *Idézett helyen.*

A magaslat legnyugatibb oldalán egy körülbelül öt méter magas s 1.20 méter vastag, terméskövekből rakott fal emelkedik, már sok helyen csonka, de figyelmesebb megtekintés után még felismerszik, hogy e fal nem egyéb, mint tām, mely egy, még vastagabb, 1.45 méter vastagságu falat erősített. E vastagabb fal azonban alig nyul ki két méter hosszan, ezért, magában véve, meg sem határozható, hogy mi-féle épület romja? De e faltól kelet felé 27 méter távolságra egy másik rom emelkedik, az előbbenihez teljesen hasonló terméskövekből, csakhogy vékonyabb: 90 cmtr. vastagságu. Emellett már két támot találunk, de gyengébbet, mint amaz, mert csak 75 cmtr. vastagok; a két tām között oldalfal emelkedik, mely 1.80 méter széles, s ez oldalfal a támoknál mindkét helyen megtörik s további, bár csekély folytatásából látható, hogy jobbról is, balról is szintén oldalfalakat képezett. Ez oldalfalak, de különösen azok megtöréseinél, a szögleteken, a támok jelentkezése azonnal csúcsives egyházaink sokszöggel záródó szentélyeit juttatja eszünkbe, s csakugyan ez oldalfal tárnjai végökkel napkelet felé állanak épen ugy, mint a középkori egyházak szentélyein. E rom tehát már eddig is egy átmenetkori vagy csúcsives egyház szentélye maradványának mutatkozik; de hogy valósággal mi volt? azonnal meggyőződünk, ha ez oldalfalnak a támokkal ellenkező oldalára egy pillantást vetünk. Itt az

35. sz. — A belényesi egyház gyámköve.

oldalfalak összeszőgellésénél egy-egy darab faragott követ látunk, melyekben roncsolt állapotuk mellett is azonnal felismerhetni a csúcsives boltozat gerinczhordó gyámköveit. E gyámkövek épebbikét, mely eredeti állapotában, a csúcsives izlés egyik alakítása szerint, gazdag hajzatu emberi főt tüntetett fel, s melynek felette a kögerincz egy részlete is még látható, a mellékelt rajzban (35. szám) mutatjuk be.

Íme tehát, e csonka, alaktalan romok lerázzák eddig érthetetlen külsejüket, s mint egy felnyitott középkori könyv ma már szokatlan betűi állanak előttünk, s Belényes régi történetének egyik legérdeke-

sebb fejezetét olvashatjuk ki belőlök. Az említett napkeleti rom minden kétséget kizárólag egy csúcsíves egyház szentélyének éjszakkeleti oldala, melyhez még két ilyen oldal járult, egyik kelet, másik délkelet felől, és így e szentély, mint a körülbelül hasonló arányú váradi-püspökii egyház szentélye, a nyolczszög három oldalával záródott. Innet nyult ki az egyház teste oldalain támokkal s magas csúcsíves ablakokkal nyugat felé, de meddig? a püspökii egyház mintegy huszonnégy méter hosszú: legalább is ennyi lehetett a belényesi is, s a jelzett távolságnál nem sokkal messzebb, a szentély romjaitól huszonhét méternyire ott találjuk a másik, a nyugati romfalat, mely hogy az előbbeni fallal valaha egy épülettestet képezett, az kétségtelen. Keleten volt az egyház kezdete; itt, nyugaton vége. Ennél tovább nyugat felé az egyház nem is terjedhetett, mert itt a magaslat hirtelen meredeken lehajlik. A nyugati rom képezte az egyház éjszaknyugati szögletét, ezt igazolja az itt levő egyetlen tám diagonál állása, mely tám s mellette az oldallal minthogy majdnem még egyszer oly vastag, mint a szentély támja s oldala: hihető, hogy itt a fal tövénél kiemelkedő romhalom egy, a tám felett emelkedett torony leomlott köveiből keletkezett. És mert e romhalmon túl, az egyház nyugati ajtajának helyén mélyedés látható, s ezen túl dél felé ismét egy másik, az előbbenihez hasonló romhalom: valószínű, hogy itt, a dél-nyugati szögleten egy másik torony állt, vagyis, hogy a belényesi egyház, mint a váradi püspökség második székesegyháza, méltóságának megfelelőleg ikertornyokkal magaslott ki s uralkodott a város és völgy felett. Mert e romokat valamely klostrom maradványainak tartja ugyan a szájhagyomány, de a hagyománynak, mint e munka folyamán többször tapasztalhattuk, csak akkor tulajdoníthatunk hitelességet, ha azt egyéb adatok is támogatják, vagy legalább nem ellenkeznek azokkal; Belényes klostromáról azonban hallgatnak történeti forrásaink, ellenben annál hangosabban szólnak jeles, plébániai egyházáról, a mely, minthogy más egyháznak nyomáról még a hagyomány sem tud, kétségkívül ama temetői romok helyén emelkedett. Ily helyeken, magasan a város felett találjuk különben is hegyes vidékeken az egyházakat.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a nyugati romtól tizenkét méter távolságra kelet felé, a keleti rom éjszaki oldalának irányában még észrevehető a földön egy tám alapkövei, melyek e helyen egyedül az

egyház éjszakai oldalfalának támfát képezhették; továbbá, hogy az egyház főajtaja nem a nyugati oldalon lehetett, hol a feljárás még lépcsők útján is meredek s felette alkalmatlan lett volna, hanem a déli oldalon, mely épen a város felé szolgált, s melynek irányában a városból ma is egy ut vonul fel, jelezve mintegy a régi feljárást.

De ez egyház, mint fennmaradt részletei mutatják, XV-ik századi alkotás, talán épen a művelt izlésű Scolari püspök ajándékozta meg vele a kis várost, s azért szól róla annyi előszeretettel, azért biztosítja a belényesi lelkész előjogát, hogy a kitüntetett egyháznak mindig kitüntetett lelkésze legyen. Annakelőtte tehát Belényesen más egyháznak kellett állnia, mert e kis város már azelőtt is, mint láttuk, jelentékeny hely volt két lelkészszel s ritka egyházi javadalommal. E régebbi egyház épületéről azonban épen semmi tudósításunk sem maradt; de maga a pusztá tény, hogy Belényesnek régi egyháza már a XV-ik században nem felelt meg többé akár a város népessége, akár tekintélyének, mindennél hangosabban hirdeti e kis városnak emelkedését s felvirágzását. Annyit sejtethetünk csupán, hogy nyomtalanul eltűnt első egyháza is Szent-Ágota tiszteletére volt szentelve, mert atyáink egyszer kiválasztott védszentjökhöz hiven ragaszkodtak mindig, s mert Scolari püspök s utóbb Mátyás királynak is leveléből értesülünk, hogy Belényes egyháza a nevezett szent szűz védelme alatt állt.¹

Ez egyház kelyhei, keresztsjei s általában szerelvényeiből egyetlen darab sem maradt ránk, még említést sem találhatunk rólok; de ha meggondoljuk, hogy Belényes mintegy bányaváros volt, hol az arany s ezüst nemcsak előfordult, hanem azt ott helyben fel is dolgozák s Belényes oly családokat is számlált, melyeknél az ötvösség apáról fiura örökségképen szállt:² nem kételkedhetünk, hogy egyháza drága szent edények dolgában is méltó volt másod székesegyházi rangjához s nem állt hátrább más bányavárosok egyházainál, melyek, mint tudjuk, szent edényekben mindig gazdagok voltak.

Különben is ez egyház, hiveinek vallásos áldozatkészségén kívül

¹ «Ecclesiam Sacratissimæ Virginis Agathæ in Civitate Ecclesiæ nostræ Belenyses constructam» etc. KERESZTURI J: *Idézett helyen*: 200. és 246. II.

² *Történelmi tár*: I. 190. I. — *Tudós társaság évkönyve*. IV. 153. I. — BALLAGI A: *Kecskeméthy W. Péter ötvöskönyve. Archæologiai értesítő. Új folyam.* III. 236. I.

Várad püspökeiben is bőkezű kegyurakat talált, kik nemcsak épületéről, hanem gazdagságáról is gondoskodtak. Így Mátyás királynak leveléből olvassuk, hogy János váradi püspök, valószínűleg Vitéz János, a belényesi hegyen egy szőlőt adományozott az egyháznak,¹ mely tény bizonyosan nem állott páratlanul Várad püspökeinek s Belényes polgárainak életében, csakhogy okleveles nyomaik elenyésztek.

Lelkészeinek javadalmáról, mely, mint láttuk, a legjelentékenyebbek egyike volt, szintén csak töredékes tudósítások maradtak fenn. Így a fentebb említett János püspök adományából birta a plébános a belényesi szőlőhegy egy részének bortizedét,² a hagyomány szerint pedig a városnak azon utcáját, mely ama temetői domb alatt vonul el; tehát épen úgy, mint a bihari plébános, birta az ugynevezett «Papszert,» s mint általánosan városi plébánosaink egy-egy utcát. Ezekhez járultak még mint egyebükt, úgy Belényesen is, földek, szőlők, továbbá a malmok s korcsmák közül legalább egynek szombatnapijövedelme.

Középkori lelkészei közül a már említettekén kívül még csak kettőt ismerünk: 1413-ból Pétert, kinek kedvéért Scolari püspök többször idézett levelét kiadta, s ki ha egy személy azon Belényesi Péterrel, a széptudományok tudorával, kit Scolari püspök a kosztinczi zsinatra is magával vitt,³ akkor még érthetőbb lesz a püspök levelének keletkezése. Péter plébános kiváló kegyben állhatott főpásztoránál. Kivüle még Adorjánt ismerjük 1496-tól, kinek emlékezetét azon tette tartotta fenn, hogy Scolari kiváltságlevelét Kálmáncsehi Domo-kos püspökkel átíratva s megerősítteté.⁴

Ennyit tudhatunk Belényes középkori egyházi történetéből: de érdekel bennünket e kis város polgári története is, mert Várad püspökeinek, mint Belényes földesurainak hatása kétségkívül meglátszik azon is.

A váradi püspökök egyik legnagyobbikának, Vitéz Jánosnak mindenre kiterjedő gondossága talált időt és módot e város ügyeinek rendezésére is. Mingyárt püspökségének kezdetén biztosítá Belényes

¹⁻² KERESZTURI J: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 246. l. Sajnos, hogy az itt említett, elavult oklevél már nincs meg a belényesi róm. kath. egyház birtokában, hol e század elején még megvolt.

³⁻⁴ *E munka II. kötete* 237. és 338. ll.

polgárai s a hozzá tartozó falvak¹ jobbágyainak személyes szabadságát belényesi várnagyai önkényének ellenében, kik gyakran elegendő ok nélkül sötét toronyba zárták a nevezett polgárokat, illetőleg jobbágyokat.² De ez csak az első lépés volt, melynél még nem állapodott meg. Három év múlva kiadta a városnak nagy szabadalomlevelét, melylyel — mint maga mondja — arra törekedett, hogy a város mind épületeiben, mind lakosaiban felvirágozzék.

E levelében először is szabad várossá teszi Belényest, kivevén azt várnagyainak s uradalmi tisztjeinek minden hatalma alól.

2. Megengedi, hogy a város polgárai és lakosai Szent-György-nap táján szabadon válaszzanak maguknak bírót és tizenkét esküdtet, de csak egy évre; két évig egymásután senki bíró vagy esküdt nem lehet. S a megválasztottak a vének s előkelőbbek tanácsával éljenek.

3. Az új bírót s esküdteket mutassák be a várnagynak, s mind a várnagy, mind a helybeli lelkész előtt eskettessék meg a szent evangéliumokra, hogy hivei lesznek földesuroknak, de a város szabadságait is megőrzik. Eskü előtt semmi bíráskodást nem végezhetnek.

4. A városi bírától felebbezhetnek a belényesi (fenesi) várnagyhoz, innét a püspök váradi udvarára.

5. A birságok kizárólag a bírákat illetik.

6. A várnagynak csak a főbenjáró vétségektől jár a birság, például gyilkosság, házasságtörés, gyújtogatás stbitől hat arany forint. A «Ronthás»-pénz pedig a püspöki udvart illeti «ősi szokás szerint».³

7. Ha valaki a bíráknak, midőn zálogolni járnak, ellenszegül; három márkát fizessen a püspöki pénztárnak; ha átokra vagy gyalázó szavakra fakad: hat márkát; ha pedig épen fenyegetőzni mer: husz márkát.

8. Hiteles pecsétet ad a városnak, melylyel «Várad városának szokása szerint» élhessen. A pecsét kerek, közepén Szent-László királylyal, ki jobbájában az ország almáját s baljában a szokott bárdot

¹ E falvak, melyek századokon át a legszorosabb viszonyban éltek Belényessel: *Tárkány, Négerfalva, Fenes, Jánosfalva, Sonkolyos, Ujlak, Al-Solymos, Fel-Solymos, Remete.*

² Vitéznek hártýára írott, eredeti oklevele a váradi káptalan országos levéltárában: XIV. 20.

³ Itt valószínűleg a varázslók, bűbájosok, boszorkányok stb. birságát érti.

tartja, s körülötte e felírás: *Sigillum oppidi Belenes*. De e pecséttel csak akkor élhetnek, ha a bíró s mind a tizenkét esküdt jelen van és csak a legsürgősebb esetben szabad azt a bíró s nyolcz esküdt jelenlétében használni. Ha pedig e pecséttel valaha csalást követnének el: elvesztik azt, s még ötven márkában is elmarasztaltatnak, «ami pedig kétszáz arany forint».

9. Fizetnek az uradalomnak szokás szerént tizedet, kilenczedet és «fertó-pénzt»,¹ s ezenfelül hamit szükség esetében az ország vagy a vármegye gyűlése ró reájok.

10. Senkit közölök a bíró s esküdtek jelenléte s beleegyezése nélkül elfogni nem lehet; kivéve ha valaki a várnagy jelenlétében embert öl, vagy ha az elfogatást felsőbb helyről rendelik el.

11. Törvényt mindenkor *délelőtt* lássanak; ha pedig az ügyeket délig el nem intézhetnék, halaszszák azokat másnapra. Minden törvénykezés, ami ebéd után «midőn már jóllaktak borral» — történék, érvénytelen legyen.²

E pontokon nyugodott s fejlődött azután századokon át a város bel-élete. Siettek is azt az előrelátó bírák minden következő váradi püspökkel elismertetni s megerősíttetni. Utolsó volt a püspökök közt Zabardi Mátyás, ki azt Török Mihály bíró, Benkő Balás, Török Barabás és Balthazar deák (jegyző), esküdt polgárok kértére a váradi várban január 20. 1554-ben megerősíté.³

De e fő, mondhatni anya-levelen kívül egyéb kiváltság-levelaik is valának Belényesnek s hogy úgy mondjam, kapcsolts részeinek. Így Scolari András püspöknek 1422-iki levele, melylyel a sertés- s méhtartást szabályozza, illetőleg megkönnyíti. Addig minden tiz darab

¹ «fertó-pénz a kertektől minden kapu után 11 denár», olvassuk egy későbbi, 1600-iki följegyzésben épen Belényesről. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*

² Vitéz e szabadalomlevele kelt *Belényesen* október 28. 1451. olvasható Frater György váradi püspöknek a váradi várban márcz. 12. 1548. kelt átiratában. Hártya, a püspöknek piros-kék-zöld selyemzsinórról függő, egészen ép, ugynevezett kenyér-pecsétjével és sajátkezü aláírásával. — *Váradi káptalani országos levéltár*: XIV. 21.

³ *Váradi káptalani országos levéltár*: i. h. A török foglalás viszontagságai között úgy látszik, hogy a levél kisiklott a város kezéből, mert 1698-ban Lakatos János és Nagy János esküdt polgárok Gyulafejevározt keresték azt s az ott való országos levéltárból hiteles másolatban ki is vevék.

sértéstől vagy kas méhtől egy sertést, illetőleg egy kas méhet fizettek; ehelyett a püspök azt rendelé, hogy jövőre egy egész nyáj sertéstől, akárhány darabból áll is, adjanak csak egyet; hasonlóképen egy kertbeli méhtől, bármennyi kas legyen is ott, szintén csak egy kast. Ha pedig valakinek tiznél kevesebb sertése vagy kas méhe lenne, az olyan egy-egy sertéstől vagy kastól csak két uj denárt fizessen; de háromnál kevesebb sertéstől vagy méhtől ne fizessenek semmit.¹ Ily intézkedés következtében azután mind sertés- mind méhtenyésztésünk csakugyan oly lendületet nyert, hogy akárhány falusi gazda birtokában találunk 40—50 darab sertést; méhtenyésztésünk pedig egész községeknek adott nevet. Ilyen volt az elpusztult Méhes falu Les mellett, egy másik valamivel feljebb vagy Méhellő (a mai Mihellő = Mirló), hol a püspök méh-tizedét gyűjtötték össze. Mind e három község Belényessel együtt a homorogi főesperesi kerületben esett.

Már Vitéz püspök szabadszólólevelének végéből gyaníthattuk, hogy Belényesnek ama korban szőlőmivelésének is kellett lennie; erről azonban az idézett levél még nem intézkedett. E hiányt pótolá vagy még maga Vitéz, vagy közvetlen utóda szintén János püspök,² külön kiváltságlevelet adván arról, hogy Belényes és kapcsolt részeinek lakosai a parlagon heverő földeken szőlőt ültethetnek, s ebben husz forint büntetés alatt senki meg ne akadályozhassa őket; továbbá, hogy míg borukban tart, idegen bort hozzájuk vagy csak egy mérföldnyi közelségre is hozni ugyanazon büntetés alatt nem szabad; végre hogy az új szőlőkből tizedet csak akkor szedjenek, ha már egy hordó bornál egyenként többet termenek; ha pedig valaki lábas jószágát a más szőlőjébe ereszténé, három márka birságot fizessen.³ Valóságos szőlőhegyi statútumok.

Ugyancsak a szőlőtermelés ügyének kapcsán értesülünk Belényesnek egy másik, igazi városi szabadszólóleveléről, mely ugy heti- mint

¹ *Váradai káptalani országos levéltár*: i. h.

² A személyt meghatározni nem lehet, mert Pruizs püspök, ki az erre vonatkozó levelet átírja, vezetéknévet nem említ, csak azt mondja: elődöm János, de két János elődje volt egymásután.

³ Pruizs püspöknek Váradon június 22. 1478. kelt átíratja. Hártya, a püspöknek rózsaszín selyemzsinóron függő ép gyűrűpecsétjével. — Ugyanezt átírja Farkas Bálint püspök Váradon július 11. 1491. szintén eredeti, hártya, a püspök

országos vásártartási jogában állt. Kálmáncsehi Domokos püspök, mint levelében mondja, elő akarván mozditani Belényesnek s a körülötte fekvő hegyeknek szőlőművelését, s másrésről hogy az ő magyar és oláh jobbágyságai között egyenetlenségek ne történjenek, mint már történtek: rendeli, hogy ezentul a nevezett oláh jobbágyságok Belényesbe a heti vásárra sőrt be ne vigyenek, hogy ott árulják, hanem országos vásárra már bevihetnek.¹ Itt a vásárok, mint régi, megszokott dolgok emlittetnek, minden megjegyzés nélkül; kétségkívül volt rólok szabadsalom-levél is, de az vagy elveszett vagy még lappang valahol. Ennélfogva e vásárok napja és számáról közelebbit nem tudhatunk. Későbbi, XVI-ik századi feljegyzésből tudunk csupán annyit, hogy egy országos vására Simon-Judás napján (október 28.) esett.²

Végül a városnak még egy szabadsalmát kell emlitenünk. Belényestől 2—3 mérföld távolságra, szintén a Fekete-Körös völgyén áll jelenleg egy igénytelen kis falu: Széplak. Neve ma is szép, de hajdan szép volt maga a község is, mert város volt, mind egyháziilag, mind polgárilag nevezetes hely. Különben mint Belényes, püspökségi birtok volt ez is, s a két kis város ugyanazon védőszárnyak alatt növekedvén fel, érezte vallási, polgári, faji rokonságát s egymással gyakori érintkezésben állt, különösen vásárok idején. Nehézökre esett azonban a belényesieknek, hogy ha Széplakra vásárra mennek, minden csekélységért vámot szedtek tőlök. Valamelyik váradi püspök végre segített e bajukon is, s nemcsak belényesi, hanem valamennyi azon vidéki mind magyar, mind oláh jobbágyságainak azon szabadsalmat adá, hogy ha a széplaki vásárra mentőkben egy félforintnál kevesebbet érő árut visznek, attól ne fizessenek semmit, hanem csak a félforintnál többet érőtől. E szabadsalmat csak Szatmári György püspök levele említi, de mint olyat, mely már püspök-elődeinek idejében is szokásban volt.³

kék-piros selyemzsinóron függő, de rongált gyűrű-pecsétjével. — Ez oklevél alatt balról Thurzó Zsigmond püspöknek ez oklevelet megerősítő sorai. Datum in dicto Opido Belenes, in vigilia beati Bartholomei apostoli, (auguszt. 23.) 1508. *Váradi káptalani levéltár.* XIV. 15.

¹ Eredeti, hártya, a püspöknek kék-zöld selyemzsinóron függő fészkespecsétjével. *Váradi káptalani orsz. levéltár:* XIV. 14.

² *Magyar Könyv-szemle.* (1877.) 15. l.

³ Eredeti. hártya, a püspök zöld-piros selyemzsinóron függő, ép gyűrű-pecsétjével. — *Váradi káptalani orsz. levéltár:* XIV. 18.

Ennyi kiváltság mellett alig hiányzott egyéb e kis városnak arra, hogy szabad királyi város legyen, mint a pusztá név s a szabad pap-választás joga. Még a hozzája tartozott falvak felett is mintegy földesuri hatalmat gyakorolt, meglevén az a joga, legalább Izabella királyné korától kezdve, hogy az említett falvaktól 255 frt készpénzt, továbbá csirkét, vaját, bárányt amennyi csak kellett, szedhessen, hogy a Belényesre érkezett vendégeket eltarthassák, vagy ha követet kell küldeniök a királyhoz, Váradra, avagy bárhová, legyen mihez nyulniok.

De a város jogi életének, földművelése s állattenyésztésének rendezésén kívül Várad püspökei az ipar emelését sem téveszthették szemek elől; s mint Várad czéheit, úgy kétségkívül a belényesieket is külön szabadalomlevelekkel védték s gyámolíták működéseikben. Itt is, mint Váradon és mindenütt, a czéhek részvétele az isteni tiszteleten s a vallásos gyakorlatokon szintén nem maradhatott el; de hogy mely czéheknek mily oltáraik s védszentjeik valának; mily időközökben s mely napokon tartották czéhmiséjüket? közelebbről meg nem határozhatjuk, mert e czéhlevelek még lappanganak, ha ugyan meg nem semmisültek. Annyit tudunk, hogy az ötvösökön kívül jó hírnek örvendtek Belényes takácsai is,¹ a kender, de kivált lentermesztésre nagyon alkalmas talaj és égalj kitűnő anyagot szolgáltatván szövőszékeikre.

De a város valamint nem nyerte szabadalmait szolgálati érdemek nélkül, úgy azok fejében továbbra is terheket kellett viselnie. Azon belényesi nemesek, kikről az 1634-iki törvény rendeli, hogy «hadi expedíciókban ők is, mint egyéb nemes emberek, a haza és fejedelem szolgálatjára kötelesek»² csak utódjai valának a város azon nemesieinek, kik Várad püspökeinek zászlaja alatt hadi szolgálattal fizették meg nemesi szabadalmaikat. Ezek egyéb terhet nem viseltek, de a város többi polgárai a már említett tized, kilenczed s fertő-pénzen kívül minden kaputól Szent-György-napra egy forintot fizettek s Szent-Márton-napra ugyanannyit; továbbá a «száraz-korcsmától» évenként negyven forintot, a püspök várnagya s udvarbirájának pedig karácsonyra s husvétra «tiszteességes ajándékot», nevezetesen a vár-

¹ NAGY I: *Régi árszabások. Történelmi tár.* XVIII. 240. 1.

² *Approbate constitutiones Transylvaniae.* III. tit. 69.

nagynak mintegy tizenöt forintot, az udvarbirónak pedig, a város ötvös iparát eléggé jellemzőleg, «két ezüst kanalat» vagy ehez hasonló értékű ötvösművet. Helybeli ember tolvajságért, ha fel nem akasztották, büntetésén kívül még hat forint birságot is fizetett; ugyanannyit a házasságtörő. Ki a piacon kardot rántott és vért ontott, csak negyven denárt fizetett.¹

Az ajándékadás, mint látjuk, a középkori társadalom minden rétegében divatos volt; a királynak ajándékot vittek a püspökök s főurak, a püspököknek papjaik s tisztjeik, ezeknek ismét a polgárok s jobbágyok.

Belényes a XVI-ik században még egészen magyar volt s 170 házból állt; lakosai között a Deák, Ötvös, Korsós, Bárdos, Csapos, Nyerges, Ijgyártó stb. nevek szintén művelődésének nyomai.² Nagyobb terjedelmét csak később, beköltöztetett új telepések által nyerte; később ismerkedett meg az annyira jellemző nevű «ostor-adóval» is.³

BESENYŐ.

(BESENEU.)

Biharmegyében hajdan két Besenyő község létezett, mindkettő Váradon alul, egyik a Sebes-Körös jobb, másik balpartján.⁴ Ez utóbbi Böszörmény mellett esett s nemesi birtok volt, s valószínűleg ugyanaz, mely 1314-ben mint Dees comes fiainak s köztők László aradi prépostnak birtoka említettik;⁵ később Markusi István,⁶ s még később a Csákyak jószágá.⁷ A másik Besenyő, mely, mint amaz, szintén elpusztult, már 1273-ban mint a váradi püspök és káptalan közös-, 1374-ben pedig mint ez utóbbi külön birtoka fordul elő.⁸

A pápai tizedjegyzékek egy Besenyőt sem említnek, a bécsi codex említ egyet a homorogi főesperesi kerületben, mely tizenhárom kepe püspöki tizedet fizetett, mely tehát az utóbbi, a káptalani

¹⁻³ «ostor-adó» . . . hoc autem fiebat, quando hosti contributionem solvebant.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Urbaniar. et Conscript. 17. 6.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dical. Conscript. VIII.

⁵⁻⁶ *Zichy-okmánytár* : I. 148. és II. 53. 1.

⁷ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dical. Conscript. VIII.

⁸ *E munka II. kötete* 247. l. 2. és 275. l.

Besenyő, minthogy a másik, helyzeténél fogva, a bihari főesperességhez tartozott. De hogy e két Besenyő egyike vagy másika összefügg-e ama Besenyővel, melynek egyháza már a XIII-ik század elején s Szent-László sirjának felnyitójával, Dénes mesterrel együtt említették? ¹ oly kérdés, melynek megoldására elégtelenek az adatok.

BIKÁCS.

(BYCHA. BYKAZ. BYKACH.)

Van-e valami összefüggés e község s az Árpádok korában virágzott Bikács nemzetség² — vagy a Szent-Lászlóval egykoru, hűtlen Bikács főúr között?³ elegendő történeti adatok hiányában el nem dönthető. 1374-ben említették először mint a váradi székeskáptalan birtoka.

A XIII-ik század végén ismeretlen nevű lelkészétől még nem telt több, mint egy unczia szeretetadomány, de a következő félszázad alatt Bikács annyira gyarapodott, hogy a nagyobb községek s tekintélyesebb egyházi javadalmak közé emelkedett. A pápai tizedszedés egész ideje alatt (1332—1337.) egy lelkésze volt mindig, János, ki évenként 25—26 garast fizetett, tehát oly összeget, minőt vidéki lelkésztársai közül csak kevesen.

Maga a község nem mostani helyén állt, hanem emellett délkeletre a Haraszti patak balpartján emelkedő halmokon, hol középkori köegyházának alapjai s némi romjai néhány év előtt még látszottak.

BÖLCSI.

Ma pusztá Zsadány és Okány között, de egykor falu, s egyháza, mely Szent-Márton tiszteletére volt szentelve,⁴ némi romjaiban még emberi emlékezetre állt, s helyét az országut közelében ma is mutatják.

¹ *E munka I. kötete* 149. l.

² WENZEL G: *Árpádokori új okmánytár.* X. 363. l.

³ THUROCZI J: *Chronica Hung.* I. 52. fej.

⁴ Ifj. BÖLÖNI S. *levéltára.*

CSÉFA.

(CHEPHA.)

Neve nem egyéb, mint a mai István személynév eredeti alakjának: Stephan-nak egyik módosulása. A középkorban a keresszegi várnak volt tartozéka, de korán maga után hagyta uradalmi községtársait, magát Keresszeget is, emezénél sokkal alkalmasabb fekvése levén a fejlődésre.

Története benyulik már a tatárjárást megelőző korba, mert alig szenved kétséget, hogy azon Csépánhida, melyet a Várad regestrum említ,¹ s melyben Eufemia nagyasszony udvarbirája, Salamon lakott, — épen községünk, Cséfa. Piacza már a XIV-ik század elején oly látogatott s népes volt, hogy a birói hármas megidézéseket, hirdetéseket a várad s keresszegi piaczkon kívül a cséfain kiálták ki.² Terjedelme is nagyobb volt a szokottnál, mert míg falvaink rendszeren csak egy utczából állottak, Cséfán egy 1489-iki oklevél szerént négy utczát találunk, ezek: Napnyugoti-, Keresszeg-, Hosszu- és Vámos-utcza.³ Mely utóbbi elnevezés azt mutatja, hogy vámszedő hely is volt. Ugyanezen évből néhány lakóját is ismerjük, ezek: Rojty Máté, Herman Mihály, Tamásy János, Kövér Benedek, Nagy Balás, Vas Tamás, Biró János, Pallos Kelemen, Kovács Péter, Rojty Pál, Kecskés István, Szalontay Lukács. Egytől-egyig jobbágyok nevei, mi azt tanúsítja, hogy az idézett korban már legalsó néposztályunk is tulemelkedett a pusztán keresztnévi kezdetleges elnevezésen.

De Cséfa papjainak nevével már nem vagyunk ennyire szerencsések; mindössze egyet ismerünk, Jánost, ki az 1332—1337. évek közt évenként tizenhat garas tizedet fizetett, csupán egyszer, 1333-ban huszonkettőt. És ez egyszer ott áll neve mellett a «plebanus» szó, mi tizedjegyzékeinkben csak a kitünőbb lelkészek czime szokott lenni.

Ugyane korban történt, hogy Mihály cséfai bíró Rómában járt Szent-Péter egyházának látogatására;⁴ önkényt, csupán buzgóságától

¹ 323-ik oklevél.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 42. l.

³ *Leleszi országos levéltár*.

⁴ Az oklevél a biharmegyei Adorjánban kelt s valószínűleg Adorján urának, Kopasz nádornak kiadványa, de keltének évszáma a tollban maradt. *Hazai okmánytár*: VII. 336—337. ll.

indítatva tette-e meg a nagy zarándokutat, vagy pedig ama kor szokása szerint bírói ítélet következtében? forrásunk nem említi.

GESZT.

(GEZTH.)

Már a XIII-ik század elején találkozunk vele, midőn juhtenyésztéséről is értesülünk,¹ mely czélra erdős, berkes határa — a Geszt név legalább ilyenre vall — különben is alkalmas vala. Érdekesebb világításban tűnik fel 1401-ben, mint nemesi birtok, melyről a birtokosok Gesztieknek irták magukat s kegyurai valának azon egyháznak, mely a községben Szent-Miklós hitvalló tiszteletére emelkedett.²

Ez egyház hajójának nyugati oldalfalai még állanak a déli oldalon két csücsives ablakkal, de amelyek már befalazták.³ A hajó belvilága 10 mtr széles, ami tehát a középkori, falusi egyházak szokott méreteit jóval meghaladja, s azt mutatja, hogy Geszt népes község volt, amint csakugyan az idézett 1401. évben főutcáján kívül még egy más, mellékutcája is említettik az északi oldalon. A csücsives építés pedig arra vall, hogy kegyuri családja ép oly buzgó, mint tehetős vala, s a régi, szűk, románkori egyház helyett szebbet, tágasabbat emeltetni nem habozott.

¹ *Váradí regestrum*: 109. és 265. oklevél. Utóbbi helyen Kalád geszti lakos panaszkodik Mike bihari főispán előtt, hogy harminczegy juhát ellopák, s a tolvajssággal Bet székelyleki lakost vádolja, kinél juhait néhányát megtalálta.

² NAGY I. *gyűjteménye*. Ez s egy 1412-iki oklevél (*Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 396. 39.) a következő nemzetségi tagokat említi:

Domokos de Gezt.				László de Gezt		
István		István		Lőrincz	György	István
János	literatus 1401.	Miklós	János Domokos	1401.	1401.	1401.
Balás	Lőrincz	László	Anasztázia			
1412.	1412.	1412.	1412.			

³ «A mostani templom hogy elég régi, abból bizonyos, hogy az első, eredeti építése góthus munka volt, amint a közelebbi, 1826. esztendei megnagyobbítás-kor a déli oldalán két góthus ablakoknak berakott nyomait láttuk és fedeztük fel.» *A geszti hely. vall. egyház jegyzőkönyve*. — A biharmegyei szolgabírák 1721-iki jelentése is határozottan a régi, szentélyes egyházak közé sorolja. *Váradí székeskáptalani levéltár*. 41. c.

GÖRBED.

(GURBEY. GURBEG. GURBED.)

Nemesi birtok, melyről már a XIII-ik század kezdetén említés van.¹ Egy századdal később, 1340-ben Baruch, Vid és Lőkös fiai saját részbirtokukat Szent-László váradi egyházának engedték át, s IV. Béla királynak e birtokra vonatkozó leveleit Báthori András váradi püspöknek már kézbesíték is, a dologból azonban per lett, melyet a püspök megnyert ugyan, de a panaszos jószágot Inrének, István fiának visszabocsátá, kit azután Székely János királyi apród s a várad-előhegyi konvent embere a király parancsára abba be is iktattak.² Egy évtizeddel utóbb, 1355-ben Meszesi Demeter püspök vétel útján szerzett Görbeden részbirtokokat.³

Egyháza Mindszent tiszteletére volt szentelve,⁴ s javadalma a jelentékenyebbek sorába tartozott, melytől többnyire tíz garas pápai tized járt évenként. Mindemellett lelkészei gyakran változtak, rövid hat évi időközben négyszer. 1332-ben Mihály volt a lelkész, egy év múlva már Péter, de ez sem maradt tovább két évnél, s 1335-ben Dénes lett utódja, kit ismét, egy rövid év múlva, János váltott fel.

GYANTA.

A Fekete-Körös jobb partján két ily község esik; középkori nevökön egyik Egyházas-, másik Kápolnás-Gyanta. Ez utóbbinak előneve képezi egyetlen egyháztörténeti adatát: kápolna állt benne, s arról neveztetik ma egyszerűen Kápolnának. A másokban már valóságos közegyház emelkedett a mostani helv. vall. egyháztól nyugatra, közvetlen a Körös felett, gyönyörű magaslaton. Csak a legújabb korban bontották le.⁵

Mindkét Gyanta eredetileg püspöki birtok; később kezdtek bennök bírni a püspök nemesei, előbb hűbérileg, majd a XVI-ik században függetlenül.

¹ *Váradi regestrum* : 323. okl.

²⁻⁴ A király iktató parancsa kelt: «in Lippha feria sexta proxima post festum, Pentecostes» 1344. Hártya, eredeti. *Váradi püspöki uradalmi levéltár*.

⁵ Az 1721-iki szolgabírói jelentés is mint régi kath. egyházat említi. *Váradi székeskáptalani levéltár* : 41. c.

GYAPJU.

(GAPYS. GAPID. GAPYU.)

Thelegdi Csanád érsek nemzetségének birtoka, nevezetesen 1398-ban Thelegdi Miklós főajtónálló mesternek fia, János birta, de akinek az idézett évben még fiu gyermeke nem lévén, Zsigmond király annak leányait mind Gyapju, mind egyéb birtokaiban fiúsította.¹ Így maradt tovább is az említett nemzetség kezén.

Gyapju 1463-ban nemcsak mint vámszedő hely említették, hanem egyszersmind mint népes község. Csáky Ferencz volt székelyek-ispánja azon hatalmaskodási perben, melyet Thelegdy Lőrincz özvegye Dorottya, továbbá Thelegdy János és Mező-Gyáni Andachy Gergely ellen folytatott, arról vádolja a most nevezett alpereseket, hogy Nagymihályi András váradi várnagy az ő ösztönzésökre s az ő gyapjuj jobbágyaikkal pusztitá el felperesnek a cséfaí határon levő Bódóharasztja nevű erdejét. És elősorol negyvenkilencz gyapjuj jobbágyot név szerint, mind magyar nevűeket.²

Egyházilag sem tartozott az utolsó községek közé, mert lelkésze, Bánk³ a tizedszedés egész ideje alatt (1332—1337) rendesen tíz garast fizetett évenként.

GYARÁN.

(JARAN. JARAND. GARAN. GYARAN.)

Nemesi birtok volt; első ismeretes birtokosa János a XIII-ik század elejéről.⁴ Utóbb több részekre szakadt; egy része 1489-ben Monay Gergely váradi olvasó-kanonok kezébe került, de csak zálogképen.⁵

Csekély község volt: lelkésze a XIII-ik század végén csak egy unczia szeretetadományt küldhetett püspökének; egy másik lelkésze, István pedig az 1332—1337. években csupán négy garas pápai tizedet tudott fizetni évenként.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 322. §. 15. 16.

² *Gyulafejevári orsz. levéltár* : Bihar. 1. 38.

³ Így fordul elő mindenütt a tizedjegyzékekben, melyek különben a keresztnéveket latinul írják, ami aligha nem azt jelenti, hogy a Bánk nem annyi, mint a mai Benedek, hanem ős magyar név.

⁴⁻⁵ *E munka II. kötete.* 60. és 156. ll.

1552-ben már csak egy portából állt, azután el is pusztult. Helyét Gyéres és Vizes-Gyán közt mutatják, hol hajdani egyházának téglamaradványai a Körös partján még láthatók.

GYÁN.

(GAN. JAN.)

Gyán hajdan személynév volt,¹ mely községekre is átment. Így Biharmegyének három Gyán községe említettik már a XIII-ik század elején, mind a hármát várnépek, a királyi vár szolgálatára rendelt emberek lakták, nevezetesen az egyiket ugynevezett «jobbágysíak», kik az utazó főispán részére «szállás-adót» fizettek.²

E három Gyán község ma is fennáll Kőte, Mező és Vizes előnevekkel. E két utóbbi a homorogi főesperesi kerülethez tartozott, de sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzékek nem emlékeznek felőlők s egyházi multjokról egyebűnnen sem értesűlűnk. Annyit tudunk csupán, hogy Mező-Gyánnak középkori egyháza 1721-ben még állt, melynek némi maradványai, nevezetesen szentélye keleti oldalának félkörű fala Kovács Gergely pinczejében, a mai helv. vall. egyház átellenében elvonuló házoron még látható. Eszerént románkori egyház volt.

GYÉRES.

(GERES. IRAZ. GURAS.)

A XIII-ik században neve: Györklaka,³ és így későbbi Gyéres neve nem egyéb, mint a György keresztnévnek egyik régi alakja. Ma bihariansan, az *é-t í-nek* hangoztatva, Gyíres.

Mint birtok 1326-ban tűnik fel, midőn az Ákos nemzetségbeli Elleus fiai Mikch slavoniai bánnak eladják;⁴ de négy évvel utóbb már a Czibak nemzetség birtoka, melynek egyik ága e községről Gyéresinek irta magát.⁵ Az utolsó Czibaknak, Györgynek, Mihály fiának halálával

¹ FEJÉR GY: *Codex dipl.* V. 3. 259. l.

² *Váradí regestrum*: 323. 195. 241. és 272. okl.

³ *Bécsi codex.*

⁴ NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* II. 243—244. l.

⁵ *E munka I. kötete* 379. l. 2. idézet.

Miksa herceg, római s cseh király Gyérest a többi Czibakféle birtokokkal Mágócsy Gáspár tornai főispánnak s általa nejének Haraklányi Massay Eulaliának, továbbá Hamvai Darvas Gergelynek, Haraklányi Massay Ferencznek és Sövényházi Móríciz Lőrincznek adományozta.¹

Gyéres különben, mint egyházi javadalom, a középszerűekhez sem tartozott: papjának szeretetadománya a XIII-ik században csak egy unczia s pápai tizede a következő században évenként hét garas. Egyháza Szent-Jakab apostol tiszteletére volt szentelve. Lelkészei közül az 1332—1337. évek közti időből nem kevesebbet, mint ötöt ismerünk, ugymint Istvánt, Jánost, Pált, ismét Istvánt és Mihályt.

Gyéres határán egy darab föld ma is «Czibak» nevet visel, s nevével hajdani birtokosainak emlékét őrzi.

HARSÁNY.

(HARSAN. EGHASHASA. EGHASAN. EGHASHARSAN.)

Története felér egész a XIII-ik század elejéig, midőn egyik lakója, mint tolvaj állott a váradi istenitéleti szék előtt.² Bővebben szól róla II. Endre királynak 1234-iki oklevele, melylyel e birtokot az Aba nemzetségbeli Demeter mesternek, a megkoronázott királyfi, Kálmán étekfogójának adja, s mely levélben Harsálynak már határai is megjelöltenek. Érdekes a határok közt bizonyos Lodomer nevű föld, mely mint a váradi egyház birtoka szerepel, s mely talán nem más, mint a mai Libárdi puszta.³

Nem egészen félszázad mulva már a váradi székeskáptalan birtoka Nagy- és Kis-Harsány név alatt, s Egyházas előneve is azt mutatja, hogy több Harsálynak kellett lennie. Mikor, ki által jutott a váradi káptalan birtokába? arra közvetlen tudósításunk nincs; de miután tudjuk, hogy a nevezett Demeternek nemzetsége a váradi székesegyházba temetkezett:⁴ alig kételkedhetünk, hogy koporsójukkal szállt e

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1172. 26. Eddig Péter volt, mint utolsó Czibak ismeretes 1552-ből.

² *Váradi regestrum* : 105. okl.

³ WENZEL G : *Árpád-kori új okmánytár*. VI. 545. s köv. II.

⁴ FEJÉR Gy : *Codez dipl.* VIII. 3. 68. l.

birtok is a nevezett egyházra, amint csakugyan Lodomér püspök 1273-iki levele megjegyzi róla, hogy «hagyaték».¹

Lelkészei közül ismerjük: 1332-ből Pált; 1334-ből Jánost; s 1335—6-ból Istvánt, kik rendesen évi hét garas tizedet fizettek.

HIDAS.

(HYDUS. HUDUS.)

Régi neve a mai Hollódnak; neveztetett Hidasteleknek is. A váradi püspökség birtoka.²

Néhány középkori birtok-összeíráson kívül még csak a pápai tizedjegyzékekben találkozunk nevével. Ezek szerint lelkészség volt benne s papjai: 1332—3-ban Miklós; 1334-ben Benedek; 1335-ben István; 1337-ben pedig Tamás, kik többnyire tizenöt garas tizedet fizettek.

HOMOROG.

(HUMRUGD. HUMRAK. HUMRUK.)

Történetünk korában is két Homorog szerepelt Biharmegyében Kis és Nagy előnévvel; amaz a Sebes-Körös jobb-, emez bal partján Szalonta mellett. Itt az utóbbiról van szó.

Nevét először a Váradi regestrum említi,³ úgy mutatván be öt lakosát, mint akik tolvajsággal vádoltattak, de ártatlanul. Előfordul a pápai tizedjegyzékekben is, kivéve az első évet (1332), minden esztendőben, de mint a nagyonis harmadrendű egyházi javadalmak egyike, legalább lelkésze, Pál egy évben sem fizetett többet nyolcz garas tizednél.

Nemesi birtok vala mindig, s részjószága volt benne a Toldy-ak hirneves nemzetségének is. De a középkori Homorog nem a mai Oláh-Homorog helyén állt, hanem ettől napnyugatra mintegy negyed-óránnyira. Ott a «pap rétje» mellett «kőtemplom» nevű helyen emelkedett hajdan téglapülete egyháza. Ma már ugyan mi sem látható belőle, mert a téglákat még alapjaiból is kiásták, de épen e kiásás

¹⁻² *E munka II. kötete* 247. l. 2. és 276. l. — 252. l.

³ 318. oklevél.

következtében falainak körvonalai mindenütt megtetszenek. Ezek szerént itélve, mintegy 5 m. széles, 16 m. hosszú, tökéletesen keletelt, egy tornyu egyház lehetett. Körülötte embercsontokat hány ki ma is a szántóvető ekéje. Az egyháztól délre vonuló halomgerinczen állt a község; e helyen mindenütt emberi lakás nyomaival találkozunk.¹

HOSSZUASZÓ.

(HIRZIEZO. HUSOSO. HUSM. HUZIUOSO. GEVIHOSTO. HUSIUO.)

A pápai tizedjegyzék azon neveinek egyike, melyek leginkább sinlik a másoló avatatlan kezét. Ahányszor előfordul, annyiféle változatával ismerkedünk meg, de mindig torz alakban. Még leghelyesebb a «Husoso» alak, mely Hossz-aszónak felel meg, s amely meglepően találkozik e községnek ma is köznyelven forgó nevével.

A pápai tizedszedés egész ideje alatt János volt lelkésze, ki évenként rendszeren kilencz garast fizetett.

Egyébíránt a váradi püspök ős birtoka,² kinek itt tisztje is szokott lenni. Ilyen tiszt volt s Meszesi Demeter püspöknek kedvelt embere 1349-ben «a nagy pestis idején» Nagy Benedek, kinek neve élénken emlékeztet Nagy Péter váradi kanonoknak hasonnevű atyjára.³

A középkori Hosszuaszó azonban a XVI-ik század második felében elpusztult annyira, hogy, mint az egykoru följegyzés mondja: «senki sem lakik benne, nemis tudják, hogy lakosai hova lettek».⁴ Régi egyháza is kétségkívül ekkor enyészett el egészen nyomtalanul.

JÁNOSD.

(JANUSD. IVANUSI. IVANSD. JOVANOSD.)

A mai Jánosda. Birtoktársa a fentebb említett Görbednek, melylyel együtt a már érintett viszontagságok után, legalább részben a

¹ E község lakosai közül néhánynak neve 1489-ből: Nagyszakálu Lukács, Kurla Máté, Veres Dénes, Kozma Simon, Kis Barabás, Fodor Bereczk, Pakosy Mihály, Kovács Lukács. *Leleszi országos levéltár*. A régi nevek kiválólag jelentékenyek Biharmegyében, hol az elpusztult falvakat oláhok szállták meg.

²⁻³ *E munka II. kötete* 252. és 130. ll. — GÉRESI K: *Károlyi oklevéltár*. II. 234. lap.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Urbariarum et Conscript.

váradai püspök birtokába jutott.¹ Egyike azon négy községnek, melyeknek piaci vámját Imre király nem adományozta Szent-László váradai egyházának, hanem megtartá továbbra is koronája számára.² Eszerént egykor Biharmegye legjelentékenyebb községeinek sorába tartozott, de a tatárjárás után már csak mint közönséges hely tűnik fel. Papjának szeretetadománya csupán egy unczia s pápai tizede is évenként tizenkét, legfeljebb tizennégy garas.

A XVI-ik században meg épen teljesen elpusztult.³

Egyháza Szent-István király tiszteletére vala szentelve,⁴ melynek lelkészei közül kettőt ismerünk : Andrást 1332. s Pált az 1334—1337. évekből.

KARDÓ.

(KORDO. GORDO. CARDO. KORDU.)

A XIII-ik században három egyenlő részben birták a váradai püspök, a káptalan s a várad-előhegyi prépostság, utóbb már csak a püspök s a káptalan birtokos benne, amaz tizenhárom, ez két telekkel.⁵

Kis falucska volt szerény egyházi javadalommal: lelkésze szeretetadomány fejében nem tudott többet adni husz denárnál, ami még egy uncziánál is kevesebb volt. Később már valamivel javult a helyzet: lelkészeinek pápai tizede évenként tiz, sőt egyszer tizenegy garas. E lelkészek 1332—1335-ben Péter s a következő évben Pál.

Lakosai sem tizedet, sem egyéb fizetéseket nem adtak; összes tartozásuk abból állt, hogy a püspöki udvar, illetőleg a váradai vár számára meszet égettek. A XVI-ik század második felében teljesen elpusztult.⁶

KERESSZEG.

(KEREZ. KYRZYG. KERUSZEG. KERESSZÜGH.)

Zsigmond királynak 1396-iki adománylevele, melyet Zsidai István mester fiainak, a gróf Csákyak őseinek számára adott ki, egyéb

¹⁻²Fentebb : 364. lap. — ASSZONYVÁSÁRA.

³Budai orsz. levéltár kincst. oszt : N. R. 1860. 68. §. 51.

⁴Váradai püspöki uradalmi levéltár : 1340-iki oklevél.

⁵⁻⁶E munka II. köt. 253. l. — Budai orsz. levéltár kincst. oszt : Dicalis Conscrip. VIII. — Urbariar. et Conscrip.

birtokok között «Zent-Katerina-Aszonfalva» községet is említi.¹ Hasonlóképen a pápai tizedjegyzékek hat évi folyama közül ötben szintén Szent-Katalinfalva fordul elő, és csak egyben «Kerez», de mint-hogy ennek lelkésze amazéval ugyanegy nevet visel, sőt tizedeik összege is minden évben pontosan megegyez: kétségtelen hogy Szent-Katalin-Asszonyfalva, vagy röviden Szent-Katalin nem egyéb, mint Keresszeg. Ezt igazolja egy 1489-iki oklevél is, mely határozottan említi «Keresszögh» városának Szent-Katalin utcáját, melyben a lelkész is lakott,² amiből következik, hogy az egyház is ez utcában állt, és az utca azért nevezetett Szent-Katalinnak, mert az egyház védszentje Szent-Katalin volt. Ehez járul még, hogy Keresszegnek vára is volt, melyet meg akartak különböztetni a várostól, azért tehát a várat nevezték Keresszegnek, a várost pedig középkori szokás szerint egyháza védszentjéről Szent-Katalinnak;³ utóbb azonban a Keresszeg elnevezés jutott tulsulyra, sőt teljesen el is feledteté amazt.

Keresszegnek kegyurairól és Szent-Domokos-rendű klastromáról már szólottunk;⁴ itt csupán még plebániái egyházával s annak történetével foglalkozhatnánk, de ebből vajmi keveset tudhatunk! A régi Keresszeg, e kis középkori város egyházával, lakosaival együtt teljesen elpusztult, egyedül várának öregtornya maradt ránk, ez pedig nem e munka keretébe tartozik.

Keresszeg egyházi multja is csak a XIII-ik század végén kezd ismeretes lenni, ekkor tűnik fel lelkésze, ki püspökének egy unczia szeretetadományt hoz. Ekkor tehát Keresszeg még igénytelen hely volt, s ilyennek látjuk a pápai tizedszedés idején is: lelkésze, Márton az

¹ FEJÉR GY.: *Coder dipl.* X. 2. 349—351. ll.

² Ekkor Keresszeg lakosai közül említettnek: Sós Mihály. Varga Kelemen. Kovács Mátyás. Tót Péter. Bakos Bálint. Vak István. Hölgye János. Mihók Demeter. Désy István. Varga Mihály. Szabó Miklós. Csata István. Tegzes Máté. Varga Benedek. Deák Balás. Kis Benedek. — «Zenth-Katherina»-utcában tizenkét ház említettik, de a lakosok megnevezése nélkül, csak a lelkészről, mint lakosáról van szó. Végre «Macskás-utca» lakosai: Csengeri János. Szántó Albert. Vámos Tamás. Veres Bálint. *Leleszi országos levéltár*: II. 41.

³ Hogy Szent-Katalin azonos Keresszeggel, mutatja még az a körülmény is, hogy a keresszegi várat Katalinvárnak is nevezi a nép, amiből még az is következik, hogy a régi Keresszeg nem a mainak helyén, hanem a vár alatt állt.

⁴ *E munka II. köt.* 434. l.

1332—1337. években egyszer sem adott többet évi nyolcz garasnál. Ezenkívül még csak egy lelkészét ismerjük: Pétert, de aki 1489-ben már mint Keresszegh városának lelkésze említettetik.¹ Keresszeg tehát a Csáky nemzetség birtoklása korában emelkedett fel.

LES.

(LESUY. LESSI. LES.)

Névadó birtoka a Lesy nemzetségnek, mely 1319-ben Jánosban, Gothárd fiában tűnik fel,² utolsó sarja pedig Lesy Lászlóban hunyt el, ki mint Biharmegyének alispánja 1568-ban tette végrendeletét s gyermektelen állapotában Lesnek felét nejének Mod Annának, másik felét pedig Rogozi Vancha Ferencznek, neje testvérének hagyta. Érdekes a végrendeletnek záradéka, melyben Lesy László érinti, hogy fentebbi hagyományát nejének hű szeretetéért, nemkülönben azon arany, ezüst edényekért s butorokért teszi, melyeket neje menyasszony korában nem kis számmal hozott hozzája, de ő, Lesy, rájuk szorulván, elidegenített.³ Nem kevésbé érdekes jelenetnek volt tanuja Les 1382-ben, midőn Lesy János fiai: György és János, továbbá a Lessel határos Somogy és Pósa birtokosai, a Pázmányok között határvillongás támadván, az ügyben nyolcz választott bíró ítél s a váradi káptalan bizonyossága: Demeter karbeli pap s Szentlélek kápolnájának igazgatója a határokat az ítélet szerint feljárja s megjelöli.⁴ Ugyanily jelenet folyik le 1489-ben is Monay Gergely, s Anarchi Thegzes Péter váradi kanonokok, továbbá az Ártándy-ak, Tholdy-ak, stb. jelenlétében avval a különbséggel, hogy a szomszéd birtokos két Pázmány, ekkor még kiskoru, s különben is távol vannak mint apródok, egyik Mátyás király, másik Geréb László erdélyi püspök udvarában.⁵

¹ *Leleszi országos levéltár* : II. 41.

² A község neve származhatik ama körülménytől, hogy itt a váradi várnak őrszeme lehetett, mely az ellenség jövetelét leste, amint az régen csakugyan szokásban volt. «Culmen montis, qui dicitur Lessu,» mondja egy 1086-iki oklevél. WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. I. 32. De személynévtől is származhatik: Les nemzetséget említ egy XIII-ik századi oklevél. WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. XII. 352. l.

³⁻⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: N. R. 950. 2. — 840. 21. — 840. 14.

⁵ *Váradi püspökség uradalmi levéltára*.

E Lesy nemzetség volt kegyura a lesi egyháznak, mely a mai falutól távolabb, dél felé állt a községgel együtt. Lelkésze a XIII-ik században egy unczia szeretetadományt, Pál és Miklós lelkészei pedig tizenöt garas pápai tizedet fizettek, nevezetesen amaz 1332—1336-ban, és ez a következő évben.

MADARÁSZ.

(MADARAZ. NADARAZ.)

Árpádházi királyaink udvarnépei között olyanokat is találunk, kik foglalkozásuk után madarászoknak neveztettek s gyakran egész községet képezének, mint a szakácsok, szekeresek, kovácsok stb. Lehet, hogy e község is ily rendeltetéssel birt s attól vette nevét.

Nemesi birtok volt, utóbb több részre oszolva.¹ Lelkésze a XIII-ik században egy unczia szeretetadományt adott; egy másik lelkésze, Miklós pedig az 1333—1337. években nyolcz-tíz garas pápai tizedet évenként.

MARCELHÁZA.

(VILLA MARCELLI.)

Egyházmegyénk középkori történetében csupán egy nyoma van a XIII-ik század végén, midőn lelkésze épen úgy, mint a már említett kardai pap, husz denár szeretetadományt visz püspökének. Ez alkalommal úgy emlittetik, mint Marczel fiainak falva, amiből világos, hogy birtokosától vette nevét, kinek utódai később, megfordítva, e birtokukról nevezék magukat Marczelházi-aknak.² Ezek egyike János 1530-ban szentmihályfalvi plebános, s a távolból Iklódi Fodor Istvánt bizta meg, hogy marczelházi, s egyéb bihar- és békésmegyei részjóságainak viselje gondját.³ Mai neve Marcziháza.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 3. 11. — 1049. 4. — Dicalis Conscript. VIII.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 396. 39.

³ HAAN L.: *Békés vármegye hajdانا*. II. 152. l.

MÁCSA.

(MOCHA. MACHA.)

Már 1273-ban mint a váradi püspök és káptalan közös birtoka emlittetik, később azonban egészen a püspök birtokába ment át. A püspökség megszűntével János-Zsigmond Mácsát Dóczy Gergely lovászmesterének adományozta, és Dóczy bizott is annak huzamos birtoklásához, mert szőlőt ültetett oda; mindemellett alig egy pár év múlva már eladta ezer magyar forintért Telegdy Mihály «zekeltamachi» várnagy és székeleyek kapitányának.¹

Különben egyszerű kis község lehetett, melynek papja 1332-ben Péter, s 1333—37-ben András hat, néha hét garas pápai tizedet fizetett. Ma puszta. Egyházának helyét a mai urasági majortól nem messze, éjszak felé ma is mutatják. Ez egyház téglapépület volt, s itt-ott még megtetsző nyomai után ítélve 12 m. hosszú s 7 m. széles lehetett. Háromszáz év előtt ez egyházba jártak Kranczy Lukács, Kálnási Mihály, Meleg István, Érsek László, Östötör Lukács mácsai lakosok. A község az egyház helye s a mai rojti ut közt elvonuló hártya helyen állt, s az egyház alatt kigyózó mély vízfolyásban, de melyből a víz már rég kiapadt, — ma is látszik két hatalmas, a víz medrét keresztül rekesztő földgát, az egykori halastó gátjai, mely — mint az egykoru feljegyzés mondja — teli volt jó halakkal a váradi várbeli asztalok számára.²

MEZŐ-PANASZ.

(MEZEUPAZ. MEZEPANNASI. MEZEVPAZ. MESEUPANAS. MEUKARAZ.)

Mindig előnévvel írják már a pápai tizedjegyzékek, jeleül annak, hogy volt egy más, vele névrokon község is, melytől meg akarták különböztetni. Mi nevének eredetét s a Pázmány nemzetséggel összefüggését illeti, az már érintve volt fentebb.³

E község Nagy-Szalonta határán, a ma úgynevezett Panasz pusztán állt, hol egy halom tetején némi téglatöredékek hajdani

¹ Gyulafejérvári orsz. levéltár : Bihar. 1. 17.

² Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Urbaniar. et Conscrip.

³ 281. lap.

egyházának helyét jelölik. Ez egyházban lelkészkedett 1332—1334. években István pap, ki rendszeren öt garas tizedet fizetett évenként, ellenben két utódja Márk és Miklós már csak négyet.

MINDSZENT.

(MENDSEL. MENDESENT. MENSENT.)

A középkorban két ilyenű faluja volt Biharmegyének, az egyik, mint láttuk, az Érmelléken, a másik Várad alatt a Sebes-Körös bal partján. Itt az utóbbiról van szó. 1335-ben mint a Czibak nemzetség birtoka fordul elő;¹ később közbirtokosok benne a Czibakokon kívül a Pázmány, Esztári, Olgyai nemzetségek tagjai.

Egyházi multjából csupán annyi maradt feljegyezve, hogy 1332-ben Mihály nevű papja volt, 1333—35. években pedig Miklós, kik pápai tized fejében évenként hét garast fizettek. Egyháza kétségkívül Mindszent tiszteletére volt szentelve, s innét vette nevét a község.

NYÁRSZEG.

(NARZEG.)

1374-ben már mint a váradi káptalan birtoka említettik.²

A pápai tizedjegyzékek csupán egyszer hozzák elő az utolsó (1337.) évben, mikoron Miklós papja tíz garast fizetett.

OKÁNY.

(OKA. OKAN.)

Történetének számai felérnek a XIII-ik század elejére, midőn egyik lakosa, Mórícz tolvajssággal vádoltatván, Váradon az isten-ítéleti törvényszék elé került és ott bűnösnek találtatott.³ Első ismeretes birtokosa 1249-ben Pál országbíró s zalai főispán.⁴ Utóbb a Henczhidai nemesek kezébe került, s azok utolsajának, Benedeknek magva-

¹ Bölöni S. levéltára.

² E munka II. kötete 280. l.

³ Váradi regestrum : 105. okl.

⁴ WENZEL G.: Árpádkori új okmánytár. VII. 282—284. ll.

szakadtával, II. Ulászló király 1507-ben fele részben Verbőczy István országbírói főjegyzőnek, másik fele részben pedig Torday Miklósnak adományozta.¹ Később még több részre szakadt.²

Várad felé, a községen kívül emelkedő magasabb helyen emberi emlékezetre még jelentékeny épület romjai s nagy diófák állottak, a népmonda szerint klastrom maradványai; de okányi klastromról hallgatnak történeti emlékeink. Annyi bizonyos, hogy Okánynak volt egyháza, de az is csak igénytelen, melynek egyetlen ismeretes lelkésze, Balás az 1332—1334. években csupán nyolcz garas pápai tizedet tudott fizetni évenként.

OROSI.

(WRUSY.)

Említi a bécsi codex azon alkalomból, hogy lelkésze a váradi püspöknek egy unczia szeretetadományt nyújtott. Ugyanazon község lesz, melyet IV. László király a Borsa nembeli Tamás fiainak, ezek pedig 1284-ben Dees és Dénes hiveiknek adományoztak.³ Későbbi birtokosai közül kiválik két egyházi férfiú: 1314-ben László aradi prépost⁴ és 1348-ban Tatamér székesfejérvári prépost, I. Károly és Nagy-Lajos királyok hű alkornlátnokai.⁵ Ma pusztá Les és Barakony közt.

ŐSI.

(CUSI. EVSY. EUSI. CYSI.)

Egyházmegyénk leggyakoribb helyneve, mely magában a homorogi főesperességben háromszor fordul elő. Ezek közül kettő Várad alatt a Sebes-Körös bal partján állt, egyik Egyházás, másik Chyr (Csir) előnévvel; a harmadik a Fekete-Körös jobb partján esett s Pata-Ősinek hivatott.

A bécsi codex főesperesi kerületünkben csak egy Ősit említ azon megjegyzéssel, hogy papjának szeretetadománya egy unczia s a váradi

¹⁻² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 21755. — 929. 41. — Dicalis Conscrip. VIII.

³ WENZEL G.: *Árpádokori új okmánytár.* XII. 252. és 427. ll.

⁴ *Zichy-okmánytár* : I. 148. l.

⁵ *Bölöni S. levéltára.*

püspök birtoka, ez tehát Pata-Ösi. A pápai tizedjegyzék már három Ösit sorol fel, de csak egynél említ előnevet, s az is érthetetlen.¹ Így tehát, hogy a pápai tizedjegyzékekben előszámlált lelkészek melyik Ösinek voltak lelkészei? meg nem határozható.

Ma mind a három Ösi pusztá. Egyházas-Ösi, a Káta nemzetség birtoka volt,² s innét jutott a váradi székeskáptalan birtokába; egyházának némi téglamaradványai még láthatók.

PAPMEZŐ.

Belényes közelében, a Hollód patak völgyén hatalmas épület romjai állanak, mely hosszénégyszögű alakjával s szegletein a kerek kiszökellésekkel élénken emlékeztet a szomszéd békésmegyei Gyula várára. Csakugyan vár volt ez is, mélyről a XVI-ik századi irott emlékek, mint a Telegdy nemzetség birtokáról többször szólnak.³ Déli kapujával szemben egy más köépület maradványai is láthatók, mely keleti oldalán félkörrel záródik, mint a románkori egyházak apsisa, s a hagyomány azt tartja róla, hogy ez utóbbi romok egyháznak romjai. Hogy ily váras hely nem állt egyház nélkül, az kétségtelen; sőt a község Papmező neve egyenesen arra vall, hogy itt valamely régi egyházi rendnek birtokán vagyunk s talán épen annak, melyre az e tájon létezett Szent-Benedek falu emlékeztet. Lehetséges, hogy e vár is, mint annyi más, egy ismeretlenül elenyészett monostor alapjain emelkedett fel; de e régibb multnak egyedüli, s az is ingatag emléke már csak a községnek neve, mert a XVI-ik századnál régibb emlékek Papmezőről nem szólnak.

¹ «Avalensi», melyből az utolsó négy betű kétségkívül «ensi» = ösi, s az első négy vagy Avas, vagy talán még inkább Pata.

² FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* VIII. 7. 328—331. ll. — *Zichy-codex*: I. 11. és 55. — IV. 90. ll.

³ Nevezetesen 1558-ban Telegdy Mihály és Miklós birtoka; ekkor jelenté a váradi Szent-István-káptalan is Izabella királynénak, hogy parancsára Babolchay György kanonok «ad possessionem Papmezew nuncupatam, consequenterque ad castrum lapideum ibidem habitum... accessisset, ibique egregium Michaellem de Thelegd... personaliter repertum... ammonuisset.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Gyulafejevári. Bihar. 3. 15. — *Váradi káptalani levéltár*: 14. 3. — KERESZTURI J.: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* II. 223. 352. ll.

PATA-FÁJA.

(PATHAFAYA.)

E nevén említi mind a bécsi codex, mind a pápai tizedjegyzék, amaz midőn megjegyzi, hogy lelkésze egy unczia szeretetadományt hozott; ez pedig midőn felírja, hogy lelkésze, Mátyás, az 1332—1335. években tíz, s a következő évben kilencz garast fizetett.

Utóbb nevének vége feledésbe ment, s a váradi püspök birtokai közt már egyszerűen mint Pata tűnik fel.¹

Ma pusztá Nagy-Szalontától keletre, hol a hagyomány szerint rengeteg erdők közepében állt. Hajdani egyházának helyét egy szép, halmos helyen még mutatják.

PÓSA.

(PASA. POVSA. PAUSA.)

Kaprinay István szerint Pósa nem egyéb, mint a mai Pál régies alakja. Eszerént e község valamely régi birtokosának nevét viseli, s csakugyan a XIII-ik században még neve hol Pósa, hol Pósalaka.²

1319-ben a Pázmánok őse, István nyerte kárpótlásul azon három fogáért, melyet I. Károly király hadi játék közben kiütött.³ Azért a Pázmánok czimerének három strucztoolla talán nem is egyéb, mint a kiütött három fognak stylizált előállításá. Pósa megmaradt a Pázmánok birtokában kihalásukig.

Lelkésze a XIII-ik század végén csak egy unczia szeretetadományt adott, de az 1332—1337. években egy másik lelkésze, János már tizenhat garas pápai tizedet fizetett évenként, mely összeg jelen-
tekenyebb egyházi javadalomra vall.

¹ *E munka II. köt. 254. l.*

² *Váradi regestrum* : 121. okl. — *Bécsi codex.*

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 950. 2. — FEJÉR Gy : *Codex dipl.* VIII. 2. 210. l.

PÜSPÖKI.

(PYSKUPY. PYSPUKY. PYSKY.)

Középkori neve Piski, s egyházáról, mely a Bold. Szűz tiszteletére volt szentelve, Egyházas-Piskinek is nevezetelt.¹ Piski neve, mely nem egyéb, mint a Püspöki helynév rövidebb alakja, egyenesen arra vall, hogy eredetileg püspöki birtok volt, de már 1426. előtt Bihar megye egyik legtekintélyesebb nemzetségének, az Ugraiaknak birtoka.² Utóbb közbirtokosok kezére került, kik közt látjuk a váradi székeskáptalant,³ s 1544-ben Bydy Mihály beregmegyei főispánt s munkácsi várnagyot.⁴

Egyházi javadalma a legszerényebbek sorába tartozott: lelkésze, Mihály 1332—1335-ben és István a következő évben csak három garas pápai tizedet fizettek évenként.

Egykori helyét Ugra és Harsány közt a Sebes-Körös bal partján mutatják.

RADVÁNY.

(RODVAN.)

Hajdan ikerközség, egyike Nagy, másika Kis előnévvel, amaz a váradi püspök birtoka, ez közbirtokosoké volt.⁵ Említés van róla már a XIII-ik század elején,⁶ s ugyanazon század végén lelkésze is előtűnik egy unczia szeretetadománynyal. Egyházáról, valamint egyéb történeteiről még hiányzanak a tudósítások.

REMETE.

Nevében legrégibb történetének első nyoma rejlik, de e nyom egyéb adatok híjában még bizonytalan, és csak valószínű, hogy e kis község s a már említett Papmező s az alább következő Szent-Benedek történetei egy közös pontból indultak ki, amint e községek különben

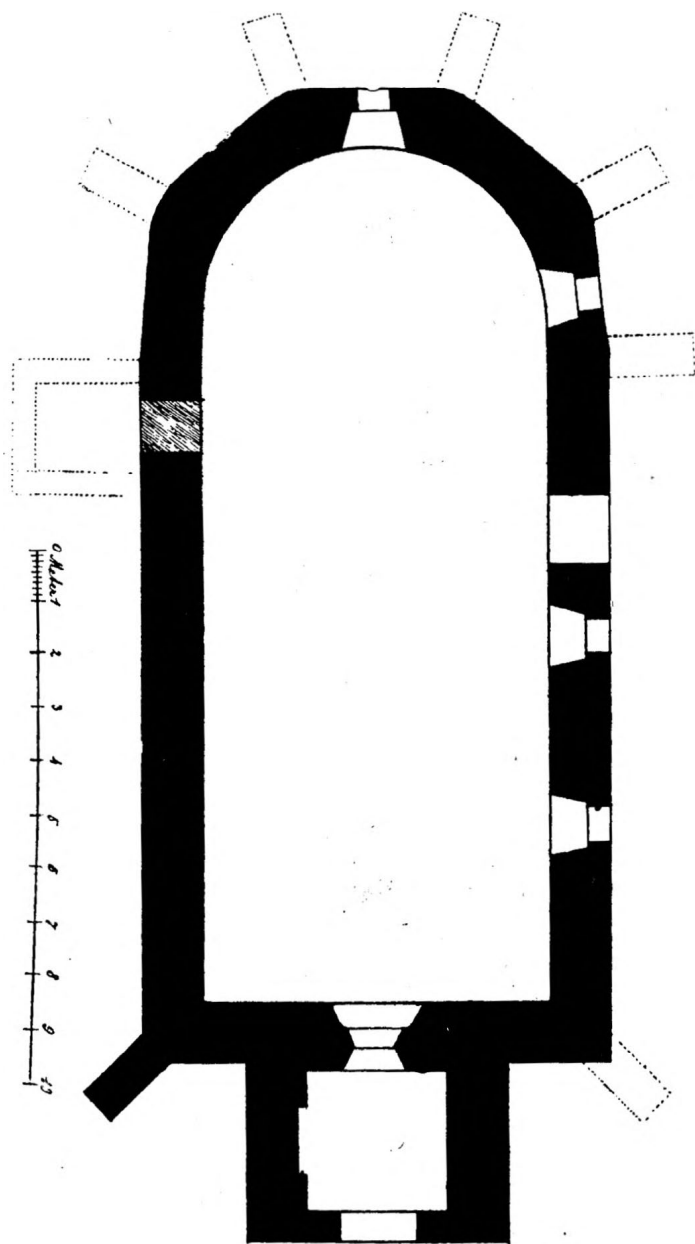
¹⁻² Bülöni S. levéltára.

³ Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: Dicalis Conscript. VIII.

⁴ Gyulafejevári orsz. levéltár: Bihar. 3. 19.

⁵ Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: Dicalis Conscript. VIII.

⁶ FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* VII. 5. 210. l.

36. sz. — A remetei egyház alaprajza.

is közel állottak egymáshoz. Remetét sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzékek nem említik, és így egyházi multjának egyedüli emléke egyháza, mely a község közepén kis patak partján emelkedik, s melynek felrajzát (*XVIII. tábla*) és alaptervezetét (*36. szám*) mellékeljük.

Ez egyház keletelve van s a mellette folyó patak medréből szedett, gömbölyded kövekből épült. Szentélye belül még kerek, mint a románkori apsisok, de kívül már szögletes, nevezetesen a nyolczszög három oldalával záródik s eredetileg táмок erősíték, de már csak helyeik látszanak. A szentély tehát már határozottan csúcsíves, de a körülmény, hogy a hajóval egyenlő szélességű, és hogy a hajó oldalain támoknak nyoma sincs, arra vall, hogy itt a szentélyt s a tornyot később építették egy románkori hajóhoz. E mellett szól ez egyház jegyzőkönyve is, mely említi, hogy a hajó ablakai átalakításuk előtt «igen-igen keskenyek, amellet hosszuk» voltak. Nyugati oldalának két diagonal támja, melyből már csak az éjszaki van meg szintén későbbi, a toronnyal egykoru.

E torony, melyből csúcsíves ajtó nyílik a hajóba, egyike a legszebbeknek, s egyházmegyénkben épen páratlanul áll, mert míg román-, vagy átmenetkori tornyai vannak, csúcsíves egyházaink közül egy nagyonis egyszerűnek kivételével,¹ csak azok maradtak ránk, melyek eredetileg torony nélkül álltak. E torony két emelet magas, csinos, kőbélletű ablakkal, melyek közül a második emeletiek díszesebbek, kivált a nyugati, mely, mint mellékelt rajza mutatja (*37. szám*), hármass levelű csúcsívvél záródik; a keleti ablak kerek, de kőtagozatai már kitörték. A torony oldalain falszalagok futnak fel, s legfelsőbb emeletét csinos, csúcsíves pártázat szegélyezi. Ez idomok mind korai csúcsívesek, s így tornyunk keletkezése a XIV-ik század elejére tehető.

Bent a kis egyház egészen át van alakítva, diadalívét lebonták, szentélyének oldalfalait a hajó magasságáig kiépítették s régi kőboltozatát egyszerű famennyezettel pótolták. De a falak egyhangu mészré-

37. sz. — A remetei egyház tornyának ablaka.

¹ Alább: Kalotai főesperesi kerület — VÁSÁRHELY.

tege, mint személyesen is meggyőződtem, régi festményeket takar, melyek — állítólag — a szentélyben Szűz-Mária s az apostolok, a hajó éjszaki falán pedig, hol ablakok most sincsenek, Szent-László király életének jeleneteit tüntetik fel.¹ Talán lesz még e kis egyháznak is oly husvétje, midőn falainak mészszege lepattan, s belsejének szép titka százados sirjából új életre támad.

Különben Remete egyike volt a Belényes városa kerületébe tartozott községeknek, s azzal együtt a váradi püspök birtokát képezte,² hol a püspökségnek jószágos nemesei is laktak.³

ROJT.

(RUHD. RUCHD. MOCH. RAHD.)

A tizedjegyzékek helyesírása ingadozó, mindamellett e helynév-írásában mondhatni szokatlan következetességet tapasztalunk, amennyiben e helynevet, ellenkezőleg a mai szokással, sohasem írják *j*-vel, hanem mindig *h*-val, a végén pedig *d*-vel. Ennélfogva e helynév végső *d* betűje nem egyéb, mint a nyelvünkben annyira szokásos helynévképző, az előtte álló Ruch=Roch pedig személynév, s talán épen ős magyar, mint az a másik, melynek a Tiszamenti Roff örzi emlékét.

Rojt egyébiránt a váradi káptalan ős birtoka s egyike azoknak, melyekre Zsigmond király 1406-ban új adománylevelet adott.⁴

Lelkészei közül az első a XIII-ik század végén fordul elő, de

¹ «Belül a templom falai — mondja a már idézett jegyzőkönyv — olyan erős, veres festékekkel vannak festve körös-körül, mely festés mindamellett is, hogy régi, nem hogy elkopott volna belőle valami... sőt semmiféle erős kővel vagy más eszközzel sem lehet ledörgölni; inkább széjjelkopik a terméskő, mintsem a festék lemenne. A sekrestyébe pedig (a szentélyt érti) külön-különb-féle cifra szentek vannak festve, melyek tiszta időben, mikor a nap szépen fénylik, a meszelésen keresztül is láthatók, mert már az egész templom, félvén a lakosok, hogy tőle megfosztatnak — mire a régibb időkben volt is példa — több ízben fejjér mészszel bemeszeltetett.»

² *E munka II. köt.* 255. l.

³ «Remetei nemes uraim jószágának száma: Remetey István vajda jobbágy száma 24. Remetey Miklós vajda jobbágy száma 26. Remetei Bornemisza István j. sz. 10. Remetei Mihály j. sz. 26. Somogyi Gergely j. sz. 3.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1033. 22.

⁴ *E munka II. kötete* 281. l.

névtelenül, s csupán arról értesülünk, hogy szeretetadománya egy unczia volt. Egy félszázad múlva látjuk másik lelkészét, Bálintot, ki az 1332—1337-iki pápai tizedszedés minden évében fizet, nevezetesen az első évben tizennyolcz, de a többiben már mindig husz garast. Az akkori pénzviszonyok között oly összeg, mely Rojtot a jelentékenyebb egyházi javadalmak sorába helyezi.

SÁLYI.

(SADY. GAULI. SAULI.)

Azon Saulban keressük-e névadó birtokosát, ki 1111-ben Bihar-megye főispáni méltóságát viselte?¹ vagy még feljebb azon Sályá főurban, kit Biharmegyével kapcsolatosan a csiki székelykrónika említ?² adatok híjában eldöntenünk nem lehet. Annyi bizonyos, hogy neve ép úgy alakulhatott a Saul személynévből, mint Pályi a Paulból.

Először a bécsi codex lapjain találkozunk vele, mint tekintélyes községgel, melynek lelkésze Várad püspökének egy félmárka szeretetadományt hozott, tehát oly összeget, melyet kerületi lelkésztársai közül egynek adománya sem közelített meg. Ekkor élhette e község virágzása korát. Félszázad múlva a pápai tizedjegyzékek még mindig ugyan kedvező, de kevésbbé fényes sorsban tüntetik fel: lelkésze, András az 1332—1337. évek közt rendszeren tizenöt garast fizet évenként, és csak az utolsó évben tizennégyet. A XVI-ik század második felében régi jó világa már egészen oda lett, ekkor a község az utolsó házig elégett s lakosai is annyira megfogytak, hogy összesen csak hat család maradt benne, melyekből négy Szabó, egy Miklós és ismét egy Madarász nevet viselt.³ Ekkor pusztulhatott el régi egyháza is.

Különben már 1319-ben mint a váradi székeskáptalan birtoka említették.⁴

¹ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* VII. 4. 59. l.

² SZABÓ K.: *A magyarországi székelytelepekről. Századok. 1880. évfolyam.* 492. lap.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Urbaniar et. Conscript.

⁴ *E munka II. kötete* 281. l.

SOLYMOS.

(SOLMUS. SOLUMUS.)

A sólyom madarat hajdan vadászatra használták, s egy kitanított sólyomnak, mely a nálánál nagyobb madarakat is reptében elfogta s anélkül, hogy széttépte volna, gazdájához elvitte, — nagy ára volt, akárhányszor falut adtak érte. Ily madár királyaink fényűző udvarából sem hiányozhatott, s amint léteztek egész falvakkal királyi tárnokok, lovászok stb. szintugy voltak egész községek, melyeknek egyéb kötelességek sem volt, mint a királyi ház solymait ápolni s tanítani.¹ Az ily községeket nevezték Solymosnak, olykor Darócznak vagy épen Dravecznek.²

Solymos község hajdan három volt Biharmegyében: kettő a belényesi kerületben Fel és Al előnevekkel, egy pedig Bikáctól nyugatra. Az első kettő a váradi püspök birtokaihoz tartozott,³ a harmadik nemesi birtok volt ama nemzetség kezén, mely e birtokáról Solymosynak neveztetett, de előnevét a szintén biharmegyei Fudi községről írta.⁴

A pápai tizedjegyzék két Solymost említ, melyek egyikének lelkésze, Demjén a tizedszedés mind a hat évében nyolez garast fizetett évenként; a másiknak lelkésze az 1332—1335. években Mihály, 1337-ben pedig Bereczk, de ezek már husz, sőt harminczegy garast is fizettek. Ez a Solymos tehát derekas község lehetett, de hogy melyik volt az egyik, melyik a másik a három közül? azt ma már meghatározunk nem lehet, mert a tizedjegyzék előneveket nem említ, s két Solymos már elpusztult s a harmadiknak sem maradt fenn középkori egyháza.

¹ a «terra draucariorum regalium» kifejezés gyakran előfordul középkori okiratokban.

² A sólyom latinul: drauch, szlávul: dravec; ez utóbbitól lett a Dravec és Darócz helynév.

³ *E munka II. kötete* 255. l.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII.

SOMOGY.

(SUMUGY.)

Báthori András püspök adományából a várad-velencei apácák birtoka, amiért utóbb Apácza-Somogynak neveztetett.¹ Egyházát ugyan csak Báthori püspöknek 1342-iki adománylevele említi, de amely már akkor csonka vagy épen pusztá volt;² kiépült-e később? nem tudhatjuk, mert nincs róla többé emlékezet.

SZALONTA.

(ZALANTHA. ZALANTA.)

A Toldy nemzetség birtoka, melynek egyik ága e birtokról Szalontai Toldynak írta magát.³ A középkorban, midőn vidékének sulypontja a tőszomszédságában állott Kölesér városra esett, s a Váradot és Aradot összekötő nagy utvonalon is Köleséren vitt keresztül, — Szalonta csak igénytelen falu volt, s egyházi tekintetben is oly szerény, hogy lelkésze, Miklós az 1332—1335. években, és ennek utódja, Tamás 1337-ben egy évben sem fizetett többet nyolcz garas pápai tizednél.

Középkori egyháza a mai helv. vall. egyház helyén emelkedett s építészeti idomai, mint értesülünk, nagyon hasonlítottak a szalárdi, ma is meglevő egyházhoz.⁴ Eszerént csúcsíves épület volt, egészen méltó kegyuraihoz, a hirneves Toldyakhoz, kik hősiességekkel a vallásos buzgóság erényét is párosíták. Az egyházat szilárd kőfal övezte körül egyik szögletén védtoronnyal, de újabb időben ugy a kőrfalat, mint az egyház támfalait eltávolították, sőt ez utóbbit egészen át is alakították.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII.

² *E munka II. kötete* 489. l. idézet.

³ *Lásd alább*: SZENT-MIHÁLY ÉS BATOR. — Némelyek a leleszi prépostság alapító levelében olvasható «Zolunta» helynevet (FEJÉR GY.: *Codex dipl.* III. 1. 157. l.) e Szalontára magyarázzák; de hogy tévesen, bizonyítja már ama körülmény is, hogy Szalonta, mint a nevezett prépostság, vagy általában mint egyházi birtok soha elő nem fordul.

⁴ *E munka II. kötete* 451. l.

Másik büszkesége a községnek árkokkal kerített kövára volt, melynek öregtornya még áll, s idomaival a már említett debreczeni védtoronyra a legélénkebben emlékeztet.¹

SZENT-ANDRÁS.

(VILLA S. ANDREAE. SANCTUS ANDREAS.)

Kis falu Várad alatt. Lelkészenek szeretetadománya egy unczia volt, pápai tizede pedig tizenegy garas.

Lelkészei közül ismeretesek: Pál, ki 1311-ben mint a váradi káptalan kiküldött bizonysga idézést teljesít;² nyolcz év mulva pedig Borsi Endre comes végrendeletének egyik tanuja volt.³ Hasonló minőségben működött 1329-ben utódja, Pál Sexe comes özvegyének halálos ágyánál,⁴ de 1335-ben már elhalt vagy más helyre ment át, mert a pápai tizedszedés utolsó előtti évében Mihály lelkészszel találkozunk.

Egyháza legalább eredetileg Szent-András apostol tiszteletére állt s attól vette nevét a község is.

Nemesi birtok volt, de egy része talán még Csanád prépost adományából a váradi kiskáptalan kezére jutott.⁵ Izabella királyné 1557-ben az egész Szent-Andrást Simay Péternek adományozta,⁶ kinek özvegyétől a község egy részét, talán épen a kiskáptalani részt 1566-ban Békés Gáspár, János-Zsigmond kamarása vásárolta meg, s a vételért Simay Péter nővérének, Parlaghy Györgynének fizette le.⁷

¹ Fentebb 219. lap és XI. tábla. — SZALÁRDI J.: *Síralmas krónika. Újabb nemzeti könyvtár. II. folyam.* 118. lap azt mondja ugyan, hogy a szalontai harczon a töröktől nyert «lövőszerszámokat... Szalontára bevívén, az ott való kastélybeli hástyákra és azután építetett toronyba állatták vala», de itt az «azután» szó korántsem azt jelenti, mintha e torony később építetett volna, mert ily jelentésnek ellene mond a dolog természete, továbbá a torony anyaga, építészeti stýlje stb. Az is kérdés, hogy az idézett szó Szalárdi eredeti kéziratában hogyan áll? mert hogy krónikájának kiadása nem mindig hű, az többször tapasztalható.

² *Kállay-család levéltára. — Hazai okmánytár.* VII. 367. l.

³⁻⁴ NAGY I.: *Anjoukori okmánytár.* I. 497. és II. 428. l.

⁵ *E munka II. kötete* 194. l.

⁶⁻⁷ *Gmulafeiérvári orszádos levéltár:* Bihar. 2. 34. és 3. 21.

SZENT-BENEDEK.

(VILLA S. BENEDICTI.)

Az 1552-iki adókönyv Vajda István birtoka gyanánt említi, de a Vajda név, mint e munka folyamán is volt alkalmunk látni, azokat illette, kik a püspökség lakatlan birtokait megnépesíteni vállalkoztak, s kiket e szolgálatukért a püspökök nemeseik sorába emeltek s birtokokkal ajándékoztak meg. Vajda István is, ki ivadéka lehetett a már fentebb említett Vajdáknak,¹ ily czimen birhatta Szent-Benedeket, ami annál valószínűbb, mert e község Belényes közelében állt, melynek egész környéke püspöki birtok volt.

Szent-Benedek annyira elpusztult, hogy ma már hajdani helye sem mutatható ki pontosan, de bizonyos, hogy egyházas hely volt; ismeretes egy lelkésze is Pál, ki 1333-ban négy garas pápai tizedet fizetett. Egyháza kétségtől Szent-Benedek tiszteletére volt szentelve, s maga a község eredetileg valamely, talán épen a szomszéd Papmezőn vagy Szent-Miklóson állott Szent-Benedek-rendű monostor birtoka lehetett.

SZENT-MÁRTON.

(VILLA S. MARTINI.)

A homorogi főesperesi kerület határai közt két Szent-Márton községet találunk: egyik mingyárt Várad alatt áll, előbb a várad-előhegyi prépostság, utóbb pedig a Szent-István-káptalan birtoka volt;² a másik Belényes felett emelkedik. A pápai tizedjegyzék csak egy Szent-Márton községet említ 1332-ben Pál, 1336—1337-ben pedig Miklós lelkészszel, kik tizennégy garas tizedet fizettek évenként. Melyik volt e Szent-Márton a kettő közül? a tizedjegyzék meg nem jelöli, de a körülmények arra mutatnak, hogy a Várad melléki, mely mindenestre tekintélyesebb hely volt s már a középkorban használt hévvízi, ma ugynevezett Felix-fürdejénél fogva nagyobb látogatásnak örvendett.³

¹⁻² *E munka I. kötete* 211. l. — II. 214. 403. ll.

³ SZALÁRDI J. *krónikája. Újabb nemzeti könyvtár. II. folyam.* 371. l. hol «a Szent-Márton fürdeje» alatt csakis a mai Felix-fürdőt érthetjük, minthogy e fürdő áll Szent-Márton határán, s a mai Püspök-fürdőt Szalárdi is Szent-László fürdejének nevezi *í. h.* 366. 404. ll.

SZENT-MIHÁLY.

(VILLA S. MICHAELIS. SCENTMIHAL.)

Egyike a főesperesi kerület legjelentékenyebb községeinek: lelkészének szeretetadománya már a XIII-ik század végén egy fertő, s az 1333—1336. években lelkésze, Péter nem kevesebb, mint huszonkét garas pápai tizedet fizetett, tehát többet, mint ugyanakkor a gyulai lelkész.

Ma már nyoma sincs, sőt neve is teljesen feledésbe ment; de hajdani helye felől tájékozást nyújt egy 1329-iki oklevél, mely a Várad alatt létezett Megyes, Kakucs, Ősi, Iklód községek szomszédságában említi.¹ E helyre azonban az 1552-iki adókönyv s egyéb történeti emlékek a szintén elpusztult Nagyfalu helyezik, mely a Toldyak birtoka volt, s melytől e nemzetség egy másik ága Nagyfalusinak irta magát. Szent-Mihály tehát és Nagyfalu egy helyre esik, s ha meggondoljuk, hogy a XIII-, s XIV-ik századi források csak Szent-Mihályt említnek, de Nagyfalu nem, utóbb pedig mindig csak Nagyfaluval találkozunk, Szent-Mihálylyal nem: alig kételkedhetünk, hogy a két név alatt tulajdonképpen csak egy község lappang, azaz, hogy Szent-Mihály, mely, mint láttuk, nagy falu volt, egyszerűen Nagyfalunak is neveztetett s e név idővel egészen kiszorítá az eredeti Szent-Mihály nevet.

Egykori helyén még láthatók némi alapfalak, a néphit szerint klostrom, de valószínűbb, hogy egyházának vagy a Toldyak kastélyának falai.

SZENT-MIKLÓS.

(VILLA S. NICOLAI.)

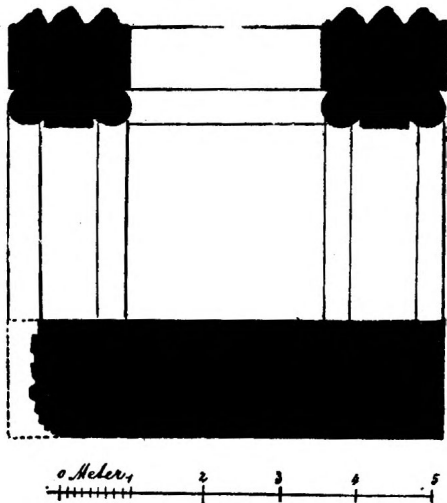
Egyházmegyénk négy Szent-Miklós községe közül kettő a homorogi főesperességbe esett. Egyik az imént említett Szent-Mihálylyal határosan állt s mint az, Toldy-birtok volt. Nevét kétségkívül egyháza védszentjétől, Szent-Miklóstól vette, s midőn ugyanezen nevet a Toldyak családfáján is oly sűrűn látjuk előfordulni: úgy ebben, valamint

¹ «ratione quarundam terrarum... inter possessiones Medyes, Kacus, Scentmihal et Icloud vocatas ab una parte, et in possessione Eusy vocata ab altera adiacentium.» Péter várad-előhegyi prépost 1329-iki levele. Eredeti, hártya hátpecsét nyomaival. *Várad-i káptalani levéltár.* 406 F.

abban, hogy birtokukon Szent-Miklós tiszteletére emeltek egyházat, meghatóan nyilatkozik bizalmok s tiszteletök e védszent iránt.¹

A másik Szent-Miklós a Fekete-Körös jobb partján emelkedik, átellenében a már említett szent-miklósi klastromnak.² Evvel együtt a XIV-ik század elején István urnak, Tamás fiának birtoka, kinek ősei e helyhez erős szeretettel ragaszkodhattak, mert itt nemcsak emlékszerű monostort, hanem attól alig néhány lépésnyire fényes plebániái egyházat is emeltek.

A község felett emelkedő szép magaslaton vén, ócska torony áll, mely alapjáig messze kilátszik a völgyre s melynek úgy fel-, mint alaprajzát (XIX. tábla és 38. szám) mellékelve adjuk. Népünknek a régi épületekre csak két mértéke van: vagy a veres barátoktól, vagy a töröktől származtatja; így e tornyot is török mecsetnek nézi s e nézete átment már a komoly irodalomba is. E torony, mint azt építészeti idomai első tekintetre elárulják, régibb a törökök hazánkbeli uralmánál, sőt Európába jövetelénél is. Midőn pedig a szent-miklósi klastromban lakott pálosok, tehát szemtanuk irataiban olvassuk, hogy itt, Szent-Miklós felett nagyszerű egyház emelkedett:³ ez egyházat bizvást kereshetjük e toronyban, mely fővásaiban meglepőleg hasonlít az örsi, zsámbéki, jáki, szepesváraljai stb. egyházak tornyához, vagy a már bemutatott herpályii toronyhoz.⁴

38. sz. — A szent-miklósi torony alaprajza.

¹ Lásd alább: BATOR.

² E munka II. kötete : 479. s köv. II.

³ «In districtu Belenyés, ubi actu pagus Szent-Miklós et desuper statim Ecclesia magnifica sub patrocinio Sancti Nicolai Confessoris.» *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Paulini. Kápolna. Zomlin. 2 suppl.

⁴ E munka II. kötete 363. l.

Valóban e torony nem állt itt mindig magában, keleti oldalához mintegy huszonnégy méter hosszú épület csatlakozott, melynek szét-hullott téglái halommal állnak ott, csúcsfedelének nyoma pedig tisztán meglátszik a torony keleti falán egész a legfelsőbb ablakig. Itt tehát az egyház szentélye s hajója állt, melybe a déli s éjszaki oldalán is nyitott toronyaljból faloszlopos kapuzat vezetett. Maga a torony, bár közvetlen közelében gazdag kőbányák állanak, téглаépület, oldalain vékony falszalagokkal, kajácsos ablakaiban még itt-ott a gömbszelvényes oszlopkákkal s legtetején az ugynevezett fogrovat diszitással. Nevezetes még benne, hogy legaljába, mintegy öl magasan, faragott kövek vannak beépítve, egy még régibb egyház kövei. De e torony is elég régi; oly tiszta románkori elemeket tüntet fel, hogy keletkezése még az 1241-iki tatárjárás előtti időre tehető.

Az egyház tehát, mely mellett ily torony emelkedett, csakugyan megérdemelte a nagyszerű nevet, s az utazó, ki akár az alföldről, akár Belényes vidékéről vetődött e tájra, midőn a Körös egyik partján az egyházat, a másikon meg a faragott kövekből épült monostort megpillantotta, meglepő látványban gyönyörködhetett.

Mily hatalmas emberek lakhattak itt! hatalmasak nemcsak kin-csekben, hanem műveltség, izlés s vallásosság dolgában is, hogy ily félreeső helyen, ép oly költséges, mint szép épületeket tudtak emelni. Hogy melyik nemzetségünkől váltak ki ez emberek? annak meghatározására szükséges lenne, hogy a fentebb említett Istvánnak, Tamás fiának származását közelebbről ismerjük. Bihari nemzetségeinknél az István és Tamás nevek a kérdéses korban legtöbbször a Csanádok s a Borsák családfáján fordul elő. Tamás a Csanád nemzetségből 1283-ban élt, tehát a kellő időben; de Istvánt csak unokái közt találunk;¹ ellenben a Borsáknál van ugyan e korban egy István, épen Tamásnak fia, de ez 1294-ben halott,² a Chartularium pedig határozottan említi, hogy a kérdéses István 1333-ban halt el.³ E kérdés tehát eddigi adataink mellett még megoldhatatlan.

Ez egyház Szent-Miklós hitvalló tiszteletére volt szentelve, s lel-

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 365. és 387. ll. — FEJÉR GY.: *Codex dipl.* IX. 5. 435. l.

² WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. X. 153. l.

³ I. 39. rubr. — BATTHYÁNY I: *Leges eccl.* III. 245. l.

késze 1332—1334-ben István, 1337-ben pedig János tizenhat garas pápai tizedet fizettek évenként.

SZÉKELYTELEK.

(ZEKULTELUK. ZECULTELEK.)

Félreeső kis község a váradi székeskáptalan birtokában.¹

Lelkészenek szeretetadománya a XIII-ik század végén egy unczia, s névszerént ismert lelkészei közül Pál 1332—1334-ben, valamint János a következő három évben hat garas pápai tizedet fizettek évenként.

SZÉPLAK.

(ZEPLAK. SCEPLOK.)

Amaz alig egy négyszög mérföldnyi területen, hol az imént említett Szent-Miklós áll, négy kiváló épület romjai látszanak, melyek közül kettő plebániái egyház, a harmadik monostor és a negyedik vár volt hajdanta. Az egyik plebániái egyházat, a szent-miklósit, már láttuk, lássuk a másikat is.

Szent-Miklósnak mingyárt telkei végében egy másik falu kezdődik: Széplak, hajdan város s névadó központja amaz urodalomnak, melyet István, Tamás fia 1333-ban Szent-László váradi egyházának adományozott.²

A falu nyugati oldalán, partjain a Fekete-Körösnek romhalom emelkedik ma is, melynek hossza tizenöt, szélessége hét méter. Eszerént tekintélyes épület volt: a régi, a még város Széplak egyháza, melynek négyszögű kötornya is csak emberi emlékezetre omlott össze. A romokkal szomszédos háznál még látható két darab faragott kő; az egyik egy negyvenöt cmtr átmérőjű oszloptörzs töredéke, a másik meg gömbszelvényes oszlopfaj, mely darabok, ha igazolható lenne, hogy a széplaki romokból kerültek elő, sokat mondhatnának az elpusztult egyház stíljéről s koráról; de valószínű, hogy a szomszéd szent-miklósi toronyból származnak, melynek némely ablakában még egészen hasonló oszlopok láthatók.

¹⁻² *E munka II. kötete* 282. l.

Ez egyház Szűz-Mária tiszteletére volt szentelve, s azon kiváltságnak örvendett, hogy kerületében a tizedet nem a püspöknek, hanem ez egyház lelkészének fizették.¹ És e körülményben rejlik magyarázata annak, hogy a széplaki lelkész valahányszor fizetéseket teljesít, mindig mint előkelő javadalomnak birtokosa tűnik fel. Szeretetadománya a XIII-ik század végén egy fertó volt, pápai tizede pedig harminczkét garas, melynél többet az egész egyházmegyében tiz plebános sem fizetett.

Ismeretes lelkészei: 1332-ben Gergely; 1333-ban Jakab s a következő években Pál. Lehet, hogy a kegyurnak, Tamás fiának épen e korban közbejött halála s az ezzel beköszöntött nagy birtoklási fordulat szintén befolyással volt lelkészeinek oly gyakori változására.

Különben Széplak vásáros hely volt,² s terhei is mérsékeltebbek voltak, mint egyéb közönséges helyeké. Adót évenként csak egyszer fizetett Szent-Márton-napkor: egész telkes gazda egy forintot s negyed telkes annak negyedét. Tizedét is nem természetben fizette a lelkésznek, hanem minden kereszt vagy vontató életért, mely tizedbe ment volna, nyolcz denárt adott. Ajándékképen évenként egy hizott sertést s három nyulat tartozott beszolgáltatni a püspöki udvarba; a tiszteknek pedig karácsonyra s husvétra minden egész telektől egy-egy denárt.

A XVI-ik századdal Széplak városi volta is véget ért, sőt annyira elpusztult, hogy régi lakosai közül csak kilenczen maradtak.³

TAMÁSI.

(TAMASY. THAMASI.)

A várad-előhegyi premontrei prépostság, utóbb a Szent-István-káptalan birtoka, s nyomai, mint láttuk, már korán előtűnnek történeti emlékeinkben.⁴

Papjának szeretetadománya a XIII-ik század végével egy unczia, s pápai tizede évenként tizennég garas, tehát épen annyi, mint bir-

¹ *Batthyány-codex*: I. 13. rubr. — *Leges eccl*: III. 233. 1.

² *E munka I. kötete* 349—350. II.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: Urbaniarum et Conscript. 36. 34.

⁴ *E munka II. kötete* 392. I. — Az 1552-iki adókönyvből kinaradt.

toktársáé, a már említett Szent-Mártoné. Lelkészei közül kettő ismeretes: Bálint 1333-ból s Péter 1335—1337-ből.

Pusztá helyére Rojt és Ácsi közt akadhatunk, hol hajdani egyházának egy darab téglafala még ott szomorkodik. Minden csonkasága mellett is felismerhető, hogy az egyház éjszaki oldalát képezte s csúcsíves épület volt.

Középkori lakosai közül az Ugrai, Török, Jó, Madarász, Biró, Gyaraki, Nemes, Deres nevűek ismeretesek.¹

TENKE.

Középkori okleveleinkben csak egyszer fordul elő neve, Meszesi Demeter váradi püspöknek 1355-iki levelében, melylyel a görbedi s jánosdi részbirtokokat megszerezte. Midőn ugyanis elősorolja, hogy a vételár: tizenennyolcz hűdai márka, továbbá nyolcz ökör, egy vég «papping» posztó, a püspökségi erdőkben méh- és sertéstenyésztés minden tized nélkül, hozzá teszi, hogy Tenke községben ad még egy nemes telket, ugyanazt, melyen a püspökségi tisztek szoktak lakni, de melyet eladni nem szabad.²

Egyházi multjáról írott emlékeink hallgatnak, de régi egyháza, mely az újabb korban a hely. vallásuak birtokában volt, a középkori egyházak szokása szerint keletelve állt, s mult századi átalakítása előtt, mint a hagyomány mondja, régi katolikus idomokat mutatott.

TULKA.

(TULKA.)

Ha az illető oklevélben tollhiba nincs, a XIII-ik század elején Szaniszló poroszló lakott benne.³ Különben püspöki birtok,⁴ s népes község, melynek lelkésze a XIV-ik századi pápai tizedszedéskor többnyire tizennégy garast fizetett évenként.

Egy lelkésze ismeretes: Lőrincz az 1332—1337. évekből.

¹⁻² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Urbar. et Conscrip. 36. 34. — Jesuit. Varad. 1. 1. — N. R. 957. 45. §. 13.

³ *Váradi regestrum*: 278. okl.

⁴ *E munka II. kötete* 256. l.

UGRA.

(URA. UGRA.)

A XIII-ik század végén mint Danela ur birtoka említették,¹ ki Biharmegye egyik előkelő nemzetségének, az Ugraiaknak őse. Utóbb az Ugraiakon kívül birtokosok benne a Kolthy, Porkoláb, Bosoldy, Thoboly, Geszty, Ilvey, Bydy nemesek,² s maga Ugra is hármassal községgé alakult Monostoros, Közép s Egyházas vagy Szent-János előnevekkel.

Első nevét monostorától nyerte, melyről már szólottunk,³ utolsó nevét pedig községi egyházától, mely 1329-ben még Szent-Jakab,⁴ de utóbb Szent-János apostol tiszteletére volt szentelve.

Ez egyháznak volt lelkésze 1332—1335-ben Gergely, kit a következő évben Simon váltott fel, s akire ismét egy év múlva Miklós következett. Pápai tizedök tizenöt garasra ment évenként, ami Ugrát e korban már a középszerű egyházi javadalmak közt tünteti fel. Hasonlót mutat papjai szeretetadományának összege is, mely csak egy unczia volt.

UJLAK.

(VYLOK. UYLOK.)

A Fekete-Körös jobb partján, a belényesi hegyszorosban vonta meg magát. Várad püspökeinek birtoka.⁵

Középkori egyházából, mely egy szép magaslaton emelkedik, a hajó két oldalfalának nyugati része még áll; szentélyét átalakították, s tornya is újabb keletű.

Lelkészei közül csak egynek emlékezete maradt fenn, s ez Péter, ki az 1332—1337. években többnyire nyolcz garas pápai tizedet fizetett évenként.

Tornyában érdekes az egyik harang felirata, mely szokott módon olvasva, semmi értelmet sem ad. Öntvények feliratánál azonban, ha az olvashatatlan, mindig meg kell emlékeznünk a rézművesek, harang-

¹ *Bécsi codex.*

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Dicalis Censcript. VIII.*

³ *E munka II. kötete 423. l.*

⁴ *BÖLÖNI S. levéltára.*

⁵ *E munka II. kötete 257. l.*

öntők stb. ama meg-megtörtént tévedéséről, hogy az agyagmintán a betűket nem megfordítva, hanem közönséges szokás szerént nyomkodták ki, aminek következménye azután, hogy a betűk az öntvényre megfordítva jöttek, és így ha szokás szerént, balról jobbra olvassuk, akkor érthetetlennek, de visszájára vagy tükörből olvasva, érthető szavakat adnak. Ily módon az említett harang felirata is kiolvasható s a következő mondatot adja:

«SPLIS AC MAG D DN SIG KORNIS DE RUSKA A D 1631
24 JUL»

Vagyis mai olvasással: *Spectabilis ac Magnificus dominus dominus Sigismundus Kornis de Ruszka. anno domini 1631. 24 Julii.*

ÜRÖGD.

(IRUGD.)

Ürög vagy régiesen Irög hajdan személynév volt,¹ s abból lett az Ürögd helynév.

Lodomér váradi püspök 1273-iki levele három Ürögdöt említ,² s Biharmegyében csakugyan három volt, melyek egyike Ugra mellett állt,³ de már elpusztult; a másik kettő Kis és Nagy előnévvel Várad alatt ma is áll, s az első a váradi székeskáptalan prépostjának,⁴ a másik pedig a püspöknek birtoka.⁵

A bécsi codex, valamint a pápai tizedjegyzék is csak egy Ürögd-ről szól, és ez Nagy-Ürögd lesz, mert Kis-Ürögd egyházáról nincs tudósításunk, amazé ellenben, bár roskadozva, még emelkedik, s úgy fel-, mint alaprajzát a mellékelt képek tüntetik elő (*XX. tábla* és *39. szám*).

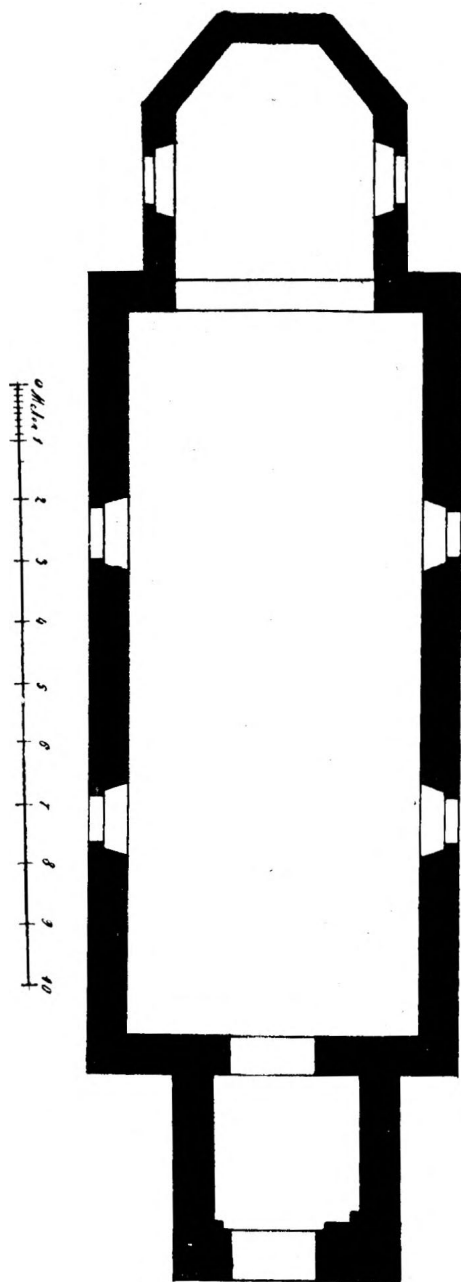
Ez egyház a Sebes-Körös egy régi szakadékanak magas partján épült, s szentélyével, mely a nyolczszög három oldalával záródik, az ugynevezett átmeneti korra vall, de tornya még románkori idomokat

¹ KNAUZ N: *Monumenta eccl. Strig.* I. 91. l. — *Zichy okmánytár*: I. 57. l. *Váradi regestrum*: 341. okl.

² *E munka II. kötete* 247—248. ll. idézet.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* N. R. 689. 23.

⁴⁻⁵ *E munka II. kötete* 286. és 257. ll.

39. sz. — A nagy-örögdí egyház alaprajza.

tüntet fel. Kérdés azonban, hogy e torony valóban románkori-e? porlatag s idomtalan téglái legalább egészen elütők a többi románkori épületeink anyagától, s szabálytalan, mondhatni hanyag alakítása is gyanurá ad okot. Ez egyház most, mintán a község mellőle távolabb, az országot közelébe vonult, egészen elhagyatva, pusztulóban áll.

Első említés a XIII-ik század végén van róla, midőn ismeretlen nevű lelkésze Várad püspökének egy unczia szeretetadományt vitt; majd ismét 1332—1337-ben, midőn lelkésze, Pál évenként tizennyolcz garas pápai tizedet fizetett. Ez Ürögd tehát akkor megérdemelte Nagy előnevét; derék volt ő maga is, mint egyháza. Régi lakosai közül Vajna, Bartha, Bertalan, Rostás, Buza, Jancsó nevűek emlittetnek,¹ s még most is hivei régi egyházoknak: haló poraik ott nyugszanak a pusztuló falak tövében, bedőlt sírok alatt.

VASAND.

(VOSAND. HASAND. VASAND.)

Erdők, hegyek közé rejtett kis falucska, melynek Szatymáz nevű lakosa már a XIII-ik század elején emlittetik.²

A váradi püspök birtoka volt³ szerény egyházi javadalommal, melynek egyetlen ismeretes tulajdonosa, Péter lelkész az 1332—1337-ik évi pápai tizedszedés idején minden évben hűségesen fizet, de szegénységéhez képest csak hol négy, hol három garast.

ZSADÁNY.

(SADAN. ZARAND. GADAN. ZADAN.)

Első emlékezet a XIII-ik század elején van róla, midőn lakosa, Mikola tizennyolczad magával gyilkossággal vádoltatott, s a vádat

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. Urbar. et Conscrip. 36. 34.*

² *Váradi regestrum. 164. okl.*

³ *E munka II. kötete 257. l.*

végre is csak úgy szüntették meg, hogy a váradi isten-ítéleti szék előtt a megölnék rokonaival középkori szokás szerint kiegyeztek, hetvenegy **márkát**, tehát roppant összeg vérdíjat fizetvén váltságul.¹

Említett Mikola valószínűleg földesura volt Zsadánynak, mely utóbb is mindig mint nemesi jószág említettetik, s birtoktársa a vele szomszédos Okánynak, melylyel együtt látta változni urait.²

Csupán lelkészeiről van tudósításunk, kik közül Márk 1332—1335-ben, Pál pedig és ismét Márk a következő két évben tizenkét garas pápai tizedet fizettek évenként.

¹ *Váradi registrum* 45. okl.

² *Fentebb*: OKÁNY.

TIZENHARMADIK KÖNYV.

A KALOTAI FŐESPERESI KERÜLET.

ALMÁSMONOSTORA.

(ALMASMUNUSTURA.)

PÁTSÁGA megszűnte után¹ már csak szerény község, mely a XIII-ik század végén mindössze huszonhét kepe püspöki tizedet adott, s lelkészének, Pálnak pápai tizede az 1335—1337. években szintén csak tíz garas volt évenként. Kicsiny, mintegy nyolcz öl hosszú egyházát 1881-ben bontották le, de sokszöggel záródó szentélyének alapfalait a mai helv. vall. egyház végében még láthattam, s ablakai állítólag csúcsívesek, tehát a szentély záródásának megfelelők valának.

BATTYÁN.

(BATTHYAN.)

Telegdnek tartozéka, s azzal együtt közös birtokosokat uralt.² Lelkészségének semmi nyoma, s valószínűleg nemis volt, mert történeti emlékeink csak kis kápolnáját említik, mely a Bold. Szűz tiszteletére vala szentelve.³ De már ez is teljesen elpusztult, ami annál sajnosabb, mert egyházmegyénk középkori kápolnáinak alakját szemlélhetnők benne.

BÁBONY.

(BABUN.)

Egyházmegyénk legszélsőbb határközsége Almásmonostora közelében. Szintén kis helység, mely a XIII-ik század végén csak tíz kepe

¹ *E munka II. kötete* 349. s köv. ll.

² *Lásd alább* : TELEGD.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt* : N. R. 658. 20.

püspöki tizedet adott. Régi egyháza elpusztult; lelkészeiről, ha voltak is, semmi emlékezet.

BÁRÓD.

(BAROUD.)

A Királyhágó alatt, amaz utvonalon őrzésére, mely Erdélyt az anyaországgal összeköti, királyaink fegyveres, szabad jobbágyokat telepítének le, kik egész falvakat képezének. E falvak egyike Báród, melyet napjainkban Nagy előnévvel különböztetnek meg.

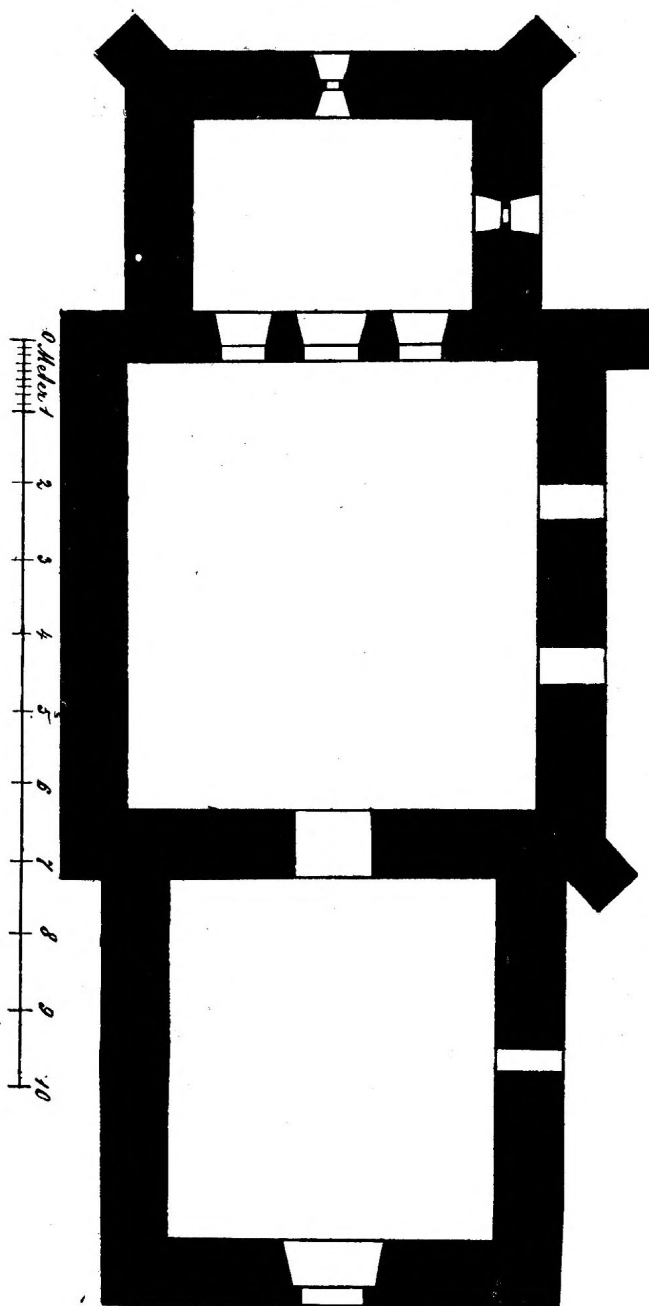
Említi már Benedek váradi püspök (1291.) jegyzéke, mint olyan községet, mely huszonegy kepe tizedet, lelkésze pedig egy unczia szeretetadományt hozott be. És a névtelenül maradt lelkésznek áll még hajdani kis egyháza is, melynek fel- és alaprajzát a mellékelt képekben adjuk (*XXI. tábla és 40. szám*), s melyet szentélyének még épen maradt félköríves, kajácsos ablakai mellett faltámjai s csücsíves diadalíve az átmenetkori egyházak közé sorolnak. A hajója elé épített kis fatornyos előcsarnok újabb keletű. A népmonda szerint ez egyházat is a törökök építették a felette emelkedő «Pajtás» nevű dombon, de amivel egy nap elkészültek, azt, másnap reggelre kelve, mindig mostani helyén találták: éjjelenként angyalok hozták le.

BERTÉNY.

(BERTHEIN. BERTHEM. BERTEN.)

Ma bihariasan: Birtiny. A Csanád nemzetség birtoka, melyről e nemzetség sarjai, László és Tamás a váradi káptalan egy 1257-iki levelében maguk vallják, hogy atyjok s őseik még a tatárjárás előtt régtől birták azt.¹ Itt, mint szintén a váradi káptalannak egy 1264-iki oklevele mondja, a község felett emelkedő havasok közt, a Solymoskő és Felkő nevű hegyeken tartották a Csanádok a solymok, e fejedelmi madarak fészkeit;² a falu alatt pedig a Sebes-Körösön átvezető hidon szedették a vámot az Erdélyből jövő, vagy oda menő kereskedőktől. A vám azonban csak félig illette a Csanádokat, másik fele Pál comes fiaié volt, s a közös vagyon itt is, mint mindenütt számtalan perre

¹⁻² WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. VII. 476. l. — VIII. 121. l.

40. sz. — A nagy-bárdi egyház alaprajza.

adott alkalmat, melyekben egyszer, 1284-ben Bertalan váradi püspök s Lóránd, a tragikus sorsu erdélyi vajda, mint királyi biztosok, bírásoktak. Ekkor állapították meg a vámtarifát is, mely szerint minden sószállító szekértől két darab kőso s két kis denár vámot kellett fizetni, posztóval vagy egyéb áruval terhelt szekerektől pedig egy fél pondust, de a szomszéd községbeliek ugy gyalog, mint lóháton vagy terhes szekérrel is szabadon közlekedhettek. Elhatározták azt is, hogy e tarifát a vámháznál nyilván ki kell függeszteni, hogy lássa, tudja mindenki,¹ ami nyilvánvaló jele, hogy biztak a közönség betű-ismeretében.

Ugyanezen korban értesülünk egyházi viszonyairól is: a bécsi codex szerint püspöki tizede negyven kepe volt, lelkészének szeretet-adománya meg egy unczia. Eszerént ekkor főesperesi kerületének egyik legnépesebb községe vala, mint akár Telegd, mely szintén csak annyi püspöki tizedet adott; de lelkészi javadalma már a gyengék sorába tartozott. A következő század pápai tizedjegyzékei már hallgatnak róla, és azután soká nem hallunk semmit Bertény egyházáról vagy lelkészéről; végre 1561-ben találkozunk ismét vele, midőn már az ősi isteni tisztelet megszűnt benne s egyháza szent edényein és birtokain kegyurai: Telegdy Mihály és Miklós megosztoznak.² De ekkor már Bertény, mint község is, pusztuló félben volt; mindössze négy kaput számlált.³

BÖKÉNY.

(BUKEN.)

Kis falu a kalotaszegi havasok lábainál, Győrömonostor szomszédságában; püspöki tizede a XIII-ik század végével csak tizenöt kepe. Volt-e egyháza vagy éppen lelkészsege, arról hallgatnak történeti forrásaink.

CZÉCZKE.

(CEZKE. CECKE. CHECHKE.)

A Czibak nemzetség birtoka az «Erdőháton» amint Bihar-megyének a Sebes-Körös-völgyi részét egy 1335-diki oklevél ne-

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 400—401. II.

² *Lásd alább*: TELEGD.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII.

vezi.¹ Érdekes Albert és Czibak fiainak 1341-iki osztálylevele, melyből nemesak arról értesülünk, hogy az Esküllő patak két partjára oláhokat szándékoznak telepíteni, hanem hogy Czéczkének egyháza kőépület volt Árpádházi királyaink leányának, Szent-Erzsébetnek tiszteletére szentelve.²

Különben Czéczke a középkorban némi városias színezettel bírt; minden héten csütörtökön népes vásárai voltak, piacát a király embere is felkereste a váradi káptalan bizonyosságával, hogy ott birói megidézést hirdessen ki.³

Lelkészei közül kettőt ismerünk: Albertet 1332-ből, s Pált 1335-ből, kik mindketten öt-öt garas pápai tizedet fizettek évenként. Eszerént a czéczkei lelkészi javadalom szegény volt, de általában e főesperesi kerület lelkészei feltűnőleg kevés tizedet fizettek, vagy azért, mert tizedszedőjük szokatlanul engedékeny volt, vagy mert e vidéket, különben is hadak útját, valamely nagyobb csapás sújtotta. Szegénynek e vidék az állattenyésztés s szőlőművelés ama virágzó korában épen nem volt mondható.

DERÉTE.

(DEREETE.)

Csupán a bécsi codex említi, mint oly községet, melynek püspöki tizede a XIII-dik század végén tíz kepe volt. Ez egyetlen adatot, mely nyilván arra vall, hogy itt hajdan fajunknak szintén egyik fészke volt, kiegészíti ama tudósítás, hogy e községben kerített román-stylű egyház állott kerek záródásu apsissal s csak a legujabb időben (1878) bontották le teljesen,⁴ midőn utolsó magyar lakosa, régi katolikus lakosainak késő ivadéka a szomszéd Gyerőmonostorra költözött.⁵

¹ Bőllöni S. levéltára.

² NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 79. l.

³ *E munka II. kötete*. 112. l.: *Ferencz karbeli áldozár*. — *Br. Radvánszky Béla sajtó-kazái levéltára*: 8. 27.

⁴ TORMA K: *A limes dacicus felső része*. 29—30. ll.

⁵ *A kolozs-kalotai* (helv. vall.) *egyházmegye*. 29. l.

ÉLESD.

(ELUSD. ELESD.)

A közelében emelkedő hegyek között állott s áll romjaiban ma is Sólyomkő vára. E várnak volt tartozéka Élesd a tőle közelebb-távolabb eső Micske, Tóti, Száncsi, Szent-Lázár, Poklostelek, Almaszeg, Magyar-Lugas, Rév és Bánlaka községekkel egyetemben,¹ s ama vár sorsában osztozott századokon keresztül.²

Különben a középkori Élesd nem mai helyén állt, hanem ettől mintegy negyedórányira a Körös partján, honnan lakosai a gyakori árvizek miatt a mult század elején költöztek át. Ott a Körös partján emelkedett terméskőből épült egyháza is, mely az áttelepülés után még közel egy századig állt, roskadozó fedelével, széthulló köveivel gyászolva mintegy eltávozott népét. «Pusztá templom» név alatt ismerték a vidéken.³

E templomnak volt papja az 1332—3. években Demeter, ki pápai tizede fejében csak három garast fizetett. Csekély összeg, kétségkívül az egyházi javadalom sem volt tekintélyesebb, és maga a község sem, mely a XIII-ik század végén csak tizenkét kepe püspöki tizedet tudott adni.

Régi egyházából a legujabb ideig fenvolt egy harang, melyen a Bold. Szűz képe állt, s e felirat: «*In te Domine speravi*».⁴ Nemrégén azonban ez is elhasadt, s újra öntették. Ezüst poharáról, mely ref. egyháza számára állítólágg 1549-ben készült, már láttuk, hogy annak évszáma 1649.⁵

FARNOS.

(FURNAS.)

Ama szép völgyben, hol Almás apátsága emelkedett, ennek tözsomszedságában áll szerényen, még az országuttól is félrevonulva,

¹ Br. Bánffy-család levéltára. K. K. 1.

² Lásd: Bihari főesp. kerület: MICSKE (a Berettyó-völgyi).

³⁻⁴ Sárospataki füzetek: 1867. 568. l. — Ugyanitt előfordul azon állítás, hogy az élesdi régi egyházat Telegdi István építteté, de az kétségkívül tévedés: földesuraink, mint kegyurak, csak saját birtokaikon építenek egyházakat; a Telegdiek birtak a Sebes-Körös völgyén, de sohasem birták Élesdet. Telegdi István a telegdi egyházat építteté, mint látni fogjuk.

⁵ E munka I. kötete 399. l. 1.

Farnos. Jelentéktelen kis község volt hajdanta is: míg Almás a XIV-ik században huszonhét kepe tizedet adott a váradi püspöknek, Farnostól nem telt több tíz kepénél.

Középkori lelkészeiről nemis hallunk semmit, még a pápai tized-jegyzékekben sem; de régi katolikus egyháza, megfogyva, megtörve bár, áll ma is. Rája vonatkozik a mellékelt alap- és felrajz. (41. szám és XXII. tábla.) A falu legvégén, patak partjára építék ezt is. Mint középkori egyházaink kivétel nélkül, keletelve van, de tornya nincs. Ajtaja kettő, a déli s nyugati oldalon; diadalive kifejtett csúcsíves egy horonyos kőbéllettel; hajója famennyezetes; szentélye, mely a nyolczszög három oldalával záródik, szintén az, de hogy eredetileg boltozott vala, igazolják a szögleteiben még meglevő gyámkövek. Ablakai, kettő a szentélyen, ugyanannyi a hajó déli oldalán, egykor csúcsívesek valának, de felső részeik már átalakítvák. Falait kívül kéttagu, kőpárkányos táмок erősítik. Anyaga faragott, s tört állapotú terméskő. Eszerént kétségtelen, hogy e kis egyház csúcsíves-kori mű, s ennél fogva téves jegyzőkönyvének azon állítása, hogy 1750-ben építék. Ekkor csak hosszas pusztulásából vehették ki s pótolhatták beszakadt bolthajtását famennyezettel.

Az egyház mellett magas harangláb emelkedik, mely újabb keletű, de igen érdekes régi emléket rejteget. Ez egy harang. Kép nincs rajta, de koronája alatt kettős kötél-disz között e köriratot viseli:

† ad . honorem . sp̃s . sancti † a . d . m . rrrr . l . xx . n
(ad honorem spiritus sancti anno domini 1475.)

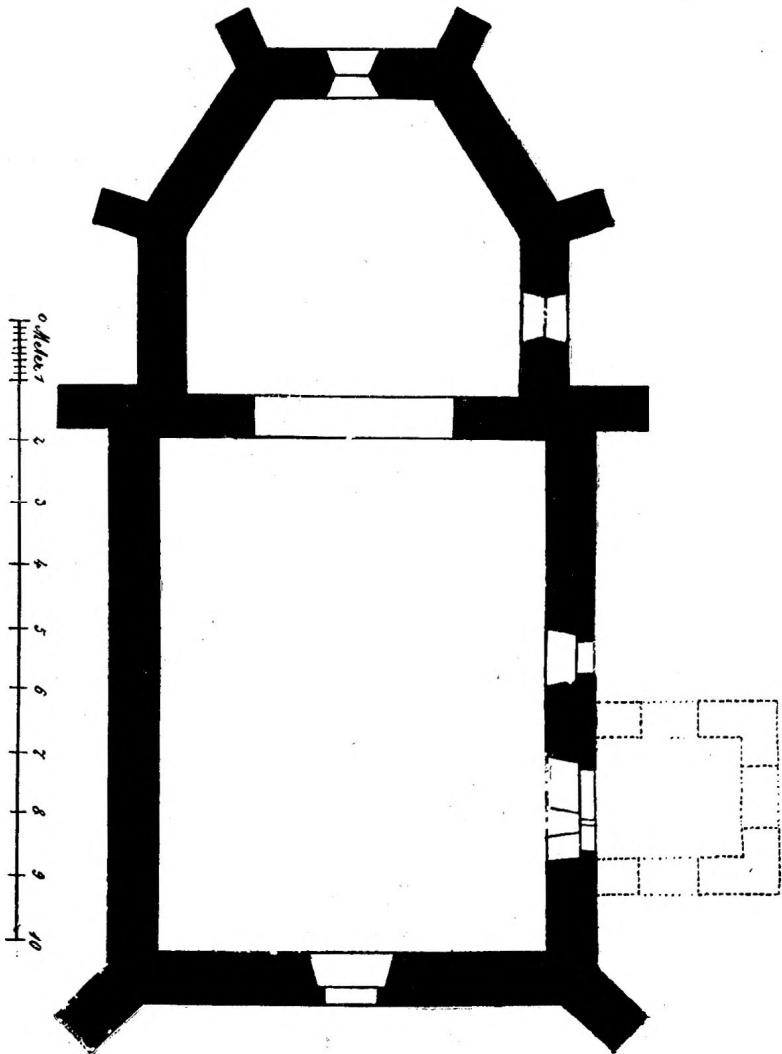
Volt egy más, kisebb csaknem gyűszű alaku harangja is felirat nélkül, de ezelőtt két évvel újra öntették. Ez amannál még régibb volt. Ki öntette ama harangot? ki építteté az egyházat? egyenes adatunk rája nincs; de benn az egyházban a diadaliv alatt egy sírkő fekszik a földön (*rajza XXIII. táblán*), melynek elkoptatott, renaissance betűi e feliratot adják:

HEC EST TUMBA EGREGII VIRI IOHANNIS VERES CUIUS
ANIMA RESIDET IN CELIS 1500

(Hæc est tumba egregii viri Johannis Veres cuius anima residet in cœlis. 1500.)

A felírás közti hosszas négyszögű tér három mezőre van osztva, melyek közül a felsőt mesterművekből alakított, egyenkaru keresztidom

foglalja el, a legalsót nyolczlevelű rózsá, a középsőn pedig pajzs látható, mely felett dárdahegy vagy pallosmarkolat emelkedik. (?)

41. sz. — A kalotaszeg-farnosi egyház alaprajza.

Hasonló ezimer áll a déli bejárás mindakét ajtófelének alján. Tehát a Mátyás király ellen 1467-ben indított erdélyi lázadás egyik feje

Farnosi Veres János e Farnosra való volt s itt fejezte be több, mint harmincz év mulva hányatott életét; de hol van Jánosnak testvére s a lázadásban vezértársa, Benedek? A kis egyház szentélyének éjszaki oldalába állítólag egy másik sírkő is van befalazva, talán épen a nevezett Benedek sírköve.¹ Annyi bizonyos, hogy a középkorban csak az egyház építőit, kegyurait s azok családját temeték az egyházba vagy épen annak szentélyébe. Veres János hamvainak is kétségkívül azért jutott oly előkelő hely a kis egyházban, mert annak építője vagy legalább is kegyura volt.

Benedek, mint legidősebb testvér, öcscsével Jánossal s hajadon nővérével, Annával már 1448-ban emlittetik, midőn mindhárman a bodrogmegyei Barthan, Paris és Warasd birtokokra vonatkozó jogigényeiket törekedtek érvényesíteni. Atyjok Dénes volt, ki már e Farnosról irta magát,² s Benedek neje: Ilona, ki elmenekült férje birtokainak eladományozása miatt Mátyás király ellen 1475-ben tiltakozott.³

A kis egyház tájékán található mérműves faragott kövek, mint láttuk,⁴ valamely régi egyház tagjait képezték, de oly nagynak és fényesnek, amilyen nehezen állhatott oly szerény helyen, mint Farnos, hanem inkább a szomszéd apátságos Almásmonostorán.

FEL-KÉR.

(FELKER. FELKEER. FELKOR.)

Hogy már 1241 előtt állt, igazolja a Várad regestrum, mely említi ikertestvérét, Al-Kér falut;⁵ ha volt *Al-*, mindenesetre létezett *Fel-Kér* is. Ma Kis előnévvel jelölik meg.

Különben e községhez szegődött a várad káptalani Chartularium hitelességének egyik legerősebb bizonyítéka. A Chartularium ugyanis említi, hogy e községet egyéb falvakkal egyetemben Miklós vajdának,

¹ BUDAI F: *Polgári lexikon*. 1866-iki kiadás. III. 406. l. — SZALAY L: *Magyarország története*. III. 246—247. ll.

² *Gyulafejevári orsz. levéltár*: Bihar. 3. 40.

³ GÉRESI K: *Károlyi-oklevéltár*: II. 437. ll. — 1553-ban Farnosi Weres Zsigmond fia, János, mint tíz éves gyermek emlittetik. *Kolosmonostori országos levéltár*: Protocoll. 1553.

⁴ *E munka II. kötete* 352. l.

⁵ 311. oklevél.

Pál fiának birtokaiból nyerte bírói ítélet útján a váradi egyház kárpótlásul azon nagy veszteségekért, miket a nevezett Miklós vajda okozott a váradi egyháznak. És csakugyan Kér előfordul azon birtokok között, melyeket Pál országbirája, Miklós vajdának atyja 1249-ben Béla királytól nyert;¹ Zsigmond királynak meg egy 1390-ben, Váradon kelt levele említi, hogy a váradi püspök és káptalan felmutatták előtte IV. Lászlónak egy levelét, arról szólót, hogy a nevezett király egyéb falvak közt Fel-Kért is a váradi püspökségnek ítélte oda azon károkért, melyeket némely hatalmaskodóktól szenvedett.²

E károknak valóban tetemeseknek kellett lenniök, mert maga Fel-Kér, a kárpótlásoknak csak egyike is akkor derék község lehetett. Lelkésze, Péter ugyanis az 1332—7. években nem kevesebb, mint tizenhat garast fizetett évenként pápai tizedek fejében. Többi lelkészeinek, valamint középkori egyházának ma már semmi nyoma.

FUDI.

(FUDY. FWDY. FUGI.)

Fud hajdan személynév, mely még a XIII-ik században is divatozott.³ Ilyen nevű birtokosától vehette nevét e község, melynek földesurait, a Zoard nemzetség tagjait,⁴ viszont e községről Fudiaknak nevezték.

Történeti multja felér egész 1236-ig, midőn a vele szomszédos Jenő határjárásában mint falu szerepel.⁵ Ekkor részben a király, részben a váradi püspök és káptalan birtoka azon érdekes rendeltetéssel, hogy a püspök jobbágysai csak szőlőt műveltek, a káptalanéi pedig viaszgyertyát tartoztak adni Szent-László király sírjára.⁶

Hasonló régiségű történeti emléke ma már roskatag kis egyháza, mely a Körös balpartján emelkedik oly közel a sebes folyóhoz, hogy végre is annak örvényeibe fog leszédülni. A kis egyház, melynek alap-

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. II, 208. és VII. 284. II.

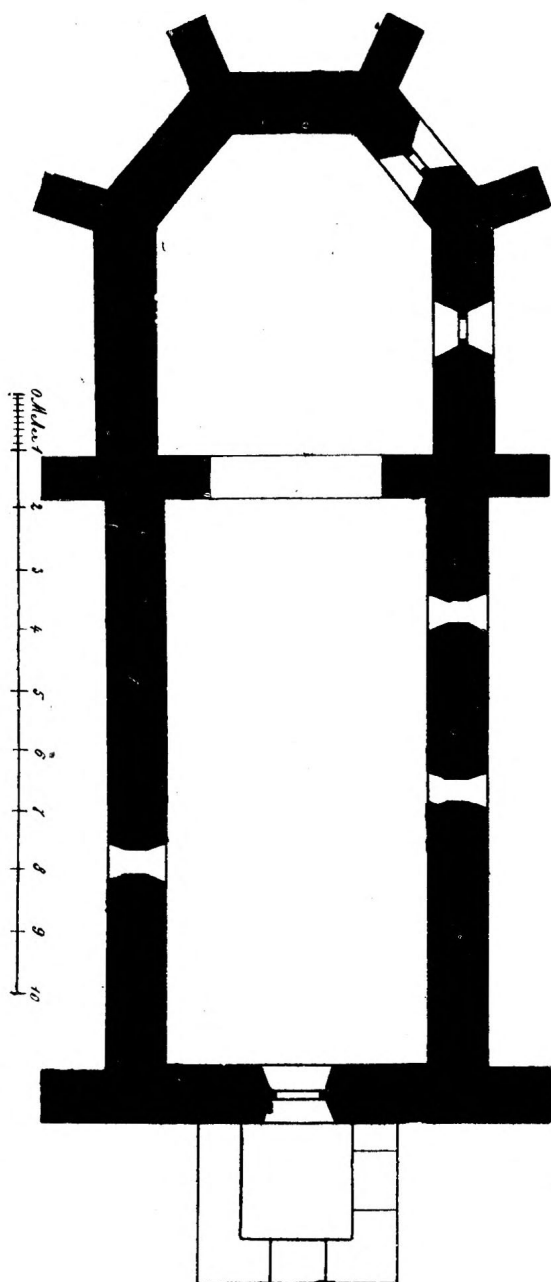
² *E munka I. kötete* 13. l.

³ *Zichy-okmánytár*: IV. 535. l.

⁴ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 341. l.

⁵ KUBINYI F: *Árpádkori oklevelek*. 13. l. és FEJÉR GY: *Codex dipl.* IV. 1. 64. l. de itt felette hibásan.

⁶ *E munka II. kötete* 248. l. idézet.

42. sz. — A fudüi egyház alaprajza.

s felrajzát mellékelve adjuk (42. szám és XXIV. tábla), szentélyével kelet felé s eredetileg torony nélkül épült; mai tornyát legfeljebb a múlt század végén nyerhette. E torony a nyugati oldalon emelkedik, s alatta nyílik az egyetlen bejárás az egyházba. Legfeltűnőbb ez egyház részeinek szokatlan aránya. Egyházaink szentélye rendesen keskenyebb a hajónál; itt ellenkezőleg szélesebb, s míg déli oldalán alig 1 m. magas, keskeny, kajácsos ablakokat látunk, a szentély két ablaka már csúcsíves. Hasonlóképen különbözik egymástól a hajó és szentély épület-anyaga is: amaz csinos, négyszögű faragott kövekből épült, még táмок nélkül; ez már támokkal, s téglából, termésköböl elegyesen. Kétségtelen, hogy két különböző kori építés; a hajó még román kori alkotás, melyhez megfelelő izlésű apsis járult eredetileg; később valamelyik Fudi nemes nagyobbítani kezdte az egyházat s tágabb szentélyt építtetett, de már korának megfelelő izlésben: csúcsívesen. Ilyen lehetett diadalíve is, de melynek már épen csúcsívezete hiányzik.

Az egyház hajójának nagyobbítása később, bármi okból, elmaradt, noha indokolt lett volna, mert Fudi azon korban a népesebb községek sorában foglalt helyet: püspöki tizede a XIII-ik század végén ötven kepe volt. Lelkészi javadalma is a jobbak közé tartozott: papjának szeretetadománya az idézett korban egy fertó; de később, az 1332—1337. években lelkésze, Miklós már csak öt garas pápai tizedet adott évenként. Lehet, hogy az időközben mellette keletkezett pálos klastrom, mint tekintélyes bucsujáró hely, hol két egyház is emelkedett, vonta el tőle a hivek szeretetadományainak nagy részét.

GYERŐMONOSTOR.

(GEWRU MUNUSTRA. MONOSTUR.)

Ikertornyu egyháza, mely, mint láttuk, apátság számára emeltetett,¹ a XIV-ik század elején már apátság nélkül állt; az 1332-ik évi tizedjegyzékek csak lelkészét említik, Pétert, ki az egykor fényes egyházban nagyon szegényes viszonyok között végezhetette szent hivatalát, mert javadalmától csak két garas tizedet fizetett, s annyit is csupán egyszer a hat év alatt.

¹ *E munka II. kötete* 353. s köv. ll.

HÉVJÓ.

(HEWYO. HEVIO. HENO. HEYÖ.)

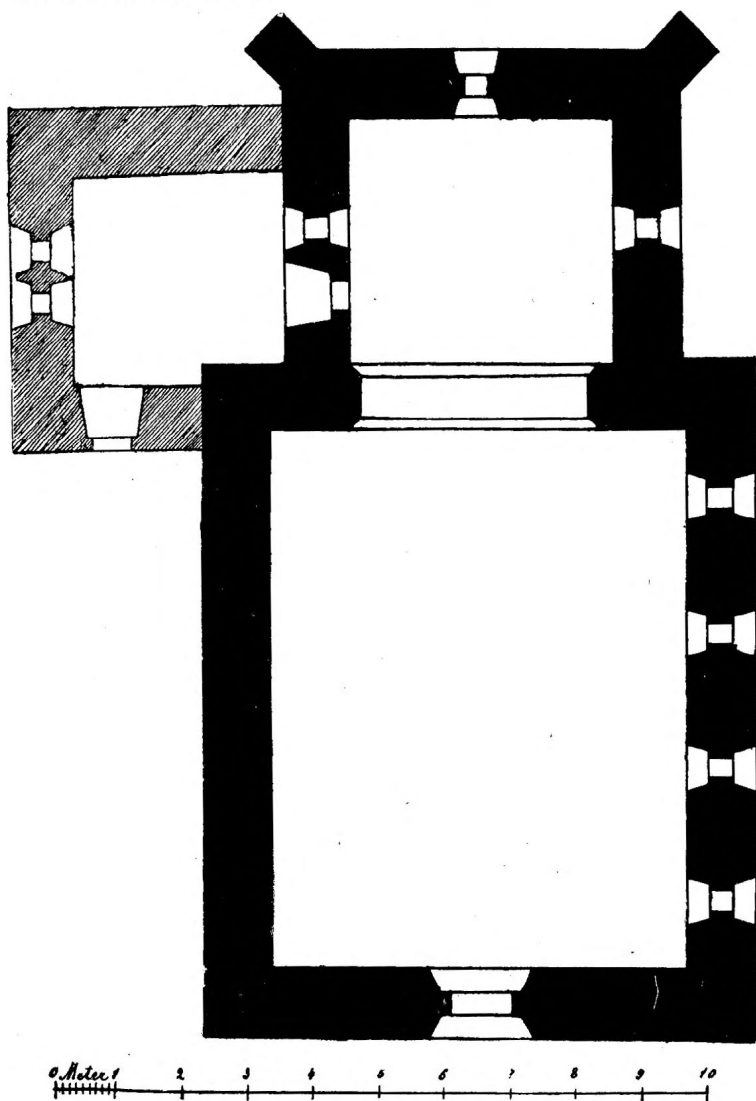
A Várad melléki fürdők meleg forrásaiból kis folyó keletkezik, mely egyenesen Váradnak tart s keresztül szeli a várost. E folyócska neve ma Pecze, de középkori iratainkban mindig Hévjó, amely név régi magyarosan, mint tudjuk, meleg vagy hő vizet jelent. És hogy a folyó Hévjó neve nemcsak az okiratokban, hanem a közéletben is keletnek örvendett, elvitázhatatlanul mutatja az a körülmény, hogy a folyócska bal partján egykor falu állt, mely a folyóról szintén Hévjónak neveztetett, s mely helynév a mai Hájó község nevében, bár némi változással, de mégis fennvan, ellenben a folyócska Hévjó neve teljesen feledésbe ment.

E folyócska jobb partján fehér, kis épület emelkedik, melyet a népmonda Szent-István király korabeli kápolnának tart, de egy tekintet mellékelt alap-, vagy felrajzára (*43. szám és II. tábla*) mindenkit meggyőzhet, hogy későbbi épület s nemis kápolna. Félkörrel záródó, keskeny s kajácsos ablakai még románkori jelleget mutatnak, de egyetlen nyugati ajtajának, valamint diadalívének csúcsíves záródása már arra utal, hogy keletkezését az átímeneti korba, tehát a XIII-ik századba helyezzük. Terjedelme kicsiny ugyan, de a báródi egyházé, mint láttuk, még kisebb, s mint látni fogjuk, van még ennél is kisebb falusi egyházunk: minélfogva semmi kétség, hogy nem kápolna, hanem falusi egyház áll előttünk. De itt falunak hire sincs; a kis egyház körül csak temetőt látunk; itt van eltemetve a régi falu is, melynek házhelyei az egyház északi oldalánál elterülő szántóföldön, kivált friss szántáskor még meglátszanak. E helyen állt a régi Hévjó falu, melyet Béla király 1249-ben Pál országbirónak adott, de kinek hatalmaskodó fiaitól IV. László király ítéletével a váradi egyház, utóbb a váradi püspök birtokába jutott.¹

E községnek volt lelkésze 1332—1334-ben Fülöp, de akit a következő évben János váltott fel, aki után ismét csak egy év múlva Pál következett. Lelkész-i javadalmok nem lehetett ros, mert pápai

¹ *E munka I. kötete* 13—14. ll. — Hévjó a püspöki birtokok sorozatából kimaradt; a II-ik kötet 252-ik lapján kellene állnia.

tizedök évenként tíz garas volt, amennyire a harmadrendű községek tizede nem emelkedett.

43. sz. — A hévjói egyház alaprajza.

Különben maga a község is jólétnek örvendhetett: adót, tizedet vagy egyéb fizetéseket nem róttak rá; csak meszet égetett a váradi

vár számára s a helybeli malom építéséhez tartozott segédkezet nyújtani. Valószínűleg ugyanazon a helyen, a kis egyház háta megett, hol most is zakatol egy derék malom, állt régi malma is öt körre s ezenkívül két «karló» melyben a gubások áztatták s hagyták karlódni gyártmányaikat.¹ Az ilyen, egyházak közelében állott s a község által is épített malmok hasznából rendszerént részesültek a községi lelkészek is; többnyire a szombati jövedelem volt az övék, ami ha Hévjón is így volt, megfejtí lelkészeinek jobb sorsát, mert e malom nagy terjedelme mellett még ama tulajdonsággal is bírt, hogy télen is keresett, mert a meleg forrásokból fakadó vize soha be nem fagyott. E forrásoknál, a ma ugynevezett Püspökfürdő helyén állt a középkorban «Szent-László fürdeje».²

A Királyi könyvek emlitenek egy hévvizi apátságot, mely valóban létezett egykor,³ de nem itt, a váradi egyházmegye e községénél vagy folyójánál,⁴ melyek mindkettejének neve következetesen mindig Hévjó, és sohasem Hévviz. Már a nevek e különbsége is sokat mond, de még többet az a körülmény, hogy bár a XIII-ik század közepétől kezdve gyakran van szó e községről, de monostoráról sohasem. Pázmány Péter is nem hévjói, hanem hévvizi apátságot említ, s az ismeretlen helyüek közé sorolja,⁵ de bizonyos, hogy a pestmegyei vagy az erdélyi Hévvizen kellett állnia.

HUNYAD.

(HUNAD.)

Központja azon szép, bércekkoszoruzta területnek, mely Kalotaszeg néven ismeretes, s mely csak a XV-ik században szakasztaték

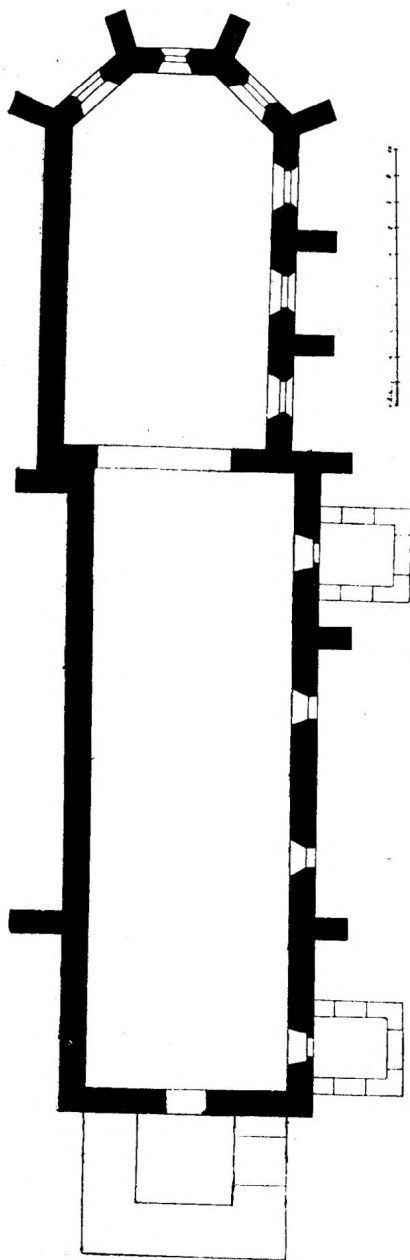
¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Urbaniar. et Conscript. 36. 34. hol Hévjó középkori lakosainak magyar nevei Jónás Tamás bírájokkal élőkön szintén olvashatók.

² *Fentebb* : 144. lap. — *Calidae aquae «prope Waradinum, quae vocantur divi Ladislai, sive quia hic divus Ladislaus laverit, sive quia ad aedem ei sacram et sepulchro ipsius claram . . . pertinet»* mondja a XVI-ik századból WERNHER Gy.: *De admirandis Hungariae aquis.* SCHWANDTNER J.: *Scriptores rerum Hung.* I. 856. l.

³ *Váradi regestrum* : 321. okl.

⁴ Ide csak KERESZTURI J. helyezte: *Descriptio Epp. et Capit.* I. 272. l.

⁵ *Decreta Synodi Strigoniensis.* 107. l.

44. sz. — A bánfi-hunyadi egyház alaprajza.

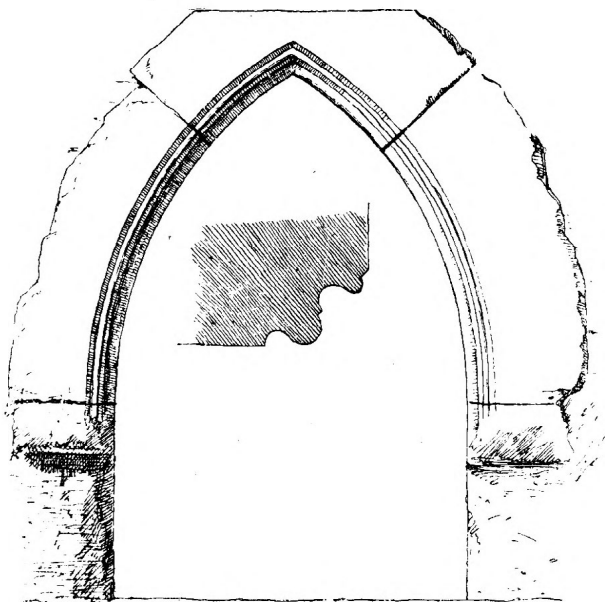
el Biharmegyéttől,¹ de egyházilag még azután is Váradhoz tartozott.

Birtokosaitól, a Bánfi nemzetségtől, Bánfi előnevet nyert, s egyháza, mely a kis város közepén emelkedik, (felrajza XXVI. tábla, alaprajza 44. szám) szokatlan arányaival mindenkit meglephet. Hajója alacsony, ellenben vaskos, bástyaszerű tornya alig magasabb szentélyénél. Kétségtől három kori építés, s a rendellenes arányok ebben lelik magyarázatukat. Legrégibb a hajó, vagyis tulajdonképen annak már csak északi oldala, mely áttörtetlen, felfelé keskenyedő falával egy régi, románkori alacsony egyháznak maradványa. A XV-ik század második felében épült magasán kiemelkedő szentélye, és csak jóval később, valószínűleg a XVII-dik században nyugati végén a torony, melynél már inkább csak a védelmi képességre ügyeltek.

Eredeti bejárása a nyugati oldalon volt, ahol még megvan befalazott ajtajának kőbéllete, mely, mint a szentély diadalíve, csúcsíves, s művezetét a mellékelt rajz tünteti fel (45. szám). Szentélye

¹ Fentebb 10. l. — JAKAB E: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* 84. és 180. ll.

eredetileg boltozott vala; gerinczhordó gyámköveinek helyei az oldal-falakon még szembe tűnnek; de ma úgy a szentélyt, mint a hajót csak famennyezet borítja. Világosságát a szentély hat magas ablakon át nyeri, melyeknek mérműveiben a halhólyag, a kései csúcsíves építészet ez idoma, mint szintén mellékelt rajzaikon is látható (46. szám), majd mindeniken előfordulnak. Ezért érdemel némi figyelmet a mellékelt felirat (47. szám), mely a szentély legnyugatibb támpjának faragott kövébe van vésve, s melynek alsó része, míg későbbi, avatatlan kéz a

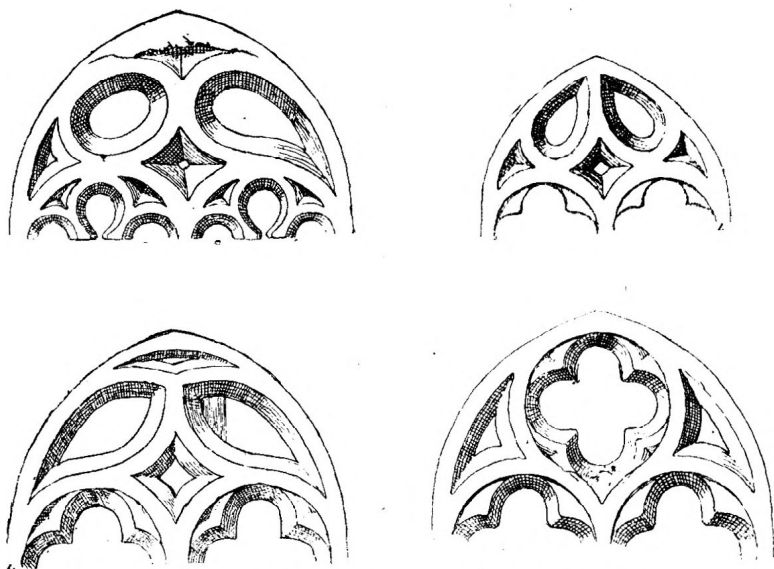
45. sz. — A bányaházi egyház nyugati ajtaja.

középkori 8 (=4)-ből mai nyolczast nem alakított, nyilván 1483-at jelzett, mely év a szentély keletkezésének korával megegyez, s lehet, hogy egyenesen azt jegyezte fel. A szomszéd valkai egyház szentélyén is ily tájon látjuk kőbe vésve annak építése korát.¹ Az 1483. évszám után következő betűk szándékosan vannak kitorve, csak a H F betűk, melyek fentebb az 1583 évszám kíséretében monogrammszerűleg s a szentély éjszak-keleti támpjának párkányzatán is előfordulnak, —

¹ Lásd alább: VALKÓ.

maradtak meg épségben; de hogy az egyház gondnokára vagy kire vonatkoznak? már nem tudják megmondani. A szentély éjszaki oldalához kápolna volt csatolva, valószínűleg azon Szent-Anna kápolnája, melyről még lesz szó, de ennek ma már csak nyomai látszanak.

Még egy búcupillantást vetve e szentélyre, el kell ismernünk, hogy ha az a Losonczy Bánffy, ki e szentélyt talán épen a kolosvári főegyház építőivel emelteté, az építésben tovább halad, s legalább még a hajót a szentélynek megfelelő arányokban felrakatja: egy tekintélyes művel gazdagította volna hazai építészetünket.

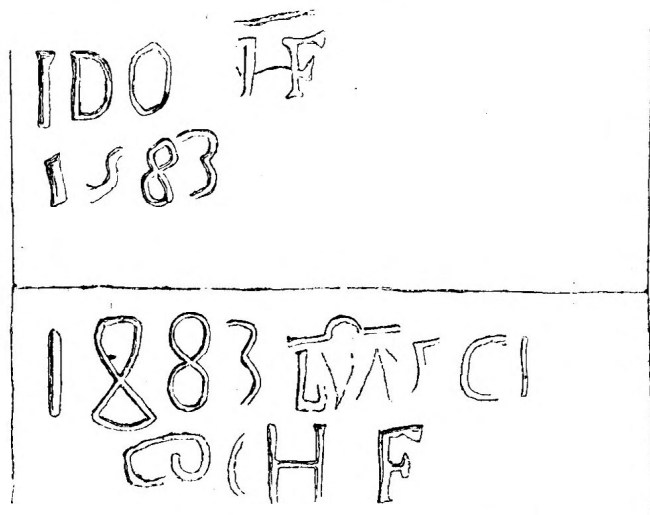

46. sz. — A bánfi-hunyadi egyház szentélyének ablakai.

Különben a reánk maradt, bár gyér számú írott emlékek is arról tanuszkodnak, hogy Bánfi-Hunyad csakugyan már a középkorban egyike volt a jelentékenyebb községeknek. Az 1332—7-iki tizedjegyzékek két papjáról szólnak, oly körülmény, mely az egyházmegyének csak kitünőbb lelkészi állomásain fordul elő. Az idézett években ugyanis rendes lelkésze: Márk, káplánya: István. Amaz tizennégy garas tizedet fizetett évenként, ez pedig kettőt. A szomszéd Almás lelkésze, mint láttuk, nem fizetett többet tíz garasnál. Ezután egész két századon át nem hallunk semmit Hunyad lelkészéről.

1541-ben tűnik fel Csáki Mihály, kit Váradnak lángelméjű főpapja, Fráter György azzal tüntetett ki, hogy Hunyadon keresztül utaztában hozzá szállt s nála tölté az éjt. A távozó püspököt azután Csáki elkísérte Váradig.¹ Itt önkényt felmerül a kérdés: vajjon e Csáki egy személy-e azon Csáki Mihálylyal, ki később gyulafejevári kanonok, majd Izabelának s János-Zsigmondnak kedves hive, ez utóbbinak korlátnok, sőt helytartója is volt, s 1572-ben fejezte be változatos életét? Annyi bizonyos, hogy Váradal összeköttetésben állt s itt a Nádashegyen szőlei is valának.²

Csákival körül-belül egy időben lelkészkedett Hunyadon Ferencz

47. sz. — A bánffy-hunyadi egyház szentélyének felirata.

pap, de csak mint a helybeli Szent-Anna kápolnának igazgatója. E kápolna birtokához tartozhatott legalább részben egy malom Hunyadon a Körös vizén, mert midőn Nagyfalusi Bánffy Miklós ama malmot Bonczhidai Bánffy Lászlónak 170 forintért 1546-ban eladja, fiai: György, János és Boldizsár, továbbá leányai: Anna, Margit, Borbála, Ilona és Judit mellett Ferencz papnak terheit is magára vállalta.³

¹ SZILÁGYI S: *Erdély története*. 335. l.

² Fentebb 47. l.

³ *Br. Bánffy-család levéltára*: Q. 23.

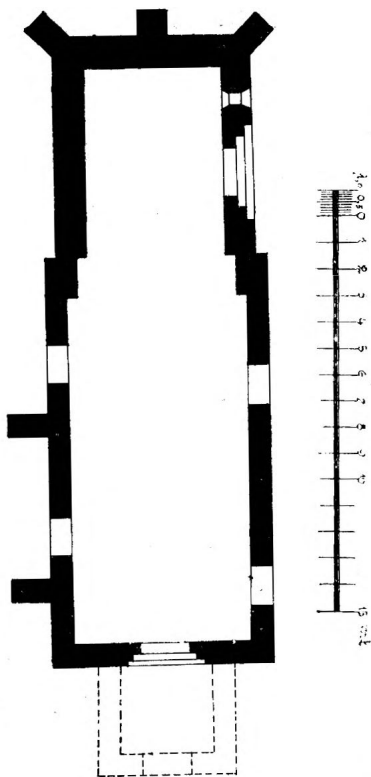
Lehetséges végre, hogy azon Demeter, ki 1561-ben már mint hunyadi prot. lelkész szerepel,¹ itt lelkészkedett még mielőtt az új hitre tért volna, és így életének első szakával még e munka keretébe tartozik.

JENŐ.

(JENEU. JENEV.)

Első ismeretes birtokosa Jób esztergomi érsek (1185—1203.), majd Mike comes, ki valószínűleg egy személy Biharmegyének a XIII-ik század elején élt, hasonló nevű főispánjával; de Mike comestól Béla király 1236-ban elvette, s Pál comesnek, a későbbi országbirónak adományozta.² Egy század múlva már mint a Csanád nemzetség birtoka tűnik fel, s részbirtoka volt benne Csanád esztergomi érseknek is.³

Egyházi története szintén elég korán kezd megvilágosodni: a XIII-ik század végén ötvenkét kepe püspöki tizedet adott, lelkészének szeretetadománya pedig egy fertő volt. Körülbelül e korból származik egyháza is, mely most a hely. vallásuk birtokában van, s mely, mint mellékelt alap- és felrajza mutatja (48. szám és XXVII. tábla) közelebb áll még a félkör-, mint a csúcsíves alkotásokhoz. Tornya legújabb kori, ablakai átalakítván, de nyugati s déli ajtaja még eredeti

48. sz. — A kis-jenői egyház alaprajza.

¹ SZÉKELY S: *Az unitaria vallás története.* 645. l.

² KUBINYI F: *Árpádkori oklevelek.* 13—14. ll. — FEJÉR Gy: *Codex dipl.* IV. 1. 64—66. ll. de itt felette hibásan.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* D. L. 322. §. 20.

épségében áll, s ez utóbbi a szokatlanul hosszú szentélybe nyílik, ami páratlanul álló jelenség egyházmegyénkben.

Lelkészei közül névszerint kettő ismeretes: János 1332—1334-ből s László a következő három évből, kik tizenkét garas pápai tizedet adtak évenként. Említés van még egy plebánosáról 1464-ben, de névtelenül.¹

Lelkészi javadalmáról csupán annyit tudunk, hogy ahhoz tartozott egy szőlő, melyet 1561-ben Telegdy Mihály foglalt el.² Egy 1366-iki oklevél pedig a község népességét tünteti elő, mert említi két utcáját két-két házsorral, s azonfelül a Malomzugban s a Zadwr (Zádor?) szigetén egy-egy házsorát.³

KAKUCS.

(KAKUCH.)

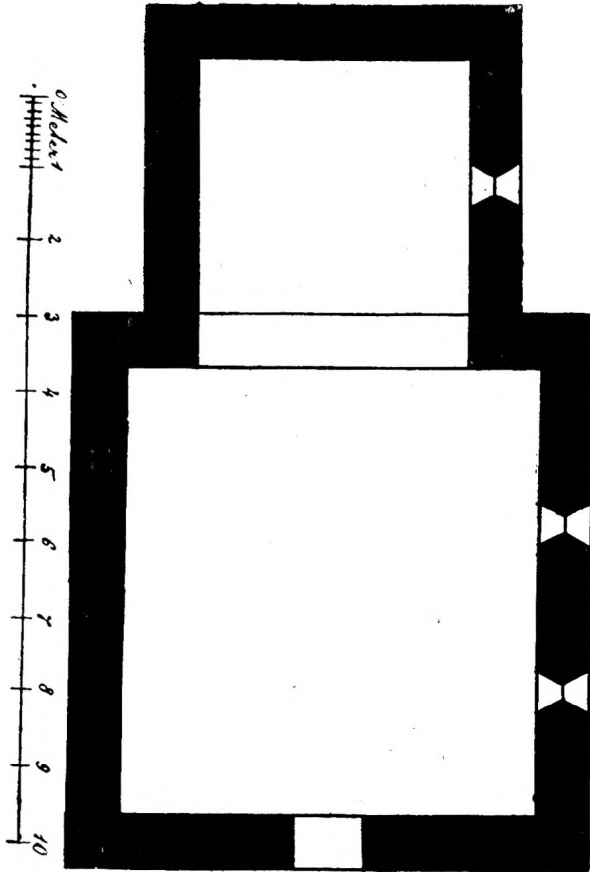
Egyházi multjáról írott emlékeink hallgatnak, de a község közepén egyszerű sövénykerítésben áll egy kisdud egyház, építészeti arányaival azt hirdető, hogy nemzetünk egy maroknyi része már kereszténységünk első századaiban itt is oltárt emelt új vallásának. A kis egyház terméskő-épület, keletelve van, s mint alap- és felrajza mutatja (49. szám és XXVIII. tábla), torony és táмок nélkül áll, egyenes záródású szentélyének déli oldalán egy köríves, kajácsos, és csak 74 cm. magas, 21 cm. széles ablakkal, hajójának déli oldalán szintén ilyen a két ablak, csak valamivel magasabb. Benn a hajó famennyezetes, diadalíve félköríves, szentélye pedig dongaboltozatos. Egyházmegyénk legkisebb középkori egyháza. Az alacsony, időbarnította kis

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 251. 2.

² *Br. Wesselényi-család levéltára.*

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 322. §. 4. — A helybeli ref. egyház anyakönyve említi, hogy 1791-ben az egyház megújítatván, a szószerk a az ablak közt a falra metszve, nagy betűkkel, de minden pont nélkül írás találtatott, melyet a jegyzőkönyv ily másolatban közöl: GEREI MIKLOS VTA TAEZ OTHORV VDLTc 1412 s másolatához a következő olvasást fűzi: «Unius Ter August, Ter Aeterni Zenobium Opere Hoc Ornavit Videlicet Trinitatis 1412.» Természetesen mind a leolvasás, mind a másolat a lehető legönkényesebb. Sajnos, a kérdéses feliratot a mész és vakolat alatt már nem sikerült megtalálni; az említett újításkor talán el is távolították.

épülethez, ha még hozzá vesszük ma már szokatlan apró ablakait, ódon csúcsfedelét: érthető lesz előttünk az ábrándos hatás, melyet környezetére gyakorol, s melynek következtében született a népmonda, hogy a különös, kis alkotványt tündérek hordták össze egyetlenegy éjjel.

49. sz. — A magyar-kakucsí egyház alaprajza.

A Gutkeled nemzetség valamelyik tagja rakathatta, valószínűleg még a tatárjárás előtt. Bátori Bereczknek fiai ugyanis, kik András váradi püspök testvérei valának, 1343-ban azt állították a törvény előtt, hogy Kakucs birtoka őket és unokaöcsösüket, a «sánta» Jánost illeti.¹

¹ Gyulafejérvári orsz. levéltár : Bihar. 1. 40.

KÉR.

(KEER. QUER. KER. KOR.)

Lakosai közül a XIII-ik század elején feltűnik Isten, Szentősnek fia, s ugyanakkor mint Hus birtoka említetik.¹ Utóbb az annyszor említett Pál országbiró kezén látjuk, kinek fiaitól a váradi egyház birtokába jutott.²

Ugyanezen korban lelkészének szeretetadománya egy fertő; pápai tizede pedig évenként kilencz garas. Lelkésze 1332—1335-ben István, s utána a következő évben Péter. Mai neve Nagy-Kér.

LUGOS.

(LUGAS.)

Csak a bécsi codex említi, mint oly községet, mely püspöki tized fejében tizennyolcz képét adott. Egyházáról vagy lelkészéről semmi emlékezet.

OROSZTELEK.

(VRUZTELUK.)

Bertény felett, magas hegyek között, a Sebes-Körös jobb partján állt e kis falu, mely a XIII-ik században csak tiz kepe püspöki tizedet fizetett. Lakosai tehát az említett korban nem tartoztak a görög-keleti egyházhoz; mert ennek hivei nem fizettek tizedet.³

ÖRVÉND.

(VLUEND. ERWEND.)

1282 óta a Telegdy Csanádok szerzett birtoka, melyért negyven márkát fizettek.⁴

Régi egyházának némi csekély falmaradványa a helv. vall. egyház észak-keleti végénél még látható. Ez egyházzól szól Telegdy Mihály és Miklósnak 1561-iki osztálylevele is, mely egyszersmind említi,

¹ *Váradi regestrum*: 311. okl. — Isten mint személynév 1400-ban is előfordul. *Hazai oklevéltár (Dessewffy)* 331. l.

² *E munka I. kötete* 13—14. ll.

³ *E munka II. kötete* 298. s köv. ll.

⁴ KNAUZ N: *Monumenta eccl. Strigon.* II. 159. l.

hogy a plebános háza az *iskolával*, kerttel s a plebániához tartozó három szőlővel Telegdy Mihálynak jutott. E szőlők egyike Általhegyen, másika Telkesdhegyen, a harmadika Ághegyen esett, s érdekes tudnunk, hogy kettejét jámbor jobbágy emberek hagyták az egyháznak, nevezetesen a másodikat Szabó Illés, az utolsót Szabó Bálint: az első — mint az okirat mondja — kezdetől fogva mindig a papé volt,¹ mely kifejezés lelkestségének régiségét mutatja.

ŐSI.

(EUSI.)

Egyetlen lelkésze ismeretes: János, ki 1336-ban tíz garas pápai tizedet fizetett; tehát egyházas hely volt nem utolsó javadalommal.

PÓSALAKA.

(POUSALAKA.)

A Csanád nemzetség birtoka, melyből egy telek a telegdi plebános javadalmához tartozott.² Különben kis község, melytől a XIII-ik század végén nem telt több tíz kepe püspöki tizednél.

RESZEGE.

(REZUGE.)

Bánfi-Hunyadtól éjszakra esett; szerény kis falu volt, melynek püspöki tizede a XIII-ik században csak hét kepe. Rég elpusztult.

RÉV.

(REW. BEY. BEV.)

Sólyomkő várának egyik tartozéka, s azzal együtt előbb (1257) Pál országbirónak s fiának, Áchonnak, majd Kopasz nádornak

¹ «domus plebanatus, scholaque, et hortus de Erwend domino Michaeli (Thelegdy) sunt attributa.» És ismét: «In eadem Erwend . . . esset plebanatus ad quem tres vineae pertinerent, quarum prima Nagyszőlő in promonthorio Althalhegy, secunda in promonthorio Thelkesdhegye, tertio in Ág hegye adjacent, quarum prima, in Althalgye sita, ab initio semper sacerdotalis fuit.» *Br. Wesselényi-család levéltára.*

² Lásd alább: TELEGD.

birtoka.¹ Ennek hűtlenségével 1316-ban a koronára szállt, honnat Zsigmond király adományából Losonezi Bánffi István birtokába jutott.²

Egyházi viszonyairól csak a pápai tizedjegyzékből értesülünk, mely két lelkészét említi: 1332—1334-ből Lászlót, s a következő három évből Kozmát, kik hét garas tizedet fizettek évenként. Régi egyháza a mai helv. vall. egyháztól nyugatra a Körös jobb partján emelkedett, de oly közel a sebes folyóhoz, hogy annak árai alóla a földet kimosták, s az épületet ledöntötték. Kőfalának némi maradványai a folyó medrében sekély vízálláskor még előtűnnek.

SZABOLCS.

(ZOBOLCH. ZOBOWCH. ZABOLCH.)

Tamás comesnek, Csanád váradi prépost, majd esztergomi érsek atyjának bevallása szerint, melyet 1257-ben a váradi káptalan előtt tett, már ősei, jóval a tatárjárás előtt birták.³ És utódai, a Telegdy-ek kezén maradt az egész középkoron át.⁴

Egyházi történetének első nyoma a XIII-ik század végén tűnik fel, midőn arról értesülünk, hogy püspöki tized fejében husz képet fizetett. Ezután hosszú ideig nem hallunk felőle, és csak 1561-ben, midőn egyházi javain a két Telegdy már osztozik, halljuk, hogy a lelkész háza, melyet Telegdy Gábor vett, Csenger nevű réttel együtt Telegdy Miklósnak jutott. Ugyanekkor van szó lelkészéről, Boldizsár-ról is, ki, ugylátszik, élő tanuja volt ez osztozkodásnak.⁵ Utóbb egyháza épülete is elpusztult; alapfalait a mai községen kívül a Holt-Körös partján mutatják.

SÁRVÁSÁR.

Bánfi-Hunyaddal határos kis község. Egyházi multjának egyedüli emléke toronytalan kötemploma, mely ugy terjedelmére, mint

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. VII. 476. és IX. 400. II. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. II. 218. I.

² Br. *Bánffy-család levéltára*. KK. 1.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. VII. 474—476. II.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dicalis Conscript. VIII.

⁵ Br. *Wesselényi-család levéltára*. E Telegdy Gábor még hiányzik a Telegdyek eddig ismeretes családfájáról.

felosztására nézve a nagy-báródi s magyar-kakucsinak szakasztott mása : szentélye épszöggel záródik s négy sarkán egy-egy tám erősíti.¹

SZENT-KIRÁLY.

(SENKRAL. ZEMTELUK.)

Ikerközség Zentelkével, melytől csak a Kalota patak választja el, s hol egyik, hol másik néven fordul elő. 1288-ban, mint Gyerőmonostor, Mikola fiainak birtoka.² A bécsi codex Zenteleket említ hét kepe püspöki tizeddel ; a pápai tizedjegyzék Szent-Királyt lelkészével, Pállal, ki 1337-ben két garas tizedet adott.

Figyelemre méltó egyháza, melynek alaptervezete teljesen meg-egyezik a székelvhidival,³ csakhogy ez rövidebb. Az egyház tengelye itt is a szentély keleti végén szögletbe esik, mert a szentély, mint Székelvhidon, a tizszög négy oldalával záródik. Ennek hossza 6.90, szélessége 6.70 mtr, a hajó hossza 14.80, szélessége 8.30 mtr. Nyugati s déli oldalán szintén egy-egy kőbélletű csúcsíves ajtó áll kettős horonnyal s rézslével ; diadalíve, valamint kőboltozata már hiányzik ; ablakai átalakítvák, kivéve a hajó legnyugatibb végén állót, melynek csúcsíves mérművei megmaradtak. Éjszaki oldalán nincs ablak, de itt valamely kápolnának vagy csontháznak nyomai látszanak. Tornya, szegletein faragott kövekkel, későbbi épület. A toronyban egy 50 cm. magas harang, melynek legnagyobb átmérője 62 cm. s koronája alatt e feliratot viseli :

«Hoc + opus + f + f + a + h + s + n + ro + a + d + m + rrrr°
◊ 8 ◊ 1 ◊»

(*hoc opus fieri fecit ad honorem sancti nicolai confessoris anno domini 1481.*)

Míngyárt az évszám alatt kis medaillon foglal helyet, melyben a Bold. Szűz látható ölében a keresztről levett Jézussal ; felette csúcs-

¹ Az egyház udvarán egy 70 cm. magas és 68 cm. széles római emlékkőtörödek hever, mely böggrékkel megrakott asztal mellett egy gyermeket s három felnőtt alakot tüntet elő, ez utóbbiak ketteje poharat, harmadika madarat tart jobbájában. Feliratnak semmi nyoma.

² FEJÉR Gy: *Codex dipl.* V. 3. 434—436. ll. — *E munka II. kötete* 353. l.

³ *Fentebb* 317. lap.

ives mezőben Mária nevének első betűje s két oldalt két szent alakja, de hiányos kidomborodásban.

SZŐLŐS.

(ZEULEUS. ZELEUS. ZEWLEWS.)

Legrégibb történeti emlékét nevében birja, mely egyenesen arra vall, hogy első lakosait a királyi szőlők művelése végett telepíték e helyre, a váradi szőlőhegyek lábaihoz. Mint község a XIII-ik század elején tűnik fel történelmi forrásaink lapjain,¹ s még e század folyamán értesülünk arról is, hogy csakugyan királyi birtok volt, lakosai királyi udvarnokok, olykor királyainknak szállásadó helye, hol IV. László is időzött kedves kunjaival, kik épen egy ilyen alkalommal gyűjtötták fel Zoloch, szőlősi lakos malmát, mely a Hévjó vizén, a község közepén állt.² Ugyancsak IV. László király 1276-ban, váradi látogatása alkalmával Szőlöst Szent-László váradi egyházának adományozta,³ egyedül a vámot tartván meg királyi birtoknak, míg végre az utolsó Árpádházi király neje, Fenena azt is átruházta a nevezett egyházra.⁴

Uj birtokosánál Szőlös szintén nem maradt közönséges jobbágy falu; lakosai tovább is belső emberek: egy részök a püspök fegyveresei, más részök Szent-László egyházának harangozói valának, harmadik részök pedig a székesegyház kivilágítására viaszt szolgáltatott be, és így méhészetre utasítottatott. Körülményeiben csupán annyi változás történt, hogy vámját áthelyezték Váradra,⁵ s hogy birtoka két földesur közt oszlott meg: egyik volt Várad püspöke, ki kétségkívül azon részt tartotta meg, melyben fegyveresei laktak; a másik rész pedig a székesegyház örökanonkjának birtokába jutott, aki, mint láttuk, a székesegyház harangozóinak főnöke s a kivilágításnak gondjaviselője volt.⁶ Csakugyan Szőlös már a XIII-ik század végétől kezdve, mint a váradi püspök s az örökanonok, vagy régiesen custos=kusztosz birtoka s kettős birtokosa szerént kettős nevével, mint Nagy- és Kis-

¹ *Váradi regestrum*: 272. okl.

² *Hazai oklevéltár (Desseffy)*: 124—125. ll.

³⁻⁴ *E munka I. kötete* 114. és 156. ll.

⁵⁻⁶ *E munka II. kötete* 264. 6. ll.

Szőlős említettetik,¹ mely utóbbi később, a XV—XVI-ik században már csak Kusztoszfalva név alatt volt ismeretes.²

Egyházi történetéből kevesebb emlék került el az enyészet. 1332-ben tűnik fel első ismeretes lelkésze, Ábrahám, kit a következő évben már Péter váltott fel és szőlői lelkész volt 1347-ben is. Pápai tizedök évenként egyenlően huszonnyolcz garas, amennyit a kalotai kerület egy lelkésze sem fizetett, és így világos, hogy a szőlői lelkészi javadalom az egész kerületben az első, az egyházmegyében pedig az első közt foglalt helyet. Elsőségét nagyban elősegítette az a körülmény, hogy lelkészei a váradi székesegyháznál is birtak valamely oltárigazgatói javadalmat, s ennek révén, mint karbeli papok, részt vettek a káptalan hiteles-helyi működésében is, osztozván annak ugy terhei, mint előnyeiben. Így már Ábrahám plebános is birt ily igazgatóságot,³ s hogy ez a székesegyháznál lehetett inkább, mint Szőlősen, mutatja ama körülmény, hogy midőn egy század mulva, 1416-ban még egy szőlői plebánossal találkozunk, — neve, sajnos, nincs megemlítve — az csakugyan karbeli pap is, s mint a káptalan kiküldötte a király emberével Szatmármegyében jár, hogy ott a Dománhidaiak hatalmaskodása ügyét megvizsgálja.⁴

Mai egyháza a középkorinak alapjain, vagy legalább helyén emelkedik.

TELEGD.

(TELEK. THELEGD.)

Központja a Csanád nemzetség ugynevezett Erdőháti birtokainak, melyek itt sok részjórzágon kívül Telegd, Bertény, Borostelek, Szakadát, Szabolcs, Pósalaka, Sonkolyos, Dubricson, Telki, Jenő, Battyán, Telkesd s még egyszer ennyi, anyai jogon nyert községből állottak.⁵

¹⁻² *E munka II. kötete* 256. és 287. ll. — *Budai országos levéltár kincstári oszt.* : D. L. 1594.

³ «Abraham plebanus de villa Zeuleus ratione plebanie ac magistrus sui solvit XXVIII grossos», mondja a tizedjegyzék első évi folyama, de az igazgatóság czimét nem említi.

⁴ GÉRESI K: *Károlyi-oklevéltár*. II. 30—31. ll.

⁵ Ez erdőháti birtokaikról László és Tamás 1257-ben maguk vallják: «sicut pater eorum et alii antecessores sui ante tempus Tartarorum possederant ab antiquo.» WENZEL G: *Árpád-kori új okmánytár*. VII. 476. l.

Monostoros,¹ majd várrá alakított fészke a Csanádok bihari ágának, mely e birtokáról utóbb Telegdy nevet vett fel, s Csanád érsektől kezdve,² Telegdy István királyi kincstartóig annyi fenkölt szellemű s munkás fiat adott a hazának.

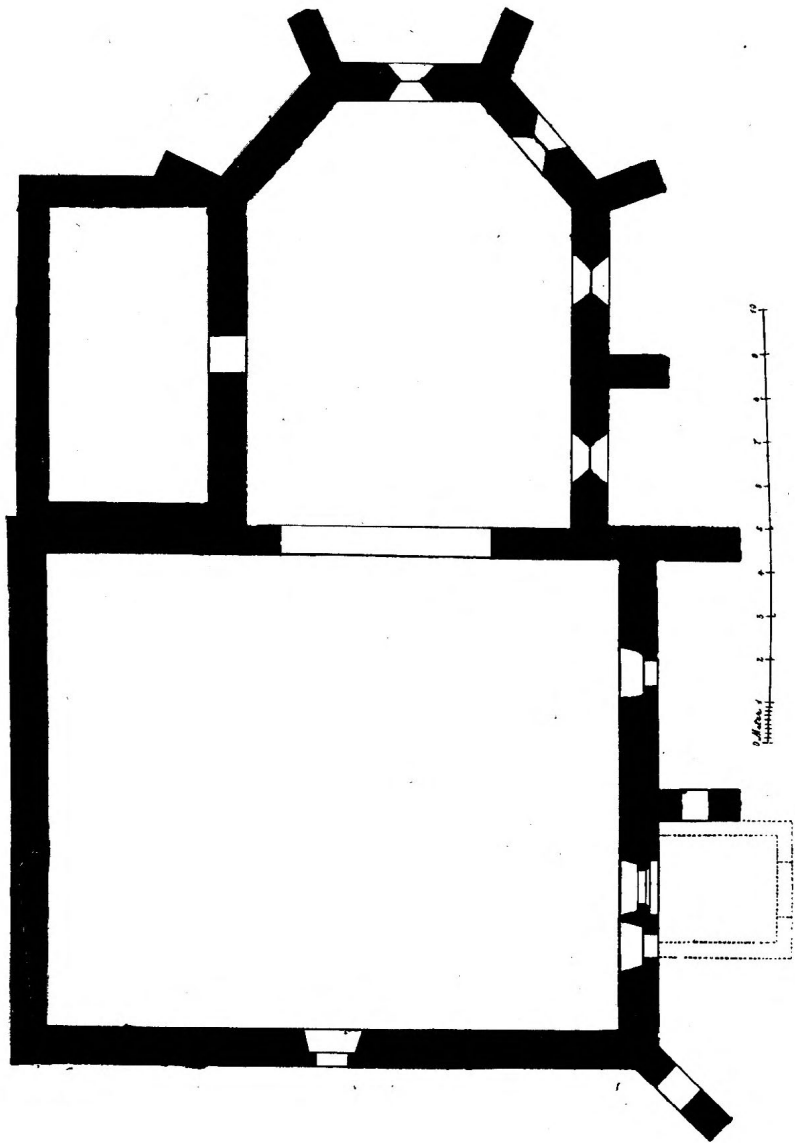
Árvizjárta határán a földművelés ugyan nem virágozhatott, s azért püspöki tizede is a XIII-ik században csak negyven kepe, mindemellett egyházi javadalma a jelentékenyebbekhez tartozott: lelkészének szeretetadománya egy fertó volt, pápai tizede huszonöt garas, s már 1336-tól kezdve két lelkész állott egyházi ügyeinek élén.

Eme kedvező viszonyainak bizonyossága egyháza is, mely jelenleg a helv. vallásnak birtokában van, s melynek öszhangzó, szép arányait a mellékelt fel-, és alaprajz hiven tünteti fel. (XXIX. tábla és 50. szám.)

Első tekintetre látható, hogy csücsíves épület, melynek csak tornya nem felel meg ez építészeti ízlés szabályainak, de az utólag, a mult században keletkezett; az egyház eredetileg torony nélkül állt. Alaprajzán feltűnő a szentély állása, mely nincs egyenes irányban a nyugati oldal központjával, s az itt létező ajtóval. Valószínűleg a hajónak északi s nyugati oldala egy még régebbi, románkori egyház maradványa.³ Másik feltűnő sajátága a hajó támpjainak kiszokellése, mely oly nagy, hogy a két legnyugatibb lán szélességébe átjárások törvök, ami a közlekedés megkönnyítése végett történt. Ajtaja az egyháznak kettő van, a déli s nyugati oldalon; ez utóbbi leszelt csücsíves kőbéllettel bír, de a másiknak kőbéllete már hiányzik, s egy darabja a lelkész lak udvarán hever. Benn úgy a hajó, mint a szentély most famennyezetes, de hajdani boltozatának nyomai az oldalfalakon még meglátszanak. A hajó déli oldalának ablakai már átalakítvák, egykori kőbélletök darabjai szintén az udvaron hevernek s csücsívesek valának, mint a szentély ablakai, melyek közül kettőnek mérműveit a mellékelt rajzok tüntetik fel. (51. szám.) E mérműveken már jelent-

¹⁻² *E munka II. kötete* 456. s köv. ll. és 36. s köv. ll.

³ E régi egyházra vonatkozólag mondja Telegdy Mihály és Miklós 1561-iki osztálylevele: «antiquitus fuisse quondam Capellam ab ipsis forsan antecessoribus eorum (Telegdiek) olim fundatam; verum tamen egregius quondam Stephanus Thelegdi . . . templum S. Stephani propriis suis impensis ampliasset et aedificio, ut conspicitur, insigni decorasset . . . donisque et bonis dotaverit . . . in tenera aetate me (Telegdi Mihály) constituto et sub tutela ipsius existente.» *Br. Vesselenyi-család levéltára.*

50 sz. - A mező-telegdi egyház alaprajza.

kezik a halhólyag, a kései csúcsíves építészet ez idoma, mely már maga is tájékozást nyújthatna ez egyház keletkezése felől; de van még biztosabb adatunk is. Szentélyének éjszakkeleti oldalába, 3^m/ magas-

51. sz. — A mező-telegdi szentély ablakának mérművei.

ságban egy 92^c/_m hosszú s 15^c/_m széles kőlap van befalazva, mely, mint mellékelt rajza mutatja (52. szám), feliratos, s felirata a következő:

52. sz. — A mező-telegdi egyház felirata.

Mai olvasással:

HOC TEMPLUM EST CONSTRUCTUM ET CONSECRATUM
AD HONOREM S. REGIS STEPHANI ANNO DOMINI 1507.

Ez egyház tehát hazánk apostola, a Csanád nemzetség ős rokona, Szent-István király tiszteletére épült a XVI-ik század első éveiben. Ekkor Telegdy István volt ez egyház kegyura s kétségkívül annak építője is.¹ A szentély déli falába 1.78^m/ magas s 76^c/_m széles veres-márvány lap van befalazva, mely, mint mellékelt rajzán látható (XXX. tábla), belső terében a Telegdyek ismeretes czimerét a két vivódó sólymot kétszer: csörsisak tetején és paizs mezejében tünteti

¹ Fentebb: 430. l. 3. idézet. Mindemellett makacsul tartja magát Telegden a hagyomány, hogy ez egyházat még Szent-István király építette, feledve még azt is, hogy saját tiszteletére csak nem emeltethette.

fel, legfelül pedig Szent-Mihály főangyal, a paradicsom főnökét jobbjában pallossal, baljában pedig mérleggel, melynek serpenyűjére egy felől az ember lelke, más felől a gonosz szellem jelképei vannak ültetve. A kőlap szélein e felirat fut körül:

Felső rövid sor:

STEPHANVS THELEGDIS REGIS

Oldalt hosszú sor:

DEIND · REGNI · HUNGARIE · THESAURARIꝰ · EXTERNꝰ
REGB · NO

Alsó rövid sor:

VS · CHARVSQ · HOC · SAXV ·

Oldalt hosszú sor:

PPTVA SIBI · POSTERISQ · SVS · QIETE POSVIT · AO · 15 · 5

Mai olvasással:

Stephanus Thelegdi Regis, Deinde Regni Hungariæ Thesaurarius, Externis Regibus Notus, Charusque, Hoc Saxum Perpetua Sibi, Posterisque Suis Quiete Posuit Anno 15

Az évszám nem teljes, az egyes és tizes számok hiányzanak, amint az nem egyszer előfordul oly emlékköveknél, melyeket az illetők még életükben készíttettek oly reménnyel, hogy halálok évét a halás utódok majd kivésetik. Ez emlékkövet is a rajta megnevezett Telegdy István még életében készíttette, de 1514 előtt, mert ekkor már áldozatául esett a pórlázadásnak; az egyház s az emlékkő keletkezése tehát egy időre esik s ugyanegy személyben, Telegdy Istvánban üdvözli mindkettő alkotóját. Mikor ez egyházat emeltette, ugyanakkor saját és maradékai számára sirboltról is gondoskodott a kegyurakat megillető helyen, a szentélyben.

De ez emlékkő átellenében, a szentély éjszaki falába illesztve van egy másik, hasonló nagyságu, szintén veresmárvány lap, mely mint ugyancsak mellékelte rajza mutatja (*XXXI. tábla*) domborműben sisakos, pánczélos vitézt mutat, ki élő oroszlánon áll, baljával pallosa markolatát fogja, jobbja pedig csapásra emeli buzogányát. Sajnos, hogy orra már letört, de mindemellett ez alak oly élénk, hogy szinte mozdul; ezt nem halottról készítették. A sírkövek rendszerént fekvő, alvó hősöket mutatnak, itt ellenkezőleg; azért semmi kétség, hogy e

márványlap nem sirkő, hanem inkább kőből faragott arczkép, mely alatt nincs ugyan felírás, de anélkül is tudhatjuk, hogy az nem lehet más, mint az átellenes emléklap készítője, az ép oly böcs, mint hős és vallásos Telegdy István.¹ Tagjain azon kor főurainak ruházatát s fegyverzetét szemlélhetjük. De ő nem nyugszik itt; Temesvár vidékén a lázadók kezébe került s azok szétmarcangolták.

A két emléklap között, a szentély keleti végében emelkedett az egyház főoltára Szent-István király tiszteletére; eszerént Telegdy István magasra emelt buzogányával az oltárnak épen evangeliomi oldalánál állott, mintha sejtene a jövőt s romboló kezektől védeni akarná azt. Ezenkívül volt még egy más oltár is a Szentlélek Isten tiszteletére külön igazgatóval s javadalommal, és kellett még legalább egy harmadik oltárnak is lennie, de erről már megfélekedtek történeti forrásaink.

A kitűnő egyház megfelelő szerelvényekkel rendelkezett, s közöttök lehettek olyanok is, melyek az ép oly buzgó, mint áldozatkész Csanád érsektől származtak. Telegdy Mihály és Miklós 1561-iki osztálylevele ezer kétszáz forintra becsült szerelvényeket említ, melyek között arany, ezüst s drágakövekkel ékesített szent edények, s gyöngyökkel kirakott papi és oltáröltözetek is valának; de ezek a Telegdyféle birtokok összes egyházaiból szedettek össze² először csak oly végből, hogy a kitört vallási s politikai zavarok közt illetéktelen kezekbe ne jussanak, de utóbb a két atyafitestvér megosztozott rajtok.³ Különösen említették azonban három ezüst kehely, melyeknek ketteje öt márkát nyomott s egyikre, azon kor szokása szerint, aranyak, úgy látszik régi pénzek, valának diszítésül forrasztva; továbbá két ezüst ampolna s két

¹ SZALAY L.: *Magyarország története*. III. 424. 471. 514. 521. II.

² «Insuper res ecclesiasticæ, nempe aureæ, argentæ, gemmæque et alii lapides pretiosi et margaritæ; item indumenta sacerdotalia et altarium ad summam fere mille ducentorum florenorum hungaricalium extendentia ab antecessoribus et patribus nostris (Telegdy Mihály és Miklós ősei) ad ipsas ecclesias ordinata.» *Br. Vesselényi-család levéltára*. Ez összeg mai értéke legalább is hatezer forint, s azonfelül van még a tárgyak megfizethetetlen műberce.

³ «(quoniam) possibile fuisset, ut inter ista turbulenta tempora, tantorumque tumultuum vicissitudines et varietates res ecclesiasticæ etiam a manibus violenter invitis, et nolentibus ipsis partibus (a két Telegdy) dissipari potuerint.» *Br. Vesselényi-család levéltára*.

gyöngyös casula:¹ ezekre tehát, mint talán drága családi ereklyére, kiváló figyelmet fordítanak, minélfogva hihető, hogy e családi sirboltos egyház kincseihez tartoztak. Mindenesetre féltékenyen őrzött tárgyakra vall azon szilárd kőépület is, mely a szentély éjszaki oldalához ragaszkodik, s mely hogy a szentélyvel egykoru, mutatja szép, csúcsíves ablaka, mely most befalazva áll. Ez épület a szentélyvel egy ajtó által van összekötve, eredetileg emeletes volt erős boltozattal; földszintje a papok öltözőjéül szolgált s egykori mosdó kömedenczéje még ma is megvan; emelete pedig, hová a földszintről lépcsőzet vitt fel, rejtkehelynek vagy régiesen sekrestyének használatott, melyben az egyház kincsei s talán a kegyuri család iratai is őriztettek.

De a Csanádok bőkezűségének nyoma meglátszik a telegdi lelkési javadalmon is. Ennek főállományát hét és fél jobbágytelek képezte, melyek közül kettő-kettő Báránkyuta és Telkesd, egy-egy Pósalaka, Battyán és Jenő, egy fél pedig Telki falvakban esett.² Magában Telegden is tartoztak hozzá szántóföldek, rétek, de amelyek csak általánosságban említetnek, terjedelmök megjelölése nélkül.³ Továbbá szőlők a telegdi és ujlaki hegyeken, melyekhez II. Ulászló király, bizonyosan kedves hívének, Telegdy Istvánnak közbenjárására azon jogot csatolta, hogy a lelkész nem fizetett tőlök kilenczedet, s a közönséges szüreti időn kívül, előbb vagy utóbb szüretelhetett bennök.⁴ Nem hiányoztak a középkorban oly fontos malmok sem: egy volt Telegden a Beothke (Bötké)-utca végén, mely «István pap molna» (malma) név alatt volt ismeretes; ugyanitt létezett a plebánosnak gyümölcsöse is. Ezenkívül Telkiben s Magyar-Csékén szintén egy-egy malom. Végre a parochiális ház mingyárt az egyház czinterme mellett udvarral s kerttel.⁵

Ily javadalomnak s különben is előkelő helynek mindenesetre

¹ Az összeszedett szent edények sulya tett: «argenti marcas triginta duas, pisetas novem; insuper duos calices marcas quinque ponderantes, item unum calicem . . . et duas ampullas argenteas, quas dum fecisset depurari, aureos tr . . . (kiszakadt; valószínűleg: tres) exinde avulsos et liquefactos fuisse.» A papi öltönyökre sorsot vetének, hogy melyik kié legyen? «sorte inter ambas partes distributa fuissent, inter quæ duo indumenta fuissent gemmata.» *Br. Vesselényi-család levéltára.*

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: Dicalis Conscript. VIII.*

³⁻⁵ *Br. Vesselényi-család levéltára.*

válogatott férfiak viselték lelkészi hivatalát, de közülök csak kevésnek neve maradt fenn. Ilyen volt Balás 1332—1337. években, aki mellett már vele teljesen egyrangú, mert egyenlő tizedet fizető, lelkésztársat is találunk, és ez volt Domokos. Ezután tovább, mint egy századig nem hallunk semmit Telegd lelkészeiről. Végre 1476-ban feltűnik Kelemen, ki az egyház egyik ujlaki szőlejét, mely Ingyen Péter s Farkas Miklós szőlei közt esett, eladta Erzsébetnek, Telegdy János-nénak.¹

1524-ben látjuk ismét Ilosvai Istvánt, de ekkor még csak mint az említett Szentlélek oltárának igazgatóját; később plebános, kegyuri családjának bizalmi férfia, ki nemcsak lelkészi javadalmának volt gondos gazdája, amennyiben gyümölcsöst ültetett s malmot épített, mely róla nevezteték el István-pap-molnának; hanem a szomszéd Telki községben magán birtokául négy jobbágytelket is szerzett.² Utóbb, mint tudjuk,³ váradi székeskáptalani kanonok s vikárius, majd prépost lőn. Frater György püspök Ilmeri Imre váradi prépost halálával bármi okból mellőzte Ilosvait, és Ilmeri utódjává Megyesi Ferencz jogtudort s kolosmonostori apátot nevezte ki. Elfoglalta-e Megyesi a préposti széket? arra eddigelé még adatunk nincs; csak az bizonyos, hogy 1553. december 20-ikán a préposti méltóságot, arról lemondva, Ilosvai Istvánra ruházta át, s e teltéről a kolosmonostori konvent által hiteles levelet is íratott.⁴ Eszerént a «Szent-László

¹ *Br. Vesselényi-család levéltára.*

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Dical. Conscript. VIII.*

³ *E munka II. kötete* 55. s köv. ll.

⁴ «Nos Conventus Monasterii B. Mariæ V. de Kolosmonostra Memoriae commendamus per præsentis, quod Reverendus Dominus de Megyes d. d. et Abbas præfatæ Abbatie de Kolosmonostra coram nobis personaliter constitutus, oraculo vivæ vocis, spontanea voluntate confessus est, retulitque in hunc modum: Quomodo ipse matura intra se deliberatione præhabita, considerans etiam huius temporis conditionem et varietatem, totum et omne jus suum, omnemque juris et dominii proprietatem, si quod in *maiori præpositura Ecclesiæ Varadiensis Sancti Regis Ladislai* ex Collatione et Donatione Reverendissimi quondam Domini Fratris Georgii Episcopi eiusdem Ecclesiæ Varadiensis, Thesaurarii, Locumtenentis et Judicis Generalis haberet vel se in futurum habere speraret quovis modo, simul cum cunctis suis utilitatibus . . . Reverendo Domino Stephano Ilosvay Suffraganeo prænotatæ Ecclesiæ Varadiensis, pure et simpliciter ac absque omni simoniaca pravitare dedisset, donasset et resignasset jure perpetuo et irrevocabili . . . harum nostrarum vigore et testimonio literarum

prépostja» czimet csakugyan a székeskáptalani prépost viselte,¹ s e tény ismét egyik nyilvánulása ama történelmi igazságnak, hogy a váradi prépostságot, melyből utóbb a püspökség keletkezett, Szent-László király alapította. Megyesi Ferencz jogtudor s kolosmonostori apát tehát a váradi prépostok névsorában Ilmeri és Ilosvai közt, az 1551—1553. évekre helyet foglal. Lemondása aligha nem Zabardy Mátyásnak 1553-ban történt váradi püspökké neveztetésével függ össze.²

Ilosvai Istvánnal, már mint telegdi plebánossal egy időben említettnek György és Ferencz telegdi papok; ekkor tehát már Szent-István egyházának három lelkésze volt, de hogy mely években? pontosan kimutatnunk nem lehet, mert az idézett nevek mellől az évszám hiányzik.³

Meg kell még emlitenünk Telegdnek egy intézményét, melynek hogy nyoma van ép oly örvendetes, mint középkori népnevelésünk szempontjából fontos. Az annyszor idézett 1561-iki osztálylevél mint az örvendi, úgy a telegdi iskolát s iskolaházat is említi, és pedig mint már régen létezőt, mely Telegdy Mihálynak jutott osztályba,⁴ Mihály ur pedig, mint tudjuk, megmaradt katolikusnak.⁵

TELKI.

(TELUKI.)

Telegdnek tartozéka; csak a bécsi codex említi, mint csekély helységet, mely csupán tíz kepe püspöki tizedet adott.

mediante. Datum vigesimo die mensis Decembris, anno Domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Kolosmonostori. Protocoll. 1549—1583. 65. l.

¹ *E munka II. kötete* 195. l. 3—4. idézet.

² *E sorok e munka II. kötetének 55-ik lapjához tartoznak.*

³ *Br. Vesselényi-család levéltára.*

⁴ «Domino Michaeli scholam Thelegdiensem . . . cessissent.» És ismét: «Particula illa terræ domus Plebanatus in Thelegd, quæ ab inundatione aquarum remansisset, una cum domo scholæ et horto, respectu domus plebanatus una cum schola et horto in possessione Ervend existentis» etc. Majd ismét: «scholæ literariæ.» *Br. Vesselényi-család levéltára.*

⁵ *E munka I. kötete* 446. l. 2.

UJLAK.

(VYLOK. WYLAŁ.)

Ma Pusztá előnévvel különböztetik meg hasonlónevű társaitól. 1282-ben tűnik fel mint a Ratold nemzetség birtoka,¹ s valóságos Eris almája, mely körül századokon át folyt a harc egyrésről a Ratold-ivadékok, a Putnokiak, másrésről az Ujlakkal határos Thelegd birtokosai, a Csanádok közt. Valószínűleg e folytonos surlódások megszüntetése céljából történt, hogy a Putnokiak Ujlakot 1336-ban el akarták cserélni a Csanádokkal ezeknek némely gömörmegyei birtokaikért s már a cserelevél is elkészült,² de mégis abbamaradt s a régi hatalmaskodások folytak tovább,³ míg végre mit a király parancsa, az apák bölcsesége el nem érhetett, két ifjú szív szerelme meghozta a békességet: Ujlak — mint egy okirat mondja — anyai jogon Telegdbirtok lön,⁴ vagyis valamelyik Putnoki leány hozományával a Csanádok utódainak birtokába jutott.

Mint hitközség jelentéktelen volt: 1332—1334-ben János s 1336—1337-ben Mátyás ujlaki lelkészek csak öt garas pápai tizedet fizettek évenként.

Egyháza Szent-Kereszt tiszteletére volt szentelve⁵ s kétségkívül a mai hely. vall. egyház helyén emelkedett.

VALKÓ.

(WOLKO. VALCA. WOLKOU.)

A Kalota nemzetség egyik ágának birtoka, mely e községről Valkainak írta magát s a múlt század elején Valkai Miklósban halt ki.⁶ Összeköttetésbe hozzák a történelmünkben ismeretes, magyarországi Valkó várral, melynek helyét a hagyomány e község határán keresi,

¹ WENZEL G: *Árpád-kori új okmánytár*. XII. 382. l.

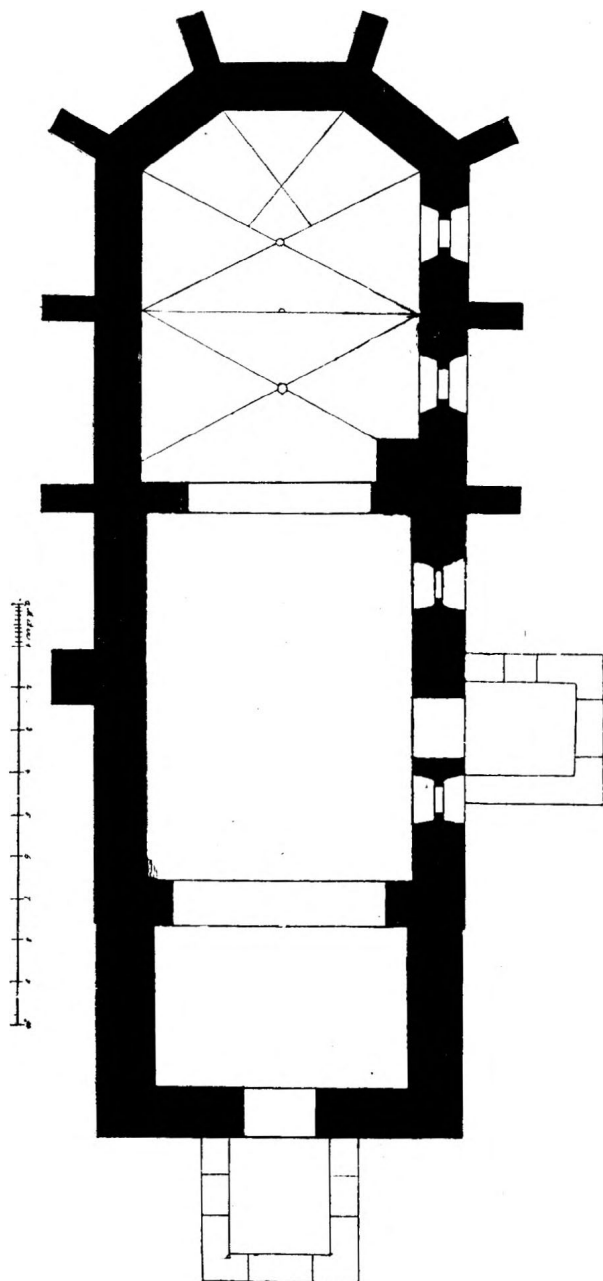
² FEJÉR GY: *Codex dipl.* VIII. 4. 194. s köv. ll.

³ *Br. Radránszky B. saájó-kazai levéltára*: VI. 15. 17. 18. 19. — VII. 16. 33. — VIII. 8. 12. 27. 32. 42. 43. 44. — IX. 10. 26. 27. — X. 25. — XII. 30. — XIII. 47.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt*: N. R. 922. 14.

⁵ FEJÉR GY: *Codex dipl.* VIII. 4. 196. l.

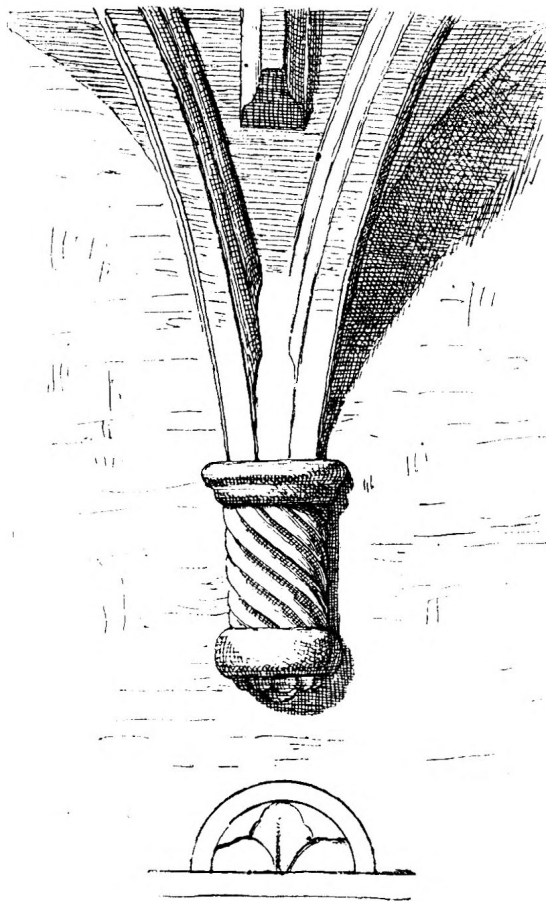
⁶ *A kolozs-kalotai egyházmegye*. 14. l.

53. sz. — A valkai egyház alaprajza.

de e vár a szomszéd Kraszna-, ma Szilágymegyében állt,¹ eredetileg azonban úgy a vár mint e község egy nemzetséget uralhatott.

Valkóról, mint hitközségről, először a XIII-ik század végén van említés, midőn husz kepe püspöki tizedet fizetett; majd 1337-ben

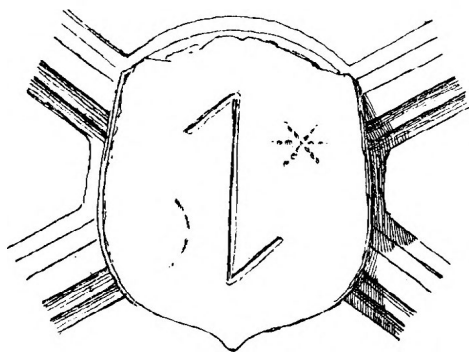
54. sz. — A valkai egyház gyámkőve.

feltűnik egyetlen ismeretes középkori lelkőse Gergely, kinek pápai tizede nem ment többre két garasnál. Mindkét adat azt mutatja, hogy Valkó az idézett korban még csekély népességű falucska volt s

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* IV. 143. l.

ezt bizonyítja egyháza is, melyet a mellékelt alap- és felrajzban itt bemutatunk (53. szám. XXXII. tábla).

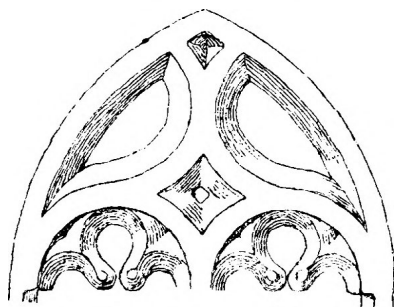
Először tekintetbe kell venni, hogy ez egyház hajója egy régibb, de kicsiny román kori egyház maradványa, melyhez a község emelkedésével egy tágas szentélyt s

55. sz. — A valkai egyház szentélyének zárköve.

utóbb még nyugati oldala elé előcsarnokot s tornyot építének. Figyelmünket különösen a szentély vonja magára már kívül is magas támpjai s csúcsíves ablakai által, de még inkább, ha a déli ajtó leszelt csúcsíveszete alatt az egyház belsejébe lépünk. Itt a famenyvezetes hajón s a már

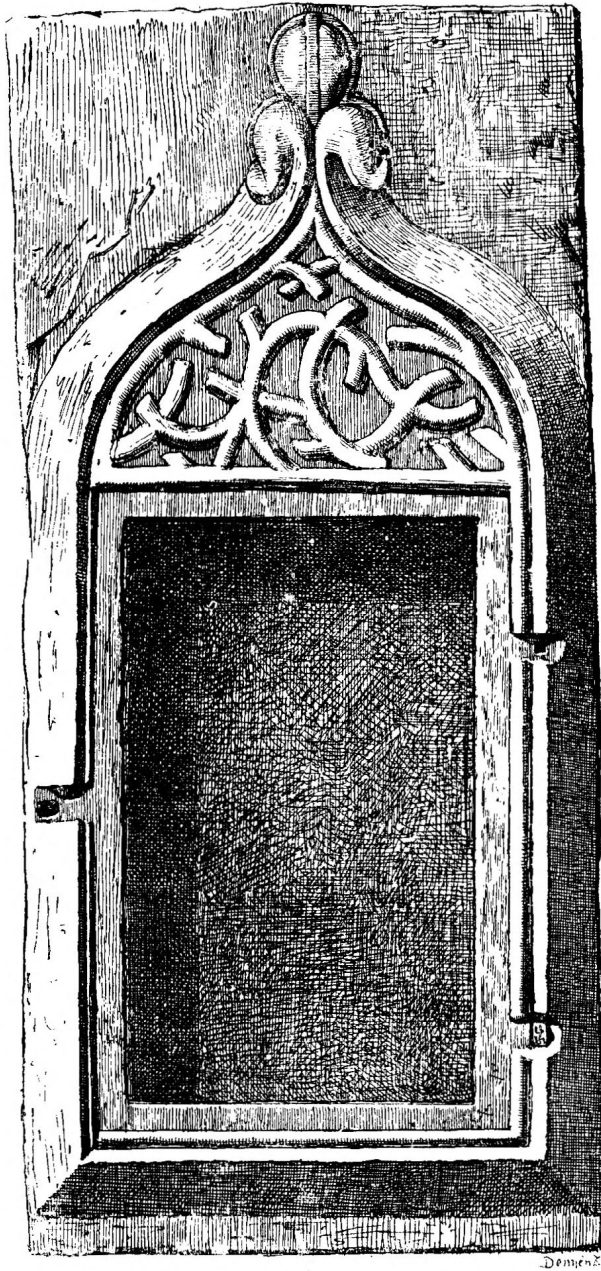
sonka diadalíven túl emelkedik a szentély magas kőboltozata, melynek gerincei a mellékrajzon feltüntetett, de már csak részben ép gyámköveken nyugszanak (54. szám). Érdekes a nyugatibb keresztbolt gerinceinek zárköve, mely, mint szintén mellékelt rajza mutatja

57. sz. — A valkai egyház szentélyének ablaka.

(55. szám), hold és csillag között **I** betűhez hasonló alakot mutat, s amely, minthogy csúcsos pajzson van feltüntetve, lehetne címer is, de talán nem egyéb, mint mesterjel. Még érdekesebb az ugynevezett szentségház, mely a szentély éjszaki falába, mint egy kis fülke van bemélyesztve, s melyben középkori hitfeleink az Ur szent testét tartották.

A fülkének eredetileg, mint egyebütt, úgy itt is vasajtaja volt, de annak ma már csak nyomai láthatók; ellenben nyílásának kőbéllete, mely a csúcsíves kapuzat alakját utánozza, még megvan, s rajzát mellékelve, annál is inkább közlöm, mert egyedüli e nemű maradvány egyházmegyénkben, s mert idomaival keletkezése korát is, a XV-dik

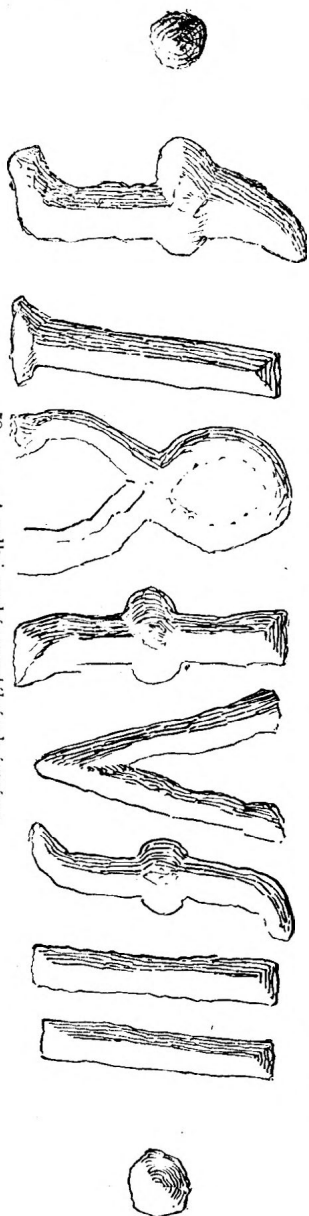
56 sz. — A valkai szentségház ajtaja.

század második felét jelezi. (56. szám.) Hasonló korra vallanak a szentély egyik ablakának mérművei, melyek közt, mint szintén mellékelt rajzunk mutatja (57. szám), a kései csúcsíves idom, a halhólyag már feltűnik.

E kortani jelekkel ellenkezni látszik amaz évszám, mely a szentély déli oldalának alsó kőpárkányára van vésve, s mely, mint mellékelt rajza mutatja (58. szám), az 1407. évet tünteti fel ama kornak teljesen megfelelő alaku jegyekkel. Ez évszám tehát azt jelenti, hogy a szentély, vagy annak legalább alsó része a rája véssett évben már állott; de épen ez egyház levéltárában létezik Zsigmond királynak egy 1427-ki oklevele, mely a hussziták elhatalmasodását e tájakon, mint már érintők,¹ szintén jelzi, s nevezetesen említi, hogy a valkai várat felégették s innét Kolozsvárig pusztítottak.² Meglátogathatták tehát ezt a Valkót is, s közbelépésekkel hosszú időre visszavethették az épen épülő egyház befejezését, vagy a már felépült egyházon, nevezetesen ablakain oly rombolást vittek véghez, hogy azokat utóbb egészen megújítani kellett.

Ez egyház középkori szerelvényeiből, melyek szintén értékesek lehettek, csak egy ezüst kehely maradt meg, de melyet láthatnom vagy rajzát nyerhetnem, sajnos, nem sikerült. Csupán annyi értesülésem van felőle, hogy «művészileg kidolgozott» kehely, felirata nincs (?), de «a rajta levő művészi ékitmények és szentek

58. sz. — A valkai egyház szentélyének évszáma.

¹ E munka I. kötete 258. l.

² A kolozs-kalotai egyházmegye. 7. és 10. ll.

képei nagy régiségét tanúsítják». ¹ Két régi harangjából 1835-ben egy nagyot öntöttek.

Hogy egyházi javadalma utóbb szintén tekintélyessé növekedett, azon körülményből következtethető, hogy ez egyház jelenleg, helv. vall. atyáinkfiainak kezén is jelentékeny javakkal rendelkezik.

Az egyháztól nyugatra, mintegy ötven lépésnyire, régi épület nyomai látszanak, mely állítólag klastrom volt, de valkai klastromról hallgatnak történeti emlékeink. Különben is a klastromok nem szoktak az egyháztól távolabb állani, és így hihető, hogy e helyen a kegyuri család kastélya emelkedett egykoron.

Meg kell még említenem, hogy midőn az egyház hajójának ablakait kibővíték, falfestményekre akadtak, és így az éjszaki oldalfalon még inkább kell ilyeneknek lenniök, mert a falfestményeknek rendes helyök ott volt, s egyrészt azért nem vágtak oda ablakokat, hogy a festő ecsetjének annál tágabb tere legyen. A szentély gerinczén ma is láthatók a zöld festék nyomai. ²

VÁSÁRHELY.

(WASARHEL.)

Számtalan hasonlónevű társaitól Fudi előnévvel különböztették meg. Neve kétségtől egykori vásárjogától származik, melyet még akkor nyerhetett, mikor mint a vele határos Fudi, királyi birtok volt. Vásárain kívül a határán egykor létezett klastrom is arra vall, ³ hogy hajdan nagyobb látogatottságnak örvendett.

Hogy szerzetesein kívül külön lelkésze is lett volna, nem említik történeti forrásaink; de a kis egyház, mely jelenleg a helv. vallásuak birtokában van, s melynek rajzát itt bemutatjuk (*XXXIII. tábla*), nyugati részében még a régi, s nyolczszögbe átmenő tornyával nyilván mutatja, hogy csúcsiveskori épület.

A XV-ik században a váradi püspök s Csáki Ferencz bihari

¹ *A kolozs-kalotai egyházmegye.* 7. és 10. ll.

² Déli ajtaja mellett jobbról egy római siremlék dombormivű faragványa van befalazva. TORMA K: *« limes dacicus felső része.* 31. ll.

³ *E munka II. kötete* 468. s köv. ll.

és szatmári főispán birta,¹ kinek egyik jobbágya 1455-ben itt huszezer arany forintnál többet érő kincset talált háza földjében elásva.²

ZARÁND.

(ZARAD. GARAND. ZARAND.)

Birtoktársa volt Hévjónak, Kérnek s a többi Pál országbiróféle jószágoknak,³ utóbb azoktól elszakasztva, a Csanád nemzetség kezébe került.⁴

Hegyek között esik, s ma is nagy erdőségek veszik körül, melyek hajdan egész rengeteget képezhettek, s talán épen ez elszigeteltsége a világtól okozta, hogy papjai nem állták ki soká: rövid hat év alatt háromszor változott lelkésze. Istvánt, ki 1332—1333-ban lelkészkedett itt, Miklós váltotta fel, de két év múlva már Pál következett utána. Pápai tizedök többnyire tíz garas volt évenként, tehát legalább anyagi gondokkal nem kellett küzdeniök.

¹ *E munka II. kötete* 257. l.

² *Leleszi országos levéltár* : Actor. 1455. 16.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. II. 208. és VII. 284. l.

⁴ *Budai országos levéltár kincst. oszt* : Dical. Conscript. VIII.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

A KÖLESÉRI FŐESPERESI KERÜLET.

APÁTI.

(APATHY. APATI. PADY.)

VALAMELY apátságtól, mint birtokosától vette nevét, de hogy melyik apátság volt az? ma már kimutatnunk nem lehet. Történeti forrásaink említenek telkii apátságot, s ez Apáti község tőszomszédos volt Telki községgel, utóbb várossal;¹ de egy 1344-iki oklevél, mely együtt említi mind Apátit, mind Telkit, nem ez utóbbit, hanem a szintén szomszédos Bátort, ma Fekete-Bátor, nevezi monostoros helynek; hogy azonban Apáti még akkor is valamely monostor birtoka lett volna, azt nem mondja.² És ebből kiviláglik, hogy Szent-Kereszt telkii apátsága, mely még 1465-ben is létezett,³ bár az említett Telkibe helyezik,⁴ ott nem állhatott. Apáti már az idézett évben sem volt egyházi birtok,⁵ amint 1402-ben is úgy tűnik fel, mint Bwga Péter váradi polgárnak felerészben örökölt, felerészben pedig zálogjogon birt jószága.⁶

Hitközségnek elég szerény volt: lelkészének évi tizede egyszer sem haladta meg a nyolcz garast, de többször még azon alul maradt. Lelkészei: 1333—1334-ben János, a következő két évben Marczel, 1337-ben Márton, haugyan e név nem hibásan áll Marczel helyett.

¹ BÉL M: *Adparatus ad hist. Hung.* 30. l.

² *Hazai okmánytár*: III. 150. s köv. ll.

³ TELEKY J: *Hunyadyak kora.* XI. 128. l.

⁴ FUXHOFFER-CZINÁR: *Monasteriologia* I. 280. l. — *Történelmi tár*: VI. 240—241. ll. — THEIMER Á: *Monumenta Hung.* II. 456. l.

⁵ Birtokosai 1344-ben róla már Apáthiának neveztetnek.

⁶ *Budai országos levéltár kincst. oszt*: D. L. 8772. — HAAN és ZSILINSZKY: *Békcésmegyei oklevéltár.* 49. l.

ÁGYA.

(ADYA. AGRA. AGYA.)

Van-e összefüggés e község s amaz Ágya comes közt, ki a XIII-ik század elején, mint biharmegyei birtokos ismételtén említették?¹ adatok hiányában meg nem határozhatjuk. Ugyanazon korban feltűnik mint község is, melynek lakosai a közelgő tatárok ellen erős védelemre készültek.² Különben a népesebb községek sorába tartozott: lelkésze, Péter az 1332—1337. években rendszeren tizenhét garas pápai tizedet fizetett évenként.

ÁRPÁD.

(ARPAD.)

Első ismert birtokosai János és László, Rajnaldnak fiai, kiktől, úgy látszik, hogy részvétők miatt a Kopasz nádor pártütésében I. Károly király elkoboztatta, Zsigmond király pedig a Csákiaknak adományozta.³

Jelenlegi helyétől egykor távolabb, a temető táján esett, hol hajdani helye ma is «telek» nevet visel. Régi egyházának téglamaradványa s körvonalai a temetőben ma is szembeűnők, s a hagyomány is egyház helyének tartja azt.

Középkori lelkészei közül kettő ismeretes: Balás 1322-ből, s István a következő két évből, kik pápai tized fejében évi kilencz garast fizettek.

BAJ.

(BOY. KYSDÉD BOY. NOGBOY.)

A Zoard nemzetség, s az ebből kiágazott Izsákai nemesek birtoka.⁴ A XIII-ik században iker község Kisdéd és Nagy előnevekkel. Egyháza, mely már 1283-ban említettik, ez utóbbiban állt.⁵

¹ *Váradi regestrum*: 234. 235. okl.

² ROGERIUS: *Carmen miserabile*. 34. fe.

³ FEJÉR GY: *Codex dipl.* X. 6. 611. és 636. ll.

⁴ *Lásd fentebb*: AKA és ZSÁKA.

⁵ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. IX. 364. l.

Lelkészei 1332-ben Pál; a következő három évben János; 1336-ban Péter. Pápai tizedök többnyire nyolcz garas volt.

A XVI-ik században a két község már egygyé olvadt, s egyszerűen Bajnak neveztetik.¹

BARMÓD.

(BORMOW. BERNOLD. BERNOLT.)

Középkori neve legtöbbször az utóbbi változatokban fordul elő, s ezek élénken emlékeztetnek a XII-ik század «méz-beszédű tanítójának», Szent-Bernátnak, régiesen Bernaldnak nevére. Valószínű is, hogy a község egyháza e szentnek tiszteletére volt szentelve, s középkori szokás szerint védszentjétől vette nevét a község, de eredeti neve eltörzítva jutott az utókorra.

A XIII-ik században a váradi püspök és káptalan közös birtoka, utóbb egészen a püspöké.²

Birtoknak tekintélyes, de hitközségnek annál csekélyebb volt; papjai minden évben változnak: 1332-ben János a lelkesze, utána évről-évre: István, András, János, András; pápai tizedök is csak évi három garas.

Ma pusztá, melynek «templomhely» nevű pontján a régi egyház széthullott tégláira s a körülötte létezett temető nyomaira akadunk.

BÁTOR.

(BATUR.)

A többi hasonnevű községektől Fekete előnévvel különböztetik meg, mely előnév Bihar megyének nemcsak Fekete-Körös-völgyi, hanem keleti részeiben is oly gyakori még ma is, hogy ama «Fekete Magyar-

¹ *Budai országos levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscript. VIII. — FÉNYES E: *Magyarország statistikai stb. szempontból.* I. 289. l. s valószínűleg Fényes után ENZEL S: *Helynevek magyarázója.* II. füz. említi, hogy Baj déli részén a Homorod ér partján egy kolostornak s kéttornyú templomnak romjai szemlélhetők. Jelenleg azonban ily romokra a bajiak nem emlékeznek, s egész Baj határán csakis a temetőben láthatók némi csekély épület-maradványok, hihetőleg hajdani egyháznak romjai.

² *E munka II. kötete* 250. l.

ország»-ot, melyet XI-ik századi történeti forrásaink emlegetnek,¹ talán épen e tájakon kell keresnünk.

Fekete-Bátor első ismert birtokosa a Toldi nemzetség, melynek harmadik ága e birtokáról Fekete-Bátori Toldinak írta magát.² Negyedik, napjainkban Kis-Toldinak elnevezett ág nem volt;³ ama boldogtalan ifju Toldi Miklós, kinek szomorú sorsát már ismerjük,⁴ nevezetett Kis-Toldinak, de nem azért, mintha ilyen nevű ágból származott volna, hanem, hogy megkülönböztessék bátyjától, szintén Toldi Miklóstól, ki vele egyidejűleg élt s Fekete-Bátorban is birtokostársa volt.⁵

A középkori Bátor büszkeségéről: monostora s váráról már szólottunk;⁶ meg kell még említenünk, hogy községi egyháza is volt, melynek egyetlen ismeretes lelkésze, Lőrincz az 1332—1337. években tizenöt garas pápai tizedet fizetett évenként. Eszerént Bátor monostora megszűnése után sem sülyedt le egészen az utolsó rendű községek közé.

BETHLEN-ŐSI.

(BETHLEHEMEYSI. BETHLEMEV. BETHLEMOYSI.)

Ősi fészke a történeti nevezetességű Bethlen nemzetségnek,⁷ melytől előnevét is vette; de hogy összeköttetésbe hozható-e azon Bethlen magyar ifjuval, ki 1175-ben három papnövendék honfitársával együtt a párisi egyetemen tanult? adatok hiányában eldöntenünk nem lehet. Annyi bizonyos, hogy az említett ifju előkelő származású volt; sorsa iránt a király is érdeklődött; szülei a monostor szerzeteseinek, kik az ifjut nevelték, gazdag ajándékot küldtek: két selyem casulát, egy zászlót, egy kehelyre való aranyat s ezüstöt, és egy fejér lovat, hogy az épen épülő monostorhoz követ hordjon. Midőn pedig az ifju váratlanul elhalt, szülei a nagy fájdalom közben sem feledik el megtudakozni: vajjon nem maradt-e gyermekök valakinek adója?

¹ HUNFALVI P: *Magyarország ethnographiája* 332. l.

² *Lásd fentebb*: SZALONTA és SZENT-MIHÁLY.

³ *Filologiai közlöny*. 1881. II. füz.

⁴ *E munka I. kötete* 415—417. II.

⁵ *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Dical. Conscript. VIII.

⁶ *E munka II. kötete* 425. l.

⁷ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dical. Conscript. Cottus Zaránd.

akár zsidónak akár kereszténynek? de hitelező nem jelentkezett.¹ Valóban ép oly megható, mint minden szavában korjellemző tudósítás!

Maga Bethlen-Ösi szerény községet képezett: lelkészeinek pápai tizede csak kilencz garas volt évenként. Lelkészei közül kettőt ismerünk: Tamást 1332—1335-ből és Jánost a következő két évből.

BÉL.

(BELY.)

Várad püspökeinek birtoka. Eredetileg nem mostani helyén, hanem a Tőz vize mellett állt, hol házhelyei még e században is meglátszottak. Lelkészei közül csak egyet ismerünk, Ábrahámot, ki 1332—1335-ben husz garas tizedet fizetett. Eszerént a tekintélyesebb községek közé tartozott.

Pázmány Péter említi, hogy a váradi egyházmegyében egykor Aiska vagy Ochka mellett prépostság létezett,² melyet korunkban a Bél vidéki Olcsa faluba szokás helyezni. Fényes Elek már azt is állítja, hogy e prépostság alapkövei Olesán most is láthatók.³ De ez tévedés, valamint Pázmánynál is akár a prépostság, akár az egyházmegye nevében kétségtől hiba van, mert Aiska vagy Ochka váradegyházmegyei helynévről történeti emlékeink nem tudnak semmit, s mert Aiska vagy Ochka végre nem is Olcsa, ahol különben is sem folyó, sem patak, de még ivóvíz sincs, ily helyen pedig szerzetesrendeink nem szoktak megtelepedni. Ennélfogva igazok lesz azoknak, kik Fuxhoffer-Czinár szerént e prépostságot a pestmegyei Ócsán, vagy még inkább a szatmármegyei Olcsa-Apátiban keresik.⁴

BÉLFENYÉR.

Sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzékek nem említik, de a mult században, mostani egyházának helyén, még állt régi egyháza,

¹ FEJÉR GY.: *Codex dipl.* II. 189. és VII. 4. 63. l.

² PÉTERFFY K.: *S. Concilia.* II. 276. l.

³ *Magyarország statistikai stb. szempontból.* I. 249. l.

⁴ «Sunt, qui hanc (præposituram de Aiska) ab ea, de Ócsa solo nomine differre putent.» *Monasteriologia.* II. 5. l.

mely négyszögű faragott kövekből rakott épület volt, szentélye azonban, melyet tudósításunk gömbölyűnek nevez, téglából épült, s az egész oly kicsiny vala, hogy hiveinek felét sem fogadhatá magába.¹ Ugy látszik, hogy félkörű apsisal záródó románkori egyház volt. Különben püspöki birtok.²

BÖKÉNY.

(BUKEN. BELEN.)

Tamáshida, vagy mai nevén Tamásda közelében állt s 1393-ban mint nemesi birtok említetik.³ Szerény kis község volt, melynek lelkésze 1333-ban István öt—, 1335-ben pedig Miklós hét garas pápai tizedet fizetett.

BUZÁS-ŐSI.

(GURSAS. GUZASENSI. BUSASENZI. BUZARENSI.)

Egyike azon helyneveknek, melyeken leginkább meglátszik a pápai tizedjegyzékek másolójának avatatlan keze. Sőt egy évben épen Tursamson (Tur-Sámson) név alatt fordul elő, holott ez utóbbi, mint tudjuk, a bihari főesperességben állt, és ott ugyanazon évben, de egészen más, s a többi éveknek megfelelő lelkészszel s tizedösszeggel említetik is.

Alig szenved kétséget, hogy ugyanaz a község, mely később, az 1552-iki adókönyvekben már csak egyszerűen Buzás név alatt jő elő s Vajda Mihály birtoka,⁴ de ki azt, mint püspök nemese, Várad püspökétől nyerhette.

Lelkésze Pál az 1332—1337-iki pápai tizedszedéskor hat garas tizedet fizetett évenként.

Elpusztult helyét, Bélfenyérről Olesára menet, az országuttol balra mutatják.

¹ 1766-iki Canonica visitatio. *Varadi székeskáptalani levéltár* : 32. 16.

² *E munka II. kötete* 251. l.

³ *Br. Révay-család levéltára*.

⁴ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : Dicalis Conscrip. VIII.

CSEGŐD.

(CHEGED.)

Sem a bécsi codex, sem a pápai tizedjegyzék nem említi, de egy 1454-iki oklevél felhozza «Egyházas-utczáját».¹ Az elpusztult község hajdani helyén csakugyan ma is mutatják egyházának némi romjait. Az «Egyházas» elnevezés pedig nyilván arra vall, hogy a napjainkban annyira elterjedt «templom» szó népünk nyelvén hajdan nem volt ismeretes.

DALOM.

(DOLM. DOLUM.)

Várad püspökeinek birtoka.² Lakosai egyéb tartozásaik között minden karácsonykor egy dāmvsadat vagy három nyulat szolgáltatnak be a püspöki udvarba.³

Régi, téglapületeű egyházának helye a Fekete-Tótról Talpasra vivő úttól balra, az erdőben látható.

DIENESMONOSTORA.

(VILLA MONASTERII S. DIONYSII. DYENYMONOSTARA. VILLA MONASTERII SANC-
TORUM EGIDII. DYONISII.)

Prépostsága, mint láttuk,⁴ a Szentlélek Isten tiszteletére volt szentelve; plebániái egyháza, mely talán csak a prépostság megszűnése után keletkezett, Szent-Egyed és Szent-Dénes tiszteletére. Ezenkívül még csak annyit tudhatunk róla, hogy 1332—1334-ben Benedek áldozár lelkészkedett benne, ki kezdetben hét, majd nyolcz, végre kilencz garas tizedet fizetett évenként, ami mindig csekély összeg, de épen olyan lehetett maga a község s egyházi javadalma is.

¹ Bőllőni S. levéltára.

² E munka II. kötete. 251. l.

³ Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : Urbar. et Conscript. 36. 34.

⁴ E munka II. kötete 412. l.

FENES.

(FENES.)

Derék község a hasonnevű vár alatt, melylyel együtt a váradi püspök birtokaihoz tartozott.¹ 1548-ban Ferdinánd király, kinek hatalma ekkor Biharmegyében csak névleges volt, birtokosa Frater György püspök ellenére, hívének, Tahy Ferencznek adományozta, s ekkor halljuk először e várnak Bélavár nevét.²

Régi katolikus egyháza a mult század elején még fennállott;³ ma csak téglamaradványai látszanak a község temetőjében, szép emelkedett helyen. Lelkészei közül kettő ismeretes: Benedek 1332—1333-ból és Fábián a következő négy évből. Pápai tizedök az első évben még huszonnégy garas volt, de utóbb felényire szállt le.

GAB.

(GAB.)

Egyike volt a legszerényebb községeknek: Mihály papja a tizedszedés első évében két garast fizetett, a második évben is csak hármat; a többi években már elő sem fordul. Később el is pusztult egészen. Az egyházmegye legszélén, Sikula közelében állt, hol hajdani egyházának romjai, állítólag, ma is megvannak.

GURBA.

(GURBA. GARBA.)

A Váradi regestrum a XIII-ik század elejéről említi,⁴ hogy midőn a biharmegyei Váncsodon gyujtogatás történt, Mike bihari főispán

¹ *E munka II. kötete* 251. és 309. s köv. ll.

² *1548-iki törvények* art. 12. — Hogy belényesi várnak is neveztetett, kitetszik Szalárdi krónikájából (*VIII. könyv 8-ik rész*), hol a felsorolt várak közt Belényes is előfordul; de minthogy e városnak magának vára sohasem volt, kétségtelen, hogy ott a Belényes közelében emelkedő Fenesvárt kell érteni.

³ Fekete György bihari szolgabíró s esküdtje, Dányi János 1721-iki hivatalos jelentése. *Váradi káptalani orsz. levéltár*: 41. c.

⁴ 270-ik oklevél.

ez ügy elintézésével a Gurbán lakó poroszlót bizta meg. Eszerént itt lenne községünk legrégibb nyoma, csak az a baj, hogy Gurba Zaránd-megyében feküdt, hová a bihari főispán hatósága nem terjedett ki, s ennél fogva hihető, hogy itt csak a másoló hibájából áll Gurba Furta helyett, mely utóbbi már bihari területen és éppen Váncsod közelében állt s áll ma is.

Különben Gurbának csak egy papját ismerjük, Johankát 1332—1337. évekből, ki a tizedszedés egész ideje alatt évenként nyolcz garast fizetett.

GYARAK.

(GARA. GARAD. GARACH. GARAK. GARMAT.)

A homorogi főesperesség Gyarakján kívül még két ily nevű község állt egyházmegyénkben, az utóbbi kettő a köleséri főesperesi kerülethez tartozott. Mindkettő nemesi birtok, amaz Erdő, ez Hosszu előnévvel; amaz Bihar, de ez már a régi Zarándmegye kiegészítő része volt.

A pápai tizedjegyzék a köleséri főesperesség területén két Gyarakot említ; egyik jelentékenyebb község: lelkésze, János 1332—1333-ban tizenhárom garast fizetett évenként, Gábor pedig a következő négy évben tizenkettőt. Ellenben a másik Gyarak évi tizede csak négy-öt garas, s lelkészei 1332-ben Márton, 1333-ban Miklós, 1336-ban János. De hogy ezek, vagy amazok melyik Gyaraknak voltak lelkészei? meg nem határozható, minthogy a tizedjegyzékek a községeket előnevek nélkül említik.

Erdő-Gyarak egyháza Szent-Miklós hitvalló tiszteletére állt, s 1347-ben Miklós volt lelkésze, kinek ugyanakkor a község határán földbirtoka is említettik.¹

GYARMAT.

(GARMAT. GAUMAD. GARMATH.)

Fekete előnévvel írják. Nemesi birtok volt. Említi már Rogorius, mint oly községet, melynek lakosai vajdájok vezérlete alatt a már említett Ágya s a többi szomszéd falvakkal védműveket készítenek a

¹ Bülöni S. levéltára.

tatárok ellen.¹ Másik középkori emléke egyháza, melynek tornya s keleti része újabb keletű ugyan, de hajója még a hitujítást megelőző korból származik. Ezt igazolják a hajó déli s északi oldalának falképei, melyek az egyház 1862-iki megújításakor tűntek elő, s korántsem a ráczok vagy oláhok alkotásai, mint azt egy, különben derék munka állítja.²

Az északi fal festménye Szent-Annát tünteti elő trónon ülve, előtte a Bold. Szűz, ölében a kis Jézussal. Szent-Anna jobbjá a mellette álló másik Mária fején pihen, ki előtt két fia áll könyvecskéket tartva; balját pedig a harmadik Mária fején nyugtatja, ki előtt ismét négy gyermeke áll szintén könyvecskékkel. A három főalak ruhája veres, a többiekének színe már elmosódott; csak a Bold. Szűz s a baloldali Mária palástján látható még, hogy az kék, ez pedig zöld. E kép a középkor egyik kedvencz előállítását, az ugynevezett Mettercia-t tünteti fel. A déli falkép főalakja Szent-György, jobbján kerített város magas tornyokkal, melyek egyikéből királyi pár néz a szent vitéz felé. Ez sallangos, fehér lovon ül, ruházatának csak körvonalai látszanak, paizsa veres, lándzsáját a barlang felé irányozza, melyből a sárkánynak kell kijönnie; a barlang felett a királyleány térdel, kit meg kell szabadítani s kinek fejét szentfény veszi körül. A képek alatt felírások vannak, de csak egyes szavai olvashatók.³

Ez egyházban lelkészkedett az 1332—1335. években Miklós s a következő két évben Illés, kik évenként hat garas pápai tizedet fizettek.

GYÁN.

(GAN. JAN.)

A már említett bihari Gyán községek harmadika,⁴ mely Kőte előnevet visel, s amaz ikertornyos egyház közelében állt, melyről fentebb volt szó.⁵ Községi egyházáról nincs tudósításunk, csak egy

¹ *Carmen miserabile*: 34. fejt.

² RÁCZ K: *A zarándi* (helv. vall.) *egyházmegye története* 96. l.

³ KALLÓS Kálmán *másolata*. RÖMER F. F: *Régi falkekpek Magyarországon*. 108. lap.

⁴ *Fentebb* 366. lap.

⁵ *E munka II. kötete* 415. s köv. ll.

lelkészét ismerjük, Pált, ki az 1332—1337. években mindig tizenhárom garas pápai tizedet fizetett évenként, tehát kétszer annyinál is többet, mint a fekete-gyarmati himes egyház lelkésze.

GYÖRÖS.

(GERNES. GURUS. GUGER. GEURES. GURUS.)

Ős birtoka legrégibb, ma is virágzó nemzetségeink egyikének, a Nadányi-nak, mely közel atyafiságban állt a Pázmánokkal. Hajdan ikerközség volt Alsó s Felső előnévvel.

Főuri nemzetségének jótékony hatása meglátszott egyházi javadalmán is; két ismeretes lelkésze: 1332—1333-ban Gábor, s a következő négy évben Jakab tizenegy, majd tizenkét garas pápai tizedet fizettek évenként, mely összeg Győrösnek középkori egyházi javadalmát az előkelőbbek közé emeli.

Régi egyháza teljesen elpusztult, de a mult század végén, a régi Alsó-Győrös egyik kutjában találtak egy kis harangot, alig egy mázszást, melyen felirat vagy valami diszítés nincs; de épen egyszerűsége s hosszas, mondhatni gyűszű alakja, milyenek legrégibb harangjaink valának, ezek közé sorolja, s a hagyomány is ilyennek tartja.

GYULA.

(GULA. GYWLA. NAG GYULA.)

Eredetileg a régi Zarándmegyéhez tartozott, s ennél fogva ama megyének várad-egyházmegyei részével a köleséri főesperesi kerületbe volt bekebelezve. Első ismeretes neve, mint láttuk, Gyulamónostora,¹ utóbb egyszerűen csak Gyula, vagy, megkülönböztetésül számos hasonló nevű társaitól, Nagy előnévvel is felruháztattott.

Legrégibb történeti nyomát Rogeriusnál keresik, Gyulára magyarázván, mit a «Siralmas ének» írója, bizonyos meg nem nevezett szigetről mond, melyet Ágya, Fekete-Gyarmat s a többi szomszéd falvak a tatárok ellen védhetővé tenni igyekeztek.² De minden e

¹ *E munka II. kötete 427. l.*

² *34-ik fejezet.*

magyarázat ellen szól: a sziget névtelensége, holott Gyulának már akkor neve volt, még pedig olyan, mely papi ember előtt, mint Rogerius, nem lehetett ismeretlen, és ha szegény falvakat megnevez, hogyan hagyott volna névtelenül monostoros helyet? továbbá Rogerius útjának iránya egészen másfelé tart, és nem Gyulának; ha ide igyekezett volna, már fentebb Szalonta táján arra tér vala. Sokkal hihetőbb, hogy egyenesen délnek, Nadab felé menekült, s annak környékén találta ama szigetet, amint ott csakugyan Várhely nevű terület ma is létezik.

Legrégibb történeti emléke Gyulának első, Gyulamostora nevében rejlik, mely nyilván arra vall, hogy eredetileg nemzetségi birtok s mint ilyen monostoros hely volt, utóbb kihalás vagy hűtlenség következtében a koronára szállt, míg Zsigmond király 1387-ben Losonczy László vajdának,¹ 1403-ban pedig Maróthi János macsói bánnak adományozta.² A Maróthiak kihaltával Mátyás király 1482-ben fiát, János herceget adományozta meg vele.³ 1510-ben György brandenburgi örgróf, majd Czibak Imre váradi püspök birtoka,⁴ és így tovább változtak urai.

Monostorának megszűnése után, a XIV-ik század elején, mint egyházas hely tűnik fel aránylag szerény körülmények közt,⁵ de a királyi birtoklás megszűntével, említett nagynevű földes- és kegyurai alatt amint várossá emelkedett, úgy javultak egyházi viszonyai is.

Egyháza, mint a váradi káptalannak 1451-iki leveléből értesülünk, védszentjét hazánk Nagyasszonyában, a Bold. Szűzben tisztelte;⁶ de ez egyház épületéről egyenes tudósításaink nincsenek, még a helynek, melyen állt, emléke sem maradt ránk. Azonban Gyula földesurai, mint láttuk, hatalmas főurak valának: fel vagyunk tehát jogosítva, hogy itt is oly emlékszerű egyházat keressünk, minőt főuraink egyéb kiválasztott helyein, például a Fekete-Körös völgyi

¹⁻⁴ Müncheni okmányok. *A békésmegyei régészeti s művelődéstörténelmi társulat évkönyve. 1880—1. évf. 72. l.* — KARÁCSONYI J.: *A gyulai uradalom és vár keletkezése. Idézett évkönyv. 1881—2. évf. 104. s köv. ll.*

⁵ Ama tévedésre, hogy Gyulának már e korban két plébániája volt, Gerla neve szolgáltatott alkalmat, mely név középkori szokás szerint r betű nélkül íratott: Gula Gurla helyett.

⁶ HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár. 61. l.*

Szent-Miklóson láttunk. És csakugyan egy kései, de megbízható forrás arról értesít, hogy a gyulai vártól nyugatra elterülő «külső vár» vagy helyesebben belvárosban, melyet földbástyák kerítettek, «az hid előtt való kapuján felül erős kőtorony (létezett) faragott kövekből,» mely még a múlt században állt.¹ E torony a földbástyák között nem lehetett az ugynevezett donjon, mert ez csak a tulajdonképeni várban állhatott, amint hogy ott, a vár dél-keleti sarkán ma is megvan; az is feltűnő, hogy míg a vár egészen téglából épült, az idézett torony anyaga faragott kő, tehát kiváló épület, melyhez csak a hajó hiányzik, hogy emlékszerű egyház legyen. De régi egyházainkat gyakran alakították át védművekké, mint Váradon, Egerben, Sáros-Patakon stb. s a szükséghez képest sokszor bontották le hajóikat s meghagyták a tornyot vagy megfordítva. Itt, Gyulán is ilyen eset fordult elő: a hajó elpusztult vagy lerontatott, de tornya fenmaradt, s bástya lett belőle. De bástyája volt azelőtt is a városnak, mert alig kétkelkedhetünk, hogy e faragottkő torony nem egyéb, mint Gyula középkori plebániái egyházának tornya, melynek alapfalai a mai grófi kertben még tán meg is találhatók. Itt, a belvárosban kellett állnia a plebániái egyháznak, s a belváros erődtímenyei, mint egyebült, úgy itt is részben azért készültek, hogy védjék az egyházat. És volt mit védniök benne.

A gyulai egyház belső felszerelése oly fényes és gazdag volt, melyet csak a kitünőbb egyházakról fenmaradt leltárak tüntetnek fel. Így értesülünk orgonája, sőt orgonakészítőjéről,² továbbá énekesei,³ arany-ezüst kelyhei, keresztjeiről s ereklyetartóiról, melyek között fejereklyetartók is voltak, mint Szent-László királyé, s e kincsek egy egész ládát megtöltének; egy más ládával ismét kazulái s vecsernye-palástjai valának, oly fényesek, hogy némelyiket egészen elborítá a rájuk himzett gyöngy.⁴ E gazdaságát azonban kegyuri családjainak bőkezűségén kívül ama szerencsés körülménynek is köszönheté, hogy oltára

¹ BR. KÁROLYI S: *Gyularár és város térrajza 1705-ben. Békésvármegyei történelmi évkönyv. 1879—1880. évf. melléklet.*

² HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár. 135. l.*

³ SZERÉMI GY: *Emlékirata. 44—45. ll.*

⁴ «bona ecclesiae» praefati oppidi Gyula, puta: calices, cruces, reliquias, capita insuper et ossa sanctorum reliquiarum, auro et argento redimita, quae

Szűz-Mária képéhez bucsujárók ezrei zárandokoltak,¹ s a nyert lelki vigaszért szívesen hagyták cserébe az oltáron aranyaikat, ezüstjüket.

S a kitűnő egyházat történeti adataink fogyatékos világánál is jelentékeny javak birtokában látjuk. Ilyenek:

Apáti falu, Gyula közelében, huszonnyolcz jobbágYTELEKKEL. Mint neve mutatja, eredetileg is egyházi birtok volt, minden valószínűség szerint a Gyulán létezett apátság birtoka; és így midőn olvasuk, hogy e községet 1451-ben két Maróthi özvegy a plebániának adományozta,² előttünk áll a két jámbor özvegy szigorú lelkiismeretessége, mely nem tudott nyugodni, míg e birtokot eredeti rendeltetésének vissza nem szerezte.

Boldogfálván részbirtok. A falu eredeti neve, épen úgy, mint a Debreczen melléki hasonnevű falué, Boldogasszonyfalva volt, s e név, kapcsolatosan a gyulai egyház említett birtoktársával, egyenesen arra vall, hogy eredetileg egészen ez egyház birtokát képezte, mely, mint tudjuk Boldogasszony tiszteletére állt.

Magában Gyulán két utca: egyik, mely Szegény-utcának, másik, mely Palotahelynek nevezetett. Ugyancsak Gyulán egy öt kerekű malom a Fejér-Körösön s egy három kerekű a Fok vizén minden szombatesti harangozástól a vasárnapesti harangozásig a plebánosnak keresett. De voltak a plebánosnak saját malmai is: a dobozi határban kettő, egyik a Fekete-Körösön három kerékre, a másik a Fok vizén. Ezekhez járult a gyulai s péli vám tizede, továbbá szabad faizás az uradalom erdejében, s a plebános jobbágjai épen úgy használhatták a gyulai vár földjeit, erdeit s vizeit, mint a többi várjobbágYOK.³

Ismeretes lelkészei:

1332—1337. években Péter, ki pápai tized fejében évről-évre rendszeren husz garast fizetett, mely összegnek Gyulára vonatkozó

videlicet bona in scrinio uno recondita et locata fuerunt; in altero autem scrinio sacra vestes, casulae videlicet, et cappae, et alia indumenta, idgenus similia, gemmis ad amussim ornata.» HAAN L: *Békés vármegye hajdانا*. II. 167. l.

¹ SZENTIVÁNYI M: *Cur. miscellanea*. Decad. III. 54. l.

² HAAN L: *Békés vármegye hajdانا*. I. 119. és 197. ll. — HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*: 61—62. ll.

³ *Müncheni okmányok*: 293. sz.

jelentősége akkor tűnik ki, ha tudjuk, hogy ugyanakkor a békési lelkész tizenöt, a csabai meg épen csak hat garast fizetett. Ezután tovább, mint egy félszázadig nem találkozunk Gyulán lelkészszel.

1400-ban tűnik fel ismét Márton, ki Losonczy Bánffy Lászlónak, tehát volt kegyurának özvegye ellen huszonhárom forint erejéig igénypert indított; de mert követelése igazolására esküt tenni vonakodék, még őt marasztalták el hat márká (huszonnégy forint) birságban.¹

1458-ban Imre volt gyulai plebános.²

1469-ben János.³

1508-ban Mátyás, ki az idézett évben kegyurasszonyával, Fransepán Beatrixszal nagy viszályba bonyolódott, de kit 1511-ben Beatrix második férje, Brandenburgi György örgróf a plebánia összes javainak birtokában megerősített.⁴

1520. május 19-én Vinográdi Máté gyulai plebánossága mellett, mint pécsi örkanonok is említették.⁵ Plebánosságának eredetére némi világot vet azon körülmény, hogy György örgróf birta Varasdót, melynek közelében állt Vinograd.

Még ugyanazon 1520. év végén György örgróf Gerlai Ábrámffy János jogtudort nevezte ki gyulai plebánosnak, ki december 6-ikán kelt levelével kötelezte magát, hogy a plebánia állapotját hanyatlani nem engedi.⁶ Ábrámffy 1528-ban még gyulai plebános,⁷ azután mint tudjuk, váradi kanonok;⁸ és így 1529. körül történhetett, amit Szerémi Gy. említ, hogy a gyulai plebániát annak kegyura, Czibak Imre, Mihály kápolna-igazgatónak ígérte, de, úgy látszik, hogy csak a puszta ígéretnél maradt.⁹

A plebániai egyházon, s a Szent-Ferencz-rendűek és apáczák már bemutatott klastromain kívül¹⁰ egyéb egyházi épületek s intéze-

¹ Br. Bánffy-család levéltára : T. 1.

² Századok. 1870. évf. 476. l.

³ Gyulafejevári országos levéltár : Bihar. 1. 33.

⁴⁻⁶ Müncheni okmányok : 293. 481. sz.

⁷ HAAN L: Békésvármegye hajdana. II. 149. l.

⁸ E munka II. kötete 170. l. — Történelmi tár : XXII. 262. l. szó van bizonyos Mártonról, ki 1521-ben gyulai pap volt, de Gyula itt minden előnév nélkül áll, s azért egyéb adatok híján nem lehet e Gyula lelkészei közé sorozni.

⁹ Szerémi Gy: Emlékirata. 246—249. ll. felette zavaros szöveg.

¹⁰ E munka II. kötete 446. és 498. ll.

tek is állottak Gyulán. Nevezetesen egy másik egyház Szent-Móricz tiszteletére a hasonnevű utcában, melynek a zarándmegyei Megyesen egy nemes telek birtoka is volt.¹ Továbbá két kápolna, melyek egyike a várban állt, Maróthi László bán emeltette az apostolok tiszteletére, s 1445-ben Miklós trinopolisi püspök és egri vikárius szentelte fel.² A másik kápolna helye ismeretlen, csupán annyit tudunk felőle, hogy Deák István építtette s a Bold. Szűznek szentelé.³ Egyháznak vagy szintén csak kápolnának kellett állnia a városi ispotályban is, mely Szent-Elek hitvalló tiszteletére volt szentelve, s melyet 1523-ban Brandenburgi György örgróf Scardonai Sadobrych Péternek adományozott,⁴ tehát lelkészség s egyházi javadalom is vala hozzá csatolva.

De amint az ispotály által gondoskodtak a mult idők embereiről, annál kevésbbé feledkezhettek meg a jövő reményeiről, az ifjúságról. Nem hiányoztak Gyulának iskolái sem. A leányokat az apácák nevelték; a fiukról vagy a ferenczesek klostromában vagy külön plébánia iskolában gondoskodtak. Szerémi György határozottan említi a gyulai iskolás ifjakat;⁵ sőt ama körülmény, hogy a XVI-ik századnak már első éveiben sűrűn találkozunk békésmegyei, s nevezetesen gyulai ifjakkal, kik a krakkai, bécsi egyetemeket látogatták, e körülmény egyenesen arra vall, hogy Gyulának jeles, a magasabb műveltséget is megizlettető iskolájának kellett lennie. Sőt midőn arról értesülünk, hogy Kerechény László gyulai várkapitány a gyulai iskola tanulói számára malombeli buzát utalványoz ki,⁶ ez adat alig érthető egyébként, mint, hogy Gyulán épen úgy mint Váradon s a középkor minden valamire való városában létezett oly intézet, melyben a szegény tanulók lakáson s felügyeleten kívül élelmezésben is részesültek.

Ime, oly kis vidéki városban is, mint Gyula, nem hiányzott semmi abból, mire az embernek bölcsesjétől koporsajáig szüksége van, vagy ami még a magasabb igényeket is kielégíthetné. Fényes

¹ *Müncheni okmányok*: 464. sz.

² HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár* 48—49. ll.

³ SZERÉMI GY: *Emlékirata*. 249. l.

⁴ *Müncheni okmányok*. 507. l.

⁵ *Emlékirata*. 45. l.

⁶ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Regesta decimarum Comitatus Békés ab anno 1549—1564.

felszerelésű községi egyháza mellett ott állottak klastromai s kápolnái, és ezek között az ifjúság nevelő intézete, valamint az elaggott vagy megnyomorodott szegények menháza. Valóban jól jegyezte meg egyik hazánkfia, kinek elméjénél csak szíve volt nagyobb: mi lehetett csak a szemnek is szebb, s hazánkknak hasznosabb, mint amaz egyházi intézetek, melyek jól rendezett seregek gyanánt örködték Magyarország jóléte felett?!¹

De jöttek a XVI-ik század ötvenes évei. Fráter György váradi püspök törekvése, hogy Szent-István koronájának birtokosa az ország vallási s politikai egységét helyreállítsa, nem ért óhajtott sikert. Egy részről a török, más részről Izabella hívei hiúsították meg. Már 1552-ben Temesvár, Szolnok, Eger romokba omlott a török ágyuk pusztításai alatt. Gyula, Várad érezte, hogy ezután rajtok a sor.

Igyekeztek megmenteni ami menthető vala. Hogy Gyulának szerzetesei hogyan vitték féltőbb kincseiket Ecsed várába? már láttuk. Hasonlót tettek a gyulai polgárok is, csak hogy ők maguk is menekültek, ki Pozsonyba, ki Kassára s a felvidék többi városaiba, melyekkel azelőtt üzleti összeköttetésben állottak. Közölök Varga Mihály, mint neve mutatja, Gyula egyik iparos polgára, a város akarajából a már említett két láda egyházi szerelvényt Kassára vitte magával, és ott velök megtelepedett. Sajátságos véletlen találkozás, hogy Várad egyházi kincsei is, bár először egészen más irányban indítják el őket, végre szintén Kassára kerülnek, s hazai ötvös, himző stb. művészetünk pótolhatatlan kárára ott vesznek el. Mert a Varga Mihálynak csak megmentés végett átadott kincseket, utóbb Gyula polgárai ugyanannak ezer száz forintért eladták. Hiába volt Forgách Ferencz váradi püspök tiltakozása, hiába a királyi parancsra 1559-ben megindított vizsgálat s tanuvallatás: a gyulai polgárok azzal védekeztek, hogy a

¹ PAZMÁNY Péter: «Me quidem certe sola recordacio pulcherrimi status Patriæ dulcissimæ reficit. Quid enim vel ad aspectum iucundius vel ad securitatem tutius esse potuit, quam videre tot castrorum acies ordinatas, pro salute Ungariæ excubantes, quot fuere religiosorum cœnobia? Hi nimirum oratione, lachrymis, jejuniis, omnibus vitæ religiosæ exercitationibus Dei favorem impetrabant, iram avertébant, murum se pro domo Dei opponébant. Ita in pulchritudine pacis, in requie opulenta, in protectione Dei cœli commorabatur gens nostra.» *Acta et decreta synodi Strigoniensis*. 131. l.

pénzre szükségök volt, fegyvereket kelle vásárolniok, hogy magukat, családjokat, s ő felsége várát Gyulát az ellenségtől megvédhessék.¹

Az ügy illetén menetére kétségkívül hatással voltak már az uj tanok is, bár csak titkon, mert Ferdinánd király hatalma, hová akkor Gyula tartozott, még összetartotta a város már roskadozó régi állapotát. Ezt igazolja az a körülmény, hogy Kerecsény László 1561-ben ismételve is utalványoz a gyulai apácák s iskolások élelmére többkevesebb buzamennyiséget,² és hogy még az 1563-iki pozsonyi országgyűlés is aként intézkedett, hogy mivel a törökök miatt kivált özvegyek s betegek a távolabb fekvő káptalanokba vagy konventekbe nem mehetnek: küldjön az egri püspök Gyulára két kanonokot, kik a hiteles-helyi teendőket végezzék, s egyik a város plébánosa is legyen.³ Hogy miért az egri s nem a váradi püspök szólíttatott fel erre? tudjuk: Váradon már ekkor csak a Szent-István társaskáptalan állott még megfogyott tagokkal.⁴ Volt-e az országgyűlés intézkedésének fogantatja? adatok hiányában nem tudhatjuk; de aligha, vagy csak igen kevés ideig. Jött 1566. Gyula elestének éve.

Az ősök százados alkotásai ugy Gyulán, mint Váradon, egyszerre semmisültek meg.

HARKÁNY.

(HAKYAN. HARKAN.)

Öt évi időközből négy papját ismerjük: 1332-ből Andrást; 1334-ből Jakabot; 1335-ből ismét Andrást; végre 1337-ből Pált. A rájuk rótt tized hat-kilencz garas közt ingadozott, melynél kevesebbet elegen fizettek.

Különben a község korán elpusztult; a XVI-ik században már nem létezett, de elpusztulásának valamint ideje, ugy kora is ismeret-

¹ Az itt elősoroltak alapjául szolgáló, felette érdekes oklevelet kiadta HAAN L.: *Békés vármegye hajdانا*. II. 166—168. II. — FORGÁCH F. püspök eredeti levele Kassa bírája s esküdt polgáraihoz. *Kassa városa levéltárában*: 2125. sz.

² *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: Regesta decimarum Comitatus Békés. 1549—1564. — *E munka II. kötete* 498—499. II.

³ *1563-iki törvények*: art. 53. §. 4.

⁴ *E munka I. kötete* 439. s köv. II.

len. Ma már hajdani helye sem határozható meg pontosan, csak egy 1338-iki oklevél említi Barmód közelében.¹

ILYE.

(VILLA HELYE = ELIAE. EKE.)

Megkülönböztetendő Ilyeháza, másképp Ilyefalva községtől, mely Várad közelében, Méhellő mellett állt, s a váradi püspök nemeseinek birtoka volt. Ilye Szalonta alatt ma is áll; nemesi birtok volt mindig, nevezetesen 1409-ben a Vásáry nemesek birtoka.² De említés van róla már a XIII-ik század elején, midőn lakosai közül Nyárad harmadmagával gyilkosságról vádoltatott.³

Papjai: 1332-ben Pál; 1333—1334-ben Miklós; 1335. s a tizedszedés többi éveiben István, kik évenként többnyire hét garast fizettek.

JENŐ.

(JENEU. JENEV. JENES.)

Kis előnévvel írják, de avval sem különböztetik meg Sebes-Körös völgyi községtársától, mert az is hasonló előnevet visel. A váradi székeskáptalan birtoka volt.⁴

Egy papját ismerjük, Miklóst, ki az 1332—1337-iki pápai tizedszedés idején hat garast fizetett évenként.

KAROLYOS.

(KUAL.)

A zárjel alatt idézett helynevet a pápai tizedjegyzék közli, de csak egyszer, az 1334-iki évfolyamban Tamás lelkészszel, ki huszonegy garast fizetett. Eszerént a község jelentékeny volt, de kérdés, hogy a mindenesetre csonka helynév Karolyos, mai nevén Kerülő községet jelent-e, mely a Fejér-Körös közelében, az egyházmegye legdélibb

¹ Kállay-család levéltára.

² Bölöni S. levéltára.

³ Várad-i regestrum: 45. oklevél.

⁴ E. munka II. kötete 277. l.

határközségét képezte, vagy pedig Királyi falut, mely 1234-ben szintén e tájon említették?¹

KOLT.

(KUC. KULT. KOLCH. COLCH. CHOLT.)

Két ilyen nevű községe volt egyházmegyénknek: egyik Csolt-monostora mellett, másik a régi Zarándmegyében. Itt az utóbbiról van szó, mely nemesi birtok volt, s lelkésze, Márton az 1333—1337. években rendszeren hét garas pápai tizedet fizetett évenként.

KÖLESÉR.

(KULESHER. KWLESER. KULESER. KULEZER. KERESÉR.)

Egyike korán jelentőségre emelkedett községeinknek, sőt a vidék legtekintélyesebbje, mely fölényének bélyegét rányomta Bihar-megye egész déli részére mind polgári, mind egyházi tekintetben. A megye említett része még a XVI-ik század végén is e községről köleséri kerületnek neveztetett, mely ismét nagy terjedelme miatt két részre oszlott: nagy és kis kölesérré. Ez utóbbi a Váradhoz közelebb eső vidéket foglalta magába, amaz a távolabbit, magának Kölesérnek tájékát.²

A polgári felosztást nyomon követte az egyházi, felállítván a köleséri főesperesi kerületet, mely a XIV-ik században már csak a nagy köleséri kerületre szorítkozott, de az egyházmegye alakulása kezdetén aligha nem kiterjedett a kis köleséri kerületre is, melyből csak később, az egyházak felszaporodtával alakulhatott a homorogi főesperesség.

Szalontától mintegy félórányira napnyugat felé, a Kölesér patak partjain, mely egykor mélyebb mederben s magasabb árral folydogált, földhát emelkedik, ahol, mintegy 150—200 holdnyi területen, mindig gazdagabb a vetemény, mert itt állott hajdan Kölesér, a város. Minden lépten-nyomon az emberi lakás szokott nyomaival találkozunk itt, s a legmagasabb ponton egy, nyugatról keletre vonuló s mintegy

¹ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. VI. 547. l.

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 297. 17.

harmincz méter hosszú s tíz méter széles mélyedéssel, mely körül középkori téglák töredékeire s emberi csontokra akadunk. E hely «egyház-dűlő» név alatt ismeretes, s e név elmondja, hogy a széthullott téglák Kölesér egyházát képezték egykoron, s a csontok a hajdan virágzó város lakosainak csontjai.

Az egyház-dűlőtől nyugatra, a Kölesér és Kétér patakok egy más, mintegy hat holdnyi magaslatot folynak körül, hol az emberi lakás nyomait szintén észrevehetjük. E hely neve «várdomb». Tulajra, a szomszéd sarkadi határban meg ott van «Királymezeje», talán éppen az, hol Meszesi Demeter váradi püspök 1349. július 17-én időzött, s egyik levelét oláh atyáinkfiai betelepítése végett itt adta ki.¹ Mind e nyomok vissza látszanak vezetni hazánk várszerkezetének korába s nagyon alkalmasak arra, hogy itt, a várdombon keressük ama megerősített helyet, mely az ős bihari várispánság szívét képezte. A honfoglaló ősök előszeretete az erdős, patakos, de róna táj iránt ismeretes, s itt ilyen föld tárult ki előttük; az is bizonyos, hogy a bihari várispánság eddigelé ismeretes birtokainak nagy része: a két Gyán, továbbá Gyanté, Oros, Kolond e hely közelében állottak.

Kölesér biztos története 1273-ban veszi kezdetét, mikor már a váradi püspök birtoka,² hova a régi várszerkezet bomladoztával valamelyik Árpádházi királyunk adományából juthatott.

Félszázad múlva egyházi története is világosodni kezd: egyszerre két papját látjuk, ami ritka eset vidéken, 1332—1335-ben Lukácsot és Istvánt, a következő két évben pedig az elhalt vagy előléptetett Lukács helyett Lőrinczet. Pápai tizedök harminczöt garasra ment évenként. Eszerént Kölesér egyházi javadalmára nézve a váradi püspökségnek hatodik városa volt.

De bár papjainak névsorát adatok hiányában tovább nem fűzhetjük, ehelyett mintegy kárpótlásul már a XV-ik században értesülünk iskolájáról, s itt találkozunk egyházmegyénk középkori történetében azon páratlanul álló esettel, hogy 1495-ből meg tudjuk nevezni tanítóját: Zsoldos Jánost,³ kinek atyja vagy legalább rokona lehetett ismét ama Zsoldos Tamás, ki Nagy János, Telki Péter, Cseh Kelemen,

¹⁻³ *E munka I. kötete* 192. l. — II. 247. l. 2. és 253. l. — II. 276. l. 5. idézet.

Hangos Mátyás, Andocs András, Keszi Lőrincz köleséri lakosokkal 1462-ben említették.¹

Azon jókora darab földnek, mely egyrésről Várad és Arad, másrésről Belényes és Gyula közt esik, Kölesér mintegy központját képezte, hol az említett városokat összekötő főútvonalak összefutottak, minélfogva élénk forgalomnak örvendett mindig, és így emelkedésre volt hivatva, amit el is ért. Már a XII-ik században vásárai oly népesek, s ennélfogva annyira jövedelmezők valának, hogy Imre király még Szent-László váradai egyháza javára sem volt hajlandó attól megválni.²

S az alföldi róna e kicsiny, de jelentékeny városa nem egyszer ép oly zajos, mint fényes jeleneteknek is színhelyül szolgált. IV. László király eltaszított nejének, Izabella-Erzsébetnek fenvan egy tenyérnyi nagyságu, hártýára írott levelkéje, melynek alján apró, finom betűkkel ez van feljegyezve: kelt Köleséren, vizkereszt ünnepének nyolczadán (január 13.) 1282. évben.³ A boldogtalan sorsu királyné ekkor tehát itt időzött, valószínűleg a már említett várdombon, hol a még látható épületnyomok ama kastélynak lehetnek maradványai, mely a levél keltekor, tehát télviz idején a királynénak menedéket nyújtott. S vajjon mi vonzhatta e vidékre? Királyné létére is asszony volt, szerető hitves, de férje, IV. László király épen e téreken szokott mulatni kedves kunjaival.⁴ S talán ama Gulkeled nembeli főurat is, kinek javára az idézett levelet kiadta, azért fogadta itt el, azért igyekezett őt adománylevelével megnyerni, hogy e főúr, ki László királynak gyermekkori játszótársa volt,⁵ az elpártolt ifju férjet vezesse vissza hitvesi karjaiba.

De a királyné szívének gyásza mellett is fényes napokat látha-

¹ *Kállay-család levéltára.*

² FEJÉR GY: *Codex dipl.* IX. 1. 58—59. II. V. ö. E munka I. kötete 85. 178. II.

³ «Datum in Kuleser in octavis Epiphaniae Domini. Anno eiusdem ^o ^o M CC octuagesimo secundo.» Az oklevél 18 cmtr hosszú és 9.3 széles, hátán a királyné pecsétjének kevés maradványával, melyen a pecsét szélein körülfutó gyöngysor s az Árpádok kettős keresztjének felső ága s jobb karjának egy része még megvan. *Birtokomban.*

⁴ *E munka I. kötete 124. 1. és fentebb: KERESSZEG.*

⁵ FEJÉR GY: *Codex dipl.* VI. 2. 389. 1.

tott ekkor Kölesér. Várad ősz püspöke, Tamás, kinek itt a királyné vendége volt, alig mulaszthatta el, hogy fényes udvarával meg ne jelenjék: szüksége volt az ifju királynénak böles, atyai szavakra is. És a vidék főurai, e szilaj, de lovagias főurak, hogy ne hozták volna el nejeiket s leányaikat, hogy felderítsék a bánatos királynét?

Ily fényes, de még zajosabb napok valának itt 1548. tavaszán is, midőn Erdély s kapcsolt részeinek rendei itt országgyűlést tartottak.¹ Jelen volt akkor is Várad lángelméjü püspöke, Fráter György, mint Erdély kormányzója, s talán az özvegy királyné is, Izabella, ki említett, Árpádkori elődjének nemcsak nevét s koronáját viselte, hanem töviskoszoruját is.²

Most temetői csend tanyáz e helyen, csak a délibáb játszik s ragyog felette.

KUBA.

(CHUBA. CHWBA.)

A Gutkeled nemzetség birtoka. 1338-ban ama nemzetség sarja, Báthori András váradi püspök, magához váltotta azt, a szatmármegyei Szaniszlót adván érette rokonainak cserébe.³ Még e században fele részben a váradi püspök, s másik felében a káptalan birtoka,⁴ hová valószínűleg a nevezett püspök adományából jutott.

Egyháza, melyről szintén 1338-ban van említés, Szent-Tivadar vértanu tiszteletére állt; de papjai ismeretlenek.

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Monial. Poson. 44. 40. A levélnek keletje nincs, mert vége hiányzik, de a válasz, melyet arra a csanádi káptalan adott, 1549-ben kelt, Fráter György pedig idézett csonka levelében említi: «in superioribus comitis de Keresér pro festo beati Georgii martyris anno proxime praterito celebratis.»

² János király özvegye, Izabella, Erzsébetnek is nevezetett épen úgy, mint IV. László neje, Erzsébet Izabellának is. FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* V. I. 95. l. — BUDAI F.: *Polgári lexikon.* 1866-iki kiadás. II. 207. l.

³ *Kállay-család levéltára.*

⁴ *Batthyány codex*: I. 13. rubr. — *Leges eccl.*: III. 233. l.

MICSKE.

(MYK. MICHA. MIKCHA. MICKE. MISKE.)

Nemesi birtok, melyről földesuri nemzetsége Miskeinek irta magát.¹

Egyházi történetéből csupán négy lelkészét ismerjük: 1332—1334-ből Csépánt (Istvánt), s a következő három évből, egymást felváltva, Pétert, Tamást és Mátyást, kiknek pápai tizede is változott: előbb tiz, majd hat és hét garas volt évenként.

NYÜVEDTELEK.

(NEVEDTELEK. NIVEKTELEK. NECLTEKEG. TELEK.)

Hajdan ikerközség Nagy és Kis előnévvel. 1261-ben az egri püspök birtoka,² utóbb nemesi jószág, nevezetesen 1502-ben Losonczy Zsigmond budai prépost birtoka, ki ekkor saját városában «Zechen»-ben lakott, s kinek az elzálogosított Nagy-Nyüved felét Piski Mikola Miklós, halálos ágyán, Besenyei János és Gyulai György budai kanonokok előtt visszabocsátotta.³ 1564-ben Losonczy István, a temesvári hős özvegyének birtoka.⁴

Lelkészei közül az 1332—1335. évekből Miklóst ismerjük, a következő két évből pedig Bálintot és Mihályt, kik változás nélkül hat garas pápai tizedet fizettek évenként.

SARKAD.

(GARGAD. GARKAD.)

Nevét S(anctus) Arcadus-tól szokták származtatni épen annyi leleményességgel, mint a szintén biharmegyei Szalárd nevét S. Alardus-tól vagy Siter-t S. iter-től. Egyik származtatás sem helyes; Sarkad neve a legegyszerűbben onnan eredt, hogy Biharmegyeinek dél-

¹ Br. Révay-család levéltára: 1393-iki oklevél. — Budai orsz. levéltár kincst. oszt.: N. R. 1525. 18.

² FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* IV. 3. 40. l.

³ Br. Bánffy-család levéltára: U. 3.

⁴ Budai országos levéltár kincst. oszt.: Dicalis Conscript. Comitatus Zaránd.

nyugati szögletén, mintegy sarkán áll. A hasonló fekvésű helyek más megyékben is Sarkad nevet viselnek.

Egyháztörténetileg alig van nagyobb jelentősége; egyszerű falusi lelkészség volt. Ezt igazolja papjainak tized-összege, mely sohasem haladta felül a tizenöt garast, de volt olyan év (1335), midőn csak tizre szállott alá.

Papjai voltak: 1332—1335-ben László, kire Péter következett, de csak egy évig, mert 1337-ben már Tamás váltotta fel.

Középkori egyháza azon a helyen állt, hol most a helv. vall. egyház áll. Ennek tornyában egy állítólag régi, kath. eredetű harang volt, de az 1866-iki nagy tűzvész alkalmával, sajnos, elenyészett anélkül, hogy rajza, vagy legalább feliratának másolata maradt volna.

Határán két «klastrom» nevű hely is van, de azoknak történeti vonatkozását sem a helyi szóhagyomány, sem történeti emlékeink nem tudják felderíteni. Különben amennyire multja ismeretes, nemesi birtok gyanánt szerepel mindig.¹

SÁMOLYKESZI.

(SAMUL-, GAMUL-, ZAMULKEZEV. GAMTIKLESEV.)

Névadó birtoka a Sámolykeszi nemeseknek, kik közül János és Albert 1363-ban említetnek.²

Szerény község, mint az előbbeni Nyüvedtelek, ennek lelkészei s csak hat garas pápai tizedet fizettek évenként. E lelkészek 1332-ben Miklós, a következő két évben Marczel, 1335-től kezdve pedig Benedek.

SZIGETI.

(ZIGIETI. ZIEGETI. ZIGETI.)

A rég elpusztult község helye felől legrégibb történeti emlékeink egyike, a Váradi regestrum s a mindig új szájhagyomány nyújt tájékoztatást. Az első szerint dalmi s kalácsai lakosok pereltek a zarándmegyei alispán előtt s ügyvédjük Szigeti faluban lakott.³ E község

¹ MÁRKI S: *Sarkad története*.

² *Zichy-okmánytár*: III. 214. l.

³ 309. oklevél.

tehát Zarándmegyében estek akkor s közel egymáshoz, s Dalom és Kalácsa, mint láttuk, csakugyan ott álltak, közelökben kell keresnünk Szigetit is. Itt segítségünkre jön a hagyomány, mely még emlékezik rá, hogy Bélfenyértől keletre falu létezett egykor, melynek faragott kövekből rakott egyházát csak a múlt században bontották szét, s melynek helyét ma is Szigetnek nevezik. Itt állt tehát Szigeti falu; e helyre utal az 1552-iki adókönyv is, mely e községet, mint a váradi püspök birtokát említi.¹

Mindenesetre derék egy község lehetett: lelkésze, Ágoston 1332-ben, s Péter a következő öt évben hol husz, hol tizenkilencz garas pápai tizedet fizettek évenként.

SZINTYE.

(SINKA. ZYNTA.)

Társbirtoka a már említett Kubának s avval együtt került Szent-László váradi egyházának birtokába.² De érdekes tudnunk róla, hogy Báthory András édes anyjának menyasszonyi hozományával jutott a Báthoriak kezére,³ és így midőn azt látjuk, hogy András püspök nem nyugszik, míg testvéreitől magához nem váltja e birtokot, fiui kegyeletének megható nyilatkozatával találkozunk.

Szintyének csak egy lelkésze ismeretes: Péter, ki 1337-ben hat garas pápai tizedet fizetett; a község tehát elég szerény vala, mind-emellett egyházán kívül kis fakápolna is állt benne, az egyház Szent-Márton, a kápolna pedig Szent-Bereczk, tehát András püspök atyja védszentjének tiszteletére.

TAMÁND.

(THAMAN.)

A Beche-Gregor nemzetség, s ennek általa, mint láttuk, a dienesmonostori prépostság birtoka;⁴ utóbb nemesi birtok: 1552-ben

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Dical. Conscript. VIII.

² *Fentebb* 471. lap.

³ NAGY I: *Anjoukori okmánytár.* IV. 197. l.

⁴ *E munka II. kötete.* 415. l.

Telegdi Miklós átengedi a Maysay testvéreknek.¹ Egyetlen lelkésze ismeretes: István, ki 1332—1336-ban nyolcz garas évi tizedet fizetett.

Ma pusztá a Fejér-Körös jobb partján Boros-Jenő mellett.

TAMASHIDA.

(PONS THOMAE. THAMASHYDA. TAMASHYDA.)

E néven említették még a XV-ik században is; mai neve, meg-
rövidítve, Tamásda.

Első történeti nyoma az 1241-iki tatárjárás korában tűnik fel, midőn a krónikás mint nagy német várost említi, mely jól meg vala erődítve, de a tatárok mégis bevették s lakosai közül «akiket megtartani nem akartak,» tudniillik leginkább aggodat, csecsemőket, irgalmatlanul kardra hányták.² Evvel egykoru, ha még nem régibb történeti emléke egyháza, mely, mint mellékelt alap- és felrajza mutatja (59. szám és XXXIV. tábla), már félig rom, de még ily állapotában is megdöbbentő hatást gyakorol.

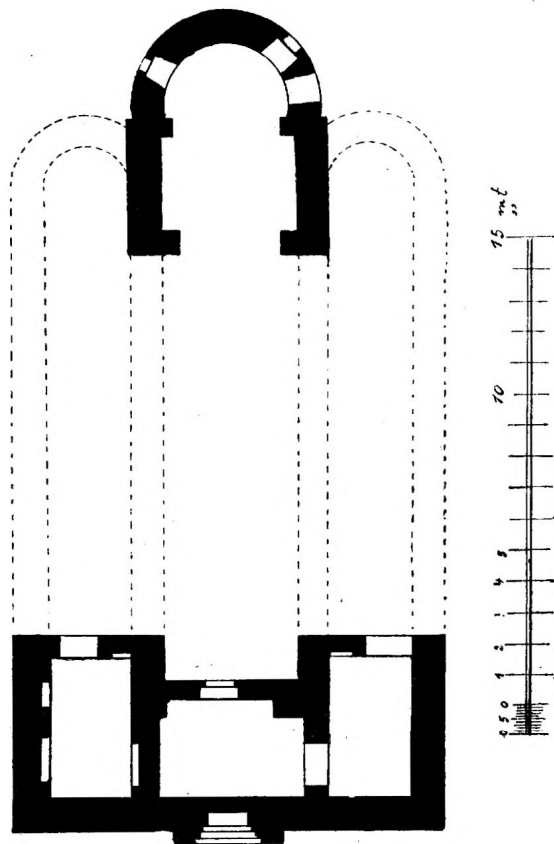
Az újabb kor, mely teljesen elfeledte s nem érté többé ama sajátságos idomokat, melyekkel az ősök gondolatjaikat s képzelmök alkotásait kifejezték, s mely annyira megszokta az újabb keletkezésű egyházak egyhangu, kevés izlést s még kevesebb teremítő erőt tanúsító falait: a tamásdai, ma már szokatlan idomu toronyban sem kereste többé keresztény őseinek templomát, s elhítette magával, hogy az török mecset. De aki rajzban vagy valóságban az ugynevezett románkori egyházakat látta, a tamásdai romokban azonnal ily egyházat ismer fel.

A torony itt is, mint középkori egyházainknál rendesen, a nyugati oldalon emelkedik, hatalmas téglapépület, mely bevakolva sohasem volt, de tégláinak szépsége s szellemes összeillesztése oly színben tűn-
teti fel, mintha festve volna. Falszalagjai nincsenek, csak az egyes osztályokat választja el két vagy háromszoros fogas-pártázat. Az osztályokat váltakozva egy vagy két, de többnyire ikerablakok tagozzák, csak a nyugati oldal alulról második osztályában van egy kerek ablak.

¹ Bőllöni S. levéltára.

² ROGERIUS: *Miserabile carmen*. 34. fej.

Ez alatt emelkedik az egyetlen bejárás kapuzata, melynek bélletét három, szintén téglából alakított féloszlop képezi, s ívezetők, melyen sárga, veres és kék festés nyomai látszanak, már nem egészen félkörű, hanem kissé csúcsosodik, a felette magasló ormózat pedig határozottan csúcsíves.

59. sz. — A tamásdai egyház alaprajza.

A toronytól kelet felé vonult az egyház teste, mely három hajóra oszlott; mellékhajóinak előrsze a torony déli s északi oldalán még megvan, de főhajója oldalfalainak csak kezdete maradt fenn a mellékhajók felett, a torony dél-keleti s észak-keleti szögletein. Itt a legnyugatibb ablak némi része is megvan, mely nyilván mutatja, hogy a főhajó ablakai is félkörívesek s kajácsosak valának s az oldal-

hajók fedele felett nyíltak. Ezután kelet felé 13.79 méter hosszú üres tér következik, mert a hajók teljesen hiányzanak, csak a főhajó csúcsfedelének nyomai látszanak meg a torony keleti oldalán. A jelzett üres tér után ismét kelet felé következik egy kis épület, mely jelenleg kocsiszínné van átalakítva, de első tekintetre felismerszik, hogy nem egyéb, mint az egyháznak szintén megmaradt szentélye keleti végén a félkörű apissal, tehát épen úgy, mint azt a torony stíljé követeli. Különben is a torony s a szentély téglája, valamint ez utóbbi s a főhajó oldalfalainak vastagsága egészen egyenlő.

Semmi kétség tehát benne, hogy itt a románkori építészeti egyik jelentékeny alkotása állott; csak az érthetetlen, hogy míg Tamásdán az újabb korban két hitfelekezet is új egyházat emeltetett, egyikök sem igyekezett megnyerni, hogy e romokat helyreállíthassa. Így gazdagabbak lettünk volna egy emlékszerű egyházzal; holott az új építkezésekkel csak izlésbeli szegénységünk tanujeleit szaporítottuk.

Ki építette ez egyházat? adatunk rája nincs, mert az egész épületben feliratnak, mint általában kőnek semmi nyoma. Lehet, hogy a városnak még tatárjárás előtti német lakosaitól származik, bár nincs rá adatunk, hogy Tamáshida városi vagy épen kegyuri jogokat élvezett volna; ellenben a Ratold nemzetség két fia: János és László 1341-ben igazolják a törvény előtt, hogy Tamáshida régtől az ő családi birtokuk¹ s Jánosnak fia, Gyula birja 1393-ban is.²

Ily tekintélyes egyháznak javadalma is mindenesetre jelentékeny lehetett; erre mutatnak a fennmaradt kevés nyomok. Lelkésze, Benedek 1332—1336-ban huszonöt garas pápai tizedet fizetett évenként, mely összeg e kerületben Gyulánál is előbbre, s mingyárt Kölesér után helyezi Tamáshidát. Benedeken kívül még csak egy lelkészét ismerjük, Bálintot, ki ismét azon kitüntetésnek örvendett, hogy a váradi székesegyházban Szentháromság oltárának igazgatóságát is viselte 1481-ben történt haláláig.³

Az egyház körül terjedelmes téglaeépületek alapfalai, s alattok

¹ NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. IV. 148—155. l. V. ö. *Hazai okmánytár*: III. 156. l. — FEJÉR GY: *Cod. dipl.* VI. 1. 69—70. ll.

² *Br. Révay-család levéltára*.

³ *E munka II. kötete* 158. l.

mély pinczék léteznek, melyekről azt regéli a hagyomány, hogy valamely klostrom maradványai; de tamáshidai szerzetesekről hallgatnak történeti emlékeink. Valószínűleg kastély vagy vár emelkedett ott, s Erdély rendei 1550. január havában annak falai közt tarthatták országgyűléseket.¹

TAMÁSZ.

(TAMAS. THAMASZ.)

Tamáshidának tartozéka volt,² s ettől délre, Jenő felé esett.

Lelkésze, Péter csak két évben, 1332. és 1335-ben fizetett pápai tizedet, s ekkor sem többet négy-négy garasnál.

TÁRKÁNY.

(TARKAND. THARKAN.)

Várad püspökeinek birtoka,³ s egyike a Belényes kötelékébe tartozott községeknek, melyek közt, jelentőségre nézve, mingyárt ama kis város után következett.

Lelkészei, kik közül 1332—1333-ból Pált, s a következő négy évből Benedeket ismerjük, először huszonegy garas pápai tizedet fizettek, mely utóbb tizenhét garasra szállott le, de ez összeg is egyházi javadalmának jelentékenységről tanuskodik.

Egyháza már elpusztult, de kerekzáródásu apsisának alapfalai a mai helv. vall. egyház keleti végén, s ugyanezen egyház jegyzőkönyvének egykoru tudósításai arra mutatnak, hogy derék, átmenet-kori épület volt, melyen a festészet és a szobrászat is dolgozott.⁴

¹ SZILÁGYI S: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. 303. l.

² HAAN L: *Békés vármegye hajdانا*. II. 114—115. ll.

³ *E munka II. kötete* 252. l. 7.

⁴ «Hosszukás — mondja az idézett jegyzőkönyv — keskeny és homályos ablakai voltak (tehát még románkori ablakok); falai durva, proportio nélkül (!) kidülyedő nagy kövekből épültek (kétségkívül a külső faltámokat érti). Különösen a belső részében a templomnak sok és különféle festett képek, azok között Szűz-Mária a kis Jézuskával és a 12 apostolok, és szobrai is a bemeszelés alatt is mutatkoznak sokan.» Mindez a jegyzőkönyv íróját 1826-ban ily okoskodásra vezette: «Templomunk előbb lehetett gothusok pogány temploma; azután római templommá (Colonia) változtatott. Azután rácz vagy catholikusok kezeibe jutott, mivelhogy belől a falai meg vannak festve, de nem régen meszelődött be.»

Az említett helv. vall. egyház tornyában áll egy harang, melynek alakja egészen ujkori ugyan, de feliratának betűivel meglep, mert azok teljes hűséggel középkori jellegűek s a kis község régi múltjára vetnek szintén világot. Ez egyház, mely a középkorinak helyét s harangjait is átvette, 1849-ben megégett, mely alkalommal régi harangja, félig leolvadva, lábáról leesett s összetört. Váraddá hozták átöntés végett, s itt a derék harangöntőnek¹ volt annyi műérzéke, hogy a harang feliratát lemintázta s átvitte az új harangra. E felirat a következő:

«xpus + rex + veni + in + pace + deus + homo + factus + est
+ Ihus + nazarenus + r + i + 1511»

(Christus rex veni in pace, deus homo factus est, Jezus nazarenus rex iudæorum. 1511.)

A község művelődésének szintén tanujele s jólétének egyik forrása szőlőművelése, melyről már 1478-ban van okleveles említés.⁴ Hazánkban, mint tudjuk, jámbor kecskepásztorok helyett műveltebb emberekkel ott találkozunk, hol a hegyek vad bokrait a bányászok telepei vagy a szőlőművelők borházai foglalják el.

Érdekes ama jobbágyi viszony is, melylyel e község Várad püspökeinek udvarához csatolva volt, mert némileg a község beléletével ismertet meg. Karácsonyra minden telkes gazda egy kalácsot tartozott beszolgáltatni vagy ehelyett másfél denárt, továbbá egy dām vadat és egy nyulat. Ha lakosai vadásztak, az első elejtett dām vadat vagy szarvast szintén kötelesek voltak beadni; a többit eladhatták Váradon. A borból tizedet adtak; «száraz korcsmától» huszonnégy forintot; Szent-Márton napján községileg tizenkét forintot.²

VADÁSZ.

(VODAZ. VADAS. VADAZ.)

Nevét első lakosainak foglalkozásától vette, kik királyi vadászok lehettek. Ugy látszik, ikerközséget képezett, melynek egyik része

¹ Fentebb: BELÉNYES.

² Budai orsz. levéltár kincst. oszt: Urbar. et Conscrip. 17. 6.

nemesi birtok maradt,¹ másik része már 1374-ben mint a váradi székeskáptalan birtoka említettik.²

Különben jelentékeny község; lelkesze, György, ki mellett Domokos, majd János nevű segédlelkészt is találunk, 1332—1337-ben huszonegy garas pápai tizedet fizetett évenként, segédlelkészei közül pedig az első kettőt, az utóbbi hármat.

Középkori egyháza, mely részben maig áll, s a helv. vall. egyház hajóját képezi, «faragott és festett képekkel» diszitett, románkori épület volt;³ de most már ablakai kitágítván s falképeiből csak egy van meg a félkörrel záródó nyugati bejárás felett, az is részben bemeszelve, részben az eleje épített új torony által eltakarva. E kép az ur Jézust a keresztfán tünteti fel, feje körül angyalokkal, kik mondat-szalagokat tartanak, de a betűk már felette homályosak. A kereszt alatt jobbról három szent asszony áll, kik közül a két szélső a középsőt, Szűz-Máriát, vigasztalva támogatja, szélről félig térdelő férfiú, ki, fejét jobbjára hajtva, szomorkodik; a kereszt bal oldalát a három apostol foglalja el, kettő áll, a harmadik, ismét legszélen, feltérdre ereszkedik, s fejét jobb karján nyugtatva könyeket hullat. Az egész kép átgondolt, ügyes munka, alakjaiban sok természetességgel, s olvadékony színezete míg egyrészt megfelel a bús jelenetnek, másrészt neveli a hatást.

VÁRASKESZI.

(VARASKESEV. ARASKESEV. VARASKEZU.)

Előnevet adó birtoka a Lépes nemzetségnek,⁴ melyből származott Erdély püspöke, Lépes György, a szent-imrei csala hőse s áldozata. Szintén e nemzetség sarjadéka volt-e, vagy csupán e község szülötte ama két Váraskeszi László és Miklós, kik 1429-ben a bécsi

¹ *Zichy-codex* : III. 214. l. — *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : N. R. 1525. 16. és 18.

² *Báthfány-codex* : I. 13. rubr. — *Leges eccl.* : III. 233. l.

³ «Templomunknak régibb része, mely belől, mint most is látszik, és a még most is élő öregektől tudatik, vak ablakkal, faragott és festett képekkel volt teljes; újabb részét, napkelet felé kitoldva, a mostani reformatusok építették ezelőtt mintegy 35 esztendővel.» *A helybeli helv. vall. egyház jegyzőkönyve*, mely kelt 1843-ban.

⁴ *Hazai okmánytár* : III. 150. s köv. ll.

egyetem bölcsészeli karának tanulói voltak?¹ egyéb adatok híján eldöntenünk nem lehet.

A Lépesek nemes családfája rég kidőlt, Váraskeszi is rég elpusztult; pusztá helyét Vadász és Apáti községektől délre mutatják, hol az erdőben, magas halom tetején téglapüleetnek, valószínűleg egyházának nyomai még látszanak. Valaha, mint neve mutatja, várának is kellett lennie.

Lelkészei közül kettőnek neve maradt fenn: ezek Marczel és Miklós, kik közül az első 1332-ben, az utóbbi pedig a következő öt évben tizennégy garas pápai tizedet adott évenként. Eszerént a jelentékenyebb községek sorába tartozott.

VÁRI.

(WARY.)

Gyulavár tartozéka volt s innét vette nevét.

Egyházi történetéből csak annyi ismeretes, hogy Brandenburgi György örgróf 1523. február 2-kán a vári plébániát Scardonai Sadobrych Péter apostoli főjegyzőnek adományozta, ki ezenfelül ugy Gyulán, mint Békésen egy kápolna igazgatóságát is birta.² Sadobrych még 1528-ban is élt s Bécsből irt levelet grófi kegyurának.³

VÁSÁRI.

(VASARI.)

Egykor iker község Nagy és Kis előnévvel.⁴ Szalonta alatt állt, s névadó birtoka volt az előkelő Vásári nemzetségnek, melynek egyik tagja, László, 1384-ben erdélyi kanonok, ózdi főesperes, majd gyulafejevári vikárius. Különben népes község; lakosai között 1341-ben Máté szabó mester is említettik.⁵

Egyháza Szent Márton püspök tiszteletére volt szentelve, s felépíttetésének vagy talán az említett Vásári László első miséjének

¹ FRANKÓI V: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen.* 44. l.

²⁻³ A *békésvármegyei művelődéstörténelmi társulat évkönyve.* 1880—1881. 78—79. ll.

⁴⁻⁵ *Bölöni S. levéltára.*

alkalmából VII. Kelemen pápa 1349-ben azzal tüntette ki, hogy látogatói számára száz napi bucsut engedett.¹ És egyháza látogatott voltára mutat az a körülmény, hogy egyszerre két lelkészre volt: Benedek és Mátyás, kik 1334-ben tizennégy garas pápai tizedet fizettek. Lelkeszi javadalmából egy 1320-iki oklevél említi a «pap kertjét», mely a falun kívül Gyarak felé esett.²

ZERÉND.

(ZELEND. ZILEND. ZILENT. ZELEND.)

Tamáshida közelében, mint annak tartozékát, két Zeréndet említenek történeti forrásaink Nagy és Bél előnevekkel.³ A pápai tizedjegyzék csak egy Zeréndet említ lelkészével, Miklóssal, ki 1332—1337-ben hét garas pápai tizedet adott évenként. Melyik Zerénd volt ez a kettő közül? meghatározni nem lehet; de valószínű, hogy Nagy-Zerénd, mert ennek középkori egyháza még a múlt században is állt.⁴

¹ THEINER Á: *Monumenta Hung.* I. 771—2. ll.

² *Gr. Vay-család levéltára.*

³ *Bölöni S. levéltára.* — HAAN L: *Békés vármegye hajdانا.* II. 114—115. ll.

⁴ Br. Falkenstein Albert csanádi püspök egyházmegyéje állapotáról 1733-ban a helytartótanácsnak jelentést tévén, egyebek közt írja: «In . . . Wadász et Nagyzerind Calvinistæ degunt, et . . . Ecclesias quondam nostras a tyrannite Turcarum per totum districtum solum adhuc superstites possident.» ORTHMAYR és SZENTKLÁRAY: *Tört. adattár Csanád-egyházmegyéhez.* 1872. évf. II. 41. l. Az itt említett Vadásznak csakugyan középkori egyházát már fentebb láttuk.

TÍZENÖTÖDIK KÖNYV.

A BÉKÉSI FŐESPERESI KERÜLET.

BÉKÉS.

(BEKES.)

BÉKÉS mint Szabolcs vagy Csanád, eredetileg személynév volt, melytől egy várispánság, továbbá a váradi püspökségnek egyik főesperesi kerülete, s egy város vette nevét. De e városnak már nem volt alkalma arra, hogy történelmünk első lapjaira felírta volna nevét, mert mielőtt kifejlődhetett volna, a megyének sulypontja, s ezzel a vezéri szerep a vele szomszédos Gyulára szállt.

Előfordul ugyan egy «Bekech» már a zaty-i apátság 1067. körül kelt alapítólevelében,¹ de ez nem Békés városa, még csak nemis békésmegyei község, hanem a zemplénmegyei Bekecs. Azon István békési főesperes is, ki 1225-ben, az első ismeretes békési főispánokkal feltűnik, nem Békésen, hanem Váradon lakott, és így azon érdekes és szomorú történet, mely e főesperes nevéhez fűződik,² szintén kívül esik Békés városának vagy akár a megyének keretén.

És e városnak egyházi története is csak a XIV-ik században veszi kezdetét a pápai tizedjegyzékekkel. Ezeknek lapjain ott szerepel Békés városa, mint a hasonlónevű főesperesség vagy akár az egész vármegye községei közt a legkitűnőbb ugyan, de a váradi püspökség egyéb egyházaihoz képest vajmi szerény jelentőségű. Lelkésze ugyanis a pápai tizedszedés egy évében sem fizet többet tizenöt garasnál, mely összeg meghaladja ugyan a többi békési lelkészek tizedét, de alig közelíti meg a bihari községek közül csak a másodrangúakét is.

E lelkészek voltak 1332—1335-ben Péter; 1336-ban István; 1337-ben ismét Péter.

¹ WENZEL G. *Árpád-kori új okmánytár*. I. 26. l.

² *E munka II. kötete* 61. l.

Ugyane századból, nevezetesen 1393-ból ismerjük még János békési lelkészt, ki mint más vidéki lelkészek is annyiszor, birtokba vezetést teljesített.¹

Ezután tovább, mint egy századig nem találkozunk Békésnek lelkészeivel. Csak 1524-ben tűnik fel Budai Ferber János, Brandenburgi György örgróf káplánya, kit a nevezett gróf Pozsonyban február 28-án, mint a békési egyház kegyura, ez egyház plebánosává nevez ki, ennek azon sokat jelentő ígérete mellett, hogy a nevezett egyházban az isteni tiszteletet s a szükséges szertartásokat a régi bevett szokás szerént fogja végezni.² Hű maradt-e János pap ez ígéretéhez? s általában voltak-e még őutána is Békésnek oly lelkészei, kik az isteni tiszteletet «a régi bevett szokás szerént» végezték? oly kérdések, melyekre csak újabb adatok nyújthatnak feleletet.

Az sem ismeretes még eddig, hogy Békésnek középkori egyháza milyen volt, vagy legalább, hogy melyik védszentnek tiszteletére vala szentelve? Hanem a város részeinek egyike «Szent-Pál» nevet visel s ott «hajdan» temető volt.³ Ha e hajdan szó visszahat egészen a középkorra, akkor e temetőn kétségtől elvonul egyház állott, Szent-Pál apostol tiszteletére, s ez lehetett a város plebániái egyháza. Ismeretes ugyanis a középkor ama szokása, hogy csak egyházai s kivált kezdetben egyedül plebániái egyháza körül temetkezett; az utcát, városrészt pedig legörömbösebb az abban állott egyházzal nevezte el.

Különben is alig hihető, hogy oly kevésbé jelentékeny helynek, mint Békés, két egyháza lett volna, kivált miután ismeretes, hogy volt egy kápolnája is, mely ha külön állott is a plebániái egyháztól, Szent-Pálra mégsem helyezhető, minthogy a kápolna a Bold. Szűz tiszteletére volt szentelve.

E kápolna szolgálatára külön pap állott, s mind a pap, mind a kápolna fentartására külön egyházi javadalom. Papjai közül csak egyet ismerünk, a már előfordult Scardonai Sadobrych Péter apostoli főjegyzőt, kit György brandenburgi örgróf 1523-ban egyszerre nevezett ki vári-i plebánossá, gyulai ispotályos lelkészé s a békési ká-

¹ HAAN L: *Békésvármegye hajdana*. II. 34. l.

² «divina officia et alios actus, seu ceremonias necessarias ab antiquo in eadem ecclesia observatas administrare faciam.» *Müncheneri oklevelek*.

³ HAAN Lajos: *Békésvármegye hajdana*. I. 123. l.

polna papjává, tehát egyszerre három javadalomra,¹ és kétségkívül csakis a javadalmakra, mert a javadalmakhoz kötött papi teendőket három különböző helyen nem végezhetette. A kápolna, ha tán nemis illetékes kezekben, 1564-ben még állt, legalább Kerecsény Mátyás, Lászlónak a gyulai kapitánynak testvére, ez évben foglalta el e kápolna birtokait, Muron és Hosszuaszó községeket.²

CSABA.

(CHABA. TABA.)

Neve élénken emlékeztet az ismeretes hún monda ifju hősének nevére, valamint általában a Csaba személynév keletnek örvendett nálunk az egész Árpádkoron át. Alig is szenvedhet kétséget, hogy e község valamely Csaba nevű birtokosától vette nevét, s annak emléket őrizi maig.

Különben a történelem világa csak későn, a XIV-ik századtól kezdve vet reá egy-egy téveteg sugárt,³ melynél csak mint szegény, harmadrendű falucska, s az ugynevezett Ábrámffy-birtokok egyike tűnik élénk.⁴ Középkori papjai közül kettőt ismerünk: Pált 1332- és Miklóst 1337-ből, kik hat garas pápai tizedet fizettek egy-egy évre, tehát a legkisebb egyházi javadalmak tizedét.

Jelentéktelenségének eme több százados korát Csaba nem a mai helyén élte át, mert hajdan mai helyétől kissé délre, az ugynevezett Kastély-részen állt, s meg sem álmodá, hogy alig néhány lépésnyire tőle új lakhely várakozik reá, mely egy fényes jövő titkát tartogatja számára.

EDELES.

Szintén Ábrámffy-birtok 1357-ig, midőn Ábrámffy János e falut a benne állott egyház kegyurasági jogával nővérére Katalinra, Váraskeszii Lépes Demeter nejére ruházta.⁵ Ez egyház Szent-Márton hit-

¹ ZSILINSZKY M: *Békésvármegyei rég. és tört. társulat évkönyvei*. VII. 78. l.

² *E munka II. kötete*. 188. l.

³ A *Váradi regestrum*. 177-ik oklevelében említi ugyan Chaba falut, de hogy ez nem békésmegyei falu, mutatja már csak az is, hogy vádlott lakosai felett a biharmegyei alispán ítél.

⁴ HAAN L: *Békésvármegye hajdana*. I. 140. — II. 32. l.

⁵ HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*. II. 12. l.

valló tiszteletére volt szentelve. Ugyane korból való egyetlen ismert papja is, Tamás, ki 1332-ben négy garas pápai tizedet fizetett.

Egykori helyeül Gyoma és Körös-Tarcsa közt a Fejér-Körös bal partját jelölik meg, ahol népünk ma is ismer edelesi halmokat.

EGE.

Az 1332—1337-iki pápai tizedjegyzékek nem említik, s egyéb történeti forrásaink sem tudósítanak arról, hogy önálló lelkészége lett volna; csak annyi bizonyos, hogy volt egyháza, s abban a Bold. Szűznek egy oltára, melyet Egei Antal 1518-ban kelt végrendeletével birtokai egy részének örökösévé tőn oly kikötéssel, hogy ez oltárnál a végrendelkező lelki nyugalmaért mindennap szent-mise tartassék.¹ És e záradék nyilván azt mutatja, hogy legalább az idézett évben már volt lelkészége, különben egy helyben nem lakó lelkész az érintett kötelezettségnek nem felelhetett volna meg.

Ez az Ege lesz azon «Heghe» falu, mely mellett Dózsa György először számlálta meg seregét.² Valószínű az is, hogy e községnek földesuri nemzetségéből való volt Egey István 1523-ban esanádi kanonok. Gyoma határán, az ugynevezett Bodorhalom közelében állt egykoron; elpusztult egyházának tégláit a gyomaiak hordták szét, hajdani temetőjének nyomai ma is meglátszanak.³

FEJÉREGYHÁZ.

(FEYREGHAZ.)

III. Endre király 1297-ben az Ákos nemzetségbeli Ákos mesternek adományozta.⁴ Egyháza, melytől a község is nevét vette, a már idézett 1297. évben említettik.

GERLA.

(GULA. GURLA. GWRLA.)

Hajdan két Gerla község létezett Fel és Al előnevekkel. Az előbbeni Boros-Jenő vidékén esett, az utóbbi Csaba közelében, s ere-

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Gyulafejevárv. Bihar. 3. 33. — HAAN L: *Békésvármegye hajdana.* II. 132. l.

² SZERÉMI Gy: *Emlékirata.* 59. l.

³ HAAN L: *Békésvármegye hajdana.* I. 166. l.

⁴ FEJÉR Gy: *Codex dipl.* VI. 2. 80. l.

deti neve Gerlamonostora volt. Mint monostoros helyet láttuk már fentebb;¹ itt plebániai egyházáról van szó, mely Szent-Miklós tiszteletére volt szentelve;² de hogy csak apátsága megszűnése után keletkezett-e? meghatározni nem lehet. Lelkészei közül is csak egy ismeretes: András, ki 1337-ben hat garas pápai tizedet fizetett.

GYOMA.

(GAMA.)

A Neczpály s Bethlen nemzetségek ős birtoka, melyre Zsigmond király 1421-ben Neczpály Györgynek s Iktári Bethlen Miklósnak és Péternek új adománylevelet adott.³

Egyházát, mely Mindszent tiszteletére volt szentelve, említi egy 1412-iki oklevél,⁴ de állott az már jóval előbb is, mert 1332-ben említés van Pál lelkészéről, ki öt garas pápai tizedet fizetett.

GYÚR.

(GUL. TUR. GWR.)

Valószínűleg ugyanaz a község, mely már a Váradi regestrumban Guar név alatt szerepel;⁵ de különben is előfordul még ugyanazon században, a vele szomszédos Murul 1295-iki határjáró levelében, hol mint egyházas község emlittetik.⁶

Egyháza Szent-Márton hitvalló tiszteletére állt s 1332—1337-ben János volt lelkésze, ki évenként nyolcz garas pápai tizedet, s eszerént Békés után az egész főesperességben legtöbbet fizetett. Hajdani helyét Békés városától napnyugatra a mai gyúri puszta jelöli.

HEEN.

A fentebbi Fejéregyházzal együtt említi III. Endre királynak idézett 1297-iki levele s. megjelöli egyházát is, mely Szent-Miklós tiszteletére volt szentelve.

¹ *E munka II. kötete.* 385. és 448. ll.

² HAAN L: *Békéspármegye hajdana.* II. 46. és 31. ll.

³⁻⁴ HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár.* II. 36. 28. ll.

⁵ 324-ik oklevél. A kérdéses helynév azonban az utána következő egész sorral együtt a Bél- és Endlicher-féle kiadásokból kimaradt, s csak a Frater-féle 1550-iki kiadásban van meg.

⁶ WENZEL G: *Árpádokori új okmánytár.* XII. 575. l.

KAMUT.

(KAMAWLTH.)

Középkori oklevelek két Kamutot emlitenek Nagy és Kis előnévvel, ez utóbbinak egyházáról, mely Szent-Margit tiszteletére állt, 1515-ben van szó.¹

MEGYER.

A Gerlai Ábrámffy nemzetség birtoka; egyházáról 1383-ban találunk említést.²

MURUL.

(MVRUL. MURUL. MWRYUL.)

A pápai tizedjegyzékek nem említik, de hogy volt egyháza, mely benn a községben Szent-Miklós tiszteletére állt s temetői joggal birt: igazolja a budai káptalannak 1295-iki levele.³

SZENT-ANDRÁS.

(ZENTHANDREAS.)

A XIV-ik században az Uzvásári nemzetség birtoka;⁴ Zsigmond király Hunyadi Jánosnak adományozá, s ez adományt V. László király 1456-ban megerősítette.⁵ Nevét kétségkívül Szent-András tiszteletére szentelt egyházától vette.

SZENT-MIKLÓS.

Ma pusztá Csabától napnyugatra, hol a «templomhely» nevű dűlön emelkedett az egyház s hogy melyik védszent tiszteletére? megfelel rá a pusztá neve.

VERESEGYHÁZ.

Egyházának kegyuri jogáról szó van 1453-ban, midőn Hunyadi János jegyzőjének, Sári Péternek birtokába jutott.⁶

¹⁻²HAAN L: *Békéscsármegye hajdana*. II. 128. l. — II. 32. l.

³ WENZEL G: *Árpádkori új okmánytár*. XII. 566. és 574. ll.

⁴ *Hazai oklevéltár (Desseffy)*. 304. s köv. ll.

⁵⁻⁶*Másolatok a müncheni állami levéltárból*: 8. 51. sz.

TIZENHATODIK KÖNYV.

A SZEGHALMI FŐESPERESI KERÜLET.

BAJON.

(BAYON.)

NÉVADÓ birtoka a Sartyvanveze nembeli Bajony nemzetségnek, melynek tagjai közül Demeter 1342-ben salgai várnagy; ¹ István Hunyady János fegyvertársa s Vitéz János váradi püspök hű tisztje volt; ² fia, szintén István váradi kanonok; ³ unokája János az 1505-iki rákosi gyűlésen Biharmegye követe; ⁴ a nemzetség utolsó fisarjadéka, szintén János pedig Szigetvárott Zrinyi Miklós oldalánál esett el. ⁵ A még életben maradt egyetlen leány, Zsófia,

¹ HAAN ÉS ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*. 8. l.

² GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár*: II. 318. 319. 362. stb. II.

³ *E munka II. kötete*. 150. l.

⁴ BATTHYÁNY I: *Leges eccl.* I. 562. l.

⁵ *Budai orsz. levéltár kincstári oszt.* N. R. 1448. 4. — NAGY I: *Magyarország családai*. I. 92. l. Ugyanitt Bajony János 1503-ban szerémi, majd mint nyitrai püspök van feltüntetve, de az még igazolásra vár. Hasonlóképen igazolandó a *Liber dignit. eccl.* 163—4. l. azon állítása, hogy az 1368—1377. évekből ismeretes Demeter erdélyi püspök Bajony volt. E nemzetségről a következő családfa állítható össze:

	Simon.	
	Demeter 1427 előtt.	
	István, Hunyadi J. fegyvertársa 1451.	
	István	Miklós 1459—1471.
1472. váradi kanonok.	István	János
	1499.	bihari követ.
		1499—1514.
		Benedek
		1514—1540.

Ezekenkivül ismeretesek még: Benedek fia Imre 1412; János fia György 1412—1423; e Györgynek fiai: László, István, János, Pál, 1414-ből; Bajony István s leánya Márta szintén 1414-ből; Illés 1451—1459-ből; Ferencz és fia János 1552-ből.

1572-ben Pásztóhy János özvegye az idézett évben nyert Miksa királytól atyai birtokaira új adománylevelet.¹

Bajon, mint határszéli község, hol egy, hol más vármegyéhez tartozott: Mátyás 1459-iki levelével Szabolcsmegyéből Békésmegyébe kebelezte át;² de 1499-ben II. Ulászló király már mint biharmegyei községet említi.³ 1552-ben város, melynek vára is van, továbbá minden szerdán heti-, Szent-Mihály és Szent-Gergely pápa napján pedig országos vásárokat tartott ugyanazon szabadalmak és kiváltságokkal, mint a szabad királyi városok.⁴

Ily jelentékeny helynek egyháza is kétségtelenül kitűnő volt, de arról csupán annyit tudunk, hogy esúcsíves épület vala⁵ Szent-András apostol tiszteletére szentelve.⁶

Lelkészei közül is csak egyet ismerünk, Demeter áldozárt, kinek emlékét az utolsó Bajonyak egyikének, Istvánnak 1565-ben kelt végrendelete tartotta fenn.⁷

Várát, mely mindig hű volt Ferdinánd királyhoz, csak 1566-ban tudta János-Zsigmond elfoglalni.⁸

BÉLMEGYER.

(BELMEGIER.)

Nemesi birtok volt, melyből előbb Kistárkányi Fülöp váradi prépost és vikárius, 1369-ben pedig János váradi kanonok és szintén vikárius Kanya Mihálynak, nagyanyja, Erzsébet leányi negyedét kiadatni rendelé.⁹ Ez alkalommal értesülünk Bélmegyer kegyuri jogáról

¹ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1448. 4.

² A király levele kelt «Zeged feria quarta proxima ante festum Epiphaniæ» 1459. *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: Gyulafejevárv. Bihar. 3. 36. — N. R. 856. 7.

³ *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: N. R. 856. 14.

⁴ Ferdinánd király levele «Datum Pozsony, 10-a martii 1552.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.*: 856. 28.

⁵ *Sárospataki füzetek.* 1859. évf. 877. l.

⁶ GÉRESI K.: *Gr. Károlyi oklevéltár.* II. 75. l.

⁷ A végrendelet egyik tanuja: «Demetrius presbyter et plebanus de eadem Bayon.» *Gr. Károlyi-család levéltára. Géresi K. szíves közlése.*

⁸ SZAMOSKÖZY *történeti maradványai.* I. 60—63 ll. *Magyar tört. emlékek.* II. oszt. Irók. XXI.

⁹ HAAN L.: *Békésvármegye hajdانا.* II. 23—25. 25—31. ll.

is, melyet az osztályos atyafiak közös birtokul hagynak meg, s mely nyilván mutatja, hogy a községnek volt egyháza, de hogy mely véd-szent tiszteletére? afelől nem nyerünk tudósítást.

CSÉFÁN.

(VILLA CHEPANI.)

Mai szójárással Istvánfalvának neveznék. Nemesi birtok volt, de csekély falu, illetőleg egyházi javadalom lehetett, legalább egyetlen ismeretes papja Fábián mindössze három garas pápai tizeddel fordul elő s csupán egyszer, a tizedszedés utolsó előtti évében. (1336.)

Ma puszta Füzes-Gyarmattól napnyugatra, hol 1838-ban még látszottak több régi kőépületeknek s ezek közt valószínűleg hajdani egyházának is alapfalai.¹

CSÖKMŐ.

(CHUKLEV. CHEKMEO. CHEKMO. CHYTMEU.)

Mint falut említi már a Váradi regestrum,² s a bécsi codex, mely utóbbi szerint az 1291—1296. évek valamelyikében öt kepe püspöki tizedet fizetett. A pápai tizedjegyzékek szerint lelkészei voltak: 1332-ben Bálint; 1334-ben Mihály; 1335. s a következő évben pedig Tamás, kik közül az első hét, a többiek öt-öt garas tizedet fizettek évenként.

Nemesi birtok volt, nevezetesen a Veer-ek, majd a Maróthy-ak birtoka.³ Utóbb a váradi káptalan is részbirtokos lön benne.⁴

A váradi káptalannak egy 1416-iki osztálylevele említ ugyan bizonyos Chokmo biharmegyei falut, mint a Hunt-Pazman nemzetség birtokát, de ez minden névhasználatosság mellett sem Csökmő, mert a kérdéses község az idézett oklevél szerint Margita vidékén a Bisztra folyó mellett emelkedett,⁵ s nem lehetetlen, hogy a bécsi codex idézett tudósítása is e községre vonatkozik.

¹ HAAN L.: *Békésvármegye hajdana*. I. 151. l.

² 112. oklevél.

³ HAAN és ZSILINSZKY: *Békésmegyei oklevéltár*. II. 18. l.

⁴ *E munka II. köt.* 275. l.

⁵ FEJÉR Gy.: *Codex dipl.* X. 5. 737—741. ll. Itt Fejér megjegyzi, hogy «Stephanus Horváth pro Berethó legit Besztercze fluvium, qui tamen in toto

Csökmő határán még három egyházas helynek van emlékezete. Az egyik Darvas felé az ugynevezett «templom-sziget,» hol az elpusztult két Borsa vagy Barsa egyike állhatott egyházával. A másik szintén Barsa és Péterhely, hol a hagyomány szerint veresbarátok laktak, **honnat** a téglákat csak nem régiben építék be a csökmői egyház tornyába, s **melyhez** közel egy domb ma is «papok hegye» nevet visel. Végre a harmadik a mai szöcskői tanyától Okány irányában az ugynevezett «telekalj,» hol egykoron Szöcsköd falu állt s hol az egyház alapfalainak némi maradványai még emberi emlékezetre állottak.¹

FÁS.

Említés van róla már a XIII-ik század elején;² egy századdal később I. Károly királynak 1323-iki levele már egyházát is említi kegyuri nemzetségével, mely e birtokáról Fásinak írta magát.³ Mindemellett az 1332—1337-iki tizedjegyzékek Fásról hallgatnak jelölül annak, hogy ama jegyzékekből csakugyan sok egyház neve hiányzik, kivált a Váradtól távolabb eső vidékekről.

GYARMAT.

(GALMAD. GARMAD. GARMAT.)

Ma Füzes előnevet visel. Első ízben a XIII-ik század elején tűnik fel.⁴ A Nadányi nemzetség ős birtoka.⁵

Comitatu (Bihar) non existit.» De létez, mert Besztercze = Bisztra s ez épen az oklevélben említett Királyi s Terebes falvak mellett, Margita alatt szakad a Berettyóba. — E községre vonatkozik a budai káptalannak egy 1317-iki levele is, mely mondja, «quod magistro Stephano filio Dominici speciali notario domini nostri domini Ludovici . . . regis Hungariæ sigilli annularis cum Petro filio suo . . . et Stephano filio Pauli, filii eiusdem Dominici fratris sui natu maioris» megjelenvén, egyéb heves, nógrád, bereg, pilis, szatmár és szabolicsmegyei birtokaik közt a biharmegyei «Chukmo et Belmezow» birtokán is megosztotlak «præsentibus . . . magistris Michaele custode, Posonio, Jacobo, Thoma, Petro, Michaele, Nicolao, Emerico et aliis canonicis.» *Budai orsz. levéltár kincst. oszt.* : D. L. 3951.

¹ OSVÁTH P: *Biharvármegye sárréti járása*. 301. 302. 312. ll.

² *Váradi regestrum* : 361. oklevél.

³ FEJÉR Gy: *Codex dipl.* VIII. 2. 403—406. ll.

⁴ *Váradi regestrum* : 112. okl.

⁵ HAAN L: *Békésvármegye hajdana*. I. 185. l.

Lelkészei közül csak egyet ismerünk, Jánost, ki a pápai tizedszedés első két évében (1332—1333.) tizenkét garast fizetett évenként, de a többi négy évben már csak ötöt.

KEREKI.

Számtalan névrokonától «Nemes» előnévvel különböztették meg; Taresától napkeletre esett. Lakosai, állítólag, hivek maradtak az ősi hithez s 1728-ban költöztek át a mai Endrődre.¹

KOLT.

(KOLCH. KOLTH.)

Ma pusztá a hajdani csolti apátságtól napkeletre. Nemesi birtok volt, mely 1303-ban vétel útján Solymosi Jánoshoz került.²

Régi egyházának téglamaradványai a «templomhalom» tetején, mely rengeteg nádasok s tavak közül emelkedik ki, még ma is meglátszanak, s az elhagyatott hely iránt a vidék népe kiváló kegyelettel viseltetik. «Egyszer — beszélte vezetöm — mikor már a dombon a templom pusztulóban volt, egy öreg asszony járt erre legény fiával csolnakon. A dombhoz érve, mondá az öreg asszony fiának, állj ki fiam, hadd nézzem meg még egyszer ezt a templomot: abban tettem én le a hitet a te szegény, édes apáddal.»

NADÁNY.

(NADAN.)

Középkori neve a mai Körös-Ladánynak, s névadó ős birtoka a ma is virágzó Nadányi nemzetségnek.

Lelkészei közül már a XIII-ik század első éveiben feltűnik Benjamen, ki a szeghalmi főesperesi kerületnek egyszersmind alesperese volt s mint ilyen bizonyos női hozomány miatt indított perben mint ügyvivő szerepelt.³ A következő század elejéről három lelkésze isme-

¹ *Váradí püspöki levéltár* : Protocoll. E. 98. l.

² *Zichy-okmánytár* : I. 101. 102. 108. 111. 148. ll. — NAGY I: *Anjoukori okmánytár*. I. 103. l.

³ *Váradí regestrum* : 247. okl.

retes, nevezetesen 1332-ből Gergely, a következő két évből Imre s 1335—1337-ből Miklós, kik többnyire tíz garas pápai tizedet fizettek évenként.

OROD.

(URAD. VREUD. IRUGD. ORROD. OROD.)

Mint a Zoard nemzetség birtoka 1322-ben említették először.¹ E nemzetség egyik sarjadéka, Izsákai Miklós birja 1472-ben is, midőn másik birtokát, Szerepet a hozzája tartozó Gathaal, Kemenegház és Porosd pusztákkal együtt Bajony Istvánnak s fiainak ezer magyar arany forintért eladja, mely alkalommal feljogosítja a Bajonyakat, hogy ha őket a vett birtokban meg nem tudná védeni, akkor Orodot s az abban szedetni szokott vámot szabadon elfoglalhassák tőle. Orod ekkor Biharmegyéhez tartozott s úgy látszik, hogy Szereppel együtt csak nem rég szakítottatott el Békésmegyétől.²

Orod ismeretes lelkészei: 1332-ben Péter s 1334—1335-ben István, kik hat garas pápai tizedet fizettek évenként. Ismeretes egyik egyházi gondnoka is, Bodó Balás, aki Szepesi Istvánt bizonyos női hozomány s jegyruháknak miatt, melyek az orodi és zsákai egyházaknak hagyományoztattak, perbe fogta, de mert a tárgyalás kitűzött napjára meg nem jelent, se nem küldött, végre is ő, a felperes marasztaltatott el hat márka birságban.³

¹ *E munka II. köt. 426. l. 2.). — Fentebb : Bihari főesperesi kerület — ZSÁKA.*

² *Budai orsz. levéltár kincst. oszt. : N. R. 856. 13. — Szerepről lévén szó, felhasználom ez alkalmat s megjegyzem, hogy az e munka II. kötetének 427. lapján érintett bucsai apátság helyes neve «de Bulch» és a ma is létező Bules egykor arad-, most krassómegyei községben létezett.*

³ «Nos Johannes de Sarlo decretorum doctor Canonicus et Vicarius Ecclesie Waradiensis in spiritualibus et causarum auditor generalis danus pro memoria, quod cum tenore continentiarum aliarum litterarum nostrarum prorogatarum sabbato proximo ante festum beati Barnabae apostoli emanatarum providi Blasius Bodo dictus de Orod et Jacobus Bartholomei de Isaka de earundem Orod et Isaka ecclesiarum vitrici actores existentes contra egregium Stephanum de Sepes personam adherentes, in facto dotis et rerum parafernaliu[m] pradietis ecclesiis, ut dicitur, legatarum et earundem occasionum coram nobis Waradini comparere debuissent: ipso termino adveniente, non venerunt, neque aliquem pro se mittere curaverunt legitimum responsalem, per dictum Stephanum legitime expectati. Unde Nos eosdem Blasium et Jacobum actores contra annotatum Stephanum in iudiciis puta sex marcarum commissimus fore convictos, si se rationabiliter non poterint

PÁZMÁN.

(PAZMAN. PAZNAN.)

Oklevelileg csak a XIV-ik századból igazolható, hogy a hasonnevű nemzetségnek birtokaihoz tartozott; mindemellett alig szenvedhet kétséget, hogy e nemzetségtől nyerte nevét s talán alapíttatását is.

A tizedszedés idejéből három papját ismerjük: 1334-ből Józsefet, 1335-ből Gergelyt s 1337-ből Jánost, kik évenként öt garas tizedet fizettek. A József keresztnév e korban még oly szokatlan, hogy püspökségünk területén ez alkalommal tűnik fel először.

Különben Pázmán, mint hasonnevű birtokos nemzetsége, már nem létezik többé; Füzes-Gyarmat és Rábé között áll pusztja helye.

SIMA.

(SYMA.)

Először egy 1326-iki határjárt-levél említi, mint a Túr (Berettyó) közelében álló birtokot.¹ Ugyane korból maradt reánk egyetlen ismeretes papjának, Jánosnak emléke, ki 1332. és 1336. években hat garas pápai tizeddel adózott.

Gyoma és Túr-Pásztó közt terült el egykor, hol az ugynevezett simai berekben valamely épületnek, egyház vagy monostornak alapjai még látszanak.² A hagyomány azt tartja, hogy ott apácza-zárda volt, és ez figyelemre méltó körülmény, mert e vidék rejtegetheti valahol ama pásztai apátsági monostornak alapjait, melyről említés van nemcsak a Várad-i regestrumban,³ hanem már 1138-ban is,⁴ melynek tehát

excusare. Datum Waradini in die seilicet termini prænотati, anno domini millesimo cccc L secundo.» Eredeti, papír Sarlai zöld viaszba nyomott kis gyűrűpecsétjének nyomaival. *Budai országos levéltár kincst. oszt.*: N. R. 1673. S. D. L. 14563. — LAKATOS O: *Arad története*. 40. l. a fentebb említett Orod községet, a pusztja névhasználatosság után indulva, Arad városára magyarázza, de hogy tévesen, már csak abból is kitűnik, hogy a kérdéses Orod társbirtoka Zsákának s ez utóbbi közelében hasonnevű pusztja ma is létezik.

¹ FEJÉR Gy: *Codex dipl.* VIII. 3. 67. és 138—9. ll.

² HAAN I.: *Békéscsármegye hajdانا*. I. 268. l.

³ 80. 88. oklevél.

⁴ KNAUZ N: *Monumenta Eccl. Strigon.* I. 94. l.

különbözőnek kell lennie a mátratóvi 1190-ben alapított pásztai apátságtól.¹

SZEGHALOM.

(ZEGHALM. ZUGHALM.)

Neve már a honfoglalás történetében szerepel, mellette akarván először is átkelni a Körösön a honkereső magyarok, hogy Biharvárhoz férhessenek.² Később szintén magára voná a figyelmet helyrajzi fekvésénél fogva. Minthogy központját képezé Békésmegye azon területének, mely a Sebes-Körös és Berettyó folyók, mint természetes és gyakran áthághatatlan határok által kerítették, s mely ennél fogva külön egyházi kerületül szemeltetett ki: e kerület róla nevezteték el szeghalminak. Harmadik, s mondhatni legérdekesebb mozzanat történetében, hogy egyike azon kevés községeinknek, melyek már a tatárjárás előtti korból tudnak lelkészt előmutatni. Így a már többször említett női hozomány perben a csolti apát s más előkelő férfiak mellett szerepel, mint tanu, Beliamin szeghalmi pap is.³

A pápai tizedjegyzékeknek pedig mind a hat évi folyamában előfordul, s ez időből három papjával ismerkedünk meg. Ezek: 1332-ben Gergely; 1333—35 ben Bálint; végre 1366—67-ben ismét Gergely. Évi tizedök összege egyszer sem volt több hót garasnál, mi az egyházi javadalomnak csak szerény voltát hirdeti.

A XV-ik században a Csáky-ak birtoka, kiknek vallásos bőkezűségéből a váradi székeskáptalannak is volt részbirtoka benne.⁴ Régi egyházát a mult század elején bonták szét,⁵ s helyét temetővé fordították, amint kétséggivül temető volt már azelőtt is környéke.

VÁNYA.

(VANA. JANA.)

A Berettyó s a Sebes-Körös képezte közbe, s különben is Szeghalom szomszédságába esvén, a váradi püspökség alakulásakor a szeg-

¹ FUXHOFFER-CZINÁR: *Monasteriologia Hung.* II. 111. l.

² *Névtelen jegyző* 28. fej.

³⁻⁴ *E munka I. kötete.* 96—97. II. — II. 60. l. — II. 281. l.

⁵ HAAN L: *Békésvármegye hajdana.* I. 297. l.

halmi föesperességhez csatoltatott. Itt találjuk a XIV-ik században, s kétségtől ide tartozott az egész középkoron át. Mai neve Déva-Ványa.

Papjai közül háromnak emlékezete maradt fenn. Ezek 1332-ben András s 1335—6-ban Dénes, kik évenként három garas pápai tizedet fizetének. A harmadik «Ambrus pap» mint kortársai nevezék. Élete még írójára vár. Születése helye, családi neve egyaránt ismeretlen. Csak annyit tudunk róla, hogy a krakkai egyetemen tanult, hol baccalaureusi rangfokozatot nyert.¹ 1514-ben ványai lelkész volt. Lehet, hogy a ványai lelkészi állomás a XVI-ik század elején sokkalta jobb vala, mint két századdal előbb, a pápai tizedszedés korában, midőn a leggyengébbek közé tartozott; de lett légyen bármily jövedelmező is, azért nem szűnt meg az egyházmegyének legtávolibb, legfélreesőbb állomása lenni. Ennélfogva vagy az áll, hogy hazánkban a XVI-ik század elején a legszegényebb vagy legalább a legfélreesőbb lelkészi állomásokra is jutottak egyetem-végzett «minden tudományban jártas»² férfiak; vagy pedig igaza lesz Szeréminek, ki Ambrus papot azon egy szóval jellemzi, hogy «rajongó».³ De bármi okból jutott is Ambrus oly félreeső, mondhatni számkivetési helyre, mint Ványa, sorsának itt is épen országutjába esett.

Ha Dózsa György a dunai részeknek veszi utját, Ambrus pap talán Ványán fejezi be életét ismeretlenül, de csendesen; Dózsa azonban egyenesen a Tiszántulra indult. Turon, Ványa szomszédságában volt egyik állomása, hol szintén kitűzte veres keresztes zászlaját, s felhívta a népet, hogy álljon hozzá a szent harczra, a hit s a haza közös ellensége, a török ellen. Ambrus pap népének nagy részével je-

¹ A krakkai magyar bursa (egylet) XVI. századbeli tagjai között 1514-ig 5 Ambrust találunk, ezek származásuk helye szerint: Debreczeni, Ujfalvi, Tatai, Várkonyi, az ötödiknek keresztnéve mellett egyszerűen csak az áll, hogy «presbyter». FRAKNÓI V: *A hazai s külföldi iskolaadás*. 260—2. ll. — Hogy az 5 közül melyik a későbbi ványai pap? megmutathatná a «baccalaureus» jelző, de ez egyiknek neve mellett sem olvasható. Ha azon szokást tekintjük, hogy legtöbbször szülő egyházmegyéjük papjai közé vétetik fel magukat, akkor megmaradhatnánk a Debreczeni név mellett.

² «inbutus erat in omni scientia», mondja Ambrusról kortársa, SZERÉMI György: *Emlékirata* 59. l. *Közl* WENZEL Gusztáv: *Magyar tört. emlékek. Második osztály: Irók*. I. kötet.

³ Szerémi «furibundus» szót használ, mi «dühöngőt» jelent; de Szerémi ezt már a *leveretés után* írta.

lentkezett Dózsa Györgynél. A népvezérnek épen szüksége volt oly férfiura, ki jegyzője s táborának főpapja legyen, s tárt karokkal fogadta Ambrust.

Dózsa hiveivel még ekkor a törvényesség terén állt s néhány nappal később is ezt iratá Bakocs érseknek: «Ezernyi ezeren vannak velem, lovasok, gyalogosok. Jöjjön hozzánk szent atyaságod, s meg sem állunk, míg konstantinápolyi patriarkaságába be nem ültelem szent atyaságodat.»¹ E pillanatban egy Hunyady vagy Capistrói János keze még jóra, — a kereszténység s a haza javára fordíthatott volna mindent. Ehelyett jött az ismeretes királyi parancs, mely míg egyrészt félénkséget árult el, másrészt mélyen sérté a népvezér becsérzetét. «Nem vagyok én sem gyermek, sem bolond, hogy csufot üzenek velem», felelte lángba borult arczczal, és azután — lángba borult Magyarország is.

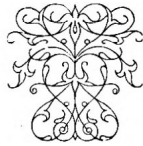
Ezentul nyomát veszítjük Ambrus papnak. Mi lett belőle? híve maradt-e Dózsának a válság bekövetkezte után is, vagy felismerve a vést, menekült még idején, korán? arról nincs tudósításunk. Szerémi végig elmondja a lázadók főnökeinek sorsát, még Lőrincz papét is, de Ambrus papról nem emlékezik meg többé.²

A fentebbi két főesperesi kerület községein kívül régi, nevezetesen a többször idézett 1403. és 1456-iki oklevelek nagyobb számmal említnek még oly békésmegyei községeket, melyeknek nevében mindig megvan az «egyház» vagy «egyháza» szó, jelölül annak, hogy egyházasok valának. Ilyenek: Apáczaegyház, továbbá Bakad-, Bágyon-, Bercsen-, Buczurhegyes-, Fazokas-, Gellért-, Gerendás-, Himés-, Kemény-, Kerek-, Kondoros-, Lábos-, Libecz-, Pitvaros-, Szénás-, Wrzegu- (Ur vagy Őrszeg?) egyház vagy egyháza; melyekhez sorolhatók még a Keresztur, Szent-János, másik Szent-Miklós és Tőke-

¹ SZERÉMI Gy: *Emlékirata*. 60. l.

² Horváth M. Szalay László Ambrus papnak nevét sem említik, de a többször idézett Szerémi annyi közvetlenséggel szól róla, hogy előadását, mint különben is papi emberét egy másik, vele egykoru, s úgy látszik személyesen ismert papról — lehetetlen el nem fogadnunk.

monostora helynevek. De mindezek egyházi történetének egyedüli nyoma csak nevökben maradt fenn, a legtöbbnek egykori helye is ma már ismeretlen, sőt némelyikről az sem mutatható ki, hogy eredetileg is Békésmegyéhez és így a váradi püspökséghez tartozott-e? Legérdekesebb pedig ama helynevek közt a Tökemonostora, mely valamelyik ős nemzetségünk fészket s keresztény művelődésünk egyik tényezőjét jelöli s mely Békésmegye nyugati tájain állván, nyilván mutatja, hogy hogy míg e megye keleti részein két monostor emelkedett (Gerla és Csolt), nyugati vidéke sem állt ily intézmény nélkül.

EGYHÁZI ÁLLAPOTOK.*

VISSZATEKINTÉS. — AZ EGYHÁZAK ALAPTERVE, IDOMA, FELSZERELÉSE. —
A LELKÉSZEK MŰVELTSÉGE, FOGLALKOZÁSA, ÖLTÖZETE. — IDŐSZÁMITÁS. —
KÖNYVEK; ANYAKÖNYVEK. — KERESZTELŐK, LAKODALMAK, TEMETÉSEK. —
FOGADALMAK. — A KÖZÉPKORI EMBER.

LYEN volt Szent-László váradi egyházmegyéje a XVI-ik század vallási s politikai nagy válsága előtt. A Hortobágytól le a Fejér-Körösig, a kalotaszegi havasoktól a csongrádi rónákig rakva mindenütt városok és falvakkal. Mert Békésmegyéről is a fennmaradt helynevek s történeti emlékek azt hirdetik, hogy e megyének mai nagy pusztái egykor szintén sűrűn népesek valának. A békési főesperességben 15, a szeghalmiban 14, a kalotaiban 24, a kölesériben 43, a homorogiban 58, a bihariban 121, és így a váradiakkal együtt közel háromszáz egyházat tudunk felmutatni. Ezekénkívül főuraink nagyobb birtokain mindenütt emelkedett egy-egy monostor, Váradon, Gyulán több is, s e helyeken, valamint Debreczenben s általában a népesebb községekben a szegények-, világtalanok-, vagy poklosok háza sem hiányzott. Végre Várad, Gyula, Kölesér, Telegd tanintézetei mellett iskolával találkozunk még oly szerény helyen is, mind Örvénd.

A tér tehát, melyet a tatárok 1241-ben feldulva, vagy épen a földdel egyenlővé téve hagytak el, ismét felvirult. Várad püspöke I. Imre már a XIV-ik század kezdetén Debreczennek épít tekintélyes egyházat, ami nyilván azt jelenti, hogy székhelyén Istennek házai, a tudomány s a felebaráti szeretet hajlékai már feltámadtak hamvaikból. Pár évtized múlva pedig bekövetkezett a teljes kifejlődés s virágzás korszaka is, melyet Báthori András püspök nyitott meg nagy

* E cikk első része e munka I. kötete 139—152. ll.

alkotásaival. Ennek hatása alatt új tettvágy szállja meg a sziveket s élénk mozgalom mutatkozik mindenütt a megyében: a püspökség birtokain: Belényesen, Biharon, Püspökiben új s a régieknél nagyobb egyházak keletkeznek; majd püspökeink nyomába lépnek az egyházmegye főurai: a Csákyak, Telegdyek, Zólyomyak, Álmosdi Csirék, a Bajonyak, Ábrámffyak, Maróthyak, s egymásután mintegy versenyezve emelkednek fel a szép új egyházak Szalárdon, Székelyhidon, Telegden, Álmosdon, Bajonban, Csolton, Gyulán stb. Még oly félreeső, szerény helyeken is, mint a Belényes vidéki Remete vagy a kalotaszegi havasok alján Valkó, Szent-Király új vagy egészen átalakított egyházakat találunk.

S az új építkezés, mintegy jelezve nemzetünknek a korral haladását s műveltsége emelkedését, a nyugati nemzetek legújabb építészeti ízlésében, csúcsivesen történt, mely ízlést nemzetünk már a tatárjárás századában nemcsak befogadott, hanem arra épen úgy, mint az ötvösművészet alkotásaira, saját nemzeti bélyegét is rányomta. Csúcsives egyházainknak már alaptervezete oly sajátosságokat tüntet fel, melyek rendszerént csak hazánkban fordulnak elő.

Különben a csúcsives építészet az ő változatos tagozatait s gazdag ornamentikáját csak a nagyobb, a székes- és monostori egyházaknál fejtette ki, melyekben hármashajót, két, sőt négy tornyot, díszes kapuzatot, toronyfiakat s szobrokat is találunk. A kisebb városi vagy épen falusi egyházak a csúcsives építészetnek épen csak jellegével bírnak. Egyszerű, szerény alkotmányok rendszeren téglából, ritkán térmés-, vagy épen faragottkőből, mint a farnosi (Kalotaszegben), de ez is, úgy látszik, hogy egy régibb, talán az elpusztult almásmonostori egyház faragottköveiből épült. Hajójok osztatlan egy, hosszszentélyök a sokszög több, rendszeren három oldalával záródik, s e záródásoknál, valamint a hajó oldalainál alkalmazott külső táмок emlékeztetnek leginkább csúcsives származásukra. Kőbélletű ablakok, mint a fudii kis egyház szentélyén, vagy szintolyan ajtók, mint a bályogi egyház nyugati oldalán, ritkák. Még ritkábbak voltak a tornyok; oly tekintélyes egyházak is, mint a székelyhidi, püspökii, telegdi stb. eredetileg torony nélkül álltak, s ha volt torony, azt többnyire úgy építették, mint a hegyköz-ujlakit, hogy aljának oldalfalait nyitva hagyták s az így nyert térrel is bővíteni igyekeztek az egyház belvilágát. Ez ismét

egyik hazánkbeli sajátága a csúcsives építészetnek. A hajó s szentély rendszeren boltozva volt, s rajta magas, úgynevezett nyeregfedél; a torony fedele merészen felnyúló kúpot képezett, hegyében rendszeren keresztel, de néha kakassal; a kup alján pedig a négy szögleten egy-egy kis torony emelkedett. Ily kúpos, toronyfias fedelek ma is láthatók vidéki egyházaink tornyain s kétségkívül a régi építészeti izlés maradványai.¹ Legfőbb ékességek most is, mint a román építészet korában, a falfestmények, melyek között, mint a vadászi egyház nyugati ajtaja felett a Krisztus felfeszítését előtűntető kép, figyelemre méltó művekre is akadunk.

Az isteni tiszteletnél azonban kivált ünnepek s az évenkénti búcsu alkalmával a legszegényebb egyházat is igyekeztek a legszebben felékesíteni, ha egyébbel nem, legalább zöld galyak és virágokkal. Miseruhák és szent edények dolgában kivált azon vidéki egyházak, melyeknek kegyuraik valának, valóságos fényűzést fejtettek ki; nem egyszer, mint Telegdnél láttuk, arany, ezüst kelyheket, keleti gyöngökkel kirakott ruhákat s oly műremekeket találunk birtokukban, melyek bármely székesegyháznak is díszére válnának.²

De hogy a falusi egyházak között mily egyszerűek, sőt szegénye-

¹ Ily toronyfedeleket Olaszországban is láthatni, s ugyanott hallható azon lassu, ütemes harangozás is, mely ref. atyáinkfiainál, kivált Debreczen vidékén, szokásos, minélfogva nem épen alaptalan ama gyanítás, hogy e szokások még hitettségünk korából származnak s mint a mendikálás, kántus és sok annyi más, ref. atyáinkfiainál maradtak fenn.

² Hogy egy-egy vidéki egyház milyen felszereléssel bírt, arról tájékozást nyújt a kaplonyi Szent-Márton-egyház szerelvényeinek jegyzéke 1444-ből: «5 Calices cum omnibus suis utilitatibus. — Una Monstrantia. (Sajnos, hogy anyagukat nem jelöli meg.) — Sex indumenta Sacerdotum, Casulae, cum omnibus suis pertinentiis. — Item colores Casularum praedictarum sex Kamuka. — Item duo indumenta de tela ordinaria cum omnibus suis utilitatibus. — Item indumenta altarium: duo Kamuka et unum purpureum, tria Harnaz. — Item una Casula Harnaz; alia Casula tela cum filis aureis ornata. — Item Missalia tria, duo Psalteria, duo Gradualia, unum Capitularium, unum Manuale, unum Antifonare (így), una Legenda. — Item una Cappa Harnaz; superpellicia quindecim. Item in sacristia unum indumentum altaris zöld Harnaz. — Parvae Campanae tres; effigies (?) Sanctorum septem. — Item unum Superhorlah (?) superlat) de Bisso, ornatum valde subtile. — Manutergia tria, valde subtilia; ampullae sunt septem.» Felette hanyag írás, *Kállay-család leltára*. — A nagy-kállai egyház részben magyar leltára 1552-ből már ismeretes. CZOBOR B: *Egyházművészeti lapok* 1881. évf. 16. s köv. ll.

sek is léteztek, s hogy kivált a hegyes vidékeken fából is épültek: azt legjobban mutatja az 1514-iki országgyűlés tarifája, mely egy toronytalan, de temetői joggal bíró egyház becsárát tiz-, egy fakápolnáét pedig, melynek temetője nincs, csak három márkában állapítja meg.¹ Egyházmegyénkben faegyház, vagy csak kápolnát is már e korban nem említnek történeti forrásaink.

Az egyház közvetlen közelében rendszerént a lelkészi lak emelkedett s a kettőt egymástól csak a temető választá el, mely e korban kivétel nélkül, az egyház körül foglalt helyet. Ezért van az, hogy régi egyházak mellett, építések vagy ásatások alkalmával az emberi csontok egész halmazát találják; a rendesen szűk tér ugyanis századok folyása közben nagyon megtelt sírokkal s az újabb temetkezéseknél talált csontvázakat ős keresztény szokás szerint egy helyre rakták össze, az ugynevezett csontházban (ossarium), mely többnyire az egyház éjszaki oldalánál szokott állani.

Hogyan czimezte népünk a középkorban papjait? nem mondják történeti emlékeink, de valószínű, hogy, mint napjainkban, «atyának», «lelki atyának» vagy nagyobb ünnepélyességgel; «tiszteletes ur»-nak; latin nyelvű emlékeink «plebanus», «prædicator», «rector» czimmel illetik.² A legtöbb községben rendszeren csak egy lelkész volt, de oldalánál ott állott a tanító, mint azt Kölesér, Telegd, Örvénd községeknél láttuk, ki az iskolás gyermekekkel az isteni tisztelet, temetések s más egyházi szertartások alkalmával énekelt.³ A nagyobb egyházakban,

¹ Ecclesie matronæ cum una turri, sepulturam habentes, æstimantur ad marcas 15. sine turri autem constructæ, tamen cum sepultura, ad marcas 10. Capella lignea, seu sacellum non lapideum, sepulturam tamen continens, ad marcas 5. absque sepultura vevo ad marcas 3.» BATHYÁNY I: *Leges eccl.* I. 583. l.

² «Qui quidem prædicator singulis feriis sextis Missam defunctorum, et Sabbathinis diebus officium B. Mariæ V. de assumptione per se, vel alium idoneum presbyterum perpetue decantare tenebitur.» 1472-iki oklevél. *Magyar tudományos értekez.* I. 142. l. — «Nicolaus sacerdos, rector ecclesie de Kallow ac vicearchidiaconus de interiori Zabolch.» 1348-ki oklevél. *Kállay-család levéltára.* — «Lucas de Kalló et Laurentius de Gava rectores ecclesiarum (t. i. kállai és gávai lelkészek) ac vicearchidiaconi de Zaboch.» 1379-iki oklevél, *i. h.* — «Petrus sacerdos, rector ecclesie de Zelemer et vicearchidiaconus de eadem.» 1347-iki oklevél. *i. h.*

³ «Item cuilibet scolastico, sive campanatori eiusdem Ecclesie pro tempore constituto pro dictis Missis cum solaribus suis decenter decantandis idem plebanus» etc. *A fentebb idézett 1472-iki oklevél.*

mint Váradon, Telegden, Hunyadon stb. a plebános mellett már káplányt, oltáros papokat, sőt klerikusokat is találunk, mely utóbbiak alatt aligha nem a lelkészi pályára készülő papdiákokat kell értenünk.¹

Középkori papjaink műveltségi állapotát mi sem tükrözi vissza hívebben, mint az a körülmény, hogy könyveiket, majd könyvtárukat gyakran halljuk említettetni, sőt nem hiányoznak oly egykoru leltárok sem, melyek könyveik számát, czimét vagy tartalmát is elősorolják. E könyvtárok, természetesen, nem mai értelemben veendőek, mert a könyvek ama korban, még a nyomtatás feltalálása után is, mint látuk, ritkák s nagy értékűek valának;² így 1450-ben egy Livius ára 120 arany forint (mai pénzértékben legalább hatszáz forint), a pozsonyi káptalannak egy alig tíz levélből álló hártya codexe 4 arany forint.³ Magukban foglalák mégis mindazt, ami azon kor lelkészeinek könyvszükségletét képezte, nevezetesen a szentírás ó- és ujszövetségi könyveit és szentírási szövegmagyarázó könyveket, továbbá a szentatyák, egyháztanítók és egyházírók műveit vagy legalább némely nevezetesebb részeit; evangéliumi szakaszok, homiliák, postillák s egyházi beszédek mellett hit- és egyházjogtani munkákat, asketai értekezéseket, a szertartások, szentségek kiszolgáltatásáról stb. szóló iratokat.⁴ Oly püspökök példája, mint Vitéz, Farkas, Kálmáncehi, Thurzó, Perényi, Frater György, kiknél mintegy elődről utódra szállt a könyvek szeretete, kétségkívül nem maradhatott hatás nélkül a megye papságára, s míg egyeseket talán gazdagabb könyvtár gyűjtésére is fellelkesített, senkinek sem engedte meg, hogy legalább a hivatásához szükséges könyvekkel ne rendelkezzenek. De ha könyvek kevés volt is, annál inkább kidíszítették még kötéseket is, s annál jobban ismerték tartalmukat.

Valóban Szent-László egyházmegyéjének vidéki papsága sem állt alacsonyabb fokán a műveltségnek, mint a szomszédos megyék egyházi férfiai, kik közül Gergely semjéni, Imre nábrádi, Antal tunyogi

¹ «idem Johannes plebanus . . . (dixit) domino Petro capellano suo, ceterisque suis clericis» etc. 1448-iki oklevél. GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár.* II. 267. l.

² *E munka I. kötete* 331. l.

³ KNAUZ N: *Magyar Sion.* III. 588—9. ll.

⁴ *Schematismus hi-toricus Dioecesis Neosoliensis.* 300. s köv. ll. — *Magyar könyv-szemle.* 1876. évf. 229. l.

plebánosok 1446-ban kiadott bizonyítványukon csinosan vésett pecsét-nyomókat használtak; ¹ János cserii plebános pedig 1417-ben nemcsak szintén használ pecsétnyomót, hanem levelét is annyi gond és csinnal írta meg, hogy az bármely káptalani vagy éppen királyi jegyzőnek is becsületére válnék. ² Ugyancsak ő ezen levelében Tamás nevű káplányáról annyi figyelem- s illendőséggel szól, hogy úgy csak valóban művelt férfit beszélhetett.

A lelkészek e korban is, mint előbb, kineveztetésüket az egyházak kegyuraitól nyerték, de megerősítésük a püspöktől vagy helytartójától függött. ³ Fentartásukra a hívek adománya és szolgálmányain kívül rendszerént kisebb-nagyobb földbirtok szolgált, mint azt Debreczennél, Telegdnél stb. láttuk, mely földbirtok míg egyrészt hivatalos teendőiktől szabad óráikban kellemes foglalkozást nyújtott s az anyatermészet megnyugtató szeretét ápolta bennök: másrészt termő talaja volt mindig hazaszeretetőknél, melyet, ha magasabbra küzdék fel magukat, még áldásosabban ragyogtattak. A földművelés mellett nagy gondot fordítottak az állat-, de kivált a lótenyésztésre, mert az állatoknak, mint látni fogjuk, még a temetéseknél is szerepük volt, s ezért van, hogy némely falusi egyház birtokában ötven-hetven lovat találunk. ⁴

Ruhaviseletük már mezőgazdasági foglalkozásuk miatt is, kivált a szegényebbeknél, nem lehetett oly szigorúan egyházas, mint a székvárosi papságé; de hivatalos vagy ünnepélyes alkalmakkor ők is bokáig érő, s leginkább sötétkék színű öltönyt és palástot viseltek, mint a kanonokok. ⁵

¹⁻² *Kállay család levéltára.* — Ugyanitt megvan 1358-ból az egeri megyei sumus-i alesperes igen szép vésetű tojásdad pecsétje. — Mihály leszteméri plebános levele 1389-ből megjelent GÉRESI K: *Gr. Károlyi oklevéltár.* I. 437. l.

³ KOLLER J: *Historia Episcopatus Quinqueecl.* IV. 215—216. ll.

⁴ «Registrum factum et ratio super numerum equatiarum domine Julianæ, relictæ condam Joannis Lewkes de Kallo cum suo filio Paulo secunda die beati Vincentii confecta. 1477. Item Equaties in numero sunt LXV. — Item Equaties solius domine sunt XX. — Item Equaties *ecclesiæ* beati Johannis de Semjén sunt L. — Item poledri XXIII-or. — Item de Equatiis solius domine poledri XXIX.» *Kállay-család levéltára.* — BÉL M: *Adparatus.* 34. l.

⁵ *E munka II. kötete* 14—15. ll. — Szerémi György, az ismeretes udvari káplány (lásd e munka II. köt. 174. l.) azon alkalmából, midőn Tomori Pállal,

Ami életöket illeti, azon köteléken kívül, mely őket egyházme-
gyéjük s még inkább esperesi kerületek papjaihoz fűzte, rendszerént
még tagjai is valának ama társulatok egyikének vagy másikának, me-
lyek mint a Krisztus szent testének, a bold. Szűz vagy a Szentléleknek
társulata a középkorban szokásosak voltak, s a tagok kölesönös védel-
mén kívül a testületi s a papi szellem élesztését tűzték ki feladatukul.
Különben, még ha nem voltak is nemes származásuak, nemesi előjo-
gokat élveztek, s mint azt királyaink is elismerék, szerzett vagyonuk-
ról szabadon végrendelkezhettek.¹

Lelkészi működésök, valamint általában a középkori élet sok
vonásban különbözött a mai szokásoktól. Először is az időszámításban
nem a mai Gergelyféle naptárt követték, hanem az ugynevezett Julia-
num calendariumot, mely a keleti egyház hiveinél még napjainkban is
keletnek örvend, s melyben még csak december 20-ika van a Ger-
gely-naptár január 1-én.

Mise-, zsolozsma-, sőt még szertartó-könyveik is mások valának,
nem ugyan lényegileg, hanem annyiban, hogy miután irták e könyve-
ket, minden püspökség, sőt nevezetesebb egyház részére külön módo-
zattal irták, felvévén a helyi védszentek, ünnepek stb. miséit, imáit,
szertartásait. Voltak-e ilyen külön váradí könyvek is? adatunk rája
nincs ugyan; de minthogy egri, zágrábi, pécsi, gyulafejérvári, sőt ko-
losvári misekönyvek vagy breviariumok s agendák léteztek,² lehettek
váradíak is, míg a könyvnyomtatás elterjedése után az 1560-iki nagy-
szombati zsinat az esztergomi ritus általános használatát el nem
rendelte.

Ünnepeik, böjtjeik sokkalta számosabbak voltak, mint a keleti
egyházban jelenleg is; de szombaton nem böjtöltek, s ha a pénteken
kívül hetenként még más napi böjtjök is volt, az a nápolyi Margit-le-
genda szerint, szerda lehetett.³

mint még szerzetessel találkozott, írja: «me arguere incēpit, quod in sæculari veste
incedo et me swadebat in cappam induere.» *Emlékirata.* 104—5. ll.

¹ WAGNER K: *Analecta Scepusii.* I. 262. l.

² KNAUZ N: *A Magyar egyház régi szokásai.* Magyar Sion. V. 2. 161. s
köv. ll. — SZILÁGYI S: *Erdélyország története.* I. 213. 215. ll.

³ Nemzetünk különös böjti napjai valának: Szent-István és Szent-Gellért
ünnepének előnapjai; I. Endre király fogadalmából Szent-Péter ünnepe előtt három

A keresztelés a gyermek születése után, úgy látszik, nyolczad napra történt, s ha elegendő víz volt, a XV-ik században is bementéssel kereszteltek. Így rendeli ezt még az 1560-iki nagyszombati zsinat, s csak az 1583. és 1596-iki esztergomi szerkönyvekben olvassuk először a rá öntést.¹ Keresztatyául hetet is meghittak, keresztanyát is többet.²

Anyakönyvek az egész középkoron át, nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is, ismeretlenek valának. Kérdésszerű esetekben, kivált törvénykezés alkalmával, az életkort aként állapíták meg, hogy az illető maga, vagy, ha gyermek volt, szülei kíséretében megjelent valamely káptalanban, hol külseje s szülei vagy rokonai vallomása után meghatározzák életkorát s arról hiteles oklevelet állítottak ki. Így történt a váradai székeskáptalanban is számtalanszor, nevezetesen 1428-ban május 17-ikén, midőn Álmosi Chyre Barabás néhai Kállai János két árváját, Istvánt és Jánost elővezette, s kérelmére a káptalan pecsétet adott arról, hogy komoly vizsgálat után a gyermekek elsejét nyolcz-, a másikat hét évesnek ítélte.³ Megtörtént az is, hogy nem a gyermeket hozták a káptalanba, hanem királyi parancsra a káptalan vagy konvent küldte ki bizonyosságát, mint 1429-ben a leleszi konvent, hogy a király emberével Báthori István leánykájának életkorát meghatározza s a királynak bejelentse.⁴

nap; Szent-Márton ünnepe előtt szintén három nap; továbbá Vizkereszt s Fülöp és Jakab apostolok ünnepeinek előnapjai. KNAUZ N: *Magyar Sion* VI. 178—182. II. — A váradai egyházmegyében Szent-László király két ünnepére szintén bõjttel készülhettek.

¹ KNAUZ N: *Magyar Sion*. V. 243—247. II.

² KONCZ J: *Bánfi Kristóf jegyzetei. Történelmi tár. 1881. évf.* 397. I.

³ «Nos Capitulum Ecclesie Waradiensis memorie commendamus, Quod egregius vir Barnabas, filius Johannis, filii Petri Chyre de Almus nostram personaliter veniendo in presentiam, adduxit secum Stephanum et Johannem, filios condami Johannis, filii Stanislai de Kallo petens nos precum cum instantia, ut revisa etate eorundem Stephani et Johannis puerorum in etate tenera constitutorum, eisdem litteras nostras superinde dare dignaremur. Qui quidem Stephanus octo — annotatus quoque Johannes septem annorum pueri, prout animo metiri potuit, visi fuerunt et agniti. In cuius revisionis testimonium presentes litteras nostras eisdem duximus concedendas. Datum feria secunda proxima post festum ascensionis domini, Anno eiusdem millesimo quadringentesimo vigesimo octavo.» Eredeti, papir, hátpecsét nyomaival. *Kállay-család levéltára.*

⁴ *Leleszi országos levéltár*: Actor. 21.

Eközben a szülék vagy házi káplányok ama szokása, hogy a család tagjainak születése, halála vagy egybekelése napjait többnyire valamely könyv táblájára feljegyzék, megszülte ama gondolatot, hogy az ily feljegyzéseket keresztelesek alkalmával magok az egyháziak hivatalosan végezzék, s így jöttek létre a kereszteltek anyakönyvei, de egyelőre csakis ezek, melyeknek rendes írását először a veszprémi zsinat rendelte el.¹ Az egybekeltek s halottak anyakönyveinek behozataláról csak később, a XVII-ik század elején értesülünk.²

Egyébaránt a születések, házasságok, temetések, az emberi életnek e három, annyira fontos eseményei a középkoriak szemeiben még nagyobb jelentőséggel bírtak, s a keresztelők, török, lakodalmak mindig nagy ünnepélyességgel történtek, s az utóbbiak, kivált főuri családinknál, hetekig, olykor hónapokig is eltartottak. És azon korban, midőn a királytól kezdve a legegyszerűbb földesurig mindenkinek ajándékot kellett adni hol újévre, hol karácsonyra stb. az ajándékadás ama családi ünnepekről sem hiányozhatott. Hogyan sietett Várad városa János király fiának születésekor valóban értékes ajándékát, hal darab aranyozott ezüst poharat, hódolata jelül bemutatni, azt már láttuk;³ de kevésbbé ismeretes, vagy tán már egészen feledésbe is ment ama régi szokás, hogy a jobbágyok, ha földesurok házánál lakodalom esett, szintén megjelentek ajándékaikkal, sőt ha elmaradtak volna, a földesur követelőleg lépett fel s követelése az 1514-re következő szomorú korban már egészen zsarolássá fajult.⁴ A váradi püspökség jobbágysai is valahányszor az új püspök hódolatára megjelentek, kétségkívül nem jöttek üres kézzel, de hogy csak egyszer is miből állt ajándékuk? nem említik történeti forrásaink.

¹ Anglia 1537-ben, Franciaország királyi rendelet útján 1539-ben hozta volna be az anyakönyveket. CSAPLOVICS: *Ungerns Vorzeit und Gegenwart*. 1830. 74. l.

² KNAUZ N: *Magyar Sion*. V. 324—9. és 330—1. ll.

³ Fentebb 140. lap.

⁴ «Circumspecte ac provide vir nobis dilecté, salutem. Zalaj Péternek az ő menyegzőjére adtál másfél száz forintot, azért én es (is) eladtam (férjhez' adtam) egyik leányomat, ennekem is megadjad az másfél száz forintot, mert te köz (közös) jobbágy vagy, én jobbágyom ugyan (ép ugy) vagy, mint Zalaj Péteré; ha meg nem adod, gondot viselek reád. Ez levél vivőjétől jó válaszl tégy. Sárfen (Sárfőn) költ ez levél Szent-Pál-nap után való szerdán. 1552 Franciscus Zalaj de Sarffe.» Kivül: «Circumspecto Laurentio Boytos de Kysvarhid (?) nobis dilecto.» Eredeti, papir. *Nemzeti muzeumi kéziratár.*

A nász szertartásoknál két olyan szokás divatozott, mely már egészen elenyészett. Egyik: hogy a jegyesek már a kézfogónál, családjuk körében hűséget esküdtek egymásnak,¹ mely eskü, mint volt alkalmunk látni, teljesen jogérvényesnek tartatott;² a másik: hogy a fentebbi eskünek ünnepélyes ismételése, a házasulók megáldatása s a menyasszonynak a vőlegény kezeibe adása csak később történt az egyházban,³ mely alkalommal a lelkész papi palástjával teríté be a jegyeseket s így vette ki esküjüket.⁴

Több változást tapasztalunk a halálra készülés s a temetés szokásaiban. A betegek szentségeinek felvétele mellett legtöbb gondot fordítottak a végrendeletre, melyet mindig többeknek, s a beteg társadalmi állásához illő ranguaknak jelenlétében készítettek el. Többnyire hatan vannak jelen, köztök a káptalan vagy konvent bizonyága vagy legalább egy lelkész, ki a végakaratot írásba foglalta. Így midőn a Sartyvanveze nemzetség egyik tagja a biharmegyei Borson végrendelezik, a székeskáptalan kebeléből Tamás kanonok és főesperes áll haldokló ágyánál öt nemes urral s a szomszéd püspökii és szent-andrási lelkészekkel.⁵ Nadányi Krisztina Kállai Lőkös Jánosné végrendeletét 1532-ben, a távol Szabolcsban már csak Ferencz pap írja meg, s a beteget csak egyszerű emberek, köztök egy nő, veszik körül.⁶ Ellenben midőn Drágfy János országbírája a mohácsi csata előtt öt nappal, mintegy halála előérzetében, új végrendeletet készít, a sok főúr között legelső, ki előtt «ez testamentum levelet írta . . . a váradi püspök, kinek Prinyi Ferencz neve».⁷

A végrendelező legfőbb gondja saját lelkére irányult; Drágfy is,

¹ «Krisztina asszony ő szolgáló leánya volt, hozzá jámborokat küldött, tőle megkérte Nemes Ferencz, mint szokott ország törvénye szerint, házastársul magának, hogy más feleséget nem veszen, mind holtáig úgy tartja, mint jámbornak szokott feleségét tartania, és ott kezen megesküvék és sok jámborok előtt áldomást ívának.» 1563-iki oklevél. *Történelmi tár.* 1881. 356. l.

² *E munka II. kötete.* 218—9. ll.

³ Kovács Gy.: *A házasságkötés Magyarországon.* 13. l.

⁴ «Ferencz doktor eskette meg őket (a fentebbi Krisztina asszonyt és Nemes Ferenczet) . . . az palást alá állítják vala és úgy esküntenek meg.» *Történelmi tár.* 1881. évf. 357. l.

⁵ NAGY I.: *Anjoukori okmánytár.* I. 497. l.

⁶ *Kállay-család levéltára.*

⁷ RÉVÉSZ I.: *Protestáns figyelmző.* 1873. évf. 94—7. ll.

bár Erdőd várában már hagyott «testamentumokat», ujat készített mégis, mert — mint maga mondja — «üdvösségnek dolgában egykevés helyen nem tetszik énnékem». És hogy az üdvösség dolgában miket láttak jónak cselekedni? azt magának Drágfynak rendelkezéseiből legjobban tudjuk meg. «Az ispotályra nagy gondot viseljete, a szegények benne meg ne éhezzenek . . . A misék, a zsoltárok Erdődön meg ne fogyatkozzanak, ugymint a Szent-Anna asszony miséje és Conceptio Mariæ mindennap mondassanak; pénteken a Humiliamini, szombaton az Egrediemini (misék kezdő szavai) el ne hagyattassanak, az isteni szolgálatok meg ne aludjanak, mert az én lelkemnek üdvössége ezekből lesz.» Ezután következtek a kegyés adományok az egyházak, ispotályok számára, s a kegyuri egyházaknak rendszerént mindenike, bármily számosak voltak is, nyert valamit, ha egyebet nem, serlegeket, gyűrűket vagy egy-egy mentét, subát, hogy ezekből egyházi ruhákat, amazokból kelyheket vagy keresztekét készítsenek.¹ Nem ritkán a királyról s a püspökről is megemlékeztek valamely becsesebb ajándékkal, valamint gyermekeiket s özvegyeiket is gyakran ezek általmába ajánlák.²

Sokan, köztök fejedelmek, királyok is, mint II. István, alázatoságuk s bűnbánatuk jeléül haláluk előtt szerzetesi ruhát öltöttek magukra, de a legtöbben olyan ruhában temetteték el magukat.³ Nagyobb temetéseknél megjelent az összes szerzetes papság, s a halottat a diákok énekkara énekelte el, kisebb helyeken az iskolás gyermekek.⁴ A gyászmenet előtt, ha a halott nemes volt, paripát vezettek;⁵ ha

¹ *Budai orsz. levéltár kincs. oszt.*: D. L. 3280. — KERESZTURI I: *Descript. Epp. et Capit. Varad.* I. 149—151. ll. — Nadányi Krisztina aranyos subáját s kamuka szoknyáját a szabolcsmegyei Tót-Kállóban Ker. Szent-János egyházának hagyja, hogy oltáröltözetet készítsenek belőle; továbbá ezüst sarkantyut, két poharat s egy arany gyűrűt kehely és keresztre s ampolnára. Hasonlóképen hagyományoz a nagy-kállai, semjéni egyházaknak, a viljei s báthori klastromoknak. *Kállay-család levéltára.*

² *E munka I. kötete.* 382. I. 2. idézet.

³ IPOLYI A: *Nicolai Oláh Codex epistolaris.* 450. I.

⁴ SZERÉMI Gy: *Emlékirata.* 44. 45. ll.

⁵ «Nicolaus (Ábrámffy) pretium cuiusdam equi cum funere dicti Stephani (Ábrámffy) ad ecclesiam, in qua sepultus foret, delati excipere et persolvere teneretur.» 1383-iki osztálylevél. HAAZ L: *Békés vármegye hajdانا.* II. 33. I.

egyszerű földműves, tulkot vagy ökröt, mely az egyházra maradt.¹ Szokásban volt, mint az alsó osztályoknál napjainkban is, az elsiratás, midőn a halottnak hozzátartozói a koporsóra borulva, mintegy elénekelték fájdalukat, mely éneklésben még ma is van némi költészet s dallamosság, s hallásuknál önkénytelenül is a régi hegedősök énekes előadásaira gondolunk. De a halottakról nem feledkeztek meg a temetés után sem: egyrészt, mint láttuk, sírköveket, oltárokat állítottak emlékezetökre, s imádkoztattak, misézlettek nyugalomukért; ² másrészt gyászt viseltek érettök, setét színű, megszaggatott ruhában jártak, szakállukat hosszúra növeszték.³

De ama korban, midőn a vallás politikai életünket is annyira áthatotta, hogy országgyűléseink is mintegy egyházi zsinatok valának, — a vallásos buzgóság különféle nyilatkozataival minden lépten-nyomon találkozunk. A társadalom minden osztályában nagyon elterjedtek a különféle fogadalmak; veszedelmek idején, de legkivált szülők vagy gyermekek beteg ágyánál fogadást tettek, hogy ha Isten irgalmaz nekik: bizonyos napot mindig megbőjtölnek, vagy egyik-másik egyháznak avagy oltárnak ajándékot adnak; bizonyos ideig nem fognak ágyban hálni vagy bucsura mennek hazai avagy külföldi kegyhelyekre.⁴ Valóban, zarándok őseink nyomát nem egy szép emlék hirdeti ma is,

¹ «item unum bovem, valentem florenos tres, lego fratribus Conventualibus Ecclesiae S. Crucis de Lelez, ut idem bos ante funus meum, sicut moris est, duci et portari debeat.» Leleszi Kalmár Mátyás 1503-iki végrendelete. *Leleszi orsz. levéltár*: Actor. 1503. 46.

² *A torozó jobbágyokról lásd e munka I. kötete.* 149. l.

³ Tusai péter tornai főesperes, midőn Csicseri András és nejét kis fiók halálán vigasztalja, levelét azon kezdi: «audio usque hodiernum diem non estis immemores mortis filioli vestri Francisci condam bonae et felicitis memoriae, lugubres enim vestes et squalidas, barbamque prolixam defertis.» 1503. *Hazai oklevéltár (Desseuffy)*. 450. l.

⁴ A történelmünkben ismeretes Kottaner Ilona írja Emlékkönyvében: A szent koronát kivittük a (visegrádi) kápolnán keresztül . . . melynek tartozom fogadásom szerént miseruhával és oltárterítővel. És ismét: A bold. Szűznek fogadást tettem, hogy mezitláb bucsujárok Mária-Czellbe s mig ezt nem teszem, addig nem fogok szombat éjjel ágyban hálni s mig élek minden szombat éjjel különösen fogok imádkozni a bold. Szűzhöz. *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. 1439. und 1440. Archæologiai értesítő.* IX. 12. l. — *Uj magyar muzeum.* 1859. évf. I. 506. s köv. II. — KNAUZ N: *Magyar Sion.* VI. 181—182. II.

például Aachenben¹ s megható látnunk, hogy nemzetünk, mely ifjui szilajságában, mint a szent helyek réme, kalandozta be a félvilágot, később a béke, a szeretet jelével, a szent kereszttel kezében látogatta meg a kereszténység legszentebb helyeit Német, Olasz, Spanyolországban, sőt nem ritkán a Szentföldön is.² A közlekedés nehézsége s még inkább a nemzetközi viszonyok ziláltsága miatt mily óriási fáradsággal, mennyi bajjal, sőt életveszéllyel járt ez akkor! aki ilyenre vállalkozott, az méltán vehetett örök bucsut övéitől s elkészítheté végrendeletét.³ És ha betegség vagy bármi akadály zárándokutjoknak gátot vetett, nem nyugtatta meg őket a lehetetlenség tudata; hanem gondoskodtak róla, hogy egyik-másik rokonuk, vagy illő jutalomért valamely idegen, de jámbor ember teljesítse helyettök a fogadalmat.⁴

Valóban, soha nagyobb hősiességet nem fejtettek ki, mint azok, kiknek gyökerei a tulvilágon voltak.

Vallásosságuk tehát nem volt csak merő külsőség; emellett bizonyítanak ama kor teli egyházai s annál üresebb börtönei; az a vonzó kedélyesség, mely a középkor fenmaradt iratain előmlik s melynek forrása a szív tisztasága s egyszerűsége.

És tudatlanság sem jellemzi a középkort. Azért, hogy az ősök arczvonásait kontár ecset állítja elénk, még nem következés, hogy arczuk rút vagy durva volt. Ott vannak törvényeink Szent-István könyveitől kezdve, melyeknek minden sora bölcseséget lehel; ott van fenmaradt basilikáink s dómjaink egész sora, melyeknek szobrai, fal-

¹ Nagy-Lajos királyunk fogadalmi képei és szent-edényei, ezen művészeti szempontból is fejedelmi kincsek, melyekkel az aacheni magyar kápolnát díszítette fel, az 1884-iki budapesti ötvösmű-kiállításnak is gyöngyeit képezték.

² A Debreczen határán levő Mátá pusztáról azt tartja a szájhagyomány (BALKÁNYI SZABÓ L.: *Debreczen helynevei*. 32. l.), hogy az Máté nevű egykori birtokosától vette nevét, ki, mint térítő, elment a pogányok közé és soha többé vissza nem tért. Ezelőtt pár évvel járt hazánkban egy francia szerzetes a Szent-háromság-rendből, ki állítja, hogy rendjének alapítója magyarországi származású volt. Ez alapító, mint tudjuk «Joannes de *Matha*», mely név, valóban, a legelőkeltebben emlékeztet ama Debreczen vidéki Mátára, s az egykori birtokosáról szóló hagyomány Mathai-Szent-Jánosra.

³ *Hazai okmánytár* (Dessewffy). 329. l.

⁴ «Item pro voto meo redimendo mittatur unus homo devotus ad urbem Romam, cui lego florenos viginti in auro.» Kőfaragó Györgyné végrendelete Kolosvártt 1531. JAKAB E: *Oklevéltár Kolozsvár történetének első kötetéhez*. I. 374. l.

festményei, de legkivált szent edényei, ezek a bámulatos ötvösművek, izlést, szellemet, teremtő erőt tanusítanak. Hasonlót bizonyítanak püspökségünk területén Szent-László székesegyházának úgy tervezete, mint megalkotása és szerelvényei; továbbá a pecsétek, könyvek vagy siremlékek, melyek püspökeink s főurainkról fenmaradtak s vidéki egyházaink az albitól kezdve a tamásdai toronyig. És a nők? Gertrud királyné, Szent-Erzsébet, Kinizsyné imádságos könyvei,¹ valamint IV. Béla leányától, Szent-Margittól kezdve hazánk annyi leányának, kivált szerzetes nőinek himzései, szóval kézi munkái s kézíratai ismeretesekek, s ép oly finom, mint művelt lelkületről tanuskodnak. Igaz, hogy a kéziratok nyelve csaknem kizárólag latin, de ez a körülmény ismét azt bizonyítja, hogy nőink birtokában voltak amaz eszköznek, mely a középkorban egyedül vezethetett műveltségre; mert az iskolák, a tudomány, az irodalom, az udvarok, a diplomatia nyelve nemcsak nálunk, hanem a nyugati nemzeteknél is a latin volt. Azt se feledjük, hogy nemzetünk középkori nagyságát nem tulnyomó számarányának, nem is annyira kardja élének köszöné, mint inkább műveltségének, mely előrelátása és tapintatával, valamint mérséklete és türelmével kivívta számára az uralmat.

Különben is a középkor szokása s viszonyai sokkal alkalmasabbak voltak arra, hogy az embert úgy önmagára, mint a családi s társadalmi életre nézve tűrhetőbbé, sőt hasznosabbá tegyék. Nehezebb lévén a közlekedés, rendszeren ott töltötték el életüket, ahol bölcsesjők ringott, ahol növekedni látták gyermekeiket s őseik hamvai pihentek. Az érdek és szeretet legerősebb kötelékei fűzték házaikhoz s ilyen körülmények között erősen kifejlett bennök az a legbensőbb családi s honszeretet, mely szűk helyen egybeszorult emberek tulajdona.²

Ma már csak a krónikások előadásából tudjuk, hogy a középkorban még a legszegényebb embernek is mennyi lelki öröme, mily sok, előttünk már ismeretlen kedvtelése s boldogsága volt! Az anyagi lét nehezére esett, de ő alig élt abban; lelke a magasban repkedett. Megvolt Istene, angyalai, szentei, az isteni tisztelet pompája; feje felett a menny nyitva állt; szívében a szeretet és tisztelet, a hit s a honszere-

¹ CSONTOSI J.: *Magyar könyv-szemle. 1880. évf.* 173. s köv. ll.

² MACAULAY: *Anglia története.* I. 360. l.

lem buzgott. A nem ismert végtelenség titka, mely őt mindenütt környezé, élénk tárgyat szolgáltatott képzeletének. Tűzhelye mellett, az erdőn, a mezőn, éjjel úgy mint nappal természet feletti lények beszéltek vele s életét mintegy szép költeménynyé, legendává varázsolák. Nem ismerte korunk legnagyobb betegségét, az unalmat; de híven Istent, angyalokat, egy szívvél többet érzett kebelében.

Ez állapot a XVI-ik század hitvitáival megrendült; az egyházak s képek lerombolásával tűnni kezdett. És nemzetiségünk is ekkor kezdett szűkebb térre szorulni. Hazai papságunk kezéből kivették a vezéri szerepet. De középkori történelmünknek, ha nem is legfényesebb, de legvonzóbb része mindig az leend, melyet papjaink irtak meg politikában, művészetben, tudományban. «Kik lerombolták az egyház képeit, nem ronthaták le azokat, melyeket az emberiség folyton lelkében őriz.»¹

¹ MACAULAY: *Milton*. 30. l.

TARTALOM.

	Lap
BEVEZETÉS. Források. — A bécsi codex tartalma, kora, hitelessége. — A vatikáni tizedjegyzékek. — Adatbőségük világánál az egyházmegye. — Középkori térkép. — Az egyházmegye határai, terjedelme, felosztása.	1—13

TIZEDIK KÖNYV.

A PÜSPÖKI SZÉKVÁROS.

A SZÉKESEGYHÁZ HELYE. Szent-István, majd Szent-László építkezése. — A vár vagy város-e a székesegyház helye? — Várad régi képei s a hagyományos emlékek. — Ezek s a történelmi adatok megvilágítják a székesegyház helyét.	17—21
A SZÉKESEGYHÁZ ÉPÜLETE, Történelmi s régészeti nyomok. — Szent-László ős egyháza, terjedelme s felosztása. — Első átalakítás. — A Báthori-féle székesegyház. — Tornyok s kapuk. — Csarnokegyház. — Körút. Kápolna-koszoru. — Méretek. — Fal-és üvegfestészet.	22—38
A SZÉKESEGYHÁZ OLTÁRAI. A középkori oltárok fejlődése. — Szent-László egyházának régi, újabb s legújabb oltárai. — A hozzájuk fűződő történeti emlékek. — Birtokaik nyomai.	39—47
A SZÉKESEGYHÁZ EREKLYÉI S EREKLYETARTÓI. Szent-László ereklyetartó mellszobra. — Részei, művezete és kora. — Egyházi, hadi és jogi rendeltetése. — Arczképi hasonlatossága. — Története. — Szent-László két karja. — Egyéb ereklyék.	48—63
A SZÉKESEGYHÁZ ÖLTŐNYEI S EGYÉB SZERELVÉNYEI. Középkori bőkezűség az egyházak felszerelésében. — A tatárjárás előtti egyházi szerelvények. — Csúcsives kori műdarabok. — Újabb veszteségek. — Két leltár. — Az eltűnt és fenmaradt egyházi kincsek. — Orgona. — Harangok. — Óra.	64—102

SIROK ÉS SÍRKÖVEK. Szent-László király sirjának helye, majd oltára. — Megújítása s új helye. — Alakja. — Elpusztulása. — Egyéb sírok. — Farkas Bálint, Seolari, Thurzó püspökök síremlékei. — Névtelen s töredék sírkövek. — Kenéz pesti bíró s Pruisz János püspök síremléke.	103—118
A SZÉKVÁROS EGYÉB EGYHÁZAI. A várban. — A Körös bal partján. — Ugyanannak jobb partján. — A városon kívül.	119—133
A SZÉKVÁROS S LAKOSAINAK ÉLETE. Terjedelem. — Népesség. — Városrészek. — Utczai kövezet s világítás. — Forgalom. — Ipar s kereskedelem. — Ünnepek. — Irodalmi foglalkozás. — Szórakoztató s jótékony helyek. — Földi paradicsom.	134—146
HENSZLMANN IMRE TANULMÁNYA: A nagy-váradi kettős székesegyház. Az újabb templom. — Tornokok. — Sírok. — Szent-László király temploma.	147—174

TIZENEGYEDIK KÖNYV.

A BIHARI FŐESPERESI KERÜLET.

Adony. — Adorján. — Aka. — Albis. — Apáti. — Asszonyvására. — Ábrány. — Ádámi. — Álmosd. — Ártánd. — Bagamér, Bagos. — Bályog. — Bánk. — Báránd. — Benke. — Bihar. — Bojt. — Boldogfalva. — Bors. — Bócs. — Böszörmény. — Csatár. — Csehi. — Csiff. — Csohaj. — Debreczen. — Derecske. — Diószeg. — Eggedmonostora. — Esztár. — Farnos. — Fegyvernek. — Fejértó. — Fel-Pályi. — Félegyháza. — Gaborjánmonostora. — Gálhida. — Gálos-Petri. — Guzsár. — Gyapoly. — Györgyegyháza. — Her-Pályi. — Hodos. — Hosszu-Pályi. — Irász. — Janka. — Kágya. — Kenéz. — Kerekegyház. — Kereki. — Keresztes. — Keresztur. — Keserü. — Királyi. — Kokad. — Komádi. — Konyár. — Kovácsi. — Kozmafalva. — Kórógy. — Köbölkut. — Körmösd. — Kunchey. — Kügy. — Latabár. — Láz. — Nagy-Léta. — Macs. — Mária-Magdolna. — Mezőfalva. — Micske. — Mindszent. — Monostor. — Mikola. — Nagy-Ér. — Nagy-Mihály (Mihályfalva). — Notk. — Negyven-Szil. — Nyésta. — Nyii-Pályi. — Nyüved. — Olaszi. — Ó- és Új-Mária. — Ótomány. — Pacz. — Panasz. — Pata. — Pelbárhida. — Peterd. — Petlend. — Pércs. — Pocsaj. — Poklostelek. — Püspöki. — Sáránd. — Sárfő. — Semjén. — Septely. — Sitér. — Süvegd. — Szakál. — Szalacs. — Szalárd. — Száncsi. — Szántó. — Szent-Dienes. — Szent-Imre. — Szent-János. — Szent-Kozma-Damján. — Szent-Lázár. — Szent-Márton. — Szent-Miklós. — Szent-Péter-Szege. — Szepes. — Székelyhid. — Széplak. — Szigeti. — Szomajom. — Tamási. — Tancs-Kereki. — Tépe. — Told. — Tót. — Tóti. — Töttelek. — Tulokd. — Tur-Sámson. — Új-Anda. — Újfalu. — Ujlak. — Vajda. — Váncsod. — Vekerd. — Véd. — Vértés. — Zomlin. — Zsáka.	177—344
---	---------

TIZENKETTEDIK KÖNYV.

A HOMOROGI FŐESPERESI KERÜLET.

Lap

Atyás. — Ácsi. — Barakony. — Belényes. — Besenyő. — Bikács. — Bölcsei. — Cséfa. — Geszt. — Görbed. — Gyanta. — Gyapju. — Gyarán. — Gyán. — Gyéres. — Harsány. — Hidas. — Homorog. — Hosszuaszó. — Jánosd. — Kardó. — Keresszeg. — Les. — Madarász. — Marczelháza. — Mácsa. — Mező-Panasz. — Mind-szent. — Nyárszeg. — Okány. — Orosi. — Ősi. — Papmező. — Pata-Fája. — Pósa. — Püspöki. — Radvány. — Remete. — Rojt. — Sályi. — Solymos. — Somogy. — Szalonta. — Szent-András. — Szent-Benedek. — Szent-Márton. — Szent-Mihály. — Szent-Miklós. — Székelytelek. — Széplak. — Tamási. — Tenke. — Tulka. — Ugra. — Ujlak. — Ürögd. — Vasand. — Zsadány ... 345—398

TIZENHARMADIK KÖNYV.

A KALOTAI FŐESPERESI KERÜLET.

Almásmonostora. — Battyán. — Bábony. — Báród. — Bertény. — Bökény. — Czéczke. — Deréte. — Élesd. — Farnos. — Fel-Kér. — Fudi. — Gyerőmonostor. — Hévíj. — Hunyad. — Jenő. — Kakucs. — Kér. — Lugos. — Orosztelek. — Örvénd. — Ősi. — Pósalaka. — Reszege. — Rév. — Szabolcs. — Sárvásár. — Szent-Király. — Szőlős. — Telegd. — Telki. — Ujlak. — Valkó. — Vásárhely. — Zaránd. — ... 399—444

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

A KÖLESÉRI FŐESPERESI KERÜLET.

Apáti. — Ágya. — Árpád. — Baj. — Barnód. — Bátor. — Bethlen-Ősi. — Bél. — Bélfenyér. — Bökény. — Buzás-Ősi. — Csegöd. — Dalom. — Dienesmonostora. — Fenes. — Gab. — Gurba. — Gyarak. — Gyarmat. — Gyán. — Győr's. — Gyula. — Harkány. — Ilye. — Jenő. — Karolyos. — Kolt. — Kölesér. — Kuba. — Micske. — Nyüvedtelek. — Sarkad. — Sámolykeszi. — Szigeti. — Szintye. — Tamánd. — Tamáshida. — Tamás. — Tárkány. — Vadász. — Váraskeszi. — Vári. — Vásári. — Zerénd. ... 445—480

TIZENÖTÖDIK KÖNYV.

A BÉKÉSI FŐESPERESI KERÜLET.

Békés. — Csaba. — Edeles. — Ege. — Fejéregyház. — Gerla. — Gyoma. — Gyúr. — Heen. — Kamut. — Megyer. — Murul. — Szent-András. — Szent-Miklós. — Vereasegyház. — ... 481—488

TIZENHATODIK KÖNYV.

A SZEGHALMI FŐESPERESI KERÜLET.

Bajon. — Bélmegyer. — Cséfán. — Csökmő. — Fás. — Gyarmat. — Kereki. — Kolt. — Nadány. — Orod. — Pázmán. — Sima. — Szeghalom. — Ványa.	Lap 489—501
--	----------------

EGYHÁZI ÁLLAPOTOK. Visszatekintés. — Az egyházak alapterve, idoma, felszerelése. — A lelkészek műveltsége, foglalkozása, öltözete. — Időszámítás. — Könyvek, anyakönyvek. — Keresztelők, lakodalmak, temetések. — Fogadalmak. — A középkori ember.	502—516
---	---------

MELLÉKLETEK.

Szent-László székesegyházának alaprajza I. tábla; szövege ...	30. 148
Nyugati kapujának alsó része ...	33. 158
Falfestmény II. tábla; szövege ...	36. 165
Szent-László mellszobra III. tábla; szövege ...	50
Fejerekléjének tartója ...	50—53
A mellszobor czimere ...	55
Perényi Ferencz püspöki botja IV. tábla; felirata; czimere ...	72—73
A váradi ampolna V. tábla; szövege ...	73
Scolári András püspök siremléke VI. tábla; szövege ...	110
Thurzó Zsigmond püspök siremléke VII. tábla; szövege ...	112
Két főpapi siremlék VIII. IX. tábla; szövege ...	113
Raveni sírköve ...	114. 165
Gerincz-, ablakrészlet ...	157. 161
Zárkő és koszorus fej ...	163. 164
Sírbolt ...	167
Szent-László sirja s oltára ...	171. 173
Az albisi egyház X. tábla; alaprajza ...	186
A bihari egyház alaprajza ...	205
A debreczeni egyház XI. tábla; alaprajza ...	219
A micskei egyház XII. tábla; alaprajza ...	265
A mihályfalvi kehely XIII. tábla, akanthusz virága, felirata; harang ...	271—273
Az ótományi egyház XIV. tábla; alaprajza ...	279
A pelbárthidai egyház XV. tábla; alaprajza ...	284
A püspökii egyház XVI. tábla; alaprajza s boltgerinczének átmetszete ...	292—293
A székelyhidi egyház alaprajza, két kapuja s toronyfia ...	317—320
Az Albisi Zólyomny nemzetség czimere XVII. tábla ...	321
A hegyköz-ujlaki egyház alaprajza ...	335

	Lap
A belényesi egyház gyámköve --- --- --- --- ---	351
A remetei egyház XVIII. tábla; alaprajza, toronyablaka --- --- ---	380
A szent-miklósi torony XIX. tábla; alaprajza --- --- --- ---	389
A nagy-ürögdi egyház XX. tábla; alaprajza --- --- --- ---	396
A nagy-báródi egyház XXI. tábla; alaprajza --- --- --- ---	403
A farnosi egyház XXII. tábla; alaprajza --- --- --- ---	408
Farnosi Veres János siremléke XXIII. tábla --- --- --- ---	407
A fudii egyház XXIV. tábla; alaprajza --- --- --- ---	411
A hévjói egyház XXV. tábla; alaprajza --- --- --- ---	414
A bánfi-hunyadi egyház XXVI. tábla; alaprajza, ajtaja, ablakai, felirata --- --- --- --- ---	416—419
A kis-jenei egyház XXVII. tábla; alaprajza --- --- --- ---	420
A magyar-kakucsi egyház XXVIII. tábla; alaprajza --- --- ---	422
A mező-telegdi egyház XXIX. tábla; alaprajza, ablakai, felirata	430—431
Telegdy István siremléke XXX. és XXXI. tábla; szövege --- ---	432
A valkai egyház XXXII. tábla; alaprajza, gyámköve, zárköve, szent- ségházának ajtaja, egyik ablaka, szentélyének évszáma --- ---	438—442
A vásárhelyi egyház XXXIII. tábla; szövege --- --- --- ---	443
A tamásdai egyház XXXIV. tábla; alaprajza --- --- --- ---	474

Térkép.

TÁRGYMUTATÓ.

- A**ba 67. 109. 252. 367. lap.
 Adony 177.
 Adonyi prépostság 180.
 Adorján 4. 181. 202. 230. 233.
 Agárd 308.
 Ajkai István 309.
 Aka 184. 245. 309.
 Alattyány Miklós 122. 127.
 Alba 184. 185.
 Albert deák 47. — Harangöntő 75
 Albis 184. 188.
 Albisi Dávid 268. 315. — László fiai
 187. — Lőrincz 315. — Márton
 315. — Tamás 268.
 Albisi Zólyomy 187. 229. 231. 280.
 331.
 Al-Gerla 486. — Kér 409. — Soly-
 mos 384.
 Almásmonostora 401.
 Alvincz 230.
 Ambrus pap 499.
 Anarchi Tegzes Péter 372.
 Andaháza 239.
 Anyakönyvek 508.
 Antiphonalék 70. 71.
 Apa 254. — Bócs 213. — Kovácsi 254.
 Apay 260. 299.
 Apácza-Somogy 385.
 Apáti 188. 447.
 Aradi káptalan 62.
 Arany János 310.
 Arnold szobrász. 140. 165.
 Asszonypataka 189. — Vására 189.
 Atyás 347.
 Avignon 5. 67.
 Ábrámffy 488. — János 461. 485. —
 Katalin 485.
 Ábránfalva 191.
 Ábrány 191. 243.
 Áchon 424.
 Ácsi 347.
 Ádám Pata fia 192.
 Ádámfi 192.
 Ágya 448.
 Ákos 182. 184. 193. 366. 486.
 Álmosd 192.
 Álmosdi Chyre 192. 231. 254. 275.
 287. — Barabás 193. — Ferencz
 193. 288. — István 199. — János
 193. 288. — Kristóf 199. — László
 193. 288. — Margit 201. — Tamás
 199. 339. — Zsigmond prépost 193.
 270.
 Árpád 448.
 Ártánd 195.
 Ártándy 192. 248. 372. 278. — Balás
 197. 325. — Katalin 325. — Pál
 197. 325.
 Ártándházi Bornemisza László 275.
Bagamér 199. 222. 238. 243.
 Bagaméri Ompod, Bertalan 199.
 Bagos 201.
 Baj 448.
 Bajon 68. 128. 491.
 Bajony 315. — Demeter 491. — István
 68. 122. 491. 496. — János 68.
 288. — Zsófia 491.
 Bakocs Tamás érsek 183. 500.
 Bakonybéli monostor 17.

- Bakó-Sarangja 294.
 Balás ur neje 125.
 Balog Sebestyén 214.
 Barakony 347.
 Bardy Angelo 312.
 Barmód 449.
 Barát-ér 248. 341.— Püspöki 200.—
 Zomlin 341.
 Battyán 401.
 Bábony 401.
 Bályog 201.
 Bánfi-Hunyad 10. 415.
 Bánháza 270.
 Bánk 202.
 Báránd 203.
 Bárány Mihály 294.
 Báród 402.
 Bátor 12. 243. 447. 449.
 Bátory András 229. 275. — Püspök
 24. 27. 29. 40. 42. 45. 60. 67. 107.
 129. 140. 147. 159. 253. 364. 385.
 422. 469. 472. 502. — Bereczk
 422.— István 248.— László 299.—
 Báthoryak 68.
 Bech 309.
 Beche-Gregor 201. 472.
 Beke főispán 184. 187.
 Bekecs 483.
 Belényes 145. 239. 348.
 Belényesi Péter 354.
 Beliczay László 306.
 Belgium 25.
 Benczencz 300. 329.
 Benedek jogtudor 2. 5. — Orgonista
 222.— Prépóst 5. — Püspök 4. 5.
 250. 299. 402.
 Benke 203.
 Beothke-utca 434.
 Berettyó-Ujfalu 239. — Szent-Márton
 213.
 Bertalan püspök 404.
 Bertény 402.
 Berthóty Szaniszló 72.
 Besenyő 360.
 Besenyei János kanonok 470.
 Bethlen 248. 74. 450. 487. — Elek
 74.— Gábor 20. 36. 147.— Ősi 450.
 Bécs 306.
 Bécsi codex 1. 4. 5.— Egyetem 307.
 478. — Krónika 22.
 Békés 483.— Gáspár 386. — Megyei
 községek 500.
 Békési főesperesi kerület 12. 481.
 Bél 451.
 Béla király 12. 26. 65. 104. 105. 168.
 227. 301. 350. 410. 413. 420.
 Bélavár 454.
 Belfenyér 451.— Megyer 492.— Mező
 262. — Pércs 287. — Zerénd 480.
 Bihar 203.
 Bihari apátság 209. — Főesperesi
 kerület 12. 175. — Püspök 25.
 Bikács 361.
 Birtiny 402.
 Bisztra 493.
 Bizanczi művészet 58. 66.
 Bocskay György 336. — István 248.
 Bodorhalom 486.
 Bodó Balás 496. — Harasztja 365.
 Bodrogmegye 409.
 Bogát-Radván 237.
 Bojt 210.
 Boldogfalva 210. 213. 223.
 Boleszló püspök 263.
 Bolok-Simián 295.
 Bolondócz 259.
 Bolonya 127. 136. 137.
 Bon 127.
 Bonezhidai Bánffy László 419.
 Boni káplán 127. — Kut 127. —
 Plebános 127.
 Bononia 127.
 Bors 211.
 Borsa 67. 109. 182. 187. 264. 376. 494.
 Borsi 189. 192. 196. 211. — Endre
 291. 386. — László 212. — Mihály
 187. 296.
 Bócs 212. — Hida 212.
 Bőjtök 508.
 Bökény 404. 452.
 Bölesi 361.
 Böszörmény 213.
 Brandenburgi György 458. 461. 479.
 484.

- Brankovich 216.
 Brassó 136. 187.
 Buda 119. 139. 145. 197. 198. —
 Szent-Lőrincz 256. 267.
 Budai Ferber János 484. — Káptalan 2.
 Budapesti egyház 28. — Menckültek
 145.
 Burga 305. 306.
 Buzás 285. — Ősi 452.
 Bwga Péter 447.
 Bydy Mihály 379.
 Byr 212.

Capistrói János 500.
 Chaan 195.
 Chak 243.
 Chazlou 238.
 Chetelek 286.
 Cheustelek 286.
 Chokmo 493.
 Chyre 193.
 Chyr-Ősi 376.
 Corvin János 225. 228.
 Csaba 485.
 Csanád 402. — Érsek 27. 236. 365.
 420. 429. — Prépost 67. 120. 386.
 Csatár 214.
 Csatári Pál 3.
 Csák Máté 182.
 Csáky 183. 191. 329. 360. 370. 448.
 498. — Benedek 289. — Ferencz.
 276. 289. 365. 443. — György
 183. — László 183. — Mihály 47.
 419. — Miklós 285. — Pál 183.
 Csegöd 453.
 Csehi 215.
 Csenger 425.
 Csensztuchov 71.
 Csetnek 139.
 Csezmiczei János 107. 146.
 Cséfa 362.
 Cséfán 493.
 Csépanhida 362.
 Csiff 215.
 Csire-Bagos 200.
 Csobánka 252.
 Csohaj 215.

 Csonka-hegy 46.
 Csökmő 493.
 Csucsives alkotás 40. 67. 503.
 Csuru-i apátság 246. 337.
 Cyne László, Péter 276.
 Czéczeke 494.
 Czibak 232. 366. 375. 405. — György
 366. — Imre 458. — Mihály 366.

Dalom 453.
 Danela 394.
 Deák István 462.
 Debreczen 7. 108. 215.
 Debreczeni Gergely. István. János
 221. 223.
 Dees 360. 376.
 Dehter 309.
 Demeter étékfogó 367. — Prior 132.
 Derecske 7. 228.
 Derecskei János 60.
 Deréte 405.
 Ders 210. 213. 254. — Bócs 213.
 Déda 274. — Oltára 273.
 Dénes művész 104. 140. 172.
 Déva-Ványa 226. 508.
 Dienesmonostora 453.
 Diószeg 229. — Hidvége 230.
 Dobi Dorog 229. 242. 269. 287.
 Dobokai Miklós 123.
 Dobó István 193. 287.
 Dom 241.
 Dománhidayak 428.
 Domszlai Apollónia. Demeter. Ger-
 gely. Miklós 239.
 Dorog 191. 234. 277. 195. — Falva 234.
 Dóczy Gergely 374.
 Dómkok belseje 39.
 Dósa nádor 211. 216. 217. 223. 226.
 228. 231. 241. 244. 253. 260. 280.
 312. 327. 328.
 Dózsa György 486. 499.
 Drágffy János 264. 511. — Magdolna
 264.
 Drugeth Vilmos 138.
 Dubniczi krónika 56.
 Dusnok 249.
 Dürer Albert 124.

- E**achy 330.
 Eberhárd püspök 179.
 Ecsedi vár 59. 60. 69. 71. 121. 463.
 Edeles 485.
 Ege 486.
 Egei Antal. István 486.
 Eger 11. 18. 24. 136. 180. 309.
 Eggerszeg 137.
 Egged 231. 242. 274.
 Egyházak a Körös jobb partján 129.
 Bal partján 121. A váradi várban
 117. A városon kívül 131.
 Egyházas-Gyanta 364. — Harsány
 367. — Kereki 245. — Kereky Mi-
 hály 236. — Macs 260. — Nyésta
 274. — Nyéstay 275. — Ősi 376. —
 Patroh 263. — Piski 379. — Sza-
 kál, 300.
 Egyházfalva 293.
 Egyházi szerelvények 69. 70. 76—102.
 Egyházzszeg-utca 293.
 Egyházzsziget 337.
 Elba 187.
 Elleus 366.
 Elvin püspök 25. 26. 27. 157. 263.
 Endre király 182. 252. 259. 263.
 314. 367. 486.
 Endrédiak 251.
 Endrőd 495.
 Eng-Olaszi 276.
 Erdély 200.
 Erdő ur 241. — Gyarok 455. — Hát
 404.
 Erdőd 512.
 Erekljetartók 49.
 Erlesbek Henrik 148. 150. 169.
 Erne 184. 193. 241. 294.
 Esküllő 405.
 Esztár 232.
 Esztári 375.
 Esztergom 18. 24. 30. 34. 60. 76. 136.
 Eufemia 362.
 Élesd 406.
 Ér 179. — Adony 179. — Ola-szi 276. —
 Semjén 295.
 Érsek-Apáti 188.
 Érsek-Apáthy Kristóf 189.
Falfestmény 36. 165.
 Fancsal 46. 249.
 Fancsika 256.
 Farkas B. püspök 110.
 Farnos 232. 406.
 Farnosi Veres Benedek. János. Dénes
 407. 409.
 Fájdalmas-Szűz-Anya szobra 37.
 Fás 494.
 Fegyvernek 233. — Peterd 285.
 Fejér György 314. — Péter 306.
 Fejéregyház 486.
 Fejértó 233.
 Fekete-Bátor 449. — Gyarmat. 455. —
 Magyarország 449. — Tót 453.
 Fel-Apáti 188. — Gerla 486. — Kér
 409. — Pályi 233. — Solymos
 384.
 Feldesi Török Mihály 255.
 Felső-Ábrány 191. — Szakál 300.
 Fenena királyné 427.
 Fenes 454. — Vár 3.
 Ferdinánd király 230. 454. 464.
 492.
 Félegyháza 234.
 File bán 304.
 Fogadalmak 513.
 Folkmár 268. 279.
 Forgács család 69. 231. 315. —
 Ferencz érsek 68. 70. — Püspök
 463. — Zsigmond 69.
 Főkapu 32. 34.
 Franciaország 26. 28. 67. 74. 154.
 Frangepán Beatrix 461.
 Frater György püspök 75. 124. 143.
 229. 230. 231. 419. 435. 454. 463.
 469.
 Fudi 135. 204. 410. — Móricz 291. —
 Vásárhely 132. 134. 135. 291. 412.
 443.
 Furd 259.
 Furta 259. 455.
 Fuxhoffer D. 247.
 Fülöp király 49.
 Fürdők 143.
 Füzes-Gyarmat 494.
 Fyuzeg 270.

Gab 454.

Garay Márton 60. — Miklós 138.

Garanmelléki apátság 195.

Gáborjánmonostora 235. 250.

Gálhida 235.

Gálos-Petri 236. 303.

Gálszécs 76.

Gerebenchi Zemere 302. 303.

Geréb László püspök 272.

Gerla 486.

Gertrud királyné 263. 515.

Geszt 363.

Géza király 195. 209.

Gizella királyné 65. 301.

Gothard 304.

Göbelinek 35.

Görbed 364. 369.

Gradualék 69. 71.

Gritti Alajos 197.

Gurba 454.

Gutkeled 177. 178. 202. 229. 234.

238. 242. 244. 253. 259. 269. 274.

283. 284. 295. 315. 331. 336. 422.

468.

Guzsár 237.

Gyanta 364.

Gyapju 365.

Gyapoly 57: 237. 245.

Gyarak 455.

Gyaraki Fekete János 299.

Gyarán 365.

Gyarmat 455. 494.

Gyán 366. 456.

Gyerómonostor 412.

Gyéres 366.

Gyíres 366.

Gyok 215.

Gyoma 487.

Gyovd 304.

Györgyegyháza 238.

Györklaka 366.

Györös 457.

Győr 2. 71. 174.

Gyula 10. 303. 457.

Gyulafejérvár 18. 103.

Gyulai György 470.

Gyulvész 277.

Gyúr 487.

Gyümölcsoltó-Boldogasszonyoltára 43.

Hagymási Kristóf 108.

Halottak oltára 46.

Hamvai Darvas Gergely 367.

Hareklányi Massay Eulalia. Ferencz 367.

Harang 202. — Öntő 272.

Harangok 75.

Haraszi 361.

Harkány 464.

Harsány 367.

Hartvich püspök 65.

Hasznos 268.

Háji prépost 270.

Három-Király oltára 43. 44. 46.

Heen 487.

Hegyköz-Pályi 233. — Ujlak 333.

Heliopolis 164.

Henczhida 235.

Henczhidai Benedek 375.

Henszlmann Imre 30. 106. 147. 174.

Herma 49. 50. 56.

Hernuk 238.

Her-Pályi 238.

Hevenesy 314.

Hétközhely 137.

Hévjó 125. 136. 413. 415.

Hévvízi apátság 415.

Hidas 368. — Telek 368.

Himes egyház, kapu 34.

Himzők 141.

Hodos 239. 244.

Hollód 368. 377.

Homorog 368.

Homorogi főesperesi kerület 12. 345.

Horró 268.

Hortobágy 9. 244.

Horváth 248.

Hosszuaszó 369.

Hosszasszai Bothos István 235.

Hosszu-Gyarak 455. — Pályi 241.

Houfnagel György 20.

Hunt-Pázmán 212. 213. 251. 254.

281. 337. 338. 493.

Hunyad 415. — Megyei falvak 253.

- Hunyadyak 216.
 Hunyady János 253. 276. 312. 488.
 491. 500.
 Hussziták 442.
- I**llés 257.
 Ilye. — Háza. — Falva 465.
 Ilmeri Imre 435.
 Illosva István 143. 435.
 Imre király 67. 468. — Püspök 217.
 220. 502.
 Ingyen Péter 435.
 Ipolyi Arnold 57. 66.
 Ipp 324.
 Irász 241.
 Isis 163.
 Ismeretlen egyházi kincsek 93. —
 Rendü apácák 122.
 Isó Istvánné 325.
 Ispotály 144.
 Isten személynév 423.
 István király 45. 46. 131. 191. 216.
 249. 259. 260. 287. 342. 348.
 512. — Nádor 193. — Tamás fia
 389.
 Isztár 232.
 Izabella királyné 68. 74. 106. 120. 125.
 183. 248. 359. 386. 419. 468. 469.
 Ivánka 242. 270. — Bánháza 270.
 Ivanics Pál 60. 62.
 Izsáka 341.
 Izsákay 342. — András 343. — Jakab
 343. — Miklós 496.
 Izsólaka 341.
- J**akab püspöki rokon 3.
 Janka 242. 245.
 Jankovich M. 74. 166.
 Jákó-Hodos 239.
 János áldozár pecsétje 124. — Her-
 czeg 458. — Király 124. 197. 198.
 226. 227. 230.
 János-Zsigmond 46. 47. 68. 108. 126.
 140. 288. 338. 374. 386. 419. 493.
 Jánosd 369.
 Jenő 420. 465.
 Jordán apát 231.
- Jób érsek 420.
 Jubileum 108.
- K**akucs 421.
 Kalandos 45. 141. 144.
 Kalmár István 227.
 Kalocsa 30. 168.
 Kalota 426. — Szeg 9. 10. 12. 415.
 Kalotai főesperesi kerület 12. 401.
 Kamut 488.
 Kandia 137.
 Kanisay István 237.
 Kanya Mihály 492.
 Kaplai Tamás érsek 264.
 Kaprinay István 378.
 Kardó 370.
 Karolyos 465.
 Karul 270.
 Kassa 69. 70. 120. 151. 463.
 Kaszatelek 277.
 Kádár-halma 255. — Temetője 256.
 Kágya 242.
 Kállay 202. 295. — Lökös János 197.
 199. 201. 511. — Miklós 201.
 Kálmán királyfi 367.
 Kálmáncsehi Domokos püspök 37.
 354. 358. — Mátyás 338. — Sánta
 Márton 227.
 Kápolnai klastrom 46. 130. 132. 249.
 296. 340.
 Kápolnakör 28. 161.
 Kápolnás-Gyanta 364. — Halom 229.
 Káptalanszer 137.
 Károly király 27. 45. 62. 67. 105.
 109. 171. 179. 182. 183. 202. 244.
 253. 277. 299. 342. 376. 378. 448.
 494.
 Káta 217. 238. 377.
 Kecset 308.
 Kecsety Márton. Tamás 308.
 Kelemen pápa 212. 480.
 Kendy Ferencz 140.
 Kenéz 243. — András 115.
 Kengyel 239.
 Kerechény László 343. 464. 485. —
 Mátyás 485.
 Kerekegyház 244.

- Kreci 178. 192. 196. 245. 248.
 495. — Gál 245. — János 178.
 179. 245. 256. — László 256. —
 Mihály 245.
 Kerepeczy 251.
 Keresszeg 182. 188. 213. 257. 370.
 371. — Apáti 188.
 Keresztelés 508.
 Keresztes 249. — Vitézek 177. 178.
 Keresztesi Kontár Máté 198.
 Keresztur 188. 250.
 Kerülös 465.
 Keserü 180. 250.
 Keserüi András 250. — Péter 251.
 Képrombolás 516.
 Kér 423.
 Kinizsyné 515.
 Királyfia-bástya 115.
 Királyi 251.
 Királymezeje 467.
 Kis-Bátord 243. — Jenő 420. 465. —
 Kágya 243. — Kállai Vitéz 270. —
 Kereki 245. — Kér 409. — Marja
 277. 278. — Marjay 237. 278. —
 Peleske 244. — Tárkányi Fülöp
 prépost 492. — Toldy 450. — Ürög
 395. — Zomlini Ravaz Mihály 296.
 Klimó György püspök 5.
 Knauz Nándor 209.
 Kokad 252.
 Koller József 5.
 Kolosmonostor 125.
 Kolosvár 136.
 Kolosvári-utca 137.
 Kolt 466. 495.
 Komádi 242. 253.
 Komark Alfréd 148.
 Komlós 10.
 Konczos Pál 258.
 Konyár 254.
 Konstantinápoly 26.
 Kopasz nádor 158. 182. 225. 264.
 427. 428.
 Kopróvich Péter 311.
 Kornis Zsigmond 395.
 Korpádi Kelemen prépost 179.
 Koszticzi zsinat 354.
 Kovács 254.
 Kowári Pál 225.
 Kozma 123. 243. 259. 274. — Falva
 255.
 Kórógy 255.
 Köbölkut 256.
 Köbölkúti Ambrus 256. 267. — János
 256. 268. 323. — Miklós 268.
 Köln 29.
 Kölesér 12. 466.
 Köleséri főesperesi kerület 12. 445.
 Könyvek 506. 508.
 Körmösd 257.
 Környe 278.
 Körösfő 12.
 Körös-Ladány 495. — Peterd 285.
 Kőte-Gyán 366. 456.
 Körut 28.
 Középkori műveltség 514. — Teme-
 tők 103. — Térkép 8. 8.
 Közép-Ugra 394.
 Kőtemplom 368.
 Krakkó 28. 35. 36. 103. 104. 107.
 117. 499.
 Krisztus szent testének oltára 42. 45.
 132.
 Kuba 469.
 Kunchey 257.
 Kunok 10. 243.
 Kupóc 303.
 Kusalyi Jakch László 264.
 Kusztozsfalva 428.
 Kügy 257. 276.
 Ladányi István 197.
 Lajos király 27. 55. 67. 105. 171.
 190. 226. 239. 288. 296. 376.
 Lampert országbíró 253.
 Latabár 258.
 László király 141. 182. 191. 243. 258.
 260. 327. 330. 376. 410. 413. 427.
 468. 488. — Nádor 45. 109. 138. —
 Prépost 360. 376.
 Láz 259.
 Leleszi prépostság 263. 302.
 Les 372.
 Lesi Gothard György János László 372.

- Lenduinus püspök 25. 26. 157.
 Lépes András 253. — Demeter
 485. — György 478.
 Liedvinus püspök 26.
 Literati Mihály 267.
 Livius 506.
 Lodomér 367. — Püspök 57. 67.
 181. 348. 368. 395.
 Losonczi Bánffy 264. — István
 425. — László 461.
 Losonczy László 458. 470. — Zsig-
 mond prépost 470.
 Lotharingia 25.
 Lóránt vajda 3. 4. 182. 183. 264.
 404.
 Löcse 113.
 Lőrincz pap 500.
 Ludányi 248.
 Lugos 423.
 Lugosy József 240.
 Lukács vikárius 123.
- M**acs 260.
 Macskásy 270.
 Madarász 373.
 Madarászy 270.
 Maklabi-tó 180.
 Makó 315.
 Magyar-Hradisch 116.
 Marczelháza 373.
 Marczelházi János 373.
 Margita 10. 181.
 Margitszigeti apácák 269.
 Markusi István 360.
 Maróthy 241. 493. — János 458. —
 László 462.
 Mácsa 374.
 Mágoesy Gáspár 367.
 Mária királyné 55. 109. 166. 171.
 193. 302. 342.
 Mária-Magdolna 261.
 Mátyás király 69. 75. 171. 312. 321.
 354. 372. 408. 458. 492.
 Megyer 488.
 Me yesi Ferencz apát 435.
 Melius Péter 46.
 Melyth Pál 60.
- Meszesi Demeter püspök 67. 163.
 263. 364. 369. 393. 467.
 Mezőfalva 262.
 Mező-Gyán 366.
 Mezőgyáni Andacs Gergely 365.
 Mező-Keresztes 249. — Panasz 281.
 374. — Peterd 285.
 Méhellő 357. 465.
 Méhes 357.
 Ménmarót 216.
 Micske 262. 470.
 Mihály püspöki rokon 3.
 Mihályfalva 256. 269.
 Mikeb bán 366.
 Mike 287. — Főispán 262. 337. 420.
 454. — Pércs 287.
 Miklós bán 239. 333. — Nádor 2.
 337. — Trinopolisi püspök 462. —
 Ugocsai főispán 212. — Utcza
 226. — Vajda 258. 409.
 Mikola 268. 426. — Teleke 268.
 Miksa főherczeg 19. 367. — Király
 492.
 Mindszent 128. 256. 267. 375. — Ol-
 tára 41.
 Miskönyv 67.
 Miskei 470.
 Miskolcz 210.
 Miskolczy István 18. 26. 31. 109.
 Mod Anna 372.
 Mohács 68. 209.
 Monay Gergely 365. 372.
 Moog 269.
 Monostor 268.
 Monostoros-Adony 180. — Ábrány
 191. — Pályi 275. — Ugra 394.
 Moys 241. 279.
 Mőlk 50.
 Murul 488.
- N**adány 495.
 Nadányi 254. 457. 494. — János
 299. — Krisztina 511.
 Namur 25. 26.
 Napóra 76.
 Nagy-Bánya 138. 189. 301. 306. —
 Báród. 402. — Dorogfőlegyháza

234. — Ér 269. — Falu 388. —
 János 236. — Kázmér király 108. —
 Kereki 192. 245. — Léta 259. —
 Marja 277. — Mihály 188. 244.
 269. — Péter 46. 369. — Szeben
 103. — Ürögd 395. — Vecser
 322. — Zerénd 480.
 Nagyfalusi Bánffy Anna. Boldizsár.
 Borbála. György. Ilona. János. Ju-
 dit. Margit. Miklós 419.
 Nagymihályi András 294. 365.
 Nagyveszelyi Ivánka 179.
 Nádasdy érsek 168.
 Nádashegy 47. 132.
 Nász 511.
 Neczpály 487.
 Negyvenszil 274.
 Nemes-Kereki 495.
 Német Jakab 70.
 Nona város 139.
 Notk 274.
 Nyakas Pál 257.
 Nyárad 465.
 Nyárszeg 375.
 Nyésta 274.
 Nyéstei Márton 126.
 Nyir-Adony 180. — Pályi 275.
 Nyiri kerület 12.
 Nyitra. 73.
 Nyomtatott könyvek 68.
 Nyüved 258. 276. — Telek 470.
 Nyüvedi Farkas 276.
 Odoni prépostság 181.
 Odwardi Manny 312.
 Okány 375.
 Olajtartó szaru 171.
 Olaszi 127. 129. 136. 137. 276. 277.
 Olaszii Cyne Marót. 188. 338. — Pé-
 ter 261. 338.
 Olaszország 67. 74.
 Oláh-Homorog 368.
 Oláhok 405.
 Olcsa 451.
 Olcsva-Apáti 451.
 Olgyai 375.
 Oltárok 39. 155.
 Oltárigazgatók 45.
 Omláshegy 218.
 Omoczell 257.
 Orgona 74.
 Orochi 210.
 Orod 496.
 Orosháza 10.
 Orosi 376.
 Orosztelek 423.
 Ország Mihály 264.
 Ortelius 19. 20.
 Osiris 163.
 Osl 250. 299.
 Ostoradó 360.
 Othmár 263.
 Ottó király 138.
 Ozorai Pipó 132.
 Ó-Buda 17.
 Ócsai apátság 451.
 Ó-Mária 277.
 Ó-Marjay 278.
 Óra 76.
 Ótomány 279.
 Ölyvös 326.
 Ördög-Szántó 308.
 Örvénd 423.
 Ór-Pátroh 263.
 Ősi 135. 137. 376. 424.
 Pacz 280.
 Pajtás-domb 402.
 Palocsa 332.
 Palotai Czibak Mihály. 232.
 Panas 281. — Tóttelek 281.
 Panaszi István 281. — Pázmán 281.
 Papa személylén 312.
 Papkutja 306.
 Papmező 377. 379.
 Papok-hegye 494. — Műveltsége 506.
 Pap-rétje 368.
 Papszer 293. 354.
 Parlaghy Györgyné 386.
 Pata 282. 378. — Fája 282. 378. —
 Ősi 376.
 Pádua 125. 136. 137.
 Pál országbíró 182. 258. 375. 402.
 410. 413. 423. 424. 444.

Pálosrendűek 132.
 Pálóczi Máté nádor 138.
 Pápai tizedjegyzékek 5. 6.
 Páris 136. — Utcza 137. — Patak 136. 137.
 Párisi egyetem 450.
 Pásztai apátság 497.
 Pásztóhy János 492.
 Pázmán 311. 325. 372. 374. 375. 497.
 Pázmány Gáspár 197. 333. — István 308. 378. — Jánosné 198. 325. — Margit 308. — Péter 70. 126. 180. 246. 247. 333. 415. 451.
 Pelbárhida 192. 283.
 Perényi Ferencz püspök 37. 67. 72. 73. 75. 214. — Imre nádor 264.
 Pest 136. 139. 145.
 Peterd 285.
 Peterdi Gellért 285.
 Pethlend 286.
 Pethlendi István. Mihály. Péter 286.
 Petneházy-malom 229.
 Pécs 5. 30. 31.
 Pécsvárad 17.
 Pércs 286.
 Pércsi 179. — Mátyás. Miklós 287.
 Péter apát 243. — Harangöntő 222. — Király 230. — Prépost 263. — Püspök 132. 304.
 Phoenix 163.
 Piski 379. — Mikola Miklós 470.
 Pocsaj 287.
 Pocsaji László. Péter 288.
 Pogány-város 229.
 Pogon János 201.
 Poklosok háza 144. 502.
 Poklostelek 289.
 Porta speciosa 34.
 Pozsony 138. 463. 506.
 Pozsegai prépost 179.
 Pósa 378.
 Pósalaka 424.
 Pray György 5. 6. 113. 209.
 Prága 49. 62.
 Premontrei rend 180. 181.
 Privart főispán 283.
 Pruisz püspök 67. 71. 71. 115. 251.

Putnoki 437.
 Püspökdomb 251.
 Püspöki 127. 128. 134. 289. 379.
Quid személynév 257.
Radvány 379.
 Rafael bán 182. 210. 216. 217. 228. 252. 260. 327.
 Ragáld 179. 277.
 Rajnald 276. 448.
 Ratold 437. 475.
 Raveni Mihály 114. 165. 234.
 Rába-Szent-Miklós 244.
 Rábé 278.
 Rákóczy 216. 237. — György 61.
 Remete 379.
 Reszege 270. 424.
 Rév 424.
 Rogerius 18. 22. 65. 120. 455. 457.
 Rogozi Vancha Ferencz 372.
 Rojt 382.
 Rozgonyi János 239. 312. — Rajnald 312.
 Róma 5. 104. 362.
 Rómer F. F. 112. 148.
 Rödern Menyhért 19.
 Rubin 252.
 Rudolf császár-király 60.
Saal 296.
 Saasváry Demeter. Gergely 47.
 Salgai Bálint 191.
 Sal-Septelyi Ábrahám. Endus. Imre. János 296.
 Salzburg 1.
 Sarkad 250. 470.
 Sarlós-Boldogasszony oltára 43.
 Sartyvanveze 192. 196. 211. 291. 491.
 Saul főispán 383.
 Sályá 383.
 Sályi 383.
 Sámolykeszi 471.
 Sámson 181.
 Sándor püspök 65.
 Sáránd 294.
 Sárköz 295.

- Sári Péter 488.
 Sárkányrend 73.
 Sárvásár 425.
 Scardonai Sadobrych Péter 462. 479. 484.
 Scolari András püspök 67. 110. 111. 112. 113. 132. 349. 350. 353. 354. 356. — Pipó 167.
 Schwendi Lázár 343.
 Sehtyr 297.
 Sejter 297.
 Semjén 295.
 Septely 296.
 Septely-domb 296.
 Septelyi 296.
 Serefil 244.
 Serédy Gáspár 229.
 Sexe 386.
 Sikula 454.
 Sima 497.
 Simai Péter 386.
 Simon bán 45. 109. — Püspök 27.
 Sirok és sirkövek 103.
 Sitér 297.
 Sixtus pápa 199.
 Solymos 384.
 Solymosi János 495. — Mátyás 340.
 Solymoskő 402.
 Somogy 385.
 Solyomkő 182. 264. 329. 406. 424.
 Söjtör 297.
 Sövényházi Mórincz Lőrincz 367.
 St. Chapelle 49.
 Steinhauz László 148. 156.
 Süvegd 299.
 Sváb-Olaszi 276.
 Szabolcs 425.
 Szakál 215. 300.
 Szakáli 300.
 Szalacs 301.
 Szalacsi György 307.
 Szalavár 17.
 Szalárd 181. 182. 307.
 Szalárdi János 18.
 Szalonta 385.
 Szalók 336.
 Szaniszló 469.
 Szarvas 10.
 Szatmár Gy. püspök. 67. 358.
 Szatmár-Németi 301. 302.
 Szatymáz 397.
 Száldobágy 127.
 Száncsi 308. 311.
 Szántai Péter 224.
 Szántó 308.
 Szász gyarmatok 187. 301.
 Seben 136.
 Szegedi Benedek 59. 60.
 Szegények-háza 124. 502.
 Szeghalom 498.
 Szeghalmi főesperesi kerület 12. 489.
 Szent-Alban 25.
 Szent-András kápolnája 46. — Oltára 42. 44. — Község 386. 488.
 Szent-Anna egyháza 128. — Kápolnája 418. 419. — Oltára 42.
 Szent-Apollónia oltára 132.
 Szent-Ágota ereklyéje 62. — Oltára 43.
 Szent-Ágoston 36. — Rendje 131.
 Szent-Balás oltára 43.
 Szent-Benedek község 377. 379. 387.
 Szent-Bereczk oltára 42. 45.
 Szent-Bertalan oltára 41.
 Szent-Béla oltára 41. 45.
 Szent-Demeter oltára 43. 44. — Község 239.
 Szent-Dienes község 309.
 Szent-Domokos oltára 42. 43. 44. — Rendje 68. 128.
 Szent-Egyed egyháza 130. — Utcza 130.
 Szent-Erzsébet ispotálya 125. — Oltára 42. 44. 125.
 Szent-Ferencz rendje 68. 121. — Utcza 121.
 Szent-Gellért 17. — Oltára 41. 44. 45.
 Szent-Gergely oltára 43. 46.
 Szent-György oltára 41. 45.
 Szentháromság oltára 42. 45.
 Szent-Ilona oltára 42.
 Szent-Imre ereklyéje 132. — Oltára 106. 41.
 Szent-István király 17. 26. 49. 65.

432. — Jobbja 169. 297. — Jobbjának ereklyetartója 60. — Monostora 201. 261. 233. — Oltára 41. 46. 106. 326. — Sirja 172. — Szobra 50.
- Szent-István vértanu egyháza 131. — Káptalana 108. 188. 191.
- Szent-István puszta 326.
- Szent-Iványi Ferencz 212.
- Szent-Jakab egyháza 125. — Oltára 43. — Utcza 125.
- Szent-János egyháza 120. — Káptalana 327. — Lovagjai 249. — Oltára 41. 44. 45. — Község 309.
- Szent-János-Ugra 394.
- Szent-Jeromos egyháza 132.
- Szent-Jobb község 209. 276.
- Szent-Katalin oltára 41. 43. 44. 106. — Utcza 371.
- Szent-Katalin-asszonyfalva 370.
- Szent-Kálmán ereklyéje 50.
- Szent-Kereszt egyháza 122. 126. — Oltára 41. 45. 46. 249.
- Szent-Király község 426.
- Szent-Kornél pápa 26.
- Szent-Kozma-Damján oltára 41. — Község 239. 310.
- Szent-Lajos mellszobra 49. 59.
- Szent-László király 65. 121. 216. — Fejereklyéje 50. 54. 57. 105. 132. 174. — Hermája 71. 72. — Karja 60. — Kápolnája 121. 133. — Koporsaja 104. — Koronája 60. — Kürtje 71. — Lovagszobra 34. — Mellszobra 49. 50. 52. 53. 59. — Oltára 41. 42. 46. 105. 106. 173. — Oratoriuma 74. 106. — Prépostja 436. — Sirja 27. 37. 48. 60. 103. 104. 106. 168. 171. 297. 410. — Szemfedele 61. 62. — Székesegyháza 29. 30. 69. 71. 147. 148. — Utcza 226. — Vitézei 209. — Fürdeje 143. 144. 197. 415.
- Szent-Lázár község 311.
- Szentlélek egyháza 121. 124. — Oltára 42. 43. 44. 45.
- Szent-Lőrincz oltára 43.
- Szent-Lukács oltára 41. 44.
- Szent-Margit 515. — Oltára 43.
- Szent-Mária-Magdolna oltára 43.
- Szent-Márton egyháza 126. — Ereklyéje 57. — Fürdeje 387. — Kápolnája 126. — Oltára 41. 44. 45. — Monostora 17. 34. — Község 311. 387. — Utcza 126. 311.
- Szent-Mihály egyháza 126. 127. — Oltára 42. 46. — Község 388. — Utcza 227.
- Szent-Miklós egyháza 131. — Oltára 41. 46. — Község 268. 311. 388. 488. — Utcza 131.
- Szent-Pál oltára 41.
- Szent-Péter egyháza 130. — Hegye 130. — Oltára 41. 44. 45. — Sirja 104. — Utcza 137.
- Szent-Péter-szege 312.
- Szent-Szaniszló sirja 104.
- Szent-Tamás oltára 41. 44. — Prépostja 2. 5. — Utja 285.
- Szent-Vid egyháza 49.
- Szent-Vincze oltára 42. 45.
- Szent-Zsigmond ereklyéje 62. — Oltára 43.
- Szent Zsófia oltára 43.
- Szentőcs 423.
- Szepes 313.
- Szepes 179. 280. 313. — István 496. — Imre. János. Mihály. Miklós. Péter 313.
- Szepesváralja 103.
- Szeremley Sándor 242.
- Szerémi György 226. 461.
- Szécsényi Némethy Ferencz 288.
- Szécsényi-utcza 226.
- Székely János 364.
- Székelyhid 179. 192. 230. 245. 279.
- Székelytelek 391.
- Székesegyház alaprajza 39. 104. 109. 148. — Belseje 34. 35. — Épülete 22. — Hajói 35. 151. — Harangjai 75. — Helye 17. 18. 147. — Kapui 32. 33. 157. — Méretei 35. 150. 170. — Oltárai 39. 155. — Orgonája 74. — Oszlopai 35. 105

107. 153. 155. 170. — Órája 76. —
 Öltőnyi 64. — Szobrai 37. 162. —
 Tornyai 30. 32. 156. 170.
 Székesfejérvár 17. 30. 50. 65. 103.
 136. 168.
 Székeskáptalan 68. 69. 71. 73. 108.
 Székváros 11. 134.
 Széplak 10. 324. 358. 391.
 Széplaki Gergely 187. 188. 189. —
 Lőrincz 269. 324. — Margit 188.
 Széplábó János 313.
 Szigeti 325. 471.
 Szilágyi Erzsébet 224. — Mihály 312.
 Szintye 472.
 Szobrok 162.
 Szokolai György 60.
 Szomajom 325.
 Szombathely 137.
 Szopor 195.
 Szovát 224.
 Szöcskőd 494.
 Sző-Demeter 195.
 Szőlős 127. 137. 427.
 Sztár 232.
 Szücs András 115.
 Szűz-Mária kisebb egyháza 34. 117.
 121. — Oltára 41. 132.
Tahy Ferencz 183. 193. 195. 235.
 288. 336. 454.
 Talpas 453.
 Tamás fiai 45. 182. 184. 202. 276. —
 Főesperes 291. — Püspök 469. —
 Vajda 231.
 Tamánd 472.
 Tamásda 472.
 Tamáshida 472.
 Tamási 326. 392.
 Tamász 476.
 Tancs-Kereki 246. 326.
 Tapolicsányi János prépost 296.
 Tarcsa 179. 188.
 Tarjáni Miklós 299.
 Tarkövi Rikolff György 312.
 Tasnád 304.
 Tatamér prépost 376.
 Tárkány 476.
 Tekerő-ér 285.
 Telegd 428.
 Telegdy 377. 404. 423. 424. 425. 428.
 437. — Gábor 425. — István 429. —
 János 365. — Lőrincz 365. Mihály
 236. 374. 421. — Miklós 365. 425.
 472.
 Teletlen György. Ilona. Pál. Péter 299.
 Telki 436.
 Temesvár 433.
 Temetés 512.
 Templomsziget 494.
 Tenke 393.
 Tépe 327.
 Theiner Ágoston 6.
 Theodulphus püspök 172.
 Thurzó Zsigmond püspök 29. 43. 67.
 75. 112. 113. 168.
 Tisza-Adony 180.
 Tisza Jakab 299.
 Tizedjegyzékek 5. 6. 7. 8.
 Tizenegyezer szüz oltára 43.
 Tizezer vértanu oltára 43.
 Tokaji vár 288.
 Told 328.
 Toldy 368. 372. 385. 388. 450. —
 Albert 215. — Choka 328. — Miklós
 347.
 Tordai András 255. 340. — Benedek
 237. 340. — László 340. — Miklós
 376. — Zsigmond 237.
 Torna 210. 211. 223.
 Tornovai apátság 209.
 Totmova 210.
 Tornokok 156. 170.
 Totes Izsák 74.
 Tót 328. — Falu 328.
 Tóti 215. 329.
 Tótlak 244.
 Tóttelek 281. 330.
 Tövisi Imre 121.
 Tökemonostora 501.
 Tulka 393.
 Tulokd 331.
 Tur 331. 499. — Sámson 331.
 Turul 118. 244. 269. 270. 324.
 Typhon 163.

Ugra 394.
 Ugrai 379. 394. — András Benedek 347. — Fodor György 336.
 Uj-Anda 332. — Bécs 137. — Falu 137. 333.
 Ujhelyi Dorottya. Jakab. János 338.
 Ujlak 333. 394. 437.
 Ujlaki Bernát 70.
 Uj-Mária 277.
 Uj-Semjén 295.
 Ulászló király 108. 211. 237. 253. 272. 434. 492.
 Unoka személynév 308.
 Upori István 270.
 Uzvásári 488.

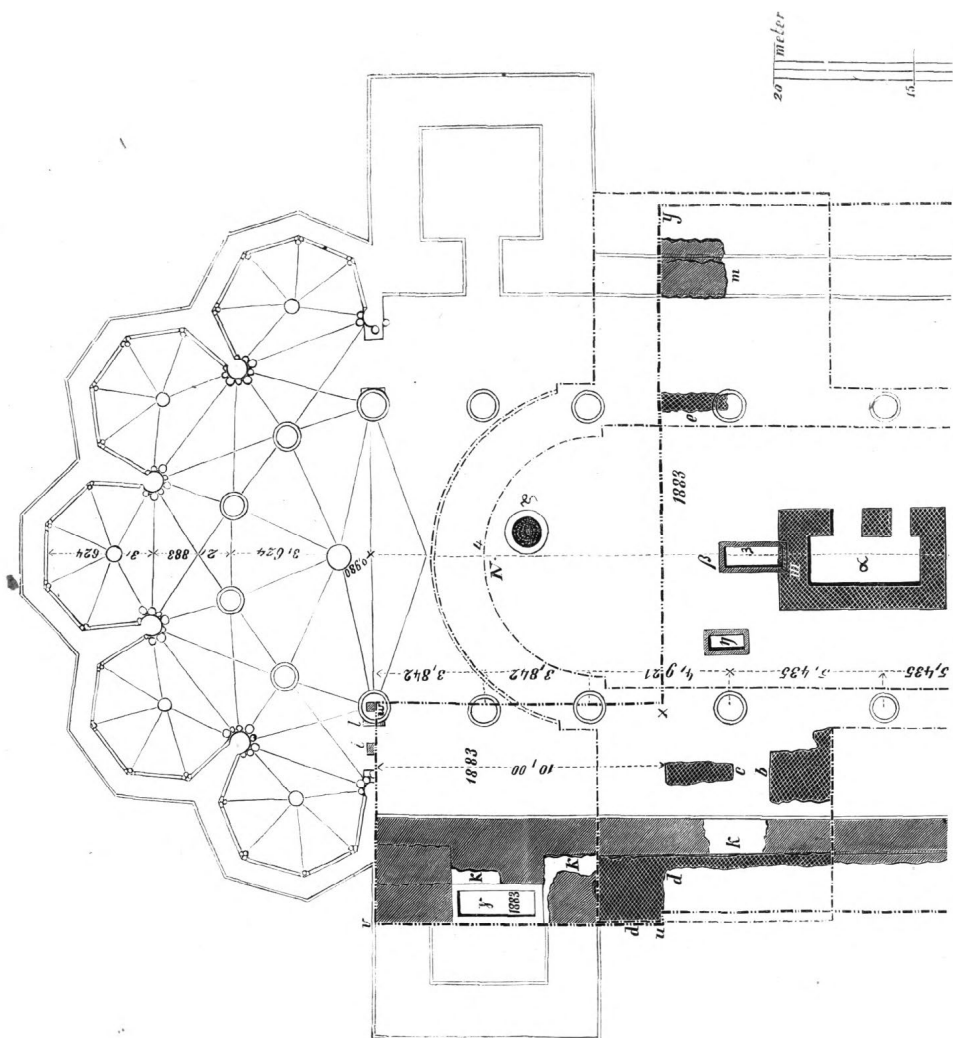
Üdvezítőnk oltára 41. 44.
 Ünnepek 508.
 Ürögd 395.
 Üvegfestészet 37.

Vadász 283. 477.
 Vadkert 128. 137.
 Vajda 334. — István 387. — Mihály 452.
 Vakok-teleke 144.
 Valkó 437.
 Valkai Miklós 437.
 Valther püspök 48.
 Varasd 461.
 Varga Mihály 463.
 Varkocs 305. 315. — Tamás 120. 121. 125. 126. 127. 128. 131. 132.
 Vasand 397.
 Vassan 286.
 Vatikáni levéltár 5. 6. 7.
 Váczi Antal kanonok 312.
 Vámos-Pércs 256.
 Váncsod 336.
 Ványa 498.
 Várad élénksége 141. — Iparosai 140. — Irodalmi munkássága 143. — Jótékony intézetei 144. — Népeisége 135. — Régi rajzai 19. — Terjedelme 137. — Ünnepei 142.

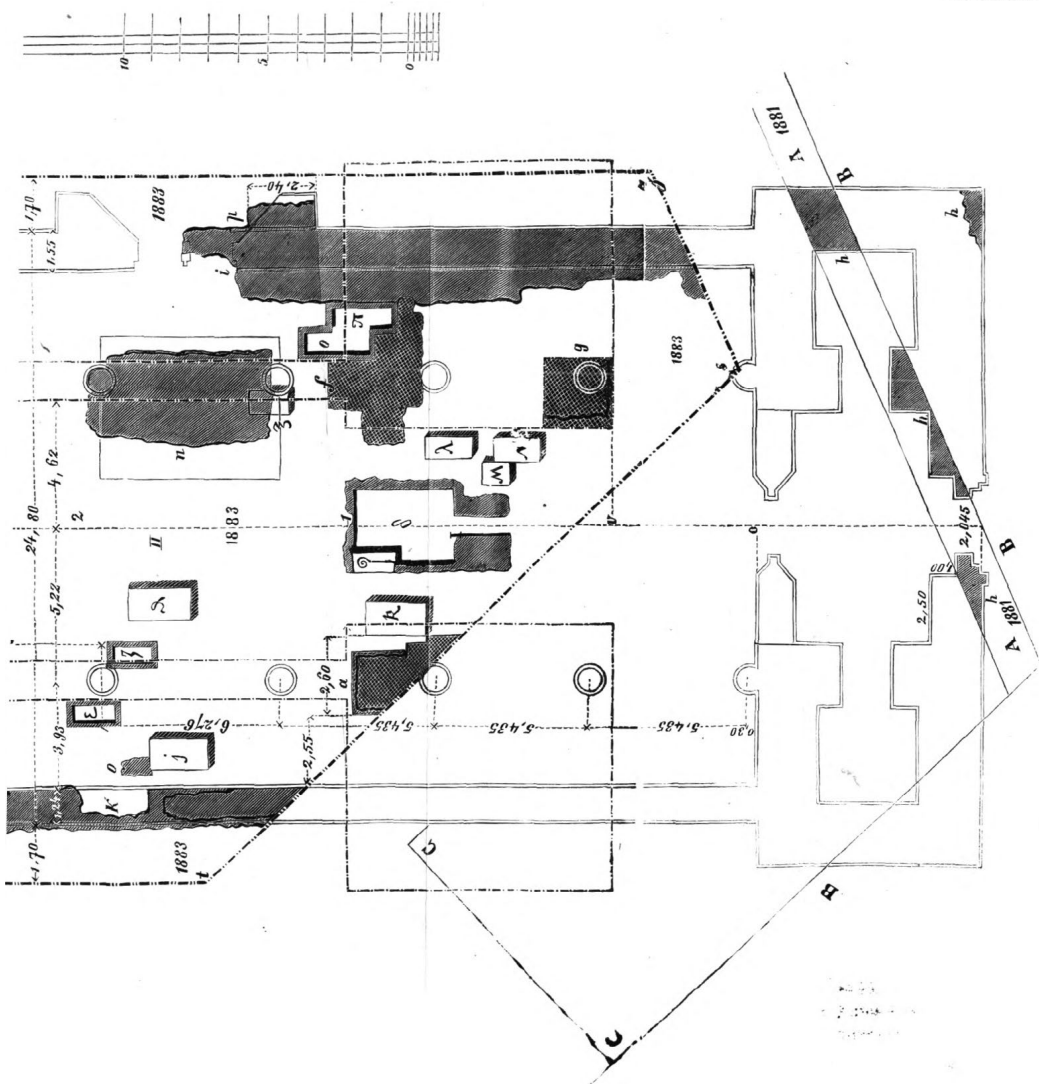
Várad-előhegyi prépostság 190. 191. 233. 387. 392.
 Várad ampolnák 73. — Aranyművesek 140. — Béke 124. — Boltok 141. — Czéh-levél 139. — Fürdők 143. — Harangöntő 140. 272. — Üveges 140. — Vár 18 134.
 Vásárok 141. 128.
 Várad Imre 140. 272. — Péter érsek 140.
 Váraskeszi 478. — László. Miklós 478.
 Vári 479.
 Várday István érsek 270.
 Várna 209.
 Vásárbely 443.
 Vásári 479. 465. — László 479.
 Vece 255. 309.
 Vedres-Ábrány 191.
 Veer 493.
 Vekerd 337.
 Velence 128. 129. 136. 137.
 Verbőczy István 143. 251. 376. — Miklós. Mikó 338. — Mihály 252.
 Veres Balás 143. — Mátyás 272.
 Veresegyház 488.
 Veszprém 5.
 Vetési Albert püspök 222. — Tamás prépost 179.
 Vezénd 178.
 Véd 256. 337.
 Védi Bertalan 338. — Gyántai Lukácsné 338.
 Végrendelkezés 511.
 Vértes 338.
 Vinograd 461.
 Vinográdi Máté 461.
 Vitéz János püspök 37. 56. 67. 74. 75. 112. 124. 294. 354. 357. 491.
 Viz-utca 137.
 Vizes-Gyán 366.
 Volf 135.
 Vyzos 247.

Wewzws 247.
 Wech 341.
 Whud 287.
 Ws 286.

- Zabardy Mátyás** püspök 183. 227. 356. 436.
Zalaba 281.
Zalai Miklós 236. 255.
Zalauch 243.
Zapolyai 216. — **János** 224. 228. 248.
Zaránd 444. — **Megye** 9. 11.
Zarándoklás 514.
Zay Ferencz 343.
Zazty apátság 483.
Zágráb 2. 50. 61. 179.
Zemere 287.
Zenészek 74.
Zentelke 426.
Zerénd 480.
Zoard 184. 309. 341. 347. 410. 408. 499.
Zomajom 198.
- Zomlin** 249. 339.
Zomlini Gábor, István, János, László, Mihály, Miklós, Péter 339. 340.
Zovárd László 251.
Zólyomy-czimer 321. — **Tamás** 321. 323.
Zrednay 148. 159.
Zrinyi Miklós 491.
Zsadány 397.
Zsáka 184. 215. 341.
Zsidai István 370.
Zsigmond király 10. 38. 55. 56. 58. 62. 67. 109. 110. 145. 159. 165. 166. 167. 179. 183. 234. 239. 268. 277. 285. 288. 294. 320. 303. 315. 316. 331. 365. 382. 410. 425. 442. 448. 458. 487. 488.
Zsoldos János tanító. — **Tamás** 467.

I. Tábla.

A VÁRADI SZÉKESEGYHÁZ HELYÉN TALÁLT FALFESTMÉNY.

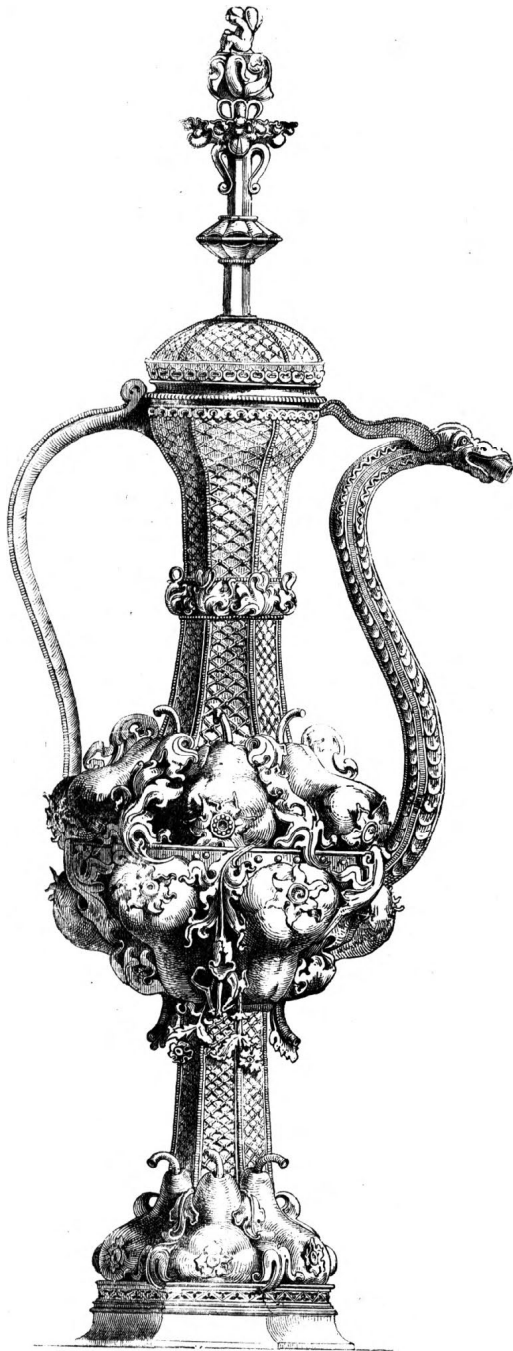

SZENT-LÁSZLÓ KIRÁLY MELLSZOBRA.

PERÉNYI FERENCZ PÜSPÖKI BOTJA.

V. Tábla.

A VÁRADÍ AMPOLNA.

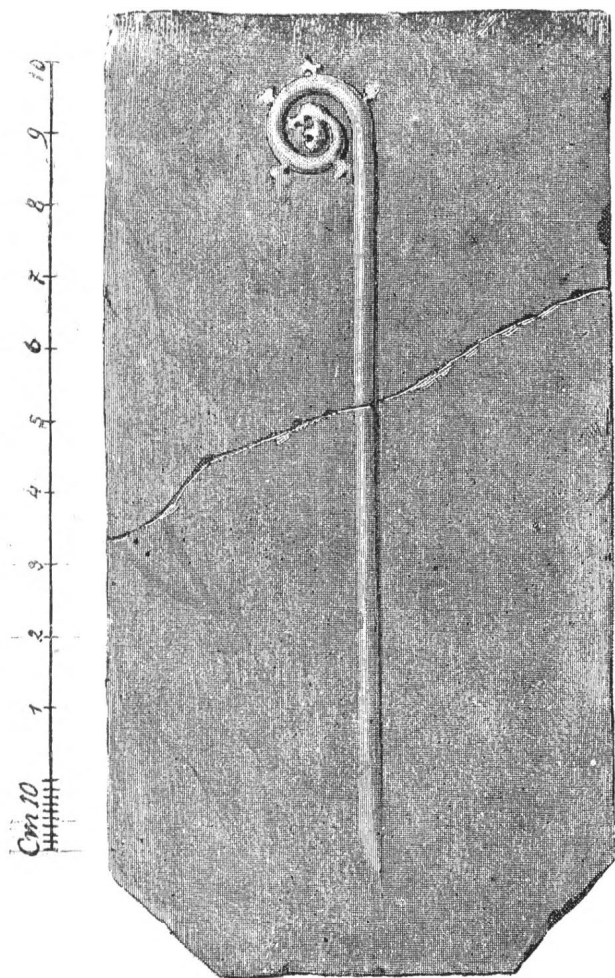

SCOLARI ANDRÁS VÁRADI PÜSPÖK SIREMLEKE.

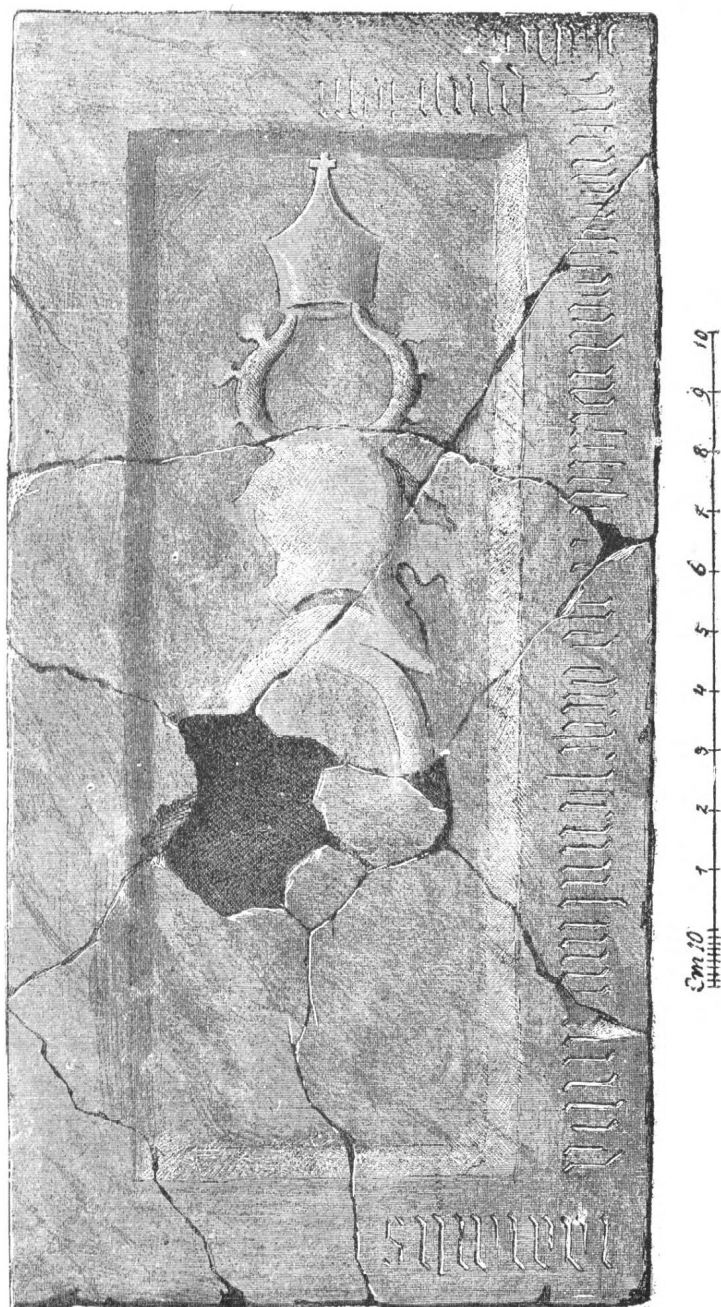
10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1
 cm 10

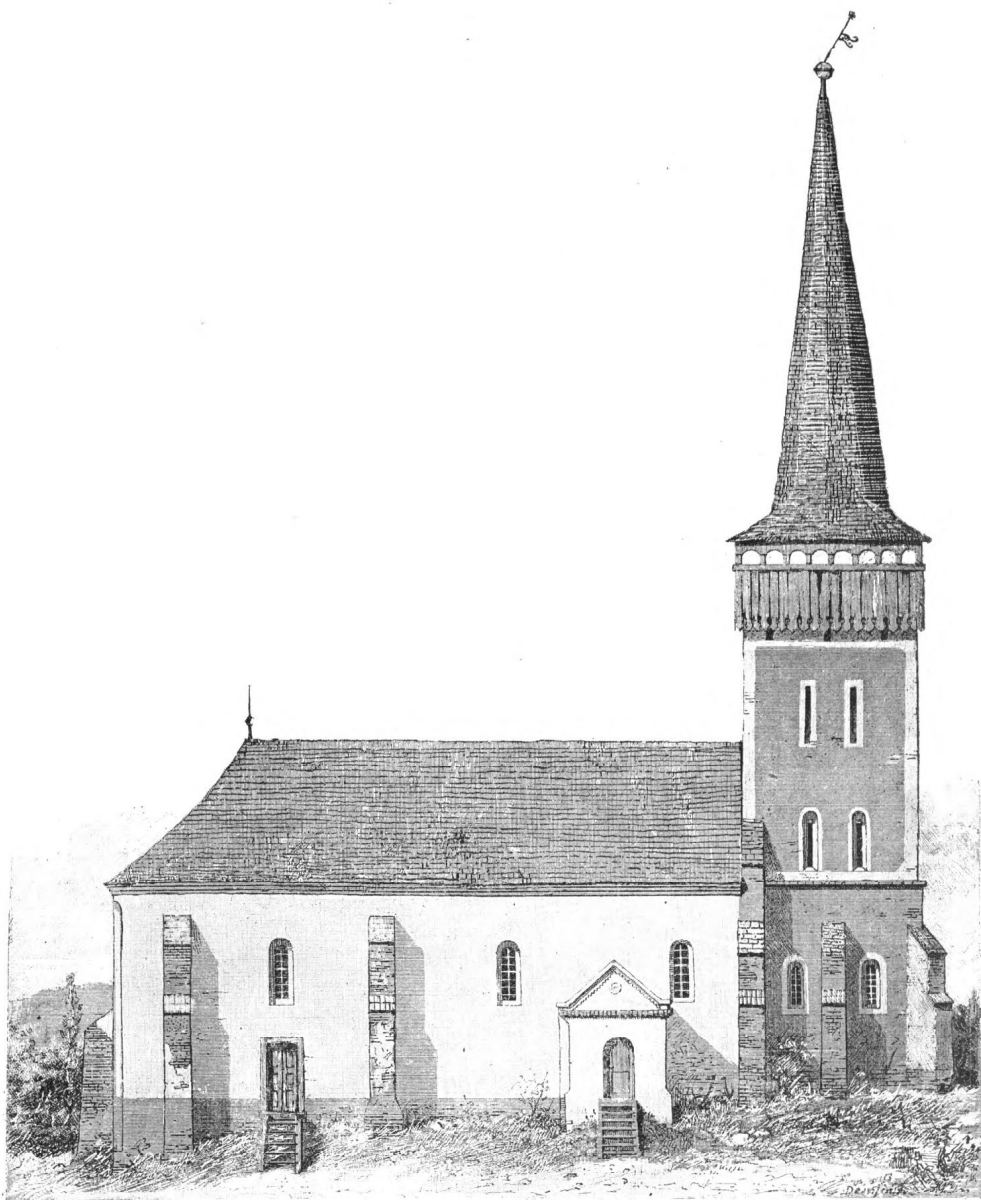
THURZÓ ZSIGMOND VÁRADI PÜSPÖK SIREMLEKE.

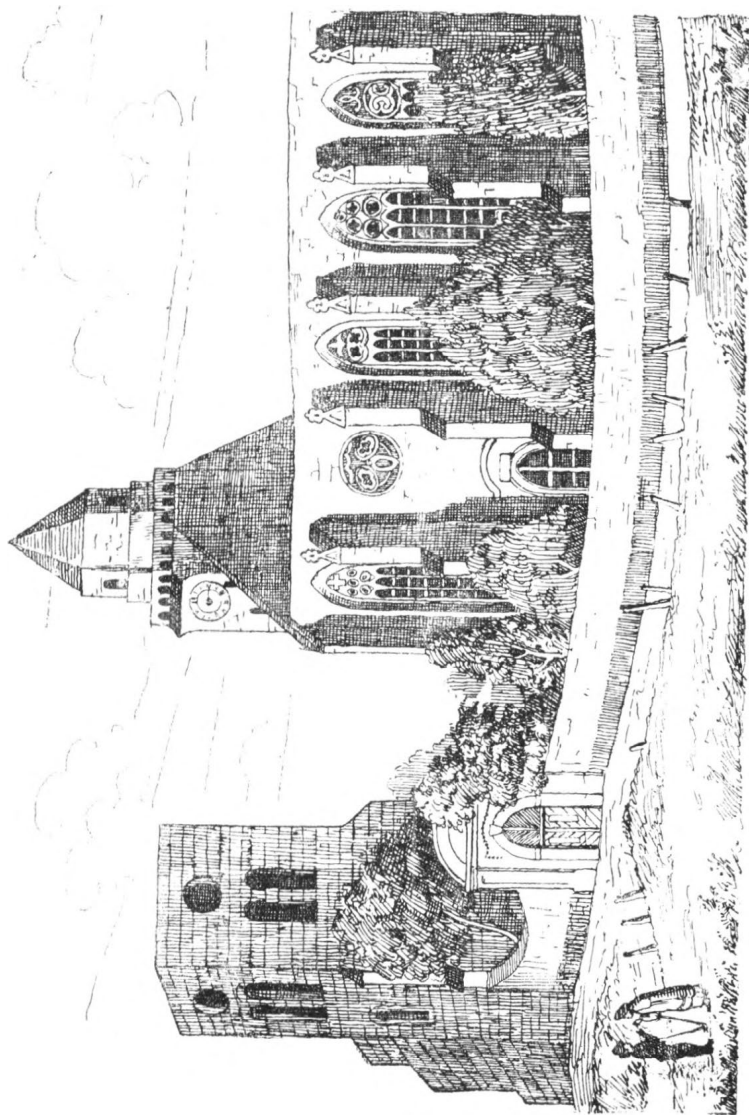
FŐPAPI SIREMLÉK A VÁRADI ŐS SZÉKESEGYHÁZBÓL.

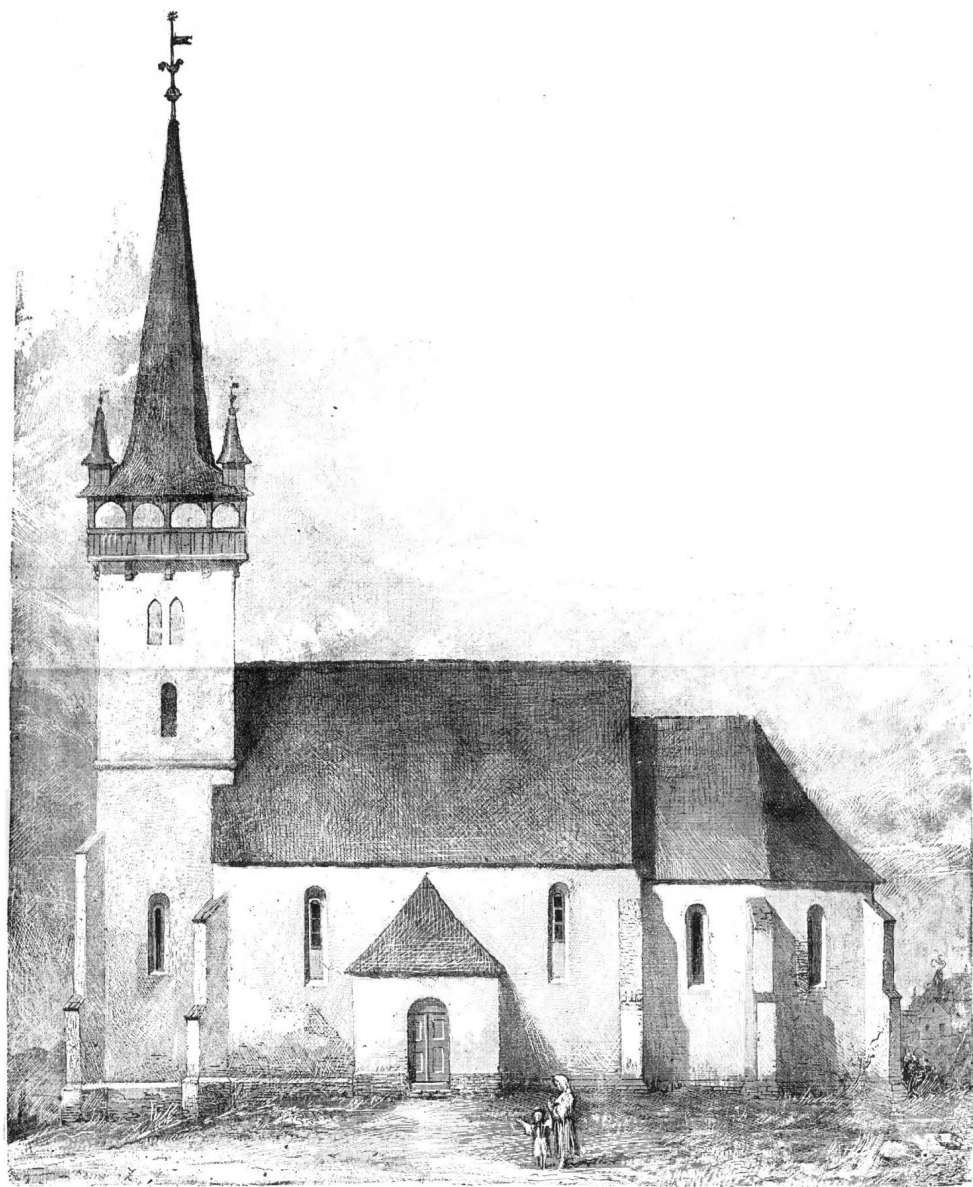
FŐPAPI SIREMLÉK A VÁRADI ŐS SZÉKESEGYHÁZBOL.

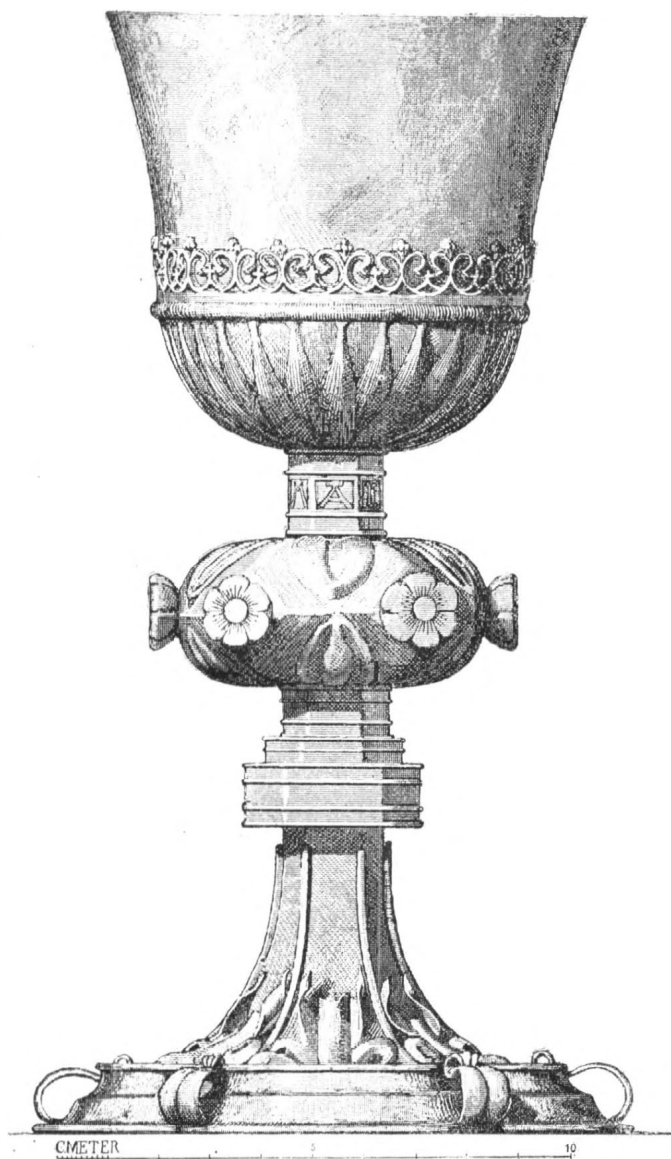
AZ ALBISI EGYHÁZ.

A DEBRECZENI EGYHÁZ.

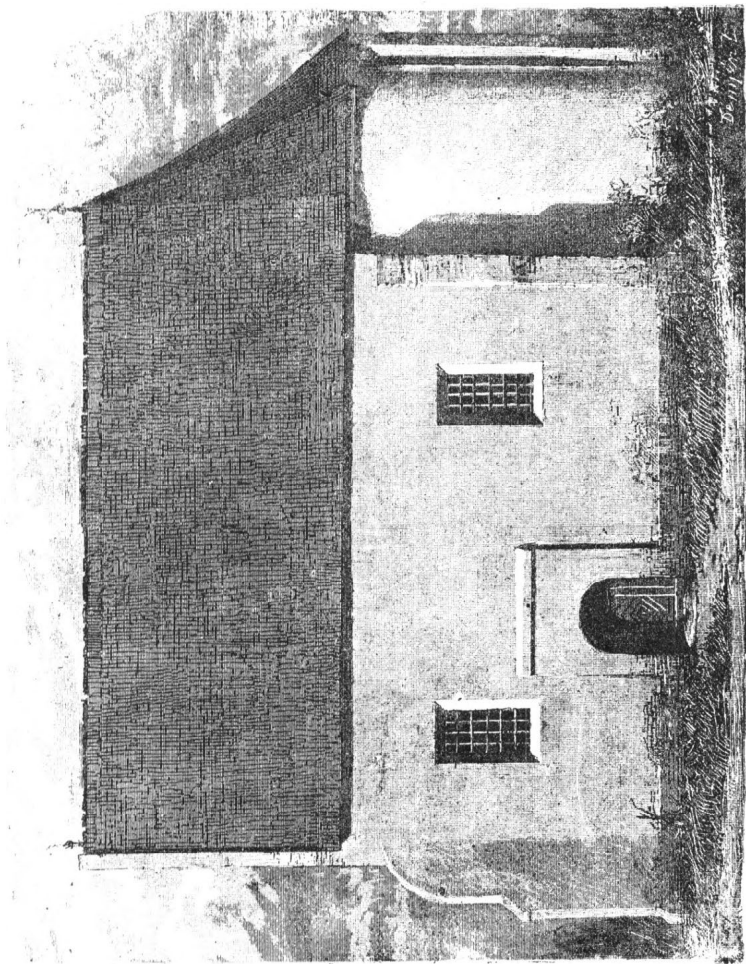
A MICSKEI EGYHÁZ.

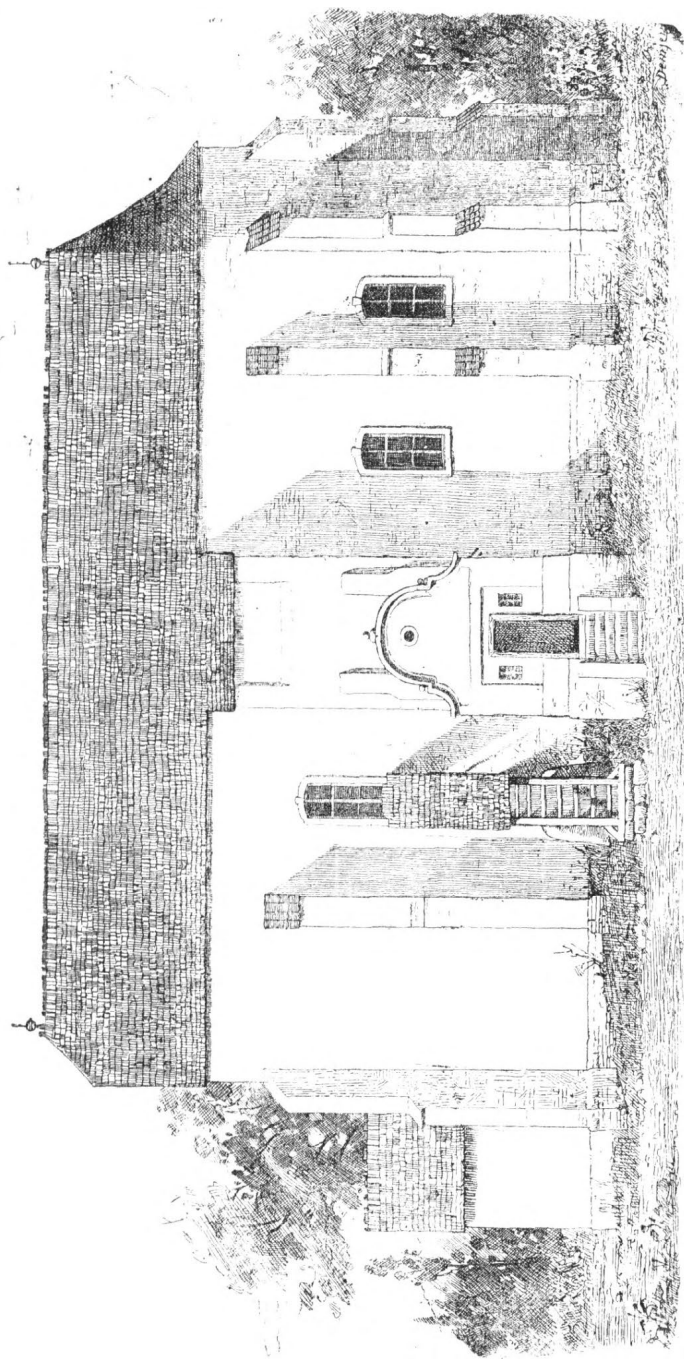
A MIHÁLYFALVI KEHELY.

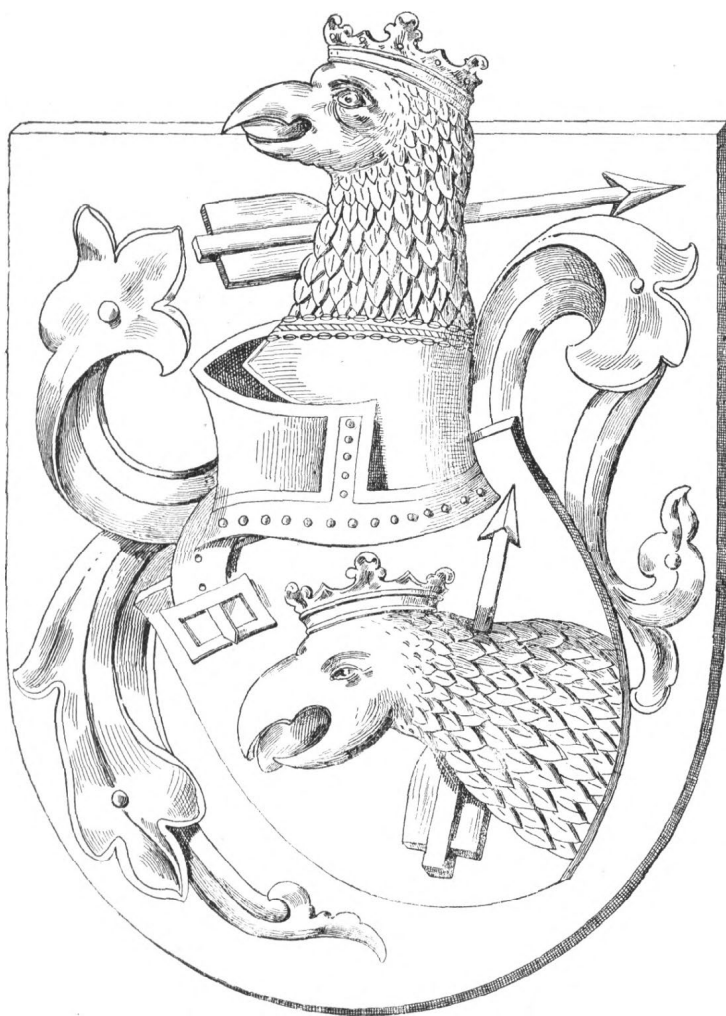
AZ ÓTOMÁNYI EGYHÁZ.

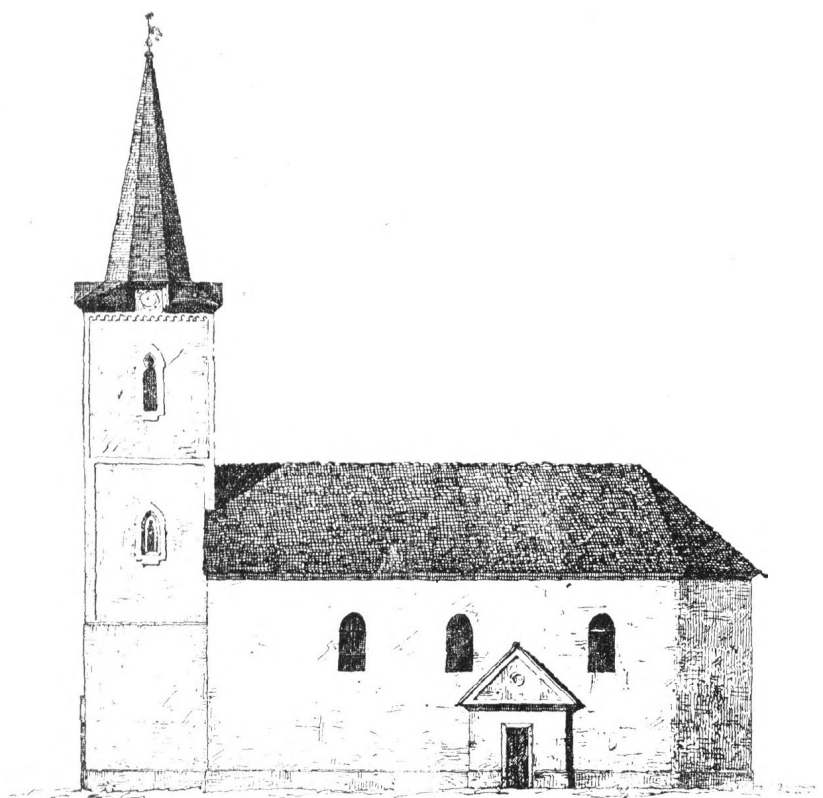
A PELBÁRTHIDAI EGYHÁZ.

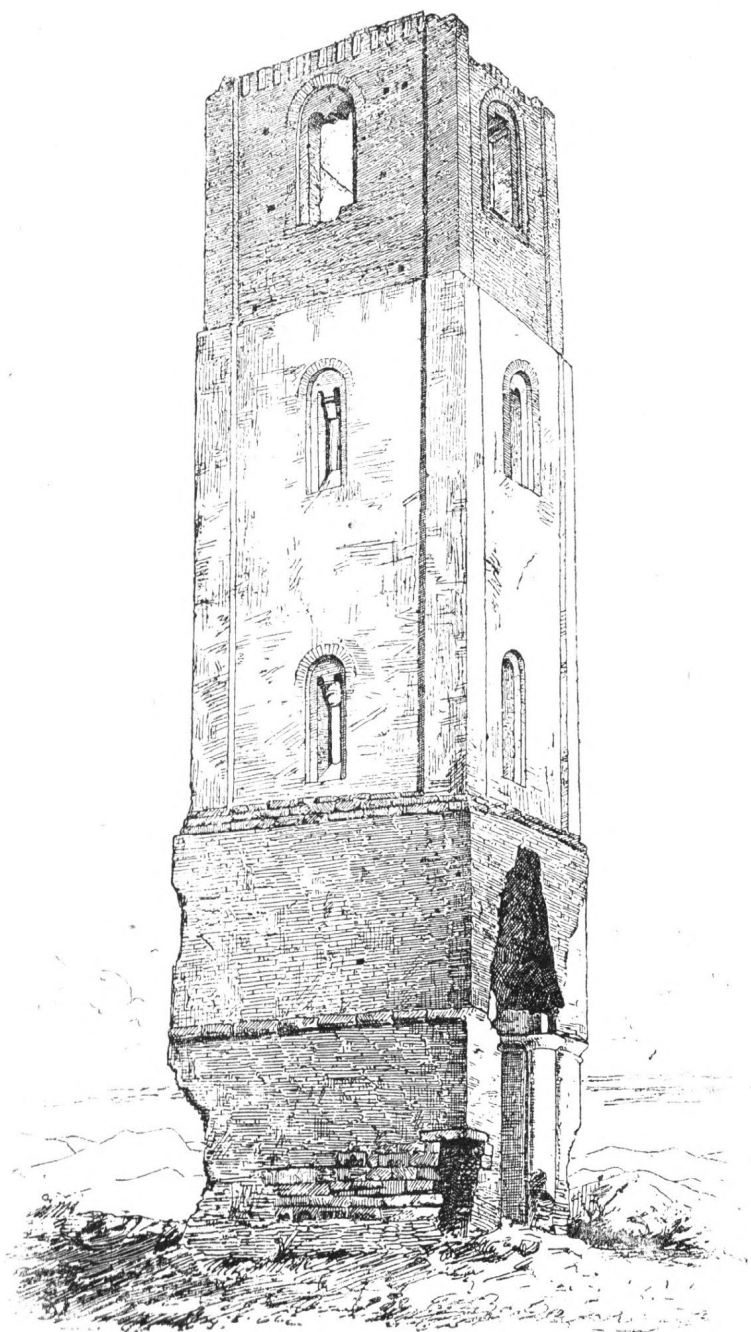
A VÁRAD-PÜSPÖKI EGYHÁZ.

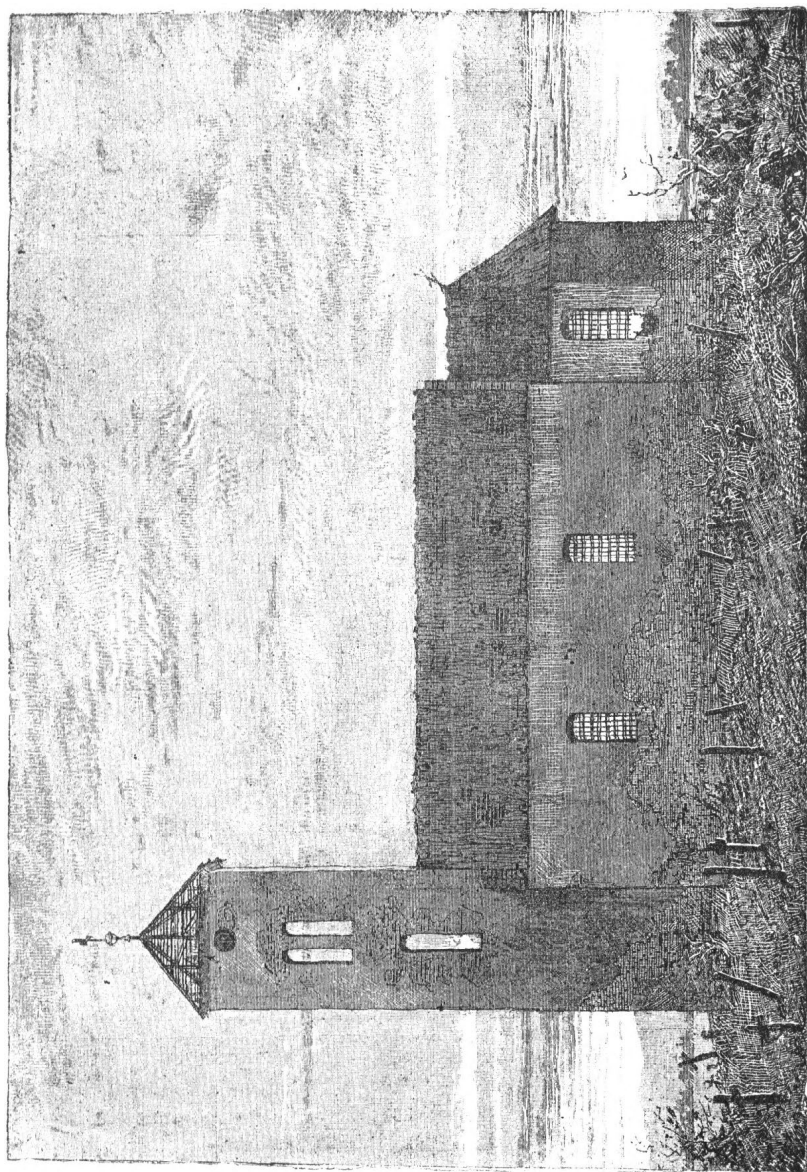
AZ ALBISI ZÓLYOMY NEMZETSÉG CZIMERE A SZÉKELYHIDI EGYHÁZBÓL.

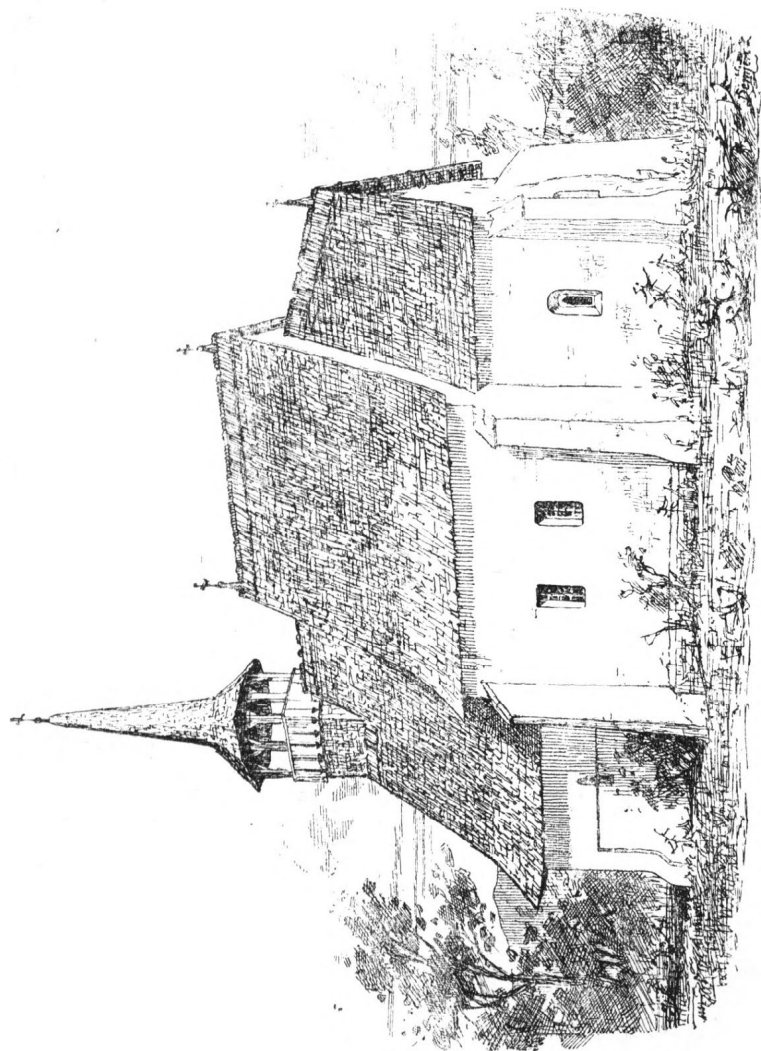
A REMETEI EGYHÁZ.

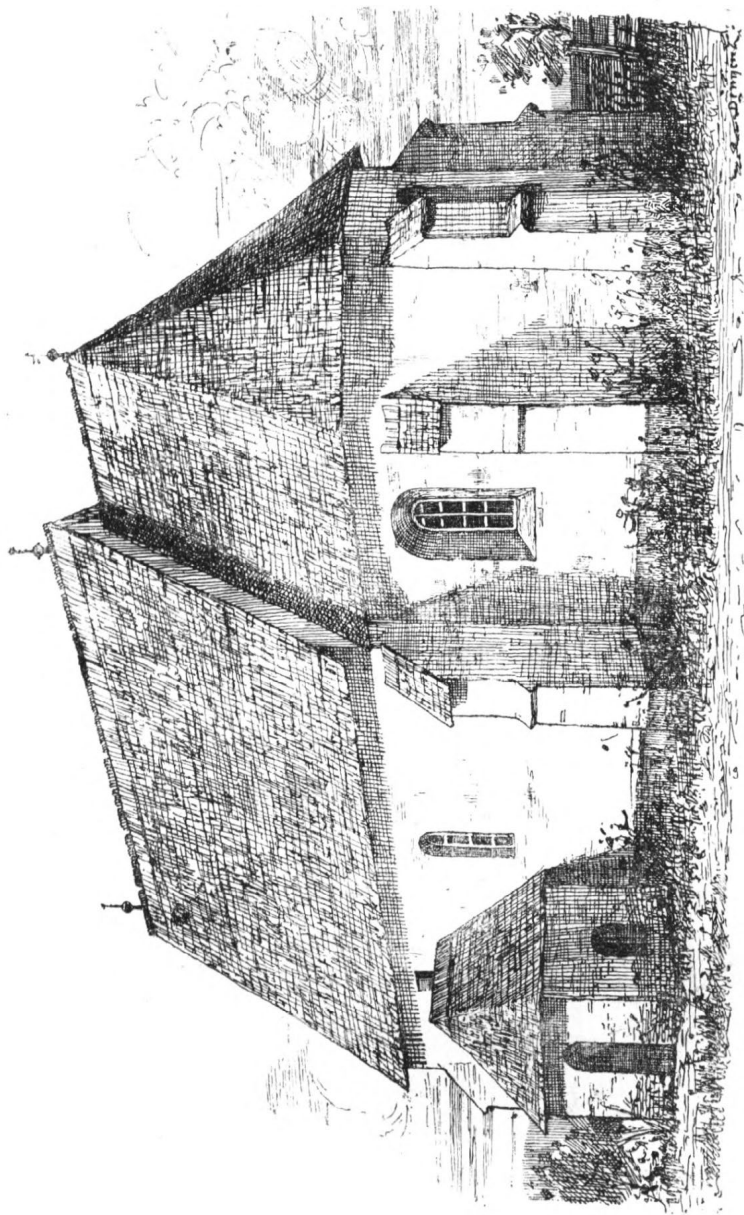
A BELÉNYES-SZENT-MIKLÓSI EGYHÁZ TORNYA.

A NAGY-ÚRÓGDI EGYHÁZ.

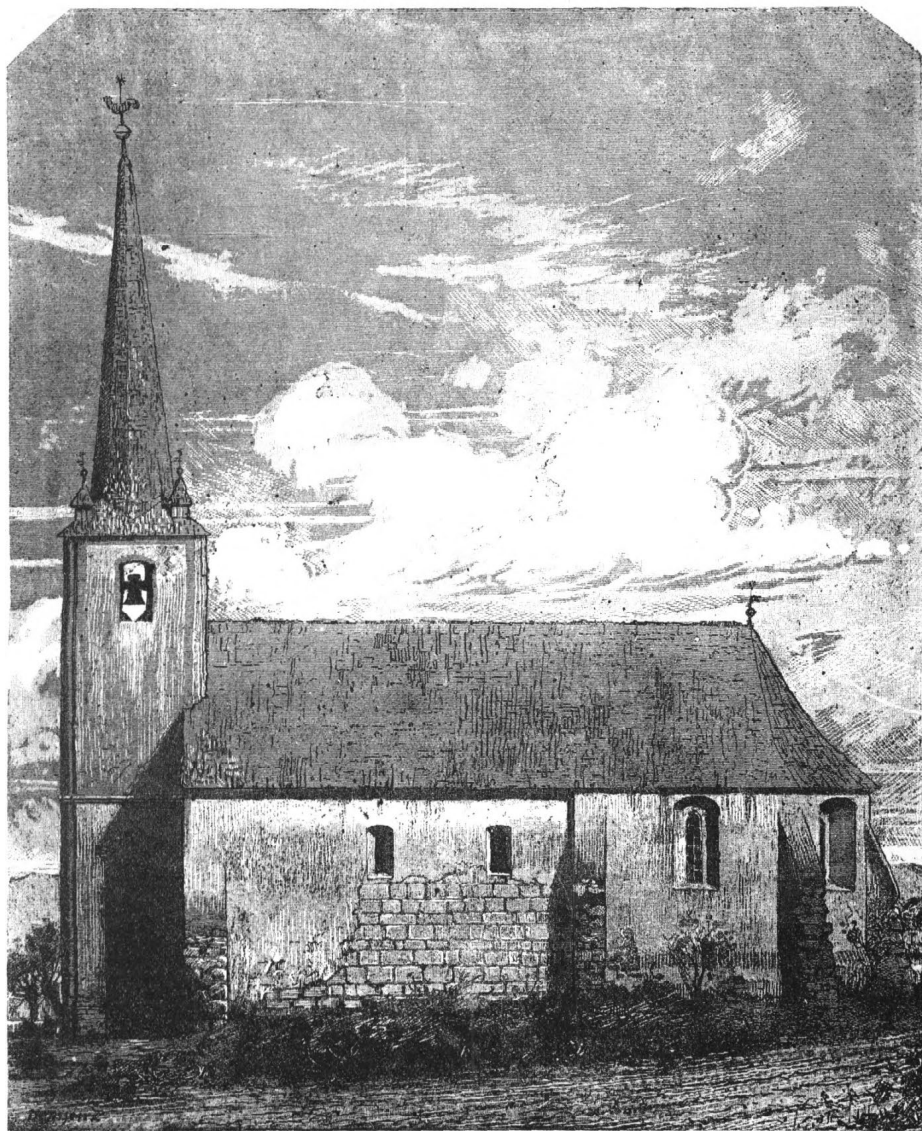
A NAGY-BARÓDI EGYHÁZ.

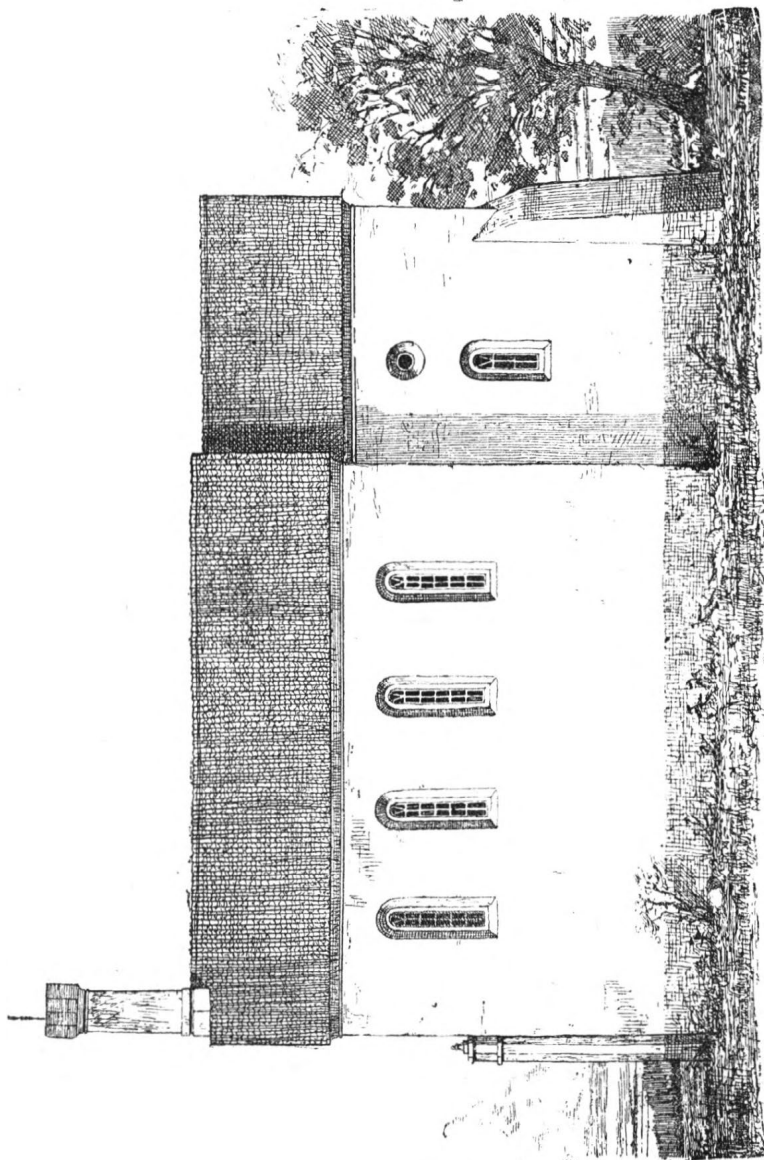
A KALOTASZEG-FARNOSI EGYHÁZ.

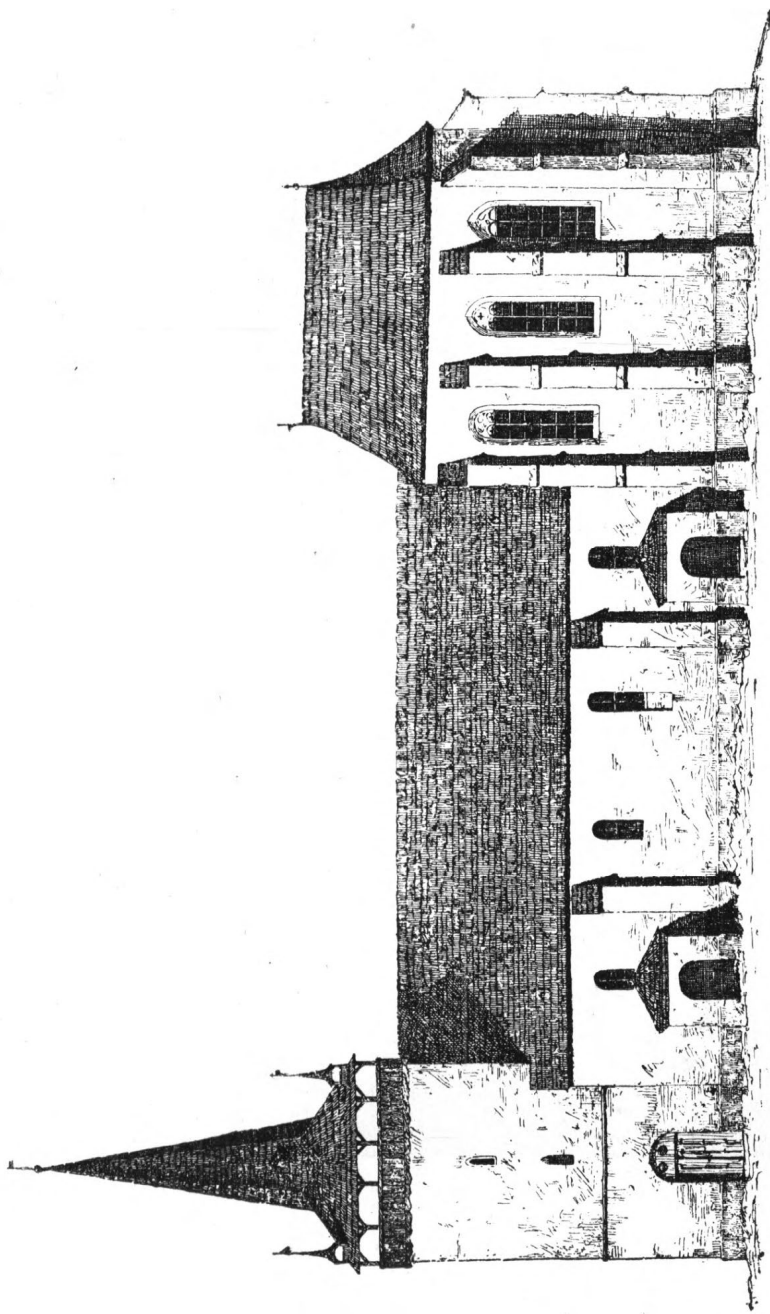
FARNOSI VERES JÁNOS SIREMLÉKE.

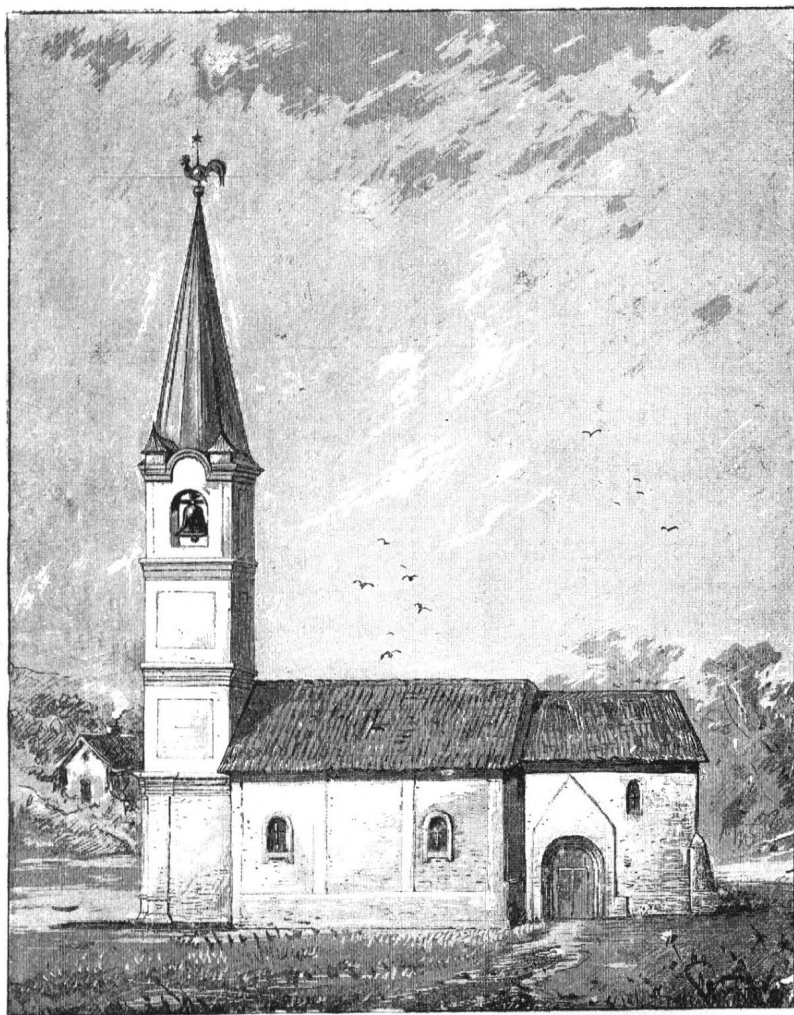
A FÜDI EGYHÁZ.

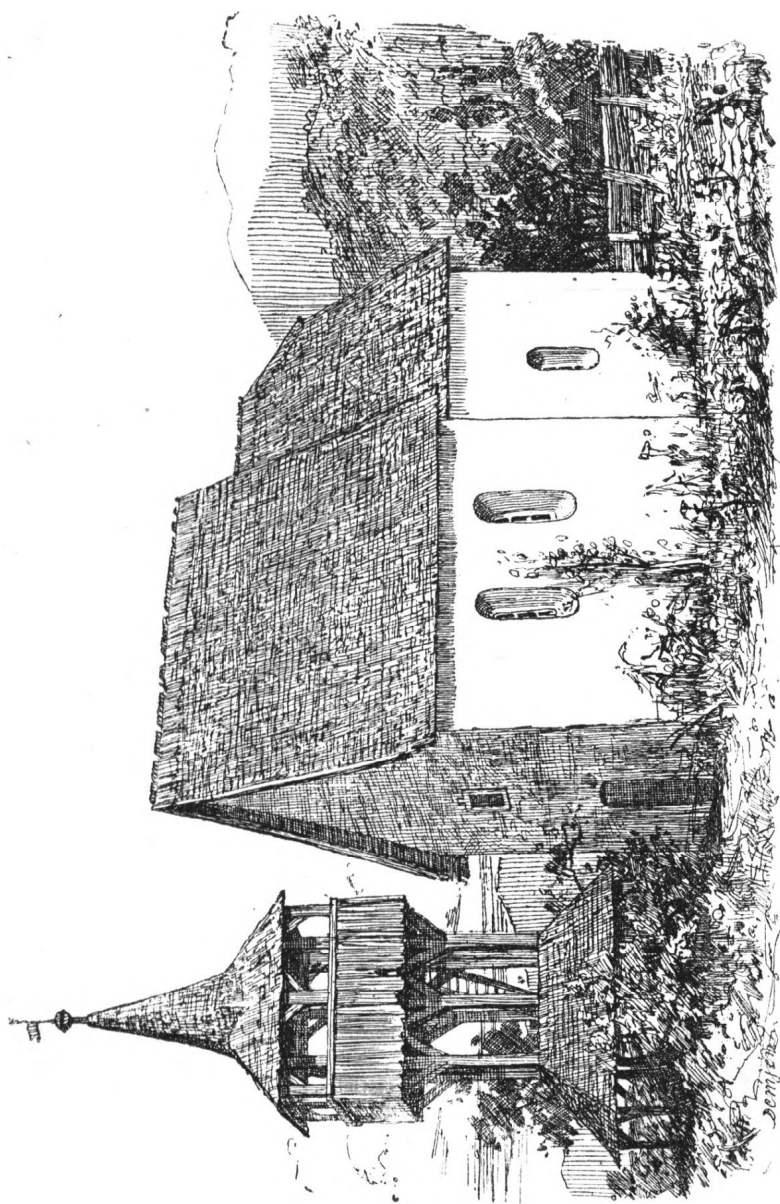
A HÉVJÓI EGYHÁZ.

A BÁNYAI-HUNYADI EGYHÁZ.

A KIS-JENŐI EGYHÁZ

A MAGYAR-KAKUCSÍ EGYHÁZ.

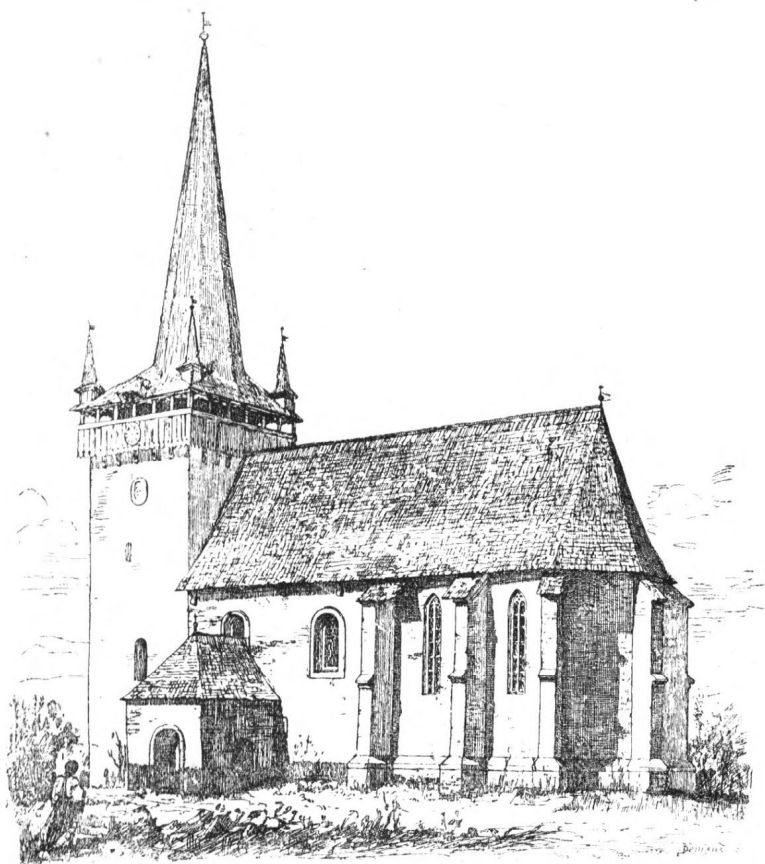
A MEZŐ-TELEGDI EGYHÁZ.

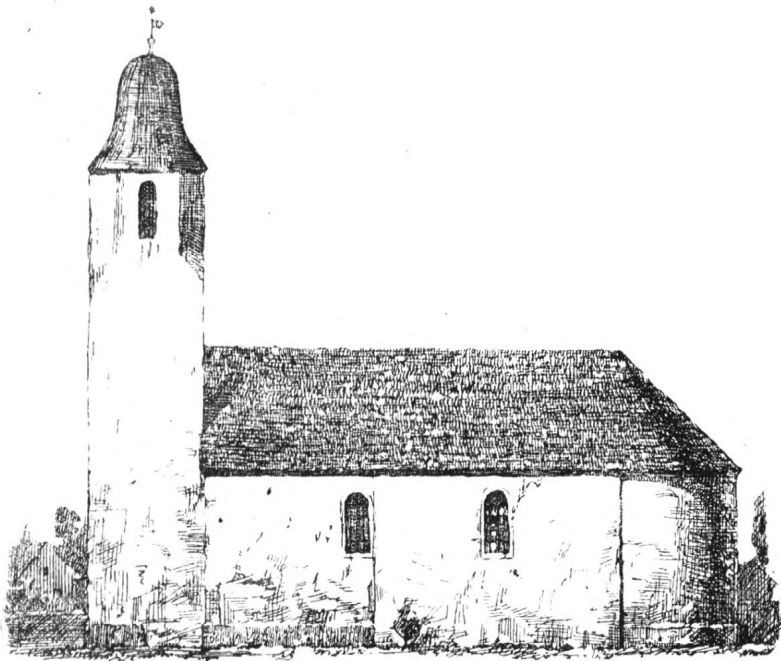
TELEKDI ISTVÁN KIRÁLYI KINCSTARTÓ CZIMERES SIREMLÉKE.

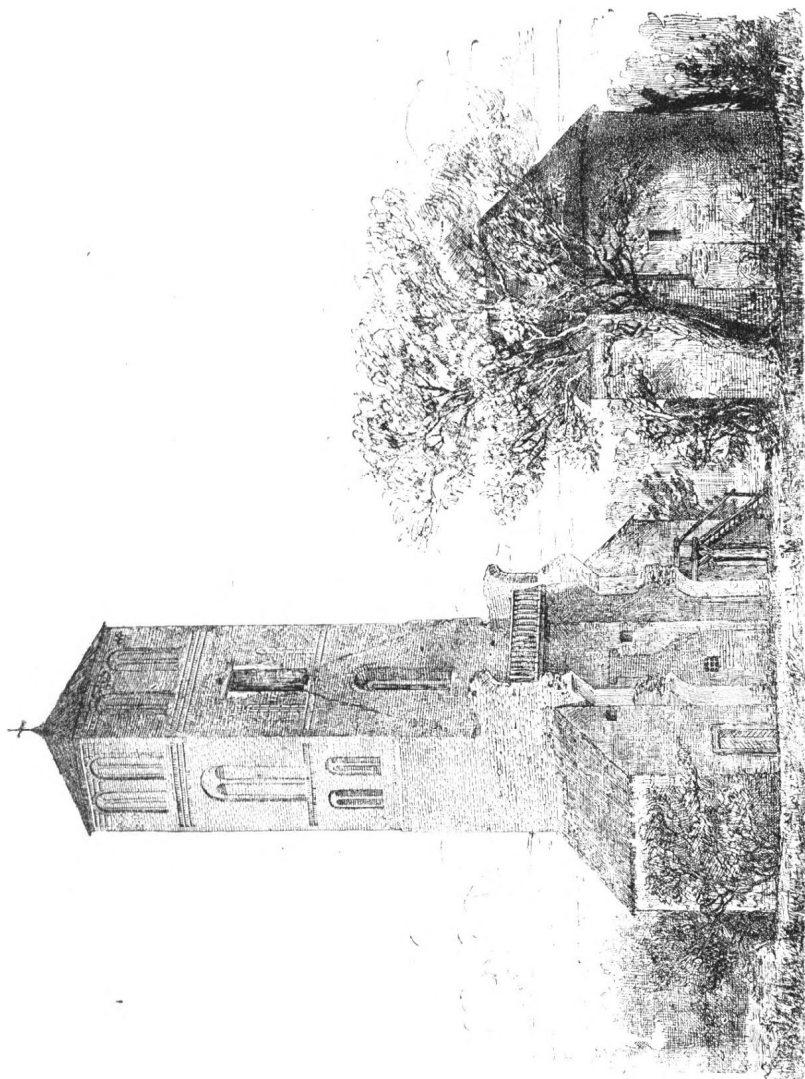
TELEGDI ISTVÁN KIRÁLYI KINGTARTÓ SIREMLEKE.

A VALKAI EGYHAZ.

A FUDI-VÁSÁRHELYI EGYHÁZ.

A TAMÁSDAI EGYHÁZ.